

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

NYOLCZADIK KÖTET.

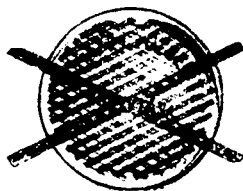

1899-IK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1899.

50009

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája Budapesten.

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

University Extension. (I.) — <i>Dr. Schneller Istvántól</i>	Lap 1
A felsőbb analysis alapelveinek kritikai története Keplertől Lagrange-ig. (V.) — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	30
A szemléleti módszer az erkölcsi képzésben. (I.) — <i>Dr. Pauler Ákostól</i>	51
Justus Gaule az élet problémájáról. — <i>Kubinyi Bélától</i>	64
Kant vallástana. (III.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	75
Plinius és a görög képirás története. (V.) — <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	88
Az embertömegek pszichológiája. (I.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	103
A béke-probléma megoldásának egyik módja. (I.) — <i>Kemény Ferencztől</i>	111
Az állam gazdasági attribútumai. — <i>Várnai Sándortól</i>	124
IRODALOM: <i>Schwarcz Gyula</i> „Demokráciája”. I. S. — Egy magyar korrajzró chronologiai tévedései. <i>Gombos Vivze</i> . — Zeitschrift für Psychologie und Physio- logie der Sinnesorgane. — Archiv für systematische Philosophie. <i>Dr. P. A.</i> — Falkenberg újabb böcsé- szettörténete. <i>Dr. Szlavik Mátyás</i> . — Angol munka a magyar irodalomról. <i>Gy.</i>	139

MÁSODIK SZÁM.

University Extension. (II.) — <i>Dr. Schneller Istvántól</i>	181
Plinius és a görög képirás története. (VI.) — <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	197
Kant vallástana. (IV.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	209
Az embertömegek pszichológiája. (II.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	221
A béke-probléma megoldásának egyik módja. (II.) — <i>Kemény Ferencztől</i>	235
Az állami akarat végrehajtása és az egyéni jog. (I.) — <i>Dr. Batogh Arthurtól</i>	258
A szemléleti módszer az erkölcsi képzésben. (II.) — <i>Dr. Pauler Ákostól</i>	265
Mi a romanticismus. (I.) — <i>Boánár Zsigmondtól</i>	280
IRODALOM: <i>Schlauch Lőrincz</i> újabb beszédei és dolgozatai. V. — A parlamenti rendszer jövője. V. — „A törvény- hozó hatalom.” V. — A magyar pénzügyi jog vezér- fonala. V. — Képes Világtörténet. V. — Le Dantec újabb munkái. <i>Dr. Pekár Károly</i> . — Überweg, Grund- riss der Geschichte der Philosophie. <i>Dr. Szlavik Mátyás</i>	287

HARMADIK SZÁM.

	Lap
University Extension. (III.) — <i>Dr. Schneller Istvántól</i> . . .	341
Mi a romanticismus. (II.) — <i>Bodnár Zsigmondtól</i> . . .	357
Az állami akarat végrehajtása és az egyéni jog. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i> . . .	371
Kant vallástana. (V.) — <i>Strómp Lászlótól</i> . . .	388
A béke-probléma megoldásának egyik módja. (III.) — <i>Kemény Ferencztől</i> . . .	396
Adalék a matriarchális családi szervezet kérdéséhez. — <i>Dr. Somló Bódortól</i> . . .	407
A hellenismus és a philonismus kosmogoniája. (I.) — <i>Raffay Sándortól</i> . . .	415
Homéros Odysseája. (I.) — <i>Palágyi Lajostól</i> . . .	434
Adalékok a positiv psychológiához. (I.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i> . . .	448
A jogi szakoktatás reformja. — <i>Várnai Sándortól</i> . . .	456
IRODALOM: Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit. — Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie. — Philosophische Studien. — r.	486

NEGYEDIK SZÁM.

University Extension. (IV.) — <i>Dr. Schneller Istvántól</i> . . .	501
Homéros Odysseája. (II.) — <i>Palágyi Lajostól</i> . . .	524
A hellenismus és a philonismus kosmogoniája. (II.) — <i>Raffay Sándortól</i> . . .	539
Adalékok a positiv psychológiához. (II.) — <i>Dr. Pekár Károlytól</i> . . .	567
A béke-probléma megoldásának egyik módja. (IV.) — <i>Kemény Ferencztől</i> . . .	572
Swift Jonathan, a bölcsező és politikus. (I.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i> . . .	591
Alkalmi megjegyzések Herbart lélektanának alaptételeire. — <i>Dr. Schneller Istvántól</i> . . .	620
IRODALOM: Görög történelem, különös tekintettel az athéni történelemre és annak forrásaira <i>Várnai Sándor</i> . — „Kvóta tanulmányok.“ I. — <i>Ewald Hering</i> , Zur Theorie der Nerventhätigkeit. <i>Dr. Pauler Akos</i> . — Apáczai Cseri János paedagogiai munkái. <i>Strómp László</i>	630

„UNIVERSITY EXTENSION.“

Az University Extension mozgalma 25 évvel ezelőtt indult meg s e rövid idő alatt az összes kulturállamokra kiterjedt s majd mindenütt bámulatos sikert ért el.

A gyors terjeszkedés és meglepő siker magyarázata egyrészt abban rejlik, hogy az University Extension korunk mozgató eszméivel benső összefüggésben áll s másrészt abban, hogy terjeszkedésének talaja rokon intézmények által immár elő van készítve.

Alkotmányos állami életünk demokratikus alapon nyugszik. Általános adókötelezettségnek, általános katonai-, iskolakötelezettségnek és általános szavazási jognak azonban úgy van értelme, ha az állam minden egyes polgára kellő minősítéssel is bír jogainak önálló és szabad gyakorlására.

E minősítést korántsem adhatja meg az állam, mint jogállam. A személyi jogokat, a cselekvést és javakat biztosító és szabályozó jogállam a demokratia és socialismus bajaival szemben, minden hatalma és törvényei daczára is tehetetlen.

Az állam csak mint kulturállam, mely az egyéniség elve alapján szervezett társadalmat nemcsak hogy el nem nyeli, hanem azt létében és a nemzeti kultúra érdekében való egységes összeműködésében elismeri és támogatja — küzdhet meg *társadalmi* úton e bajokkal.

A társadalmi tényezők különbözőek, a kultúra kincsei sokfélék.

És ezek közül a tudomány-egyetem az, mely az ő kincseivel: a tudománnyal leginkább alkalmas arra, hogy ledöntse az emberek közti válaszfalakat és istápolja az igazi szabadságot. Épen azért a tudományos munkásság s a vele járó érzület,

világnézet képezi főképen azon személyi minősítést, a mely mellett a demokratia és a socialismus államunkra, a társadalomra nézve valóban áldásossá válhatik s a mely nélkül a demokratia hazug s elrejtett absolutismus, a socialismus pedig minden létező személyi és dologi értéknek s így végre a társadalom, állam fennállásának is folytonos veszedelme.

Ime az University Extension jelentősége; és magyarázata a ténynek, hogy mindjobban és jobban kezd fejlődni emez intézmény, s az egyetem kapui azok előtt is megnyílnak, kik nem rendelkeznek írott okmányokkal, hanem a kiket csak a természetes tudmányszomj vonz a tudomány forrásaihoz; s viszont kilépnek a nyitott kapun azok is, kik eddig a tudomány fellegrárába elzárkóztak: az egyetem tanárai, hogy tájékoztassák, felvilágosítsák a népet és osszák meg a kultúra szellemi kincseit azokkal is, kiket eddig a kézimunka időtartama és a társadalom intézményei a jótétmény élvezetéből kizártak.

Korunk mozgató eszméivel való mély érintkezés okozza az University Extension mozgalmának gyors terjedését s nevezetesen a demokratikus államokban való bámulatos sikerét. De az elterjedést és a sikert megmagyarázza másrészt azon körülmény, hogy az University Extensionra nézve a talajt rokon intézmények, rokon szellemi mozgalmak már régebben előkészítettek.

I. Az University Extension történeti megalapítása a külföldön.

A népfenség eszméjét a mult századvégi bölesészek fennen hirdették. Maga Nagy Frigyes a philosophus király is mélyen meghajolt ¹ irataiban a népfenség eszméje előtt, s az absolutista uralkodó a népfenség eszméjéből meríti királyi hivatásában a lelkiismeretes kötelesség-teljesítésnek főerejét s viszont az egyenlőség, testvériség és szabadság kürtölő, a francia republikánusok a népfenség, az istenített ember nevében megvetik az ember életét, embervérrel gyalázzák az embereultus oltárát.

¹ Kül. I. Oncken „Friedrich der Grösse“, nemkülönben Hettner irodalomtörténetét, Frendelenburg „Kleine schriften“. I. 129.

Hisz' üres szó a népfenség ép úgy az absolutista mint a republikánus szájában mindaddig, míg a nép nem emelkedett fel a szellemi és erkölcsi műveltség azon színvonalára, a melyen tudja azt, a mit akar s akarja azt a mit tud.

Ezért is azok, kik a népfenségben üres szónál többet látnak, mindig azon voltak, hogy a népet tudásra és ezzel gondolkozásra s a gondolkozásban önállóságra vezessék.

A népiskola *nemzeti* ügy volt minden időben s a nemzeti szellemben, a népfenség nevében uralkodók mindig és mindenütt a népiskolai ügy buzgó fejlesztői voltak.

De a népiskola ama kivánt műveltségnek csakis elemeit, alapját rakja le. Ha nincs, a ki ezen alapon tovább építsen, úgy a népiskolai oktatás kötelezettségének ellenére is nagyon könnyen megesis, hogy az egyiknél az élet pora még emez elemeket is elfödi; másnál pedig kiben a tudás vágya megvan, de annak kielégítése nincs meg, — megesis, hogy az illető maga emel ezen alapra szűk látóköre szállongó képeiből egy oly épületet, a mely sehogy sem illik az ő társadalmi állásához s melynek illő helyét sehol sem találja meg a való világban. Az első a társadalom szolgálói, páriái, a kik felett a gyámkodók mindaddig kényelmesen uralkodnak, míg más vezérek e páriák érzéki rugóit felkeltve eddigi uraik ellen nem használják fel. A másik csoporthoz tartoznak azon elégtelenek, kik a társadalmat, az államot okozzák azért, hogy saját félszükségük miatt helyüket nem lelik s kik ezért a létező rendnek és állapotnak természetes ellenségei.

Ezért is korántsem elég a népműveltségre nézve, hogy eme műveltség elemeit rakjuk le a népiskolában; szükséges, hogy a nemzeti kultúra képviselői a műveltség tovább építését is lelkiismeretesen vezessék, az úgynevezett műveltek és műveletlenek közt tátongó űrt minél inkább egy valódi nemzeti közös műveltség létesítése által kitöltésék.

Csak ily munkásság óvja meg a társadalmat, az államot mélyebbre ható megrázkódtatásoktól. Nagyon is figyelemre méltó, hogy a nemzeti forradalomnak leghevesebb kitöréseivel ott találkozzunk, a hol az állam és a kultúra képviselői a nép nevelésével mit sem törődtek s viszont a legesekélyebb megrázkódtatással nem ott találkozunk, a hol a népiskolai oktatás kötelezettsége már megvolt, hanem ott, a hol bár ez nem volt meg, mégis

gondoskodtak a felnőttek oktatásáról, szellemi vezetéséről. Franciaország, a hol 1897-ben 12,000 francia helységnek még népiskolája sem volt,¹ a hol a hivatalos körök a legújabb időkig az oktatás ügyét felülről lefelé építették, a forradalmak classikus földje; Németország a népiskolák classikus földje, mégis megérezte az 1848-at; ellenben Anglia, a hol e század elején (1802) a 2.000,000 iskolaköteles gyermek közül tényleg csak 900,000 tehát 40 % járt az iskolába, a hol még az 1841—1845 közt vezetett hivatalos esketési lajstromok szerint a házasuló férfiak közül 32·6 % és a nők közül 48·9 % még saját nevét sem volt képes leírni, a hol 1850-ben az iskolába járók közül csakis 20 % tudott olvasni s a hármasszabályt csak 2 % ismerte,² Anglia minden mélyebb megrázkódtatás nélkül élte át

¹ L. Hamdorff: Ueber den Stand der Volkshochschulen. Comenius Blätter IV. 86 stb. és Beyer jegyzeteit Russel: Volkshochschulen in England und Amerika 113 l.

² L. Russel: Die Volksschulen in England und Amerika 1895. 12. l. stb. A népiskolai tanügy Angliában a jelen század első tizedéig egyesek kezdeményezése alapján egészen a társadalom, nevezetesen egyes társulatok kezében volt. William Rufus alapította az első grammar schoolt a XI. században. Ezen elemi és középiskolákat később vallási társulatok, majd még később vallási egyesületek tartották fenn az alsóbb nemesség és középosztály számára. A mint az ipar és kereskedelem fellendülése következtében épen azon osztály a vidéket elhagyva a városba tódult; a vidéki grammar schoolok üresekké váltak, a városok ellenben megteltek iskolázatlan népelemekkel. A városokban, nevezetesen Londonban meggyűlt, elhanyagolt nép iskoláztatását tűzte ki feladatául az 1698-ban megalakult: „Society for Promoting Christian Knowledge“, a mely Londonban azonnal 4 iskolát alapított s 20 év lefolyása alatt Londonban 120, az egész országban pedig 1000-nél több iskolát állított fel.

Mindez azonban kevés volt s a létezőt is veszélyeztetéjévében a részvétlenség. Róbert Raikes a nyomoron legalább vasárnapi iskolák felállításával kívánt segíteni. Az ő indítására megalakult „Society for the Support and Encouragement of Sunday Schools“ a vasárnapi iskolák intézményével a népiskolai oktatás széles alapját megvetette (E. Wagner: das Volksschulwesen in England. Stuttgart 1864. 3 l.), a melyre 1798-tól kezdve Lancaster József Londonban, majd később Bell Andrew Madrasban építették az indításukra alapított országos jelentőségű paedagogiai egyesületek útján a jelen népiskola épületének java részét. Lancaster József 20 éves korában édesatyjának, egy rokkant katonának lakásán majdnem 1000 gyermeket ingyen tanított monitorok segítségével és a Bedfordi herceg anyagi támogatásával. Az ő ügyét 1808-ban „The Royal Lancasterian Institution“, 1814-ben

az európai forradalmi éveket. Németország még csak 1844 óta kezdett a felnőttek oktatásával, vezetésével foglalkozni, míg Angliában 1848-ban már 4000 esti tanfolyam létezett iparosok, munkások, férfiak és nők szakszerű és általánosabb (irodalmi, nemzet-

„The British and Foreign School Society“ neve alatt alakult társaság karolta fel és szabad irányban a realiaknak tért engedve s a valódi oktatást nem felekezeti, hanem keresztény alpra fektetve karolta fel; míg ellenben szigorú anglikán egyházi irányban, főleg a papok és püspökök támogatásával alakult meg az 1818 óta testületi joggal is bíró s Bell Andrew működését megörökítő „National Society for promoting the education of the poor in the principles of the established Church throughout England and Wales“, a mely első sorban az anglikán egyház propagandája, s mely a tanításnál a kátéra és az anglikán egyházi liturgiára fordít leginkább gondot.

Az állam még csak e század elején, 1802-ben s akkor is csak közvetve a gyárimunka szabályozása alkalmából a munkás gyermekek oktatására vonatkozó országos törvény útján avatkozott a népoktatás ügyébe. 1839-ben állít fel a parlament által a népiskola ügyére megszavazott évi összeg kezelésére felügyelő állami hivatalos közeget („Committee of the Privy Council on Education“ vagy röviden „Educations Department“.) Az állami segély, de még inkább a felkeltett verseny a harmincezas években számos népiskolát felállító paedag. társaságok alakulására vezetett (a nevezetesebbek: „Central Society of Education 1837-ben; Home and Colonial Infant School Society 1846; London Diocesan Board of Education 1839; Church of England Sunday School Institute 1843“, mely utóbbi körülbelül 500 iskolát tartott fenn). A mint azonban az állam ugyancsak 1839-ben a segélyezett intézetektől nemcsak egyszerű jelentést, hanem velük szemben a felügyeleti jog gyakorlását is követelte, a „British and Foreign“ hatalmas társaság lelkiismereti ok miatt az állami segélyt el nem fogadta. Az állam azonban nem engedett, sőt 1846-ban már a közvetlen intézkedés terére lépett a tanítóképzés terén, a mennyiben megkívánta azt, hogy a tanítók képesítő okmányokkal is birjanak s a tanítóképzést is oly formán szabályozta, hogy a tanítói pályára lépő csak négy évi gyakornokoskodás után (mint Pupil Teacher — a főtanító vezetése alatt heti hat órában tanított) volt felvehető a tanítóképzőbe (Training college). Ugyanezen évi intézkedésével kimondta az államkormány, hogy a tanítóképzőket nagyobb évi segélyben részesíti. Ezen intézkedés következtében 1849-ben az okleveles tanítók száma 681-re, a gyakornokoskodóké 3580-ra emelkedett; 1851-ben pedig a tanítóké 1100-ra, a gyakornokoké 6000-re. Elvi nagy jelentőségű állami törvényes intézkedések: 1870-ben állami törvény mondta ki az általános iskola kötelezettségét és behozta a Board iskolákba (politikai kerületi iskolák) az interconfessionális vallásoktatást; s 1891-ben az általános iskolakötelezettség szükségszerű corollariumaként kimondta a „Free Education Bill“ a népiskolai oktatás ingyenességének elvét. E két törvény hatását

gazdászati) képzése végett.¹ Svájc is könnyebben átzökkent e forradalmi éveken, a minék oka nem a köztársasági államalkotmány, mivel ily államforma is megfér ép Svájc tanubizonysága szerint a népnek a városiak által s a városiaknak a városi oligarchiák által való zsarnoki elnyomásával és kihasználásával,² hanem azon körülmény, hogy már Bodmer, Breitinger és ezek tanítványai Pestalozzi, Lavatar stb. nem elégedtek meg azzal, hogy Gottsched módjára irodalmi társaságban fáradjanak a szellemek felébresztésén, hanem mint „Patrioták“ politikai társaságokban, előadásokban, lapok útján is felvilágosították, vezették a népet saját jogainak tudatára és ezen joggyakorlással járó komoly állampolgári kötelességek teljesítésére.

Csakis oly korszakok, a melyekben a nemzeti szellem-élet melegebb és élénkebben lüktet, a midőn az uralkodó és a nemzet egyaránt megemlékezik arról, hogy uralkodása, valamint a nemzetnek sajátos létre való jogosultsága a nemzeti génusz. ezen igazi népfenség erejében gyökerezik, csakis ily korszakok érlelik meg azon gondolatot, hogy a néphen lekötött erők vallási és politikai különbségtől eltekintve felszabadítandók és hogy azon ürt, a melyet az önérdék, a szűkkeblű elszigetelés, de a munka felosztásnak követelménye támasztott a társadalom egyes osztályai, nevezetesen az úgynevezett művelt és a munkás közt, a nemzeti közös kulturával kell kitölteni; mert igaza van Schmollernak.

a következő számok tüntetik fel: 1850-ben az állami felügyelet alatt álló iskolák száma 1844 volt; a tanítványoké 197,578. 1870-ben ez iskolák száma 8986, a tanítványoké 1.255,083. 1890-ben végre az iskolák száma 19,498, a tanítványoké megközelíti a négymilliót. Az államnak iskolaiügyre fordított évi járuléka 1834-ben 400,000 márka, 1864-ben 3.600.606 márka és 1894-ben 300.000.000 márka volt. (L. Russel i. m. 12., 13. lap és az egészre nézve: Ludwig Fleischer: Zur Geschichte des englischen Bildungswesens, Hamburg, 1893).

¹ Ezen összefüggésbe helyezi a két tényrt Roscher, a híres nemzetgazdász. L. Victor Böhmert: Populäre Unterrichtskurse über Volkswirtschaftslehre. Arbeiterfreund XXXII. évf. 9. l.

² Genf és Zürich e téren versenyeztek egymással, a mint ezt Rousseau és Pestalozzi is életökben tapasztalták. L. különben a viszonyokra nézve Morff: Zur Biographie Pestalozzis I. 64. stb. Eduard Osenbruggen: Land und Leute der Urschweiz 1873. 5. l. Emil Zschokke: Heinrich Zschokke. Berlin, 1869. 14. lap.

Brockenhoff: Jean Jaques Rousseau. Leipzig I. 433. stb.

midőn azt állítja, hogy minden socialis baj végső alapja nem a birtok aránytalanságban, hanem a műveltség ellentétében rejlik.

A külföldi törekvéseket és intézményeket, mint a melyek előadások útján felvilágosítani, tanfolyamok útján kioktatni és sorozatos előadások útján a tanulmányozás tárgyába, de módszerébe is bevezetni akartak s így az University Extension intézményét előkészítették, legalább egyes példákban kívánom bemutatni.

I. A német vámegyesület 1844-ben tartotta meg Berlinben az első iparkiallítást. Századok után ismét egyesültek vér szerint s a kézimunka szellemi diadalra vezetett. Ily viszonyok közt született meg azon gondolat, hogy a kézimunkás is érezze a szellemi munkással való egységet, a kézi munkát nála is kövesse a szellemi munka; élhessen nyugodtan, ne csak a jövő anyagi, gondjaitól menten inkább gépi hivatásának, de legyen alkalma könyvek olvasása, előadások hallgatása által az önképzésre, a szellemi és erkölcsi felszabadulásra.

E célzattal alakult meg még 1844-ben Berlinben a „Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen“ s a fejedelem IV. Frigyes Vilmos örömének adott kifejezést, hogy éppen ily alkalomkor keletkezett oly egyesület, a mely a kéz- és a gyárimunkások testi és szellemi szükségletein segíteni kíván; reményli, hogy az iparosok közül az igazán nemes érzelmű férfiak az egyesülethez csatlakoznak, úgy hogy ez terebélyes fává nő, mely ágait a haza minden részére kiterjeszti; maga is 15,000 tallérral járult e célhoz.² *Lette* után a hires jogtanár és államférfiú, a mostani német császár egyik tanára és belső titkos tanácsosa. *Gneist*, volt 1895. július 22-én bekövetkezett haláláig³ az egyesület elnöke.

S 1871-ben dr. Leibing Ferencz, elberfeldi reáliskolai tanár indítására alakult meg ismét egy új, az University Extension-t még inkább előkészítő egyesület: „Gesellschaft für Vorbereitung von Volksbildung“. A halál csirájával tért vissza a harcmezőről e derék férfiú, de egyszersmind azon felemelő tudat-

¹ L. Paul Bergemann: Ueber Volkshochschulen. Wiesbaden, 1896. 3. l.

² L. Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen in 50-jähriger Thätigkeit. Der Arbeiter-Verein XXXII. évf. 281—335.

³ L. jellemzését Böhmertől. Arbeiterfreund XXXIII. 133—149.

tal, hogy Németország e páratlan győzelmét szellemi egységének, műveltsége közösségének köszöni, s hogy csakis a néptömeg műveltsége biztosítja a nép szabadságát s nevezetesen azon szabadságot is, a melyet az általános és egyenes választási jog útján nyert. Ezért is többek nevében felszólítást intéz a német műveltség és erkölcsök barátaihoz, hogy alakítsanak oly egyesületet, a mely azok számára is, kik a népiskola útján csakis a műveltség alapjait szerezhették meg, állandóan biztosítsa a műveltség anyagának és eszközeinek közvetítését és pedig a végett, hogy csakis fokozódó mértékben végezdhessék és teljesítsék állami, községi és társadalmi feladataikat.¹ A felhívás visszhangra talált. 1871. június havában az egyesület megalakult oly formán, hogy a különböző képző, kézműves, iparos és polgári egyesületek nagyrésztét (158-at), a melyek Németországban lassanként keletkeztek, egységes szervezetébe felvette. 1896-ban a betaglalt egyesületek száma 1075-re emelkedett. Az egyesület 50 helyen állított fel könyvtárt; szerkesztett folyóiratot, ad ki röpiratokat; azonkívül vándortanítókat is küld ki a központból s innen szervezi a különböző helyeken tartandó előadásokat. Részben azon egyesületeken belül, de részben ezeken kívül is alakultak az élet különböző szükségleteire, igényeire való tekintettel különböző egyesületek. Az egyik nevezetesen az ipar, a másik a munkások érdekeire, ismét egy másik a női továbbképzésre való tekintettel létesült s végre keletkeztek oly egyesületek is, a melyek a tudományok egyes terén végzett kutatások eredményét kívánják a műveltekkel közölni. Ezen egyesületek közül megemlítem a berlini „Handwerkerverein“-t, melyet 1844-ben alapítottak, s mely 1893/94-ben egy millió márkán fölüli vagyonnal, 10,000 kötetből álló könyvtárral rendelkezik, melynek olvasótermében 100 ujságnál több áll a 929 tag rendelkezésére, mely egyleti czélokra 1893/94-ben 58,191 márkát költött, ingyen látogatható előadásokat 1893-ban 130-at rendez, a melyek tartására megnyeri a legjobb tudósokat és előadókat, a kik az előadás után a kérdő szekrénybe dobott s az előadott tárggyal összefüggő kérdésekre is felelnek. — A munkásegyletek közül megemlítem a hamburgi „Bildungsverein für Arbeiter“-t, a mely 1845-ben alapítottatott, melynek külön háza, 15,000 kötet-

¹ L. Böhmert: Die Volksbildungs bestrebungen der Gegenwart, ein Beitrag zur Socialreform. Arbeiterfreund XXXIV. évf, 147. stb. 1.

ből álló könyvtára, 25,500 márka évi jövedelme van s mely a nem tanulók számára rendezett előadásokról is gondoskodik.

A 70-es években Koburg központjával megalakult az „előadók szövetsége“, Vortragsband, melyhez ma már 211 egyesület 115,684 taggal tartozik. A különböző egyesületek még a nyári időszakban lépnek egyezsége a központtal a téli időszakban tartandó előadásokra nézve.

A nők képzését és ez által azok önállósítását célzó egyesületek közül kiemelkedik az előadásokat is tartó berlini „Lette-egyesület“.

A berlini „Urania“ és a hamburgi „Electra“ egyesület természettudományi ismereteket terjeszt az előadások útján. A svájci nagyszámú előadásokat is rendező egyesületek közül csak az „ethikai társaság“ot emelem ki; a tanügyi tekintetben is centralizált Franciaországban a „ligue français“ imponáló szervezését és működését; Hollandban: a közjóra irányuló társaságot, „maatschappij tot nut van't algemeen“. Angliában és Észak-Amerikában az oly gazdagon taglalt társadalom mindennemű törekvésre és szükségletre könnyen létesít egyesületeket, intézményeket, a melyek közül a munkások szellemi emelésére, a nők továbbképzésére irányulókat emeljük ki; mindezekre közelebb még visszatérnek. Ausztriában kiváló helyet foglal el a bécsi Volksbildungsvereine, mely 1866-ban alapított.

Ez egyesület 1887-88 téli hónapjaiban 28 előadást és néphangversenyt rendezett, a melyeket 6000-en látogattak; 1894-95. évben 269 ily előadást, melyek hallgatói száma 78,000 volt. A könyvtárt ugyanezen évben 400,000-en használták. Elsőrendű tudósok és művészek minden díjazástól eltekintve, tartották ez ingyenes előadásokat. — Az évi jövedelmet, mely 1893-ban 16,000 frtra emelkedett, főleg könyvtári czélokra fordítják.

A társulatok, egyesületek által rendezett emez előadások azonban megjelölt czéljuknak nem felelnek meg. A társulatok létükben, szervezésükben és működésükben ugyanis ki vannak téve a véletlennek. Többnyire csekély a multjok és gyöngye a tradíciójuk. Azonkívül tagjaik száma, valamint minősége többnyire nincs korlátozva, minélfogva a társaság czéljaira nézve idegen-szerű, sőt azzal ellenkező szempontok érvényesítése érdekében a tagok száma szaporítható s így a társulat szelleme megváltoztatható, czélja veszélyeztethető. A tagok száma dönt a társulat

anyagi ereje fölött, azok minősége a legtöbb esetben az elnök minősége fölött is.

Az elnöki állás majd minden esetben tiszteletbeli s az azzal járó teendők többnyire nem állanak összefüggésben az elnök rendes hivatásának feladatával; miért érthető ama tapasztalati tény, hogy az elnöki teendők végzésénél minél inkább dominál a kényelmi szempont. Maga az elnök-választás is nem egyszer rendszer-változás. Sok esélynek van tehát az ily társulat kitéve, a melynél a földolog a céltudatos és következetes eljárásban áll, alávetve.

De maguk az előadások sem felelnek meg a kitűzött cél-nak. Az előadások egy nagy ismeretkör egészéből, de leggyakrabban egy bizonyos tudomány szűkebb köréből ragadnak ki egy-egy thémát. — Feltéve, hogy ezen előadás egy kerekded egész: a legtöbb hallgató az előadás végeztével még nem tudja azt, hogy emez egészet hová tegye, képzet-körének mely képzet-csoportjához illeszse. A hallgatóban nincs meg az appercipiáló erő, mely a hallottat tényleg magáévá tenné, az új anyag útján a tárgyi világ fölötti tudatos uralkodását gyarapítaná, sőt ellenkezőleg a hallgató nyer ismét új lebegő képzet-csoportot, a mely a különben is legtöbb esetben zavaros képzet-körü egyént még inkább megzavarja. Megeshetik ugyan az, hogy eme problematikus állapot indításként szolgál a további gondolkozásra, tanulásra, egy egységes világ megalkotására; de leggyakrabban bizonyára az következik be, hogy a hallgató eme lebegő képzet-anyagot szerencsésen elfelelji vagy pedig szerencsétlenül felhasználja rendszertelen ismereteinek fitogtatására.

Ezért is már régen belátták még azok is, a kik emez előadásokat rendezték és rendezik, hogy ez előadások a cél-nak nem felelnek meg, mivel sem a hallgató közelebbi hivatására nem készítenek elő, illetőleg eme hivatáshoz szükséges ismereteket tervszerűleg nem tágitják és nem mélyítik; sem nem nyujtanak oly rendszeres egészet, a mely által az általános műveltség szervesen fokozódik, és pedig úgy, hogy nemcsak az ismeret világa bővül egy oly egészszel, a mely az egyes és egész közt a kölcsönös feltételezettséget, az organikus egységet tünteti fel, hanem épen ezen ismeret által mélyíti azon meggyőződést is, hogy a felismerő szemben a társadalommal, az állammal — az egésznek szellemét sajátosan érvényesítő egyéniségben bír értékkel.

Értjük azért is, hogy e célból új egyesületek keletkeztek, sőt hogy ezen előadásokat rendező társulatok, egyesületek sem érik be az egyes előadásokkal, hanem vagy azok mellett rendeznek még külön munkások, földművesek, iparosok és kereskedők *hivatására szorosan előkészítő tanfolyamokat*, vagy pedig az eddigi előadásokat *előadások cyclusává* bővítik, a mely cyclusban a hallgató a tudományok köréből egy befejezett szerves egészet képező anyagot nyer.

Míg ama tanfolyamok különösen az úgynevezett népfőiskolákat, addig eme sorozatos előadások a szoros értelemben vett University Extensiont készítik elő.¹

Az általunk felsorolt előadásokat rendező testületek és egyesületek tevékenységüket a jelzett irányban fejlesztették.

II. A berlini „Handwerkerverein“ *tanfolyamokat* rendez és pedig külön a könyvvitel-tanra, a váltó-ismére, a levelezésre, a kereskedelmi számtanra, a francia és angol nyelvre, a rajztanításra, az anatómiára és aránytanra (Proportionslehre), mely tanfolyamokat 1894-ben 450 tanuló látogatta. Ezen oktatási célra 1894-ben 13,827 márkát áldozott.

¹ Igen természetes, hogy az előkészítő és az előkészített közötti különbséget — ha a papiroson megállapíthatjuk is — nagyon nehezen határozhatjuk meg az esetben; s ugyanez áll a népfőiskola, az University Extension közti különbségre nézve is. Schultze a különbséget fentartandónak véli, míg ellenben a gyakorlat a határozottan University Extension jellegű intézményeket Németországban népfőiskoláknak (Volkshochschulen) nevezi, holott a népfőiskolai jellegű intézmények is különösen Amerikában University Extension czime alatt ismeretesek. A különbséget megközelítőleg a következőképen állapíthatjuk meg. A *tanfolyamok* valamely ismeretkör *elemeinek*, vagy valamely ügyességnek iskolai módon való elsajátítását célozzák és pedig tekintettel a növendék szakmájára, vagy legalább az ismereti anyagnak vagy az ügyességnek az életben való hasznavehetőségére; míg ellenben a *népfőiskolák* nem zárják ugyan ki a tanfolyamok tárgyait, de a gondot az általános műveltségre, a világban, nevezetesen a közéletben, a társadalomban való tájékozottságra fordítják. Amott az oktatási, itt az egész embert meghatározó nevelési szempont lép életbe.

A sorozatos előadások és az University Extension közti különbség megtétele még bajosabb, mivel az University Extension főfeladata kezdettől fogva sorozatos előadások tartásában áll. Egy belső különbség mégis az, hogy amazoknál az *ismeret* anyagára, míg az University

A hamburgi munkásegylet — tekintettel a kikötői világ-városra — a tanfolyamok rendezésénél különös gondot fordított a világnyelvekre. A német, angol, francia, spanyol és dán nyelvre, azonkívül a számtanra, geometriára, algebrára, stenographiára, ének- és rajzra stb. nyíltak meg tanfolyamok, a melyeket 1895-ben 1002 tanuló látogatott.

A nő önálló keresetképeségét a közéletben eszközölő „Lette egyesület“ 1893-ban 2159 tanítványnőt oktatott a különböző tanfolyamokban (261-en a kereskedelmi, 88-an a photographiai, 1701-en a női kézimunka, 109-en a háztartási és 84-en a betűszedői életpályára. L. közelebb Reyer 76. l.). A többi névszerint megemlített egyesületek előadásai előadási cyclusokká bővültek, a melyekre később még visszatérünk.

A tanfolyamokkal bíró *népfőiskolák* tudatos fejlesztőinél két egymástól határozottan megkülönböztetendő alakkal találkozunk: az egyik a földmivelő, a másik főleg a munkás, iparos és kereskedői osztályra tekint; az első hetekre kiterjedő — az egész napot igénybe vevő — a másik a nap egyes óráit igénybe vevő tanfolyamból áll. Az első tipikus módon kifejlődött Dániában, a másik Amerikában.

Extension sorozatos előadásainál az anyag feldolgozása módjára, tehát az anyagot ép úgy, mint az előterjesztést is átható tudományos szellem érvényesülésére fordítjuk a főgondot. Minthogy ezt a hivatás alapján az egyetemi tanárnál tehetjük fel leginkább, ép azért egy másik külső különbség az, hogy az University Extension sorozatos előadásait rendszerint egyetemi tanárok tartják. S végre ezzel összefüggésben egy harmadik különbség az, hogy míg a sorozatos előadásokat többnyire egyesületek rendezik, addig az University Extension sorozatos előadásait az egyetem rendezi, vagy legalább azok tervezetét az egyetemi tanárok állapítják meg.

Megengedjük, hogy a papiroson könnyen megtehető különbség az életben concret példákkal szemben bajosan állapítható meg. Megengedhetjük ugyanis, hogy akárhány nem egyetemi tanár, vagy nem is tanár, tarthat a tudomány szellemétől áthatott előadást, s viszont, hogy egy egyetemi tanár előadása is olyan lehet, hogy csakis ismereteiről és nem tudományáról tanuskodik; s tudjuk azt, hogy tényleg vannak egyesületek által rendezett sorozatos előadások is, mint pl. a Humboldt Academia által tartottak, a melyek az University Extension rovata alá inkább helyezhetők, mint akárhány angol, amerikai University Extension-féle előadás. Ezért is nem fektetünk túlságos nagy súlyt az általunk ismertetett intézmények rendjére s megengedjük azt, hogy egyik vagy másik intézményt más helyt is bemutathattuk volna.

a) *Dániában*¹ a mozgalom lelkét azon törekvés képezte, hogy a dogma és szokás gyámsága alatt álló földműves népet, a melyet VII. Keresztély felszabadított, nagy befolyású politikai jogok gyakorlására képesítse. A paraszt ismerje meg elfogulatlanul az emberi és polgári viszonyokat; nevezetesen bírjon érző érzékkel mindazon jó és javak iránt, a melyeket saját nemzete történetében létesített; s a cursus végeztével fokozódott öntudattal és bátorsággal folytassa hivatását: ez volt a nemes Grundtvig eszménye, melyet magánadományok útján emelt intézetében a jütlandi félszigeten, Rödningben, 1844. évben kívánt megvalósítani. — A mozgalmat Kold Keresztély Mikkelsen terelte népszerűbb irányba. A nemzeti lelkesülés, a sértett hazaszeretet, mely a schleswig-holsteini háború által okozott területi veszteséget az intenzívebb cultura útján igyekezett pótolni, több ily intézetet állított fel s az egyszerű parasztot is, a ki eddig inkább távol tartá magát, ezen cursus látogatására s az egyetem nem egy tanárát tanszékének elhagyására és az összesereglettek tanítására indítá. Az őszi munka befejezte után (november 1—4. közben) Dániában népvándorlás áll be. Ekkor keresik fel a többnyire 18—20 éves ifjak a népfőiskolákat a végett, hogy itt a családi elvire helyezkedett olesó internatusokban kizárólag szellemi képzésüknek szabadon választott tanfolyamok hallgatása, disputatoriumokban való részvétel által és különben is akadémiailag képzett tanáraik és előjáróik társaságában éljenek, míg végre tavasszal, márczius 31-én, újra a tavaszi munka hívja őket otthonukba.

A tudatos hazaszeretet ápolása, a polgári jogos önértzet fejlesztése s a jogok, kötelességek, hivatásszerű teendőik terén való tájékozottság, hazai alapon nyugvó minden nemes iránti fegékonyság létesítése: ez a tanfolyamok feladata. Ezért is a nemzeti nyelv és a nemzeti történet művelése és megkedveltetése a főtantárgy. A nemzeti nyelvet nem philologiai, hanem irodalomtörténeti szempont alá helyezik; a hazai történetben pedig a fő nem a dynastia, hanem a nép, nem a csaták, hanem a kultura

¹ I. Reiher: Handbuch des Volksbildungswesens és Schultze: Volkshochschulen und Universitäts-Ausdehnungs-Bewegung tájékoztató munkáin kívül: Hartmann Martin: Die Volkshochschulen Daenemarks. Comenius Blätter IV. 10. stb. 1. — W. Rein: Ueber Volksbildung mit Beziehung auf die dänischen Volkshochschulen. Com. Bl IV. 116. stb.: s ugyanattól az általa kiadott Realencyclopedia czikkét.

története; közelebről ismertetik az állam alkotmányát, kormányzását, a törvényhozást, a közjogi ügyeket, az ország statistikáját. Vannak azonkívül tanfolyamok az ó-germán mythológiára, a geographiára, a physikára és chemiára, a zoologióra és botanikára, az elemi mathesisre, a physiologiára, a gazdászatra, állattenyésztésre, a számtanra, könyvviteltanra, rajzra, *kézimunkára*, a nyelvekre, különösen az angolra, végre az énekekre és tornára.

Reggeli imával kezdik meg a 8—9 órára terjedő munkanapot, a melyben részt vesz, a ki akar. Belépéskor csak egyre kötelezik magukat: a tisztességes magaviseletre. — Május 1-től augusztus 31-ig tart a nők cursusa.

Dániában jelenleg 68 ily népfőiskola van, a melyet évente 6000 tanuló látogat. A látogatók kétharmada telkesgazda, egyharmada kézműves és zsellér (Hausmann). Eddig ezen intézeteket 82,000 ifjú és 40,000 leány látogatta. Az intézetek egyike sem állami; mind magánvállalkozás útján keletkezett s áll fenn. Az állam csak segélyezi e vállalkozókat. 1853 óta az államsegély 4000-től 320,000 dán koronáig emelkedett, a mely összegből 180,000 korona az állami ösztöndíjasokra esik (L. Com. Bl. IV. 127. l.). S az eredmény az, hogy a dán paraszt is nemcsak lelkesül hazájáért, hanem nemzete irodalmát, névszerint költészetét, történetét ismeri; látó köre tágult, a társadalmi osztályok közti különbség inkább szűnik s a gazdaság észszerű kezelése folytán a parasztok vagyonosodása folytonosan növekszik, a mi már csak abból is kitűnik, hogy a vajkivitel 10 millió fontról 79 millió fontig emelkedett. Dánia példáját követi a 30 svéd, a 15 norvég, a 13 finn népfőiskola; sőt Észak-Amerikában is meghonosult ugyanilyen alakban dán kiköltözöttek által ez intézmény.

b) *Amerika* különben a népfőiskola második alakjának nagy szabású megvalósítója, a mennyiben angol mintára főleg egész éven át tartó esti tanfolyamokat szervezett, különös tekintettel a munkásokra, iparosokra, kereskedőkre. Nem véletlen, hogy Amerikában az ily törekvések és intézmények kezdeményezői és fejlesztői angolok. Angliában honosult meg ugyanis először a gyermekek számára szervezett rendes, egész napos iskolák mellett a földmívesek, iparosok tanítása érdekében megnyitott fél-napos iskolák rendszerén kívül a felnőttek számára rendezett *esti* tanfolyamok intézménye. Épen 200 évvel ezelőtt, 1698-ban rendezte ezeket a „Society for Promoting Christian Knowledge“.

S midőn a nemes egyesület, a melynek kezében volt az angol népnevelés ügye — a társadalom részvétlensége miatt e tanfolyamokat is beszünteté — ismét 100 évvel később, tehát a múlt század vége felé kezdetben Raikes Róbert, majd ennek indítását követve a „Society for the Support and Encouragement of Sunday Schools“ egész Angliában többnyire a lelkes vagy tanító köré gyűjté vasárnaponként az elzúlló nép gyermekeit és ifjait s vallási tanfolyamokban igyekezett a nem létező, vagy ezek elől elzárt iskolákat pótolni.

Három havi tanfolyamok, a melyeket a jelen század harminczas éveinek elején a még most is leghatalmasabb két paedagogiai társaság a „The British and Foreign School Society“ és a „National Society“ — leendő tanítók számára szervezett — voltak a tanítóképzők (Training Colleges) zsengei. Ezen esti, néhány hónapra szorítkozó tanfolyamokat századunkban főleg az iparosok, később a munkások, különösen Williams Ellis kezdeményezésére mindinkább felkarolták, úgy hogy Angliában már az 1848. évben 4000 ily tanfolyam volt, a melyekben felnőtt iparosok, munkások — férfiak ép úgy, mint nők — ipari, művészi és irodalmi oktatás mellett nevezetesen a nemzetgazdaságot elemeivel foglalkoztak. A 60-as években vonta be a munkakörbe az egyetemi ifjúságot századunk egyik legnemesebb férfija *Kingsley Károly*.¹ Az ő és barátja Maurice indítására alakultak a Working Mens Colleg“-ek. Londonban 1854-ben nyílt meg az első ily intézet, a melynek célja a munkásoknak nem szakszerű, hanem szabad, általános művelése és a különböző társadalmi osztályok társas összejövetelének eszközlése. Ingyen tartanak előadásokat az év négy, két—három hónapos szakában a legkiválóbb tudósok is, köztük Huxley Tamás, Ruskin János, Tyndall Harrison Frigyes; — az egyetemi ifjúságnak pedig mintegy angol becsületbeli kötelessége, hogy hetenként legalább egy estét a munkások ily intézetében töltsön. A deákság köréből kerülnek ki a felügyelők, a naposok vagy heti biztosok. Ezen „Working Mens College“-t közelebb a nemes szórakoztatás oldaláról is bemutatják a londoni Toynbee-Hall, Palace of Recreation, a Peopls Palace, a melyek „University Settlements“-nek nevezetnek, mivel

¹ L. életrajzát, a melyet neje irt meg s leánya és Müller Miksa indítására Sell M. adott ki.

azokat akadémiai fokú egyének vezetik, kik a közszolgálat érdekében rövidebb vagy hosszabb időt itt mint „Residensek“ töltenek.

Az angolok ez intézményeket Amerikában is meghonosították; csak hogy az, a mi Angliában századoknak, ugyanez Amerikában, e csudás mérvekben fejlődő világgrészben, alig évtizedeknek volt műve. Itt is nem az állam, hanem egyes társaságok, sőt gyakran egyes vagyonos emberbarátok, a népiskolák és eme tanfolyamú intézetek felállítói. Hogy mily nagyszabásúak ez intézmények, ennek megvilágítására szolgáljon csak a következő. New-Yorkban 1809-ben, tehát akkor, midőn Angliában már maga az állam kötelességének ismerte, hogy a népnevelés ügyével maga is foglalkozzék. Dewilt Clinton, az Erie-esatorna építője teremte Észak-Amerika *első* népiskoláját. Az ő elnöklete alatt működő iskola-egylet egyleti vagyonából alapítá és tartá fenn New-York összes népiskoláit. Ezen egylet választmányában 17 évig működött Cooper Péter és e működése közben győződött meg a népiskolai képzés fogyatékos voltáról. A népiskolai ismeretek és ügyességek kiegészítése érdekében építtette ama díszes és nagyszabású „Cooper Union“ nevű palotát, a melyben a népiskolát végzett különböző korú és mindkét nemű egyének esti tanfolyamokban, nevezetesen természettudományi, technikai, közegészségügyi, politikai és nemzetgazdasági tanfolyamokban továbbképeztetnek, rajzban, zenében nyernek oktatást és használják a nagy könyvtárt. 1891-ben az esti tanfolyamokban 1035 egyén vett részt; az esti rajz- és mintázó-iskolába 1917 iratkozott be, az ipariskolába pedig 365; az írógéppel való eljárást 51-en tanulták meg; a sürgönyi cursust 43-an végezték. Továbbképzésben részesültek tehát ezen intézetben 3400-an. A „Cooper Union“ évi kiadása a 200,000 koronát túlhaladja. A könyvtár 30 év óta 30,000 kötettel szaporodott. 1890-ben 228,000 ember használta a könyvtárt. Az olvasóterem tart 335 politikai lapot, 136 tudományos folyóiratot. Ez olvasóteremben 1890-ben 567,000 ember fordult meg. Reyer több ily irányú, egyes emberbarátok által felállított intézetet ismertet (L. i. m. 30. lapját stb.).

Az angol és az amerikai tanügyi szervezettel lehetőleg ellenkezik a *francia*, a mennyiben amazokban a szervező erő az egyes, illetőleg a társadalom, a francziánál pedig az állam; míg amazokban a fő a közműveltség, itt egyes kiválók képzése; ott a szervezés folyamata alulról fölfelé, itt felülről lefelé indul

meg s azért is amott a kerüléken, itt a központiságon fekszik a hangsúly.

Ezen tényállás mellett meglepő, hogy Franciaországban a népképzésnél s nevezetesen a felnőttek képzésénél mégis a ható erő egyes részéről és pedig nagyon is a kerülékből: Elsassból indult ki s a népképzés szervezetének alapjait az egyes autonóm községekbe, illetőleg községi társulatokba helyezték. Egy erkölcsi eszme szolgáltatában álló személyi entusiasmus diadala ez, a melyet támogatott a személyiség kultuszától, de ennek ellenkező-jétől sem idegenkedő francia szellem.

c) Még csak e helyen ismertetem a már említett francia ligát, mivel az nemcsak tárgyilag öleli fel a népiskola és kivált a továbbképzés ügyét különböző oldalai szerint, hanem mivel végső célzata szerint human szempontból a legemelkedettebb álláspontot foglalja el.

A nagyszabású mozgalom megindítója egy egyszerű iskola-mester, egy leányintézet tanítója Elsassban. Neve Jean Macé.¹ Az organikus tevékenység híve, ki az oktatás terén is alulról fölfelé akar építeni. A nép művelése, felvilágosítása, nemesbítése az élete eszménye. S ezt ne művelje az állam kormánya felülről, hanem a társadalom, magánúton fölfelé szervezván lassanként a helyi autonómián nyugvó népművelésre irányuló törekvést és ténykedést. Macé 1862-ben népkönyvtárak létesítésén fáradozik. 1864-ben magánúton 80 népkönyvtárt teremtett. Ezután munkásságát társaságban szervezi, a mely 1867 óta új név alatt: „Ligue française de l'Enseignement“ céljául nemcsak ily könyvtárak és népiskolák felállítását (12,000 francia helységnek nem volt még ekkor népiskolája sem) és a nép művelésére célzó intézmények támogatását, hanem *felnőttek számára nyilvános tanfolyamok* életbeléptetését tűzi ki, s ezzel lényegileg a dán jellegű népfőiskolák szervezésének terére lép. Egy hónap lefolyása alatt a liga tagjainak száma 4800-ra és 1870-ben 17,850-re emelkedett, a kik is 59 helyi egyesületben fejtették ki tevékenységüket. A helyi egyesületek teljes önrendelkezési joggal bírnak. Ezek választják a központi választmányt, a mely lényegileg tanács-

¹ L. Reyer jegyzeteit Russelnek i. m.-ban 108. l. és Hamdorff: Ueber den Stand der Volkshochschulen im Auslande. Comenius Blätter IV. 84. stb.

adó, értesítő és pénzkezelő intézet. 1870-ben az évi jövedelem 70,455 frankra emelkedett. A francia-német háború Macé működését nem szakította meg, hanem ellenkezőleg fokozta. Már a háború előtt 350,000 aláírást gyűjtött egy kérvényre, a mely a népiskola kötelezettségét, de ezzel egyszersmind igen természetesen ingyenességét is törvényileg kimondatni kívánta. A háború után, 1871. október havában, folytatja a gyűjtést és két hónap alatt az aláírók száma egy és fél millióra emelkedett. Teher szállító kocsai viszi az aláírásokat Versaillesbe.

A háború, Macé szavai szerint, meggyőzte őt arról, hogy az iskolamesterek győztek s hogy az iskolamesterek emelik fel ismét Franciaország sorsát.

Macé nemps erkölcsi jelleme ez időben a nemzeti gloire e megaláztatásának idejében, a mely Elsasszt, az ő hazáját is nagy hazájától elszakítja — tündöklék legfényesebben. 1871. július 15-én kiadott lapjában ez emlékezetes szép szavakat írja: „Mind-en emberi viszály felett, a csaták zaja által megközelíthetetlenül trónol a nemzeteket átölelő kötelesség a kultura terjesztésére, a melyhez mindenkinek egyenlő a joga. Van egy áldott tér, a hol a hazaszeretet és a világpolgár lelkiismerete egymással nem küzd, hol saját hazánkért mitsem tehetünk a nélkül, hogy más ország hasznára ne legyünk, hol más nemzetnek nem szolgálhatunk a nélkül, hogy sajátunkért nem működneink. — *Am gyűlöljön más!!*“ Az erkölcsi megdicsőülés ezen álláspontjáról üdvözlí szívélyesen — a hadüzenet után egy évre — a népművelését célzó Leibing Ferencz indítására keletkezett s általunk ép nemzeti jellege szerint ismertetett *német* egyesületet. „Ne feledkezzünk meg soha arról — így fejezi be hozzáillően emlékezetes sorait — hogy méltóan álljunk meg ama nagy szövetségben, mely minden egyes kultur országban azon nőket és férfiakat egyesíti, kik az emberiség közös ellensége ellen szervezik a hadjáratot: a tudatlanság ellen.“¹

Macé munkásságát teljes siker koronázta a népiskola terén. A chicagói világkiállításon nem egy tanferfiú a francia népiskola eredményét a német fölé helyezte.²

¹ L. Hamdorff i. m. 86—87. ll.

² L. nevezetesen a kézi ügyességek közlésére nézve, de általában a paedag. eszmékre nézve is az előnyös nyilatkozatot. Comenius Blätter IV. 102. l.

Macé — kit a köztársaság felvett a senatorok közé — nemes törekvését a felnőttek képzése ügyének szentelte. Ez eszmét külterji, valamint belterji hatásában kívánta minél inkább érvényre emelni. Külterjileg annyiban, hogy ő a liga hatását az egész művelt világra kívánta kiterjeszteni. Ez emelkedett szellem már 1871-ki nyilatkozataiból is kisugárzik. Ez eszmének Macé határozott kifejezést adott 1878-ban s 1889-ben megérte azt, hogy az általa sürgetett s végre Párisban (aug. 5-én és 6-án) létre jött s a világ majd minden kulturnemzetétől felkeresett internationalis congressuson, a mely programja szerint magánúton kívánja a népképzést előmozdítani — ő elnököltetett.

A jövőnek e szép zenéje mellett, a mely különben csakis a tanügy nemzeti jellegének elismerése alapján művelhető — nem feledkezett meg a felnőtteknek intensivebb továbbképzéséről sem.

A „Ligue française“ 1894-ki nantesi congressusa ugyanis elhatározta, hogy a népműveltség közép mértékét fel kell emelni, nevezetesen az által, hogy a műveltség a helyi viszonyokkal számolva vagy földművesi vagy ipari irányban fejlesztesse (a dán és amerikai irányzat elismerése), hogy az oktatás alakja is a körülményekhez alkalmaztassék (előadások, megbeszélések, tanfolyamok — s mindenütt a szemléltetési eszközök alkalmazása — tehát a létezőnek combinációja), hogy a tanfolyamok legalább négy hónapi tartamúak legyenek (dán rendszer) s hogy végre az állam is támogassa a ligának ez irányú munkásságát és pedig anyagi évi segélylyel s az által, hogy az ilyen tanfolyamokat sikerrel végzettnék bizonyítványát katonai szolgálati évek idejében tekintetbe veszi s a több ismerettel bíró — a köteles katonai három év letelte előtt szabadságolja.

Még egy ily népfőiskolai czél után most már törekvő francia egyesületről emlékezhetünk meg.¹ 1880-ban keletkezett Havreban a „Société Havraise d'enseignement pour l'aspect.“ Ezen egyesület eredetileg — a mint czíme is mutatja — az oktatás szemléltetőségére nézve kívánt közvetítőként eljárni; iskolákban, valamint népszerű előadásoknál a Skioptikon alkalmazását sürgette és a szemléltető eszközöket bármely intézetnek rendelkezésére bocsátotta. Ez egyesületnek ma a 87 tankerület közül

¹ L. Hamdorff: Ueber den Stand der Volkshochschulen im Auslande. Com. Bl. IV. 88.

82-ben van fiókegyesülete; az egyesület élén pedig mint tiszteletbeli elnök maga a közoktatásügyi minister Poincaré — s mint valóságos elnök a párisi Akadémia alrectora Gérard áll.

Az egyesületnek 1895. aug. havában tartott közgyűlésén 400 egyleti képviselő vett részt, köztük Algier, Tunis, Egyptom képviselői. A köztársaság elnöke is megjelent az egyesület közgyűlésén.

Igen természetes, hogy az egyesület eredeti keretén túl nőtt. Eredeti feladata a mostaninak csakis egy alárendelt ágát képezi. A gyűlés szakosztályai jellemzik az egyesület működésének táguló körét. Az egyik osztály (patronages scolaires) kiterjeszti figyelmét az egyesek részéről kiinduló azon törekvésekre, a melyek mindkét nemű gyermekeket és felnőtteket az iskolázás idejében, de azután is testi, szellemi és erkölcsi tekintetben megfigyelni és megóvni akarják; a másik osztály a népszerű előadások rendezésével foglalkozik; az *első* osztály pedig a felnőttek oktatásával. Az egyesületben a ligai irányzattal szemben erős hajlam mutatkozott arra nézve, hogy a felnőttek továbbművelését az állam vegye tervszerű gondozása alá; de a közigazgatási hatóságok részéről tett kijelentések után mégis fentartotta az egyesület e téren az államtól független *önálló rendelkezési jogát* a közoktatásügyi minister által biztos kilátásba helyezett államszegélynek igénybe vétele mellett. A felnőttek továbbképzésének ügye Franciaországban is ezek alapján magánosok, egyes társulatok ügye.

III. A tanfolyamos népfőiskoláktól megkülönböztetjük a tudományt bemutató *sorozatos előadások* intézményét. Századunk elején Humboldt és Fichte tartottak először ily sorozatos előadásokat ismét azon időszakban, a midőn a *nemzeti* érzés egyesítő hatalma lerontotta a társadalmi válaszfalakat, megszüntetvé a tudós és nem tudós közti különbség tudatát s midőn a gyakorlati, politikai érdek a kölcsönös megértést, a közös cselekvést követelte. Az ezután következő, politikailag atomizáló s policialis atyáskodó, antidemokratikus korban mindennemű népszerű nyilvános előadások Németországban sokáig szüneteltek s csakis a negyvenes években találkozzunk egyes, de nem sorozatos előadásokkal. Ez utóbbiakat az amerikaiak, nevezetesen a new-haveni Yale College tanárai 1831-ben felvették, kik is a természettudományok köréből tartottak a kézműveseknek rendszeres sorozatos előadásokat. —

E példát követte Hardford, Lowell, Salem Boston városa. A fon-
tebb bemutatott népfoiskola számba menő esti tanfolyamok e
sorozatos előadásokból nőttek ki.¹

Az University Extension irányában fejlődtek a sorozatos
előadások végre *Angliában*, úgy hogy tulajdonképen az angolok
voltak az ily irányban kifejlődő sorozatos előadások kezdemé-
nyezői. *Stuart János*, a cambridgei egyetem magántanára a 60-as
években kísérelte meg először ily sorozatos előadások tartását
és pedig az astronomia köréből egy nőképző egyesületben („Council
for Promoting the Higher Education of Women“) tájékoztatóké-
nyújtva jó előre hallgatóinak tartandó előadásai kinyomatott gon-
dolat-menetét, melyet ő syllabusnak nevezett. Vállalata teljesen
sikerült. Számos egyesület hasonló sorozatos előadásokat kívánt,
a melyeket részben Stuart maga, részben barátai tartottak,
hasonló sikerrel. A közvélemény ily előadási cyclosok mellett
nyilatkozott.

Stuart a munkás társulatok segélyével kívánta eme soro-
zatos előadásokat „vándor társulati egyetem“ czíme alatt állan-
dósítani. Terve azonban nem sikerült. Különben is azt óhajtotta,
hogy az ügy megbízhatóbb kezekbe kerüljön. Ezért is 1871-ben
emlékiratban a cambridgei egyetemhez fordult azon kérelemmel,
hogy vegye az egyetem ezen a tudományt népszerűen előterjesztő
sorozatos előadásokat feladatai közé, az egyetem tantervébe. Ezt
kívánja az örvendetesen mutatkozó szükségérzet, tehát a köz-
érdek s nemkülönben magának az egyetemnek is érdeke, mivel
az által az országra ható művelő befolyását nemcsak megtartja,
hanem határozottan fokozza. — Az emlékiratszerű kérvényt külön
beadványokkal támogatták különböző ipar- és cooperatív-társulatok
és városi hatóságok.² Angliában megérett annak a tudata, hogy
ily sorozatos előadások csak azon esetben megbízhatók tartalmi-
lag s biztosítottak a megtartás szempontjából, ha ezek megtar-
tásáról maga a tudomány-egyetem gondoskodik.

E tudat az ó-világban csak lassan érlelődik.

Svédországban a sorozatos előadásokat 1880 óta czéltuda-
tosan és nagy eredménynyel *dr. Nyström Antal* gyakorló-orvos
irányító kezdeményezésével a munkások intézetei (arbetare institute)

¹ L. Russel: Volkshochschulen. 17. l.

² L. e. beadványok tartalmát: Russel: Volkshochschulen 23. l.

rendezték.¹ E munkások intézeteit megemlíthettük volna ugyan az angol, amerikai tanfolyamokat rendező „Working men's college“-k, „People Palace“ stb-ekkel összefüggésben, a mennyiben ez intézetek is súlyt fektetnek a tanfolyamokra és a munkások nemes, különösen hangversenyek útján való szórakoztatására: mind a mellett mégis e helyre tartottuk fenn ezek ismertetését, mivel az intézet programja szerint a népszerű, de tervszerű képzés a főgondja. Nyolcz hónapon át, hétköznap esténként 8 óra után, vasárnap pedig d. e. 9—10 és d. u. 5—6 közt tartják meg a 4—31 órás sorozatos előadásokat.² E tanfolyamos előadásoknak feladatát nem a szakszerű képzés vagy egyes ügyességek elsajátítása képezi, hanem a program szerint az, „hogya a munkások tekintést nyerjenek a természet és az emberiség törvényeibe és így rendes életmódjuk szilárd alapját szerezzék meg s ezzel az óvszert a káros mulatságokból, iszákosságból stb. származható hatások ellen s hogy mind ez által maga a társadalom szellemi és erkölcsi erejében növekedjék a végett, hogy a társadalmi közös munka a haza boldogságát és jólétét eszközölje“.³ E programot még világosabban a jelzett irányban

¹ L. erre vonatkozólag Schultze i. m. 51. l. és kül. Hamdorff: Das Arbeiterinstitut zu Stockholm. Arbeiterfreund XXXIV. évf. 163. stb. l.

² Az 1894,95-ben tartott előadások a következők voltak:

Hétfőn: Anatomia és Physiologia közegészségtannal 30 előadásban, előadó: dr. Nyström.

Kedden: Astronomia 31 előadásban; előadó: Joederin E. lector.

Szerdén: Ország- és népisme 30 előadásban; előadó: Whitlock A. k. a.

Csütörtökön: Általános kulturtörténet 30 előadásban; előadó: dr. Nyström.

Pénteken: Physika gyakorlati alkalmazással 30 előadásban; előadó: Nordström C. A. mérnök.

Szombaton: Technikai vegyészet 4 előadásban; előadó: Sjöborg A. F. mérnök.

A levegő villamossága 4 előadásban; előadó: dr. Carlheim-Gyllensköld.

A fog gondozása 6 előadásban; előadó: Rosander C. fogorvos. Geologia 7 előadásban.

Betegápolásról 5 előadásban; előadó: dr. Path K

Vasárnapon: d. e. 9 órákor: Mathematika 30 előadásban; előadó: dr. Carlsson G. A.; d. u. 5 órákor: Svéd kulturtörténet 26 előadásban; előadó: Koy E. k. a.

³ L. Hamdorff i. m. 164. l.

kifejti egy a munkás intézet hasznáról értekező iratka a következő szavakban: „Legyen a munkásnak bő alkalmja a tudomány szavának hallására s tanulja meg a tudomány útján mindennek előtt azt, hogy mi a *rend és törvényszerűség*. Minden policialis rendeletnél és ostromállapotí határozmánynál jobban tanít erre a tudomány. A természet törvényeinek ismerete sejteti velünk, hogy az emberi társadalom élete fölött is törvények uralkodnak . . .” Svédországban jelenleg 36 ily intézet van, a melyekre az állam régebben semmit, most már évente 25,000 koronát áldoz.¹ A stockholmi intézetnek 1894 óta 105,531 koronáért épített czélszerű otthona van. Évi jövedelme 25,145 korona. Az első tíz év alatt 2820, tehát évi közép számmal 282 előadást tartott. A hallgatók közép száma hetenként 6—700 s ezek közül öthatodrészt kézműves. 1894 95-ben a stockholmi munkás intézet előadásait 25,000-en hallgatták; a nép concertjét 13,000-en; az olvasótermek látogatóit beszámítva a házban megfordultak 45,000-en.

Norvégiában a munkások intézetei szintén meghonosodnak sorozatos előadásaikkal.

Németországban, a tudósok túltermelésének és a particularismusnak otthonában, a hol számos város a tudományos képzettségnek és a tudományos életnek góczpontja — igen természetesnek találjuk, hogy itt egyes társulatok, egyesületek — lehet, hogy az angol példa, de mindenesetre a Fichte megvalósult eszméinek hatása alatt — önállóan szerveztek sorozatos előadásokat. Fichte—Humboldt sorozatos előadásai emlékére, e két férfiú kulturális hatásának megörökítésére alakult meg Berlinben a *Humboldt Akadémia*,² mely a tanszabadságnak, a férfiak és nők egyenjogúságának teljes megóvása mellett kezdte meg 1882/83-ban a 10—12 órás sorozatos előadásokat, részvételi díjként egy-egy sorozatért 5 márkát követelve.

A Humboldt Akadémia 1882/83-ban 25 sorozatos előadást tartott 536 hallgató előtt. Az 1893/94. évben már 3 központban tartott 111 sorozatos előadást 2660-an hallgatták. 1895 96-ban a sorozatos előadások száma 121-re, a hallgatóké 3477-re emelkedett. 1896/97-ben Postdamban főkegyesület alakult, úgy hogy

¹ L. Hamdorff i. m. 165. l.

² L. Hirsch: Wissenschaftlicher Centralverein, Humboldt Akademie. 1896.

már ez évben 4 központban 177 sorozatos előadást hallgatott 5117 hallgató. 1882—1896-ig összesen 1028 sorozatos előadásban részt vett 25,944 hallgató. Ha ezen összeget legalább tizzel szorozzuk: mekkapjuk az egyes előadások és azok hallgatóinak teljes összegét.

A Humboldt Akadémiának közönsége majdnem kivétel nélkül az úgynevezett műveltekhez tartozik. 1000 hallgató közt csak 8 a munkás és iparos. A részvételi díjának magas volta, de nemkülönb az előadások hirdetésénél előforduló azon passzus, mely szerint az előadások hallgatásához magasabb műveltség szükséges — e részvétlenséget magyarázata.

Ugyancsak ezen közönséget jellemzik az egyes tudomány csoportok látogatásának számtételei. Az irodalmi és művészeti sorozatos előadásokat 1893/94-ben látogatta 1207 ember, a nyelvészeti és philosophiaiakat 486: a történeti, kulturtörténeti és a sociologiaiakat 663 ember.

A természettudományokban való kutatást és ezen ismeretek népszerűsítését szolgálja a berlini „Urania“, mely tudományos színházában sorozatos előadásokat tart. 1893/94-ben ez intézetet 131,000-en látogatták.

A *breslauer* Humboldt egyesület már 27 év óta tart ugyan egyes előadásokat, de a sorozatosakat még csak ez évben vette fel programjába, a mely szerint az 1897/98-ki téli félévben 8—10 sorozatos előadást tart, egy-egy sorozatosnak hallgatásáért az egyleti tag 3 márkát, a nem egyleti tag 5 márkát fizet.

Drezdában sorozatos előadásokat tart a „Volkswohl“ egyesület, a mely eltekintve minden politikai és egyházi pártállástól minden néposztály javát előmozdítani s tagjai közt a szellemet és kedélyképző társalkodást meghonosítani igyekszik, mely e célból 1887. év óta nagyszabású népmulató estélyeket rendez, 3 klubhelyiséget tart, a hol is ételre s italra való költekezés kényszere nélkül tartózkodhatik az egyleti tag az olvasó, a tanító, a társalkodó és üdülő termekben. Van azonkívül tanonez otthona és leányok otthona, eseléd közvetítő intézete. Tagjainak száma 1895-ben 4400 volt. Tagsági díjából az 1895. évben befolyt 14,147 márka 40 fillér. Az egyesület által rendezett tanfolyamok közül megemlítem a nők számára tartott orvosi előadásokat, a betegápolásra, a köznapi élet chemiájára, az újabb történetre vonatkozó s a múzeumok tanulságos élvezetére előkészítő előadá-

sokat, mint a melyek már is átmenetet képeznek ama sorozatos előadásokra, a melyeket 1893/94-ben az „Arbeiterfreund“ szerkesztője, Böhmert Viktor a nemzetgazdasázból a nők részéről is tapasztalt nagy érdeklődés mellett tartott.¹

Ugyancsak Drezdában tart a nemzetgazdasági, társadalmi és kereskedelmi tudományok köréből sorozatos előadásokat az *e célra alapított „Gehe Stiftung“*, a melyet kétmillió márka hagyatékával Gehe Ferencz Lajos nagykereskedő e célra alapított. Tizenegy évi fennállása alatt 48 sorozatos előadást rendezett, melyek közül 1895/96-ra 7 esik 936 hallgatóval.²

Általánosabb, de szintén határozottan tudományos irányzatot követ és sorozatos előadásokat tart a „Frankfurter Vorlesungen des freien deutschen Hochstifts“ és a „Barmer Verein für wissenschaftlichen Vorlesungen.“³

Majnai Frankfurtban sorozatos előadásokat tart 1884-ben történt újjászervezése óta a „Freie deutsche Hochstift“ tagjai számára. Az évi díj kizárja a munkásokat a tanuságos előadásokból.⁴

Ezen körülmény indította 1890-ben a munkások ügyéért buzgólkodó városi tanácsost, dr. Flescht és a vele szövetező munkást, Opificiust, hogy a munkás egyletek és a socialista sajtó képviselőivel népfőiskolai intézmény életbeléptetésén fáradozzanak.

Midőn a munkás egyletek ily érdekből való megadóztatása nem volt keresztülvihető: a Hochstift és egyéb közhasznú egyesületekkel léptek érintkezésbe, a minnek eredménye egy választmány alkotása volt, a melyben a különböző egyesületek s nemkülönben

¹ L. a közelebbi programot: Az Arbeiterfreund XXXII. évf. 12. stb. l. A népnek nemes szórakoztatására és képzésére vonatkozó intézmények ismertetését és erre vonatkozó javaslatokat L. ugyancsak Böhmert ezikkét: Volksheime zur Pflege der Volksgeselligkeit und Volksbildung. Arbeiterfreund XXXIII. évf. 421. l. stb. Ugyancsak Böhmert Arbeiterfreund XXXIV. évf. 149. l. említi, hogy a Volkswohl intézményeit immár száznál több város honosítja meg. Igen hasonlít a Volkswohl egyesület céljához és tevékenységéhez az 1865 óta Barmenben létező „Allgemeiner Bürger Verein“ munkássága.

² Schultze i. m. 64 — Böhmert: Volksbildungsbestrebungen. Arbeiterfreund XXXIV. 149

³ U. o.

⁴ Schultze i. m és kül. Dr. F. Quilling: Die Volksvorlesungen zu Frankfurt a. M. az Akad. Revue III. 220. stb. l.

a munkások is a békebiróság tagjai útján képviselve voltak. Flesch a választmány összehívója, de a gyűlések elnöke a munkás osztályhoz tartozó Opificius.

E választmány kezébe van letéve a mozgalom megindítása és vezetése.

Múltán tartja dr. Quilling, e mozgalom ismertetője és a választmány titkára fontosnak, hogy nemcsak a tudósok, hanem a tudósokkal együtt a munkások is maguk rendezzék a munkások számára a tudomány népszerűsítésének művét. A sorozatos előadások tárgyának, sorrendjének és előadóinak kérdéseit, tekintettel a munkások kívánságára, a választmány tudós tagjai egy általuk kiegészített hetes bizottság útján döntenek el.

A sorozatos előadások 1890 óta a téli hónapokban és pedig jelenleg 1896 óta hetenként három estén tartatnak egy időben három helyiségben, a városi teremben, Bornheim és Bockenheim elővárosokban, oly nagy és főleg munkásokból álló közönség előtt, hogy a városi nagy terem — melyben 700 hallgató fér el — gyakran szűknek bizonyul.

A sorozatos előadások tárgyát a helyi viszonyok s nevezetesen a socialisták pártfoglalása szűkebb térre szorította, a meny nyiben politikai s vallási természetű tárgyakról előadásokat elvből nem tartanak.

Az előadások tárgyát, valamint azok gondolatmenetét jó előre a napilapok közlik s kifejtőleg ismerteti az előadások alkalmával kiosztott syllabus.

A cyclyus végén az előadott anyag fölött élénk eszmecsere indul meg, a mely egyes egyletekben szakszerű sorozatos előadások tartásának rendezésére vezetett.

Valamint a drezdai „Volkswohl“, úgy ezen választmány is a munkások nemes, tanulságos szórakoztatásáról is gondoskodik. A gyűjteményekben, múzeumokban való kalauzolást eszközlik, illetőleg közvetítik; 1895/96-ban 3 ily kalauzolás volt, 1896/97-ben 16; nemkülönben gondoskodnak arról, hogy a munkások is egyelőre évenként 6, később 12 egyelőre 20 krajczáros s később ingyenes délutáni színházi előadásokat és néphangversenyeket látogathassanak. — A legjobb szindarabokkal, a classikus zenével is megismerkednek így a munkások és pedig annál alaposabban, mivel az előadást megelőzőleg szakemberek adnak előkészítő magyarázatokat.

A választmány eredményes munkásságát dicsérik még a következő számok: 1895/96-ban az előadások száma 30, 1896/97-ben 64 volt. A városi előadások 18-ról 24-re, a bockenheimiak és bornheimiak 6—6-ról 20-ra emelkedtek. Ezen általános képző előadásokon kívül 15 szakképző előadást is rendezett a választmány.¹

Igen sajátságos, hogy e választmány munkásságában — az előadások tartásától eltekintve — a tanférfiak többszöri felszólításra sem vesznek részt. A választmány előtt a jelentés szerint az angol societies of university extension lebegnek eszményként, a melyek oly helyen keletkeznek, a hol tudomány-egyetem nincs s hol a különböző tudományos intézetek egyesülnek az University Extension céljainak valószínűsítésére. A választmány 1896/97-ki jelentésében reményének ad kifejezést, hogy a frankfurti tudományos intézetek képviselői az ügyek vezetésére is vállalkoznak, alkalmas tantermeiket is rendelkezésükre bocsátják s így nevezetesen az anyagi nehézségek (terembér stb.) legyőzésében is segítségükre lesznek.

A frankfurti példa hatása alatt működik a Sunkel főtanító buzgólkodása útján létesült választmány (Commission für Veranstaltung von Volksvorträgen und Volksunterhaltungsabenden) *Casselban*.² Sunkel tanítónak sikerült a létező legellentétesebb egyesületek közreműködését e célra biztosítani, oly formán, hogy Sunkel elnöklete alatt egybeült választmány tagjai: 1—1 képviselője az evangélikus, a katolikus, a munkás és a kereskedők egyesületének és 2—2 képviselője a céheknek és a demokratikus bányász egyesületnek (Gewerkschaft). A választmány, úgy mint a frankfurti, kizárta az előadások köréből a vallási és politikai kérdéseket. Az előadások tartása, valamint látogatása ingyenes. 1895/96-ban 12, részben sorozatos előadást tartottak húsz órában esti 1½ órától kezdve s 1896/97-ben 13-at húsz órában. Ezenkívül a nyári hónapokban vasárnapokon az oly érdekes képtárban művészettörténeti előadásokat rendeztek 26—30 egyén számára. — Az 1896/97-ki téli félévben az egyik előadás zenei volt s az ez iránt mutatkozó nagy érdeklődés a választmányt

¹ L. 1899/57-ra vonatkozó bő és tájékoztató jelentéseket, nevezetesen az elsőnek (V.) 1. l. és a másodiknak (VI.) 9. lapját.

² L. Bericht der Commission für Veranstaltung von Volksvorträgen und Volksunterhaltungsabenden zu Cassel, 1897.

arra indította, hogy állandóan felvegye programjába a népnek classikus zene útján való nemes szórakozását is.

A városi hatóság a választmány törekvése iránt a legnagyobb jóindulattal viseltetik; az előadásra alkalmas helyiségeket, termeket az egyesület szabad rendelkezésére bocsátja.

Hamburgban a város iskolai főhatósága rendezi ezen sorozatos előadásokat. 1896/97-ben 55 ily előadást tartottak az esti órákban. A hamburgi tanárokat híványuk kötelezi ez előadások tartására; de adnak elő külön e célra meghívott egyetemi tanárok is. Az előadások még a theologia körére is kiterjeszkednek. A múlt évi program igen változatos. Vannak témák a theologia, az államtudományok, az orvostudományok, a geografia, a népisme, a történet, az irodalom, a zene, a képzőművészetek, a mathesis, astronomia, physika, chemia, mineralogia, botanika és zoologia köréből.¹

Az előadások ingyenesek mind az előadókra, mind a hallgatókra való tekintettel. Egy-egy sorozatos előadást 100—500-an látogatnak. A város újabban vita nélkül demonstrationalis célra 14,000 márkát szavazott meg.

Külön a nők számára szervezett előadási cyclusokat létesített az 1868-ban alapított „Victoria Lyceum“ Berlinben, a mely Frigyes császárné védnöksége alatt s 1884 óta mint jogi személy külön gondnokság (curatorium) vezetése alatt áll.

A délelőtti és délutáni tanfolyamokon kívül vannak előadási cyclusok, a melyeket elsőrendű tudósok (Kekulé v. Stradonitz: *Ausgewählte Werke griech. Bildhauer*. Lenk: *deutsche Geschichte des XIX. Jhts.* — Waldeger: *Anatomie der Stimme u. Sprachwerkzeuge*. Karl Emil Franzos: *Russische Literatur u. Kultur*. Blasius: *Physik (die Elektrizität u. ihre Anwendungen)*. Erich Schmidt: *deutsche Dichter des XIX. Jahrhunderts* stb.) tartanak s mely előadásokért egyenként tehát nem egy-egy cyclusért egy márkát fizetnek.

Breslauban: a Frauenwohl egylet hasonlóan a nők számára előadási cyclusokat rendez. Ezeken kívül van számos egylet, hatóság, a melyek ily előadási cyclusok tartásán fáradoznak s ennek daczára még Németországban is érvényesül a legújabb időben

¹ L. az előadások ezimeit: Hamdorff *Anfänge v. Volkshochschulen in Deutschland*. Com. Bl. IV. 160. stb. 1.

azon áramlat, a mely a tudomány-egyetemeket is be akarja vonni e mozgalomba.

Svájcban szintén egyletekből indul ki az University Extensionra irányuló mozgalom. Bernben a városi socialpolitikai egyletből; Zürichben a „Schweizerische Gesellschaft für ethische Cultur“ Pestalozzi egyesületből stb.

Austriában a bécsi „Volksbildungsverein“ 1890/91-ben kezdte meg a 8 órás cyclusos előadásokat, különösen történeti sociologikus témákkal. A hallgatók felerészben a munkásokhoz, iparosokhoz, kereskedőkhöz tartoztak, felerészben a magasabb műveltségű osztályokhoz. Az előadásokat óránként 5 frttal honorálták s 486-an vettek részt a díjas előadásokban, 1000-nél többen látogatták a nem díjas cursusokat. Aláírási útján pótolták a hiányt. De már a második évben az aláírási összeg csekély volta miatt s mivel a kilátásba helyezett 1500 frt állami-segélyt az országgyűlés az egylettől megtagadta — a cyclusok száma apadt, úgy annyira, hogy a Volksbildungsverein kénytelen volt eme cyclusos előadások tartásáról lemondani s a vezetőséget e tekintetben a tudomány-egyetemre bízni.

Prágában a Lotos természettudományi és orvosi egyesület és a „Deutscher Verein für Alterthumskunde“ czímű egyletek kezdték meg 1895-ben a cyclikus előadásokat és pedig nemcsak Prágában, hanem 1895/96-ban Pilsenben, Teplitzben, Maffendorfban, 1896/97-ben ugyancsak Teplitz és Rumburg, Brix, Aussig, Reichenberg, Pilsen, Eger, Komotau városokban.

Gyakrabban egy-egy ily kisebb városban is 700—800 hallgató volt. 1897/98-ban 28 vidéki sorozatos előadásra készülnek.¹

Mindkét egylet mögött tulajdonképen az egyetem áll, csak-hogy ez a kísérletezést az egyletekre bízta. Most, midőn az erkölcsi siker nyilvánvaló, készül a két egylet az eddig minden honorarium nélkül tartott előadások cyclusának ügyét az egyetemnek átadni.

A mondottakból kiviláglik, hogy a társadalmi úton megindult sorozatos előadások ügyét maguk e társulatok vagy a viszonyok utalják az egyetemre.

Dr. Schneller István.

(Folyt. követk.)

¹ Akad. Revue. III. 419.

A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTŐL LAGRANGE-IG.

-- Ötödik közlemény. —

A Fermat-féle szabálynak rövid indokolásával, mely azonban épen a legfontosabbat, t. i. az eljárási módot alig érinti, már a harmadik: „Volo mea methodo“ kezdetű iratban találkozunk.¹ De a teljes igazolást s egyúttal — a mi rendkívül fontos — hogy miként jutott Fermat a maximum-minimum meghatározásának módjához: csak a történeti és logikai szempontból legértékesebb és legérdekesebb 4-ik latin dolgozat, a Methodus de Maxima et Minima adja.

E dolgozat szerint a maximum és minimum feltalálására szolgáló eljárásnak gondolatát Vieta algebrai műveinek tanulmányozása keltette Fermat-ban.² Ha ugyanis valamely egy ismeret-

¹ Miután megemlíti Fermat, hogy a módszere szerint megoldandó feladat, mely egyike a legnehezebbeknek, Pappus hetedik könyvében bizonyítás nélkül található, ekként folytatja: „Hoc loco Pappus vocat minimam proportionem $\mu\nu\nu\alpha\chi\delta\acute{o}\nu$ καὶ ἐλάχιςτρον, minimam et singularem, ideo scilicet quia, si proponatur questio circa magnitudines datas, duobus semper locis satisfiit quaestioni, sed, in minimo aut maximo termino, unicus est qui satisfaciat locus: idcirco Pappus vocat *minimam et singularem*, id est unicam, proportionem omnium quae proponi possunt minimam“ Oeuvres. I. p. 142. Ime tehát Fermat is a maximum és minimum singularis természetére Pappus által figyelemessé tétetve keresi az e fajta problémák megoldási módját, a mely singularitását a maximalis és minimalis értékeknek s illetve helyeknek Oresme és Kepler is észreveszik, sőt az utóbbi némileg változtatott alakban egyes vizsgálatoknál fel is használja.

² Dum syncriseos et anastrophes Vietaeae methodum expendem, earumque usum in deprehendenda aequationum correlatarum con-

lenü algebrai kifejezés: $f(x)$ x bizonyos értékénél maximum vagy minimum lesz, mindig található — mint fentebb is láttuk — x -nek két oly értéke, a melyek $f(x)$ -be helyettesítve, a két kifejezést egyenlővé teszik. Vagyis ha az egyenlő értékeket Z -vel, az ismeretlen megfelelő értékeit A és E -vel jelöljük, a következő két egyenletnek tehetünk eleget:

$$f(A) = Z; f(E) = Z,$$

a melyek közül mindegyik az ismeretlen számára ugyanazon két. a feladatnak eleget tevő értéket szolgáltat. E két egyenletet Fermat *Vieta módszere szerint hasonlítja össze*, vagyis a baloldalt egyenletbe teszi s az így keletkezett egyenlőséget, *t. i.*

$$f(A) - f(E) = 0-t$$

$(A - E)$ -vel osztja, a mi maradék nélkül eszközölhető, mivel $f(A) - f(E)$ az $A = E$ felvételre eltűnik, vagyis annak az $A - E$ különbség tényezője. Az $\frac{f(A) - f(E)}{A - E}$ hányados azonban, melyet $f_1(A, E)$ -vel jelölhetünk, már nem osztható $A - E$ -vel, mivel A és E egymástól általában különbözök s az $f_1(A, E) = 0$ egyenlet épen ezen feltétel mellett helyes. Ámde másfelől ha Z -t a maximum s illetve minimumhoz mindig közelebb választjuk, A és E értékei is folyton közelednek egymáshoz, míg magában a maximum- vagy minimumban A egyenlő lesz E -vel.¹ Ebben az esetben az $f_1(A, E) = 0$ egyenlet, mely egy adott, vagy az $f(A) = Z$ egyenletből kiszámított A értékhez a correlativ értéket *t. i.* E -t szolgáltatja s illetve a melyet e correlativ érték kielégít, helyes lesz akkor is, ha E helyébe A -t teszünk. Mivel pedig az $f_1(A, E) = 0$ egyenletet mindig tudjuk képezni A specialis értékének ismerete nélkül is: az $f_1(A, E)_{A=E} = 0$ vagy kifejezetten írva az

$$\left(\frac{f(A) - f(E)}{A - E} \right)_{A=E} = 0$$

stitutione accuratius explorarem, subiit animum nova ad inventionem maximae et minimae exinde derivanda methodus, cujus ope dubia quaelibet ad ἀποδείξιν pertinentia, quae veteri et novae molestiam exhibuere Geometriae, facillime profligantur.

¹ Vagyis *e singuláris helyen az $f(A) - f(E) = 0$ egyenletnek két egyenlő gyöke, tehát négyzetes (gyök) tényezője van, *t. i.* $(A - E)^2$.*

egy ismeretlenű egyenletben megvan a szükséges eszközünk A keresett singularis értékének meghatározására.

A fáradságos és többnyire bonyolódott osztási műveletet meg oly módon egyszerűsíti Fermat,¹ hogy az $E - A$ különbséget jelöli egy betűvel E -vel s ehhez képest az E -vel jelölt ismeretlen $A + E$ -vel, mi által eléri, hogy az eltávolítandó gyöktényező a legegyszerűbb alakban lépjen fel s a vele való osztás külön művelet nélkül végezhető legyen. A maximum-minimum meghatározására szolgáló egyenlet e jelentéktelennek látszó, de mérhetetlen fontosságú változtatással a következő symbolikus alakot nyeri:

$$\left\{ \frac{f(A + E) - f(A)}{E} \right\} E \dots 0$$

mely a Fermat-féle szabályt lényeges részében representálja² s melynek baloldala a felsőbb analysis történetében már Keplernél is szerepelt differentiál hányados: $\frac{df(A)}{dA}$. Csakhogy Kepler a

¹ Quia tamen operosa nimis et plerumque intricata est divisio illa per binomia practice, conveniens visum est latera aequationum correlatarum inter se per ipsorum differentiam comparari ut, ea ratione, unica ad differentiam illam applicatione totum opus absolvatur. Oeuvres. I. p. 149. A differentialis calculus alapja és eredete ebben a megjegyzésben foglaltatik. A hatalmas tudomány e szerény kezdetére igazán illenek Fermat-nak az Isagogét befejező eme szavai: „nec tamen praecocis licet et immaturi partus nos adhuc poenitet, et informes ingenii foetus posteris non invidere scientiae ipsius quadamtenus interest, cujus opera primo rudia et simplicia novis inventis et roborantur et augescunt. Imo et studiosorum interest latentes ingenii progressus et artem sese ipsam promoventem penitus habere perspectam“. Az egész a mértani helyeknek előbbi s az Isagogében adottnál primitívebb tárgyalás módjára vonatkozik. Oeuvres I. p. 103.

² Valóban „difficile est satyram non scribere“, a mikor egy elsőrangú math. történet absolute nem vesz tudomást róla, hogy Fermat a maga tangens s illetve max. min. szabályát igazolta is, sőt annak eredetét világosan kifejtette. Cantor a fentebb említett Pappus-féle minimum-feladat közlését e megjegyzéssel fejezi be: „Auf eine Begründung des Verfahrens darf man freilich (!!!) sich nicht Rechnung machen...“ Persze hogy nem, ha valaki nem tesz egyebet, mint kiírja egyszerűen a levezetést és sem az azt bevezető megjegyzést, sem az utána két lappal következő értekezést nem nézi meg, a melyben ugyanaz a feladat az eredeti Vieta-féle eljárás szerint van tárgyalva s az új módszer előnyös volta ez úton feltüntetve!

differentiál hányadost, mint egy geometriai tétel alapján nyert törtnek határértékét hozza számításba, ellenben Fermat egy tudatosan és teljesen helyesen alkalmazott analitikai művelet eredménye gyanánt.

Miután ekként a maximum és minimum szükséges feltételére nézve tiszta belátáshoz jutottunk, hátra van még az eddig függőben tartott kérdésnek eldöntése, hogy az

$$\left\{ \frac{f(A + E) - f(A)}{E} \right\}_{E=0} = 0$$

egyenletből nyert A érték mikor teszi $f(A)$ -t maximum- s illetve minimummá s hogy vajjon van-e egyáltalán a feladatnak megoldása?

Erre nézve Fermat szabályában nem találunk egyéb útmutatást, mint a mi az utolsó mondatnak: „maxima aut minima ex repetitis prioris resolutionis vestigiis innotescet“ szavaiból meríthető. Ez utasítás azonban helyesen értelmezve teljesen elég is a keresett kriterium megállapítására.¹

Fejtsük ki ugyanis a szabály értelmében az $f(A + E)$ függvényt, hagyjuk el belőle az E -vel nem szorzott tagokat, vagyis $f(A)$ -t s az A -t meghatározó egyenletnek megfelelően, melynek baloldalát röviden $f_1(A)$ -val jelöljük, vegyük E első hatványának coefficientst 0-val egyenlőnek. Az utóbb jelzett feltétel mellett az $f(A + E) - f(A)$ különbség általában a következő alakot nyeri:

$$E^2 f_2(A) + E^3 f_3(A) + \dots$$

a hol azonban E hatványainak coefficientsei közül egy vagy több szintén eltűnhetik A -nak az $f_1(A) = 0$ -ból vett értékére. Legyen $f_n(A)$ az első coefficient, mely 0-tól különböző, akkor, mint könnyen látható:

¹ E fontos kérdésben tehát ismét alaposan téved *Cantor*, a midőn ezt mondja: „und noch zwei Schwierigkeiten entgegen Fermats Beachtung, wie es scheinen möchte. Er unterschied nicht zwischen grössten und kleinsten Werthen. Er wusste nicht, dass der erste Differentialquotient den Werth Null annehmen kann, ohne dass ein Maximum oder Minimum stattfindet“. Sőt hogy mindezekről Fermat-nak igenis tiszta nézetei voltak, a szövegben kifejtettekén kívül az adott szabály figyelmes átolvasása is meggyőz bennünket, a melynek egész összeállítását azt mutatja, miszerint az *egyszerre* akarja adni a feladatban szereplő ismeretlen felkeresésére s a megoldás jellegének és lehetőségének megállapítására vonatkozó eljárást.

$$f(A + E) - f(A) = E^n f_n(A) + E^{n+1} f_{n+1}(A) + \dots \\ = E^n \{ f_n(A) + E f_{n+1}(A) + \dots \}.$$

Ez egyenlőség, helyesebben identitás egyszerre mutatja, hogy a jobb oldal előjele E kellő kis értéke mellett mindig attól a tagtól függ, melyben E legalacsonyabb hatványon fordul elő s hogy a tag jegye nem változik, ha n páros, ellenben E előjelével együtt változik, ha E legalacsonyabb hatványa páratlan. $f(A)$ tehát maximum, ha a jobb oldal első tagja negatív s n páros, mert ez esetben akár növeljük, akár kisebbítjük A értékét, $f(A)$ mindig nagyobb marad, mint $f(A + E)$ vagy $f(A - E)$, mivel ezek bármelyikének és $f(A)$ -nak különbsége negatív. Minimum pedig $f(A)$ akkor, ha n szintén páros s E^n coefficientisének vagyis $f_n(A)$ -nak előjele pozitív. Végül ha n páratlan, sem maximum, sem minimum nincs, mert az első tag és így $f(A + E) - f(A)$ jegye is E -ével együtt változik. Tehát ha $f(A)$ -ban A -t növelem, $f(A)$ -nál p. o. nagyobb, ha pedig kisebbítem, $f(A)$ -nál kisebb értéket nyerek, a mit jelez épen a jobb oldal jegyének a változása.

Mivel pedig $f_n(A)$ -t úgy nyerhetjük meg, hogy E^n -nel osztunk s $\frac{f(A + E) - f(A)}{E^n}$ kifejtett értékében $E = 0$ -t teszünk: a maximum és minimum az imént kifejtett értelemben az

$$\left\{ \frac{f(A + E) - f(A)}{E^n} \right\}_{E=0}$$

határértéknek, vagyis az első, $f_1(A)$ -val együtt el nem tűnő differentialis hányadosnak előjelétől s annak létele n páros voltától függ.

Ime tehát a szabály utasítását követve, a kérdéses kriteriumot mai alakjában nyerjük, úgy hogy bár Fermatnál nincs is részletezve a kérdés teljes megoldására szükséges eljárás, kétségtelen, miszerint ennek okát nem Fermat tájékozatlanságában, hanem abban kell keresnünk, hogy Fermat e részletezést szükségtelennek tartotta, mivel maga a maximum minimum felkeresésének módja — a mint ez a szabályban tényleg ki is van fejezve — kezünkbe adja a további eljárás kulcsát. A mit bizonyít az is, hogy Fermat szabályt ad az érintőnek az inflexiók pontokbani meghatározására, a mely pontokban az $f(A + E) - f(A)$ különbség első tagjában E mindig páratlan hatványú s egyúttal $f_1(A) = 0$, tehát az utóbbi

egyenlőség, a maximum és minimum szükséges feltétele fennáll a nélkül, hogy maximum- vagy minimummal lenne dolgunk.

Hogy pedig az érintő meghatározás kérdését mindig mint minimum vagy maximum feladatot tárgyalhatjuk, ezt Fermatnak a harmadik latin dolgozatban ¹ foglalt azon megjegyzése egyszerre evidenssé teszi, a mely szerint az érintési pont szomszédságában ugyanaz az ordinata a görbét és érintőt két különböző pontban metszi, a mely pontokhoz tartozó ordinaták egyfelől mindig különböző nagyságúak, másfelől meg az érintési pont bármelyik oldalán ugyanegy jellegű egyenlőtlenséget mutatnak. ² Vagyis ha a görbe ordinatája az érintési pont egyik oldalán nagyobb, mint az érintő megfelelő ordinatája, akkor nagyobb a másik oldalon is és megfordítva. Az első esetben a görbének domború fele van az abscissa tengely felé fordulva, a másik esetben pedig homorú oldala. Kivétel csak egyes, ú. n. singularis pontokban fordulhat elő, a melyek közül az inflexiós pontokkal Fermat is foglalkozik. — Ha tehát két összetartozó ordinata viszonyát, vagy e viszony tetszőleges egész hatványát képezzük, az az érintési pontban maximum vagy minimum a szerint, a mint a nevezőbe a nagyobb vagy kisebb mennyiséget teszszük; a viszonynak határértéke ugyanis, a melyet az érintési pontban nyer, mindig az egységgel egyenlő. A görbe vonalnak egyenlete, valamint az érintő, a tengely és az ordinaták által képezett hasonló háromszögek arra szolgálnak, hogy segélyökkel oly egyenletet képezzünk, a melyekben az érintési pontnak csak egyik coordinatája s a meghatározandó ismeretlen. Fermatnál mindig a subtanges (A) forduljon elő, azonkívül még E, melyet azonban a kellő műveletek végrehajtása után a maximum és minimum szükséges, $E = 0$ felvételével szintén kiküszöbölünk.

¹ Ouevres. I. p. 140 - 147.

² Ezt az érintő felkeresésénél lényeges körülményt, melynek ki nem emelése okozta a félreértéseket. Fermat némileg eltérő alakban ekként jelzi: „quia linea DM tangit ellipsin, omnia puncta praeter D erunt extra ellipsin: ergo linea JV erit major linea EV“. D itt az érintési pont, JV az érintő szomszédos pontjának ordinatája, E ezen ordinatának és a görbének metszéspontja, tehát EV a metszéspont ordinatája. végül M az érintő és a tengely metszéspontja. Az érintőt Fermat ez alkalommal is csak az érintési pontig rajzolja meg, a mit Descartes s általában az első ízben kifogásolt megoldásmódnak mindenben fentartását nagyon zokon vesz. L. a 40. lap 1 jegyzetét.

Alkalmazzuk ez eljárást az ellipszire, csak hogy rövidség kedvéért a Descartes-féle jelzésmód használatával.

Az ellipszis csúcsponti egyenlete, ha a a nagy s b a kis féltengely: $y^2 = \frac{b^2}{a^2} x(2a - x)$. Tehát két görbeponthoz tartozó ordináták négyzeteinek viszonya:

$$\frac{y^2}{y_1^2} = \frac{2ax - x^2}{2ax_1 - x_1^2}$$

Ha most már az y_1 -nak megfelelő érintő-ordinátát (t. i. OJ-t) η_1 -val, a subtangenst A-val s $x - x_1$ -et E-vel jelöljük: az y, A és η_1 , A — E befogójú derékszögű háromszögekből:

$$\frac{y^2}{\eta_1^2} = \frac{A^2}{(A - E)^2}$$

Úgyde $\eta_1 > y_1$, tehát

$$\frac{y^2}{y_1^2} > \frac{y^2}{\eta_1^2}$$

Másfelől meg E definíciója szerint $x_1 = x - E$ és így $\frac{y^2}{y_1^2}, \frac{y^2}{\eta_1^2}$ helyébe értékeiket téve, a

$$\frac{2ax - x^2}{2a(x - E) - (x - E)^2} > \frac{A^2}{(A - E)^2}$$

egyenlőséget nyerjük, melyből a nevezőkkel szorzás és adaequatio útján származik:

$$\begin{aligned} (2ax - x^2) A^2 - (2ax - x^2) \cdot 2AE + (2ax - x^2) E^2 = \\ (2ax - x^2) A^2 - 2(a - x) EA^2 - E^2 A^2 \end{aligned}$$

s a reductiókat és a szabály kívánta műveleteket végrehajtva:

$$2(2a - x)x = 2(a - x)A = [(2a - x) - x]A,$$

mely egyenlet a subtangens feltalálására vezető constructiót közvetlenül kezünkbe adja.

Hogy az aránylatok alkalmazása nagyon nehézkes, sőt hogy bonyolultabb egyenletalakoknál egyszerűen alkalmazhatatlan, ezt nem ok nélkül hozza fel Descartes Fermat-nak a problema fogalmazására vonatkozó eljárása ellen. A „*Doctrinam tangentium*“

kezdeti értékezésben adott tangens szabály e részben teljesen perfekt,¹ a mennyiben e szerint az adaequatio egyszerűen azon az alapon történik, hogy az érintőnek az érintési ponttal szomszédos pontjait a megfelelő görbepontokkal felcserélhetjük s hogy ennél fogva e kettőnek koordinátái, mint a melyek az érintés pontban összeesnek, egymás helyébe tehetők. A tangens-szabálynai ily értelemben való módosítására Descartesnak az az ellenveté k szolgáltatott alkalmat, hogy az eredeti regula az $x^3 + y^3 = cse$ s általában az olyan egyenletekre nem alkalmazható, a melyekbxy a változókat nem lehet különválasztani s egyazon változónak p. en y-nak különböző pontokhoz tartozó értékeit, illetve ez értékeo. egyenlő hatványait vagy polynomjait viszonyba helyezni. S hogk ez az ismét jelentéktelennek látszó, de úgy elméletileg, mint y módszer alkalmazhatósága tekintetében is igen fontos változtatás aa

¹ Az algebrai, valamint a transcendens görbék tangensének meghatározására szolgáló szabályok *változtatott* szövege a bevezető megjegyzéssel együtt im ez:

Lineae curvae, in quibus tangentes inquirimus, proprietates suas specificas vel per lineas tantum rectas absolunt, vel per curvas rectis aut aliis curvis quomodo libet implicatas. (E megkülönböztetés Descartes Geometrie-jából van véve.)

Priori casui jam satisfactum est praecepto quod, quia concisum nimis, difficile sane, sed tamen (legitimum) tandem repertum est.

Consideramus nempe in plano cujuslibet curvae rectas duas positione datas, quarum altera diameter. si libeat, altera applicata nuncupetur. Deinde, jam inventam tangentem supponentes ad datum in curva punctum, proprietatem specificam curvae, non in curva amplius, sed in invenienda tangente, per adaequalitatem consideramus et, elisis (quae monet doctrina de maxima et minima¹) homogeneis, fit demum aequalitas quae punctum concursus tangentis cum diametro determinat, ideoque ipsam tangentem.

Secundo casui, quem difficilem judicabat Dominus Descartes, cui nihil difficile, elegantissima et non insubtili methodo fit satis.

Quamdiu rectis tantum lineis homogenea implicabuntur, quaerantur ipsa et designentur per praecedentem formulam. Imo et, vitandae a symmetriae causa, aliquando, si libuerit, applicatae ad tangentes ex superiore methodo inventas pro applicatis ad ipsas curvas sumantur; et demum (quod operae pretium est) portiones tangentium jam inventarum pro portionibus curvae ipsas subjacentis sumantur, et procedat adaequalitas ut supra monumus: proposito nullo negotio satisfiet.

A terminológiát illetőleg megjegyzem, hogy Fermat ordinata helyett rendszeren applicata-t mond, rövidítéseként a „lineae ordinatim applicatae“-nak. Oeuvres. I. p. 159. és 162.

egyres problémák megoldásánál mily lényeges egyszerűsítést jelent, legjobban kitűnik, ha a módosított szabály előnyéről a már tárgyalt példákön győződünk meg.

A parabola egyenlete szerint az x_1 , y_1 pontra nézve áll:

$$y_1^2 = 2px_1,$$

$$\text{úgyde } y_1^2 = \eta_1^2 = y^2 \frac{(A-E)^2}{A^2} = 2px \left(1 - \frac{2E}{A} + \frac{E^2}{A^2} \right) \text{ és } x_1 = x - E.$$

Tehát adaequatio útján:

$$2px - \frac{4pxE}{A} + 2px \frac{E^2}{A^2} = 2px - 2pE$$

s az egyenlők elhagyása, E -vel osztás s a még E -vel szorzott tag törlése után:

$$\frac{2x}{A} = 1, \text{ vagyis } A = 2x,$$

mint előbb.

Az ellipsissnél:

$$y_1^2 = \frac{b^2}{a^2} (2ax_1 - x_1^2),$$

tehát az $y^2 = \frac{b^2}{a^2} (2ax - x^2)$ és $\eta_1 = y \frac{A-E}{A}$; $x_1 = x - E$ egyenletek figyelembevételével adaequatio, t. i. y_1 helyébe η_1 értékének tétele útján:

$$\frac{b^2}{a^2} (2ax - x^2) \frac{(A-E)^2}{A^2} = \frac{b^2}{a^2} [2a(x-E) - (x-E)^2]$$

s ebből az elhagyások, E -vel osztás s $E=0$ helyettesítése után:

$$(2ax - x^2) \frac{2}{A} = 2a - 2x$$

Végül a Descartes-féle görbénél:

$$y_1^3 + x_1^3 = cy_1x_1$$

s y_1 helyébe $\eta_1 = y \frac{A-E}{A}$ -t téve:

$$y^3 \left\{ 1 - \frac{E}{A} \right\}^3 + (x-E)^3 = cy \left(1 - \frac{E}{A} \right) (x-E).$$

A hatványok kifejtése s a szorzások végrehajtása után egyik oldalon $y^3 + x^3$, a másik oldalon cxy lesz E -től mentes, melyek a görbe egyenlete értelmében mint egyenlők elhagyhatók. E -vel osztva s az E -t még tartalmazó tagokat törölve nyerjük:

$$\frac{3y^3 - cxy}{A} = cy - 3x^3$$

$$\text{és így: } A = \frac{3y^3 - cxy}{cy - 3x^3}.$$

Egyúttal ezen módosításnak tudhatjuk be, hogy az érintőszabály nemcsak az algebrai, hanem egyszerűbb transcendens görbékre is alkalmazhatóvá vált.¹ Ugyanazon elv szerint ugyanis, a melynek értelmében az érintő ordinatáját, vagyis ennek az érintő háromszögek segítségével talált értékét a megfelelő görbe pont ordinatája helyébe tesszük: az érintő és a görbe megfelelő részeit is feleserélhetjük egymással, vagyis az érintőnek az érintési pont és a megfelelő szomszédos pont által határolt szeletét s illetve ennek az érintő háromszögek hasonlósága alapján nyert értékét a görbének ugyancsak az érintési pont és a megfelelő szomszédos pont által határolt íve helyébe tehetjük, miáltal a feladat megoldásához nagyobb nehézség nélkül eljutunk. Ez úton találja meg Fermat a cyclois érintőjét, a mivel egyúttal kétségtelenül demonstrálta, hogy módszere határozott fölényben van Descartesé fölött, a mit Descartes maga is a legteljesebb mértékben kénytelen elismerni,² bár azt sem hallgatja el, hogy a

¹ L. az előző jegyzetet

² „me neminem unquam novisse, qui mihi majorem quam tu, Geometriae scientiam ostenderit. Tangens lineae curvae, quae per motum rotulae describitur, quod ultimum est eorum quae Rev. P. Mersennus mihi tuo nomine communicavit, id evidenter probat. Nam cum illa videatur dependere ex relatione quae est inter lineam quandam rectam et quandam circularem, non facile est eo applicare regulas quae aliis inserviunt; et D. de Roberval, qui eam proposuerat, quique dubio procul inter primarios seculi nostri Geometras censeri debet, fassus est se eam ignorare, sed neque novisse quodcumque medium eo perveniendi. Epistolae III. p. 213. — A cyclois egyenlete: $rx = x + (r - y) \tan \alpha = x + r \sin \alpha$ és így ívtől és körfüggvénytől is

későbbi tangens-szabályok lényegesen jobbakk, mint az első, s hogy azok felállításában neki nem kis része van.¹

És csakugyan az érintőmeghatározásnak az a módja, melyhez Fermat-vali vitája közben ettől függetlenül jut, s mely Fermat előtt sem maradt ismeretlen, kétségtelenül mutatja, hogy Descartesnak positiv érdemei is vannak az új módszer tökéletesítése, kivált pedig annak helyes értelmezése körül. Descartes ugyanis egyebütt is, de különösen a Mersennehez és a Hardyhoz írt levelekben világosan kifejti a „cardo rei“-t, hogy t. i. a maximum-minimum, mint szintén a tangens-meghatározás elméleti fundamentuma abban keresendő, miszerint *a megfelelő analitikai kifejezések szükségképen két egyenlő, vagyis négyzetes tényezőt tartalmaznak a kérdésnek vagy feladatnak eleget tevő helyen*, míg a szomszédos pontokban vagy helyeken az alapismeretlen számára mindig két különböző, de egymáshoz annál közelebb eső értéket nyerünk, minél közelebb esik e pontok egyike vagy má-

függ, a miből származó nehézségnek legyőzése Fermat egyik legszebb diadala. Megjegyzem egyébként, hogy a cyclois érintőjének szerkesztését igen elmés magyarázat kíséretében Descartes már előbb adja s Fermat érdeme csak az, hogy a Descartes-éval megegyező eredményhez *számító eljárás útján* jut.

¹ De cetero miror eum conari persuadere, modum quo invenit hanc tangentem esse eundem, quem proposuerat ab initio, quodque ad id probandum utatur eadem figura, acsi ipsi cum litterarum plane rudibus res esset; Nam legendum est saltem utrumque scriptum t. i. a Descarteshez küldött első és második irat) ad cognoscendum ea longe differre. Miror etiam, quod cum solide demonstraverim quicquid in regula ejus corrigendum dixi, cui nihil quicquam opposuit, audeat tamen dicere mihi rem non ex voto cessisse, loco gratiarum actionis quam mihi deberet: . . . Epistolae. III. p. 223. És egy másik, ugyan-csak Mersennehez írt levélben: „quantum ad illum, ubi explicat Methodum suam *Ad Maximas*, satis mihi palmam tribuit, cum alio longe modo agat, ac prius egerat, ut eam accomodaret ad inventionem tangentis, quam ipsi proposueram: et secundum hanc ultimam obliquitatem qua illam reformavit, certum est illam optimam esse, quoniam ad id redit, ad quod antea dixeram eam corrigendam esse“. Epistolae. III. p. 232. — Ez idézetekből s általában bizalmas természetű leveleiből kitiünik, hogy Descartes lényegesen másként beszél a *Fermat*-hoz, mint a *Fermat-ról* írt levelekben, a mi nem épen kedvező színben tünteti fel őszinteségét és igazságszeretetét. De láthatjuk azt is, hogy Descartes-ot különösen az ingerli, miszerint Fermat semmiképen sem akarja elismerni, hogy a tangensmódszer javításában neki is része van, a mit pedig tagadni nem lehet.

sika a keresett singularis ponthoz vagy helyhez.¹ A maximum-minimum és az érintő-problémának e közös ismertetőjele adja a kulcsot kezünkbe a közös megoldás módszeréhez, mely azonban — mint Descartes többször hangsúlyozza — különbözőképen formulázható. Kiemeli továbbá Descartes, mint a módszer alkalmazhatóságának lényeges kellékét, hogy az egyenlőnek feltételezett mennyiségeket, melyek a feladatnál szerepelnek, különböző módon kell kifejeznünk, hogy végeredményül ne identitást, hanem a keresett ismeretlen értékét meghatározó egyenletet nyerjünk.

Ezen a Geometrienak, valamint Fermat 4-ik értekezésének szellemével és eszmemenetével teljesen egyező alapgondolaton nyugszik az érintőmeghatározásnak az a módszere, melyről már fentebb megemlékeztünk s mely csekély különbséggel ugyanaz, a melyet a mai analysis használ. E módszer elméleti igazolásával együtt a következő.

Jelöljük, mint eddig is, x, y -nal a görbe azon pontjának koordinátáit, a melyhez az érintőt keressük; vonjunk ezen keresztül egy egyenest, s határozzuk meg annak egy másik metszéspontját (x_1, y_1) a görbével úgy, hogy az ordináták viszonya határozott érték, p. o. $= \frac{g}{h}$ legyen. A mint láthatjuk, Descartes a

problemát teljes általánosan fogalmazza, nem az érintőt, hanem az adott ponton keresztülhaladó s bizonyos feltételnek $\left(\frac{y}{y_1} = \frac{g}{h} \right)$ eleget tevő szelőt keresvén, úgy hogy az érintőmeghatározás e problémának specialis, határeseté. Hogy a megoldást nyerhessük, legyen ismét az adott pont B, a másik görbe pont B_1 ; a szelőnek, BB_1 -nek a tengelylyel metszéspontja E; BE-nek derékszögű projectiója a tengelyre A, BB_1 -é E. Az $y, A; y_1, A + E$ befogók által meghatározott derékszögű háromszögekből:

$$y_1 = y \frac{A + E}{A} = y + \frac{y}{A} E.$$

Másfelől meg, ha a görbe egyenletében, $f(x_1 y_1) = 0$ -ban, y_1 helyett iménti értékét, x_1 helyett pedig $x + E$ -t teszszük, származik:

¹ Epistolae, III. p. 108. Epistola ad D. Midorgium. és p. 195—200, Epistola ad Rev. P. Mersennum. p. 201—203. Epistola ad D. Hardy

$$f[x + E, y + \frac{y}{A} E] = 0.$$

Ez az egyenlet két ismeretlent tartalmaz, t. i. A -t és E -t, a melyeknek meghatározásához két egyenlet szükséges, vagyis a szóban levőn kívül még egy. A még szükséges egyenletet az y és y_1 között adott vonatkozás szolgáltatja, t. i. $\frac{y}{y_1} = \frac{g}{h}$, a hol g, h ismert, a feladat értelmében adott mennyiségek. y_1 -nek ebből vett értékét: $y \frac{h}{g}$ -t a derékszögű háromszögekből nyert értékével egyenletbe tévén, lesz:

$$y \frac{h}{g} = y \frac{A + E}{A}$$

vagyis:

$$hA = gA + gE,$$

melyből akár E -t, akár A -t meghatározhatjuk s a nyert értéket a görbe transformált egyenletébe $f[x + E, y + \frac{y}{A} E] = 0$ helyettesítvén, azt egy ismeretlenűvé tehetjük.

Ezek megfontolása után az érintő meghatározásának módja nyilvánvaló lesz előttünk. Hogy a szelő ugyanis érintővé váljék, a B_1 pontnak össze kell esni a B ponttal, tehát y_1 -nek egyenlőnek lenni y -nal s így a kettő viszonyának az egységgel. Vagyis $g = h$, s ebből folyólag

$$A = A + E,$$

tehát $E = 0$. Ha E ez értékét az $f[x + E, y + \frac{y}{A} E] : E = 0$ egyenletbe — a melyet természetesen kifejtve s az $f(xy) = 0$ görbe egyenlet értelmében redukálva kell gondolnunk — helyettesítjük, épen úgy mint a szelő meghatározása esetében, az A ismeretlen értékét adó egyenletet nyerjük.

Írjuk az $f[x + E, y + \frac{y}{A} E]$ függvényt kifejtetten és pedig a ma szokásos függvényjelek alkalmazásával, akkor:

$$0 = f\left[x + E, y + \frac{y}{A} E\right] =$$

$$f(xy) + E\left(\frac{df}{dx} + \frac{y}{A} \cdot \frac{df}{dy}\right) + \frac{1}{2} E^2\left(\frac{d^2f}{dx^2} + 2\frac{y}{A} \frac{d^2f}{dx dy} + \frac{y^2}{A^2} \frac{d^2f}{dy^2}\right) + \dots$$

tehát :

$$0 = \frac{f\left[x + E, y + \frac{y}{A} E\right] - f(xy)}{E} =$$

$$\frac{df}{dx} + \frac{y}{A} \cdot \frac{df}{dy} + \frac{1}{2} E\left(\frac{d^2f}{dx^2} + 2\frac{y}{A} \frac{d^2f}{dx dy} + \frac{y^2}{A^2} \frac{d^2f}{dy^2}\right) + \dots$$

Ez egyenlet segítségével nyerjük A értékét, ha E helyébe a $hA = gA + gE$ egyenletből származó $\frac{(h-g)A}{g}$ -t teszszük, ha h és g különbözök ; ugyanez az egyenlet teljesen meghatározza A-t akkor is, ha $h = g$ s ennél fogva $E = 0$. És pedig ez esetben az egyenlet a következőre redukálódik :

$$\frac{df}{dx} + \frac{y}{A} \cdot \frac{df}{dy} = 0,$$

melyből A értékekül

$$A = -y : \frac{df/dx}{df/dy} = + y/y' \cdot t$$

nyerünk. Azzal a különbséggel tehát, hogy a subtangens helyett $\frac{y}{A}$ -t vagyis az érintő szög tangensét keressük, a mai érintőmeghatározási eljárás teljesen megegyezik a Descartes-ével. Együttal a

$$0 = f\left(x + E, y + \frac{y}{A} E\right) - f(xy) =$$

$$E\left(\frac{df}{dx} + \frac{y}{A} \frac{df}{dy}\right) + \frac{1}{2} E^2\left(\frac{d^2f}{dy^2} + \frac{y}{A} \frac{d^2f}{dx dy} + \frac{y^2}{A^2} \frac{d^2f}{dy^2}\right) + \dots$$

egyenlet egyszerre rávezet bennünket annak belátására, hogy ha

A-t a $\frac{df}{dx} + \frac{y}{A} \frac{df}{dy} = 0$ egyenlőségből határozzuk meg, egyenletünk E számára két, 0-val *egyenlő* értéket ad, s hogy viszont $\frac{df}{dx} + \frac{y}{A} \frac{df}{dy}$ okvetlenül eltűnik, ha az egyenletnek két 0 gyöke van. A

$$\frac{df}{dx} + \frac{y}{A} \frac{df}{dy} = 0$$

egyenlőség tehát a négyzetes tényező keresett kriteriuma és pedig hasonlíthatlanul könnyebben nyerhető és egyszerűbb kriteriuma, mint a melyet Descartes első ízben a Geometrie-ben adott.

Ha Fermat és Descartes érintő-meghatározási módszerét összehasonlítjuk egymással, lényegtelen különbséget találunk közöttük. Fermat a görbe pont ordinátája helyett az érintő megfelelő ordinátáját veszi s a feladat megoldására vezető egyenletet, helyesebben adaequatiót ez úton képezi. Descartes magához a görbéhez tartozó ordinátákkal dolgozik, de a subtangens helyett a subsecanst hozza számításba, a mely a határban, a hol t. i. a két görbe pont összeesik s a szelő érintővé lesz, nem egyéb, mint a subtangens. A helyettesítések és az összes műveletek mindkét módszernél ugyanazok. Mindazonáltal nem lehet tagadni, hogy a mi a kérdés tárgyalásmódját illeti, Descartes eljárása világosabb, logikusabb és közvetlenebb. Descartes ugyanis az érintést a metszés specialis esete gyanánt fogja fel s a problémát analitikailag úgy fogalmazza, hogy kezdettől végig folyton egyenletekkel van dolgunk; Fermat ellenben az érintőt már megtaláltnak tételezve fel, kénytelen az adaequatiohoz folyamodni, úgy hogy az ő egyenletei csak az $E = 0$ felvétel mellett helyesek, de ugyanakkor a bennök szereplő mennyiségek is $E = 0$ miatt eltűnnek, úgy hogy a Fermat-féle eljárás sokkal könnyebben adhat félreértésre alkalmat,¹ mint a Descartes-féle. Ha még hozzávesszük, hogy Descartes tangens-szabálya korábbi keletű, mint Fermatnak javított eljárása, lehetetlen tőle az elismerést e kérdés tisztázása körül is megtagadnunk.

¹ De viszont sokkal könnyebben is alkalmazható a legkülönbözőbb problémákra, a mint erről még meg fogunk győződni.

Azonban Descartes, daczára a lényeges javításnak, melyet közvetlenül vagy közvetve neki köszönhet az érintő-meghatározás új módszere, mindvégig idegenkedik attól, s annak előnyeit és felfedezőjüeknek érdemét sehogysem akarja őszintén elismerni. Ellenben Fermat új meg új alkalmazásokkal igyekszik bebizonyítani, hogy az általa feltalált analysis a legkülönbözőbb fajta problémák megoldására alkalmazható, mindazokéra t. i., a melyeknél a feladatban szereplő ismeretlen változtatása s az ezúton nyert értékek összehasonlítása útján czélt lehet érni. Azonkívül bámulatos leleményességet találunk nála mindazon feladatok kezelésében, a hol műveleti nehézségeket kellett legyőznie, így p. o. a törthatványú, vagyis gyökjel alatt levő mennyiségek, vagy ilyeneket tartalmazó kifejezések differentiálása alkalmával.¹

A Fermat dolgozataiban található alkalmazások közül már megemlékeztünk a forgási paraboloid súlypontjának fölkereséséről, a mi különben az integrál-számítás körébe tartozó problema: maga többször említi az asymptomákra vonatkozó nagyrészt tételeket, melyekhez az új analysis segélyével juthatunk, azonban iratai között ilyen tartalmú nem maradt fenn. Foglalkozik azonkívül az inflexiós pontokban vonható érintők meghatározási módjával s e feladatot is mint minimum-problemát tárgyalja és oldja meg.² Az inflexiós pont jellemző tulajdonságát ugyanis abban látja Fermat, hogy a hozzátartozó érintő és az abscissa-tengely által bezárt szög kisebb, mint bármelyik szomszédos pontban vont érintő megfelelő szöge, s hogy ennél fogva az inflexiós pont érintő-szögének tangense minimum. Hogy tehát a feladatot megoldhassuk, meg kell határoznunk a görbe tetszőleges pontjához tartozó érintő-szög tangensét s keresnünk az ismert eljárás szerint a fel-tételt, a mely mellett e tangens s illetve annak x , y függvényében megtalált értéke minimum lesz. Mivel, mint láttuk, az érintő-

szög tangensének, $\frac{y}{x}$ -nak értéke $-\frac{df}{dx} : \frac{df}{dy}$, x szerint differentiálva s az $\frac{y}{x} = -\frac{df}{dx} : \frac{df}{dy} = y'$ szerint lehető reductiókat végezve és

¹ A gyökjel alatt levő mennyiségeket tartalmazó ú. n. asymmetrikus kifejezések differentiálásával foglalkozik az „Ad Methodum de Maxima et Minima Appendix”. Oeuvres. I. p. 153—58.

² Oeuvres. I. p. 166—67.

még a $\frac{df}{dy} = \infty$ esetet kizárva, a

$$\frac{d^2f}{dx^2} + 2\frac{y}{A}\frac{d^2f}{dx dy} + \frac{y^2}{A^2}\frac{d^2f}{dy^2} = 0$$

egyenlethez jutunk, a melynek baloldala $f(x + E, y + \frac{y}{A}E)$ kifejtett alakjában $\frac{1}{2}E$ -nek coefficiense, úgy hogy az inflexió pontokban E -nek nemcsak az első, hanem a második hatványához tartozó együttható is 0, a mint ennek a görbület változásához képest lenni kell.

Több tekintetben figyelmet érdemel a differentialis calculusnak a fénytán egyik alapjelensége, a törés törvényének levezetésére alkalmazása, a melyet Descartes fedezett fel, de helytelen elméleti alapon s nem is kifogástalan levezetés útján igyekezett igazolni.¹ E törvény nagy fontosságát Fermat teljes mértékben elismeri, de annál inkább kifogásolja az elméleti alap ingatag voltát; a visszaverődés és törés törvényének minden külön igazolás nélkül ugyanazon felvétel alapján levezetését; s a Descartes-féle Dioptrikának azt a postulatumát, a mely szerint a fény könnyebben hatolna át a sűrűbb, mint a ritkább közegen. Daczára a hosszú és sok iratváltásra alkalmat adott vitának, Fermat nehézségei és kifogásai nem szüntek meg, s még 1658-ban is, mint erről Clerselierhez (márczius 10-én) írott levele tanuskodik,² azon a nézeten van, hogy a fénytörés valódi törvényét még mindig nem ismerjük. Azonban már előbb, 1857 augusztusában hangoztatja, hogy nem szabad megelégedni a törvény vagy a levezetés helyességének egyszerű tagadásával, hanem meg kell kísérelni annak elfogadható elméleti alapon és szigorú matematikai módszerrel való levezetését.³

A visszaverődés törvényét tényleg De la Chambre⁴ egy ilyen, Fermat meggyőződése szerint megíngathatlan alapra fekteti, t. i. arra

¹ Renati Descartes Specimena Philosophiae. Francofurti. 1692. p. 47—53. A vita folyamán váltott leveleket lásd különösen az Epistolae III. 87—174. lapjain.

² Epistolae III. p. 114.: „ajo veram refractionum rationem aut proportionem hactenus incognitam esse“.

³ Epistolae III. p. 144. Epistola D. Fermatii ad D. de la Chambre.

⁴ Sőt már az ókorban Heron.

a többször hangoztatott, csak nem kellően formulázott elvre, a mely szerint a természet mindenben a legrövidebb és legkönnyebb utat, módot követi. És pedig ez elv alapján, mint Fermat megjegyzi, nemcsak a sík, hanem a görbe felületek visszaverődési jelenségei is tárgyalhatók, mivel a görbe vonalak és felületek az egyes pontokban, a hol t. i. a fénysugár éri őket, úgy viselkednek, mint az illető pontokhoz tartozó érintők. S ha ekként ugyanazon elv segélyével a visszaverődés minden képzelhető esetét exacte lehet tárgyalni: nem kellene-e ugyanezt megkísérteni a fénytörés jelenségével?

E tekintetben az a körülmény okozott nagy nehézséget, hogy a fénysugárnak két különböző közegben felvett pontjai között nem magának a sugárnak törtvonalú része, hanem az összekötő egyenes a legrövidebb út, s így e tény látszólag ellenmondásban volt az említett alapelvvel. De csakis látszólag, mert, mint Fermat megjegyzi, a jelzett nehézség elenyészik, ha nemcsak a fénysugár részeit, hanem azonkívül az illető közegek ellenállását is számításba vesszük,¹ úgy hogy a tekintetbe veendő nagyságok, melyeknek minimumát keressük, nem az egyszerű hosszúságok, hanem azoknak a közeg ellenállásával való szorzatai lesznek. Ha tehát a fénysugárnak egyik, p. o. a ritkább közegben levő pontja C, másik, a sűrűbb közegben felvett pontja A, a törő, sík felülettel való találkozás pontja, a hol tehát a sugár megtörik: D s az AC egyenesnek ugyanezzel való metszéspontja B: $AB + BC = AC$, mint egyenes vonalrész kisebb ugyan az $AD + DC$ törtvonalnál, de $AB \cdot E_s + BC \cdot E_r$ értéke meghaladhatja a hasonlóan képzett $AD \cdot E_s + DC \cdot E_r$ összegét, ha t. i. $E_r \cdot E_s$ a ritkább és sűrűbb közeg ellenállását jelölik.

A problema matematikai fogalmazása tehát a következő: keresendő az $AD \cdot E_s + DC \cdot E_r$ összeg minimuma s illetve e minimum feltételének meghatározása útján a D pont, melyben az A-n és C-n keresztülhaladó fénysugár a törő felületet találja. Azonban egyben hozzáteszi Fermat, hogy e kérdés a nehezebbek

¹ Verum huic difficultati facile consulitur, praesupponendo . . . resistentiam mediorum diversam esse: semperque esse rationem aut certam proportionem inter duas hasce resistentias, cum duo media certae cujusdam consistentiae atque invicem uniformia sunt. Epistolae. III. p. 145.

közé tartozik s tényleg öt év telt el, míg a problema fogalmazása után barátai unszolására annak megoldását is megkísérlette.

És e kísérlet szerencsésen sikerült is, elannyira, hogy az annyi nehéz feladatot megoldott Fermat egészen el van ragadtatva a számítási nehézségek leküzdése és a váratlanul kedvező eredmény által. Az említett alaptörvény (a compendiositás elve) és a fény terjedési sebességére vagy áthatoló képességére vonatkozólag Descartesével teljesen ellentétes felvétel alapján ugyanis a törésnek ugyanazt a törvényét találja, a melyet Descartes felállított s a Petit által végzett mérések is — legalább megközelítőleg — helyesnek bizonyítottak.¹ Sőt az analitikai levezetésen kívül egy tisztán az Euklidesi geometriára támaszkodó bizonyí-

¹ Pretium autem laboris mei fuit maxime insolitum, inopinatum, atque omnium felicissimum; Postquam enim omnes aequationes, multiplicationes, antitheses et alias operationes Methodi meae percurrissem, tandemque conclusissem Problema quod in schedula separata accipies, deprehendi Principium meum plane et praecise eandem refractionibus dare proportionem, quam D. Cartesius stabiliverat.

Tám insperato successu magnopere commotus et admiratione percussus fui: Reiteravi saepius Algebraicas meas operationes eodem semper successu, quamvis demonstratio mea supponat, transitum Luminis per corpora densa difficiliorem esse quam per rara; quod verissimum esse credo, et contradictionem non pati; D. Cartesius vero contrarium asseruit. — Epistolae. III. p. 150.

A levezetést röviden a következőkben adjuk. Alkalmazzuk a szövegben használt jelzéseket s válaszszuk az A és C pontokat úgy, hogy $AD = DC$ legyen s a két vonal közös hossza S . A kifejezés, melynek minimumnak kell lenni, ennélfogva: $S \cdot E_c + S \cdot E_s$. Vegyünk fel a két közeget elválasztó vonalon D szomszédságában egy tetszőleges pontot O -t s jelöljük a DO vonalrész hosszát E -vel. Fejezzük ki CO -, AO -t a CO , AO háromszögekből S és E által s hogy a fellépő szögeket megnevezhessük, vegyünk fel a DO vonalon a D másik oldalán egy pontot: O_1 . Az adaequatio lesz:

$$E_c \sqrt{S^2 + E^2 - 2E \cdot S \cos CDO} + E_s \sqrt{S^2 + E^2 + 2S \cdot E \cos ADO_1} = S(E_c + E_s),$$

a melyet négyzetre emelve s a még gyökjel alatt maradó tagot egyik oldalon magában hagyva és a lehető reductiókat elvégezve, származik:

$$E_c^2 (E^2 - 2S \cdot E \cos CDO) + E_s^2 (E^2 + 2S \cdot E \cos ADO_1) - 2E_c \cdot E_s \cdot S^2 = 2E_c E_s \sqrt{S^2 + E^2 - 2E \cdot S \cos CDO} \cdot \sqrt{S^2 + E^2 + 2S \cdot E \cdot \cos ADO_1}.$$

Ha az adaequatio mindkét oldalát négyzetre emeljük s a kellő egyszerűsítést a max.-min. szabály értelmében végezzük, a keresett egyenlőséget nyerjük. Ehhez azonban minden további művelet nélkül

tását is adja a refractio törvényének, mely sokkal nehezkesebb és hosszadalmasabb ugyan, azonban nagy jelentőséget nyer azáltal, hogy a változott matematikai apparatushoz képest az alapelveket más alakban formulázza, t. i. mint *a legrövidebb idő elvét*, a melynek egyébiránt az elsővel igen egyszerű az összefüggése. A kérdés vizsgálatánál szereplő mennyiség ugyanis az út és a megfelelő medium ellenálló képességének szorzata: $S \cdot E$; az ellenálló képességet pedig Fermat, a ki a fény időbeli terjedésének híve, egyszerűen a terjedési sebesség reciprok értékének (vagy ezzel arányosnak) veszi, magát a sebességet pedig ugyanazon közegben állandónak. Ha tehát az S út megtételére szükséges időt T -vel, a különben ismeretlen sebességet V -vel jelöljük:

is eljutunk, ha — a mi pedig nagyon könnyű — kikeressük azokat a tagokat, a melyek a műveletek végrehajtása után E első hatványát tartalmazzák. Ezek a baloldalon:

$$8 S^3 E_r^3 \cdot E_s \cos CDO - 8 S^3 \cdot E_s^3 \cdot E_r \cos ADO_1$$

s a jobb oldalon:

$$- 8 S^3 E_r^2 E_s^2 \cos CDO + 8 S^3 \cdot E_s^2 E_r^2 \cos ADO_1.$$

Tehát egyenletbe tétele útján:

$$8 S^3 E_r^2 E_s (E_r + E_s) \cos CDO = 8 S^3 E_s^2 E_r (E_r + E_s) \cos ADO_1$$

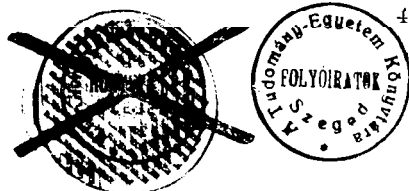
s a közös tényezővel $[8 S^3 \cdot E_r \cdot E_s (E_r + E_s)]$ osztva:

$$E_r \cdot \cos CDO = E_s \cdot \cos ADO_1,$$

vagyis:

$$\frac{\cos CDO}{\cos ADO_1} = \frac{E_s}{E_r} = \text{constans}$$

a mi nem más, mint a Descartes-féle törési törvény. — Azzal, hogy A és C -t D -től egyenlő távolságban vesszük fel — a mire Fermat a levezetés megkezdésekor jött rá — a számítást lényegesen egyszerűsítjük, mert egyébként nem két, hanem négy gyökkifejezéssel lenne dolgunk. S az utóbbi esetben jelentékenyen hosszabb eljárás tartotta vissza jórészt Fermat-t — a saját beismerése szerint — attól, hogy a levezetést megkísérelje. Kitészik ebből, hogy Fermat az e fajta műveleteket nem könnyen vagy legalább is nem elég gyorsan tudta végezni, a mit főként a $+$ és $-$ -on kívül minden más műveleti jeltől való idegenkedésének s a Vieta-féle jelzésmód iránti előszeretetének kell betudnunk. A kellő jelzésmód nélkül ugyanis a levezetések, formulák s azok egyarántossága és szabályszerűsége nehezen tekinthetők át, vehetők észre és fejezhetők ki. E tekintetben Descartes határozottan fölötte áll Fermatnak s csak sajnálni lehet, hogy amannak előnyös jelzéseit és eljárás módját Fermat megszokásból vagy talán némileg hiúságból is nem követte.

$V = S : T$ és $E = T : S$, tehát $E \cdot S = T$, úgy hogy az $E \cdot S$ alakú szorzatok összegével együtt a megfelelő időrészek összege is minimum.

A természetphilosophia egyik legáltalánosabb elvének — mely nem más, mint a legkisebb actio elve — tudományos vizsgálatra alkalmas alakban való kifejezését s első, nagy feltűnést keltett alkalmazását ezek szerint Fermatnak és az ő szellemi tulajdonát képező analysisnek köszönhetjük. A midőn azonban ezt constatáljuk, nem hallgathatjuk el, hogy ez analysis meglepő eredménye jelentékeny tévedésbe ejtette Fermat-t a levezetés valódi értéke és jelentőségére nézve. Fermat ugyanis nem vette észre, hogy az általa elfogadott és formulázott elvből a törés törvénye ép úgy levezethető a Descartes-féle, a sűrűbb közegben a fény nagyobb áthatolási képességét feltételező, mint az ellenkező hypothesis alapján. A feladat fogalmazásánál és megoldására nézve a lényeges csupán az, hogy a fénysugár azon részének szorzóját *kisebbnek* vegyük, a mely a merőlegetől jobban elhajlik; hogy azután ezt a kisebbnek supponált tényezőt Fermat értelmében ellenállásnak, vagy Descartes szellemében sebességnek s illetve áthatolási képességnek nevezem-e, az tökéletesen mindegy. És csakugyan a következő század közepén, a mikor Newton hatása alatt a fényjelenségek tárgyalásánál Descartes mechanikai felfogása dominált, az actio elvének ismert alakjához Maupertuis épen azon felvétel alapján jut el, melyet Fermat annyira természetellenesnek tart, hogy t. i. a fény sebessége kisebb a ritkább, mint a sűrűbb közegben, s hogy ennél fogva az út tényezője nem ellenállás, hanem sebesség.¹

Dr. Horváth József.

(Folyt. köv.)

¹ A fényjelenségeknél fellépő minimum, ha a közégeket s ezekkel együtt a sebességeket folytonosan változóknak vesszük (a mint már Huygens is teszi): $\int V \cdot dS$, míg a Fermat-féle minimum ugyan ezen feltételek alatt: $\int E \cdot dS$. Úgy hogy Maupertuisnek nagyon könnyű volt a maga (tulajdonképen pedig Fermat) actio elvéhez jutni, mert e végből csak Newton *hibás elméletének* megfelelően a Fermat által bevezetett *ellenállást* kellett *ugyanazon tulajdonságú* (azaz: csak a közeggel változó s a ritkább közegben kisebb) *sebességnek* neveznie. — Íme, így jut akárhányszor a legexactabb tudomány is csupa tévedésen át az igazsághoz!

A SZEMLÉLETI MÓDSZER AZ ERKÖLCSI KÉPZÉSBEN.

-- Első közlemény. —

A szemléleti módszer öntudatos alkalmazása az újabb paedagogiában, mint minden tudományos belátás, hosszas és bonyolult fejlődés eredménye. Tudvalevőleg már Platon ajánlja, hogy az érzékből kiindulva építsük fel a tanítás rendszerét, de e nézetét inkább metaphysikája mint psychológiája sugallja, a mennyiben vele a látszatvilágról az eszmék való világára való átmenetet vázolja. A szemléleti módszer gondolata öntudatosan az újabb lélektani reflexio megszületésével lép föl. Rabelais, Montaigne és Locke ajánlják, ez utóbbi már kapcsolatban philosophiájának azon alaptételével, hogy ismerésünk minden tartalma végelemzésben a tapasztalásból, tehát a szemléletből ered: a gyakorlatban pedig Ratichius, de különösen Comenius hangsúlyozzák részben közvetve: a konkrétumról az elvontra való átmenet ajánlása, részben pedig a szemléleti módszer direct bevezetése által.

A XVI. századtól kezdve a szemléleti módszer bár lassan, de biztosan hódít. Ott találjuk már a jezsuiták módszerében. Fleury abbé elméleti művében (*Traité du choix et de la methode des etudes* 1686.), Franckenél, mígnem teljes kifejlődésében Rousseau, Basedow, Pestalozzi és Herbart törekvéseiben lép föl, ez utóbbinál már széleskörű lélektani kritikai apparatus kíséretében.

Mindazonáltal úgy látjuk, hogy e methodus teljes kiaknázása és öntudatos alkalmazása még a mai paedagogiában sem következett be. Különösen két pontot illetőleg nélkülözzük e módszer tudományos elméleti kidolgozását: az egyik, hogy a szemléltetés ismeretelméleti alapja nincs kellőleg kidomborítva oly

értelemben, hogy e methodusnak, mint *egyetlen* lehető ismeret-szerzésnek méltatásával nem találkozunk, másrészt pedig a meny-nyiben csupán *didaktikai* conceptióját észleljük, holott nézetünk szerint e módszer nemcsak a *tanítás*, de mindennemű tudat-alakítás, tehát általában a pszichikai nevelésnek is kell, hogy alapját képezze. Mielőtt azonban megkisérelnök e kiegészítést, legyen szabad a nevelés általános fogalmáról néhány megjegyzést tennünk. A legkitünőbb paedagogiai rendszerek és tanok Aristotelesből egész Herbartig a nevelés célját *erkölcsinek* vallják, tehát a tanítást alárendelik a nevelésnek, vagy a mint ép Herbart magát kifejjezi: a paedagogia *célját* az ethikából, *eszközeit* a psychologiából veszi. A nem utilitaristikus, tehát a humanus, a szakműveltséget megelőző általános emberi nevelés nem is jelent egyebet mint ép azon törekvést, hogy a nevelés célja első sorban az *ember kifejlesztése*, mint embernek való alakítása, s hogy csak másodsorban jönnék számításba a társadalmi élet többé-kevésbé ideiglenes exigenciái: az utilitaristikus szempontok, tehát a *nem paedagogiai célzatú tanítás és nevelés*.

Ha elismertük az általános humanus nevelés létjogosultságát, sőt fölényét a szaknevelés, tehát az utilitarismus mellett, illetve fölött, ezzel tulajdonkép azt mondjuk, hogy a nevelésben az individuum kifejlesztése, tekintet nélkül a hasznosság szempontokra, képezi a nevelés főcélját, szóval: az *egyéni élet evolúciója a nevelésben öncél*. Nevelésünknek arra kell törekedni, hogy az embert első sorban önmagáért neveljük, a mi természetesen nem jelenti, hogy ne a társadalmi életre tegyük alkalmassá, mert hiszen a mai normalis embert teljesen kifejlesztteni annyit tesz, mint *társadalmi ösztöneit* is kibontakozásra juttatni. Midőn tehát azt mondjuk, hogy az egyéni élet evolúciója a nevelésben öncél, itt természetesen nem a Hobbes-féle fictiv antisocialis embert értjük, hanem a valóságos az evolutio mai színvonalán álló embert mindazon vonatkozásokkal együtt, melyek őt elválaszthatatlanul a társadalmi élethez kötik. Nem az egyéni érdek, hanem az *egyéni élet* evolúciójáról van itt szó, a mely élet lényeges mozzanataként a socialis kapcsolatok egész tengerét magában foglalja.

Humanismus és utalarismus harcza a paedagogiában végelemzésben nem egyéb, mint a biologiai álláspontot átértő vagy sejtő positivismus, a mely az emberi életet már csak önmagából érthető és metaphysikailag nem igazolható alakulatnak tartja s

azon álláspont küzdelme, a mely az emberben csupán eszközöt lát akár valamely immanens cél (társadalmi utilitarismus), akár valamely transzcendens hivatás (theologiai utilitarismus) elnyerésére. A két utóbbi között lényegi különbség egyáltalán nincsen: úgy a nevelési materialismus, mely a nevelés célját a „földi“ boldogságban látja mint a theologiai nevelés, mely ugyanezt állítja földöntúli világításban célul még képtelenek az emberi és minden élet autonóm jellegét fölfogni, melynél fogva annak létjogosultsága önmagában van, más valami kívül állóból levezethetetlen, tehát kibontakozását nem lehet eudaemonistikus, szóval utilitaristikus mozzanatokból megérteni és bevezetni.¹ Nem egy életállapot: a boldogság, hanem *maga az élet*, annak határtalan kibontakozási törekvése az az álláspont, melyből maguk az életjelenségek a legegyszerűbbektől a legbonyolultabbakig egyedül megérthetők. Ezt a belátást, melyet azonosnak találtunk az élet, a tudat s végelemzésben az érzet fölbonthatatlanságával, neveztük ² a *philosophiai kutatás biológiai szempontjának*, a melynek paedagogiai formája végelemzésben a nevelésnek mint oly működésnek conceptiója, melynek maga az egyéni élet kibontakozása képezi célját.

I.

A szemléleti módszer ismeretelméleti indokolása úgy hiszszük abban fekszik, hogy a közvetett (külső) és a közvetlen (belső) tapasztalás képezik kizárólag a tudattartalom realis bővülésének feltételeit. Már Locke észrevette, hogy a belső tapasztalás, melyet ő *reflexion*nak nevez, előre fölteszi a külsőt, vagyis a mai lélektan nyelven szólva; a tudatfunctiók fejlettebb formái, a melyek közé a saját tudatfolyamatainkra való öntudatos figyelem is tartozik, csak akkor fejlődhetnek ki, ha az egyszerűbb functiók a külső benyomások által begyakoroltattak s így tudatunk már rendelkezik bizonyos materialissal, melyek azután a belső tapasztalás folyamatait is kifejlesztik. Mert — és ez a körülmény igen fontos a szemléleti módszer érvényét illetőleg — hogy az ú. n. pszichikai folyamatokat is, midőn őket gondoljuk vagy róluk beszélünk fizikai

¹ V. ö. Paulsen System der Ethik 1889. S. 148.

² V. ö. Athenaeum VII. évf. 349. 1.

folyamatok módjára gondoljuk és a sajátosan pszichikai szempont, a melyet e folyamatokhoz fűzünk ép csak egy más tisztán subjectiv szempont szemben a physikai jelenségekkel, a melynek sajátos jellegét a hozzájuk fűzött objectiv szempont adja meg. Más szóval: a tudatfolyamatokat is (mint ezt már maga a szó mutatja) tulajdonképp physikai képek alapján szerkesztjük meg, de hogy mégis *megkülönböztetjük* őket a physikai folyamatoktól ennek oka ép az, hogy *közvetlen* tapasztalásban tekintjük őket. Hiszen „physicum“ és „psychicum“ nem külön entitások, melyek a valóságban külön előfordulnának, hanem egyazon, a realitásban egységes és oszthatatlan tapasztalati tartalomnak különböző szempontokból tekintett képezi. Egész világom „psychicum“ a mennyiben azt mint érzeim és képzeim összegét tekintem, vagyis a közvetlen tapasztalásban; és egész valóságom „physicum“ vagyis physikai folyamatok összessége, a mennyiben azokban tér és időbeli processusokat látok. Ránk nézve azonban főleg az bir fontossággal, hogy szemlélet nélkül a pszichikai folyamatok képzele sem merülhet fel tudatunkban, s ennyiben a szemléleti módszer a legelvontabb szellemi tudományoknak is alapját képezi.

Módszerünk alapja tehát azon tágabbkörű törvény, hogy a tudat tartalma azonos végelemzésben a tapasztalat tartalmával, mert tudatunk ugyan új synthesisbe hozhatja a már tapasztalt elemeket, de önmaga ilyeneket nem termethet. A tapasztalat tartalma pedig, vonatkozzék az akár a „physikai“, akár a „szellemi“ világra, *mindig szemléleti*, s megszerzése tér és időbeli tudatelemek leírását föltételezi. Szóval a törvény, a melylyel itt dolgozunk van, így hangzik: *a tudat tartalmának realis bővülése a tapasztalat gyarapodásához, vagyis új szemléleti tartalom megszerzéséhez van, mint sine qua non föltételhez kötve*. Ezért a tudattartalom legnormalisabb s a tudatszervezet természetének leginkább megfelelő gyarapodása a *közvetlen szemléltetés*, mert hiszen minden egyed tényleges és lehető tudattartalmát szemléleti materialisa határozza meg. Kinek-kinek tényleges és lehető tudattartalma tényleges és lehető szemléltetéséhez van kötve; ezért minden tanítás és nevelés *csak annyira képes*, a mennyire az egyed szemléleti tartalma azt engedi, vagyis csupán azon fogalmakat és *érzéseket* fejlesztheti ki a nevelés, melyeket az egyén szervezete egyrészt megenged, másrészt, a mely fogalmak és érzések kifejlesztésére az egyén szemléleti (kép) apparatusa támpontot nyújt. Világos, hogy szín-

érzés nem fejleszthető valakiben a kinek színbenyomásai nem voltak vagy tökéletlenek; erkölcsi érzéseket sem hozhatunk létre oly egyén tudatában, ki társadalmi vonatkozásokba csak igen kevéssé lépett, vagy a kinek erkölcsi dispositiói bármily szervezeti oknál fogva hiányoznak (moral insanity). Mert tekintsük bár az érzelmet csupán a képzetek kísérelésének, akár pedig önálló tudatfolyamatnak (mint Külpe¹), bizonyos — és ez a pont fontos a paedagogiára nézve — valamely érzelem fölmerülése a tudatban mindig bizonyos képzetekhez van kötve, a melyeket mindenesetre az érzelem velejáróinak kell tekintenünk.

Ép úgy a mint tudatunk minden tartalma a tapasztalásból ered, s a tudat spontaneitása e tartalmat csak átdolgozza, alakítja a maga sajátos formáival, illetve functióival, de nem teremthet új tartalmat, ép úgy érzelmi terén is valamely képzet nélkül az azzal kapcsolatos érzelem sem jöhet létre. A társadalmi érintkezés valóságos *ethikai érzékelés*, ez úton nyerjük azon képzeteket és az ezekből kinövő fogalmakat, a melyek nyomán erkölcsi érzéseink felszínre kerülnek. A nevelőnek tehát nyilván oda kell törekednie, hogy a növendéket oly képzetekhez juttassa, melyek ép ez érzéseket kifejlesztik: és hogy mikép kell e képzeteket szemléleti jellegűekké vagyis lehető legintensívebbekké és így a tudatban legmélyebben bevésődökké tenni — ez képezi a szemléleti módszer alkalmazásának problémáját az erkölcsi nevelésben.

Az egyén moralitása, mint minden complicáltabb jelenségcsoport, számtalan összeható tényező és így bonyolult fejlődés eredménye, melyeket a paedagogusnak kritikai szemmel kell becsülnie, hogy e tényezőket művészetének szolgálatába hajtja.

A legelső tényező maga a physikai szervezet, nevezetesen az *idegrendszer*. Senki, a ki az élettani, lélektani és a psychopathia legelemibb tanaiban járatos, nem tagadhatja, hogy a moralitás vagyis az egyénben fölmerülő erkölcsi érzések és az ezekből kialakuló habitus szorosan az idegdispositiótól, vérbőségi viszonyoktól, szóval magától a szervezet élettani állapotától függenek. Hiszen erkölcsi cselekvésünk mindegyike egy-egy sajátos reactio bizonyos külső ingerekre, ép úgy mint érzeteink és mozgásaink, a különbség csupán az inger (motivum) és a reactio különböző bonyolultságában áll. Az egyén *modus seagendi*e pedig a

¹ Grundriss der Psychologie. 1893. S. 236.

tudomány mai álláspontjáról tekintve pszichikai téren is szorosan függ és föl van tételezve az idegreactiontól, szóval az egész szervezet dispositióitól, miután idegélet és tudatélet, physikai és szellemi functiók csak elvonásban szakithatók el egymástól. Ha a szorosabban precisírozott „megfelelőségét“ vagy „parallelismust“ nem is ismerjük minden téren tudatélet és idegélet között, annyi bizonyos, hogy e megfeleléség *tényleg fönnáll* s nézetünk szerint több mint hypothesis. Mert elvégre is tény, hogy bármely pszichikai functio megszűnik, illetve zavartatik az idegrendszer zavarai vagy teljes felbomlása által, s így kétséget nem szenved, hogy az idegélet normalis lefolyása a tudatélet sértetlenségének sine qua non feltétele. Hiszen a „tudatélet“ a valóságban mindig egybeesik a physiologiai élettel; a tudat mindig élet és az élet mindig tudat s csak a saját chimaeránk által támasztott nehézségek ellen küzdünk, ha azután bizonyítékokat kívánunk a kettő megfeleléségére nézve.

A szervezet behatásának elismerésével a moralításra egyúttal elismertük az *átöröklés* hatalmát is. Ha nem is állana rendelkezésünkre számtalan *közvetlenül* idevágó tény, *már maga a psychopathikus átöröklés* biztosítja a priori az általános lelki átöröklést, s ha csupán ezen tényeket ismernők is, egész jogosan állíthatnók, hogy *kell* a normalis lelkű életben is átöröklésnek lennie. Hiszen a kóros vagy degenerált agy nem befolyásolhatná az utód tudatéletének épségét, ha az egészséges agy folyamatai viszont nem föltételeznék a tudatprocessusok sértetlenségét. Más szóval: a betegségek nem öröklődhetnének, ha az egészség is nem öröklődne, a mely egészség pedig *ép úgy* a normalis agygyal van adva, mint a hogy viszont a kóros tudatélet a beteg idegrendszer folyománya. Hisz a „betegség“ nem egy önálló külön entitás, hanem csak egy neme, sajátos (abnormis) lefolyása a biologiai functióknak, melyek a valóságban nem téphetők el egyéb élettani folyamatoktól. Ha az egészséges idegrendszer nem volna az utódokban is föltétele az ép tudatéletnek, a mely egészség kedvező körülmények között apáról fiúra száll, szóval. ha az egészséges tudatélet nem volna ép úgy összproductuma az ősök összetételének — a kóros és degenerált idegdispositio nem áshatná alá egész nemzedékek tudatéletének épségét, mert e kóros átöröklés csak úgy lehetséges, ha az egyéni idegdispositio *mindig átöröklés folyománya*, s így az azzal föllepő tudatélet is.

A moralitas viszonylagossága és egyénenként való külön-

büzösége ily módon már a sematikus tényezők által van determinálva; de még inkább relativvé teszi azt azon külső behatások összesége, a melyek az egyénre történnek és a melyekre való reakciók teszik ki az egyén egész életét.

Értjük a milieu, az *életföltételek* behatását az egyéni erkölcsiség kifejlődésére. A physikai és társadalmi milieu az a talaj, melybe az egyén a maga öröklött szervezetével kerülve, e két tényező eredményezi együtt az egyén érzéseit, törekvéseit és gondolkodását. Eltekintve az egyéni különbségektől már maguknál a külső viszonyoknál fogva lehetetlen, hogy két különböző korban vagy társadalmi és physikai milieuban élő embernek egészen ugyanazon moralitása legyen, hisz az erkölcsi élet — ismételjük — a valóságban mindig a psychikai és physikai élet egyéb processusaival elválhatatlanul összekapcsolt jelenségek összesége, melyeket csak elvonásunk választ el a többitől.

A társadalmi milieu behatása fokának megállapítása az egyéni moralitás kifejlődésére igen nehéz probléma s csupán esetről-esetre dönthető el. A jellem változhatatlanságának tana, ha alatta azt értjük, hogy az egyénből erkölcsileg is csak annyi fejlődhet ki, a mennyire dispositiója van, kétségkívül helyes álláspont; de ha gyakorlatilag próbáljuk azt érvényesíteni, rendkívül nagy nehézségekbe ütközünk, melyek nagyobbreszt ép abból folynak, hogy az egyéniségnek különösen psychikai jelenségei csaknem a halálig folyton fejlődésképesek, tehát folyton új dispositiók merülnek fel, melyeket előbb nem is sejtettünk benne. Az bizonyos, hogy semmiből semmi sem lesz, s fejlődésről minden individuumnál csak bizonyos korlátok között szólhatunk, ép mert mindenkiből nem lehet minden; de ép annak meghatározása, hogy mi hozható ki az egyénből, csaknem a lehetetlenséggel határos. Gondoljunk csak az újabb psychopathia azon eredményeire, midőn suggestio által egészen új tehetségek és képességek merülhetnek föl az egyénben, melyeknek azelőtt nyomuk sem volt, hogy pl. sikerült egészséges sexualis érzéseket támasztani hypnózis által oly egyénben, kinek nemi élete abnormis volt ép örökléses degenerált idegrendszerénél fogva.¹ Nem eléggé megszívlelendő tehát Guyau azon figyelmeztetése,² hogy a paedagogus óvakodjék az

¹ V. ö. Kraft Ebing, Psychopathia sexualis 7 Aufl. 1892. S. 331.

² Education et hérédité 4 ed. 1895. p. 16 - 32.

egyén javíthatatlanságának föltevésétől, a mely egész működését megbénítja. Az átöröklés hatalmának megtörésére annál inkább van remény, mert hisz a társadalmi milieu, sőt maga a nevelés is tulajdonképp suggestio által hat, a melynek horderejét a priori meghatározni teljes lehetetlenség, legalább tudásunk mai álláspontján.

Miután pedig valamely elv gyakorlati paedagogiai alkalmazása annak teljes és pontos voltát teszi szükségessé, nézetünk szerint a paedagogiai praxisban heuristikus célból egyelőre figyelmen kívül kell hagynunk a character változhatatlanságának elvét. Annál is inkább, mert a tapasztalás azt mutatja, hogy igen kevés azon egyének száma, kik nem „javíthatók“ kellő neveléssel vagy olyanok, kik nem romolhatnak el káros és etikailag alacsonyfokú környezetben. A született szentek és gonosztevők száma csekély s az emberek túlnyomó része csaknem ellenállás nélkül van kiszolgáltatva a milieu suggeráló hatásának, ép mert kevés egyénben vannak oly erős veleszületett hajlamok, melyek erősebbek volnának a reájok ható világnál. Az erkölcsi nevelés titka ép ezért nyilván az, hogy a sexualis és physikai környezetet miképp kell mesterségesen fölhasználni az ethikai képzésre.

Az *eddiggi* paedagogia úgy szólván csak egy eszközzel rendelkezett a moralitás mesterséges fejlesztésére, s ez eszköz a *vallás-erkölcsi oktatás*. Elkerülhetetlen tehát, hogy ennek paedagogiai értékéről a philosophia mai álláspontjáról s a tudomány legújabb eredményeinek világánál magunknak kritikai véleményt iparkodjunk alkotni.

Az összes vallási képzetekben úgy a legkezdetlegesebb mint a legfejlettebb rendszerekben mindig két elem van: egy kosmológikus és egy ethikai. Mindkét mozzanat a *világmagyarázat nem tudományos kísérletének* tekinthető: az előbbi a physikai jelenségeket iparkodik anthropomorphistikus entitásokkal vagy entitással magyarázni, míg ez utóbbi ugyanezt akarja az erkölcsi élet jelenségeire nézve. Ezért tekinti minden vallási rendszer többé-kevésbé elvont formában — már a mint fejlődési foka hozza magával — a physikai világot bizonyos érzékfölötti lény vagy lények productumának ép úgy a mint viszont az erkölcsi élet jelenségeit, illetve a gyakorlatban kieri imperativusokat e lény, illetve lények *parancsainak* fogja föl. A vallásképzetek tehát mindig azon kor intellectualis és erkölcsi fejlettségének kifejezései,

a mely bennök kielégedést talál. De a vallás nemcsak magyarázni, hanem gyakorlatilag hatni is akar, illetve az embereket normái és szabványai elhívésére, illetve követésére bírni. E gyakorlati erkölcsi hatást a vallás eddigi legfejlettebb formája — a mi nyugati vallásunk: a kereszténység — két úton iparkodik kifejtetni, ú. m. az istenideálnak, mint *szeretetreméltó* eszménynek föllállításával, melyet az ember spontane iparkodik követni, másrészt azáltal, hogy az erkölcsi szabványokat, mint e lényből fakadó *imperativusokat* iparkodik feltüntetni, melyek sanctiója az ugyancsak általa kitzított büntetés és jutalomban fekszik.

Azonban az isteneszme a maga elvont metaphysikai fogalmazásában alig lehet erkölcsi ideál. Ép e legfelsőbb lény egyisége és egyedül állása az örökkévalóságban oka annak, hogy belőle minden tulajdonképeni ethikai vonás kiesik. Az erkölcsi érzések élő lények egymáshoz való viszonya, szóval socialis viszonyok által vannak föltételezve; ép ezért a *monotheismus* isteneszméje ily vonásokkal meg nem fér. És csakugyan az elfogulatlan vizsgálat nem is talál benne erkölcsi mozzanatokat. Egy lény, ki mindenható, egyedül álló és ép ezért csupán a *saját dicsőségére* teremtett mindeneket, a legnagyobbmértű egoismus megtestesülése, mely csak képzelhető; és a recompensatiók ama színjátéka, melyet ugyancsak a maga dicsőségére rendez — a végtelen erős lény az elenyésző porszemmel: az emberrel, ki *létét* is már neki köszöni! — a *jóságot* egyenesen kizárja. Ily lénynek valóságos altruistikus érzései nyilván nem lehetnek, miután semmihez tulajdonképeni viszonyban nem állhat. Az „*atya*“ jelző sem alkalmazható rája következetesen, miután e szép kifejezés magában foglal számtalan társadalmi vonatkozást, legfőképpen a szülők egymás iránti szeretetét és a családi életnek ebből fakadó melegét, a mit e magában álló végtelen és borzalmas lény egyenesen kizár. Ő csak végelemzésben önmagát szeretheti, mert mindezeknek ő az alkotója, és az álláspont vaskövetkezetességgel folyik e lény egyetlenségéből. A *monotheismus* isteneszméjében a metaphysika nyilván megöli az ethikát.

Nem is maradhatott az isteneszme ilyen a kereszténységben, mely ép dús altruistikus elemeivel tűnt ki a zsidó *monotheismus* fölött. A kereszténység ellensúlyozóul mindjárt kezdetében egy hatalmas erkölcsi vagyis emberi ideállal bírt: Jézus Krisztus személyiségében, kit midőn Isten fiának vagy éppen emberré vált

Istennek concipiál, ezzel mintegy ethizálni akarja a zsidó borzalmas Jehovát a maga absolut egoismusában. Hasonló — persze öntudatlan — törekvést fejez ki kétségkívül a szentháromság dogmája is, mely már egy égi *család* eszméjét tartalmazza, de még inkább a Mária-kultusz, mely megalkotja a valódi Atyaisten eszméjét, midőn a nőt is mint anyát fölviszi az égbe s ott ragyogó glóriával övezi.

E kiegészítés azonban ismét újabb metaphysikai nehézségeket támasztott: az erkölcsi elem újra harezra kelt a metaphysikával. E nehézségeket a dogmatika fejlődése akként vágta el, hogy az így támadó fogas kérdéseket, mint a minő Jézus viszonya az Istenhez, a szentháromság tana s végre Mária szep-lőtelen fogantatása — egyszerűen mysteriumoknak nyilvánította. s ép, de ép ezáltal hallgatagon elismerte, hogy képtelen a metaphysikai monotheismust az erkölcsi követelményekkel, illetve e követelmény érzéséből fakadó tartalommal megegyeztetni: be- ismeri, hogy a metaphysikai: a *gondolható* isteneszmet elnyeli az ethikai, az *érzelmű* szükségletből fakadó isteneszme és viszont.

A moral egészen viszonylagos, κατ' ἐξοχήν *emberi* vagyis biológiai jelenség, melyet a jelenségek köréből nem emelhetünk föl a transcendens világba, mert ezzel ép lényegét tagadtuk meg. Az ember erkölcsi ideálja csak ember lehet s bármint is for-gassuk a moral fogalmát, az mindig viszonylagos marad. A kereszténység az ő nagy hatalmát is annak köszöni, hogy Jézus Krisztus személyében rendelkezett egy rendkívüli tökéletességű *ember* képével, ki saturálva valódi erkölcsi, altruistikus elemek- kel közöttünk élt a valóságban s csak a későbbi mythosok fátylán át látszik az ég messzeségében eltűnni. Az eszmény, melyet ily módon megtestesít oly magas, hogy úgy tűnik föl, mintha egybe- kötné a valóságot az ideállal, mennyországot a földdel, a meta- physikai istent az ember erkölcsi világával.

De a sokféle theologiai alapra épített ethika az erkölcsi szabványok valódi sanctióját sem képes nyújtani. mint ezt az újabb ethikának azon, hosszas fejlődése folytán lassanként kiérő tana (Shaftesbury, Hutcheson, Hume, Adam. Smith s részben Kant) mutatja, mely az ethos alapját az egyéni szervezettel látja adotttnak, tehát a moral alapját végelemzésben az egyén ideg- dispositiójából, jelleméből, sympathikus hajlamaiból, szóval átörök- lött szervezetéből s az erre ható motivumokból származtatja.

A vallás és erkölcs e néhány vonással ecsetelt viszonyából egy igen fontos paedagogiai következmény folyik, melynek érvényét a gyakorlati nevelő bizonyára már nem egyszer észlelte, hogy t. i. nem szabad a moralitást s az erkölcsi képzést egyedül a valláserkölcstanra építeni. Oly korban ugyanis, midőn a jellem, mint általában az egész szervezet még nincs kifejlődve, könnyen megesik, hogy a vallási hittel együtt az erkölcsi habitus szabványai is elveszítik tekintélyüket, ha t. i. az illető növendék tudatában a kettő *elválaszthatlanul* asszociálódik. Az erkölcsiségnak minden tekintetben biztosabb alapot kell építenünk a gyermek tudatában és szívében, független erkölcsiséget kell kifejlesztelnünk a növendék szervezetében, mely magában egyéni organismusában gyökerezvén, abból nem fog metaphysikai nézeteinek változásával kiesni. Vigyáznunk kell, nehogy úgy járjon az ifjú, mint Ibsen Rosmersholmjának hőse, a kinek minden erkölcsi ereje elvész, midőn elvesztette hirtelen a vallási alapot lábai alól. Tudatában összes erkölcsi habitusának szálai vallási eszmékhez voltak fűzve, a melyek suggestiv hatása alól sokkal gyorsabban szabadult fel, semhogy egy új az előbbtől független ethikai eszmény képződhetett volna szívében.

De ezzel még nem merítettük ki a pusztá valláserkölcsei oktatás erkölcsi és paedagogiai gyöngéit, melyek a világnézet mai fejlődési fokán az elfogulatlan szemlélőnek okvetlen szemébe ötlenek. Hátra van még a valláserkölcsei oktatás sajátosan *felekezeti* jellegeből folyó hátrányai. Értjük a nyomában fakadó fanatizmust, felekezeti exclusivitást és intolerantiát, mely iránt a serdülő oly fogékony, s a mely sehol sem maradhat ki, a hol a felekezeti érzés valóban intensív. A következetes felekezeti ember mindig türelmetlen ¹ és embertársaiban nem első sorban az *embert* s annak minden hitvallástól független erkölcsi értékét keresi és látja, hanem a katolikust vagy a protestánt. Ezt értette verulami Bacon midőn azt mondotta, hogy az atheismus jobb a fanatizmusnál. Persze napjainkban, midőn már a sokféle érdek, mely az egyént befolyásolja nem engedi a legtöbb embernél az életérdek oly fanatikus concentrációját, mint az előző századokban; midőn a tanítási anyag s a köztudat a maga öntudatlan, de folyton növekedő pozitivismusával még azok tudatában is folyton paralizálja

¹ V. ö. Guyau, L'irréligion de l'avenir. 6. ed 1896. p. 114.

a valláserköles e káros következményét, kik ezt legkevésbé hiszik — ezt a mozzanatot és annak nagy horderejét már alig tudjuk becsülni. De a történelem nem hagyja azt elfelejtenünk s még napjainkban, sem oly ritkák a középkori szellemek — a legkiválóbbak között is. Nem kell hosszasan fejtegetnünk, hogy ez exclusiv felekezeti érzés mennyire gátolja a valódi humanistikus érzés evolúcióját; mennyire nem képes ily egyén más hitűeket *megérteni* s azokban megpillantani a tiszta emberi értéket. Már pedig megérteni annyi, mint szeretni; szeretjük azt, kit egész valójában meg tudunk érteni, s megértjük azt, kit szeretünk. Ennyiben bátran megfordíthatjuk a középkori mythikus: Hugo de St. Victoire mondását, hogy a hol szeretet van, ott van világosság is, mert ép ily igaz, hogy a valódi világosságot mindig követi a szeretet. „Tout comprendre c'est tout pardonner“ s a sympathikus érzés, nem is egyéb, mint mások tudatéletének megértése, vagyis annak átérzése, hogy az ő helyükben mi sem tehetünk volna másképen. Ez az oka annak, hogy a művelődés, a tudatélet fejlődésével nemcsak az emberek, de általában az élő lények iránti sympathiánk is folyton növekszik, ép mert jobban tanuljuk őket megérteni. De ép e megértésre képtelen a felekezeti érzésekkel és nézetekkel saturált tudat, ép mert nem képes más világnézet álláspontjára helyezkedni, s ezt annál kevésbé tudja, mentül inkább hisz a saját álláspontja helyességében és így nézetei csálhatatlanságában, szóval mentül lángolóbb a hite. A felekezeti érzés uralmának delelőpontja szükségképen a fanatizmusnak is legmagasabb foka. A túl nagy hit ily módon elnyomja a moralitást és alig alkalmasabb valami annyira kiforgatni az embert minden erkölcsi érzéséből s a legvadabb s legkegyetlenebb eljárásra indítani, mint ép a furor theologikus. És e veszély ép azon ifjakat fenyegeti, a kik kiválnak a többiek között erélyökkel és igazságszeretetükkel; ezek erkölcsi kifejlődésére legveszélyesebb az egyoldalú vallásos nevelés.

Daczára ez aggodalmas következményeknek, melyek a vallás-erkölcsi oktatásnak *mint egyetlen* erkölcsi képző eszköznek alkalmazását ép ez eszköz elégtelensége, anachronistikus jellege és sok tekintetben téves volta miatt mindig nyomon követik, legkevésbé sem vagyunk elfogultak annak előnyei iránt. A keresztény dogmatika egyrészt azért, hogy Krisztus nagy egyéniségéhez fűzi közvetlen tanait, másrészt pedig ép mert a történelmi evolúció folyamán tagadhatatlanul sok altruistikus elemet fejlesztett

ki tanaiban s vezette évszázadokon keresztül a nyugati emberiség erkölcsi nevelését — még ma is, midőn a theologiai gondolkodás tagadhatatlan hanyatlása következtében már régen elvesztette úgy az elméletben mint a gyakorlati törekvések között előbb birt elsőrangú szerepét, még ily körülmények között is kétségkívül az erkölcsi képzés egyik leghatalmasabb eszköze. És az fog még nagyon sokáig maradni, a míg a laikus erkölctani oktatás kérdése elég érett lesz a gyakorlati életbe való bevezetésre. De ha ez a kor el is fog jönni, nagyon kérdéses, vajjon e lépéssel nem-e fogunk tán ép annyit veszteni, mint a mennyit nyertünk. A ki az illúziók elenyészését veszteségnek tartja, az mindenesetre sajnálni fogja azt az emberiséget, melynek moralitása egészen független lesz — már az iskolában is — a vallástól. De talán nemcsak illúziókat, hanem tényleges erkölcsi energiát is fogunk ily módon veszíteni; hiszen a különböző képzetek suggestiv ereje nagyon eltérő, s ez utóbbi ép nem függ az előbbiektől igazságától. A mohammedanizmusnak kétségkívül hatalmasabb suggestiv hatású tényezői vannak, mint a kereszténységnek, s viszont a mi laikus morálunk erkölcsi motivumai talán ugyanannyival gyöngébb suggerálásra lesznek képesek, mint a mennyivel gyöngébb a kereszténység némely keleti vallásnál. A moral e külső tényezőjének gyengülése helyett azonban a haladó művelődés a másik factort: az organikus hajlamok öntudatos kezelését keríti mindinkább hatalmába s teheti ez úton az embereket jobbakká. Már az emberek anyagi helyzetének javítása is ezt a czélt szolgálja: a boldogabb ember mindig jobb s a biztos anyagi existentia szabályozza az erkölcsiségét is. Minderről azonban csak akkor lehet tulajdonképen szó, ha a criminalanthropologia már nem pusztá tapogatózás, hanem rendszeres nagy tudomány lesz, mely majd elég erővel és tekintéllyel bír a gyakorlati életre visszahatni s azt alakítani.

Dr. Pauler Ákos.

(Folyt. köv.)

JUSTUS GAULE AZ ÉLET PROBLÉMÁJÁRÓL.¹

A ki azon van, hogy a tulajdonképeni élet gyökerébe beletekintsen, azt bizonyos megmagyarázhatatlan, titkos borzalom fogja áthatni, mintha a maga sírját ásná. A közönséges elme félelemmel szemléli a test szerveit, utálattal gondol működésükre és lehetetlennek tartja, hogy magát belső, szükségképen működő erők játékaül tüntesse fel. Nem így vagyunk a tudományosan képzett emberrel; ez az élet talányának megfejtését az emberi szellem legmagasabb törekvésének fogja tekinteni.

De honnan e megbénító félelem, ha nem a sok ezer éves előítéletek kifolyása s magának a természetnek ösztöne az, a mi a testünk titkaiba való elmélyedést megakadályozza? Azt az erőt, mely e félelmet ellensúlyozza, ugyanazon forrásokból merítjük melyekből összes műveltségünk ered. Ama ősrégi küzdelemből, melyet az emberiség a természet erőivel folytat — azon küzdelemből, mely testünket szervezte, értelmünket fölnevelte és szellemünket kiképezte. Mert nem az emberek küzdelme egymás közt, hanem a természettel való küzdelem teszi az emberiség multjának főtartalmát, ha mindjárt a történelmi könyvek nem is szólnak róla. És ezen küzdelem, mely nemünk nevelésének főeszköze lőn, még most is hatással van közöttünk minden egyesre. Szellemi fejlődésünk története ezer apró küzdelemmel van tele, melyekben fegyvereinket kovácsoljuk, kipróbáljuk és használni megtanuljuk. Más emberek lettünk. Nem vagyunk többé a természettel szemben akarat nélkül való rabszolgák, sem a világon keresztül zúgó csapások és bajok ellenében hasztalanul küzködő teremtmények s nem is bámuljuk többé szent borzalommal alko-

¹ Justus Gaule a zürichi főiskolában a physiologia tanára.

tásait. Az egyes ember ha elbukik is a nélkül, hogy a küzdelemben csak egy talpalatnyit nyert volna: mindnyájunkban mégis él a tudat, hogy nemünk számára biztosítva van a győzelem, hogy fejlődésének legfőbb gyümölcsét, uralmát a természet fölött, el fogja érni. Lázadók volnánk, ha ezt a harcztot önként vettük volna föl. Önfentartásunk ösztöne, szükségessége erőszkolta reánk. Mindig csodálkozva függesztettük volna tekintetünket a bennünket körülvevő világra, ha a természet zsarnoki erőszaka létünket nem fenyegeti.

De ez ellen sikerült védelmet találunk, mert a természet nem önkényűleg uralkodik, hanem törvényekhez kötve. Meg kellett e törvényeket ismernünk, hogy kikerülhessük a büntetéseket; azokat a büntetéseket, melyeket saját testünkkel fizettünk meg. Sok ezer évi szenvedés az ár, a melyen növekedő tapasztalatunkat nyertük. Így kapcsolódik testünkhöz a föléledő tudomány. Első stadiumában egészen orvostan, mely a fájdalomtól való szabadulás vágyából keletkezett. Az ismeretnek azonban az egyszerű megismerésével kell kezdetét vennie. az ember pedig a természet legbonyolultabb tüneménye. Azért terelik el a tudományt az első öntudatos lépések az ember szenvedésétől, a melyből keletkezett; azért igazodnak az egyszerűbb jelenségek után. A tudomány csak később tér vissza kiindulási pontjához és bátorkodik az emberi életben is törvények után kutatni. Nagy lépés az, midőn az ember önmagát nem csupán alanyként, hanem tárgyként, a természet vizsgálendő tárgyaként fogja föl. Ki tudja, mertük volna-e valaha ezt tenni, ha nem látjuk, hogy vannak kívülők lények, melyek saját életünk jelenségeit mintegy kicsinyítő tükörben mutatják. Miként mi, úgy az állatok és növények is a természet ellen való harcban tartják fenn létüket, gyakran hasonló körülmények közt ugyanazon segédeszközökkel. Szendéseik és törekvéseik a miénk is, de semminemű félelem se akadályoz bennünket abban, hogy ne analýzáljuk őket, az alanyi érzés semminemű fátyola sem húzódik szemünk elé, midőn viszonyukat a világhoz szemléljük. Az ő létezésük egyszerűbb. És úgy tetszik, hogy az alsóbb és felsőbb létalakok közt a kapcsolatot az átmenetek egész sora adja meg s az utóbbiak megmagyarázásához az előbbieket nyújtanak támpontot.

Az élő lények vizsgálata azonban kemény próbára teszi a tudományt. S vajjon a tudomány nem látszik-e elégtelennek épen

a probléma végtelen sokoldalúságánál fogva, mely az életet összes jelenségi formáiban tárja elénk? És nem szűnik-e meg jeles segédeszközének, az elemzésnek, alkalmazhatósága épen ott, a hol arról van szó, hogy az életet meg kell magyarázni, mely el-tűnik, ha elemezzük? Általában közelebb jöttünk-e az élet meg-fejtéséhez, ha mindjárt sikerül is az élő lények kémiai elemeit kémiailag, a phisikaiakat phisikailag megmagyaráznunk? Nem alapszik-e az élet épen azon csodálatos kombináczió, mely az összes erők között és az élő lények alakjai között van és ezen erők elemzése célhoz vezet-e bennünket? Nem mutatja-e a mindjobban és jobban mélyebbre ható elválás a morphologiai és a mechanikai felfogás követői között az élő lények vizsgálatában, hogy a tudomány a probléma lényegét meg nem közelíti, hanem attól inkább eltávolodik? És titkon nem gondoljuk-e, hogy az élet nincs megmagyarázva, ha csak minden képességünket, tehát gondolkodásunkat s törekvéseinket is, a megismerés szerint meg nem magyaráztuk?

Az a habozás, az a kétség, melylyel a tudomány az élet problémája felé fordult, sokunkat elcsüggeszte és sok szép reményünket elhervasztá. Azok, a kik a feladat nagyságát a legvilágosabban fogták föl, voltak egyszersmind az elsők, a kik annak megoldásában kételkedtek. Nem tudom, mi ösztönöz rá, de én ellenmondok nekik, nem tudom a reményt magamban elfojtani. Ime az út és mód, a melyekkel a nehézségeken győzedelmeskedhetünk.

Bármily sokszerű legyen is az élő lények alakja és létalakzatuk változatossága, bizonyos közös határok arra tanítanak, hogy a bennök végbemenő folyamatnak fő alapvonásaiban minde-nütt azonosnak kell lennie. E meggyőződés elől senki sem zár-kózhatik el, a ki *Claude Bernard*: Sur les phénomènes de la vie communs aux animaux et aux végétaux — című szép köny-vét olvasta. E műből arról győződtem meg, hogy ama végtelen sok változatban, mely az egyedek életfolyamatát tünteti fel, a mindenekben hasonneműség, az élet $\alpha\alpha\tau'$ $\alpha\epsilon\sigma\chi\eta\gamma$ -je fölismerhető. Mindaz, a mire a vegytan tanít, ama nézet megerősítésére vezet, hogy a szervezetek anyagcseréje lényeges vonásaiban mindenütt egyformán megy végbe. Miután a botanikusok kimutatták, hogy a szénsav felbontását egy sajátos készülék tevékenysége eszközli, a növény- és állatvilág között levő ellentétnek semmi értelme sincsen. Az affinitások kielégítésével, mely a szénsav és ammoniak

képződésénél az atomok végleges nyugvási állapotára vezet, mindenütt erők lesznek szabadokká, mindenütt ugyanazon anyagok: szénhidratok, fehérnyetestek, zsíradékok mint az élő lények alkotórészei találhatók föl. A sajátosan ható anyagok, az illat-, íz-, festő és erjesztő anyagok és a mérgek, melyek a növények és állatok egész hosszú sorában képződnek és a melyek az egyes egyedeket jellemzik, vegyileg egyforma csoportokba sorozhatók. Az állati és növényi protoplasma összetételeikben alig különböztethetők meg egymástól és, ha az áttételek köre, melynek alá vannak vetve, egy helyütt tágabb, más helyütt szűkebb határok közé kerül is, jellemük mégis mindenütt ugyanaz. *M. Traube* és *Hoppe-Seyler* ugyanerre a tapasztalatra jutottak az állati és növényi lények egész során keresztül a legalsóbb szervezetek vegyi összetételeiben, a hasadék- és sarjgombákban. Ez utóbbi pedig az összes élő lényekben előforduló folyamatok egy közös vegyi jellemvonását is megállapította.

Míg az a remény táplált bennünket, hogy az életnek egy-séges alapelemét a vegyi folyamatokban találjuk föl, addig más-résről azt hittük, hogy az életalakzatok oly sokszerű változatát a Darwin-i theoria immár megfejtette. A böleselők, a kik az emberi megismerés természetéről gondolkodtak, már régen azt állították, hogy ezen alakzatok osztályokba és rendekbe való foglalásának, a mint azt a rendszeres állattan régtől fogva sikeresen keresztül is vitte, végső eredményében egyetlen egy szempontra kell utalnia. Azt a szempontot azonban fel kell találnunk, mely megfeleljen ama követelménynek, hogy a felosztásnak összes eddig elért eredményei meg ne semmisüljenek, vagyis hogy a szervezetek hasonlóságára alapított osztályok az egységes felosztási alap logikai soraképen tűnjenek fel. Ezt a mesteri gondolatot Darwin vitte keresztül, midőn a családok hasonlóságából kiindulva bebizonyította, hogy a szervezeteket összekötő kapocs nem lehet más mint a származás.

Művét azonban ki kell egészíteni, mert még érthetetlenül hagyja, hogy hogyan okoz a származás *hasonlóságot*. Látjuk, hogy úgy van, de nem értjük, hogy miért? És mindaddig, míg azt nem értjük, nem fogjuk fölfogni azt sem, hogy mi okozza a *hasonlótlanyságot*. A létért való küzdelem, leg alább eddigi értelmében, miként azt mindjobban belátják, ez utóbbira nézve nagyon is korlátolt magyarázat.

Darwin teoriájának kiegészítése azonban lehetséges annak kimutatásával, hogy az összes állati szervezetek a sejtek ugyanazon kicsiny elemeiből vannak összetéve. A sejt az az egységesítő tényező, mely minden állatban megvan; és csak azért származhatnak egymástól, mert ezen közös alapelem minden állatban megvan. Ezen gondolatnak további kifejtése okozza aztán azt, hogy az élő lények különbözősége csak másod sorban tekinthető egy őslény modifikációjának külső erők következtében; első sorban azonban a különböző szervezetek egységesítő tényezőjének szám és csoportosulás szerint váltakozó kombinációján alapszik. Ezen gondolat következményeit a természetvizsgálók strassburgi gyűlésén még bővebben kifejtettem, midőn részint a fentebb említett hasonlóságra, melyet a sejtekben végbemenő vegyi folyamatok a legalsóbb szervezetekéivel mutatnak, támaszkodva, részint a sejtek életének folyamatában föllépő átváltozások tanulmányozásából kiindulva azt a nézetemet fejeztem ki, hogy maga a sejt ismét mint összetett lény, mely kombináció által még alsóbb szervezetekből állott élő, fogandó föl. Esmém tehát az, hogy egyrészt az összes életfolyamatokban ugyanazon alaptevékenység található föl és hogy mind a kettő együttvéve az alsóbb, különösen az élere képes organizmus életét tünteti elő.

A mindig komplikált tünemények egy és ugyanazon alapelvének ily kombinációjára sohasem gondoltam volna, ha a szerves vegytanban ily rendszer lehetőségére példát nem találok és a működő erők kombinálására vonatkozólag egy eszme nem ragadja meg figyelmemet. Én az élő lénynak rendszerét a szerves vegytan rendszerének folytatása gyanánt tekintem. Nem hiába hívják azt szervesnek, tárgya épen az élő lényekben előforduló összeköttetések, jelentése pedig — véleményem szerint --- régtől fogva amaz egyoldalú nézetben fejeződött ki, hogy az élet vegyi folyamat.

Mindazáltal csodálkozni fogunk ama bátorságon, mely az élő lényeket a kémiai testek egy magasabb nemének tekinti. Nem új e gondolat, már *Pflügernek* is az a véleménye volt, hogy minden élő lény egy-egy tömecsnek tekintendő. Én e kérdésben egészen határozott magyarázatot akarok adni, ehhez azonban a tömecs fogalmát nem tartom eléggé alkalmasnak. A kemikusok felkapták annak tágabb értelemben való használatát és közülök némelyek intramolekuláris áthelyezésekről, tehát a tömeceken

belől a parányok viszonylagos helyzetének változásairól beszélnek. Általában tömeccs alatt mégis a parányoknak egymás közt való szilárd, határozott kapcsolatát értjük, és nem ez az, a mi az élő lényeket jellemzi, hanem inkább a parányoknak folytonos áthelyezése, mely életet eszközöl, de ennek is bizonyos meghatározott módon kell végbe mennie.

Gondolatomat a legrövidebben és legvilágosabban az a vita fejezi ki, mely *Liebig* és *Pasteur* között keletkezett az erjedésre vonatkozólag. A kiindulási pontot e vitában az erjesztőanyag ama sajátos tulajdonsága képezte, mely nagymennyiségű cukrot volt képes átváltoztatni a nélkül, hogy önmaga valami változást szenvedett volna. *Liebig* azt hitte, hogy e tulajdonság vegyi úton magyarázható meg, míg *Pasteur* az erjesztő szervezetek életfolyamatára vezette vissza.

Ebben a vitában tudvalevőleg *Pasteurnak* volt igaza, mert valóban az élesztőgomba életfolyamata az, a mely az áttételt eszközli. És ez a kérdés nem ért-e meg most már annyira, hogy *Liebighez* visszatérve megkérdezzük tőle: vajjon nem vegyi folyamat-e az erjesztő szervezetek életfolyamata is? *Nägeli* körülbelül ebben az értelemben kísérlette meg ezen kérdés megfejtését.

Tételünkre vonatkozólag ezen eszmecsere végső eredménye következőkben foglalható össze. *Pasteur* kimutatta, hogy mindazon folyamatoknál, melyeknek lényeges jellemvonása az, hogy a ható alapelem föl nem bomlik, az okot élő lények képezik. Ezen jellemvonás oly találó az életre nézve, hogy ennek alapján *Henle* előre megmondhatta, miszerint a ragályos betegségek ragályát a mikroorganizmusok életfolyamatára kell visszavezetnünk. És hogy ebben milyen igaza volt, ma már tudjuk. A hol tehát az áttételeknek bizonyos neme megvan, az az élet. *Liebig* azt gondolta, hogy az áttételek ezen neme tisztá vegyi úton létesül. S azt hitte, hogy ezzel minden más véleménynyel szemben egészen határozott ellenvéleményt mondott ki. Nekünk azonban, a kik az életet ismerni és elemezni tanultuk, az a nézetünk, hogy az ő véleménye éppen nem ellenvélemény. Az a vegyi folyamat, mely ezen áttételeket eszközölné, éppen az az életfolyamat, az élet ama legegyszerűbb alaptevékenysége lenne, a melyből a többiek, bár csak mint komplikációk, szintén levezethetők lennének.

És ezzel közelebb jutunk az élet alapeleméhez, melyet az imént mint folyamatot és nem mint formát fogtunk fel. A fönnebb adott jellemzés szerint világos, hogy ezen folyamatot ciklikusnak kell tekintenünk, vagyis hogy ezzel kimerültség nem jár, a működő anyagok működés után ismét kezdetleges állapotukba térnek vissza. Minthogy itt vegyi folyamatról van szó, ezt még így is kifejezhetjük: a teljes áttétel után a tömecseknek ugyanazon módon kell csoportosulniok, mint eleinte voltak. Ilyen ciklikus változás típusa ismeretes a Williamson-féle aether képződésnél, a melynél sikerül bizonyos adott kénsavmennyiség segítségével az alkohol meg nem határozott mennyiségét aetherre átváltoztatni, mivel a kénsav mindig regenerálódik. A mi elemünkben tehát a tömecsek bizonyos mennyiségét akként kell egyesítve gondolnunk, hogy azok egy bizonyos állapotváltozás után ismét kezdetleges állapotukba térnek vissza, vagy még helyesebben: az egyes tagok az egyik helyzetből successisve a másikba átmenve bizonyos körpályát futnak meg. Én egy ily elemet cyklidnek nevezek el.

Képzeljük a cyklidet egy pillanatig nyugalomban, akkor az megfelel egy tömecsnek, mert több tömecs összekapcsolódása is csak egy tömecs. De körpályájának minden pillanatában megfelel egy másik tömecsnek és így, a tömecsnél magasabb rendű egységben, az összes ciklikus áttételeknél előállott tömecseknek *egy egészsze* való egyesülését hozza létre, melynek erői és feltételei a maga részei által adva vannak és a mi mégis más, mint ezek a részek. Miként tehát a szerves vegytanban a magasabb egység az alsóbbnak tulajdonságait ismétli, miként a tömecs tekintettel a kapcsolódások berekesztésére úgy viselheti magát mint a parány: úgy a cyklidnek is olyan tulajdonságai vannak mint a tömecsnek. Kapcsolódhatik tömecsekkel és más cyklidekkel és itt ugyanazon esetek lehetségesek mint a tömecseknél: helyettesítések, párosodások, sűrítések és másokkal való egyesülések magasabb rendű cyklidekké. Minden lehetőségek a szervezetek fölépítésénél érvényesülnek, bennök van az élő lények változatosságának igazi titka.

Itt azonban csak a legegyszerűbb állapotok elemzésére szabad szorítkoznom. Vajjon minden cyklid élő lény-e? Talán kettő kell hozzá, hogy élő lényt alkosson? De hiszen cyklideknek is bizonyos nemüeknek kell lenniök, vagyis a bennök végbe-

menő vegyi folyamatnak a testek képződéséhez kell vezetnie, a melyeknek magasabb törési elemük van a víznél. Azok a cyklidek, melyeknek ezen tulajdonságuk nincs meg, élő lényekként nem jelentkeznek előttünk. Mert ezen utóbbiakról való ismeretünk abban áll, hogy látjuk azokat. De a látáshoz a körülvevő közeggel szemben egy törési elem szükséges és ez az élet ezen első képződési fokára nézve a víz. Látható folyamatnak kell lennie, ha a vegyi folyamatnak mint élő lénynek kell előttünk jelentkeznie, valami másnemű törési elemnek kell az oldatból kiválnia. Az az elem pedig, mely ezen kiválást a legtökéletesebben eszközli és a melynek törési képessége aránylag a legnagyobb, a zsiradék. És valóban minden élő lény anyagcseréjének végső célja a zsiradék, az a legmagasabb pont, a melyen az áthasonulás az egyes egyedben megállapodik és a mely aztán a közelebbi ivadék képződésére fordítatik. A vízben élő organizmus számára is a zsiradék a legszükségesebb ótalom, hogy alapelemét a víznek oldó hatásával szemben föntarthassa. Az anyagcserének követelménye és végső célja, hogy ama cyklidek is, a melyek az élő lény alapelemeit alkotják, kezdő és végső állapotukban zsiradékot, vagy ahhoz hasonló anyagokat tartalmazzanak.

Nem tudom, észrevehető-e, hogy ezen utolsó feladatotal, melyet a cyklidekre ruháztam, az élő lények alakjának képződése a szemléletek körébe terelődik. A kapcsolódások lassú elkülönülése magasabb törési elemmel, azok lassú kiegyenlítődése a vízzel szemben épen a látható alak képződéséhez vezet. És valamint a cyklid kezdő és végső állapotba eszközli a zsiradék képződését: ép úgy alkotja az alakot az élő lényekben működő erők kezdő pontja és végső célja.

Nagyon nehéz e tételt egészen világosan kifejeznem, mert megérthetése az olvasóban majdnem legzöszhetetlen akadályra talál. Mert ha csak azt mondanám, hogy a tömecsek kezdetleges csoportosulásának oka az erőkben van, végső csoportosulásuk pedig eredmény: akkor ezt talán még elhinnék nekem. Sőt még követőim is akadhatnának, ha az alkotó vegyész szellemében fejteném ki, hogy ezen csoportosulás nem egyéb mint épen a parányoknak viszonylagos elhelyezkedése a térben. De mi kiinduló pont gyanánt az erők okául az alakot, még pedig a látható alakot vettük fel, ez pedig nem gondolható — fogják mondani. Nem szemlélhető, megengedem, de gondolható és gon-

dolhatónak kell lennie, ha az élő lények alakjai és azok erői közt levő viszonyt végre valahára földeríteni akarjuk. Épen az volt a legfogósabb vélemény, melyet a probléma megoldhatása ellenében felállíthattak, hogy az alakoknak és erőknél leg-
tökéletesebb visszavezetése mellett is az egységre az azok között levő viszony mégis csak megmagyarázhatatlan marad, a mi pedig az életre nézve a legjellemzőbb momentum. Azok, a kik az ismeretelmélet fejlődését figyelemmel kísérték, tudják rég, hogy a külvilág tárgyainak jelenségei, tehát az élő lényekéi is, az érzéki szervekhez, a melyek azokat közvetítik, vannak kötve. Ha érzéki szerveink az alakot és erőt nem az ok és okozat viszonyában mutatják, akkor annak oka az a korlátoltság, melynek alá vannak vetve. De ezen korlátoltság talán elenyész-
nék, ha természetüket és berendezésüket ismernők. S ezzel nyilván körforgásba jutottunk. Az élő lény magyarázata tehát az érzéki szervek természetétől függ. Az érzéki szervek azonban maguk is az élő lényeknek csak egy részét képezik és természetük csak ezen utóbbiak által magyarázható meg. Ime, a kigyó farkába harap.

Senkit sem ismerek, a ki ezen dilemmától meg ne ijedt volna. De én azt mondom, hogy ki lehet belőle bontakozni. Azon fordul meg a dolog, hogy mi nemcsak ismerő, hanem cselekvő lények is vagyunk. Az emberiség a szükségességtől kényszerítette már rég leszokott arról az undorról, melyet a külvilág elégtelen ismerete keltett benne és visszahatni kezdett. És bár homályosan tudja, hogy a szemlélet, eredetét tekintve, hiányos, mert minden tevékenység lényegileg bizonytalan kísérlet: az eredmény mégis megadja neki a bizonyosságot. És honnan van az, hogy ily hiányos szemléletekből álló tevékenységet eredmény koronáz, más szavakkal, miért felel meg a külvilág a tevékenységeknek és nem a tüneményeknek? Mert a tünemények bennük a tevékenység folyamán még egy elvet vesznek magukhoz, mely elv azoknak szükséges kiegészítését képezi. És ezen elv, mely bennünk van, mert élő lények vagyunk, épen az, mely előttünk az élő lényeket és ezek által különösen a világot érthetővé teszi. Annak útját és módját, hogy ezen kiegészítő elv miként hat a tüneményekre, egy tudományos példával akarom megvilágítani. A tevékenységet a tudományhoz való viszonyában kísérletnek mondhatjuk. A tudományok közt a legnehezebb, mely

előhaladását leginkább a kísérletekre alapította és a mely épen azért tudás tekintetében a legbiztosabb lett, a physika. Nézzük tehát miféle egységi elvekre vezeti vissza a physika a tüneményeket? *Maxwell* szerint, a kinek illetékességét senki sem fogja kétségbe vonni, az energia nem egyéb mint képesség valamely munka elvégzésére.

Honnan vette a képesség ezen fogalmát? Sehonnan más-honnan mint önmagából; a tüneményvilágban bizonyára nem találta volna fel.

Ebből láthatjuk először azt, hogy a fizikus föltalálta annak az erőnek a fogalmát, melyet önnönmaga fölfoghat. A fizikus a tüneményvilágban csak mozgó anyagrészeket talál, melyek mozgásukat ismét másokra viszik át, azt az erőt azonban, mely rá nézve a mozgásnak kiinduló pontját képezi, csak saját bensejében találja fel, saját cselekedetei forrásának megjelenítésében, saját akaratában. Más szavakkal, annak ismeretét, hogy erő van, a mely önmagában fölfogható, semmiféle más tapasztalásból nem vonhatjuk le, mint abból, melylyel mi magunk mint élő lények közvetlenül érzéki szerveink közvetítése nélkül önmagunkban bírunk. Így vonja le a fizikus — és ebben mindnyájan követjük őt — az élő lények közvetlen ismeretének legfelsőbb rendező fogalmát. Ezen formulázásból azonban még sokkal többet tanulunk, mert az erő hatását abban összegezi, hogy az nem egyéb mint egy pontokból álló rendszer formájának megtartása, illetve megváltozása. Azért minden kétségen kívül megállapíthatjuk az alak megmaradását és változását, mert minden alak egy pontokból álló rendszer helyzete a térben. Ebből az következik, hogy a fizika, a mennyiben tudását a tevékenységbe helyezte és az érzéki szervek észrevételeit amaz elvek által egészítette ki, melyek a tevékenység alapjai, az erő és alak között levő viszonynak a felfogásához jutott, melyet én mint élő lényeket egyedül megmagyarázó elvet főntebb megállapítottam. Ez elv az ok és az okozat között levő viszony.

A ki ezen elemzéseket helyesli, az ezentúl a tudomány buvárlatait és feladatát nem úgy fogja fölfogni mint az eddig közönségesen történt. Nemcsak a külvilág tüneményeit fogja a legegyszerűbb, a bennök levő fogalmak szerint rendezni, hanem az összes tüneményeket azon fogalmak szerint rendezendi, melyek azokat a mi saját közvetlen ismeretünkben megilletik. Az a

tudomány, melyet érzékeink adnak nekünk, a megismerés kényszerétől és tökéletlenségétől fog bennünket megszabadítani és a mely, abban a mértékben, a mily mértékben sikerül neki az átalakulás, egy kiegészített más világképet fog teremteni.

Minthogy pedig minden tevékenységnek ezen tudományos világkép lényegére nézve ép oly biztos eredménye van mint a közönséges tevékenységnek, remélhetjük, hogy ezen tudományos világkép is magasabb fokon ép oly mérvben fog megegyezni a valóságos világgal, mint a közönséges világkép. Igaz tudáshoz, valamint igaz ismerethez természetesen csak akkor fogunk jutni, a mikor az élet problémáját még egy nagy lépéssel megközelítettük. Az élet ciklikus, tehát benne oknak és okozatnak elő kell fordulnia. Miként az erő az alak oka, úgy lesz az alak is az erő oka. Az előbbi tétel belátását az élő lényekről szerzett alanyi ismeretünk adja meg, az utóbbi tételt pedig csak akkor fogjuk fölfogni, ha az alakokat mint tárgyakat teljesen megértettük.

Fordította : *Kubányi Béla.*

KANT VALLÁSTANA.

— Harmadik közlemény. —

III. *Kant vallástana.*

Azon negatív és pozitív alapépítményeken, melyeket Kant eddigi tanainak méltatásával leraktunk, emelkedik fel immáron maga a vallás, a mely az eddigiek alapján, természetesen, csakis az ész szempontjából bír Kant előtt értékkel, mint az észtermészetünkkel adott moralitás kifolyása. Ily szempontból írta meg Kant „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“ című művét (Rosenkranz-féle kiadás 10 k.), melynek szabad és nyílt hangja a Woellner-féle kabinetrendeletet zúditotta nyakába, mely „esetleges kellemetlen következmények terhe alatt“ megtiltotta neki tovább is hasonló szellemben írni s philosophiájában „a keresztyénség és a szentírás fő- és alaptanait eltorzítani s lealacsonyítani“ (V. ö. u. e. kötetben a „Streit der Facultäten“ sok tekintetben igen érdekes előszavát. 252. s k. l.). Pedig már a cím óvatos megválasztása mutatja, hogy ő a vallást csupán philosophiai szempontból, a „blosser Vernunft“ álláspontjáról vizsgálja, a mi miatt később sokat gunyolódtak a „szegény lélek“ felett, a ki kijelentés nélkül akar Istenről tudni: holott ő ama czímet becsületes szerénységből választotta csupán. „Szándékosan volt e mű czíme úgy megválasztva — írja a „Streit der F.“ idézett előszavában - nehogy oda magyarázzák, mintha az a vallást csupán az ész alapján (t. i. kijelentés nélkül) akarná jelenteni, mert ez túlságos merészség lett volna, hiszen megtörténhetett, hogy annak tanai természetfeletti módon inspirált emberektől származtak. Hanem azt (akarta ama czim t. i. jelenteni), hogy csupán azt foglalom össze, a mi a kijelentettnek hitt vallás

szövegében, a bibliában, a puszta ész által megismerhető.“ Azért Pünjer (i. m. 36. l.) helyesen utal arra, hogy a „Religion innerhalb“ megítéléséhez szükségszerűleg Kant e szavai adják meg a normatívumot.

Philosophiai vallástant¹ akar tehát adni, a melyben, eltekintve a kijelentéstől, kizárólag az ember lényegéből, tehát észtermészete alapján fogja a vallás különféle tanait tárgyalni. A kijelentésről magáról határozott ígent vagy nemet mondani nem hajlandó; s ezért oly kérdések, hogy mikép gondolandó a kijelentés methaphisikailag s miként magyarázandó belőle a hit psychologiallag, itt egyszerűen szóba sem jönek.² A pozitív vallások közül is egyedül csak a keresztyénség jö tekintetbe, mert ez a vallás az egyetlen, a mely lényegében az észhittel azonos, minthogy az isteni parancsként tekintett erkölcsi törvényt nem a büntetéstől való félelemből vagy a jutalom reményében, de szeretetből követeli . . . Ámde a keresztyénségben is az isteni, kijelentési mozzanat itt — mint a mű feladatkörén kívül álló — figyelmen kívül hagyatik; és pedig, mint Pünjer i. h. megjegyzi, a téma alapján joggal, mert ha a vallás csak az emberi lényeg alapján vizsgáltatik, akkor természetszerűleg annak csak emberi oldala, az emberi viszonyulás (Istenhez) jöhet tekintetbe s nem viszont is.

¹ V. ö. az egyes szakaszok főcímeit . . . „*Der philosophischen Religions lehre* erstes, zweites stb. Stück.“

² A „Streit der F.“-ban hangsúlyozza, hogy nem akarja állítani, mintha valamely pozitív vallás tartalma csupán csak az észről származnék, hanem hogy az természetfeletti kijelentésen is alakulhat s csak az összefüggés miatt akarja kifejtetni, hogy a biblia a tiszta ész által is felfogható. Mindazáltal itt is megmarad a mellett, hogy a vallás azonos a morállal. A különbség a kettő közt csak az, hogy a vallásban a morál által postulált Isten-eszme is hozzájárul s az akaratra behatással van. — A pozitív (kijelentett) vallás ezért a köteleseket isteni parancsként állítja elénk s ezekből vezeti le a morált: holott a morál épen ellenkezőleg a köteleseket állítja előtérbe s ebből vezeti le ama parancsokat. Mindkettőtől (pozitív vallás és morál) különbözik a természetes vallás, mely a köteleseket elismeri ugyan isteni parancsoknak, azonban — ellentétben a pozitív vallással — azt kívánja, hogy a mit isteni parancsolatként fogadunk el, azt előbb ismerjük el kötelességnek. A ki ez alapon áll, az rationalista ugyan, de nem azonos a naturalistával, kinek a kijelentés ép oly képtelenség, a mily szükségszerű a supranaturalistának. A tiszta rationalismus e pontot érintetlen hagyja, mert az nem a megismerés körébe tartozik.

Tisztázván így Kant bölceleti vallástani főművének irányát s célzatát, egyúttal már ráutaltunk annak fogyatékoságára is. a mi abban áll, hogy a vallásnak — a melyről szólni akar s a mely, mint Isten és ember közötti kölcsönös viszonyulat, két mozzanatot, t. i. kijelentést és hitet tartalmaz (e kettő pedig correlát fogalom!) — csak egyik mozzanatát s ezt sem keresztyén theologiai, de speculativ bölcseلمي szempontból juttatja érvényre; a mi mellett tendetiája az is, hogy kifejtve elvének consequentiáit hitre és vallásra egyaránt, megmagyarázza, honnan van az, hogy minden empirikai vallásban a tiszta észhiten kívül még egy történeti hit is van („Vernunftsglaube“: „historische Glaube“); hogy az erkölcsi öntudat gyakorlati postulatumain kívül még theoretikus tantételek, dogmák is találhatók.

„A morálnak, a mennyiben az a szabad s épen ezért önmagát észtermészete útján feltétlen értékű törvényekhez kötelező ember fogalmán alapul, nincs szüksége sem egy más lény eszméjére magán kívül, hogy kötelességét felismerje, sem más indítakra a törvényen kívül, hogy ezt megtartsa“: mondja Kant mindjárt műve előszavában (I. kiadás): önmagára tehát „a vallásra egyáltalán nincs is szüksége“. Ámde azért „az erkölcs (mégis) feltétlenül vallásra vezet, mely által egy az emberen kívül álló morális törvényhozó hatalom eszméjévé bővül, a melynek akarata a teremtésnek s egyúttal az embernek is végeztelje“ (i. m. 3. és 7. l.). Elvezet pedig a vallásra a boldogság célgondolatánál fogva, a mely ugyan a morálnak nem alapja, de igenis cél-folyománya s a mely — mint már láttuk — Kant szerint szükségyszerűleg Isten eszméjét követeli meg.

Ez alapon joggal következtethetjük, hogy a vallás, mint a morál folyamánya, ép oly szükségyszerű, mint maga a morál. Sőt nemesak szükségyszerű, hanem észszerű is. És ez tulajdonképen való lényege. Kant meg is van arról győződve, hogy az ész eszközeivel a vallásnak tartalma sokkal gazdagabban kifejezhető, mint a „könyvek szerint igazodó“ positiv egyházi theologia útján s ez okból i. m. 2-ik kiadásának előszavában (i. h. 12. l.) egyenesen azt javasolja, vajha a theologusok a „bibliai“ theologiában akadémiai ismereteiket a „tiszta philosophiai vallástan“-ról szóló tanulmányokkal egészítenék ki, a mely t. i. a vallásnak pusztán az ész határai között való vizsgálatánál megmaradva, e körön belül teljes szabadsággal terjeszkedik ki minden irányban s ki-

használ mindent, még a bibliát is. — Látni fogjuk, hogy ezt maga Kant is teljes mértékben megteszi.

Művének feladata a vallásnak az emberi, részben jó, részben rossz tulajdonságokkal ellátott természethez való viszonyát tenni tanulmánya tárgyává, hogy e két (jó és rossz) principium küzdelmén át a morális vallásban a jó győzelmét feltárja s ezzel kapcsolatban a tételes keresztyén egyházi tanok és intézmények szerinte helyes magyarázatát adja. — E feladat szempontjából érthető művének négy értekezésre való tagolódása, melyek közül az első az emberben a jó elv mellett lakozó rossz elvről, a második e két elv küzdelméről, a harmadik a jó elv győzelméről s végül a negyedik az igazában vallásos istentiszteletről s közösségről szól.¹

1. Az ember erkölcsi megítélésénél Kant két lehető álláspontot különböztet meg; egyik a „rigorismus“, a mely szerint az ember vagy jó, vagy rossz lehet; a másik a „latitudinarismus“, a mely szerint az ember sem jó, sem rossz (latitudinarius indifferentismus), illetőleg jó is, rossz is (lat. synkretismus). Kant szempontjából természetszerűen csak a rigorismus álláspontja helyes, a mely szerint az ember természeténél fogva csak jó, vagy csak rossz lehet, értve itt a „természet“ szó alatt a „szabadság használatának subjectiv alapját“, vagyis röviden az „empirikai ént“. „A midőn tehát azt mondjuk, hogy az ember természeténél fogva jó vagy rossz, akkor ez annyit jelent, hogy az emberben egy nekünk kikutathatlan alap létező jó avagy rossz (törvényellenes) maximák felvételére; értve az embert általában, úgy tehát, hogy ebben egyúttal fájának karakterét is kifejezi.“ E karakter azért „velünk születettnek“ nevezhető, nem mintha oka a születés volna; de mert a tapasztalat mindenütt tanúságot tesz mellette (i. m. 20—23. l.).

¹ *Erstes Stück*: „Von der Einwohnung des bösen Principis neben dem guten, oder über das radicale Böse in der menschl. Natur“ („Religion . . .“ stb. i. h. 19—61. l.). — *Zweites Stück*: „Von dem Kampf des guten Principis mit dem Bösen, um die Herrschaft über den Menschen“ (62— 05. l.). — *Drittes Stück*: „Der Sieg des guten Principis über das Böse und die Gründung eines Reiches Gottes auf Erden“ (106—177. l.). — *Viertes Stück*: „Vom Dienst und Afterdienst unter der Herrschaft des guten Principis, oder von Religion und Pfaffentum“ (178—244. l.).

E szempontból nézve már most: az ember — Kant szerint — erkölcsileg „természetnél fogva rossz“. Van ugyan eredeti arravalósága a jóra¹ és pedig annyiban, a mennyiben az ember eredetileg mint élő, eszes lény és személyiség érvényesül, mely tulajdonságok nem ellenkeznek az erkölcsi törvénnyel, sőt a személyiség arravalósága egyenesen maga az e törvény iránti fogékonyság, a morális érzék; e mellett azonban az emberi természetben ép úgy meg van a „csügghés“ is „a rosszon“,² mely alatt Kant egy habitualis vágy (concupiscentia) lehetőségének subjectiv alapját érti s mely „csügghés“ az „arravalóságtól“ (Anlage) abban különbözik, hogy bár velünk született is lehet, de nem mint ilyen, hanem mint önmagunk által szerzett gondolandó. E csügghés a rosszon ismét három fokozatba gondolható: mint az emberi szív gyengesége (fragilitas: „Akaratom van ugyan a jóra, de hogy véghez vigyem, nem tehetem . . .“ Pál ap.); mint a szív tisztátalansága (impuritas, improbitas) s mint a szív gonoszsága, sőt elvetemedettsége (vitiositas, pravitas, corruptio), mely fokon a szív perversitásának is nevezhető. Minden csügghés a rosszon vagy phisikai vagy morális, a mint t. i. az embernek mint természeti, avagy mint erkölcsi lénynak ténye. Első esetben szabadságról beszélni képtelenség; ezért a rosszon való csügghés csupán morális önkényen alapulhat, a mely teljesen a saját tényünk; már pedig erkölcsileg rossz (beszámítható) semmi sem lehet, csak a mi saját tényünk, t. i. midőn akaratunkba egy az erkölcsi törvénnyel ellentétes maximát veszünk fel. Ámde ekkor a „moralis rossz“ és e „csügghés“, mint minden cselekedetünket megelőző tény között ellenmondás van, a melyet Kant (i. h. 34. l.) azzal old meg, hogy itt csügghés alatt csupán a törvénnyel szemben érvényesülő maximát általában, mint intelligibilis tényt érti („peccatum originarium“), szemben az ezen maxima alapján végrehajtott rosszzal („peccatum derivatum“), mint sensibilis, empirikai ténynyel. Amazt csak az ész ismeri fel s időkorlátnak nincs alávetve; ez tisztán tapasztalati, időhöz kötött (factum phaenomenon). Minden ilyen tapasztalati (sensibilis) törvényellenes

¹ L. i. m. „Von der ursprüngl. Anlage zum guten in der menschl. Natur“ cz. szakaszát. 27—30. l.

² U. o. „Von dem Hange zum Bösen im menschl. Natur“ cz. szakasz. 30—35. l.

tény formális alapja tehát amaz intelligibilis tény, a rosszon való szabad függés.

A tétel tehát, hogy „az ember természeténél fogva rossz“ — a fentebbiek alapján nem jelent egyebet, mint azt, hogy „bír ugyan az erkölcsi törvénynek tudatával, de mégis az attól való (alkalmi) eltérést maximául vette.¹ Mint egyszerre intelligibilis és sensibilis lény, az ember, minden cselekvőségénél tehát két rugóval bír: egyik az erkölcsi törvény s másik az érzéki hajlam: hogy aztán cselekedete s ez alapon ő maga is erkölcsileg jó vagy rossz-e, az csupán az indítékok rendjétől függ; s a rossz tulajdonképen való lényege, hogy nem az érzékiség engedelmeskedik az erkölcsi törvénynek, hanem hogy az önszeretetet érzéki hajlamai, az erkölcsi törvény követésére befolyanak. S e rossz „radikális rossz“; radikális, mert minden erkölcsi maximát alapján megront. Minthogy pedig e rossz, mint láttuk, az akaratba felvett maxima, tehát szabadság ténye (különben nem volna beszámítható s így nem erkölcsi), azért eredete, oka, időszertint fel nem mutatható; de észeredete is ép oly titok marad előttünk, épen mert minden akaratelhatározásunk legfőbb maximája.² Kant szerint e ténynek teljesen megfelel a bibliai bűnbeesés története. hol az ős emberpár ártatlansága mint a rosszon való csügghés előtti állapot szerepel s bűnük a tilalom szabad áthágásának ténye. Ez typusa minden ember bűnbeesésének. „Ádámban minden emberek vétkeztek s vétkeznek.“ Magának a bűnbeesésnek észszerinti megfoghatlanságát a biblia a csábító szellem szerepében szemlélteti. Ámde minthogy az (eredetileg ártatlan) ember csak csábító által romolhatott el, ezért még javulásra képes;³ jóra valóságát ismét érvényre emelheti, sőt azt érvényre juttatni épen intelligibilis lényegével s hivatásával adott morális feladata.

2. E pontnál Kant már művének második főrészéhez ért el, a melyben a jó elvnek a rosszzal való küzdelméről van szó az ember felett való uralkodás joga miatt. „Az ember természeténél fogva rossz“: mutatja a tapasztalat. Ezzel szemben az erkölcsi törvény megköveteli, hogy az ember jó legyen és pedig saját

¹ U. o. a „Der Mensch ist von natur böse“ cz. sz. 35. s k. l.

² U. o. a „Von Ursprunge des Bösen in der menschl. Natur“ 44. sk. l.

³ U. o. a „Von der Wiederherstellung der ursprünglichen Anlagen zum Guten in ihre Kraft“ cz. sz. 50. s k. l.

erejéből, saját ténye alapján. S e feltétlen erkölcsi kellőség alapján meg kell a lehetőségnek is lennie az újjászületésre; arra, hogy akaratumkban ama felvett rossz maximát legyőzve, eredeti jóra valóságunkat teljes érvényre juttathassuk. Ama „kellőség“ s e „lehetőség“ azért harczot követel a jó és a rossz elv között. „Hogy a morális szempontból jó emberré váláshoz nem elegendő a jóra valóságot — mely fajunk lényegtulajdona — magára akadálytalanul kifejlődni hagyni, hanem hogy a bennünk az ellen működő rossznak okát is le kell küzdeni: azt már a régi moralisták is tanították az „erény“ jelszavában, mely görögben, latinban egyaránt bátorságot, vitézséget jelent, tehát ellenséget feltételez“ (i. m. 65. l.). Csakhogy a bölcsészek félreértették az erényt, midőn azt, mint az értelmi fonákság elleni bölcseséget állították oda, holott pedig a rossz az, a mely ellen küzdenie kell s a mely a maga lélekmegrontó elveivel az érzületet aláássa. — E láthatatlan ellenséget az apostol nem ok nélkül nevezte egy „kivülöttünk létező gonosz szellemnek“, a mivel Kant magyarázata szerint azt fejezte ki, hogy ama rossz hatásának oka az ész számára kikutathatatlan. A harcz tehát elkerülhetetlen, mert a jó, mely az ész útján feltétlen meghódolást követel, czélját a rosszal szemben, a mely meg az érzékiség útján tényleg uralodik, csak ez úton érheti el.

S a jó elvnek e jogigénye igen biztos alapon nyugszik. Hiszen „a mi a világot az isteni üdvhatározat tárgyává s a teremtés czéljává egyedül teheti, az az emberiség, erkölcsi egész tökéletességében“ . . .¹ Az emberiség tehát a morális tökéletesség ideálja számára van teremtve s ez eszmény nem pusztá ábrándkép, de igazi valóság, megismerésülve a keresztyén „istenfia“ gondolatában. Ez az Istennek egyedül tetsző ember, a ki „öröktől fogva benne (Istenben) van“; a kinek lényege közvetlen Istennek lényegéből foly, ennyiben tehát nem teremtett dolog, hanem „egyszülött fiú“, az örök „Ige“ (λόγος), „a mely által minden dolgok vannak s nélküle semmi sincs“; ő „Isten dicsőségének viszfénye“; ő benne „szerette Isten a világot“; s csakis benne, az ő érzületének magunkba élése által remélhetjük, hogy „Isten gyermekei“ leszünk . . .

¹ I. m. 69. l. „Von dem Rechtsanspruche des guten Principis auf die Herrschaft über die Menschen.“

A morális tökéletesség ezen eszményéhez, a melynek minden egyes vonását Kant — mint látjuk — a János-evangélium λόγος-tanából, ez evangélium prologusából (I, 1—18) igazolja, vagy jobban mondva, illusztrálja, felemelkedni általános emberi kötelesség; mihez maga ez eszmény is, melyet az ész nekünk követésül rendel, erőt kölcsönözhet. Ép azért, minthogy ezen eszménynek, a morális tökéletesség ez ideáljának, nem magunk vagyunk a létesítői, meg sem értjük arra való képességünket; ezért mondhatjuk, hogy amaz ideál „alászállt“ (i. h. 70. l.), hogy annak velünk való egyesülése csak az Istenfia megalázkodásával és pedig szenvedésekre, küzdelemre való megalázkodásával vált lehetségessé (tapeinózisz), minek következtében az ember számára követendő példányképpé, typussá lett. Kell, hogy ez ideált így gondoljuk, mert csak akkor látjuk be az erkölcsi érzület erejét, ha az a legnagyobb megpróbáltatásokat, csapásokat kiállotta. Ezen az Istenfiába vetett praktikus hitben van meg mármint az embernek az alapja ama bizodalomra, hogy ő is — hasonló morális érzület alapján — Istennek tetsző és boldog lehet.

Így hát ezen ideál, a morális tökéletesség e fenkölt eszménye valósággal teljes objectiv realitással is bír (u. o. 71. l.), mert az ész erkölcsi törvényhozásában gyökerezik. „Kell, hogy hozzá hasonlók legyünk, azért kell, hogy azzá lehessünk is.“ Ép ezért kell, hogy lehető legyen oly tapasztalat is, a mely egy ilyen ember példáját feltünteti („a mennyiben t. i. ilyen külső tapasztalattól a benső erkölcsi érzület bizonyítékai várhatók s követelhetők“), a nélkül azonban, hogy ez embernél azért a természetfeletti nemzetést előfeltételeznünk kellene (73. l.). Ilyen előfeltétel, ellenkezőleg, morális szempontból csak káros volna, „mert az öskép, melyet mi e jelenségbe helyezünk, mégis csak mindig bennünk keresendő s ennek jelenléte a lélekben már magára is eléggé megfoghatatlan, semhogy azt természetfeletti származásán felül még hyposztazálni is szükséges volna“. Alig tudnók ekkor őt, mint követendő példát elgondolni. Ámde örök értéke van az ideának az öskép s a benne hívó egyén benső egysége következtében s kell, hogy az, úgy maga az erkölcsi eszmény, mint az ember érdekében, elsajátítható legyen, jöllehet ez elsajátítást kézzelfoghatóvá tenni még nagyobb nehézséggel jár (76. l.). A körülmények, a melyek ezen elsajátításnak s ezzel amaz erkölcsi eszmény — a tökéletes ember — objectiv realitásának felfogását

megnehezítik: Istennek szentsége, boldogsága és igazságossága.¹ Isten mint szent, tőlünk is szentséget követel. A jó azonban, a melynek bennünk latnia kell, a rossztól, a mely bennünk tényleg hat s a melyen kezdjük is, végtelen távol esik, úgy hogy ama szentség soha el nem volna érhető. Ezen nehézséget Kant azzal oszlatja el, hogy kell tehát, hogy a mindenkor hiányos cselekedetért elfogadtassék az érzület, vagyis az erkölcsi törvénnyel való benső megegyezés általános maximája. S ez lehetséges is, mert nekünk magunknak a jót a jelenségben, mint haladást a rossztól a jó felé, mindig elégtelennek kell tekintenünk ugyan: az azonban, a ki szíveket ismeri, a maga intellectuális szemléletében ama haladást, az ennek alapját képező érzületnél fogva, mint teljességet tekintheti s ennek következtében az ember is Istennek tetszővé válhatik. — Isten, mint boldog, a jó embernek is boldogságát akarja, értve a szót nem physikai, de morális jelentőségében, a minék bizonyossága a jóban való megmaradás feltételétől elválaszthatlan. E jóban való megmaradás állandósítva maga volna az „istenországa“ bírása, de vajjon — ki marad meg abban mindvégig?! Itt is azért döntő az érzület. A ki érzi magában azt a tiszta erkölcsi követelményét, az érzi azt is, hogy nem fog oly mélyre süllyedni, hogy a rosszat ismét megszeresse. Folytonos elmélyülés az erkölcsi törvényben egyúttal a tökéletességhez s ezzel a boldogsághoz való közeledés is; folytonos visszaesés — elkárkozás. Ezen tudat elegendő arra, hogy a jóra törekvőnek megnyugvásul s a jóban való erősségül szolgáljon: a rossz felé hajlóban, a süllyedőben pedig felköltse az ítélő lelkiismeretet, a nélkül, hogy a jó (boldogság) vagy a rossz (kárhozat) örök volna az ember számára dogmatikailag is fixirozandó volna, a mi különben is ismeretünk körét túlhaladja. — Isten igazságossága végül követeli a rossznak megbüntetését és pedig, minthogy a rossz érzület az erkölcsi törvény végtelen megsértésére vezet, tehát annak végtelen megbüntetését. S e büntetés kell, hogy még azt is érje, a ki megjavul, mert ez is a rosszból indult ki s ez eredendő bűnsúlyt sem maga jó cselekedetek fölöslegével levezekelni, sem más létre átruházni nem képes. E nehézséget is azonban megoldja azon tény, hogy a büntetés

¹ V. ö. „Schwierigkeiten gegen die Realität dieser Idee; und Auflösung derselben“. 76—91. l.

magában az érzület megváltoztatása közben érvényesül. Ezen érzületmegváltozás („Sinnesänderung“), mint átmenet a romlott érzületből a jóba, mint „az ó-ember meghalása“, „a test megöklése“ — „már magára is önáldozás s az élet bajai hosszú sorozatának megkezdése, melyeket az új ember, az Istenfia érzületében, azaz csupán magáért a jóért vállal magára, melyek pedig valójában még az ó-embert illették, mint büntetés“ (86. l.). Bár physikailag ugyanazon ember tehát, de immáron, morális érzülete alapján, egészen más, új ember ő, ki felvette magára az Istenfia önfeláldozó tényét s most már az Istenfia maga, mint helyettes, viseli érte, hite alapján, a bünsúlyt; szenvedései s halála által érte is, mint megváltó, a legfőbb Igazságosság ítélőszéke előtt eleget tesz; s mint szószóló (ügyvivő, paraklétoz) a reménységet önti lelkébe, hogy bírása előtt megigazulva jelenhet meg, csak azt a szenvedést, a melyet mint megújult ember magára vett, az életben folytonosan viselje, t. i. folytonosan meghaljon (a bűnnek), a mint ezt a gondolatot az emberiséget képviselő Istenfia egyszer s mindenkorra való halála jelképezi (87., 88. l.). — Ez „a megigazulás eszméjének a deductiója“, a melynek immár kettős haszna van: positive, mert megmutatja, hogy „az ész képes az embernek bűne alól való felszabadíttatása reményét az isteni igazságossággal kiegyeztetni“; — negative, mert megmutatja, hogy „e megszabadulás csakis a szív teljes megváltozásának (újjaszületésének) előfeltétele mellett lehetséges“ (88—90. l.).

Íme így indokolja Kant a jónak az emberre való jogigényét, miközben a keresztyén vallásnak üdvigazságait, az istenfiúságot, a megváltást, a kereszthalált, az újjaszületést, a megigazulást s a Krisztusnak helyettes, szószóló szerepét mind megannyi mozzanatképen értékesítvén, mintegy philosophiailag átöltözteti, akárcsak később Hegel. — Minthogy az erkölcsileg ideális ember — a teremtés célja: kell, hogy annak eszméje Istennél öröktől fogva existált legyen (János ev. I, 1. s k.) s ezért „Istenfia“, ki mint „tökéletes ember“ hozzánk leszáll s velünk egyesül. Ennek befolyása alatt a rosszról jóra térés s e közben az ó-ember mortificatiója: ez az, a mit az egyszerűmindentörő helyettes kereszthalál képzete kifejez. Mindama keresztyén hit-igazságok tehát csak képzetek, a melyekben a Kant-féle morális önmegigazulás folyamata tükröződik le; a mi épen nem kegyelmi

beavatkozás ténye, hanem érzelmeinknek benső teljes revolúciója, a melynek folyamán erkölcsiségünk lassan kiemelkedik. Hiszen a törvény iránti tisztelet morális arravalósága lelkünkben ki nem veszett, ezért hát nem az elvesztett jórravalóság újból való megszerzéséről, hanem csakis ennek a maga eredeti tisztaságában való visszaállításáról van szó. A rosszal való küzdelmet tehát nekünk magunknak kell végrehajtanunk, a győzelmet felette nekünk magunknak kell kiküzdenünk.

S e küzdelmet, a jó és rossz elvnek az ember feletti uralomért való e tusakodását Kant szerint¹ az újszövetség („die heilige Schrift, christlichen Antheils“) egy történetben szemlélteti, a melyben az emberben lévő két, egymástól menny- és pokolként eltérő principium, az emberen kívül mint személyek szerepelnek. nemcsak hogy egymással küzdjenek, hanem hogy — egyik mint vádló, másik mint védő — jogigényüknek az ember fölött a legfőbb bíró előtt érvényt is szerezzenek. E két személy a Sátán és Krisztus, a kiknek küzdelme az egész üdvtörténeten végig húzódik. E küzdelem eredménye ezen (újszövetségi) történet hőse (Jézus) részéről az ellenfélnek megtörése. Meggyőzve nincs még: mert hiszen epochája még mindig tart, de igenis megtörve, mert immáron azoknak, „a kik Jézus nevében hisznek, hatalom adott, hogy Isten fiainak neveztessenek“. Ha ezen — Kant szerint annyira élénk s azon kor szempontjából valószínűleg magukban álló — populáris képzeteket „mystikus burkukból“ kivetköztetjük: akkor szerinte az egésznek benső értelme, hogy „általán nincs üdv az ember számára más, mint igazi erkölcsi elveknek az érzülésbe való felvétele; hogy ezen felvételnél nem az oly sokszor okozott érzékiség, hanem egy bizonyos önokozta fonákság („Verkehrtheit“), vagy a mint e fonákságot még nevezni lehet, csalás („Betrug, Satanslist“) áll útjában: bizonyos romlottság, mely minden emberben megvan és semmi más által meg nem győzhető, mint a maga teljes tisztaságában vett erkölcsi jónak eszméje által, azon tudattal, hogy ez eszme valóban a mi ős arravalóságunkat képezi s hogy azt folyton minden tisztátalan elem behatásától távol kell tartanunk s mélyen érzületünkbe vés-

¹ I m. „Von dem Rechtsanspruche des bösen Principis auf die Herrschaft über der Menschen und dem Kampf beider Principien mit einander“. 91. sk. 1.

nünk“ (98. l.). Át kell lennünk hatva a meggyőződéstől, hogy ez érzület ellen a rossz elv mit sem tehet („a pokol kapui sem diadalmaskodhatnak felette“) s óvakodnunk, nehogy e meggyőződés hiányát esetleg „babonás expiációkkal, melyek az érzület megváltozását elő nem feltételezik“ avagy „ábrándos rajongással, pusztá benső (passiv) megvilágosodással“ igyekezzünk pótolni; nehogy ezek következfében épen az igaz életútrol letérjünk. Az ember mire sem támaszkodhatik, csupán a saját érzületmegváltozásának tényére.

Igy indokolja viszont Kant egyenesen az újszövetségi üdv-történet felhasználásával a jó küzdelmének morális benső folyamatát s csak természetes, hogy a maga álláspontjáról, a morális vallásról minden csodahitet kiküszöböl. Egyenesen „a morális hitetlenség bűnös fokának“ minősíti, midőn „az erkölcsi kötelesség szabályainak, a mint azokat eredetileg az ész írta a szívbe, másképp nem ismerjük el tekintélyüket, csak ha még csodák által is igazolva nincsenek“ (99. l.). Kant ugyan elismeri, hogy az emberi gondolkozás természetéből foly csak, midőn a pusztá cultusvallásnak a morális vallásba való átlépését csodával hozza kapcsolatba; de hangsúlyozza, hogy immáron a csodák, melyek egykor a morális vallás héját képezték, el is maradhatnak. S e célból hivatkozik egyes orthodox theologusok tekintélyére is (100. l. * jegyz.), a kik maguk vallják, hogy „hajdanában ugyan csodák történtek, de manapság már megengedve nincsenek“. Kant itt nem minden gúny nélkül csipkedi a csodahitet, a melyet egyébként kétféle, t. i. a theistikus és a duemonistikus csodákkal hoz vonatkozásba, ez utóbbiakat ismét a rossz és jó szellemek által végzett csodák csoportjára osztván, „a mely utóbbiak (a jó szellemek == angyalok) azonban alig jöhetnek tekintetbe, mert a jó angyalok, én nem tudom miért, igen keveset vagy épen semmit sem hallatnak magukról“ (101. l.). Különben is azt a hitet, „a mely a csodákhoz való merev theistikus ragaszkodásból még maga is csodát teremteni s a mennyországot megostromolhatni véli“, annyira az ész körén kívül állónak állítja, hogy vele közelebbről s behatóbban foglalkozni haszontalan időpazarlásnak tartaná. „Esztelen ötlet“ az előtte, egyéb semmi.¹

¹ 104. l. Hasonlóan nyilatkozik a csodákról a „Streit d. F.“-ban is, a hol, felvetve a kérdést, mikép lesz az ember jóvá: erre két utat

A biblia tulajdonképen azért gyakorolt s gyakorol most is a kedélyekre oly mély benyomást, mert a moralitás elvét hangoztatja. Nem a csodák, hanem azon tény, hogy az érzékfeletti ember az érzékinél sokkal erősebb, s hogy daczára az érzékiség erejének, az erkölcsi törvénynek mégis tud engedelmeskeni, ez az a nagy dolog, a mely a bibliát a „Streit d. F.“ szerint az ember számára oly értékessé teszi. Ezen eszmét, t. i. az embernek az erkölcsi törvényre, tehát a jóra való képessége s ereje eszméjét, folyton tudatunkba hozni s ezáltal bennünket folyton a jóban megerősíteni: ime, ez azon eszköz, a melyet a biblia alkalmaz, hogy bennünk ama morális átalakulást létrehozza. Ezen átalakulás azonban kell, hogy a mi saját tényünk maradjon: az ember morális kötelessége, hogy maga szabadítsa ki magát a rossznak uralma alól.

E feladat mikéntje immár elvezet Kant művének harmadik, a jó elvnek a rossz feletti győzelméről s az istenországnak a földön való megvalósításáról szóló főrészéhez.

jelöl meg, hogy t. i. csoda, avagy önereje által. Azonban egyiket sem tartja beigazolhatónak. Ezért igen nagy áldásnak tartja, hogy az írás e geszen más utat mutat nekiünk, a melynek engedelmeskedniünk nemcsak kell, de lehet is. „A biblia a maga morális istenségét beigazolja azon befolyás által, melyet kezdettől fogva az emberek szívére gyakorolt, ez eléggé kárpótol történeti elbeszélésének emberi voltaért. Történeti hitet, mint a boldogságra szükséges kötelességet követelni — babona; azonban még nem jött el annak ideje, legalább belátható időre, a midőn a bibliát, mint a tiszta észvallás vezérfonalát többé majd nem tanácsoljuk . . .“

Stromp László.

(Folyt. köv.)

PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE.

— Ötödik közlemény. —

Midőn Praxiteles knidosi Aphroditejéről Lukianos leírását olvassuk, mintha csak Apelles Venus anadyomenejét látnók magunk előtt: „Az Istenasszony ajkait mosolyra nyitja. Szépségét a maga egészében láthatni, nem fedi azt el a ruha“. (Amor. 13. Overbeck 1234.) „A fő igazi mintául szolgálhat, többi testrészei ellenben a meztelenség miatt erre nem alkalmasak. A haját, homlokot és finom hajlású szemöldököt Praxiteles után kell csinálni, valamint a nedves, tiszta fényű és barátságos szemek előállításában is utánzandó mintakép“. (Imag. 4. Overb. 1230.) A mint látjuk, Aphrodite sem Praxitelesnél, sem Apellesnél nem a kultus tárgya többé, hanem egy szép nő, ki földi bájaival hódít és a ki ezen a réven lesz tárgya a szépművészeti alkotásoknak. És ez természetes eredménye azon kor megváltozott gondolkodásmódjának, a melyben megingott az emberek hite az Olympos isteneiben s a képzőművészet profanizálta a mythologia alakjait. Ennek a megingott vallásos hitnek, a megváltozott világfelfogásnak volt eredménye az Aphrodite típusok lassú átalakulása. Így Praxiteles és Apelles műveiben is csak a kor megváltozott ízlése nyert kifejezést akkor, mikor a szép és kaczer asszony típusát együtt megteremtették a szerelem uralkodó és hatalmas istenasszonya helyett. A fenség és isteni hatalom megszokott attributumainak mellőzésével a földi hatalmuknak: a női báj és kaczerság kifejezésére törekedtek.

De nemcsak így általánosságban, a felfogás dolgában szembe-tünő a két művész Aphrodite-képe között a rokonság. Ha közelebbről vizsgáljuk, különösen Pliniusnak azokat az adatait, melyek az Apelles technikájára vonatkoznak, látni fogjuk, hogy a részle-

tekben, a kidolgozásban is sok lehetett az egyező vonás. Keresünk csak egyenként ezeket.

Plinius több helyéből kitűnik az, hogy Apelles kitűnő rajzoló volt és maga is mindent elkövetett képességeinek ily irányú fejlesztésére. Emlékezzünk csak Pliniusnak arra az anekdotájára, a melylyel Apelles a Ptolemaios ámulatára egy darab üszökkal a falra rajzolja a szolga képmását, ki őt a királyi ebédre hívta volt (XXXV. 81.); vagy arra, a melyikben Protogenes-szel versenyezget a rajzvonalak finomsága dolgában (XXXV. 89.) s végül a „nulla dies sine linea“ példabeszédre, mely éppen az Apelles szokása miatt vált közkeletűvé. (XXXV. 84.).

Rajzoló képességét bizonyára jól kihasználta Venus-képeinél is, mert ha valahol, úgy itt volt alkalom és szűkség virtuozítására. A kerek idomok, a hullámos körvonalak, az arcz finom vonásai Apellesnél kevésbbé kiváló rajzolót is kísérletekre esalogattak volna, őt meg a kor általános hangulata mellett éppen művészi egyénisége, rajzolói készsége vonzották erre a térre. A feladat: az istennő földi bájainak megfestése és első sorban megrajzolása, szinte magától kínálkozott.

Hát Praxiteles művei mit mutatnak?

Knidosi Venusában ő ép oly kitűnő rajzolónak bizonyult, mint Apelles a maga festményeiben. A mosolygó, finom metszésű ajkak, a széprajzolású szemöldök, a keces, bár kissé talán affectált testtartás, az idomok gyöngéd hajlású körvonalai ugyanannak a művészi erőnek a teremtményei, mely Apelles művein megnyilatkozott, a mely képíróknak is egyik, talán legkiválóbb tulajdona volt. Praxiteles művészetének megmaradt emlékei: a müncheni Glyptotheka Venusa s a hitelesség dolgában minden kétséget kizáró Hermes ¹ szép körvonalaikkal, gyöngéden meghajtott fejeikkel megerősítenek azon ismereteinkben, melyeket az irott emlékekből tudunk Praxitelesről s egyszermind fényt vetnek Apelles művészetére is. Ezért, ha Praxiteles ezen szobraira goudolunk, akkor elképzelhetjük azt is, hogy milyenek voltak Apelles Vénus képei, sőt ezen tanulságok nyomán fogalmat alkotunk magunknak minden hasonló szabású művéről. A legmagasabb testi szépség típusának tökéletes megalkotásával Apelles

¹ Die Gipsabgüsse antiken Bildwerke von C. Friedrichs, neu bearbeitet von P. Wolters Berlin. W. Spemann 1885. 1212. és 1215. sz. a.

befejezte a képírás ilyen irányú kísérletezését. Ezek a törekvések, melyeknek első, kimagaslóbb képviselője Parrhasios vala, az ő művészetében érték el a képírás terén legnagyobb diadalaikat.

Apellest ilyenmü törekvéseiben nagyban elősegítette az, hogy tudvalevőleg kitünő colorista volt. Plinius figyelmeztet ugyan minket arra, hogy Apelles még azok közé tartozik, a kik négy színnel dolgoztak, de már bőven szoltunk arról, hogy mi értelme van ennek a kijelentésnek. Apelles, mint a többiek is, bizonyára tisztában volt a színkeverés törvényeivel és azokat mindenesetre ki is használta. A villámokat, melyekkel képein oly gyakran találkozunk, nem jelölhették pusztá grafikus vonalak, azoknak szikrázó fényét is utánoznia kellett. Hogy tudnia kellett a fény-nyel és árnynyal is bánni, arról még alább lesz szó, de már itt következtethetünk ebből is annyit, hogy ha csakugyan négyféle színt alkalmazott, azokat ugyanám kihasználhatta! Meg aztán csak egy igazi colorista lehet olyan kényes a színekre és válogatós a festékekben, mint Apelles, ki nem elégedett meg azzal a feketével, mit elődei hagytak reá örökségül, hanem egy újat keresett és talált a szénné égetett elefántsontban.

Ily irányú kísérleteit még betetőzi az, hogy képeit — a mint Plinius mondja — finom fekete mázzal (atramento tenui), lazúrral vonta be (XXXV. 97.). Ez a finom máz oly vékony volt, hogy az alatta levő színeket teljesen áttersztette, sőt tisztaságukat még emelte is. Plinius ezt a portól és piszoktól kitünő óvszernek és olyannak mondja, mint a Mária-üveg. Plinius szavai-
ból világos, hogy Apelles ezekben a lazúrt adta meg képeinek. E kérdés felett mégis különböző combinációk indultak meg. Mi lehetett ennek az eljárásnak a lényege? Minő lehetett az az atramentum, a melyet Apelles felhasznált erre a czélra? Ezek a kérdések foglalkoztatták a régészeket.

Többen s így *Urlichs* és részben *Brunn*¹ is az elefántsont szenéből készült feketére, az ú. n. elephantinumra gondoltak, *John*² egymaga többféle eshetőséget is fölvesz. Előbb annak a föltevésének ad kifejezést, hogy Apelles erre a czélra serpentin-olajban vagy naftában feloldott gyantát vagy aszfaltot

¹ *Chreslom* Plin. p. 361. Geschichte d. gr. Kunst. II. k. 153 l. I. *Plin.* Nat. Hist. XXXV. 42-ben a következőket: Apelles commentus est ebore combusto facere, quod elephantinum vocatur.

² *Die Malerei der alten.* 150.

használt. Pár sorral lejjebb pedig azt sem látja kizártnak, hogy állati epéből készítette a lazúrfestéket. A régiek ezt szobrok bevonására tényleg használták is. *Donner*¹ a jobb ízlés nevében tagadja, hogy Apelles aszfaltoldattal vonta be képeit. Inkább arra gondol, hogy a gyantát használta erre a célra és a fekete festéket vagy ebbe keverte, vagy még ennek a rétegnek alatta, vonta be képeit feketével. Apelles titkát, — mert Plinius erről beszél — kitűnő színező képességében keresi, a melynek birtokában a lazúrátfestés által képes volt olyan összhatást elérni, a színeknek olyan lágytságot, mélységet és ha kell, melegséget adni, a minő más, kisebb coloristának, sem ő előtte, sem ő utána oly mértékben soha sem sikerült.

Vessük csak egybe ezeket a föltevéseket Plinius-szal s aztán nézzük őket egyenként, magukban is.

Mindannyian megegyeznek abban, hogy Plinius itt lazúrátfestésen kívül más egyebet nem érthetett. De, a mint láttuk, a festék anyagára nézve különböző a felfogásuk. Magunk részéről azt hisszük, hogy John föltevései állanak legmesszebb az igazságtól. Azt a gyanítását, hogy Apelles az állati epét használta erre, semmi sem igazolja azon az egy dologon kívül, hogy a szobrászok csakugyan használták hasonló célra. Nincs valószínűsége első hypothesisének sem. Csak az vezethette erre, hogy az aszfaltoldat alkalmas a nedvességtől való elszigetelésre és hogy fekete szint állítanak elő belőle. Azonban igaza van Donnernek akkor, mikor a képeknek aszfaltoldattal való bevonását az Apelles ízlésével összeegyeztethetetlennek mondja. De mi azt sem tartjuk hihetőnek, hogy Apelles a John-féle aszfalt-festékekkel olyan fényt tudjon adni képeinek, a minőről Plinius beszél erről a tárgyról szólóban. De még egy más ellenvetésünk is van. Tudvalevő dolog, hogy az aszfalt nagyon alá van vetve a hőváltozásoknak és a szerint gyorsan összehúzódik és kiterjeszkedik. Ez pedig a kép romlását nagyban siettet. A Makart néhány képe, melyeket a nagy colorista aszfalttal vont be, mielőtt művészi munkájához kezdett, szomorú példa ennek a természettani igazságnak elhitézésére. Másrésről, ha Apelles csakugyan használta volna, akkor Venus anadyomenejét nem a nedvesség kezdte volna megrongálni. (*Consenuit haec tabula carie.*)

¹ W. *Helbig*. Wandgemälde der Städte Campaniens XXX. 1.

John valóban nem látja a fától az erdőt. Plinius atramentumról beszél, máshelyt pedig azt mondja, hogy Apellesnek éppen a fekete színek között az elephantinum saját találmánya volt. Miért keressük hát oly messze az igazságot, mikor az nagyon is közel van? Apelles semmi más egyebet nem használhatott lazúrfesték gyanánt, csakis az elephantinumot. Ez különben is elég finom festék lehetett ahhoz, hogy a leggyöngédebb árnyékolást, a leghajlékonyabb és változatosabb átmeneteket produkálja vele. A lazúrnál pedig ez a fő és mindezek mellett is csak Brunn és Urlichs gondoltak erre a feltevésre határozottabban.

Sokkal nehezebb aztán már annak az eldöntése, hogy festékét micsoda anyagban oldotta fel?

Plinius azt mondja: távolról az átfestést alig lehetett észrevenni; hogy láthassák, kézbe kellett fogni a képet. Mindezek mellett még üvegszerű fénye is volt, mert a Mária-üveghez, a lapis specularishoz hasonlítja.

Mivel szerzőnk azt mondja, hogy Apellesnek ezt az eljárását senki sem tudta utánozni, igen tetszetős lehet a feltevés: hátha ezzel Apelles az olajnak a festészetben való alkalmazására tette meg az első szerencsés kísérletet? Azonban, ha ilyen nagyfontosságú technikai vívmányról volna szó, melynek alkalmazása nincs egyéni kiválósághoz kötve, akkor az ép oly kevésbé maradt volna titokban, az élénk összeköttetésben levő görögök között, mint a hogy a festészet újabb korszakában nem vitte a sirba Antonello da Messina sem a maga tudományát. Ha Apelles hiú féltékenységgel nagy titkát úgy őrizte volna is, mint a mesebeli sárkány földalatti kincseit: valamelyik tanítványa révén még akkor is kiszivárgott és a Sándor-kori képírás közkincsévé vált volna. Az enyv, gyanta és tojásfehérje pedig, a melyek eddig kombinációba jöttek, erre a célra egyáltalában nem alkalmasak. mert ha ezekbe keverik bele a színeket s különösen meg a feketét, akkor fedő festéket nyernek, a melyeknek főtulajdonságuk éppen az, hogy az alattuk levő festékréteg színeit nem engedik szemünkhöz jutni. Hiszen a temperafestésnek egész technikája ezeknek az anyagoknak éppen ilyen tulajdonságán alapul.

Terpentint pedig, mint azt Donner kutatásai alapján már fentebb említettük, erre a célra az ókorban egyáltalában nem használtak. Nézettünk szerint itt csakis a viaszra gondolhatunk. És hogyan alkalmazzák?

Kimutattuk már tanulmányunk egy helyén annak a valószínűségét, hogy a viaszt olvasztatlan állapotában használták az enkaustikus festők. Mi azt hisszük, hogy Apelles kíséretében ezúttal felolvasztott viaszba keverhette elephantinumját, s azzal ilyen híg állapotában vonta be festményeit. A viasz eléggé átbocsátja a színeket, s e mellett nagyban növeli azoknak intenzív erejét. Megszáradván a viasz, üveges fényt kapott tőle a kép, a mit a többi enkaustikus festményről nem tehetünk fel, ha elfogadjuk azt a valószínűnek tetsző föltevést, hogy a viaszos festéket szilárd állapotban a festők késsel rakták fel reájok. Az ilyen képeknek felületük sem lehetett sima és egyenletes. Olvasztott állapotában pedig a viasz fényt is ad, portól és piszoktól is óv, sőt egy kevésbé a nedvességnek is ellentáll. Szóval minden tekintetben közel áll az olajhoz.

Föltevésünk hihetőségét nagyban neveli még az a körülmény, hogy Apelles Pamphilosnak tanítványa volt, a ki meg az enkaustikus festés egyik elterjesztője. Így Apelles ebben az irányban már az ő keze alatt tehetett kísérleteket a viasszal. Másrészről azonban a viasznak általános használatát, talán a kezelés nehézsége miatt nem igen tarthatta célravezetőnek. Legalább ezt következtethetjük abból, hogy Apelles sehol sem szerepel enkaustikus festő gyanánt; Plinius sem azok között említi, noha ezeknek a képírásról szóló könyvében egészen külön részt szentel. Apelles tehát, bár Pamphilostól tanulhatta a viasznak festészeti célokra való alkalmazását, mégis új utakon járhatott akkor, mikor így, föltevésünk szerint, a viaszos festéket csupán a *lazúr* megadására használta. Apelles főtitka mégis, a mint azt legtöbbször meg is jegyzik, inkább „a természetnek mélyebb, festőibb megfigyeléséből állott, a mely megtanította őt arra, hogyan kellett színeit gyöngé, harmonikus szürkesség által meglágyítani“.

Apelles mind ezeken a jelességeken kívül s részben ezeknek segítségével, különösen értett az alakok plastikus kidomborításához. Oly tulajdona volt ez neki, melynek művészete mindkét tárgykörében egyaránt hasznát vette. Kiváló rajzoló és színező képességei egyformán segítettek őt ebben. Arról a képeről, a melyiken Nagy Sándort *Ζεὺς καραῖνος* gyanánt festette, azt mondja Plinius, hogy „úgy látszik, mintha kezeit kinyújtaná a képről és a villám a képtáblán kívül esnék.“ (XXXV: 92.) Ezekből a

szavakból azt következtethetjük, hogy Apelles ezen a képén a vonaltávtávnak, a mesteri rövidítésnek egy remek példáját volt alkalma csodálni az ó világnak. Midőn pedig a test kisebb idomait akarta kidomborítani, a pontos rajz mellett a legfinomabb színárnyalatokkal kellett dolgoznia. És itt, a vetett árnyéknál (*clair-obscur*) a bemélyedések visszaadásával igen nagy hasznát vehette az elephantinumnak, ennek a finom fekete festéknek.

Csakis ilyen tudással, csakis ilyen eszközökkel érhetett el oly csodálatos hatást, a minőt képeinek tulajdonítanak, csakis így közelíthette meg annyira a valóságot, hogy meztelen Herculesével versenyre hívta a természetet, (XXXV. 94.) s hogy Plinius szerint tarczképeiről, egy metoposkopos az illetőre jósolni is tudott.

A *symmetria*, vagy a mint mi mondanók, az anatómia dolgában sem maradhatott távol kortársaitól, noha ebben a tekintetben nem érezhette magát oly erősnek, mint egyébként. Legalább ez tűnik ki Plinius egy helyéből, hol azt mondja szerzőnk, hogy Apelles kortársát, Asklepiodorost alakjainak *symmetriájáért* csodálta.¹ De ezzel szemben az a körülmény, hogy Plinius még egy más helyén ismét szól Apellesről, mint anatómusról, kiválóságát ezen a téren is eléggé mutatja.² Melanthiostól az elrendezés, Asklepiodorostól a testmértékek dolgában különbözött, mondja Plinius.

Sajnos azonban, hogy itt Plinius szüksézsavúsága miatt nagyon kevés következtetésre alkalmas, mert, a mint látjuk, a párhuzamot egyszerűen csak megjelöli, a nélkül, hogy állítását részleteiben megmagyarázná.

Ha ezek után áttekintjük azt a pályát, a melyet Apelles megfutott, úgy találjuk, hogy művészetének sikerei az idealizálás és realizálás együttműködésének az eredményei.

Művészi utánzásában mennyire megközelítette a valóságot, azt talán eléggé sikerült kiemelnünk. De a valóság élethű utánzásának a kedvelése nem vezette őt tévutakra. Nem elégedett meg a testi valóság szolgai utánzásával; női alakjain ott volt a *venustas* is, melyet Plinius és Quintilianus egyértelműen kiemelnek; férfi alakjain pedig, a mint a leírásokból kiolvashatjuk, a

¹ In *symmetria* mirabatur Apelles. Nat. Hist. XXXV. 107.

² Melanthio dispositione cedebat, Asclepiodoro de mensuris. Nat. Hist. XXXV. 80.

duzzadó erő és méltóság ült. A jellem — ingenium — a mit *Quintilianus* említ festményeiről, szintén ennek a műiránynak cultiválásáról beszél. Sőt még egyéb is. Az, hogy Nagy Sándort villámló Zeus képeben, vagy pedig diadalmi szekéren ábrázolja, bár legnagyobb részben az udvari hízeldödöt, a kitartott festőt mutatja, mégis maga az eszme s a hízeldödnek éppen ilyen módja világot vet az ő művészi egyéniségére is. Mert mi más egyebet tesz ilyenkor, mint idealizál? Lysippos, ki Sándorral ugyanolyan viszonyban volt, mint Apelles, tudomásunk szerint őt Zeusként sohasem mintázta. Ez, bár nem állítja szembe a két művészt, mégis mindenesetre jellemzi Apellest és kiemeli irányát, a melyről éppen beszélünk.

Festőnk a kivitel dolgában sem tántorodott meg. Hü, de nem szolgálai utánzásra törekedett, ezért, bár pepecselő modora miatt csodálja *Protogenest*, egyszersmind azonban el is ítéli és azt mondja, hogy nem tudja mennyi az elég s nem képes megválasztani az időt, a mikor már le kell vennie a festményről kezét.¹ Ime. Apelles még megtartja a helyes mértéket, de *Protogenes* már, talán a túlságig vitt valószerűség jelszava alatt, tovább megy s túlzásában a hanyatlás kezdetét mutatja.

Azért Apelles dicsősége példa arra a ma már sok embertől frázisnak minősített aesthetikai igazságra, hogy az idealizálás és realizálás együtt emelik legmagasabbra a művészeteket. A törekvések és eszmék áranlata közben ennek a korszaknak képzőművészetében beáll a kíváncsú egyensúly és magasra emeli.

S' a képírás emelkedésének legmagasabb pontján éppen Apelles áll. Utána már csak a hanyatlás következhetik.

D) A hanyatlás első nyomai; *Protogenes*, *Antiphilos*, *Theon*.

Plinius *Aristides* után, Apelles kortársai között bővebben tárgyalja *Protogenest* a nélkül azonban, hogy ismertetésénél olynemű teljességre törekednék, mint azt Apellesnél tette. Mindazáltal ő a főforrásunk, Hazájául *Kaunos*t egy a rhodusiak hatalmának alávetett várost nevezi meg.² *Pausanias* és *Plutarchos*

¹ Plin. Nat. Hist. XXXV. 80. Ugyanezt említi korábban már Cicero is Orat. XXII. 73.

² Nat. Hist. XXXV. 101.

hasonlólag Καβύρος-nak mondja, *Suidas* és *Constantinos Porphyrogenetos* ellenben Esanthosinak írják.¹ Ez az eltérés azonban nem lényeges dolog, mert Sykionnak ez a két helye nagyon is közel fekszik egymáshoz és területük egyazon vidéknek vehető.

Plinius azt mondja róla, hogy körülbelül ötvenéves koráig hajómázolással foglalkozott s ennek bizonyosságául felhozza azt, hogy, midőn Athenben a propyleia diszitésén dolgozott, két festménye közé kicsiben festett hosszú hajókat is, hogy megmutassa: honnan emelkedett ő a művészetnek ilyen magaslatára. Ebből is elfogadhatunk valónak annyit, hogy bizonyára alacsony sorsból származott; ifjúkorában nehéz körülmények között élt; rendszeres iskolázásban nem lehetett része és istenadta tehetsége által mint naturalista fejlődött ki s mint ilyen küzdötte fel magát. Később is nagy nyomorral kellett küzdenie, mert Plinius előadása szerint, mikor egyik leghíresebb képét, a Jalyoszt festette, nyers farkasbogyóval táplálkozott. És hogy ezek miatt művészi pályája kezdetén, fejlettségének már magasabb korában is, még sokat kellett küzdenie kortársainak elfogultságaival, nyilván látszik Pliniusnak egyik elbeszéléséből (XXXV. 87.), a mely szerint hírének megállapításához nem volt elég saját művészi genije, hanem Apelles barátságát is igénybe kellett vennie. Magán viszonyaira és későbbi hírnevére rendkívül jellemzők Plinius azon helyei, melyekben Demetrios Polyorkotes-szel való esetét beszéli el (VII. 126. és XXXV. 104—105). Ezek szerint Demetrios csak azért nem vehette be Rhodost, mert arról az oldalról kellett volna felgyújtatni a várost, a melyik városrészben volt elhelyezve Protogenes híres képe, a „Jalysos“. Ugyanekkor történt az is, hogy a művész, a város alatti kertjében, Demetrios táborozása helyén dolgozott. Demetrios csodálkozva kérdezte tőle, hogy miért nem fél a harczi zajban? „Úgy tudja — felelé a művész — hogy a király a rhodosiak és nem a művészek ellen folytatja háborúját.“²

Ugyanerről a Jalyusról sokan előbb azt hitték, hogy egy satyr képpel együtt tesz ki egy műdarabot. *Richardson Meursius*

¹ *Pausan.* I. 35. *Plut.* Demetr. 22. *Const. Porphyrogenet.* de Themat. I. 14. *Overbecknek* 1908 1911. sz. alatt.

² Plinius elbeszélését *Plutarchos*, *Suidas* és *Gellius* (*Overbeck* 1915—1917) ismétlik.

és *Winckelmann* voltak e nézet mellett. E balhiedelem azonban nyilván Plinius félreértéséből származott. Már *Lessing* hangsúlyozta az ilyen magyarázat tarthatatlanságát.¹ S újabban *Braun* czáfolta meg gazdag érveléssel.² Plinius ugyanis XXXV. könyvének 104. §-ában beszéli el azt az anekdotát Jalyosorról, melyet fentebb ismertettünk. A 105-ben pedig már egy másik anekdotában azt mondja el, hogy Protogenes ekkor a város alatti kertjében volt és nyugodtan dolgozott a táborozás alatt. Innen származik az a hír — mondja Plinius — hogy ebben az időben készült képet fűfegyverkezve festette. „Satyros hic est“ etc. szavak, melyekkel bevezeti ez anekdotával kapcsolatos műnek ismertetését, nyilván mutatja, hogy itt egészen más képről van szó. Hogy *Jalyos* és a satyr két különböző kép lehetett, azt az ókori írók közül Pliniuson kívül még leginkább Strabonból lehet bizonyítanunk, a ki ezekről megemlékezvén, élesen megkülönbözteti a kettőt, közéjük tevén az élesen elválasztó „*καί*“ szócskát így: *καί αἱ τοῦ Προτογενούς γραφαί ὅ τε Ἰάλυσος καὶ ὁ Σάτυρος*“ (XIV. p. 652).³ Ennek a képnek a sorsa is nagyon hányatott volt, a mennyiben Strabon még Rhodosban említi fentidézett helyén, s később Vespasianus vitette Rómába és Plutarchos életében, körülbelül 30 évvel utóbb, tűz hamvasztotta el. (Demetr. 22).⁴

Jalyos egy hasonló nevű városnak herosa vala s a mint Plinius leírásából gyanítani lehet, vadász alakjában személyesítette meg Protogenes. Szerzőnk ugyanis leírja azokat a türelmes és rendkívüli leikiismeretességre valló kísérleteket, melyekkel Protogenes a kutya szájából tajtékzó habnak minél nagyobb valószínűséget igyekezett adni. Az eredménytelen kísérletek miatt végre türelmét vesztve, a festékes szivacsot vágta a képhez s a szivacsról odatapadt festék minden kívánságát kielégítő hűség-gel ábrázolta a tajtékot. E regényes és felette hihetetlenül hangzó regéből látszik, hogy kutya is volt a képen, mint a vadász alakban feltüntetett Jalyos kísérő társa.

Jalyos nem állott egyedül. Ügylátszik a rhodosi városok hőseinek egész sorát megfestette Protogenes. *Kydipper*ről, Jalyos

¹ *Laokoön* Ford. Braun Zsigmond. 145. l.

² I. m. II. 159.

³ *Overbeck*. 1918.

⁴ *Overbeck* 1921 és *Urlichs* Chrest. Plin. 363.

anyjáról és Tlepolemosról a trójai háború rhodosi hadvezéréről, nyilván szól Plinius.¹

Satyr anapaumenos-áról csak röviden emlékezik a már fentebb elbeszélt anekdota alkalmából. Hogy semmi sem hiányozzék a gondatlanság kifejezéséből, mondja Plinius, kettős sipot tartott kezében. A teljesen elkészült kép leírását tulajdonképen semmivel sem egészíti ki Strabon, mikor azt mondja, hogy eredetileg egy fogolyt festett mellé Protogenes, mert a mint később említi, ez kitűnő kidolgozásával annyira kiemelkedett, hogy egészen elterelte a figyelmet a kép tulajdonképeni tárgyáról s ezért a művész utóbb eltávolította onnan.

Fentebb említett *Paralos* és *Hammonis* az egyes hajónemeket szintén így, symbolikusan ábrázolták, „*ἡπάραλος*“ eredetileg az állam szolgálatában álló athenei gyors hajót jelent. Hammonon is pedig Harpokration rhetor szerint Hammon szent háromevezős hajója, Hammoniada pedig ennek nymphája lehetett. Ezt az is bizonyítja, hogy alakja Nausikaara emlékeztetve, némelyek az egész képet erről nevezték szerzőnk szerint (*quam quidam Nausicaan vocant*). A mint Hammoniada ennek a hajónak nymphája, úgy *Paralos* a másiknak herosa vala és Protogenes kezében mindkettő symbolikus kifejezése az illető hajónak is.² Az egyik nő, a másik férfi lévén parallel képek voltak.

Legutóbb *Sándort* és *Pánt* festette. „*Novissime pinxit Alexandrum ac Pana*“ — mondja Plinius.³ Az összekapcsolásból, különösen pedig „*ac*“ kötőszóból azt lehet következtetni, hogy a két alak egy és ugyanazon képen volt s ebben az esetben *Sándort* Protogenes valamelyik isten alakjában ábrázolta, épen úgy, mint Apelles Zeuszében. Ezeken felül festett egy *athletát* — *Philiscus* tragoedia író, elmélkedő helyzetben, *Antigonus* királyt és *Aristotelesnek* a bölcsésznek édesanyját.⁴

Mint szobrászról — hihetőleg csak műkedvelő volt — két helyen is megemlékszik szerzőnk.⁵

A mint látjuk, Plinius műveit meglehetősen nagy számmal sorolja fel. Ezeken kívül művészetéről általánosságban is igen

¹ Nat. Hist. XXXV. 106.

² L. *Urlichs* Chrest. Plin. 63. és *Brunn* G. I. m. II. 160.

³ Nat. Hist. XXXV. 106.

⁴ U. o.

⁵ U. o. és XXXIV. 91.

jellemző és felhasználható adatokat őrzött meg, annyira, hogy ezekből együttvéve meglehetősen pontossággal megállapíthatjuk Protogenes művészi egyéniségét. S mégis, elég különös, *Brunn* a felett panaszkodik, hogy az ó-kor egy elsőrangú művészenek jellemére sem hiányoznak oly teljes mértékben az adatok, mint a Protogeneséhez. Nézetünk szerint másképen áll a dolog.

Ha végig tekintünk Protogenes műveinek a során, úgy találjuk, hogy leginkább egyes alakokat festett, vagy egyenként, vagy pedig egy-két társának kíséretében. Alakjait sohasem fűzi egységes compositióba, hanem őket környezetükből kiragadva, mintegy csak magukért tünteti elé. Lehet, hogy az a lajstrom, melyet művéről Pliniusból és a képirás történetének egyéb forrásaiból ismerünk, nem teljes, de már az a tény, hogy a megmaradt irodalmi emlékek mind egy alakról szólnak, magában is bizonyító erejű. Még inkább megerősíti ezt egy másik adatunk. Aristoteles arra ösztönzi, hogy macedoniai Sándor nagy tetteit fesse, mert akkor maga a tárgy is örök életet biztosít festményeinek, (Plin. Nat. Hist. XXXV. 106.), Hogy Aristoteles ilyenre hívja fel figyelmét, ez magában is mutatja azt, hogy erre a figyelmeztetésre szükség volt, mert jelentéktelen tárgyakat választott feldolgozásra.

Ennek alapján tehát, a mily bizonyosságról a görög képirás történetében egyáltalán csak szó lehet, oly határozottan állíthatjuk, hogy Protogenesből elsőrangú festő létére is az alakító, szerkesztő képesség és, a mi ennek alapföltétele, a teremtképzelő erő teljes mértékben hiányzott. Épen így hiányzott az eszményiségre való törekvés is. Csak egyetlen egy nyomát találjuk ennek, t. i. mikor Sándort Dionysos képében ábrázolta. Egy néhány festménye a föltevésnek ellentmondani látszik, de nem szabad magunkat félrevezettetni. Jalyosában Paralos és Hammoniasában falképeket, symbolumokat ad. Amaz egy város emezek egy-egy hajót képviselnek. Az efféle megszemélyesítés a mai képzőművészetben az eszményítés egy neme, az ideáлизálás egyik eszköze. De a görög korszakban, midőn minden fának, minden városnak, minden hajónak, minden családnak megvolt a maga istene, ezt nem szabad ilyenekül elfogadnunk. Ez természetes és egyszerű következménye és nyilatkozata volt a kor divatának és vallásos felfogásának. Hogy a propileon üresen maradt terére, nem tudott egyebet festeni két hajót megszemélyesítő istenség-

nél, hogy ő Jalyos és Tlepolemos városának istenségét Kydipét és a különböző arcképeket megfestésre elfogadta, épen ez nem bizonyítja idealizáló hajlamát és compositori képességét, hanem egyedül csak képzeletének szegénységét, a mi miatt az olyan munkát kereste és vállalta el, a melyeknél ezt a képességét nélkülözve, megfigyelő és természet utánzó tehetségével, egyszóval a görög képírás kifejlődésének legmagasabb pontjára jutott technikájával egymagában is czélt érhetett.

Az irott emlékek ugyanis azt mutatják, hogy Protogenesnél jutott az ó-kor festészetének technikája a legmagasabb kifejlődésre. Emlékezhetünk rá, hogy Apelles-szel a hajszálvonalak finomságában versenyzett s kezök egy vonásáról egymásra ismeretek. Technikájának fejlődése már szinte túltengésbe ment át. Quintilianus a Nagy Sándor-kori legjelesebb képírókat legkiválóbb tulajdonságaik szerint sorolván fel, őt ezzel az egyetlen szóval: „cura“ egyéniségének ezt az oldalát emeli ki, miután aző szemében is ez jellemezte leginkább.

Már fentebb láttuk azt is, hogy Apelles őt rendkívül pepeselő modoráért elítélte. Azt mondja, hogy nem tudja kellő időben a kezét levenni művéről. Plinius szerint annyira ment, hogy Jalyoson négyszer rakta föl a színeket a valóság kedvéért. (XXXV. 102.). Leírja, hogy mily lelkiismereti furdalásai voltak, a miért nem sikerült a kutya szája körül a tajtékot kellő élethűséggel visszaadni, s mily boldog volt később, hogy a véletlen feladatának szerencsés megoldására rávezette (U. o. 103). Ezeket megerősíti Quintilianus azt mondván, hogy a kidolgozás gondosságában a legkiválóbb.¹ Ezt igazolja *Strabon*, elbeszélése is. (XIV. p. 652),² a mely szerint a Satyr anapaumenosában egy fogolyt olyan élethűséggel festett oda, hogy az egészen elvonta a figyelmet a kép tulajdonképeni tárgyáról. Petronius is azt mondja némelyik munkájáról, hogy a valóságosság dolgában a természettel száll versenyre s e miatt nem nézheti azokat bizonyos undorodás nélkül.³ Mindezek élénk világot vetnek festői modorára. Ő a legnagyobb élethűségre törekedett és e nemű törekvésében sem ízlése, sem művészi iskolázása nem vetett határt neki.

¹ *Quint. Inst. Orat. XII. 10. 6.*

² *Overbeck. 1924.*

³ *Petron. Satyr 84. Overbeck 1687.*

Vajjon nem az ó-kor naturalistáját látjuk-e benne tehát? Vajjon nem ugyanaz a törekvés vezeti-e, melyet a képírás terén újabban Dörner követ, s a melylyel profanisálják? Íme Petronius képei láttára már undorodik a túlvitt valóságierőségtől! Satyrusán dolgozva maga is belátja, hogy a míg művének a részletein pepecselt, azalatt műve elvesztette összhatását! Íme a lejtő, a melyre Protogenes oly határozottan reá lépett. Kortársai festményein bámulják még csodálatra méltó megfigyelő képességét, a természetutánzás hűségét és erejét, kifejtett technikáját, de már túlzásai miatt általános a megbotránkozás, sőt némelyek a jóízlés nevében tiltakoznak ellene.

És Protogenes után csakugyan mi következett? A görög képírás rohamos hanyatlása. Irodalmi kütfőink ő utána már nem említik egyetlen kimagaslóbb alakját sem az ókori festészetnek. Ennek az időszaknak bezáródása után már csak másodvirágzásról lehet szó.

A görög képírás e kiválóbb alakjai mellett Plinius felsorolja a kevésbbé jelesek is. Ezek között első sorban azokat emeli ki, a kik legközelebb állanak a legnagyobb mesterekhez. Ezek között aránylag legbővebben *Antiphilos*-ról, Apelles versenytársáról emlékezik meg. Két helyen is szól róla. Legjellemzőbben egy genre képét írja le, a mely *tűzet szító gyermeket* ábrázol. A fölélesztett tűz megvilágítja a fiú arczát és a csinos házat, mely a képen látható. „*Fonó asszonyok*“-at is festett s ez a képe Plinius szavai szerint különösen mozgalmas lehetett. A „*vadászó Ptolemaios*“-t is megörökítette. Szerzőnk legkitünőbbnek mondja párducz bőrös *satyrját*, a melyet „*aposcopeuonta*“-nak nevezett a görög közönség (N. H. XXXV. 38). Könyvének egy előbbi helyén (N. H. XXXV. 114) következő műveit sorolja föl. *Hesione, Sándor és Fülöp* Minervával, a melyek Viktoria könyvtárának csarnokában voltak ¹ és a Fülöpében *Bachus, a gyermek Nagy Sándor*, a reá bocsátott bikától remegő *Hippolisos*, a Pompeiusében *Cadmus és Európa* végül egy komikus tárgyú, *Grillus* című kép, mely egy nevetséges öltözetű embert ábrázolt, Plinius innen származtatja a komikus tárgyú festményeknek, „*gryllus*“ elnevezését.

A mint ismertetésünkéből is látszik. Plinius alig ad egyebet

¹ L. *Urlichs* Chrest. Plin. 367.

műveinek száraz felsorolásánál. De Antiphilos művészet-történeti jelentőségéhez képest ebből is eléggé biztosan megállapíthatjuk egyéniségét.

A mint azt *Brunn* is megjegyezte, azonnal föltűnik az, hogy műveihez a tárgyakat meglehetősen széles körből választotta. Úgy látszik kiváló könnyűséggel alakította át megfigyeléseit festői compositiókká s eleven képzelete szerte bolyongott, hogy a legellentétesebb körből szedje össze festményeinek tárgyát. Technikája is eléggé fejlett, keze is eléggé gyors lehetett, hogy ezeket a különböző tárgyakat egyenlő szerencsével és kedvvel feldolgozta. Bizonyára *Quintilianus* is ezekre gondolt, mikor művészetére ezt az egy szót találta legjellemzőbbnek: *facilitas* (Inst. Orat. XII. 16. 6.).¹ Csakis így történhetett az, hogy arc- és genre-kép mythologiai tárgyú festményekkel váltakozva fordultak elő művei között, sőt méltán hihetjük, hogy alkotásai tájképi részletekben is bővelkedhettek. Ugyanis Hesionát bizonyára a megfelelő mythologiai jelenetben festette meg s ebben az esetben a tengerpartnak is ott kellett lenni festményén. Ugyancsak a tengerpart képezte a tájképi hatást „Hippolytos“-nál is, a mennyiben a hitrege szerint Poseidon bikája a tengerparton támadott a mostoha anya ádáz szerelmének szerencsétlen hősére. Vadászó Ptolemaiosában pedig szárazföldi tájképnek kellett a határt alkotnia; hogy ez csakugyan nem hiányzott róla, a „venante“ szónak közbeszúrásából következtethetjük. Ezeknek a feltevéseknek igazolásánál csak Apellesnél közölt fejtegetéseinkre hivatkozunk, a melynek alapján könnyen elhihetjük, hogy a tájképfestés ebben az időben már a festészetben kezdte helyét elfoglalni.

Ifj. Mitrovits Gyula.

(Vége köv.)

¹ *Overbeck*. 1944.

AZ EMBERTÖMEGEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Gustave Le Bon könyvének¹ ismertetése. —

— Első közlemény. —

A valamely fajhoz tartozó egyéneknek öröklés útján nyert összes jellemvonásai adják mintegy az illető faj lelkét. Ha azonban ez egyének közül többen tömegbe egyesülve szerepelnek, cselekvésükben bizonyos újabb jellemvonásokat tüntetnek fel, a melyek a faji jellemvonásokon felül állnak, sőt olykor lényegesen különböznek tőlük. Az egyén a tömegben igen sokszor egészen más-kép fog viselkedni, mint különben, ép a tömegnek, e sajátos milieunek hatása alatt. Az embertömegek e sajátos psychológiáját tette e könyvében tanulmány tárgyává Gustave Le Bon szigorúan tudományos módon s e tekintetben úttörő, új terét nyitotta meg a psychologiai vizsgálódásoknak,

Különösen és közelebbről érdekessé teszi napjainkban az ilyszerű kutatásokat a néptömegeknek újabban mindinkább előtérbejutása, politikai szerephódítása, mert méltán mondható korunkról, hogy a tömegek kora.

Ha így új és érdekes az a tudományterület, melyen a munka mozog, nem kevésbbé új, eredeti és érdekes szerzője felfogása, vezérgondolata. Alapgondolata ugyanis az, hogy a tömegben az egyén mindig a tömeg suggestiv hatása alatt áll; nem az egyén önnálló jelleme, hanem a tömeg suggestiója érvényesül az ily cselekvésekben. Ezt a tömeget viszont pedig nagyon sajátos és csak korlátolt módon lehet befolyásolni, suggestio útján. A suggestio és suggestionálás ilyenén hangsúlyozása, mely az

¹ Psychologie des foules. Paris, F. Alcan.

egész munkán végig vonul, a leghelyesebb szempont, melyből az embertömegek psychológiájának vizsgálata kiindulhat. A suggestio folytonos érvényesülését sohasem szabad itt szem elől tévesztenünk.

Gustave le Bon szerint a művelődés történetében tapasztalható nagy változások, a népek gondolkodásában történt nagy változtatásoknak következményei. Mindig előbb, és sokkal előbb történik bizonyos változás a gondolkodásban, melyet csak később követ a megfelelő változás a társadalmi életben. Ma mindinkább növekedőben a hit a néptömegek hatalmában. Annyi gondolat, annyi hatalom romjain, mit a forradalmak sepertek el, mikor régi meggyőződéseink mind ingadoznak, csak a nép, a tömeg varázsa nő. A kor, mely előttünk áll, igazán a *néptömegek kora*.

Hajdan a fejedelmek tanácsa, ma a néptömegek lelke intézi a nemzetek sorsát. Az uralkodók szavával szemben uralkodó lett a néptömegek szava. „Királyoknak diktálja viselkedését és a királyok hallgatni törekednek rá.” A népi osztályok e hatalomrajutása a politikai életben, vagyis vezető osztályokká való fokozatos átváltozások átmeneti korunknak egyik legszembetűnőbb jellemvonása. A gondolkodásnak átalakulásával kezdődött. Ma már szövetkezeteket alkotnak, melyek előtt a hatalmak sorra hátrálnak, munkáspénztárakat szerveznek, melyek a nemzetgazdasági törvények daczára szabályozni iparkodnak a munka és a bér viszonyát. Oly képviselőket küldenek a kormánygyűlésekbe, a kik minden kezdeményezés, minden függetlenség nélkül a legtöbbször csak mérő szócsovéi azoknak a bizottságoknak, a melyek megválasztották. „A királyok isteni jogának helyébe kezd lépni a népek isteni jogá.”

Sokan a növekedő új hatalom, és a pusztuló régi ideálok láttára a tudomány csődjét emlegetve Rómába mennek vezekelni s az Egyháztól várnak megnyugtatót. „A tudomány nem mondott csődöt és semmi része sincs a dolgok mai fejtelenségében.” Csak az igazságot ígérte nekünk, de „sohasem ígérte a békét, sem a boldogságot”. Feltartóztathatlanul növekszik a tömegek hatalma s bizonyos fejtelenség felé haladunk ezáltal. A tömegek szereplése mindig romboló természetű volt. Letűnt művelődéskorok végleges bomlását ezek fejezik be, mint a férgek a rothadást. Mit hoz a jövő? Nem tudhatjuk; de szembe kell vele szállnunk. Meg kell ismernünk a néptömegeket. Hisz eddig a szakpsychologusok csak criminalis szempontból foglalkoztak a tömegekkel, a tömeges

bünesetekkel. Az államférfira különösen ráférne a tömegek psychológiájának ismerete, nem azért annyira, hogy kormányozni tudja őket, hanem inkább, hogy legalább ne vezessék tulságosan őt a tömegek. Napoleon pl. kitünően ismerte a tömegek psychológiáját Franciaországban, de csalódott Spanyolországban és Oroszországban.

Az első könyv a tömegek lelkével foglalkozik. Az egyéneknek agglomerációja még nem tömeg. Psychologiai értelemben tömeg alatt az embereknek oly csoportját értjük, melyben az egyenisége az egyeseknek mintegy elhomályosul, az érzések és gondolatok egy irányba terelődnek, bizonyos kétségtelenül átmenőleges, de tiszta jellemvonásokat feltüntető „collectiv lélek” alakul. Az ily összesség (collectivité) szervezett tömeg, vagyis psychologiai tömeg, mely így tehát alá van vetve *a tömegek lelki egysége törvényének*. Valamely nagy nemzeti esemény például képes ily psychologiai tömeggé egyesíteni az egyes különféle jellemeket. Ilyenkor bizonyos új jellemvonások csatlakoznak a faji jellemvonásokhoz. E különös jellemvonások vizsgálata e munka feladata.

Bármilyen különbözőek legyenek is az illető egyének, a tömegben bizonyos collectiv lélek fejlődik ki, melynek folytán egészen másképp fognak érezni, gondolkozni és cselekedni, mint különben magukban éreztek, gondolkoztak és cselekedtek volna. Ez a bizonyos egyöntetűség annál könnyebben jó létre, mert ebben a collectiv lélekben az egyesek értelmi képességei s így az egyeniségek eltörölődnek és ép azok a jellembeli sajátságok érvényesülnek, melyekben oly nagy részük van a nem tudatos jelenségeknek, azoknak az ősi, egymásra rakódott hagyományoknak, melyek oly gyakran szerepelnek tetteink ismeretlen, titkos rugóikép s ezek a híres matematikusnál és cipészénél is egyformák, noha értelmileg óriási ür tátonghat közöttük, ezek alkotják a faj lelkét. Az érzések, a jellem ez egyöntetűsége, az értelem csökkenése jellemzik első sorban a tömeget. Bizonyára az egyes, a Voltaire a szellemesebb és nem a tömeg.

A tömeget a nem tudatos érzések vezetik. A tömegben a legyőzhetetlen hatalom érzete engedni készíti az egyént a különben megzabolázott ösztöneinek. Aztán az ilyen jelenségek mintegy ragadósak, a ténykedő tömeg kebelében levő egyént ép ez a környékező tömeg csakhamar oly sajátos állapotba hozza, mely

rokon azzal, a melyet a hypnotisáló idéz elő a patientsén. A tömegben is az agybeli élet mintegy eltűnt, megbénult, a tudatos egyéniség teljesen eltöröltődött s mintegy medularis, nem tudatos életet él, rabja a suggestióknak, melyek ellenálhatatlan hevességgel valósulnak meg benne, mert nevezzük meg határozottabban, mint Le Bon teszi: az általános suggestio a kölcsönös hatások folytán csak nyer erőben. A tömegben az egyén folytonosan az általános suggestio hatása alatt áll.

Elvesztve nagy részben egyéniségét, értelmi képességeit, a tömegbe olvadó egyén így mintegy több fokkal leszáll a műveltség lajtorjáján. A tömegben a kezdetleges lények erőszakossága, vad-sága, lelkesedése és hősiessége nyilatkozik. Csak ez és az általános suggestio adja magyarázatát az olyan jelenségeknek, hogy az esküdszék oly ítéleteket hozhat, melyeket minden esküdt helytelenítene egyenkint, hogy az alkotmánygyűlések elfogadnak oly törvényeket és rendszabályokat, melyeket külön-külön mindegyikük rosszalna, hogy a Convetion emberei, bár békés polgárok voltak, nem haboztak elfogadni a legvadabb javaslatokat és a legnyilvánvalóbban ártatlanokat a guillotine alá küldeni, sőt lemondani sérthetetlenségükről s magukat is megtizedelni. A tömegben az egyén teljesen megváltozhatik. Így mondott le összes kiváltságairól a nemesség, a lelkesedés pillanatában 1789 augusztus 4-ikének híres éjszakáján, a mit egyenkint bizonyára sosem tettek volna meg.

A tömeg tehát értelmileg mindig alatta áll a magányos embernek, de érzéseit s az ezek folytán létrejött cselekvéseit tekintve jobb is, rosszabb is lehet. Minden azon múlik, milyen suggestio alatt áll. Így lehet a tömeg vétkes is, de viszont hősie is. Meg tud halni a hitért, lelkesedik a dicsőségért, a becsületért. Étlen, fegyvertelen el lehetett vinni az Isten sírjához a keresztes-háborúk idejében.

A tömeg rabja a benyomásoknak, a változó, véletlen külső behatások szerint cselekszik. Ezeknek játékszere. Így maga is nagyon változó. E változékony voltuk, nagyon nehézzé teszi a tömegek kormányzását. A tömeg nem ismeri a lehetetlenség tudatát. A szám hatalmának tudatában csak suggerálni kell neki és gyilkol, fosztogat. Az ellenkezésre talált tömegnek, azt mondhatnók, rendes állapota a düh. Természetesen az érzékenységekben is találhatók faji különbségek. Így például valamely latin tömeg

és angol-szász tömeg közt a különbség e tekintetben szembe-
szökő. A latin tömegek sokkal ingerlékenyebbek.

Minden tömegben nagyfokú suggestibilitást találunk, a suggestio ragadós s ez idézi elő gyorsan az érzéseknek határozott irányba való terelődését. A tömeg rendesen nem közömbös, hanem abban a bizonyos várakozó figyelemállapotban van, mely megkönnyíti a suggestiót, előre útját egyengetvén. A nem-tudatos lelki élet határai közt bolyongva, könnyen engedve a mindenféle suggestióknak, azoknak az embereknek erőszakos érzéseivel, a kik megfosztva minden bíráló képességtől, az ész jótékony befolyását nem ismerik, a tömeg természetesen végtelen hiszékeny lesz. Könnyen hívósége előtt nem létezik valószerűtlenség.

Csak gondoljunk rá, milyen könnyen keletkeznek és terjednek a mondák s a legképtelenebb elbeszélések. A legegyszerűbb eseményt is csakhamar átalakítja. Képekben gondolkozik s a felidézett kép nála egész más képsort idéz fel. Nem tudja megkülönböztetni a subjectivet az objectivból, s így nála összeolvad a valóság és a képzelet. Az esemény első ferdtítése magva aztán a többi mintegy „ragadós suggestió“-nak. Jeruzsálem falain bizonyára csak egy vélte látni először a keresztesvitézek közül Szent Györgyöt, a ki később az összes keresztesvitézek előtt megjelent volna. A suggestio ragadóssága folytán az egyiktől jelzett esodát a többi is magáévá tette.

Ez a ragadós suggestio egyaránt hat a tömegben; a tudós, az ostoba e tekintetben egyformán viselkedik. Ezen az úton jöhetnek létre a collectiv illusiók és hallucinatiók. Érdekes példa, mikor a *la Belle-Poule* fregatte a *le Berceau* corvette keresésére indult, fényes nappal a hajó egész személyzete s utasai menekülteket láttak tutajon, a szerencsétlenség lobogójával, sőt a hajótöröttek felvételére küldött sajka közelebb érvén, „embertömegeket láttak mozogni, kezüket nyújtogatni, és sok hang zavaros, rekedt zaját hallották“. Mikor odaérték, csak néhány a szomszéd partról elsodort leveles faágra találtak. A spiritista mutatóványok nagy része ily collectiv hallucinatiókra vezethető vissza. Hasonló illusio, mikor vízbefultakat egy tuczat család ismer el hozzátartozójának.

A collectiv megfigyelések a legtévesebbek, s bár a logika a legsúlyosabb bizonyítékkép tekinti a számos tanu ily egyöntetű vallomását, számos tanu ily egyöntetű vallomása egyike a leg-

rosszabb bizonyítékoknak, a mit a tény megállapítására felhozhatunk. Innen van, hogy a csaták leírása is mindig megbízhatatlan. Egyáltalán a történeti munkák legnagyobb része tiszta képzeletalkotás. Rosszul megfigyelt tényeknek képzeleti elbeszélése. Hercules, Buddha, Jézus, Mohamed micsoda mondai alakokká lettek. A mondai hősök hatnak a tömegek lelkére. Így alakul manapság Napoleon mondai alakja. A történelem csak regéket örökíthet meg.

A tömeg érzései mindig egyszerűek, túlhajtottak és végletesek. A szónoknak is, a ki rá hatni akar, túloznia, állítania, ismételtetni kell, de soha okoskodással bizonyítania. A tömeg a színpadon, hőseiben is szereti a túlzást.

A tömeg türelmetlen, ellenmondást nem tűr, de mégis hódol a felsőbbiségnek. Igazi hőse a Caesar, a zsarnokok, a kiknek keservesen érezte hatalmát, a kiknek kardja rettegést szült. Mindig készen fellázadni a tenkitély ellen, az erős tekintély előtt szolgailag meghódol. Nagy conservatismus van a tömegben, inkább csak az intézmények neveit változtatják, a lényegét alig, nem engedik a faj öröklött szükségletei.

A tömeg erkölcsisége a suggestióktól függ. Ép úgy lehet bűnös cselekedetekre ragadni, mint a legönzetlenebb hőstettek. A magányos egyén kizárólagos vezetője, az egyéni érdek ritkán vezeti a tömeget. A francia forradalom szeptemberi vérengzői az ékszereket, tárczákat a bizottság asztalára tették le. Tömegben a suhanczok, a durvaszájú ficzkók is külsőleg erkölcsösebbekké válnak, a mint a színházi közönségen különösebben tapasztalhatni.

Bizonyos eszmék az illető fajnak jellemző, örökségkép tovaszálló alapvető eszméiként tekintendők: ezekhez csatlakoznak a mellékesebb mulékonyabb eszmék, melyek olyanok mint az apró, mindig változó hullámocskák a folyóvíz felszínén, míg lenn a mélyben lassan, változhatatlanul gördül tova a nagy víztömeg, mely utóbbi meg az alapvető eszmék állandó összegét képviseli. Hogy a tömegben általánossá legyenek, az eszméknek, gondolatoknak nagyon egyszerűeknek és képszerűeknek kell lenniök. Ép ez a képszerűség az oka, hogy a tömeg tudatában a legellentétesebb eszmék is megférnek egymással, mert mint képek következnek egymásra minden logikai kapcsolat nélkül. A tömegben a legmagasztosabb eszmék megegyesződnek. Különben társadalmi hatásuk egészen független mélységes voltuktól s a bennök foglalt igazságuktól.

Okoskodással nem hathatunk a tömegre; a tömegek okoskodása rendkívül alantjáró. Képzelőtehetségük annál erősebb, képekben gondolkodnak s e képek összefüggéstelenül követik egymást. Különösen hat rájuk a csodás, a meseszerű, mi valóban támasza a művelődésnek a vallásos eszmék, szokások alakjában. A népképzelem alapja volt a nagy államférfiak hatalmának. Napoleon értett ehhez. Maga mondja, hogy katolikussá lévén végét vetette a Vendée-háborúnak, muzulmánna lévén megvetette lábát Egyiptomban, ultramontánná lévén megnyerte maga részére a papokat Olaszországban. Nem az okoskodás, nem a bizonyítás, nem a tények hatnak a tömegre, hanem a képek bizonyos csodás, titokzatos adat kíséretében. Sokszor a legkeszevesebb tény, pl. járvány hidegen hagyja, más kevésbé pusztító jelenség meg óriási mértékben hat rá, ha képes felesigáznai a képzelő tehetséget. Nem a tények hatnak rájuk, hanem az előadásmód. A ki tud a tömegek képzeletére hatni, tudni fogja őket vezetni is.

A tömeg meggyőződéseinek mind bizonyos sajátos jelleget öltenek, melyet határozottabb kifejezés híján Le Bon vallásosnak nevez. Rajongás valamely felsőbbnek képzelt lényért, feltételezett bűvös hatalmától való félelem, vak alávetettség parancsainak, képtelenség megvitatni dogmáit, vágy terjesztésükre és bizonyos hajlandóság ellenségül tekinteni mindazokat, a kik nem fogadják el, ezek a fővonásai ennek a sajátos vallásos jellegnek. A türelmetlenség és a fanatizmus roppant hatalmassá teszik az ilyen meggyőződéseket, mint a hogy például a Rémuralom jacobinusainál láthatjuk. Napoleont is ily vallásos rajongással vette körül a tömeg, valóságos istenség volt számára tizenöt éven át. Soha istenség nem küldte az embereket könnyebben halálba. Így imádták istenként annak idején a római császárokat, kiknek a nagy Birodalom „legkisebb mezővároskájában megvoltak szobraik“. Ma a tömeg oltárok helyett szobrokat emel azoknak, a kik így lelkébe vették magukat. A boulangismus idejében Franciaországban az utolsó falusi koreszmában is megvolt a hős tábornok képe. Az atheismus is vallásos cultus-szá lenne a tömeg kezében. Így a positivista secta is úgy járt, mint a mélységes Dosztojevszki nihilistája, a ki felvilágosodva, széttépte az istenség és a szentek képeit az oltáron, kioltá a gyertyákat, de aztán haladéktalanul néhány atheista böleselő, mint Büchner és Moleschott műveit

téve a szétrombolt képek helyébe, újra meggyújtá ájtatosan a gyertyákat. Vallásos érzéseinek tárgya átalakult, de vallásos érzései nem változtak.

A történelem sok eseményét nem érthetjük meg e nélkül. Taine például mint természetkutató vizsgálta a Forradalmat, tökéletesen figyelte meg a tényeket, de nem tudta mindig valódi okukból megmagyarázni, mert nem foglalkozott a tömegek psychológiájával. Ő a forradalomban csak magát ösztöneinek szabadon átengedő vad epileptikus hordát látott. Nem érthetjük meg, ha meg nem gondoljuk, hogy ez egy új vallásos hite volt a lelkeknek; a jacobinusok csak úgy dolgoztak mint az Inquisitio emberei, ép oly türelmetlenséggel, ép oly vallásos lelkesedéssel és szent, jóhiszemű meggyőződéssel. A Reformatio, a Szent-Bertalan-Éj, a Vallásháborúk, az Inquisito, a Rémuralom mind hasonló jelenségek. A vallásos hit hajtja őket, hogy kiirtsák kegyetlenül, tűzzel-vassal mindazt, a ki ez új hittel ellenkezni mer. „Nem királyok idézték elő a Szent-Bertalan-Éjt, sem a Vallásháborúkat, sem Robespierre, Danton vagy Saint-Just a Rémuralmat. Az ily események mögött mindig ott találjuk a tömegek lelkét, de sohasem a királyok hatalmát.“

Az első könyvben tehát megismertük a tömegek elmebeli alkotottságát (constitution mentale des foules).

Dr. Pekár Károly.

(Vége köv.)

A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA.

Und das Wohl der ganzen Welt
Ist's, worauf ich ziele.

Goethe: „Tischlied“.

B e v e z e t é s.

1. Ha nem is állíthatjuk, hogy az örök béke (ö. b.) eszméje egykorú az emberiséggel, való igaz, hogy nem mai keletű s eredete jó néhány évszázaddal előbb keresendő. Ámde e helyen még csak futólagosan sem foglalkozunk a kérdés történeti részével, melyre bármely encyklopaedia megadja a kívánt felvilágosítást, hanem eddig s főleg nálunk kevésbbé ismert adatok és források felhasználásával inkább az újabb és legújabb fejleményeit adjuk azon világraszóló mozgalomnak, melyet a békeegyesületeknek és a békecongressusoknak tervszerűen szervezett és kitartóan működő tevékenysége, legutóbb pedig II. Miklós császárnak 1898. augusztus havában közzétett leszerelési kiáltványa tüztek napirendje.

E sorok írója még jóval a Magyar Békeegyesületnek 1895. decz. havában történt megalakulása előtt foglalkozott e kérdéssel, egy 1888-ban francia nyelven megírt pályaműben, mely jelen tanulmánynak gerinczét képezi.

Tekintettel az azóta lefolyt 10 év eseményeire, a szerző az ügy érdekében eredeti dolgozatának inkább csak lényegét és vezéreszméjét őrizte meg, de tartalmát alkalmi jegyzetekkel egészíti ki és bővíti, s a mozgalmat az általa képviselt irányban s részben az illető fejezetekhez csatolt „Függelék“-ben vezeti el napjainkig, kimerítő repertorium kíséretében, a mi az érdeklődőknek a kérdés további tanulmányozását megkönnyíti.¹

¹ A magyar vonatkozású adatokat * jelzéssel tettem szembe-
tűnővé. — Rövidítések : *DWN.* = „Die Waffen nieder!“ Monatsschrift

A mi a csár javaslatának lényegét illeti, mi teljesen elfogadjuk jóhiszeműségét, de e jámbor óhajtástól csak muló eredményt, helyesebben hatást várunk. Az a tény, hogy a világ leghatalmasabb fejedelme *hisz* a békében, kell, hogy mély hatással legyen az egész emberiségre, főleg a hitetlenekre, kik ezentúl gúnyolódásaikkal is óvatosabbak lesznek. Szóval hatalmasabb, becsesebb béke-reklám, jelentősebb propaganda-eszköz alig képzelhető, de ennél több nem igen. Mert íme a már is jelentkező kétség, széthúzás, tartózkodás stb. bizonyítja, hogy *egy* ember, még ha egyike a leghatalmasabbaknak is, e téren maradandót nem alkothat. Itt a számbavehető egység nem az embernél, hanem az *emberiségnél* kezdődik, a mi egyúttal a megoldásnak egyedül helyes és lehetséges módjára is utal: minden emberbe s minél korábban kell a béke és az emberség iránti hajlamokat beojtani, mert az, a mi idővel ebből fejlődhetik, már nem utópia. A csár békejavaslata a békemozgalom *történetét* egy ritka szép lappal gazdagította, de a gyümölcsöt nem érlelte meg (Ezen eszmélanczolat bővebb megokolását l. a Rómában megjelenő „*Armi e Progresso*“ cz. katonai folyóirat 1899. jan. számában közzétett levélben a 25. és 31. lapon).

E helyen nem igen foglalkozhatom részletesen ezen világraszóló fejedelmi eszmével, mely alig néhány nap leforgása alatt saját magának óriási irodalmat teremtett és még gyorsan élő és feledő korunkban is jósokáig vezércsillag és melegítő napként fog uralkodni a nemzetközi békemozgalom egén. Csupán néhány rövidebb megjegyzésre és tanulságra szorítkozom, melyek a napi sajtó figyelmét elkerülték. Pedig a sajtó, csekély kivétellel (ők tudják s mi sejtjük, hogy miért) vajmi kevésbé pártolta a békebarátok törekvéseit, melyek iróniájának oly hálás tárgyat nyújtottak. A sajtó, mondom, most egy csapásra s osztatlanul dicsőítette a csár kezdeményezését s a zszurnalisták, valóságos béke-tudósoknak bizonyultak a — laikusok előtt. A dolog érdemétől el is tekintve, talán nem felesleges arra emlékeztetni, hogy analog törekvéseknek a régiebb korszakokban sem vagyunk híján,¹ de

für Förderung der Friedensbewegung, herausg. v. Baronin Bertha v. Suttner (Pierson's Verlag. 1899. VIII. évfolyam). — *ö. b.* = örök béke.

¹ A „*Deutsche Rundschau*“ 1886. évi 47. köt. 64. lapján olvasuk, hogy 1818-ban I. Miklós csár is komolyan foglalkozott a béke-eszmével, mi közben egy „*Szent szövetség*“-re gondolt, mint a nem-

azon méltán csodálkozhatni, hogy senkisésem gondolt egy oly kezdeményezésre, melynek a közel szomszédban mi kortársak voltunk tanui; erről szól következő feljegyzésem: „Bécsben 1876-ban az országgyűlés (Reichsrat) tagjaiból alakult leszerelési bizottság saját kezdeményezéséből összeült és arról tanácskozott, hogy mi módon lehetne még ugyanazon évben egy képviselőkből alakított nemzetközi értekezletet összehívni, mely a leszerelési kérdéssel foglalkoznék. Az előkészítő tanácskozások a bécsi közsgtanácsban 1878-ig húzódtak“. ¹

2. *A pályakérdés története.* ² Az 1888. év január havában Moneta E. T., a kiváló olasz publiczista és békebarát hosszabb levelet intézett az *Union Lombarde* elnökségéhez, melyben utalva a béke eszméjének multjára és hagyományaira Olaszországban, 500 frankot ajánl fel azon pályamű jutalmazására, mely legjobban oldja meg a következő kérdést: „*Melyek azon főbb okok, melyek az európai biztos és tartós békének kialakulását megakadályozták, és melyek a legalkalmasabb eszközök és módok arra nézve, hogy a béke a lehető legrövidebb idő alatt diadalmaskodjék?*“

zetközi viszályok elintézésének fórumára. V. ö. még: Kant und der Czar, v. Prof. L. Stein-Bern (Harden's Zukunft 1898. okt. 15.) — Kantnak „*Zum ewigen Frieden*“ cz. munkájával behatóan foglalkozik Dr. Medveczky Fr. „A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint“ cz. értekezésének 18. l. és f. (Értekezések a társad. tudományok köréből, VII. köt. 1. sz. 1881, 36 lap) A czári manifesztum mély hatását talán legjobban az bizonyítja, hogy még a katonaság (olasz) is mellette nyilatkozott; v. ö. Fabio Ranzi e című munkáját: *La proposta dello czar e l'inchiesta sulla pace e il disarmo* (Róma, 1898, 88 l., ismert. N. Fr. Pr. jan. 17. e. l.) — W. Th. Stead, kiváló angol publiczista, egy nemzetközi békezarándoklás ügyében külön heti lapot indított: „*War against war! a chronicle of the int. crusade of peace*“, melynek 1. száma 99 jan. 13. jelent meg. De ennek is csak múlt, külső hatást jósolhatunk — Les précurseurs de la paix par Jules Bois (La Revue blanche, 1898 szept. 15.).

¹ Utalások korábbi lefegyverező indítványokra és mozgalmakra. Boyer képviselő ált. lefegyv. indítványa a francia parlamentben (87. jan.). A pápa encziklikát tervez (N. Fr. Pr. 88. nov. 20. és P. N. 90. márcz. 23.). Jules Simon terve (P. Ll. 90. jan. 23.), Bonghi javaslata (N. Fr. Pr. 90. jún. 19.). Továbbá: Egyet. 88. júl. 19., P. Ll. 90. aug. 7., Bp. II. 92. jún. 28., stb. stb.

² *Rapport de la commission d'examen à l'Union Lombarde pour la paix et l'arbitrage international. Modène 1890, 85 p.* — E jelentés olasz nyelven is megjelent „*Relazione della commissione esaminatrice etc.*“ czímmel (Milano, 1890.).

A megnevezett egyesület a felajánlott pályadíjat 1000 frankra egészítette ki és 1888. december 31-iki határidővel nemzetközi pályázatot hirdetett olasz v. francia nyelven írott művekre v. kéziratokra. A kiváló szakférfiakból álló bíráló bizottság nagy gonddal bírálta meg egyenként és hasonlította össze az egész világból beérkezett *negyven* pályaművet, melyet összefoglaló ítélet kíséretében 3 csoportba sorozott; s noha a kérdés teljes megoldását egy műben sem látta megvalósítva, a pályadíjat több igen érdekes dolgozat között osztotta meg, másokat elismeréssel jutalmazván. E sorok írójának francia nyelvű pályaművéről, mely jelen közlemény legterjedelmesebb és tulajdonképeni tárgyát képezi, a bíráló bizottság t. k. így emlékezik meg (l. *Rapport* p. 30—40): „Tervezte egy bölcséleti és társadalmi műnek, melynek szerzője sok tudással nyomozza a nemzetközi jog elméleteit a népek közti viszonyok szabályozására. A nemzetköziség fogalmának terjedése után jelzi a nemzeti eszme és az álhazafiság túlhajtásait, mint megannyi forrását az idegenek gyűlöletének és az állandó háborúskodásnak és versenyesnek... Szerző gyökeres reformokat ajánl a nevelésben, hogy az emberek gyermekségüktől kezdve a humánus eszmékhez hajoljanak. A közművelődés és intézményeinek egyetemes jellegéből indulva ki, a nevelésnek inkább nemzetközi alakot óhajtana adni, mely az elkülönítést kizárná s ennek helyébe emberséges érzelmeket és kölcsönös türelmességet állítana...”

Maga a pályamű, mely az emberséges eszmék nagy apostolainak: Maxime du Camp-nak és Frédéric Passy-nak van ajánlva, e címet viselte: „*Mémoire sur la Paix Universelle*“ és a következő jellegével volt ellátva: „*Une idée qui a été faite pour le bonheur de l'humanité ne doit pas être abandonnée même si elle a échoué mille fois*“ (Robert Blum). — A pályamű a jeligés levél „Rousseau-Dijon“ feliratának téves értelmezése révén *Dijon*-ból származónak van bejegyezve.

I. Előszó.

Ninesenek sem fiatal sem régi elvek: az elvek lehetnek jók vagy rosszak, de mindenesetre örökkévalók.

„A tudománynyal a hazáért“ (*Par la science pour la patrie*) ez az „*Association Française*“ elve. — „A tudománynyal az emberiségért“, ez legyen a miénk.

Az alábbi az örök békének szentelt tanulmány ezen hatalmas eszmével foglalkozó nagyobb munkának egyik része. Jóllehet a vélemények ily fajta elméleti vizsgálódások értékéről és eredményeiről nagyon eltérők, hasznuk az emberiség javára aligha vonható kétségbe. Az alchimia módjára, melynek nem egy hasznos találmányért lehetünk hálásak, amazok is már több üdvös eszmével és intézménnyel gyarapították az emberiséget és erre a jövőben, komolyabb és egyetemesebb foglalkozás mellett, még biztatóbb kilátás nyílik.

Az *ö. b.*, mely ma még mint egy társadalmi *perpetuum mobile* tűnik fel, az egész emberi nemnek közös munkálkodásában fogja megoldását lelni. Egy szellem, s volna az bármily hatalmas és megváltó, ez óriás problémát önmaga sohasem leendő képes megoldani.

Mellőzve a bölcsészetet, a politikát és a nemzetközi jogot, megannyi tárgyunkkal szorosan összefüggő tényezőit, egyenesen rámutatok társadalmunknak és műveltségünknek legnagyobb hiányára, mely egyúttal legerősebb akadály a *ö. b.*-nek. Ezek a tanulók és tanítók ferde nevelése és oktatása, a visszás irány, mely egyik nemzedékről a másokra és korszakról korszakra a közoktatás tág mezejét örökségként átjárja és örökké megmételje: az az elfogult és meghamisított szellem, mely a nemzetek és a világ történelmének képviselőit, tanítóit, műveit és tanítását áthatja; az állhazafiságnak, a *sovínizmusnak* eszménye, mely telhetetlen bálványként áldozatul követeli és felemészti a nemzedékeknek legnemesebb érzelmeit.

Mekkora azon ál- és féligazságok száma, melyeket csak azért fogadunk el való igazságoknak, mert váltig és untig halljuk ismételni! A közéletben az apró, nem nemes érzezből vert

pénz van legnagyobb forgalomban, szellemi téren a közhelyek bírnak legjobb kelettel. Mennyi félszegség, hamisítás és valótlan-ság halmozódott fel így az idők folyamán az emberiség és az emberek köztudatában! Lépten-nyomon észlelhetjük azt a hihetetlen könnyelműséget és szinte gyermeki könnyenhitőséget, mely puszta szavakkal is beéri!

Rég itt az ideje, hogy az emberiségnek fülébe harsogjuk: Ne engedjétek magatokat léha beszédvel és meddő balvéleményekkel befolyásoltatni és tévútra vezetetni!

Mindezek ellenében jól esik tudnunk, hogy a nemzetközi jog alapelvei már Platónál és Aristotelesnél is megvannak; hogy a ferney-i böles műveiben oly fenkölt lapokra akadunk, melyeket sem azelőtt sem azután nem szárnyaltak túl.¹ Vigasztalást nyerrünk a jogbölcselet ama tanaiból, melyek a jog haladását hirdetik és egy eszményi jog létezését vallják, és lelki erőt meritünk a franczia *Code civil* következő fenkölt jeligéjéből: „Il existe un droit universel et immuable, source de toutes les lois positives. il n'est que la *raison universelle* en tant qu'elle gouverne tous les hommes“.

E nemes elméletek azonban csak úgy és akkor fognak az emberiségnek javára válni, ha lesz, a ki azokat nyíltan hirdeti és nem riad vissza az ezzel járó bajoktól, sőt szenvedélyektől és üldözésektől sem. Ezen, szinte sysiphusi és meg-megújuló vállalkozás emberfeletti munka, mely alatt még a leglelkesebb egyén is összeroskad.

De vajjon tökéletesek-e a népek törvényei és alkotmányai az egyetemes művelődést illetőleg? Közel sem, mert a törvényhozók, a helyett, hogy a nagy emberi családot tartanak szem előtt, és a népeket egymástól elválasztó korlátok ledöntésén fáradoznak, sajnos, rendesen csak gyarapítják az ellenérzést. növelik a gyűlölséget, mélyítik s kiszélesítik az elválasztó ellentéteket, szóval előmozdítják a fajoknak mesterséges és egészségtelen versengését; s mindezt vagy önzésből, vagy kényszerűség-

¹ V. ö. Társadalmi elméletek és eszmények, Írta Medveczky Fr. (Bp 1897. 410 l.), melynek II. része (120—229 l.) az utópistákkal és az államregényekkel foglalkozik. — A magyar eredetű államregényekről (Pulszky F., Dessewffy M., Csorba G.) l. a müncheni Allg. Ztg. „Die politische Literatur in Ungarn seit 1867“ című cikkét (140. sz. mell.).

ből a hazaszeretetnek megmásított értelmezése révén. „Nem létezik egyetlen alkotmány sem, melyet a népek testvérítésének eszméje sugalt volna, pedig csak ez és egyedül ez képesítheti az emberiséget legmagasztosabb rendeltetésére“. (*Civilisation Universelle*, Paris 1864).

E fenkölt eszmével szemben bizony sivár valóság tárul elénk. Még a leglelkesebb és legjobb férfiak is kimerülnek és elriadnak idővel, látva azt, hogy önzetlen elméikdedéseik és fáradságuk gyümölese terméketlen talajra hull, sőt hálátlanságot, félreértéseket és támadásokat eredményez.

Még azon körülmény is, hogy tárgyunk irodalma rendkívül terjedelmes, hogy annyi jót, igazat és nemeset annyszor mondtak már el és ismételnék, megnehezíti munkánkat. Eszmékkel jó időre el volnánk látva, immár beállt a cselekvések ideje és szükségessége. Századunk, mely szeret gondolkodni, tartózkodik a cselekvéstől; inkább beszél és ír, mintsem tesz és cselekszik.

Ezen okult e tanulmány írója is, a ki az anyaggyűjtésben azon bizonyára helyes és megengedhető eljárást követte, hogy a jót és használhatót a szellemi termelés óriás tárházának azon zugából meritette, a hol épen megtalálta. Hisz itt nem is annyira a nyers anyag dönt, hanem a szellem, mely azt áthatja és feldolgozza.

Sokat meritettem Voltaire-ből, ezen óriási szellem az ő. b. eszméit illetőleg is szinte mérhetetlen magasságban honol a modern írók raja felett, kiket több mint egy évszázaddal megelőzött. A mit Müller Gy. a történetíró Nagy Frigyesről mond, az változatlanul Voltaire-re is ráillik: „Ily ember nem képezheti tulajdonát egy országnak és egy népnek, mert ezeknek sorsa változhatik, hanem az egész emberiséghez tartozik, melynek szüksége van ily nemes mintákra, hogy megőrizhesse méltóságát“.

A többi forrásokat, főleg az újabbakat illetőleg, e kisebb keretben alkalmilag felemlítem, ámde az ő. b. teljes bibliographiájának összeállítását¹ itt nem lehetett czélom. A függelék-

¹ Az első kísérlet czíme: *Essai de bibliographie de la paix*, par H. La Fontaine, Bruxelles 1891, 25 lap. Ez a mű, mely 283 általános és 180 különleges, tehát összesen csak 463 békeművet sorol fel, melyek közül a legrégibb 1712-ből kelt, inkább kísérletnek tekintendő, mely a békeegyesületek és egyesek folytonos gyűjtése révén idővel tetemesen fog bővülni (l. Függelék).

ben beértem azzal, hogy -- tudommal első ízben — összegyűjtssem a részletes könyvészet azon ágát, mely tanulmányom irányával megegyezően, a probléma ethikai, pszichológiai és *paedagogiai* oldalára vonatkozik.

II. Egy egyetemes békemű általános tervezete.

Nihil humani a me alienum puto

Wordsworth jeligéje

Az *ö. b.* eszméjével foglalkozó műnek tervezete, a fejezetek és foglalatuk jelzésével, a következő lehetne.

1. *Bevetetés és általános rész.* Az *ö. b.* fogalmának különböző meghatározásai; e meghatározás és elemeinek megvitatása. A népek életének és akaratának terjeszkedési hajlama: a nemzetköziség elve mindjobban hódít, a közművelődés egyetemesen halad, de ezzel párhuzamosan beáll a nemzeti és a nemzetiségi irányzatok fokozott hangsúlyozása, az állhazafiság lábra kap, az idegenek gyűlölése helyenként hódít.

2. *Az ö. b. eszméjének története és fejlődése.* Időrendi felsorolása és értelmezése az egymásra következő állapotoknak, melyek a béke biztosítását czélozzák. Az érdekelt nemzeteknek parlamentáris úton való megegyezése, nemzetközi v. népjog. nemzetközi választott bíróságok (*arbitrage international*), politikai

¹ Ime néhány újabb forrásmunka a *v. b.*-ről, melyeket a nemzetközi viszályok elintézésére már a múlt század vége felé ajánlott Adams Amerikában.

Das internationale Friedensgericht, von Dr. Jose F. Lopez. (Kivonat és fordítás szerzőnek „Decadencia y Regeneracion Social. Filosofia de la Justitia” cz. és Párisban megjelent művéből.)

(International Law Association). *International Tribunals*: a collection of the various Schemes which have been propounded, and of Instances since 1815, For the use of the Special Committee on Arbitration. By. W. Evans Darby LL. D. (London 97, 168 l.)

Ugyanattól: *International Arbitration treaties and procedure.* A supplement to „Int. Trib.” (London, 97, 48 l.) *Arnand*, Emile: *Les traités d'arbitrage permanent entre peuples.* 1885. 24 l.

Graf *Kamarowsky*: *Ueber den int. Gerichtshof.* Moskau. 1881. Ugyanezen orosz szerzőtől még több hasonló irányú szakmunka.

E. Descamps: *Essai sur l'organisation de l'arbitrage int.* (Bruxelles, 96, 64 l.).

szerződések, nemzetközi közösség, nemzetközi törvénykönyv, általános v. részleges lefegyverzés,¹ európai egyensúly, népek szövetsége, a neutralisok ligája, egyetemes monarchia, polysynodia, európai köztársaság (európai Egyesült-Államok), egyetlen irányító és uraló nemzet (német, francia vagy angol), synarchia, nemzetek törvényszéke, a viszályoknak parlamenti úton való eldöntése és parlamenti hozzájárulás a hadviseléshez: egyéb politikai, társadalmi és bölcsészeti és képzeleti tervek. Nemzetközi békéltető bizottságok (*Councils of international concord*, Intle Versöhnungsmcomités: Hodgson Pratt terve 1897 júl.) *L'Universalisme ou le Fusionisme d'après L. J. B. de Turreil* (Paris E. Leroux 96).

3. Az ö. b. eszméje a történelemből merített jelenségek, tények és törvények áttekinthető és okozati bemutatása, a miből kiderül, hogy a béke minden korban kívánatos volt s hogy annál biztosabban és tartósabban fog bekövetkezni, minél célirányosabban alakulnak át a társadalom és az erkölcsök.

Történelmi és társadalmi tények, melyek a békét előmozdítják vagy hátráltatják.

a) kedvező elemek: a háborúk mindinkább ritkúlnak, kegyetlenségük csökken; a háborúnak két ellenszere: a félelem és a könyörületesség (Voltaire); a pusztító fegyverek és a védelmi eszközök tökéletesítése;² a háború végtelen nyomora, rengeteg

¹ Az állandó hadseregek átalakításának tervét 1890-ben Mme Griess-Traut penditette meg s sürgeti azóta folytonosan: ezen eszmének kivülről még a dán Fr. Bajer is buzgó apostola. Álljon itt néhány újabb forrásmű.

Armées et flottes productives par Frédéric Bajer (1896. 31 n. 4-r. lap). — De la transformation des armées edestructives en armées productives. Rapport et mémoire par R. de la Gasserie (Paris 1897, 32 l).

Comment se fera le désarmement? Mémoire présenté au VIII-e congrès de la paix sur le projet de „Transformation des armées guerrières-destructives en armées pacifiques-productives, d'après la théorie de Ch. Fourier“ Par G. Moch (Berne 97, 37 l.).

A. von Bogulawski: Volkshcer nicht Volkswehr (Berlin 98). Szerző Bebelnek „Nicht stehendes Heer, sondern Volkswehr“ cz. írását igyekezik a hadseregek javára megcáfolni.

² V. ö. dr. Jókai Mórnak, a Magyar Békeegyesület elnöki minőségében 1897. április 24-én tartott felolvasását: A háborúk lehetetlenítése az ágyúk tökéletesítése által. (Egész terjedelmében megjelent a „Pesti Hírlap“ ápr. 25. számában e czímen „A háborúk és az ágyúk.“) — Nobel, a dynamit híres feltalálója és még számos kiváló elme komolyan vallja e nézetet.

költségei és a nemzetgazdaság; a hadkötelezettség és a *kereskedelem*; a nemzetközi jellegű intézmények gyors szaporodása és fejlődése: a túlnépesedés következtében beálló kivándorlások és gyarmatosítások: a nemzetiségek és fajok kibékítése és beolvasztása; a *békeegyesületek* mint a békemozgalom apostolai és az interparlamentáris unio; a két rokon szövetség mind nagyobb tért hódít és mind több hívőre talál a népek kiváló egyéniségei között; a béke előnyei, a kultura és a józan ész kapcsolatban az emberiségnek és a türelmességnek a nevelés és az oktatás útján való terjesztésével további kedvező fejlődést engednek remélni.

b) *késleltető* elemek: a háborúk állítólagos és képzelt előnyei: a népek megújhodása, hatalmas nemzetek stb., a hadseregek folytonos fejlesztése és gyarapítása, készülődés a „jövő háborúra“, nemzetközi hiúságok („*Vanités Internationales*“ l. Blackwood Magazine és Revue britannique 1874 évf.), a tévesen értelmezett hazafias nevelés és a sovinizmus; társadalmi és *vallásos* türelmetlenség és tévtanok; a politika és politikusok; bölcsek, államférfiak és katonák meggyőződése a háború nélkülözhetetlen voltáról és jótékony hatásáról: a tömegeknek rosszra irányuló hajlama, harcziás szellemük mesterséges élesztése; a társadalmi és nemzetgazdasági téren mutatkozó feltűnő különbségek, A *soknyelvűség*. (Ezen nagyfontosságú kérdésről alább még külön esik szó.) — Nemzetek és nemzetiségek alakulása.

Említsünk végül néhány jelszót és intézményt, melyek egyaránt szolgálnak érvül és eszközül a háború ellenzőinek és híveinek. Ilyenek a jog és méltányosság, a szabadság és egyenlőség, a *sajtó*¹ stb.

4. *Nemzetközi férfiak és jellemek*. Mindenha voltak fennkölt férfiak — írja Abbé de St. Pierre — a kik hazafias erényeik révén a társadalmi élet és viszonyai fölé emelkedtek. — Az, a ki magas czélt tűzött ki magának, nem riad vissza a képzelődő, idealista vagy rajongó elnevezésétől, mely inkább bélyegzi meg a vádlókat mintsem a vádlottakat (Jakobs).

¹ J. Fisahn: Friedensbewegung und Presse (D. W. N.: 1898, 19 l. f.) — O. Opitz: Das Zeitungswesen (u. o.: 408—15. l.). — Valóságos missiót teljesíthetne a békebarát hírlapíróknak 1898-ban alakult nemzetközi szövetsége: *Association Internationale des Journalistes Amis de la Paix* (Paris).

Nincs az a valóban nagy férfiú, a ki ne bizonyult volna a humánus eszmék apostolának, s ez az emberiség életében oly tanulság, mely bizonytságot tesz az eszme helyes és nemes volta mellett, s a mely majdani győzelmét biztosan engedi remélni. Annak megokolásául, hogy a legegységesebb szellemek egyúttal a legtagabb értelemben vett nemzetközi elveket vallották és ilyen irányban működtek, álljon itt a következő rövid lajstroma a legelőkelőbb világelméknek: Bentham, Béranger, Björnson Björnsterne, Bonghi, Bluntschli, Börne, Boileau, Campanella, Dante, *Dessewffy* Marczell gf., Fénelon, Foscolo, Gentili, Godwin, Goethe, Hebbel, IV. Henrik, Heine, Herder, Holtzendorff, Victor Hugo, Hillebrand Károly, *Hunfalvy* Pál, Humboldt Sándor, *Jókai*, Kant, Lessing, Leibnitz, Lorinser, *Madách*, *Corvin Mátyás*, Molinary tábornok, Fr. Passy, Périer, *Petőfi*, Quinet, Richard Henrik, Rosegger P. K., J. J. Rousseau, St. Pierre, St. Simon, Jules Simon, Sartorius, Shelley, Schiller, Sully herczeg, Mme de Staël, Mme de Suttner, Sully, *Széchenyi* István gr., Tennyson, Tolstoi, *Türr* tábornok, Volney, Voltaire, Wattenmare, *Zichy* Mihály és Antal, Sclopis F. gf., stb.²

5. Az ö. b. *lehetősége*. Vélemények, feltevések, érvek és eszmék mellette és ellene. — *Pro*: St. Pierre, Rousseau, Leibnitz, Fleury bibornok, Goethe, Weber bölcseő, Maxime du Camp stb. *Contra*: A. de Saint-Joseph, Treilhard, Dühring, Martens stb., katonai tekintélyek: Masroleni, Reichenau stb.

E tekintetben igen tanulságos a „DWN“ következő állandó rovata: Gegen den Krieg, Citate aus der alten und neuen Literatur. — A két rendbeli érvek, mint eszmény és valóság gyakran egyazon személyben is fellelhetők (Goethe, Voltaire). Mindezekből mely következtetések vonhatók le?

6. A *vallás az ö. b. szolgálatában*. Szerepe és fontossága a népek életében, a történelemben és a művelődés történetében.

¹ L. G. Picot emlékbeszédét az Académie 1896 decz. 5-iki ülésén, és: Jules Simon et l'oeuvre de la Paix par Fr. Passy (Les Etats-Unis d'Europe, 1897. jan.—febr.)

² Mindezen s még számos más kiváló békebarát-elve nyilatkozatai a következő munkákban vannak összegyűjtve. *Androcles*. Anthème à la guerre! Recueil d'extrait d'auteurs anciens et modernes, suivi de statistiques (Paris, 1890). — A. H. Fried: Friedens-Katechismus, 2. kiad. 1896. Berlin, 80 l. — L. Katscher: Friedensstimmen, eine Anthologie, Berlin, 400 lap.

A vallás és a vallásos érzelmek minden korban fontos alkotó elemei voltak a történelemnek, legalább is oly fontosak mint a nyelv, a szokások, a jog, a babona, a hagyományok és a — nők.

Mint a békés törekvéseknek célja és útja, hogy a fennálló különbségeket és akadályokat mindinkább elsímítsa és csökkentse, és hogy a nemzetközi életben a kapcsolatokat és érintkező pontokat folyton szaporítsa, nem hallgathatjuk el, hogy ezen törekvésekre a vallásos mozgalmak gyakran negatív befolyással voltak.¹ A katholicismus, mondja Laurent (*Histoire du droit des gens, t. X. les nationalités*, p. 15.), azzal dicsekszik, hogy örökké változatlan és hogy mégis mindenkor kielégíti az emberiség szükségleteit. Ebben ellenmondás rejlik, mert az eszmék és az érzelmek változásával egyúttal változnia kell az őket kielégítő elvnek is. A mozdulatlanság a halállal egyértelmű, ez pedig nem irányíthatja az életet. Szükséges tehát, hogy a vallás is módosuljon vagy lemondjon a lelkeket kormányzó hatalmáról.

7. *Könyvészeti és statisztikai rész*, mely egyetemes és nemzetközi értelemben a következő fejezetekre oszlik:

a) az ő. b.-re vonatkozó történelmi, bölcséleti, államtudományi, politikai, katonai és társadalmi munkák;

b) az ő. b. problémájának megoldására mindmáig ajánlott és kiesztelt módok;

c) a hazafiság irodalma és hazafiság az irodalomban;

d) kosmopolitismus és sovínismus; általános emberi vagy nemzeti fölény;

e) nemzetköziség: történet, fejlődés és statisztika;

f) nemzetiségek: eredet, történet és fejlődés;

g) vallási dolgok;

h) a jövő dolgok: politika és társadalom;

i) az ő. b.-re vonatkozó folyóiratok és lapok;

j) a békeegyesületek és a nk. békecongressusok működésének statisztikája.

*
*
*

¹ *Guerre et Christianisme*, par Jean de Triac (Paris, 1897. F. Didot, 400 l.). — *u. a.*: Réponse au Père Ollivier (Paris, 1898. Dentu, 60 l.). — *Patriotismus und Christenthum*, v. Leo N. Tolstoi (Berlin, 1894.). — *The New Order* (Purleigh. Maldon Essex). February 1898. The league of peace in relation to the nazarenes and the spirit-wrestlers, by Wlad, Tchertkoff. Jókai egy cikkével foglalkozik, mely a Magyar

Az ö. b. Standard-művének avagy encyklopédiájának most vázolt tervezetéből egy fontos részt hagytunk el, a legfontosabbat: a tudományokban és művészetekben, szóval a civilizációban rejlő erőket, melyeknek anyaföldje a nevelésben, csirái az oktatásban rejlenek.¹

E hosszabb bevezetés és tájékoztató után vegyünk közelebbről szemügyre néhány újabb béketervet s meddőségük okait, hogy azután átlérhessünk dolgozatunknak tulajdonképeni tárgyára, mely a legutóbb említett kulturális szempontokat vitatja.

Kemény Ferencz.

(Folyt. köv.)

Hírlap 1897. nov. 4. számában jelent meg és a *nazarénusok* ügyét szellőzteti, kiket egyébiránt kérelmökkel elutasítottak.

¹ A legkülönbözőbb ágazatokban oly gazdag békeirodalom mind máig még híján van egy ily összefoglaló, alapvető és egyetemes békeműnek, melynek megvalósítása, igaz, egész embert és egész emberöltőt kíván meg, de egyúttal a legnemesebbek becsvágyára érdemes. Jellemző, hogy e képzelt műnek háborús párja már megvan: Blioch János orosz bankárnak és közgazdasági írónak hat kötetes és több mint 4000 lapra terjedő munkája ez „A háboró jövőjéről”, melynek német, francia és angol kiadásai sajtó alatt vannak (l. N. Fr. P. 98. decz 17. t.).

AZ ÁLLAM GAZDASÁGI ATTRIBUTUMAI.

I. Vámpolitikai irányzatok, Gazdasági autonomia és vámszövetség.

Az önálló vámterület érdekében megindult harez eddig lát-szólag közjogi jelszavak alatt folyt ugyan, de ez ne téveszsen meg senkit az iránt, hogy mély gazdasági ellentéteket is rejt az magában, melyeknek érvényesülési törekvése döntő befolyást gya-korol majd azon formulák sorsára is, melyeket Magyarország gazdasági és kereskedelmi viszonyai állandó szabályozásának kér-dése fölvet vagy föl fog vetni. Ha minden kereskedelmi szerző-dés nem csupán a szerződő államok érdekei közti kompromisz-szumot képvisel, hanem kompromisszumot képvisel egyszersmind az ugyanazon állam területén belül nyilvánuló gazdasági ellentétes érdekek közt is, akkor világos, hogy épen ezen ellentétes érde-kek kiegyeztetése érdekében fekszik az állam gazdasági létével összefüggő jogok és jogosítványok törvényes kereteinek oly forma konstruálása, mely elég ruganyosnak mutatkozzék arra, hogy a közgazdasági élet időleges változásai és alakulásai beilleszkedé-sére tért nyisson s ne kösse le semmi irányban az állami akarat szabad cselekvőségét bizonyos politikai szervezetek érdekében.

A dolog könnyű volna, ha az állam politikai souverainitása eszméje egyszerűen átvihető volna a gazdasági térre is. Csakhogy ez nincs úgy, mert a gazdasági élet határai nem vágnak össze a politikai élet határaival, törekvései nem bírják önmagukban végeztéljaikat. A politikai souverainitás föltétele a szabad korlát-lanság minden irányban, vele szemben más souverain államtestek csak negatív, csak tiltó korlátokat állíthatnak. A gazdasági souve-rainitás ellenben, mihelyt kilép saját köréből, érvényesülésének egyenes pozitív akadályaira bukkan más idegen gazdasági terü-

letek autonómiájában, melyek föltétlen valósulásának útját állják. Ennélfogva a gazdasági autonómia csak eszköz, csak alkudozási objectum, bizonyos előnyök lekötésére, melyeknek egyenértékét az állam saját cselekvési szabadsága önkorlátozásában kínálja fel. Szóval a politikai souverainitás öncél, a gazdasági örendelkezés ellenben a világverseny váltakozó fegyvere. Amannak tárgyai az államélet elidegeníthetetlen eszményi javai, ezéi pedig a gyakorlati élet materialis értékei, melyeknek számszerű exponensét az államok gazdasági közössége adja meg s érdekeik solidaritása biztosítja.

Hogy a gazdasági önállóság nem azonos a politikai souverainitás fogalmával, azt a példák egész sorozata bizonyítja. Így az 1873-iki fermán által a szultán a nem souverain Egyiptomnak is megadta azt a jogot, hogy a török birodalom jogkötelezettsége körén belől idegen államokkal szerződéseket köthessen a vámok, a földmivelés és kereskedelem tárgyában. Sőt az 1874. október 20-iki kollektív jegyzék által Németország, Ausztria-Magyarország és Oroszország együttesen követelték az akkor még nem souverain dunai fejedelemségeknek ugyanazt a kedvezményt, melyet az 1887. évi törvény alapján Bulgária is meg tudott magának szerezni. 1884-ben Anglia Gladstone alatt a dél-afrikai Buren-köztársaságnak még messzebb menő önállóságot engedett, miután már előbb sok gyarmatának kereskedelem-politikai autonómiáját biztosította. Így Kanada már 1840-ben, illetőleg 1867-ben megkapta azt, Új-Dél-Wales 1842-ben, illetőleg 1854—55-ben, Victoria 1855-ben, Dél-Ausztrália és Tasmania 1856-ban, a Fokföld 1870-ben, Nyugat-Ausztrália 1890-ben stb.

Az önálló gazdasági terület elismerésével az angol gyarmatok mindenekelőtt azt a jogot nyerték meg, hogy közvetlen szomszédaikkal kereskedelmi szerződéseket kössenek. Ezt a jogot később más államokra is sikerült kiterjesztetniük és pedig úgy, hogy az anyaország által kötött szerződések többé nem bírnak érvénnyel önmaguktól e gyarmatokkal szemben is, hanem az azokhoz való hozzájárulás az illető kormányok elfogadásától tetetik függővé. Az első példát erre az Anglia és Románia között létrejött szerződés adta meg 1880-ban. Angliának Paraguay-jal való kereskedelmi szerződését pedig, 1884. okt. 16-ikáról, az önálló gyarmatok túlnyomó része egyenesen visszautasította s csak néhányan s ezek is csak egyes részeiben fogadták el.

Épen úgy azonban, mint a hogy tulajdonképeni souverainitással nem bíró államok is képesek lehetnek a körülmények szerint egymással és idegen államokkal kereskedelmi szerződésekre lépni, megfordítva az sem példa nélküli, hogy különben teljesen souverain államok is kereskedelmi politikai önállóságukról örök időkre lemondanak. Az 1867. július 8-iki szerződés értelmében Luxemburg nagyhercegség önrendelkezésének ezt a jogkörét Poroszországra ruházta át s ezóta vám- és kereskedelmi politikai vonatkozásban a német birodalomhoz tartozik. Hasonlóan áll a dolog Liechtenstein hercegség és Ausztria-Magyarország államjogi viszonyával. Sőt a kereskedelmi politika irányzata is egészen divergál a reálunióban élő Svéd- és Norvégország között. Svédország irányzata ugyanis ez ideig határozottan védvamos, Norvégiáé pedig szabadkereskedelmi. Mindkettő rendesen egyenlő időtartamra köti meg szerződéseit, különben pedig kereskedelem-politikailag egymással ellenkező álláspontot foglalnak el.

A német egység megalkotásának is egyik előfeltételét képezte tudvalevőleg a souverain fejedelmek lemondása kereskedelem-politikai önállóságukról, minél fogva a német kereskedelmi politika tényleg a birodalom kompetenciájához tartozik örök szerződés alapján, nem úgy, mint a Zollverein idejében, a mikor az egyes tagok felmondás folytán bármikor visszanyerhették vám-politikai önállóságukat. Csak a Svájczezel és Ausztria-Magyarországgal kötendő szerződés az, a melyeknél a császár köteles az ezekkel közvetlenül határos szövetségi államokat is megkérdezni. (Lásd az 1870. nov. 23-iki szerződés zárprotocollumát, továbbá az 1867. júl. 8-iki vámegyesületi jegyzőkönyvet.)

De még sokkal nevezetesebb joglemondást tartalmaz az 1871. május 9-iki frankfurti béke 11-ik §-a, mely *örök időkre* stipulál egy legfőbb kedvezményességi klauzulát, felmondhatatlanság hatályával Franciaországgal szemben. Tudnunk kell, hogy a német-francia háború következtében a Franciaország és a német vámegyelet között előzőleg fennállott kereskedelmi szerződés jogalanyaiban változás állott be, a mennyiben az új német birodalom jogutódja volt ugyan kereskedelem-politikailag a vámegyeletnek, de államjogi és nemzetközi jogi értelemben azzal nem volt azonos. Nyilvánvaló volt tehát a régi szerződés érvénytelenítésének és új szerződés kötésének szüksége. Ebben a két kormány a legkedvezményesebb elbánás alapelvéből indult ki, csupán azon

kedvezményeket véve ki, melyeket a szerződő felek valamelyike más országoknak biztosít, mint a következőknek: Anglia, Belgium, Németalföld, Svájc, Ausztria-Magyarország és Oroszország.

A frankfurti szerződés ezen örök érvényű klauzulája, mely egyúttal a legtöbb kedvezményes szerződés egy viszonylagos formáját állapítja meg, nagy hatást gyakorolt a kereskedelmi politika egész alakulására Európában, a mennyiben a kisebb államokra nézve állandó ösztönzésül szolgált a legtöbb kedvezményességi formula elfogadására. Ezt megelőzőleg Poroszország és Ausztria között a differenciális vámok kiterjedt rendszere készítette elő az átmenetet a teljes vámegyesülésre, melyet csak a Poroszország és Franciaország közt a legtöbb kedvezményesség alapján 1862-ben kötött kereskedelmi szerződés robbantott szét, kiragadva Poroszországot Ausztria nyűgei alól. Így győzött az autonóm vámpolitika fölött minden vonalon a szerződési politika az európai államok gazdasági törekvéseiben.

Minden kereskedelmi törekvés főczélja a gazdasági termelési terület kiterjesztése, illetőleg a fogyasztási piac biztosítása. Ennélfogva autonóm kereskedelmi politikát csak oly államok üzhetnek, melyek gazdaságilag elég erősek, hogy a piacot souverain módon uralják s annak törvényeket diktálhassanak, vagy pedig más nemzetekkel szemben elszigetelni óhajtják magukat, mivel képesek minden szükségleteiket a belföldön fedezni.

A gazdasági politika azonban tisztán az anyagi érdekek politikája. Semmi sem lehet fonákabb és végzetesebb, mint merev jogi formák kereteibe szorítani bele a közgazdasági élet változó igényeit. Angliát épen az emelte az anyagi felvirágzás oly magas polezára, hogy az angolok semmit sem cselekedtek csupa elvből vagy mert valamit elméletben helyesnek ismertek el, hanem mivel mindig tudatában voltak annak, hogy más idők más szükségeket igényelnek. Ellenben Portugália és Spanyolország szomorú példáját nyújtják annak, hogy miként köszönheti mindkét ország hátramaradását első sorban kereskedelmi politikai viszontagságainak, melyek következtében gazdasági létalapját könnyelműen kockáztatva, utoljára fejlődésének minden anyagi föltételét eldobta magától s munkakedvét veszítve, ezzel egyidejűleg nemzeti prestige-ét és politikai súlyát is áldozatul hozta.

Ez volt az eredménye annak az áldatlan befolyásnak, melyet Anglia kereskedelmi szupremáciája gyakorolt Portugáliára az

1703-ban létrejött Methuen-féle szerződés következtében, mely látszólag mindkét félnek kedvezményeket biztosított, a midőn az angoloknak megengedte újból az egyideig eltiltott gyapjúárúk bevitelét az 1684. előtt fennállott 23⁰/₀ értékvám mellett, viszont Portugália számára biztosította borainak ¹/₃-dal olcsóbb vám melletti bevitelét Angliába, mint a hogy más országoknak engedve volt.

De mi lett az eredmény? A magas fokra jutott portugál ipar néhány év alatt teljesen tönkrement. Az angolok nemcsak ahhoz értettek, hogy a 23 ⁰/₀-os vámot lassanként 3⁰/₀-ra nyomják le, hanem már akkor oly magas tökélyben bírták az értébevallás művészetét, hogy tényleg csak alig felét fizették a kivetett vámtételeknek. S míg azelőtt más országok is konkurrálhattak Portugáliában Angliával, most az összes kereskedés angol kezekbe ment át, a mi kifejezést talált abban is, hogy utoljára á váltóárfolyam Portugalia hátrányára 15⁰/₀-kal differált.

Igaz ugyan, hogy a portugál borok is kedvezményes piaczt nyertek Angliában, de Anglia ennek fejében, lemondva a drága francia és német borokról, a portugál gyarmatokkal való összes kereskedést kezébe ragadta, úgy hogy e gyarmatok utoljára egészen Anglia gyarmataivá lettek, Portugália rájuk nézve csupán közvetítő helylyé süllyedt le.

Így lön a nagy portugál gyarmatbirodalom idegen érdekek szolgájává, egyetlen kardesapás nélkül. Áruikért az angolok elszedték Portugáliától gyarmatai aranyát és ezüstjét, azzal keletre mentek, megvásárolták annak keresett czikkeit s elárasztották velök az európai piaczt, másodszor is zsebre téve a nyereséget. Magába Angliába azonban a drága keleti czikkeknak behozatala is tiltva volt, oda csak nyers anyag, legfeljebb félgyártmány jutott, mely mint kész kitűnő angol áru vándorolt ismét a külföldre, hogy ismét és ismét pénzt vigyen vissza a hazába. Portugál aranynyal és ezüsttel alapították meg az angolok nagy keletindiai birodalmukat s lettek a földkerekség első gyarmatosítóivá, első kereskedelmi hatalommá. Portugália pedig sohasem bontakozhatott ki többé a britt uralom fojtogató karjai közül; elvesztette tengerentúli tartományait s jelentéktelen hatalommá süllyedt.

Súlyos tanulságok ezek azon viszony helyes megítélésére is, melyek Ausztria és Magyarország közt az 1867 : XII. t.-cz. alapján fennáll.

Magából az autonóm szerződési képességből még önmagában véve nem következik az, hogy az mindkét fél számára tágabb jogalapot, illetőleg jobb gazdasági eredményeket nyújtana a kereskedelmi politikai szövetség formájánál. A Hanza annak idején az északi fejedelmekkel, az angol királyokkal és orosz csárokkal egész sorát kötötte az oly szerződéseknek, melyek nyilván kereskedelmi szerződéseknek ismerendők fel, tényleg azonban csupán a Hanzának biztosítottak szerződészerű előnyöket. Ép ezen szerződések folytán vett a Hanza kereskedése oly intenzív felvirágzást. A régi olasz köztársaságok: Genua, Pisa, Velence is ismételten kötöttek a keleti fejedelmekkel úgynevezett „kapitulációkat“, a melyek a viszonzóság elvét teljesen nélkülözték. Sőt csak legújabban is az 1860-iki, Anglia és Franciaország között kötött, úgynevezett Cobden-szerződés alkalmat nyújtott Angliának, hogy az ott biztosított engedményeket minden ellenszolgáltatás és a viszonzóság kikötése nélkül kiterjeszsze minden idegen államra. S midőn 1892-ig Svájc a maga konvencziós tarifáját és összes engedményeit kereskedelem-politikai téren minden nemzetre kiterjesztette, melyek Svájcczal szemben nem bántak el kedvezőtlenebbül, mint más államokkal: a kölcsönösség feltétele itt sem lett kikötve.

Ellenben közös kereskedelmi szerződések egyidejűleg több állam részéről kötettek nem egyszer oly eredménnyel is, hogy ily solidaris föllépéssel biztosítottak maguknak roppant gazdasági előnyöket a szövetséges államok. A század elején I. Napoleon által Angliával szemben dekretált szárazföldi zár inkább csak passiv értelemben volt kollektív eljárás. De az 1885-iki Kongo-akta is collectív kereskedelmi szerződést létesített az abban résztvevő tizennégy állam között. Ép úgy az 1890. július 2-iki brüsseli konferencia-akta tizenkét állam közt állapított meg közös kereskedelmi eljárást arra nézve, hogy a Kongo-medenczében a beviteli vámok tilalma megszüntetessék s a fegyverekkel és szeszes italokkal való kereskedelem korlátoztassék.

Általában ideszámítható az a mindinkább nyilvánuló törekvés is, hogy egyes országok és államok nagyobb gazdasági területekbe egyesüljenek; p. o. az 1888-ban Washingtonban és 1897-ben Philadelphiában ismételten megbeszélés tárgyává tett Pan-amerikai vámszövetség terve, a Greater Britain neve alatt

ismert mozgalom s a közép- és nyugot-európai vámsszövetségnek nem egy hívet számító eszméje.

Amde ily tartós vagy ideiglenes egyesülés bizonyos gazdasági czélok elérésére, harmadik államokkal szemben csakis egységes jogalany formájában jelentkezhetik, a hol egy közös és központi szervre ruháztatik az egyes államok s azok alkotmányos testületei képviselte. Így az Egyesült Északamerikai Államokban is az elnök jogosítva van az alkotmány felhatalmazása alapján a senatus kétharmadának beleegyezése mellett szerződések jogérvényesen kötni és ratifikálni; ellenben a képviselőházat semmi közreműködés nem illeti meg az utólagos jóváhagyáson kívül. Angliában is hagyományos és kizárólagos joga a koronának a szerződések megkötése, csak az oly szerződéseket köteles a parlament jóváhagyása alá terjeszteni, melyek fennálló angol törvényeket változtatnak meg s az országra pénzbeli terhet rónak. Sőt joga van a koronának tiszta legtöbb kedvezményes szerződést a népképviselő jóváhagyása nélkül is megkötöni.

Hasonlóan a császár, mint a birodalom legfőbb feje, kezdeményezi a kereskedelmi szerződéseket a német birodalmi alkotmány szerint. Ő választja meg az időpontot, ő jelöli ki a tárgyalások vezetőit s látja el azokat utasítással. A szövetségi tanács csak akkor foglalkozhatik esetleg a szerződéssel, ha az minden részletében meg van már állapítva.

A szövetségi tanács hozzájárulása s a birodalmi gyűlés általi jóváhagyás után a szerződés császári szentesítéssel törvényerőre emelkedik. Tényleges érvényéhez azonban szükséges az idegen állam mérvadó tényezőinek elfogadása is, melyet a ratifikációs okmányok kieserélése biztosít.

Ebből folyólag az egységes vámterület kriteriuma nálunk sem a monarchia két állama közti gazdasági viszony tartalmában keresendő, hanem abban a formában, a melynél fogva mindkét állam kifelé egységesen, *egy* nemzetközi individualitásban jelentkezik. Szabatosan írja körül ezt az 1867: XVI. törvényezikk 1. §-ának első pontja is, midőn megmondja, hogy „mindkét fél államterülete a szövetség idejére és értelmében egy vámterületet képez, melyet *közös vámhatár vesz körül*“. Tehát nem azért képez egy vámterületet, mivel a közbeeső vámvonalak hiányoznak, mert különben két oly gazdaságilag és politikailag teljesen független állam is, melynek kereskedelmi politikája kölesönösen a szabad

forgalmon alapul, közös vámterületet kellene hogy képezzen a politikai és természeti összetartozás minden más kapcsa nélkül is, a mi nyilván hamis következtetés volna, — hanem egységes vámterületet képez azért, mert kifelé közös vámhatár veszi körül, mert a gazdaságilag különálló két territorium tartós szétválása formailag megszűnik az államközösség azon magasabb rendjében, mely a nemzetközi érintkezések szabályozásának alapjául szolgál, mert absorbeáltatik a közös állami főhatalom egy más funkciója által, a mely egészen személyes jellegű s ez a monarchia külső reprezentációja.

Hiszen a legfőbb uralmi jogok ezen koncentrikus szervezése a dualistikus államkapcsolatban nem egyedül áll. Ilyen a háború s béke joga is, mely szintén csak egységesen gyakorolható, dacára annak, hogy az ennek eszközeül szolgáló hadügy közös a két állam között, sőt ezzel összefüggő egyes intézkedések még csak közös kezelést sem igényelnek, hanem teljesen önállóan teljesíthetők.

Talán paradoxonnak tetszhetik, de igen egyszerűen bizonyítható, hogy a vámközösségnek ilyen formája, ha nem praejudikál a monarchia két állama közt esetleg a belső fogyasztási és vámvonalak felállításának sem, csupán azoknak külső vámpolitikai egységét fixirozza, *egyenesen teljes cselekvési szabadságunknak áll érdekében*. Egészen világosan fog állani e tétel, ha meggondoljuk, hogy a legtöbb kedvezményes politika által ma már minden állam actiója némileg kötve van, gazdasági politikája bizonyos tekintetekben más államok sorsához van fűzve s ehhez képest a szerződési politika szabad terrenuma napról-napra szűkebb körre szorul. Egy állam, mely egy másikkal szövetkezik, a mely viszont a legtöbb kedvezményes klauzula által harmadik államokkal szemben van kötelezve, a számára biztosított koncessziókat távolról sem értékelheti oly magasra, ha azok a klauzula alapján nemcsak neki adatnak meg, hanem másoknak is. A differenciális elbánásban részesülő államra nézve magasabb vámtétel is kedvezőbb lehet egy alacsonyabbnál, föltéve, hogy a konkurrens államoknak még magasabbat kell fizetnie. Viszont a legmesszebbre menő vámmérséklés sem ér semmit, ha azzal egyidejűleg egy hatalmas versenytárs konkurrencziájának is tér nyitnak.

Kétségtelen példát szolgáltat ez axioma igazolására Német-

ország eljárása, midőn megtagadta a francia borokra vetett bevételi vám mérséklését, mivel a Franciaországból eredő nagy borbehozattal szemben méltán tarthatott a vámbevételek nagy csökkenésétől. Pár évvel később Olaszországgal lépett tárgyalásokba. De Olaszország mindenekelőtt a főkiviteli cikket képező boraira kivetett vám leszállítását követelte, mivel szemben késznek mutatkozott a német iparnak a legmesszebb menő kedvezményeket biztosítani. Németország hajlandó is lett volna erre, mert az olasz borok sajátosságai mellett nem volt oka tartania attól, hogy azok az egész piacot meghódítják vagy olcsóbb behozataluk más hátrányokat vonhat magával. Úgyde Németország kötve volt a legtöbb kedvezményesség klauzulája által Franciaországhoz, úgy hogy az olasz borok vámjai mérséklése önként és minden további ellenszolgáltatás nélkül javára esett volna a francia boroknak is, a mit pedig oka volt megtagadni a Franciaországgal kötött szerződésnél. Ily körülmények közt kénytelen volt, nehéz szívvel bár, lemondani ipari kivitele várható előnyeiről.

A legtöbb kedvezményes rendszernek ezen merevsége teszi érezhetővé a közvetlen szomszéd államok forgalmi politikája szabadságának bizonyos tágítását abban az irányban, hogy gazdasági érdekeik szabad egyeztetése érdekében főlsszabadítsák magukat a harmadik államra való tekintet, tehát a legtöbb kedvezményességi kikötés feszélyező nyügei alól. Ezen törekvésnek a közvetlen folyománya a szorosabb vámpolitikai egyesülés előkészítése egyfelől a politikai összetartozandóság demonstratív nemzetközi kifejezése által (közös vámterület), másrészt bizonyos differenciális elbánás által, mely azonban inkább csak mint anomália áll fenn s a nemzetközi jogrendszerben legfőlebb türt szerepe van. Ez utóbbinak típusát nyújtja a monarchiánk és Szerbia között az 1878. júl. 8-iki praeliminaris egyezmény alapján létrejött egyezség, a mely a két állam teljes vámegyesülését vette célba. Igaz, hogy ez a vámegyesülés később abban maradt, de az 1881. május 6-iki egyezség (1882: XXX. t.-cz.) is oly megállapodást tartalmazott még, mely szerint bizonyos osztrák-magyar provenienciájú nyerstermények és cikkek a Szerbiába való bevételnél csak felét fizetik a legtöbb kedvezményes nemzetekkel szemben fennálló vámtételnek, ha a bevétel közvetlenül a közös vámhatáron át történik. Ezt a megállapodást a többi szerződő államok is elismerték.

Egészen hasonló tekintet alá esik a monarchiánk részéről Olaszországgal az 1879: I. t.-cz. alapján nyújtott azon kedvezmény is, hogy a közép-olaszországi, lombardiai és velencei olasz borok és velencei szalmakalap-gyártmányok az Ausztria-Magyarországba való behozatalnál oly mérsékelt vámokat fizetnek (utóbbiak darabonként 5 krt), a melyeneket más legtöbb kedvezményes állam nem igényelhet. Itt már a politikai múlt közössége az indok, mely a kivételes elbánást igazolja. Végre a harmadik típusa a legtöbb kedvezményességi klauzula alóli kivételnek monarchiánkban, mely azonban elméletben nem jelenti egy államnak sem előnyösítését a másik rovására, — a Fiume és Trieszt tengeri kikötők emelése érdekében fennálló díjszabás, mely szerint a tengeren behozott árúk alacsonyabb vámokat fizetnek, mint a szárazföldön. Így ha p. o. Anglia hozzánk az adriai tengeren küldi czikkeit, ezek előnyösebben vámoztatnak el, mint a szárazföldön bejött német czikkek, jóllehet Németországgal legtöbb kedvezményességi viszonyban vagyunk.

De hogyan egyeztethető össze a monarchia vámpolitikai egysége kifelé a külön területi önállóság princípiumával befelé? Hogyan képzelhető a vámközösség külső keretében két független gazdasági szervezet? Egyszerűen a következő formula által: mi kötelezettséget vállalunk arra, hogy Ausztria ipari termelését megvédjük minden más iparos állam ellen, *kivéve önmagunkat*, Ausztria viszont kötelezettséget vállal az iránt, hogy a mi nyers-termelésünket megvédelmezi minden idegen konkurrenzia ellen, *kivéve saját termelését*. Kölesönösen kedvezményes piacot biztosítunk egymásnak, de csak harmadik államok rovására, nem saját iparfejlesztésünk természetes föltételei feláldozásával. Más szavakkal nincs kizárva e formula mellett egy autonom vámpolitika lehetősége a monarchia két állama közt esetleg fokozatos vámemelésekkel is, melyeknek azonban beláthatlan időig csak igen mérsékelt protectív jellege lehetne, mely mellett a kisipar megtalálná boldogulása s fejlődése útját, s mely nem veszélyeztetné mezőgazdasági kivitelünknek az osztrák piacokhoz fűződő fontos érdekét sem, sem az osztrák iparnak biztosított első-séget fogyasztási területünkön. Hiszen utóvégre mikor fog az elkövetkezni, hogy Magyarország, mint exportáló iparos állam, nemcsak saját szükségletét lesz képes fedezni, hanem iparczikkei elhelyezésében a külföldi piacokon mint Ausztria konkurrensa

is kénytelen lesz föllépni. Ha ez valaha bekövetkeznék, a minek óhaj tandóságáról ugyan sem a nemzeti állam politikája szempontjából, sem magasabb rendű kulturpolitikai szempontból meggyőződve egyáltalán nem vagyunk — de ha ez mégis bekövetkeznék, akkor, elismerjük, a gazdasági közösség mai keretei méltán elégteleneknek bizonyulnának. Mindaddig azonban, míg erre kilátás nincsen, érdekeink a világpiacra parallel haladnak, sőt egymást egészítik ki s azoknak egységes reprezentálása czélszerűségi okokból is kiválóan indokolt, mert a közös erő, a közös akció fokozott erkölcsi és anyagi súlyát biztosítja. De érdekeink állandó egyeztetése lehetőségének befelé, egymás között, sem állja semmi útját, mert hiszen, mint mondtuk, a vámterületi közösségnek éppen nem a szabad forgalom képezi szükségképen egyedüli kriteriumát, vagy legszűkebb határát, hanem legszűkebb határát képezi az a negatív rendelkezés, az a viszonyosság, hogy *egyetlen más nemzet se értékesíthesse nálunk vagy Ausztriában oly előnyösen (tehát nem előnyösebben, hanem oly előnyösen) azon kiviteli cikkeit, melyekben ezen államok természetényeivel vagy iparával konkurrál, mint magok ezen államok.*

Látnivaló, hogy ez a legtöbb kedvezményes formulának oly elvi kiegészítése, mely nem egy doctrinair álláspont érdekében köti le eleve az állam gazdasági cselekvését, hanem reális momentumok szerint szab korlátot az idegen érdekek terjeszkedésének saját anyagi létkörében. Nem a távolabbi és közvetettebb érintkezési vonalakon állítja fel anyagi szervezkedésének *a priori* határait, melyeken belül mozogni kénytelen, nem a végpontokat tüzi ki előre megmásíthatatlanul, melyeknek irányában kötött marsrutával halad a bizonytalan czél felé, hanem a konkrét helyzet, az adott viszonyok és a geográfiai fekvés elutasíthatlan tényeiből bontogatja ki gazdasági programja általánosabb körvonalait, a közvetlenül érdeklő jelenségek inductiójának láncolatán át jut gazdasági berendezkedése összképéhez. A legtöbb kedvezményesség theoriája egy positiv maximumát állapítja meg mindazon kedvezményeknek, melyeket egy állam a többi államoknak bizonyos körülmények között megadni köteles; a differenciális elbánás egy *negatív* maximumát állapítja meg éppen ellenkezőleg azoknak a kedvezményeknek, melyeket az állam legközvetlenebb gazdasági céljai érdekében minden más államtól, mint a melylyel a gazdasági politika solidaritásánál fogva

bensőbb és állandóbb érdekkapcsolatban áll, megtagadni köteles. E két végpont között hullámszik a kereskedelmi és vámpolitika modern eszméinek és intézményeinek egész átmeneti rendje, mint összefüggő sorozata a nemzeti munka és productio értékesítési folyamata különböző tüneteinek.

Az állam gazdasági individualitása tehát jogai és kötelességei e két ellenkező polusa közé talál természetes beillesztést. A legtöbb kedvezményes klauzula szabályozza azon kötelezettségeket, melyeket az egyenlő elbánás elve ró a szerződő felekre, a differenciális rendszer pedig statuálja a kivétel jogát a nemzetközi rend általános határozmányai alól, a mi nélkül az állam öncéljai nem volnának megvalósíthatók, szabad elhatározása pedig a mechanikai függőség egy mozdulatlan gépezetébe maradna beékelve azon interdependentia szálainál fogva, melyet a legtöbb kedvezményes klauzula teremtett meg az európai államok kölcsönviszonyában.

Hogy azonban az állam gazdasági organismusának e kettős életműködése zavartalanul folyhasson és konfliktusokra ne vezessen. magok a nemzetközi tételes jog szabványai állítanak fel bizonyos elvi korlátokat, melyek föltétele mellett a legtöbb kedvezményesség tiltó természetű akadályai alól is kivétel engedhető. E föltétel benne foglaltatik úgy az Olaszországgal kötött vám- és kereskedelmi szerződés (1892: VI.) VII. cikke *b)* pontjában, mint a Franciaországgal először 1879. január 20-ikán kötött s ismételten megújított, a Spanyolországgal 1880. június 3-ikán kötött egyezmény VIII. cikke *b)* pontjában, a Németországgal kötött s az 1892: III. t.-cikkben foglalt kereskedelmi és vám. szerződés 2-ik cikke 2-ik pontjában, a Svájccsal (1892: VII. t.-cz. 1. §. 2. pont.) Belgiummal (1892: VIII. t.-cz. 2. §. 2. pont) stb. kötött szerződéseinkben, melyek mindegyike a már megkötött vagy jövőben megkötendő *vámegyleti viszony feltételéhez köti az egyik fél részéről a legtöbb kedvezményesség alól engedélyezendő kivételt.*

Mit értünk azonban közjogi értelemben vámegylet alatt, mily természetű politikai kapcsolatát két vagy több független államnak, erre nézve a nemzetközi jog dogmatikája nem ad feleletet, csakis a történeti faktumok, a historiai államalakulások természete döntheti el e kérdéseket. A tudományos fogalmak ingatagsága e tekintetben nagy mértékben volt alkalmas fokozni

a politikai ellentéteket. Vámegylet, vámpolitikai egység, vámterületi közösség, vámszövetség stb. lényegileg alig különböznek. Az 1867: XII. t.-czikkben is hiába keresnők a közös vámterület szabatos körülírását. Már fentebb rámutattunk, hogy a szabad és vámmentes forgalom nem képezheti a vámterületi közösség döntő ismérvét, mert különben két politikailag teljesen független és souverain állam is, ha egymással szabad kereskedést folytat, vámegyletet képezne, dacára annak, hogy talán vámpolitikai individualitása harmadik államokkal szemben mindkettőnek a kereskedelmi szerződések önálló megkötésében nyer kifejezést. Az 1867: XII. t.-cz. gazdasági része megalkotásánál, tudjuk, a kiegyezés politikusai előtt a szabad kereskedelmi irányzat eszményei lebegtek, de nem zárkóztak el az elől sem, hogy Magyarország esetleg Ausztriával szemben külön érdekeit vámvonalak által szabályozhassa. Vajjon ezzel megszűnnék-e a gazdasági közösség azon magasabb rendű kapcsolata, mely a külföldi szerződések értelmében kontemplált vámegyleti viszony föltételéhez köti a legtöbb kedvezményes klauzula kötelekei tágitását? Nem, mert különben Ausztria és Magyarország között megszűnnék a differenciális elbánás minden lehetősége s ez nem csupán érdekeinket esorbítaná, de kölesönös korlátolása volna a magyar király nemzetközi souverainitásának Ausztriával s az osztrák császárénak Magyarországgal szemben, már pedig Ausztria és Magyarország mint nemzetközi kapcsolat nem bír értelemmel és jogosultsággal, ha e kapcsolatból nem a nemzetközi hatalom fokozott ereje, de annak viszonylagos gyöngítése származik mindkét államfélre nézve.

Marad tehát, ismételjük, a vámterületi kapcsolat egyetlen elfogadható döntő és lényeges elemének a kifelé való kifejezett vámpolitikai egység az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a irányadása szerint s az abban foglalt alkotmányos ellenőrzési jog érintetlen hagyása mellett. A közjogi áldozat, a mely a külső vámpolitikai egység fixirozásában áll mindkét állam paritásának teljes megóvása mellett, aligha lehet nagynak nevezhető, ha másfelől oly gazdasági rekonpenzációt talál, a milyen a két, külső szövetségre egyesült gazdasági területnek egymással szemben teljes függetlensége autonóm vámvonalakkal, a termelés önálló szabályozásával s parallel szerződésekkel, melyek mindig alkalmas fegyverekül kezelhetők akkor is, ha a nemzetközi szerződésekben érdekeink netán hátrányt szenvedtek volna. Nem új jog ez, mely

az 1867 : XII. t.-cikkben nem tartalmaztatott volna, vagy csak az alkotmányos Ausztria bomlása következtében éledt volna fel, mert hiszen tudjuk, hogy az 1867 : XII. t.-cz. meg sem szabta a megkötendő kiegyezés tartamát, az 1867 : XVI. t.-cz. pedig már öt esztendő múlva fentartotta mindkét félnek a jogot a szerződéstől visszalépni.

Ismételjük tehát, hogy a gazdasági szabadság álláspontja a differenciális vámok rendszerében találja meg legkedvezőbb föltételeit, még pedig abban az arányban, a mint az autonóm gazdasági területek egymáshoz közelebb fekszenek s szomszéd helyzetüknél fogva jobban egymásra vannak utalva. Ha nem is áll teljes mértékben ez álláspont híveinek az a nézete, hogy kivétel nélkül minden áru provenienciája szerint ítélendő meg, mert csak így lehet helyes és jó szerződéseket kötni, melyek mindkét szerződő állam individualitásának, termelésük sajátosságainak, gazdasági fejlettségüknek és politikai érdekeiknek megfelelnek; ha nem is áll ez azon mértékig, hogy minden legtöbb kedvezményes rendszer elvileg elvetendő, — de bizonyára áll a területi szomszédság, politikai múlt és közös törekvés kapcsolai által szorosabb érintkezésbe hozott gazdasági államokra nézve, a melyekre nézve a differenciális elbánás kétségtől a nagyobb, a teljesebb függetlenség álláspontja.

Úgyde a különbözeti bánásmódban rejlő előnyök harmadik államokkal szemben csakis a gazdaság-politikai közös akcióra való tartós vagy ideiglenes egyesülés lehetőségének föltételezésében találják meg azt az erőt, mely érvényesülésüket a nemzetközi rendben sikeresen támogathatja. Másfelől tehát a gazdasági érdekvédelem szabadsága szorosabb alkalmazkodást követel bizonyos irányzatokban azon államok közt, melyek természetes érdeküket a legtöbb kedvezményes formulában nem láthatják kielégítve. Így evez át logikusan a gazdasági autonomia álláspontja a gazdasági szövetség álláspontjára, mint szükségképeni fejlődési fázisra, a mely ha nem tartalmaztatnék eredetileg benne az állam autonóm gazdasági jogkörében, úgy eunek teljességén csorba esnék, mert nélkülözné azt a momentumot, melylyel magamagát mint viszonyos jogok és kötelezettségek alanyát kihelyezhetné az állam elidegeníthetlen souverainitása szférájából. Kétségteljesen sem tűr ennél fogva, hogy a gazdasági autonomia csak eszköze a gazdasági szervezkedés folyamatának, nem célja, csak

potenciája az önálló gazdasági politikának, nem pedig eredménye. Csak egy elméleti és jogállapot, nem pedig realis factorok által létesített tényleges tartalom. Csak egy foglaló kerete a nemzeti jogoknak, de nem gyakorlati kiépítése. Kétségtelen továbbá, hogy autonom és közös vámterület, vámterületi egység és vámterületi önállóság egymásnak nem minőségi negációi, nem objectiv fogalmak, hanem csak ellentétes subjectiv szempontok, melyek alatt ugyanazon jelenségeket nézzük. Jobban mondva pártpolitikai frázisok, melyek hangzatosságuk mellett épen nem fedezik az eszméket, melyeket mögöttük sejtene, de elég jók arra, hogy mindenki azt gondolhassa alattuk, a mit akar s mint ilyenek könnyű agitatorius anyagot vigyenek bele a politikai és a közéletbe.

Várnai Sándor.

I R O D A L O M.

Schwarcz Gyula „Demokráciája“.

(Die Demokratie, von Julius Schwarcz. Des zweiten Bandes, zweite Abtheilung, Leipzig. Verlag von Wilhelm Friedrichs k. k. Hofbuchhändler. 1898.)

A hirneves szerző nagy feltűnést keltett munkájából, mely világszerte becsülést szerzett a magyar tudományosságnak, — újabban jelent meg a második kötet második része is, harmincz ivnyi terjedelemben. Nagy nyeresége ez újabb kötet is történeti és államtani irodalmunknak s a tárgyába való mély tudományos elmerülés mellett is a képzelhető legvonzóbb, lebilincselőbb olvasmány. A kiváló tudós egész szellemes egyénisége a maga megelevenítő varázskörébe tudja vonni a régi Róma letűnt korát, bonczoló psychológiája közelebb hozza általános emberi felfogásunkhoz e kor egyes szereplőit, megérteti velünk törekvéseik czélját, vágyaikat és indulataikat s az örök emberi tulajdonságok mértékével méri le egyéniségek értékét és ingre-dienciáit. Nem oly mélyen bölcselelő, mint Macaulay, nem oly módszeres, mint Taine a maga pedáns analízisében, de mindkettőnek lényeges sajátosságait szerencsésen egyesíti magában s a látkör, melyet nyit a civilizáció egyik legérdekesebb kora megértésében, szélesre kiterjedő s az alkotó lélek minden oldalú vonatkozását egységesen átfogó, átölelő.

A consulok korabeli Róma államintézményeinek tudós és szakszerű ismertetésével kezdi e kötetet, kimerítő és sokoldalú forrástanulmányok után, melyeknek a kötet végéhez csatolt regisztere is már a római történet irodalmában való szédítő olvasottságról tesz tanúságot a szerzőnek. Mommsen, Saalfeld, Leist, Karlowa, Voigt, Herzog, Jörs

és mások alapvető kutatásai, az egykorú források közt Cicero, Tacitus, Plutarchus, Festus, Varro, Gellius, Sallustius, Livius stb. stb. egyetlen passzusa sem kerüli ki Schwarcz Gyula figyelmét, a mely a jogtörténeti adatok szerves fölépítéséhez valamelyes kiegészítéssel járulhat. A ránk maradt emlékek mozaikszerűségét éles kritikával tölti ki, homályban maradt kérdéseit a nyomozó tudós elfogulatlanságával taglalja.

A consulok alatt a római demokrácia államintézményeinek típusát az a folytatólagos jogkiterjesztés adja meg, mely már az előző időszakban a plebejusok közjogi állását a patricziusokéhoz mind közelebb hozta, s végre az összes válaszfalak lerombolásával már 287-ben Kr. e. a római állampolgárság egységességét hozta létre. Ezzel egyidejűleg új élet kezdett támadni, de nem a szellemi kultúra föllendülése volt ez, hanem csupán a külső életmód finomulása, melyet a gazdagabb plebejusi családoknak a patricziusi társaskörökbe való betolakodása idézett elő. A következő 10-20 év alatt Róma véglegessé tette uralmát Itália fölött s az állami élet terén is nagy haladást tanusított. Paestum, Cosa, Beneventum, Ariminum gyarmatosítottak, a Sabellusok leigáztattak, Tares a rómaiak birtokába jutott.

Kevesebbet tudunk e korszak irodalmáról, mert még Livius idevágó könyvei sem maradtak ránk. A mi a népességi viszonyokat illeti, Rómának ez időben 200,000-en felüli lakosa volt, beleértve azonban a szavazat nélküli polgárokat is, a népszámlálás eredményei 290,000 fegyverfogható polgárt tüntettek fel. Azonkívül saját legioi voltak a latin coloniáknak s a nem latin szövetségeseknek, úgy hogy mindössze 400,000 harezos talpra állítása volt lehető. Ilyen erőfeszítéssel indult neki Róma a pún háberúnak, mely Róma hatalmi állását megerősítette s a szövetségi rendszerrel útját egyengette világbirodalommal való átalakulásának.

De a hősi harezok e korszakát is, kapzsi rablás és utálatos kérkedés törpíti alá jelentőségében, hogy aztán a hannibali háborúk alatt a nemesség mint egy kiváltságos kaszt üljön a plebejusok nyakára s uralmát végkép a korlátoltságra s a tömegek megvesztegetésére alapítsa.

Ez a szellem vonul végig Róma történetén a macedoni háborúk s a Perseus elleni hadjárat alatt is, mely a harmadik pún háborúban s Carthago leigázásában végződött. A római köztársaság letiporta legfélelmetesebb vetélytársát s ezzel megtörte útját a világuralomhoz. Sulla és Marius véres polgárharczához, s az államesinyhez, mely Sullát

„Dictator legibus scribendis et reipublicae constituendae“ név alatt emelte az államhatalom legmagasabb polczára

Róma szellemi életét Sulla alatt mesteri kézzel festi a szerző a ránk maradt irodalmi emlékek, senatusi határozatok és censori edictumok nyomán, melyekkel a philosophusokat és szónokokat Rómából ismételtelen elűzték. A bölcsekedést ez időben Rómában gyűlölték. A Numa neve alatt ismert apocryph könyveket már Kr. e. 181-ben elégettette a római államhatalom — „quia philosophiae scripta essent“. Nemsokára aztán a görög írók és bölcselek is tapasztalhatták ugyanezt, a kik 219 óta Kr. e. rajonként telepedtek meg, hogy ismereteiket a római életben érvényesítsék. Előbb a római hatóságok Alcaios és Philiscos epikureusokat űzik ki a városból Kr. e. 173-ban, majd általában rendelik el a bölcselek és szónokok kiutasítását. C Fannius Strabo és M. Valerius Messala consulok senatus consultuma Gellius szerint így hangzott: „Marcus Pomponius Praetor gondoskodjék arról, hogy philosophusok és rhetorok Rómában többé ne tartózkodjanak“ (uti Romae ne essent).

Schwarz Gyula itt polemizál Mommsennel is, a ki a brutalitások mentegetését kísérli azzal, hogy utal amaz állítólagos erkölcs- és hitelleni mérényletekre, melyeket az atheni követek, Karneades akadémikus, Diogenes stoikus, Kritolaos peripatetikus és mások elkövettek diplomáciai szereplésök alkalmával. Bebizonyítja, hogy ezek a bölcsesek csak 155-ben Kr. e. jöttek Rómába, tehát nem szolgáltathtak okot a 162—61-diki senatus consultumra. Ő csupán Cato és más ily türelmetlen erényhősök lelki korlátoltságának tulajdonítja e rendszabályokat, melyeket méltókul állít az emberi művelődés történetében azon néphatározat mellé, a melylyel egykor Athénben Diopeithes jóvendőmondó gyalázta meg Perikles korát.

Következtek aztán pár évvel utóbb Domitius Ahenobarbus és L. Licinius Crassus edictumai, melyekkel az úgynevezett latin rhetorokat megrendszabályozták, a kik merésztették az ifjúságot egyébre is oktatni, mint a mit a rómaiak elődei rendeltek. 99-ben Kr. e. pedig a censorok újra megismételték a latin rhetorok kiutasítását. Így dühöngött a római államhatalom konzervatív szelleme ez alkotmány-periodus alatt“ — kiált fel a tudós szerző.

Másképp elismeréssel adózik Schwarz Gyula is a köztársaság ez időbeli harczi dicsőségének és nagyszabású hódító politikájának. De ez nem tántoríthatja el attól a meggyőződésétől, hogy a szellemi életre nézve ez a korszak (287-től 81-ig Kr. e.) alig jelentett egyebet

kezdő bölcsőkornál, még a jogtudományra nézve is, bár annak irodalmi úttörői már e kornak második felében föllépnek s befejezik a jogfogalmak megállapítását, így az adás-vétel, a bérlet, a kölesön stb.-re vonatkozólag, egyúttal összegyűjtik a joganyagot s oly éleseműséggel dolgozzák föl, hogy a későbbi civilista jogászok sem tudnak 2000 év után se azok helyébe újat alkotni. Méltán mondhatja Schwarcz, hogy a római népuralom, mely e korszak alatt annyi népet igazított le s oly óriási hadizsákmányt halmozott össze, nem kevésbbé lehet büszke jogászai alkotásaira sem, mint győzelmes legióira.

Ezt a jogászai szellemet szépen magyarázza a jeles szerző a rómaiak azon lelkületéből, mely kiválóan alkalmassá tette őket a magán- és perjog nem kevésbbé okosan számító, mint szenvedélyes ápolására. „Nemcsak az egyes állampolgárok — mondja Schwarcz — a kik utalva voltak arra, hogy egyik-másik esetben jogaikat megvédjék, hanem az egész intelligentia, sőt a költők is a jogszolgáltatást oly színjátéknak tekintették, mely őket kimeríthetlen szellemi élvezetekkel látja el. E korszak színi költői jogi viszonyokat, kérdéseket, controversiákat szőnek bele togataikba, palliátaikba s darabjaiknak gyakran oly czímet adnak, mely valamely jogfogalmat fejez ki. Így Plautus „Addictus“-a, Afranius „Depositum“-a, „Divortium“-a, „Emanipatus“-a, Titinius „Jurisperita“-ja stb. stb. Joggal ismétli Jörsre támaszkodva Schwarcz is, hogy Plautus e régi jog ismeretének egyik legdúsabb forrása; Enniusnál pedig a pythiai Apollo a töle tanácsot kérő népeknek és királyoknak úgy felel, mint egy római jogász klienseinek. Az e költőnél használatos technikai kifejezések már a császárság korabeli grammatikusoknak sok fejtörést okoztak. Terentius nem talál semmit alkalmasabbnak, hogy Lucilius nevű versenytársa vigjátékát köznevetség tárgyául dobja oda, mint hogy kimutatja tudatlanságát a perbeli bizonyítási teher elvei tárgyában. Luciliusnál viszont czélzások találhatnának az akkori idők jogászai által oly gyakran interpretáció tárgyává tett ékszerek és evőeszközök hagyományozására.“ Mindez arra látszik mutatni, hogy a jogtudomány Rómában már ez időben sokkal általánosabban el lehetett terjedve, mint általán hihetnők. Tény, hogy Cicero „de legibus“ III. könyvében is említi, hogy a gyermekeknek már az elemi oktatásnál meg kellett könyv nélkül tanulniok a XII. táblás törvényt (*Discebamus enim pueri XII. ut carmen necessarium quas nemo jam discit*). Ehhez képest a respondeáló jogtudósok vállalták el az előkelő ifjak gyakorlati kiképzését, úgy szólván mint magánvállalkozók, hasonlóan az athéni sophistákhoz, csak azzal a

különbséggel, hogy Róma respondeáló jogtudósai igen gyakran kiérdemült praetorok és consulok valának s rendszerint az ily módon nyújtott oktatásért magukat nem szokták megfizettetni.

Schwarz Gyula nem lelkesedik természetesen a magán-jogtanítás ezen rendszeréért, bár azt elismeri a római demokrácia kulturélete érdekes vonásának. Hibáztatja abban egyfelől a nyilvános tanfolyamok hiányát, a mi egyedül biztosíthatta volna a magasabb hivatalokra képesítő nyilvános próbatételeket és állami bizonyítványokat; másfelől azt is kiemeli, hogy ez a magánoktatás nem terjedt ki az államjogra, hanem csak a magán- és perjogra szorítkozott s ebből magyarázza, hogy habár az ily módon nevelt juristák ép oly nagy alkotásokra voltak képesek a magán- és perjogban, mint 2000 évvel utóbb az angol mérnökök, a kik sohasem látogattak technikai főiskolát, a hid- és alagút-építésben, de az államjog irodalma s a köztársaság alkotmány-története még Quintus Mucius Scaevola idejében is meglehetősen alacsony színvonalon állott. Valószínűnek tartja a szerző, hogy a rómaiak egész államjogi irodalma ez időben nem állott egyébből, mint a Sempronius Tuditanus „Libri Magistratum“ és Junius Gracchanus „De potestatibus“ című műveiből, melyekből csak töredékek maradtak fenn.

A történet-irodalom Róma legrégibb idejében görög volt; így írt Diokles és kortársa, Fabius Pictor, kinek története Aeneástól a második pún háború idejéig terjed. Az első latin nyelvű római történet Porcius Cato — szül. 334-ben Kr. e. — „Origines“ című műve, melynek szerzője azonban leginkább saját tettei dicsőítésébe merül el. De még az ő kortársai: Aulus Postumius, Albinus, Acilius is görögül írtak, sőt maga Scipio Africanus is, a ki Spanyolországban és Carthagoban véghezvitt stratégiai hőstetteit örököltette meg.

A bölcsészeti irodalomnak alig volt jelentékenyebb auctora; ellenben a természetrajzban Plinius is idézi már e korból Trebius Nigert. Sokkal kiválóbb szerepet visznek ez időben már a szónokok. Gaius Gracchus p. o., mint egy görög rhetor, pontosan mérlegelte mondataiban még a szótagok esését is s ha beszédhez készült, gyakran használt maga mellett egy fuvolást, a ki kioktatta a declamatiónál, hogy mely helyeken kell hangját emelnie vagy leeresztenie. Neki nagyszabású gondolatai s magával ragadó szónoki stilusa voltak, értett hozzá, hogy hallgatóit meggyőzze s a népet gyűjtő szavaival feltűzelje.

Áttérve az ez időbeli római költészet ismertetésére, szerző behatón méltatja az első satyra-író, Lucilius, valamint Ennius Plautus

és Terentius érdemeit, bár ezeket nagyrészt a görögök utánzóinak tartja, a kik kifosztották a görög drámaírókat és epikusokat, így Ennius Epicharmust, Pacuvius Sophoklest, Terentius Menandrost. Mint epikus legjelentékenyebb Ennius köztük. A vígjátékban Plautus hasonlíthatlanul közelebb áll a római geniushoz, mint Terentius.

Hangyaszorgalommal gyűjtött itt össze a tudós szerző mindent, a mi azon kor írói és irodalma jellemzésére fontos és lényeges adatul szolgál. Vácolja Cicero életét, a ki 27. évvel már ragyogó szónok s győzelmesen védelmezi meg Rosciust, kit a mindenható Sulla el akart tiporni, de még azon évben Athénbe s onnan Rhodosba megy részint mivel nem mert a fölbőszült Sulla közelében maradni, részint hogy végrehajtsa régi tervét, a maga alaposabb kiképzését, mert helyesen mondja Schwarcz „az a szellemi táplálék, a mit Róma még Cicero idejében is tudnivágyó fiainak nyujthatott, csak lopott kincs volt“.

Ebbe a korba tartozik a legtudósabb római, Marcus Terentius Varro is, habár fontosabb művei átnyulnak a nagy katonai demagógok periodusába. De legjellemzőbb alaknak tartja Schwarcz a római demokrácia szellemi és erkölcsi életére Marcus Porcius Cato Censorinust. Világos körvonalakban látja maga előtt alakját, mint senkiét másét ez időből. Még azt is tudja róla, hogy vörös haja és szürke szemei voltak s a sárgarépa leves volt kedvencz eledele, csakhogy Schwarcz kutatásai előtt az állambölcsésésnek ez az ideálja, a ki két ezer év óta a köztudatban a frugalis, munkás élet szigorát a politikai megvesztegethetlenség, önzetlen hazaszeretet és harczí vitézség nimbusával párosítja, a kit mint a republikánus erkölcsök eszményképét szeretnek feltüntetni közelebbről nézve középszerűséggé zsugorodik össze, a ki nem igen érdemli a haladás fölvilágosult barátainak lelkesedését.

Voltak, igaz, Cato jellemének fényoldalai is. Mindenek fölött jó családapa, hős, sőt kiváló hadvezér volt a csatatéren; azonkívül kitűnő szónok s ép oly céltudatos, fáradhatlan és megvesztegethetlen politikus, minden törvényteleniség rettenthetlen üldözője, ostromozója a fényezésnek és hajthatatlan bírāja az erkölcsöknek, a ki mint szenvedélyes gazda, öröklött parányi földjét is maga művelte. Rendszerint forrásvizet ivott, nem bort, csak eczetet vegyített olykor-olykor poharába s ha éppen egészségi okokból néha egy-két csepp bort kellett igen ritka esetekben ízlelnie, akkor is ugyanazt a bort itta, mint rab-szolgái. Ebédje sohasem került többjébe 30 asnál. Cselédje és ház-

népe fölött vasfegyelmet gyakorolt. Fiát maga tanította úgy a grammatikára, mint a törvényekre s a hadtudományokra, sőt számára tanítási vezérfonalat is írt. Nem akarta, hogy fiát rabszolga, Chilon nevű grammatikus, kit házában tartott, vezesse be egy római állampolgár ismeretkörébe. Nem akarta, hogy a szülők maneseit áldozati állatokkal tiszteljék, e helyett bosszút prédikált azok ellen, kik valaha a szülőket vagy elődöket bármi módon megsértették. Az ellenség könyeit s azok birói elítélését: ezt kívánja, szerinte, az igazi gyermeki hála, nem pedig kecskék és bárányok leölését.

Azután az atyai örökséget legalább megkészserezni: ezt tartotta valóban istenes dolognak s ez is volt első sorban életcélja. Éjt-napot dolgozott e célért s idővel annyira is vitte, hogy még élte alkonya előtt felkiálthatott: hogy jószágaiból szántóföldjeiből, rétjeiből, halas tavaiból, meleg fürdőiből oly nagy jövedelme van, hogy vagyonát most már Jupiter sem veheti el.

Ezt a gazdasági szenvedélyt az ifjú Catoban ősei szomszédjának, Manius Curius Dentatusnak példája élesztette fel, a ki földjeit saját kezeivel dolgozta meg. De hozzáteszi Schwarez, hogy a különbség a kettő közt óriási volt. Manius Curius ezzel nem gazdagodott meg, Catoból azonban egyéni hajlamai folytán álcázott zsugori lett. Csak egy érzés, csak egy lelki motívum maradt érintetlen benne utolsó lehelletéig: a roppant hazafias ösztön a római hadi dicsőség buzgó gyarapítására. Minden egyéb nemesebb ösztönt lassanként elfojtott benne a legdurvább kapzsiság.

Cato e szerint Schwarez előtt egy tartuffe-i Bramarbasnak mutatkozik, a ki sohasem fürdik fiával, hogy szemérem-érzetét mindig érintetlenül megőrizze. Gyermekei előtt, még felnőtt fiai előtt is csak oly beszédeket folytat, melyek „még a legszűziesebb Vesta-papnő füleit sem sértenék”. Sőt saját feleségét is csak akkor ölelte meg, ha éppen a házi béke érdeke kívánta s tisztességi politikáját annyira vitte, hogy Manilius senatort mint censort csak azért dobatta ki a senatusból, mivel ez a Manilius senator egyszer saját nejét világos nappal, leánya jelenlétében megcsókolta. Mindez csak egy római fegyelmezett egoismusanak kiszámított actusa volt Schwarez Gyula szerint, a mivel ucspán politikai célokat akart elérni. A szigorú fegyelem csak arra volt szánva, hogy a római állampolgárok harczi készségét fokozza. Ellenben a hol ez a politikai érdek nem követelte az illedelem megtartását, ott Cato, a szigorú censor minden szemérmen és lelkiismereten túl tudta magát tenni. Mivel a rabszolgák nem kellett, hogy

küzdjenek Róma hadi dicsőségeért, ennélfogva Cato a rabszolgákkal szemben nem ismerte az erkölcsiség és a sexualis illemérzet parancsait. Sőt nehogy a rabszolgák a házi rend ellen feltámadjanak, mindig különböző intrigákat szőtt köztük, hogy őket viszálykeltéssel megbénítsa s hogy háziúri jövedelmeit szaporítsa, pihenő óráikban megengedte férirabszolgáinak a fajtalankodást, de csupán a saját rabszolgánőivel, bizonyos pénzösszeg lefizetése ellenében. „Így tette — mondja Schwarcz Gyula — Cato, a szigorú erkölcsű censor, saját házát jövedelmező bordélylá.”

Különben rabszolgáival mérséklettel bánt, a míg munkaképesek voltak; neje az ő családfői tanácsára saját emlőjével is szoptatott rabszolga-gyermekeket. De ez sem az emberszeretet ténye volt Catonál, hanem csak a római egoismus czélszerű fegyelmezettségének egy okos rendszabálya. Mert mihelyt munkaképtelenek lettek rabszolgái, eladta őket potom árért is, s ha nem talált rájuk vevőt, többé nem ültette őket asztalához, mint akkor, mikor még dolgozni tudtak érte, hanem kitette a homokdombokra, a hol csakhamar éhen haltak.

„Egy római sem kérkedett oly teleszájjal a maga törvénytiszteletével s önzetlen hazaszeretetével — folytatja a történelem előitéleteit könyörtelen kézzel tépegető szerző — mint ez a Cato. Igaz, hogy irgalom nélkül s különbség nélkül hurezoltatott minden állampolgárt a bíróság elé, a ki valahogy összeütközésbe jött a törvényekkel, de a hol saját hasznáról volt szó, ott távolról sem volt oly lelkiismeretes s habár őt magát ötvenszer perelték s hála mesterien kezelt nyelvének, ötvenszer mentették is fel: habár Hispaniában lemondott is lováról, hogy a kinestárt ne terhelje, sőt polgártársai emléket emeltek tiszteletére oly felirással, mely őt mint Róma erkölcsi újjáteremtőjét magasztalja, — gyalázata azért ép úgy örökre fenmaradt, mint sovár kapzsisága. Semmi dicsőhymnus és apologia nem moshatja le róla azt a foltot, hogy mint senator tiltott kereskedelmi üzleteket álnév alatt éveken át folytatott zavartalanul — nem még az sem, hogy mint hadvezér oly gyakran mondott le a hadi zsákmányokról is, s hogy ifjúságában a kis városok ügyeit díjtalanul fogadta el. Sőt közel áll a gyanú, hogy ezen cselekedetével is oly czélokat kötött össze, melyek utolsó sorban ismét csak saját énje önzésének szolgáltak, mert először alkalmat adott neki ez, hogy az ékesszólásban gyakorlatilag kiképezze magát, másodszor pedig fáradságának díjtalansága oly népszerűséget biztosított számára, a melyet különben nem vívhattott volna ki.

Érdekesen adja elő Schwarez azt is, hogy miként törekedett a pór származású Cato magának előkelő családfát koholni, hogy ép úgy dicsekedjék azzal, mint melle sebhelyeivel, melyeket mint 17 éves ifjú kapott a csatában. Mikor pedig fiát kiházásította Aemilius Paullus leányával, egy valóságos fejedelmi partie-val, akkor a hatalmas patricius családokkal e révén kötött rokonsági viszonyait igyekezett tőle telhetőleg kihasználni. Mint az életbölcesség komoly tantételeit hirdette, hogy előkelő menyeket azért kell keresni, mert előkelő szülők lányai erényesebbek szoktak lenni más menyeknél. S ezt ugyanaz az ember mondta, a ki egy örökölt babyloni szőnyegét rögtön eladta, nehogy frugalis háztartását ily fényűzési czikkel rongosítsa meg.

Első felesége halála után, a kit épen úgy, mint leányát, kuruzslásával tett tönkre, úgy látszik, belefáradott éveken át folytatott erkölcsbirói szerepébe. Ugyanis aggkora daczára saját házában oly fesztelenül folytatott viszonyt egy fiatal lánnyal, hogy menyé és fia is pirulni voltak kénytelenek miatta. Hogy hibáját, melyen rajtakapták, jóvá tegye, nőül vette . . . nem az illető fiatal lányt, hanem Salonius írnok leányát. A fiú és meny egészen le voltak sujtva örökségi kilátásaik e váratlan fordulata által, de a 80 éves kéjencz vigasztalta magát azzal, hogy e második házasságából nem kevésbé derék fiaakat fog nemzeni, mint az első volt.

A könyörtelen rajzot, melyet a historia e nevezetes alakjáról állít elénk a szerző, csak azzal a staffage-zsal enyhítheti némileg, a melyet magának a kornak erkölceiről fest s mely szelidebb árnyéklásban tünteti föl Cato jellemét is. Hiszen Schwarez maga mondja, hogy az e korbeli legkiválóbb hadvezérek kapaszkodó kérdései valósággal a szédelgéssel határosak. A hadvezető magistratusok jelentései telvék hazugságokkal a hispaniai háborúban véghezvitt hadi tények felől. E részben Marcus Porcius Cato Censorinus - a modern politikai erényhősök e bálványozott eszménye - nem kevésbé hazudik, mint Tiberius Sempronius Gracchus s Perseus legyőzője, Aemilius Paullus. Odáig mennek, hogy mint győzők költött csatákban ábrázoltatják le magukat s ez ábrázolatokat a Curia-ban vagy a Forumon kiállítják.

De mit tegyenek, ha a fényes pályát rendszerint a legkiválóbb tehetségek is csak hazugság, csalárdság, zsarolás és megvesztegetés által erőszakolhatják ki, s még ez esetben is csak akkor sikerül ez nekik, ha egyúttal büszke családi leszármazással s óriás vagyonnal dicsekedhetnek. Még oly hadvezéri lángész s oly böcs és szervező államférfi, mint Cornelius Sulla is csak szennyyes utakon küzdhetette fel

magát. Ha nem tudta volna egy közönséges utcai hölgy, Nicopolis kegyét annyira megnyerni, hogy ez örökösévé tegye, úgy ő, a szegény patricius, a ki nem tartozott az akkor mindenható nemesség klikkjéhez, sohasem lehetett volna praetor s ha Bocchus mauretaniai királytól nem csalt volna ki roppant összegeket, úgy mint praetor sem lehetett volna abban a helyzetben, hogy a népet állatviadallokkal mulattassa, a melyekben nem kevesebb, mint száz afrikai oroszlánt terítettek le a római publikum szeme előtt, s ez esetben consullá sem lehetett volna. Már pedig csak mint consul bírhatott kilátással arra, hogy a legfőbb hatalmat kezébe ragadja s a római államügyeket oly korszerű módon reformálja.

Még erősebb szavakkal bélyegzi meg Schwarcz Gyula a kor egész irányát, midőn azt mondja, hogy annak egész története nem egyéb, mint egy czélszerűen szervezett roppant rablóbanda garázdálkodása. A provinciák kormányzói és hivatalnokai, a vezérek és tisztjeik, kevés kivétellel, megannyi nagyszabású rablófőnököknek tűnnek fel a magyar historiograph előtt, a kik semleges területeket és szövetséges városokat s népeket nem kevésbbé szemérmetlenül fosztogatnak ki, mint az ellenség tartományait. A közszolgálat a zsebmetzés legbiztosabb forrása s a városi magistratusok állandó egyetértésben vannak a lovagok bűnös bérleti és szállítási manipulációival s csak az állampolgárok tömegeinek megvesztegetésével juthatnak magasabb tisztségekre.

Óriási rablott kincsek halmozódtak fel ez időben Rómában a számos hadjárat következtében, melyeket a rómaiak csak azért indítottak, hogy birodalmukat tágítsák, a népeket pedig kiszipolyozzák. De ez óriási zsákmánynak csak kis része folyt az állampénztárba, nagyobb része a magistratusok és senatorok zsebeibe vándorolt. S még az állampénztárba folyt kincsek sem voltak teljes összegeikben állami czélokra fordíthatók. Nagyobb részét azoknak is ellopták az állami közegek s a lopott pénz elég volt arra, hogy hallgatásra bírja a nyomorúságosan szervezett állami ellenőrzést és a bíróságokat, vagy pedig biztosítsa az új választásoknál is a többséget. Semmit sem használtak ez ellen az Ambitusról, a titkos szavazásról s az állami közegek zsarolásairól szóló Lex Calpurnia név alatt ismert törvények. Ép oly kevésbé a fényűzést megszorító törvényhozói intézkedések. Hiába állapították meg törvényesen a lakomákra meghívható vendégek számát, a költség magasságát, az ételek-italok mennyiségét és minőségét. Hiába dobtak ki a senatusból egy senatort, mivel tíz font

ezüstnél többet érő edényei voltak, a rákfene benmaradt a rothadt organismusban és semmivel sem volt kiírtható.

Micsoda képek gördülnek végig szemeink előtt, ha betűzgetjük kissé e rég lettűnt korszak gyér irodalmi emlékeit! Ott vannak mindenekelőtt a Kr. e. 186-ban lezajlott Baechanáli pör aktái. Több mint 7000, részben előkelő római férfi és nő vonul el ebben előttünk, mint részese egy bünszövetkezetnek, mely rendszeresen fizte az orgyilkosságot, méregkeverést, okmányhamisítást, házasságtörést, bujaságot és fajtalankodást. Ez a pör száz beavatottnak kivégzésével végződött.

184-ben Kr. e. ismét egy méregkeverési ügyben kellett megindítani a nyomozást. Az eredmény, mint Valerius Antias írja, az volt, hogy Q. Maenius praetor 2000 egyént ítelt el méregkeverésért. 180-ban Hostiliát vádolják méregkeveréssel, a ki férjét, Calpurnius Piso consult, azután egy praetort s egy pontifex maximust ölt meg ilyen módon, ha ugyan nem másokat is. Csak egy évvel később ismét egész tömegei a méregkeverőknek és méregkeverőnőknek lépnek a római történelem színpadára. Maenius praetor azt jelenti Rómába, hogy Itáliában már 7000 vádlottat ítelt el, de azért a méregkeverők és méregkeverőnők száma még mindig több 3000-nél s a vizsgálat folyama mind több és több adatot hoz napfényre, úgy hogy ily körülmények közt vagy be kell szüntetni a további vizsgálatot vagy neki is menekülnie kell.

Ihnével szemben, a ki ez állapotokat inkább a római büntető jogszolgáltatás alacsony színvonala, semmint a társadalmi züllés és romlottság kétségtelen jelének tartja, Schwarcz Gyula utal arra is, hogy Rómában külön törvényszék volt felállítva a méregkeverési pörökre, a „Quaestio perpetua de veneficiis“. Nem tartja tehát túlzottnak azt a kommentárt, melyet az általános erkölcsök hanyatlásáról ad.

Epen ily kiméletlenül fosztja meg nimbuszától Schwarcz Gyula a római matrónák házi erényeinek és mocsoktalan hűségének hírét is. Nem arra enged következtetni az, hogy Q. Fabius Gurgus már 295-ben Kr. e. oly sok matrónát volt kénytelen kicsapongó életmód miatt megbüntetni, hogy a büntetéspénzekből új templomot lehetett állítani az istennőnek, sem az a jog, hogy a férj házasságtörésen kapott nejét azonnal halállal büntethette. Igaz azonban, hogy ebben a pontban a tudós szerző már inkább csak mellékes körülményekből következtet, semmint pozitív tényekre épít. Említi ugyan Pontius Aufidianus lovag példáját, a ki feslett életű leányát a csábító rabszolgával együtt halállal büntette. Rámutat Attilius bűsz dühére, a ki, habár maga is

bordélyház tulajdonosa volt, saját megtévedt lányát megbeestelenítő-jével együtt összevágta. De ebből még nem lehet föltétlen bizonyossággal állítani, hogy a kor egyéb bűneihez az érzéki szerelem túlcsapongása is járult volna.

Sulla dictaturájával végzi Schwarcz Gyula a római tömeguralom korszakának vázolását. Utána a nagy katonai demagogok korszaka kezdődik s tart a principatus megalapításáig Tiberius által, azaz 81-től Kr. e egész 14-ig. Ebbe a keretbe foglalja be Octavianus Augustus és Julius Caesar uralmát is, a kiknek mindkettőjében a fegyvertények és ravaszság által hatalomra került demagogokat látja. Ez a felosztása a historia eseményeinek föltöbb érdekese Schwarcz Gyulánál mert kimutatja, hogy mennyire tudományellenes dolog a római császárság uralmi idejét Octavianus Augustustól vezetni le államjogi szempontból.

Sulla reformjait behatóan ismerteti, mint a melyek hatalmas bizonyosságot szolgáltatnak a dictator éles érzékéről a kulturállam feladatai iránt. A senatust újra szervezte, szemben a bíróságokkal és a magistratusokkal, melyeket föltétlenül alája rendelt. A néptribunok intézményét igyekezett összhangzatba hozni a senatus, mint kormányzó állami testület jogkörével Nagyszabású volt az igazságszolgáltatás reformja. Kiterjesztette a praetor elnöklete alatt működő esküdt bizottságok - a Quaestiones perpetuae - hatáskörét, a melyek addig csak zsarolás, felségsértés és választási vesztegetések ügyeiben voltak hivatva ítélkezni. De legfőbb intézkedése volt, hogy az összes Italicusokat fölvette a római állampolgárság kötelékeibe. Korszakalkotó lépésnek nevezi ezt Schwarcz a római állam alkotmányos fejlődésében, mert ezzel szünt meg Róma népe városi állam lenni.

Ennek daczára nem látja indokoltnak, hogy az emberbaráti XIX. század felvilágosult gyermekei Sulla emléken lelkesüljenek. Kegyetlennek festi őt, a kinek útja a legfőbb hatalom polezára vérrel volt szennyezve. Tettei méltán gerjesztenek borzalmat és utálatot. Még ha nem lett volna is része Marius Gratidianus kegyetlen meggyilkolásában és megesonkításában, vad tettei mégis embertelen szörnyetegnek bélyegzik őt.

Idézi Schwarcz Gyula Mommsen szép leírását arról a történeti jelenetről, midőn Sulla a dictaturát váratlanul letette. A mindenható dictator, kinek hatalma előtt milliók reszkettek, fegyvertelenül jelent meg a comitiákon s letéve csaknem emberföltti mandátumát, mindenkit fölhívott, hogy lépjen föl ellene, a ki tud valamit, a mit a

közjö ellen eselekedett. Senki sem mert egy szót sem ejteni s Sulla, ki ezreket és ezreket fosztott meg életétől és vagyonától, fegyvertelenül, büszke öntudattal haladt végig a bámuló tömeg falai közt, a nélkül, hogy bárki feltartóztatta volna. Még lictorát is elbocsátotta s mint egyszerű polgár vonult vissza Puteoli mellett fekvő jószágára, hol még két nappal halála előtt is emlékiratain dolgozott.

Azonban már 78-ban Kr. e. utóda, a gyöngé fejű és alattomos Lepidus consul kísérletet tett Sulla nagy alkotásai halomra döntésére. Javaslatot terjesztett be Sulla reformjai semmissé nyilvánítására s a száműzöttek visszahívására. Midőn pedig javaslatai megbuktak, a senatus által egy hadsereg élére állítva vonult a lázadók elé, hogy seregét azokéval egyesítve Róma ellen induljon. Itt az események előadása elnagyoltabb; csak vázlatosan említi a szerző Lepidus verecséjét s Pompejus csillaga feltünését, a ki az elhatározó rést ütötte Sulla alkotmány-mívében. Ez a politikát üző grandseigneur és milliomas, a kit Sulla „nagy Pompejusz” nevezett, valószínűleg fejének és hajviseletének Nagy Sándoréval való hasonlósága miatt, a melyet már Plutarchus kiemelt — középszerűsége daczára oly hatalomra tudott szert tenni Rómában, mint Sulla és Julius Caesar.

Négy év leforgása alatt sikerült Pompejusz, e szerencse fiának elnyerni a tengeri kalózok által fenyegetett vidékek főparancsnoki állását, majdnem teljhatalommal, a Gabinus néptribun által benyújtott „Lex de uno imperatore contra praedones constituendo” alapján; majd e megbízás letelte után a Mithridates és Tigranes elleni hadjárat vezéri állását, sőt az egész római katonai birodalom főparancsnokságát szerezni meg. Könnyű volt neki a túlyomó katonai erő élén az alig 30,000 emberrel rendelkező Mithridatest a helysi források közelében megsemmisíteni s azután Syriát is meghódítani Róma számára. Ezt követte Judaea meghódolása Pompejus hadi szerencséje előtt, melynek királya, Aristobulos az 500 talentom értékű ismeretes arany szőlőtökével akarta őt megvesztegetni. Így tért vissza Pompejus Rómába, nagy triumfussal díszekedve el, hogy 23 királyt igázott le.

Nagy részletességgel ecseteli Schwarcz Gyula az Autronius és Sulla consulok választásánál elkövetett vesztegetések megtorlása folytán ez utóbbiak és híveik által szőtt összeesküvés epizódjait is, melyeknek főalakjai az erkölcsileg teljesen elzüllött Catilina, a milliomas Crassus és a roppant tehetségtű, de uralomvágyó és eladósodott Cajsus Julius Caesar voltak, a ki nyíltan kérkedett azzal, hogy anyai részről egyenesen Venustól származik. Az első konspiráció célja

volt 65-ben Kr. e Aurelius Cotta és Manilius Torquatus konzulokat meggyilkolni, de a tettet nem volt bátorságuk végrehajtani. Mielőtt a második összeesküvésre került volna a dolog, közbejött Catilina pöre az afrikai tartomány kirablásáért, melyben védője Tullius Cicero volt, a kinek sikerült is felmentetnie védeneczét, miután Catilina bírait ép úgy, mint vádlóját, Clodiust megvesztegette. Kezünkben vannak a bírák — írta maga Cicero Atticushoz — s a vádló ebben maga is készségesen támogatott bennünket.* Igaz, hogy Catilinának fölmentetése óriási összegekbe került. Afrikában harácsoló összes vagyonát bírái és vádlója, Clodius megvesztegetésére kellett adnia. Szegény lett, mint egy proletár, adósságot adósságra kellett halmaznia, hogy felszinen tARTHASSA magát s ez lánczolta őt ez időtől elváihatlanul egyfelől a milliárdos Crassushoz s másrészt Julius Caesarhoz, kinek még több adóssága volt, mint neki. Ily körülmények közt kénytelen volt a konzulságra aspirálni 63-ban Kr. e. s ebben a törekvésében Crassus és Julius Caesar is támogatták, de meg kellett érnie, hogy orra elől egykori védője, Cicero halászta el a keresett méltóságot.

A mi Julius Caesart illeti, ő, a kiesapongó szoknyahős, mint Schwarcz jellemzi, hamar emelkedett pontifexi méltóságra. Mint quaestor szenzációs halotti beszédeket tartott, egyet nagynénje, Marius özvegye, a másikat saját neje, Cinna leánya felett — s mindkét alkalmat arra használta, hogy Marius érdemeit magasztalja, a nemességet pedig támadja, a mi népszerűségét erősen fokozta. Hispániából visszatérve, megnyerte a gazdag Pompejus egy közel rokonának kezét s ez lehetővé tette, hogy aedilissé választassa magát. „Most tovább csinálhatta az adósságokat — írja Schwarcz Gyula — s a kapott összegeket örülten tékozló lakomákra fordíthatta.“

Igy egyengette lassanként útját a pontifex maximus magas polezáig, melyet 39 éves korában nyert el, tehát oly ifjú korában, a melyre nem volt addig példa.

Igy kíséri végig Schwarcz Gyula hősei pályáját, nyílt és előítélet nélküli látással, a fürkésző emberismeret veséig ható tekintetével, nem kimélve a pikáns medisance-okat sem, mintha nem is a távolból néző történetbúvár, hanem az események közvetlen közelében élő kortárs szólna belőle, a ki ismerős a dolgok intimitásaival s elmés causerie-jének színporkázó fényével világít bele a régi Róma mindennapi életébe. Így sujtja tönkre a halhatatlan Caesar hősi öndicsékvését, midőn praetorra választása előtt leírja, mint bujt el lakásán, midőn egykori összeesküvő társai, kiket cserben hagyott s elárult, őt fel

akarták konzolni. Sőt december 5-től január 1-ig ki sem mert bújni szobájából, az, a ki később kérkedve verte a mellét, hogy a csataterén több mint 1.400,000 harczost ölt meg.

Hogy mily gyatra volt ez időben az állami hatalom kezelése, azt Schwarz Gyula a gaz Clodius fölmentésével mutatja ki, a ki mint eziterajátékosnő, asszonyruhába öltözve lopózott be abba az éjjeli nő-gyülekezetbe, melyet a Bona Dea tiszteletére a pontifex maximus Julius Caesar hivatalos helyiségében tartottak, hogy Caesar nejét, Pompeját elesábita. Ez nemesak a házjog megsértése, de az államvallás ellen elkövetett bűntett is volt. És mégis mit tett Piso consul? A tárgyalásnál csupa tagadó szavazati lapokat osztatott szét s habár az ifjabb Cato és Hortensius tiltakoztak a gyalázatos fogás ellen, feloszlatta a gyűlést a nélkül, hogy Clodius ügyében határozatot hozott volna. Mikor aztán az ügy a rendes bíróság elé került, a dúsgazdag Crassus egyszerűen megvesztegette a bírakat, a kik aztán fölmentették Clodiust.

Ily lélekvásárlásokkal tartotta fenn Caesar a maga hatalmát, kinek utoljára Pompejus is kénytelen volt kegyét keresni, hogy kegyenczét, Afraniust consullá választathassa. Ennek érdekében tett vesztegetései minden képzeletet felülmulnak. Mivel mint imperator a város kapui előtt nem állt a törvény uralma alatt, tehát a városon kívüli villájában ültette fel vesztegetései székhelyét s a választóknak itt osztotta ki a pénzt.

Szomorú igazolását adja a nagy nevű szerző mindezen események ecsetelésében annak a megdöbbentő igazságnak, hogy a római tömeguralom története, valamint a nagy katonai demagogok története Octavianus Augustus haláláig alig volt egyéb egy történelmileg szervezett roppant rablóbanda történeténél. Állami intézmények, melyeket a következő ezredévek mintául vettek, törvények, melyek az európai, sőt amerikai népek jogéletét is részben maig is uralják, — az a kultúra, melynek emlékein növekedtek a román, germán, sőt részben a szláv népcsaládok is, ha túlragyoghatták is e szervezett rablóbanda mérhetlen gonosztetteit, de az az illúzió, melybe elfogult rajongók szeretik öltöztetni a római erényt a maguk idealismusában, mint a foszló köd tűnik el az avatott vizsgálódó előtt s nem marad egyéb, mint az a tanulság, hogy mindent összevéve a római államélet minden fényoldalai daczára, a felvilágosult emberszereteten alapuló állami és jogrend, valamint a korszerű közoktatásügy hiányában közelebb állott az állatiassághoz, mint a modern állameszméhez.

V. S.

Egy magyar korrajzíró chronologiai tévedései.¹

Azt hiszem, a tudomány érdeke nem csupán azt várja egy magas színvonalon álló szemlétől, minő az „*Athenaeum*“, hogy a szak-tudományos irodalom termékei fölött gyakoroljon kritikát, de elvárja azt is, hogy a művelt nagyközönség tájékoztatására és a szerzők útbaigazítására végett, bírálólág foglalkozzék oly irodalmi termékekkel is, a melyek az általok felölelt tárgykörnél fogva nagyobb mérvű hatással lehetnek a közfelfogásra.

E hiszemben tartottam szükségesnek e tudományos szemle hasábjain rámutatni azon tévedésekre, a melyek egy legújabb keletű magyar korrajzi munkában foglaltatnak

Értem dr. Busbach Péter volt országgyűlési képviselő művét, a melynek 1897-ben megjelent I. kötete, míg egyfelől valóban érdekes olvasmányt, sőt nem egy tekintetben tanulságos olvasmányt nyújt minden hazafias érzelmű művelt magyar embernek, addig másfelől szinte megdöbbenti a maga chronologiai lapsusaival a történelemben jártas olvasóját. Avagy sajtóhibák ezek csupán; szeretnők föltenni az érdemdús szerző érdekében. De hát mért nem csatolt hozzá művéhez sajtóhiba-jegyzéket? Úgy látszik szerző esakis az ő reflexióira helyezett súlyt; ezért esúszhatott bele annyi mindentféle tarthatatlan adat, az ő különben derék művébe.

De hát lássunk néhány ilyen lapsust a figyelemre méltóbbak közül.

A 27-ik lapon a 48 előtti reformkorszakunkat, tehát a Széchenyi — Deák — Eötvös-féle korszakot kezdi ismertetni az „*Egy magyar óriás*“ czimű cikkében és ez alkalommal úgy állítja oda a „nagy franczia forradalmat“, mintha az alig 23—25 év előtt zajlott volna le és a lengyel, illetőleg a galicziai parasztlázadást egykorúvá teszi a francziák júliusi forradalmával; mi úgy tudjuk, hogy a verébfejeket a lengyel *nemes emberek fejeivel* együtt *Benedek* buzdíztatására nem a 30-as évek elején, hanem a 40-es évek folyamán szolgáltatták be az atyáskodó osztrák kormány közegeinek a galicziai parasztok.

Az 53-ik lapon (a később felakasztott) *Zichy Eugen* grófort megteszi főlovászmesternek; pedig ez gr. *Zichy Ferencz* volt.

¹ Egy viharos emberöltő. Írta dr. Busbach Péter. I. kötet. Budapest, Kilián, 1897.

A 146-ik lapon ezt olvassuk: Mikor (talán midőn?) Bécs 1848 márcziusában fellázadt — *Bem ott volt* és a lázadóknak szolgált: mikor (talán ismét midőn?) ezen lázadást levertek: *Szontágh Pál* (nógrádi) *akkor* a felség oldala melletti ministerium egyik hivatalnoka magánál rejtegette és kiszabadította a várost akkor elnyomott absolutismus szoldateszkáinak (sic: karmai közül). Ez már azután mégis sok. Ugyan hol hallotta vagy hol olvasta a tisztelt szerző úr, hogy *Bem ott volt* Bécsben 1848-ban a „*láadás*” kitörésekor vagyis márczius hónapban? Ha Busbach utána nézett volna, igen, ha csak a „*Pallas*” nagy lexikonát üttette volna is föl, hát rájött volna, hogy *Bem* nem lehetett 1848 márczius havában Bécsben, mert *Bem* csak 1848 október havában termett *Bécsben*.

A 208-ik lapon 1843-iki törvényeket említ 1848-iki törvények helyett.

A 222-ik lapon *Dembinszkyt*, a lengyel szabadságharcz ezen világhírű hadvezéri alakját, az Európa-szerte minden katonai szakkörben elismert jeles stratégát *gyámoltalan* és *könnyelmű kalandor*“-nak nevezi és még más helyütt is ismételten majd ostobaságot, majd lelketlen iszákoskodó tivornyázást vet szemére.

A 258-ik lapon ismét az 1832-iki Galieziában történt paraszt-lázadást emlegeti

A 272-ik lap az ó-conservatívek szeplőtlen multját magasztalja: mintha ezen ó-conservatívek közül egyik sem írta volna az 849-iki májusban kelt *pozsonyi memorandum*“-ot, a mely pedig a magyar nemzetnek szabadságharczát vívó túlnyomó nagy részét, az összes akkori nemzeti pártot úgy igyekszik feltüntetni Európa és az orosz czár előtt, mint egy megbélyegzett léhűtőkből álló nagy tolvaj- és rablóbandát. A *pozsonyi memorandumot* Busbach művében egy szóval sem említi.

A 275-–276-ik lapon a *márczius 4-iki* alkotmányról olyan zavaros valamit állít, mintha ez az oktroyált alkotmány akkor lépett volna életbe, midőn már Magyarország leverve és *Scitovszky* már primás volt. Holott 1849. márczius 4-ikén hirdették ki ezt az alkotmányt, midőn a magyar sereg még ugyancsak fegyverben állott a Tisza vidékén és csak ezután vitta még meg a maga diadalmas nagy csatáit Windischgrätzcel és Weldennek!

A 281-ik lapon azt mondja, hogy *Somssich Pál* röpiratának megjelenése óta, azaz 1850 óta *kevesebb* mint egy évtized alatt Új-Ausztria elvesztette birodalmának két gyöngyét: Lombardiát és *Velen-czét*“. Tehát Busbach szerint *Velenze* már 1859-ben veszett el Ausz-

triára nézve és nem 1866-ban; vagy pedig Busbach chronológiája szerint 1850-től 1866-ig *kevsebb* folyt le, mint *egy évtized!*

A 308-ik lapon úgy adja elő a dolgot, mintha Széchenynek „erőszakos halála” 1859-ben következett volna be. Tudtunkkal ez 1860. hűsvétjén történt.

Nagyon hosszúra nyújthatuók ugyan még a tollhibák ezen jegyzékét; de nem folytatjuk; csupán csak azt jegyezzük meg, hogy a mely szerző mint jórészt maga is kortanú ilyen megdöbbentő chronologiai lapsusokat enged meg magának, no hát az ilyen szerző ne számíton azután arra, hogy komolyan vegyék az ő ítélkezéseit a szabadságharcunk szerepvivő alakjai fölött. Szegény *Dembinszky* is nyugton alhatik a sírjában; hisz az a tanultabb fajta figyelmes olvasó, a ki elmosolyodik azon, hogy Busbach dr. 1848 *márcziusában* menteti meg Bécsben *Szontágh Pál* által *Bem* tábornokot: ez a tanultabb fajta figyelmes olvasó arra is csak mosolyogni fog, hogy Busbach dr. „gyámoltalan kalandor”-nak nevezi *Dembinszkyt*, a szakkörök által Európa-szerte ünnepelt stratégát és szeplőtlen szabadsághőst. Busbach *Görgeit* akarja rehabilitálni. Jó, nincs ez ellen semmi kifogásunk. De azt hisszük maga lángeszű hadvezérünk, *Görgei Arthur* is helyteleníteni fogja, hogy *Dembinszkyt* komoly korrajzi munkában „gyámoltalan kalandor”-nak nevezze egy tekintélyes magyar ember.

Szerző nagyon talpraesetten írta meg művének bevezető részét. Ha valaki, hát ő nyújthatott volna kellő képet az 1848 előtti siralmas közállapotokról és nyomorúságos társadalmi viszonyokról. De ő csak néhány esetvonásra szorítkozik, a mi fölött valóban csak sajnálkozhatunk. Őszintén kívánjuk, hogy egy netáni második kiadás alkalmából megtisztíthassa művét a föntjelzett tévedésektől.

Gombos Vince.

*

Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane.
Hrsg. v. H. Ebbinghaus und A. König. Bd. XVII. 1898.

A kötet legérdekesebb czikke *Heymans* fejtegetése a pszichologiai *parallelismus kérdéséről*. Az újabb dualistákkal szemben megállapítja, hogy egyrészt félreértés a modern lélektan monismus tanát, mely szerint pszichikai és physikai folyamatok különböző szempontjai *egyazon* tapasztalati tartalomnak összetéveszteni a régi Spinoza-féle, szóval azon metaphysikai monismusszal, mely psychikumot és physi-

kumot *egyazon substantia* nyilvánulatának tartja, másrészt pedig rámutat arra, hogy e monistikus fölfogás elengedhetetlen postulatuma a mai lélektanak, melyre végelemzésben a dualismus hívei is támaszkodnak.

F. Schumann Az időszemlélet *psychológiájához* közöl adatokat. Először az összehasonlítás lélektanát kutatja s úgy találja, hogy ez nem egy külön lélektani folyamat, mert különböző benyomások összehasonlítása magukkal a benyomásokkal közvetlenül van adva. A benyomások nemcsak akkor foglalhatók totalitásba, ha egyidőben (simultane) adatnak, hanem azon esetben is, ha egymásután (successive) merülnek föl a tudatban: így pl. ha *a* és *b* hang tudatbalépése között 2 mp. folyt le, a *b* hang belépésénél nyoma sincs az első hangnak a tudatban. És mégis összehasonlitjuk őket, világos jelétül annak, hogy az összehasonlítást nem a benyomások simultan együttléte, hanem azon lehetőség föltételezi, mely szerint egyik benyomás a másikat földézheti. Csak ily alapon lehet közvetlen összehasonlításról szó, mert ha a benyomások egymásutánjából előbb simultaneitást kellene csinálni, hogy összehasonlíthassuk őket, akkor már közvetlen összehasonlítás nem volna jelen. — Azután áttér a *jelen* fogalmának elemzésére s úgy találja, hogy a köznap beszédben a jelen szóval mindig egy hosszabb vagy rövidebb *időfolyamatot* jelölünk; nem áll tehát, hogy a jelen egy matematikai pont, mely a valóságban soha sincsen; egyáltalán tanácsos a matematikai pont fogalmát egészen kiküszöbölni a *psychológiából*.

Sante de Sanctis A *figyelemről* értekezik. Megkülönböztet természetes és conativ, vagyis mesterséges figyelmet, mely lélektani kísérletek alkalmával lép föl. Az előbbit megfigyelés által vizsgálhatjuk, ez utóbbit kísérleti úton. Mindkettőnél kétféle folyamatot különböztet meg: *fixírozást* és *figyelmegoszlást*. A figyelmegoszlás a figyelem funkciójának legfőbb fejlődési foka, mely ép ezért a gyermeknél legkésőbbben fejlődik s a tudat káros felbomlásánál legelőbb enyészik el. Nem helyesli az akarat és figyelem azonosítását.

R. Weinmann A *psychologus ismeretelméleti álláspontját* tárgyalja. Szerinte az újabb phaenomenalismus, mely a valóságot csak mint tudattartalmat ismeri, voltaképen subjectivismus, mely végelemzésben a külvilág realitását támadja meg. A magánvalót, ha nem is definiálhatjuk, de mindig föl kell tennünk. A valóság philosophiai formulája nem *x*, mint a kantianismus gondolja, sem *0*, mint az idealismus hirdeti, mert bár igaz, hogy a valóság csak mint tudat-

tartalom ismeretes előttünk, de másképp nem fogható föl, mint egy objective absolute létező világ tükröződése bennünk. Az egyetlen lehetséges világformula tehát a realismus s így a psychologusnak erre kell támaszkodnia. Csak ez felel meg az egészséges emberi gondolkodásnak; nem tudatunk törvényeiből, hanem egy tőlünk függetlenül létező világ praesuppositiójából érthető csak meg a valóság. És e föltevés szükségképi, nélküle pl. nem értjük azon jelenséget, hogy egy eddig ismeretlen csillag fölfedeztetik. Igaz, hogy a csillag is csak tudattartalom, de *más értelemben*, mint a psychikai, a tudatjelenségek; a nem realismus (positivismus, idealismus, immanens philos. phaenomenalismus) itt veszedelmes játékot űz a tudatos^a szóval s álláspontjáról ép a lélektan nem lehet fölépíteni; mert vajjon mi értelme van ez állásponttól inger és érzet közötti viszony kutatásáról, ha t. i. fölteszszük, hogy az inger is csak tudattartalom, vagyis már psychicum? Az idealismus e ponton kénytelen objectumot és subjectumot mint két egymással szembenálló valóságot megkülönböztetni, szóval a realismust elfogadni. Némely idealista (Schuppe) megkülönböztetnek egyéni és általános tudatot: ez utóbbi tartalmát képezi a külvilág, az előbbi a szűkebb értelemben vett lelki jelenségek; de eltekintve, hogy e distinctio csakhamar veszedelmes metaphisikai szinezetet ölt, a lélektan egészen téves fogalmára vezet, mert hisz ennek is, mint minden tudománynak tárgya, nem a sajátosan egyéni, hanem az általános. Végül az idealismus a solipsismus képtelen álláspontjaira vezet, s így bizonyos, hogy bár a realismus is hypothesis, de az összes idevonatkozó föltevések között a legvalószínűbb és a legegyszerűbb.

1. Pfänder *Az akarat tudatáról* közöl fejtegetést. Kimutatja, hogy az akarat tudatának van egy sajátos eleme, mely más tudatprocessusra már nem vezethető vissza. Münsterberg megkísérlette az az akarat tudatát valamely *mozgás* képzetére visszavezetni, a mely valamely psychikai folyamatba lépne, ez utóbbit mint akaratit actust szinezi a tudatban. De ez álláspont tarthatatlan, mert ha valamely mozgás képzele már akaratérzet volna, akkor igen sok tudatprecessust akaratnak kellene nyilvánítanunk, a mi tényleg nem az. James nézete szerint az akarat valamely realis az ész és más tudattartalom között: lényege a figyelem vagyis a megfeszítés, melylyel a czélhavett képzetet tekintjük. E megfeszülés a tevékenység érzete, mely végelemzésben nem egyéb mint testi mozgás innervatio érzete összessége. De ezen elmélet sem helyes; mert ha az innervatio érzete kimeritené az akarat összes kriteriumait, akkor minden reflexmozgás is mint akaratit

actus jelenne meg tudatunkban, a mi pedig nem áll. De a tevékenység érzete már azért sem azonosítható az akarattal, mert a tevékenység érzetének intenzitása különbözhet az akaraterzettől, mely nem tekinthető különben sem valami egyszerűbb pszichikai elemek összeolvadási productumának: sem képzetekre, sem érzetekre nem vezethető vissza. Végül kritikai megjegyzéseket fűz Külpe, Ribot, Balduin Wundt és Lipps akaratelméleteihez *v. Tshisch* egy tanulmányos értekezésében, melynek címe: *Miért állandóak és nélkülözhetetlenek tér és időszemléletek?* a kérdés phisiologiai oldalát világítja meg Bevezetése-ként kiemeli az újabb lélektan tanát a mozgásérzetek állandóságáról: nincsen tudatfolyamat, melyet valamiféle innervatio ne kísérne. Hypnotizálás alkalmával lehetetlen mozgási hallucinációkat suggerálni; ép úgy lehetetlen a mozgási érzeteket megsemmisíteni vagy akadályozni a nélkül, hogy ezáltal magát a tudatot ne befolyásolnók. Mozgási érzetek tehát állandóak és nélkülözhetetlenek: a tudat mozgásérzetekhez van kötve. Itt van alapja a térszemlélet állandóságának és nélkülözhetetlenségének. Hasonlóképp szükségesek a pszichikai élet fönállására az egyenúly-érzetek jelenléte; ezek megszüntével maga a tudat is megszűnik. Szerzőnk azután önmagán tett kísérleteinek eredményét egybevetve Delboeuf eredményeivel, úgy találja, hogy az *álmennélküli álvásban* az időt pontosan tudatban tartjuk, a mit legjobban bizonyít, hogy a szándékolt időben mindig fölébredünk. Az idő tudatának folytonossága bizonyos élettani folyamatok (légzési színezés) homályos tudatának folytonosságára vezethető vissza s így mondhatjuk, hogy az idő képzete magával a szervezeti étellel van adva, tehát nem későbbi productum, mint ezt a legtöbb psychologus gondolja. Az idő képzete megelőz minden peripherikus érzetet és az így fölépülő képzeteket, tehát függetlennek tekinthető ez utóbbiak-tól. Tér és idő képzetei tehát állandóak és nélkülözhetetlenek minden tudatfolyamatnál, mert oly élettani (organikus) mozzanatokban gyökereznek, melyek sohasem szűnnek meg, mert magával az étellel vannak adva.

✱

Archiv für systematische Philosophie. Herausg. von Paul Natorp. Bd. IV. H. 1—2.

Hans Kleinpeter A tér és időforgalom fejlődése az újabb matematikában és mechanikában s ennek jelentősége az ismeretelméletre nézve cím alatt főleg azt vizsgálja, hogy a criticismus mennyiben

nyújt szilárd alapot a matematikának. E tér és időre vonatkozó elméletek között két főirányt különböztetünk, melyek egyikét Newton, a másikat Kant képviseli. Az előbbi szerint a tér természeti tárgy, az utóbbinál pedig csak tudatunknak formája. Kant tana — úgy véli szerzőnk — képtelenségre vezet, mert ez alapon érthetetlen, miért látjuk az egyik tárgyat kúpnak, a másikat gömbnek; az alany nem lehet e különbség oka, mert ez mindkét esetben ugyanaz, de a magánvaló sem, mert ez mindig kívül esik a jelenségek körén. Newton tanát tovább fejlesztette. Maxwell, ki minden tér és időbeli ismeretünk realitívitasát hirdeti. Kant iránya az ú. n. arithmetikai formalismusra vezetett, mely a számot az emberi szellem productumának tartja s így az irracionális és imaginarius számok létjogosultságát elismeri. Newton tana pedig a szám természettudományi fölfogására vezetett, mely a számban csak elvonást lát. Bár tagadhatatlan, hogy tér és idő tudatformák, de nem áll, hogy ebben gyökerezik tér- és időfogalmaink szükségképi volta, mert hiszen több tér- és időfogalmat is alkothatunk (Gauss). Nem az alanyból kiindulva kell igazolnunk tér- és időfogalmunk helyességét, de a tapasztalás alapján kell azt ellenőriznünk. Tehát a priori természettudományról nem lehet szó, hanem csak leíró természet-ismerésről.

- K. Überhorst *A figyelem lényegéről* közöl hosszabb tanulmányt. Meg kell különböztetnünk a figyelmet a szellemi funtiók összeszedésétől (Sammlung). A figyelem azon intellectualis functio, mely azt czélozza, hogy egy adott észrevevési vagy gondolattartalmat egy vagy több momentumában, vagy egészében helyesen fölfogjunk. Az összeszedés pedig azon állapot, melyben minden intellectualis functiónk egy egyetlen feladat végrehajtásában központosul. Ilyen állapot pl., midőn egy probléma fölött gondolkodunk vagy vallási áhitatba merülünk. Minden figyelem spontan, tehát akarati mozzanatban gyökerezik.

Max Dessoir *Adalékok az aesthetikához* cím alatt a tudomány és művészet ellentétéről értekezik. Tudomány és művészet megegyeznek abban, hogy mindkettőben átengedjük magunkat, egész érdeklődésünket az adott valóságnak; abban is megegyeznek, hogy a valóságot megváltoztatják s ezáltal kerítik azt hatalmukba. Csakhogy ép a megváltoztatás módjában gyökerezik a kettő különbsége. A tudomány azáltal alakítja át a realitást tudatunkban, hogy a jelenségeket nem realis összefüggésükben, hanem logikai szempontból alkotott rendszerben állítja össze. A tudomány lényege tehát a módszer, s czélja az átélt tapasztalati tartalmat ismerhetővé tenni. Az ismerés

nem egyéb mint az értelem reactiója a benyomásokra s munkája folytonos elvonás, elválasztás, így pl. a növényt vagy a nyelvet elszigetelten tekinti azon végtelen sok tényezőtől, melyek között az a valóságban megjelenik. A tudomány tehát voltaképp nem nyújtja a valóság hí képét, és mi mégis ebben a hitben élünk, a minek oka az, hogy a tudomány elvonatkozván az alanytól, az egyes személytől, ép ezért absolute objectívnek látszik.

Ezzel szemben a művészet célja az élet tartalmát *élvezhetővé* tenni; a tudomány kizárja a személyes vonatkozásokat s így a művészet körébe menekül mindaz, a mi egyéni, a mi közvetlen. Élvezni pedig annyi mint szeretni; a művészet tehát az élettől való elragadtatás és az ebből fakadó vágy (Sehnsucht) terméke. A művész szempontja az élvezet, a tudósé az elvonás. „Ha a tudás embere előtt a virág létjogosultsága abban van, hogy magot ad, a művész szemében a magnak az ad létjogot, hogy virágot termel.“ Téves tehát azt állítani, hogy a művészet célja kopirozás vagy azt kívánni, hogy a művészet valami tudási tartalmat, pl. a dolgok metaphysikai lényegét fejezze ki. A művészet feladata ép az, hogy a valóságot *subjectív toldalékával együtt* adja vissza. Munkája lényegileg synthetikus művellet: emlékképekből egységes képet alkot. A művészet a valóságot átalakítja subjectiválás által, a tudomány pedig ép azáltal, hogy az alanyi szemponttól elvonatkozik.

Ludvig Stein A sociologia lényegéről és feladatáról folytat vizsgálódást. A sociologia lényegileg *társadalomphilosophia*, vagyis hivatása az emberi együttlét *összes* formáit legfőbb törvényeikben vizsgálni, szemben oly disciplinákkal, mint a vallás vagy jogbölcselet, melyek a társadalmi élet *egyes* mozzanatait kutatják. A socialis statika célja leírólág visszatükrözni a társadalmi viszonyokat különböző időkben, népeknél; a socialis dinamika a statika által nyújtott tények genetikus magyarázatát célozza. De minden magyarázat, mint ezt Sigwort megállapította, deductio; minden dinamika eszméje tehát az astronomia, mely évezredekkel előre megjósolja a jelenségeket. Sokan a sociológiát is ily ideál felé akarják vezetni, de ez tévedés. A szellemi tudományokban nem alkalmazhazhatjuk a tárgy természeténél fogva egészen azon módszert, mint a természettudományban, mert igaz, hogy a szellemi élet terén is uralkodik okviszony s így szükségképiség, de ez nem mechanikai jellegű. Igaz, hogy ugyanazon kulturfeltételek között ugyanazon társadalmi jelenségek ismétlődnek mindenütt: a jogi, állami és közgazdasági

élet számos példát nyújt erre, de ez még nem elég arra, hogy egészen átvegyünk a természettudomány módszerét. A *biológiai* módszer alkalmazása a sociológiában is tehát kétes; a társadalmi jelenségek végtelenül gazdagabbak és tartalmasabbak mint a biológiaiak és mégis hiányzik itt a *kísérlet*, mint a legtermékenyebb módszertani mozzanat. Sociológiai törvényeket tehát, melyek általánosak és szükségképek, a szó természettudományi értelmében, nem vagyunk képesek alkotni. Igaz, hogy a társadalmi történeteknek is megvan a maguk rhythmusuk, de ezek előremondásában a valószínűségen túl sohasem juthatunk. A sociologia tehát nem kezelhető ugyanazon módszerrel mint a természettudomány: középhelyet foglal el a törvénytudomány (Gesetzeswissenschaft) és a történetstudomány (Ereignisswissenschaft) között. A természettudomány eltekint az individualitástól: a történelem — e *ἡ ἀποστολή* történettudomány — ép mindig egyéni viszonyokat regisztrál. A sociologia hivatása ép az, hogy a történelem által nyújtott anyagból általános ítéleteket alkosson, e törekvését jogosulttá ép a történetek rhythmikus jellege teszi. De ily törvények föllállításának lehetőségétől még nagyon távol állunk, s az organikus módszer, midőn e törvényeket természettudományi formában már most akarja fölláltítani, ép a sociologia inductiv empirikus jellegét tagadja meg; úgy történik, hogy elhagyva a tapasztalás talaját metaphysikává válik. Typikus példa erre Spencer, ki sociológiája utolsó kötetében úgyszólván már csak deductiót ismer, s fejlődéstani schémája (ektoderm, entoderm, mesoderm) veszedelmesen hasonlít Hegel thesis, anathesis, synthesis elméletéhez. A biológiai analogia életjelenségek és társadalmi tünemények között ép csak analogia maradjon, teuristikus elv, s ép ezért a sociológiai törvények csak comparativ általánosságúak lehetnek. Az organikus módszer egymagában nem elég: kell, hogy hozzájáruljon az összehasonlító történelmi methodus. Arra kell törekednie a társadalomnak, hogy normativ tudományyá váljék: egy socialethika alapjául szolgáljon. Ha disciplinánkban csak biológiát látunk, normákat sohasem találhatunk, s így e felfogás végelemzésben társadalmi fatalismusra vezet.

Dr. P. A.

Falckenberg újabb bölcsészettörténete.

Falckenberg Richard's: Geschichte der neueren Philosophie von Nikolaus v. Kues bis zur Gegenwart. Dritte verbesserte und vermehrte Auflage. Leipzig. 1898.

Az újabb bölcsészet történetének az utolsó évtizedekben sok feldolgozója van. *Fischer K., Erdmann, Zeller, Windelband* és *Überweg-Heinze* művei nálunk is több kiadásban ismeretesek. Hiányzott azonban oly mű, mely az akad. előadás szolgálatában objectiv előadásban magukat a philosophusokat beszéltetve vezesse be a hallgatót a mélyebb philos. problémákba s azoknak az egyes korok intellectuális és vallásos-erkölcsi kulturájával való szerves összefüggésébe, illetve megismertesse vele a philos. ismeretek és módszerek fejlődését, a melynek irányát épen az egyes korok rendszerei jelölik meg.

Ezen a hiányon akar segíteni Falckenberg erlangeni tanár, a Fichte-féle „Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik” tudós szerkesztőjének idézett műve, a melyről a gyakorlati használhatóságra és a hallgatók szükségleteire való tekintettel maga mondja, hogy az legyen „ein Seitenstück zu dem Compendium (4 kiad. 1883) des gelehrten Gelehrten (Zeller berlini tanárt érti), das die Resultate seines vielbewunderten fünfbändigen Werkes über die Philosophie der Griechen (4. kiad. 1876 óta) mit schlichter Klarheit zusammenfasst.“ S hogy objectiv előadású és históriai kritikai jellegű műve mennyire felelt meg a közszükségletnek, igazolja az, hogy 1886-ban megjelent első kiadását 1892-ben a második s 1898-ban a harmadik „javított és bővített” kiadás követte. (Az I. kiad. 493., a III-ik 564. lap. Nagyobb változtatások már a második kiadástól kezdve az I. s a két utolsó fejezetben észlelhetők.

A mű a bevezetésen s a *Kusa Miklóstól Cartesiusig* terjedő „átmeneti korszakon” (1–69. l.) kívül két részből áll, melynek elseje a *Cartesiustól Kantig* (73–261. l.), másika pedig a *Kanttól napjainkig* (165–523. l.) terjedő bölcsészet történetét tárgyalja. Szerintem is helyesebb lett volna az 1830-tól napjainkig terjedő bölcsészetet egy harmadik részben külön tárgyalni, s akkor alapul az első részhez a scholastikát, különösen nagyjelentőségű tanát a kettős igazságról, a másodikhoz a történettudomány és a humanizmus újabb kifejlődését s a harmadikhoz a természettudomány föllendülését vettem volna föl tárgyalásom keretébe. Felette sikerült kísérletnek tartom az újabb

kiadásokban mindinkább javított és bővített: „Erläuterung der wichtigsten philos. Kunstaussdrücke“ cím alatt a mű végén található lexikális függelék (532 - 549. l.), a melyet nekünk is érdemes volna magyar nyelven közzétennünk. Az írók és philosophusok gondosan készített névjegyzéke csak emeli a mű értékét és használhatóságát. a melynek akadémiai körökben még igen szép jövőt jósolok.

A bevezetés a bölcsészettörténet tudományos és philos. jelentőségéről szól. Exact kutatás, módszeres munkásság, mélyreható intuitió, s a való egész terjedelmének egységes áttekintése annak titkai. A bölcsészettörténet igazán az emberiség nagy individuumának a philosophiája. Világnézetekkel, élethatalmakkal van itt dolgunk, s nem doktrínákkal. Példa rá a görögök aesthetikai világnézete, mely oly classikus, mint Phidias plastikája és Homer epikája, vagy a keresztén világnézet, mely oly örökkévaló, mint a középkor építészete s a modern, mely oly megdönthetetlen, mint Goethe költészete vagy Beethoven zenéje. Ez alapon a bölcsészet története nem „Antiquitätenkabinet“, hanem „ein Museum typischer Geisteserzeugnisse“, a miért is felette érdekes és tanulságos itt követni „Das Werden und Wachsen der philos. Probleme und Theorien“. Közlebebről a modern bölcsészet Erdmann jellegzetes szava szerint „protestantismus a szabad öntudatos gondolkodás sphérájában,“ vagyis „a tudásnak és a lelkiismeretnek azonossága“ a tudásnak és a hitnek középkori azonosságával szemben. A bölcsészet történetében két túlzástól kell óvakodnunk. Az egyik a féktelen individualismus, a másik az abstract logikai schematismus. Dühring és Hegel annak főbb képviselői. Tárgyilag véve a modern philosophiát, szerző „antischolastikus, humanistikus és realistikus jellegűnek“ mondja. Alapvető gondolatait először Kusa Miklós állította fel, míg az első modern rendszer Cartesius — „az újabb philosophia atyjának“ — műve.

A bevezetés végén található irodalom pár vonással kitűnően van jellemezve. Tudomásul megjegyezzük, hogy a „*Klassiker der Philosophie*“ című Fromman-féle stuttgarti vállalatban 1896 óta megjelent Fechner monographiája Lasswitztól, Hobbesé Tönniestől, Kierkegaard és Rousseaué Höffdingtől, Spenceré Gaupptól és Nietzscheé Riehlől. Sajtó alá kerül Galilei monographiája Natorptól, Spinozáé Freudenthaltól, Bayle Euckentől, Kant Paulséntől, Schild és Schopenhauer Volkeltől, Schleiermacher Heubaumtól. Comte Windelbandtól. Mill Sängertől, Carlyle Henseltől, Feuerbach Jodtől, Strauss Ziegler-től és Lotze Falckenbergtől. Örömmel regisztráljuk e dolgokat!

A beosztásra az átmeneti korszak böleseletének történeti tárgyalása következik. Kezdődik Kusa Miklóssal s végződik az angol Bacon, Hobbes és Herbert rendszerével. Közben ismerteti a renaissancekor böleseletét, az olasz természetphilosophiát, a politikát s a jogbölesezetet, a francia skeptist, a német mystikát s az angol philosophiát. Az első kiadással szemben, Erdmann Bennonak az „Archiv für Geschichte der Philosophie“ I. évfolyamában (Berlin, 1888, 284—286. l.) megjelent bírálata ösztönzésére egészen új a 8-ik „a modern physika megállapítása“ czimmal, melynek főbb képviselői Keppler, Galilei és Gassendi az első kiadásban „Cartesius kortársai“ között tárgyalattak. A fejezetnek egyik legszebb részlete „az angolok, francziák és németek (modern) philosophiai jellegéről értekezik. Ím egynehány szemelvényt: A francia philosophus kitünően formuláz, az angol a tapasztalatot írja le, a német a lényegbe merül el. Ragyogó a francia előadás, fázasztó de tanulságos az angol, nehézkes és elvont a német. A speculáció hazája Németország, az evolútiót a szerves élet tudományában Franciaország formulázta, a tények óriási halmazának összegyűjtése Anglia érdeme. A nemzetgazdaságtan, tapasztalati lélektan és sociológia angol, a természetphilosophia német, a matematika francia tudomány. A francia éles, az angol világos, a német mély és alapos gondolkodó. Franciaország a matematikusok, Németország a spekulatív fők, Anglia a praktikus gondolkodók hazája. A francziák skeptikus, az angolok empirikus, a németek (szövevényes) idealista gondolkodók. Az angol philosophus geographus, a francia anatómus, a német hegymászó. Az első leir, a második analysál, a harmadik „verklärte die gegebene Wirklichkeit.“ A Kant előtti philosophia feladatainak megosztása e három nép között azt hiszem találón igazolja be a philos. character-sajátságokat. Megjegyezzük végül, hogy *Gierke* művei alapján a politikáról s a jogphilosophiáról“ szóló 4. §. lényegesen változott az első kiadással szemben, a mit hasonlóan Erdmann B. idézett ismertetése ösztönzésének köszön a tudós szerző.

A „*Cartesiustól Kantig*“ terjedő I. rész tárgyalja Cartesiust és követőit, illetve fejlesztőit Németalföldön és Franciaországban, továbbá Locket s a XVIII. század angol bölesezetét, a francia fölvilágosodást s végül Leibnizot s a német fölvilágosodást. E rész az irodalom folytatólagos közlésétől és felhasználásától eltekintve keveset változott az előző kiadásokkal szemben. A tárgy elrendezése tekintetében kifogásolom, hogy Jacobi hitbölesezetét Kant előtt tárgyalja, holott az, mint Kantnak oppositíója a Kant utáni philosophia körébe való.

A II. rész „a Kanttól a jelenkorig terjedő bölcsezsét“ történetét ismerteti. Főbb fejezetei: Kant, Fichte, Schelling és munkatársai, Hegel, Fries, Herbert és Schopenhauer oppositioja, a külföld bölcsezsete, s a német philosophia Hegel halála óta. E két utolsó fejezet lényegesen „javult és bővült“ az előző kiadásokkal szemben.

Nagy részletességgel, majd 100 lapon át ismerteti Kant ismeretelméletét, morálfilosophiáját és kritikai aesthetikáját és teleológiáját. Majd a kritikai elvek gyakorlati alkalmazása után Fichte subjectiv. Schelling objectiv és Hegel absolut idealismusának ismertetésére tér át a szerző. Schelling követői között tárgyalja a természetphilosophusokat, az azonosság-bölcsezséket, különösen Krause panentheismusát és Schleiermacher és Baader vallásphilosophusokat. Hegel absolut idealismusa a német philosophia előleges befejezése, mely „constructiv idealismus“-nak Fries és Beneke psychologismusa, Herbart realismusa és Schopenhauer pessimistikus akaratmetaphysikája csinált oppositiot. Utóbbinak követői között tárgyalja a tragikus Nietzsche-t, a kinek fejlődésében három stadiumot lehet megkülönböztetni: a romantikus pessimismus aesthetikai jellegű korát, mely Schopenhauer és Wagner befolyása alatt a művészetben látja a legfőbb igazságot kifejezve, továbbá az intellectualistikus utilitárius optimismus metaphysikaellenes korát, mely az igazság megismerését célozza s végül a naturalismus keresztényellenes korát az úri morál s az „Uebermensch“ képtelen ideáljával. „Wer weiss — jegyzi meg helyesen a szerző — „welche weiteren Wandlungen, Losreissungen und Selbstüberwindungen das tragische Geschick des hochbegabten Mannes abgeschnitten hat?“ Műveiből eddigelé 12 kötet jelent meg, s benne a művészt és a gondolkodót mesteri vonásokkal rajzolja Riehl a „Klassiker der Philosophen“ című Frommann-féle vállalatban

A két utolsó fejezet, „a külföld bölcsezsétével“ és a „Hegel halálától terjedő német philosophiával“ foglalkozik. Talán helyesebb lett volna megfordítani a sorrendet. Részletesen tárgyalja az első kiadással szemben az olasz, a francia (főleg Comte-ot), az angol (különösen Spencer rendszerét), az amerikai, a svéd-norvég-dán és holland philosophiát, s igen röviden a lengyel, orosz és magyar bölcsezséteket. Rólunk a szakasz végén sajnos csak annyit mond: „Ueber ungarische Philosophie hat M. Sz. in der Zeitschrift für Philosophie“ Bd. 107, 1896 berichtet. Ueber das System des Cyrill Horváth († 1884 in Pest) vgl. den Aufsatz von Em. Nemes ebenda Bd. 88, 1886. Pedig éppen Falckenberg a szerkesztője annak a philos. folyóiratnak.

a hol az újabb magyar philosophiáról szóló ismertetés megjelent. Legelőbb Apáczaít, a Hegel – Kantféle hazai mozgalmat és Brassait érinthette volna. S aztán a mi Athenaeumunk is talán megérdemelte volna a megemlítést. Ueberweg-Heinze bennünket e tekintetben hálára kötelezett. Átdolgozására és kibővítésére annak idején lesz majd gondunk. Örvedetes, hogy épen Eötvös L. hangsúlyozta, hogy tudományos elszigeteltségünkől kilépve más nemzetekkel is közöljük gondolatainkat*, s felette biztató, hogy „az Akadémia kötelességének tartja azoknak a vállalatoknak a támogatását, a melyek e hon határain túl kívánják a magyar szellem termékeit terjeszteni“.

Az utolsó fejezet a „Hegel halála utáni német philosophiát“ ismerteti. Tárgyalja itt nevezetesen a Hegel-féle iskola jobb- és balpárti irányát, a materialismus vitáját, az újabb rendszereket: Trendelenburg organikus világnézetét, Fechner psychophysikáját, Lotze metaphysikáját és Hartman konkrét monismusát, mely utóbbi nézetem szerint helyesebben lett volna Schopenhauer után tárgyalható. Újonnan átdolgozott szakasz a kanti philosophia megújításának szakasza, mely három részben tárgyalja az újkantianismust, a positivismust és a rokon jelenségeket, továbbá az idealistikus reakciót a természet-tudománnyal szemben s végül az egyes philos. studiumok mai állását Fischer K. és Zeller érdeme, hogy Kant tanulmányozására felhívták a német böleselők figyelmét. Egyik legjelesebb művelője Vaihinger hallei tanár a maga Kant-kommentárjával és „Kantstudien“ cz. folyóiratával.

Fejtegetéseinek eredményét az újabb philosophia további fejlődésének vezérfonalául a következő tételbe foglalja össze Falckenberg: „Die *Erneuerung des Fichte-Hegelschen Idealismus* mittelst einer Methode, welche den Anforderungen der Gegenwart durch engeren *Anschluss an die Erfahrung*, allseitige *Verwertung der Erträge der Natur- und Geisteswissenschaften* und durch strengen und behutsamen *Beweisgang* gerecht wird, das scheint uns die *Aufgabe der Zukunft*“. S hogy a jövőnek e feladata a philosophiának a tapasztalat által való tartalmasabb elmélyítése, lehetséges, igazolja épen Lotze theologiai idealismusa, mely Spinoza, Herbart és főleg Leibnitz gondolatainak felhasználásával a kedélyi élet szükségleteinek s a tudomány vívmányainak kibékítésére törekedett s melynek jelenkori kiválóbb képviselői: Class, Busse, Pfeiderer E., Baumann, Thiele, Glogau és Siebeck. E pillanatban Németországban, bár az ismeretelméletet tekintik a philos. gondolkodás alapjának, az ethika, a jogbölesészet, a

sociologia s a vallásphilosophia felé hajlik napjaink bölcészetének az érdeke, — míg nálunk rationalis és positiv hajlamainknál fogva inkább a tapasztalati konkrét tudományok, mint a metaphysikai speculáció felé hajlik a tudományos érdeklődés.

Ím, ez rövid vonásban Falekenberg művének tartalma. Azok közé a német philos. történeti kompendiumok közé tartozik, a melyek a Kant, Schelling és Hegel által meghonosított nehézkes és hosszadalmas irmodorral szemben világosan, könnyen érthetően és mégis tömören fejezik ki és csoportosítják gondolataikat. Még a mélyebb árnyalatok megjelölésében is szerencsés a mondatszerkezete. Méltó társa Zeller kompendiumának az ókori bölcészetről.

Dr. Szlávik Mátyás.

*

Angol munka a magyar irodalomról.*

Ritkán pazarolt némely lapunk annyi dicséretet rólunk magyarokról szóló külföldi munkára, mint erre az angol könyvre, melyet Londonban lakó hazánkfia, dr. *Reich Emil* hozott pár hónap előtt a könyvpiacra. Föltettem hát magamban, hogy végig olvasom, sőt alaposan áttanulmányozom. Nem tagadom, ugyanesak esalódtam. Van e könyvnek jó oldala is, még pedig nemcsak egy; ámde van azután gyöngesége is, még pedig nem csekély mértékben. Különösen sok benne a falsum, a mi felől már előleges lapozgatás közben is eléggé meggyőződhettem.

Íme néhány a sok közül.

*Fraknoi Vilmos*ról azt mondja, hogy a minapában meghalt (.recently died“ 253. l.)

Pedig dehogy halt meg; tegnap is találkoztam vele; teljesen friss egészségnak örvend. *Zrinyiről*, a költőről minden érettségit tett fiú tudja, sőt minden „felsőbb leány“ is tudja, hogy keresztnévén *Miklósnak* hívták. Dr. Reich azonban őt ismételve gróf *Zrinyi Mihálynak* nevezi („Count Michael Zrinyi“ 56. és 272. ll.). Azt is tudja nálunk minden tudománynyal s irodalommal foglalkozó ember, hogy

¹ Hungarian Literature. An historical and critical survey. By Emil Reich, Doctor juris etc. London, Jarrold and Sons, 1898. 12 ed ré, 272. ll.

elő jeleseink közt nem egy *Szinnyei Józsefet*, de két *Szinnyei Józsefet* tisztelünk, apát és fiút, idősebbet és ifjabbat. Az idősebb *Szinnyei József* érdemdús bűvara a magyar írók életének; az ifjabb *Szinnyei József* pedig rendkívül jeles finnista Dr. *Reich* azonban azt hiszi, hogy *Szinnyei József* nevezetű tudós, illetőleg író csakis egy van és hogy ez egyetlen egy *Szinnyei Józsefünk* az ifjabb, és nem finnista, hanem bibliographus (258. l.). A tudományos akadémia alapítóiról lévén szó, szerzőnk báró *Vay Miklóst* megteszi báró Vay Ábrahám-nak. Az egész magyar értelmiség idősebb nemzedéke tudja, hogy Vay Ábrahám gróf volt és a legnagyobb ellenlábas a nyilvános életben br. Vay Miklósnak. Jeles történetbúvárunkat *Nagy Gyula* országos levéltárnokot meg megteszi szerzőnk *Nagy Eleknek* (253. l.), majd pedig *Nagy Sándornak* (267. l.)

Nohát az ilyesmit meglehetne bocsátani holmi kezdő belletristának, de nem egy jogtudornak. Mert hát ha az ily tévedések jelentékeneknek látszanak is első pillanatra, közelebbről tekintve mégis arra vallanak, hogy szerző vagy nem járt el kellő gonddal az anyaggyűjtésben, vagy pedig, hogy nem bír kellő tájékozottsággal a magyar irodalomban.

De hadd mondjam most már el, minő benyomást tesz rám dr. *Reich* könyve, miután áttanulmányoztam A munkának vannak dieséretre méltó oldalai is. Sajnos gyarlóságai nem kevésbbé számosak. A legnagyobb gyarlósága a legújabb korbeli tudományos magyar irodalom ismertetése, a mint ezt szerzőnk végső szakaszában elköveti. Ez az ő szakasza még csak annyit sem ér, mint *Angelo De Gubernatis* e nemű jóakarató közleményei. Legfőlebb *Raoul Chéladr*nak hasontárgyú szintén jóakarató munkájával áll egy színvonalon, a mi pedig ugyan csak keveset mond. De hát mért nem használta föl szerzőnk azt a már kész anyagot, a melyet együtt találhatott volna egyfelől *Schwicker* tanárnak nagyterjedelmű német munkájában, másfelől meg *Kont* hazánkfiának, — jelenleg párisi collegiumi tanárnak, — tagadhatatlanul alapos bemutatásaiban? Dr. *Reich* e helyett első sorban *Butlernek* az „*Encyclopaedia Britannica*”-ban megjelent, épen nem értéknélküli, de nagyon is szűkkeretű tanulmányából merített De hát mit is tanulhatott volna dr. *Reich* *Butler* tanulmányából a legújabb korbeli tudományos magyar irodalomra vonatkozólag? Hisz *Butler* csak a régebbi magyar irodalom történetét karolja föl kissé tüzetesebben. Azon haladásnak, melyet a tudományos magyar irodalom 1867 óta tett, alig találunk a nyomaira *Butlernél*. Dr. *Reich* 272 lapnyi köny-

vében legújabb keletű tudományos irodalmunkat mindössze 6¹/₂ oldalon tárgyalja, és ezt is oly módon cselekszi, hogy bizony abból a mit mond, éppen nem értheti meg tudományos képzettségű külföldi olvasó azon jögezimeinket, a melyek révén mi magyarokul nemzetünknek ma már jelentékeny helyet követelhetünk a modern culturnépek sorában. Mert hát büszkék lehetünk a mi valóban nagy költőinkre — *Vörösmarty, Madách, Petöfi, Arany, Tompa, Katona, Jókai, Jósika*, b. *Eötvös* és b. *Kemény Zsigmond* — fényt árasztanak nemzetünk szellemvilágára, ez tagadhatatlan. Ámde ma már Nyugaton a nemzetek szellemi jelentőségét éppen nem csupán az ő költőik nagysága szerint mérik első sorban, sőt még az ő kimagasló szónokaik, publicistáik, államférfiaik ragyogása szerint sem csupán. Nem; ma már az illetékes szellemi tényezők *első sorban* azt nézik, hogy minő jelentősége van egy vagy más modern nemzet *tudományos* irodalmának

Ez elvitázhatatlan tényre való tekintetből bizony nem tesz szolgálatot a magyar nemzet szellemi színvonala hírnevének dr. *Reich*, midőn a mi legújabb *tudományos* irodalmunknak oly képét nyújtja, a melyből a magyarul nem értő külföldi olvasó még csak azt sem értheti meg, hogy van-e nekünk csak annyira is számbavehető *tudományos* irodalmunk, mint — a finneknek vagy a ruméneknek?

Már az is hiba volt szerző részéről, hogy a magyaroknak a matematika és a természettudományok terén elért nevezetes vívmányait teljességgel kirekeszti az ő művének keretéből. Mindössze csak annyit mond e részben dr. *Reich*, hogy a legutóbbi 30 év alatt igen jelentékeny haladás történt e téren Magyarországon, és hogy a tudományos kutatások eredményeit *német* folyóiratokban is közzéteszik nálunk, hogy megértessék azokat a nyugati nemzetekkel. („In the departments of Science proper there has been very considerable progress in Hungary during the last thirty years. Reports of the general results of scientific researches made by Hungarians are also published, for the greater convenience of the western nations in special periodicals written in German . 256 l.)

Ennélfogva nem pillanthatja meg az angol olvasó a dr. *Reich* könyvében még csak a nevét sem a világhírű két *Bölgynak*, *Lénárt-nak*, *Szemmelveisznek*, sem *Hunyady Jenőnek*, *Szabó Józsefnek*, báró *Eötvös Lórántnak*, *Than Károlynak*, *Thanhoffernek*, *Mihálkovicsnak*, id. *Lenhosséknek*, *Fröhlich Izidornak*, *Krennernek*, *Fodor Józsefnek*, *Dadaynak*, *Lóczynek*, ifj. *Lenhosséknek*, *Martinnak*, *Schulernek*.

Kochnak, Högyesnek, Böhmnek, Mocsárynak, ifj. Apáthynek, sem a természettudományok jeles történetírójának, *Heller Agostonnak*, sem a kiváló magyar anthropolognak, *Török Aurélnak*. Pedig talán mégis csak beletartoznék a szellemi életünk ismertetésének keretébe mind e honfitársainknak szakirodalmi munkálkodása, szintűgy mint a *Hermann Ottó* méltatása is. Hisz, hogy dr. Reich maga is ekként van meggyőződve, az kitűnik művének éppen most idézett végsoraiból a 256. lapon. Ámde még fokozhatja csak megütközésünket, midőn azt látjuk, hogy szerző még nyelvtudományi, bölesészeti, történelmi, államtudományi, jogtudományi, gyakorlati politikai, közoktatásügyi és közgazdasági irodalmunkról is annyira gyér és silány vonásokkal vél leszámolhatni, ide érve az általa külön rövidke fejezetben nem annyira komolyan tárgyalt, mint csak amúgy könnyedén érintgetett „folklore“ irodalmunkat, a melynek legkiválóbb, fáradhatlan bűvárát, *Hermann Antalt* még csak egyetlen egy szóval sem említi. (247. 249. l.)

Nyelvtudományi íróink közül nem említ mást, mint *Fogarasi, Lugossyt, Brassait, Hunfalvy Pált, Budenz Józsefet, Barna Ferdinándot, Szarvas Gábort, Simonyi Zsigmondot* és a „jól ismert“ („well known“) *Vámbéry Ármint* (225. 256. l.). És még ezekről sem mond semmi tájékoztatót, semmi jellegzőt; csak a *l. rassai* nevéhez teszi hozzá, hogy az ő sokfajta („multifarious“) tanulmányai a XVII. század nagy tudósaira emlékeztetnek, és hogy *Barna Ferdinánd* finnista. A többinek még *Hunfalvy Pálnak* és *Budenz Józsefnek* is merőben csak a nevét említi föl. Tehát a dr. *Reich* könyvéből az angol olvasó még csak azt sem érti meg, hogy mind e kiváló tudósaink a nyelvtudománynak tulajdonképen melyik ágában alkották meg az ő műveiket?!

Mert abból, a mit a 36-ik lapon *Hunfalvy Pátról, Budenz Józsefről* és *Vámbéry Ármiről* mond, két sorban: ebből csak azt jegyezheti meg magának az angol olvasó, hogy hát Hunfalvy Pál és Budenz József finn eredetre, Vámbéry pedig török eredetre igyekeztek visszavezetni nemzetiségünk és nyelvünk kezdeteit: de hogy minő tanulmányok, minő kutatások révén jutottak el ez eredményhez. és hogy minő művekben rakták le az ő kutatásaik eredményeit, minderről egyetlen egy szó sincs a dr. *Reich* könyvében.

Álljunk csak meg itt egy kissé. Tehát dr. *Reich* egy szót sem szól sem a világhírű nagy magyar orientalistáról, *Goldzieher Ignác*ról, sem *Stein Aurélról*, sem *Mahler Ederől*, a ki fiatal éveit daczára tekintély ma az európai szakkörök előtt úgy az aegyptológiában, mint az assyriológiában; nem szól gróf *Kunn Gézáról*, ifj. *Szinnyei Józsefről*,

Bálint Gáborról, Halász Ignácáról, Kunossról, Munkácsi Bernátról; és hasonlólag nem szól kiváló classikus philologjainkról, *Ponori Thewreuck Emilről*, a nemrég elhunyt *Abel Jenőről, Petz Vilmosról, Hegedűs Istvánról, Hómannról, Gyomlayáról, Némethyről, Csengery Jánosról* stb. *Télffy Ivánt*, az új görög irodalom e buzgó ismertetőjét sem említi. Sőt nem említi még csak a Homeros magyar fordítóit, *Szabó Istvánt* és *Baksay Sándort* sem. Pedig mily érdekes alak lett volna egy angol olvasóra nézve csak ez a jó öreg *Szabó István* is, ez a szegény paraszt szülők katolikus gyermeke, a ki még oly időben, midőn nem tanították hazánk katolikus gymnasiumain még a görög nyelvet, nagy nélkülözések árán fölküzdi magát merő ihletből Homeros-fordítóvá! Azután nem lett volna-e érdemes fölhozni a horvát-magyar viszony jellemzésére *Margalitsot* is?

A bölcsészeti irodalom magyar művelőit egyszerűleg agyonhallgatja szerzőnk *Horváth Cyrillt* épen oly kevéssé tartja szükségnek fölemlíteni, mint *Pauer Imrét, Alexander Bernátot* és *Budayt*, ép oly kevéssé, mint *Bokor Józsefet* vagy *Böhmöt*.

Aesthetikai irodalmunk művelői közül csak *Greguss Ágostot* és *Gyulay Pált* nevezi meg. Ezek műveiről azt mondja, hogy nemcsak a magyarok nézeteit vitték előbbre, de általában az aesthetika tanulmányozását is“. (Whose works have advanced not only Magyar views, but the study of aesthetics in general“. 255. l.)

Nem említi tehát föl az aesthetikusok közt sem *Beöthy Zsoltot, Riedl Frigyeszt, Rákosi Jenőt*, sem *Lehr Albertet, Keszler Józsefet, Lázár Bélát* stb. *Szana Tamást* pedig megteszi irodalomtörténésznek. a mint hogy a néhai *Csengery Antalt*, e magas képzettségű és rendkívül nagyérdemű publicistánk neve mellé azt teszi oda zárjel közé, hogy „történetíró“ („historian“ 255. l.).

Történetírót és történetbuvárt már valamivel nagyobb számmal hoz föl; de szófukarsága itt is megdöbbenő. Mond azután hozzá még furcsát is. Pl. midőn azt mondja *Horváth Mihályról*, hogy a *papi allocutiók* stylusában írta meg az ő történelmét (in the style of fine and dignified ecclesiastical allocutions“ 252. l.). De hogy miről szól a *Horváth Mihály* történelmi munkája, ezt már épen úgy elhallgatja, mint a hogy nem mondja meg azt sem, hogy mit irt *Szabó Károly* és mit *Salamon Ferencz*? Csak *Szalay Lászlóról* mond némileg helyeselhető ítéletet, midőn az ő történetírásának főleg politikai és alkotmánytörténelmi természetét akarja jelezni; ezt sem fejzi ki azonban valami szerencsésen („Szalay's is a talent (sic) for the political and

legal (sic) aspect of history rather than for the personal and military element thereof" (252. l.)

A történelmi monographiák írói közül főlemlíti gr. *Teleki Józsefet*, *Salamon Ferenczet*, *Szabó Károlyt*, *Szilágyi Sándort* mint Erdély történetíróját, *Fraknoi Vilmost* mint Pázmány (Péter) és Mátyás király történetíróját; *Pauler Gyulát*, kiről teljes joggal jegyzi meg, hogy az Árpádházbeli királyok alatti Magyarország történetét az eredeti források lehető legmü gondteljesebb tanulmányozásának alapján írta meg: de talán mondhatott volna *Pauler Gyula* remekművéről egyebet is. *Thaly Kálmánról* csak annyit mond, hogy a II. *Rákóczy Ferencz* kora az ő specialitása (whose „speciality“, (sic), vagyis kecskekörmök közé teszi ezt a szót, hogy az ő „specialitása“, a mi által bizonyára nem valami nagy érzéket árul el *Thaly Kálmánnak* rendkívül érdemdús, hűzágpótló történetkutatói és történetírói szolgálatai iránt: említi azután a németül író *Krajner Imrét*, a kinek a magyar nemzeti szellem gyűlöletétől lihegő, rémségesen egyoldalú, össze-visszakuszált főmunkáját igen nagyon értékteljes műnek — „most valuable“ — nevezi (253. l.); főlemlíti azután *Thallóczyt*, mint a balkán népek történetíróját; *Acsády Ignácot* mint a XVI. és XVII. század közművelődése és pénzügye történetíróját, *Marczali Henriket* mint József császár korának történetíróját; főlemlíti még Londonban élő hazánkfiait, *Kropfot*, mint ki dr. Reich szerint az ő szabatos és tudós monographiái által a magyar történelemnek számos jelentékeny részére vetett világosságot — in a long series of accurate and scholarly monographs has elucidated many an important point of Hungarian history“ (253. l.). Ily rémséges dicséretben részesíti *Kropfot*: de a magyar alkotmány halhatatlan érdemű, mert magyar nyelven úttörő történetíróját, *Ladányi Gedeont* épen csak annyira méltatja, hogy constálja, miszerint alkotmánytörténelmet írt (constitutional history): *Ormós Zsigmond* szerinte semmi egyéb, mint Árpádkorbeli institutionális (sic) történetíró; *Nagy Sándor* vagy Elek (Alex) institutionális történetíró; „F. *Kubinyi*“ institutionális történetíró; *Kolozsváry* és *Óváry K.* okmánykutatók; *Fejérfataky* okmánykutató; *Kerekgyártó Árpád* a magyar közművelődés történetírója; *Balássy F.* institutionális történetíró; *Lánczy Gyula* tanár institutionális történetíró és egyúttal olasz dolgok írója: báró *Radvánszky Béla* a magyar közművelődés történetírója; *Hajnik Imre* alkotmánytörténetíró; *Pesty Frigyes* alkotmánytörténetíró (!) (constitutional history“, sic! 254. l.) és *Werner* a legértéktebb művek írója a magyar genealogia köréből.

Ezt a névjegyzékét adja dr. *Reich* legújabbkori történetíróinknak és történetbúvárainknak; az igaz, hogy hozzáteszi a végén az „etc.” szócskát; mintha csak azt akarná velünk megértetni, hogy tudja ő, miszerint volna még több is, node hát minek soroljon ő még többet föl, midőn azok a legjelesebbek, a kiket ő tényleg föl sorolt. No, ha ezt hiszi szerző: akkor nagyon hiányosak az ő ismeretei a legújabb kori, sőt már a megelőző (azaz az 1867 előtti) korbeli magyar történelmi irodalom felől

Dr. *Reich* még csak a nevét sem említi föl a halhatatlan érdemű *Kovachich Márton Györgynek*, régi országgyűléseink e bámu'atraméltó buvárának, a ki szakirodalmunkat egy egész könyvtárral gazdagította; *Jászai Pálról* sem tesz említést szerző. *Timon Ákosnak*, e kiváló alkotmánytörténészünknek és egyházjogászunknak a nevét szintén nem találjuk meg benne, valamint *Kállay Béni* nevét sem, pedig mint a szerbek történetének hírneves magyar történetírója már csak megérdemelte volna a főlemlítést; nincsen benne a neve *Károlyi Árpádnak*, *Csánki Dezsőnek*, *Márki Sándornak*, *Nagy Gyulának*, *Nagy Ivánnak*, *Kővárynak*, *Tagányinak*; sem *Jakab Eleknek* Kolozsvár történetírójának, sem *Orbán Balásznak*, a Székelyföld történelmileg méltató leírójának: hasztalan keressük mind e jeleseink nevét e könyvben. *Horváth Ádám* költő nevét ugyan megörökíti dr. *Reich*, de *Horváth Árpád* jeles diplomatikusról szintűgy nem szól egy szót sem, mint *Horváth Istvánról*, avagy mint *Ecjér Györgyről*, *Enauz Nándorról* és *Czinár Mórról* sem szól egyetlen egy szót sem. Nem tartja érdemesnek főlemlíteni *Schwartnert*, a minthogy nem tartja méltónak főlemlíteni a hazai statisztikai irodalom magyar nyelvű úttörőit, *Fényes Eleket*, *Koneket*, *Keleti Károlyt* és jelenlegi kiváló munkásait, *Jekelfalusy Józsefet*, *Kőrösi Józsefet*, *Lány Lajost*, *Ráth Zoltánt* sem.

Másfelől ethnologiai irodalmunkat szintűgy elhallgatja, mint archaeologiai és műtörténelmi irodalmunkat. *Hunfalvy Pálról* egy szóval sem constatálja, hogy nemesak mint nyelvtudós, de mint *ethnolog* is nagy jelentőségű szolgálatot tett tudományosságunknak; a jeles rumén-búvár, *Réthy László*, ki egyúttal mint numismatikus is ugyancsak számot tesz tudományosságunkban, dr. *Reich* olvasói számára szintén nem létezik. De tán nagyban méltatja műtörténelmi irodalmunk kitünőségeit, az európai hírvé *Henszelmann Imrét*, *Ipolyi Arnoldot*, *Myškovszkyt*? Szót sem szól róluk. A mint hogy nem szól egyetlen egy szót világszerte ismert, rengeteg sokoldalú praktikus archaeologusunkról, *Pulszky Ferenczről* és *Hampel Józsefről* sem.

Mulatságos az irodalomtörténetírókról szóló kis szakasza. *Kertbenyt*, ezt a szorgalmas, de jól magyarul sem tudó bibliographot és szerencsétlen műfordítót majd csak hogy nem annyira becsüli, mint *Toldy Ferenczet*, a kinél azonban világért sem időznék annyi ideig, oly érdemlegesen és oly ámulatteljes kegyelettel, mint a hogy időzik *Rákosi Jenőnél* (221., 222. és 223. l.) Különben irodalomtörténe-szeink közül főlemlíti *Szinnyeit*, *Simonyi Zsigmondot*, *Négyesyt*, *Imre Sándort* („popular humour and mediaeval style“ 255. l.), *Radnait*, *Csillaghot*, *Bodnár Zsigát*, *Lenkeit*, *Greskát* (!) és azután hozzájuk csatolja *Szana Tamást* is (255. l.). *Váczai Jánosnak* stb se hirt, se hamva. Szintügy nem említi *Heinrich Gusztávot* sem Azt hinné az ember, hogy hát dr. Reich, ki maga is jogtudor, legalább a jog- és államtudományok kiválóbb művelőinek fog több tért szentelni, mint a már említett tudományos szakmabeli íróknak. Ismét csalódás, még pedig nem csekély mérvben.

Magyar államtudományi irodalmat dr. Reich nem vett még tudomásul; legalább nem mint külön irodalmi ágat. Államtani irodalom, államjogi irodalom, alkotmánytörténelmi irodalom és jogbölcseleti irodalom: ő neki az mindegy; sőt nem tesz ő különbséget még a tisztán tudományos államtani és a gyakorlati politika körébe vágó publicistikai irodalom közt sem Egy kalap alá teszi ő a gr *Széchenyi István*, báró *Wesselényi Miklós*, gr. *Desswffy Aurél*, *Kossuth Lajos* publicistikai munkáit *Deák Ferencz* monumentális államjogi értekezésével (contra Lustkandl) és egyúttal báró *Eötvös Józsefnek* európai hírvé állambölcseleti munkájával a XIX. század eszméinek befolyásáról; b. *Eötvös József* e nagyjelentőségű munkáját nem sokkal jobban dicséri meg, mint *Pulszky Ágostnak* angol nyelven is megjelent *észjogi* munkáját, melyet szintén egy kalap alatt említ föl gr *Széchenyi István* és báró *Wesselényi Miklós* publicistikai munkáival; hanem elköveti b. *Eötvös József* irodalmi emlékének még azt a megrövidítést is, hogy nem említi föl az ő „*Reform*” című óriási hatású, és minden ízében remek publicistikai munkáját. Tisztán államtudományi munkát nem említ föl egyetlen egyet sem; beszél ugyan valamit a „politico-legal“ (sic) monographiák igen nagy számáról, a melyek újabb időben napvilágot láttak Magyarországon (251. l.): de hogy annak a tudomány-ágnak, melyet manap „*Political Science*“-nek hívnak Angliában és Amerikában, s a melyet „*Political Philosophy*“-nak hívtak *Lord Brougham* korában, szintén megvan már a maga szakszerű magyar irodalma — erre nézve szerzőnk mély hallgatásba merül. *Schwarz*

Gyula művei rá nézve ép oly kevéssé léteznek, mint a *Kautz* és *Concha* vagy *Hegedűs Sándor* könyvei.

Az összes jogi irodalomból — *Deák Ferencz* értekezésén kívül — csak négy államjogi kézikönyvet említ föl: a *Kiss Istvánét*, *Nagy Ernőét*, gr. *Czirákýt* és *Virozsilét* (251. l.) minden érdemleges megjegyzés nélkül Pedig a *Nagy Ernő* műve, valamint a gr. *Czirákýé* is csak megérdemelne egy kis jellemző méltatást, mint két határjelző kő a magyar akotmányosság szellemi életében! Különben nem említi dr. Reich az öreg *Bartal* annyira nevezetes „Commentar“-jait sem, — nem *Korbuly*, *Récsi*, *Boncz* műveit a magyar államjogról, nem a *Dózsa* „Erdélyi Közigazgatás“ sem. A jeles *Frank*, *Kelemen*, *Szlemenice* az ő könyvében egyszerűleg nem léteznek. Többet mondok, sem a magyar jogtörténelmi irodalmat — *Wenczel Gusztáv* stb. — sem a magyar magánjogi irodalom, büntetőjogi, váltó-kereskedelmi jogi s perjogi irodalom egyáltalán nem léteznek az ő könyvében. Ugyanez áll a magyar egyházi irodalomról és a római jogot tárgyaló magyar irodalomról is. Hasztalan is keressük a dr. Reich könyvében *Wenczel Gusztáv*, *Pauler Tivadar*, *Kovács Gyula*, *Timon Ákos*, *Csemegi Károly*, *Wlassics Gyula*, *Nagy Ferencz*, *Zsögödi Benő*, *Lechner Ágost*, *Vécsey Tamás*, *Katona Mór*, *Dárday Sándor*, *Tarnai Fayer*, *Márkus Dezső*, *Hoffmann Pál*, *Schwarz Gusztáv*, *Reinhardtmeister* stb. neveit.

Közigazgatásiügyi, közoktatásiügyi, paedagogiai, közgazdasági, mezőgazdasági, katonai és technikai irodalmunknak még csak létezését sem említi föl: ugyanez áll orvosi irodalmunkról is: pedig a *Kéthly* és *Korányi* által kiadott belgyógyászati nagy mű csak méltó tárgya lehetne nemzeti önértzetünknek a külföld előtt.

Ily szegényes az a kép, melyet dr. Reich a külföld elé a magyar tudományos irodalomról vetít és ily óriásiak azok a hézagok, a melyeket műve e közben mutat. Kétségenkívül megdöbbentőleg nagy mulasztás terheli szerzőt mind e riktó hézagokért. Mert hát ne akarjon senki azzal kelni a szerzőnk védelmére, hogy egy 272 lapnyi 12-edrét. vagy legfőlebb 8-adrét munkában nem lehet annyi tudós nevét még csak föl sem említeni, mint a mennyinek a föl nem említését hibául róttuk föl csak imént. „Merő száraz névjegyzék lenne ez csupán“ — ezzel védekezett már egy másik írónk is hasonló esetben.

Uraim, bennünket magyarokat a külföld előtt ismertetni igyekvő urak! Az ilyes beszéd, az ilyes gondolkodásmód nem mentség. Legfőlebb azt bizonyíthatja csupán, hogy az ily szerzők minden tiszteletreméltó jóakarattal mellett sem vetettek számot a maguk erejével, ide-

ével, könyvkiadói és egyéb körülményeikkel, midőn a magyar irodalom multjának és jelenének ismertetésére vállalkoztak. Nem gondolták meg, hogy akaratlanul is megesonkitják és akaratlanul is elsilányítják a külföld előtt a magyar nemzet szellemi életét, midőn elhallgatják még a létezését is ezen szellemi élet legtöbbször és legfőbb, mert tudományos magaslatainak; ezen magaslatok közül csak egy-kettőt mutatnak be imígy-amágy, mit sem mondó rövidséggel: mindössze egy kisebb esomó középszerűséget sorolnak föl; egyáltalán pedig tizszer-hússzor annyi hatod-hetedrangú költőnek meg prédikátornak a nevét hozzák föl a mult századokból, a magyar irodalom dajka- meg gyermekkorából, mint a hány tudósunknak a jelenkorból. Hát az igaz, hogy bármennyire csekélyszerűek is az oly irodalmi alakok, mint *Alvinczi Péter*, *Batizi András*, *Édes Gergely*, *Gergei Albert*, *Gál Huszár*, meg báró *Petrőczy Szidónia*, egy vagy más szempontból tekintve, mégis megvilágosítására szolgálhatnak a magyar irodalom fejlődési menetének és e tekintetből méltán helyet is foglalhatnak a magyar irodalmat ismertető munkákban. Igen ám, de az mégis csak fontosabb, hogy a külföld megtudja, hogy a magyar nemzet értelmi világa minő magaslatot ért el a két *Bolyaival* a matematikában. *Lénárttal* a fizikában, *Budenzzel* a finn-ugor nyelvészetben, *Hunfalvy Pállal* az ethnologiában, *Goldzieher Ignáczczal* a perzsa s arab nyelvészetben, az Iszlám culturtörténelmében, *Szabó Józseffel* a geológiában, *Mihálkovics-csal* a biológiában stb., minthogy az angol olvasó azt megtudja, hogy hogyan hívták elmúlt századainknak nem csupán legjelentékenyebb költőit — pl. *Zrinyit*, *Gyöngyössit* — de hatod-hetedrangú vagy éppen apró-cseprő költőit is. Hisz nem baj, ha a norfolki farmer vagy a birminghami ügyvéd vagy a glasgowi könyvtársegéd nemzetünk iránt érdeklődven, tudomásul veszi a dr. Reich könyvéből *Gál Huszárt*, meg báró *Petrőczy Szidóniát*; a baj csak az, ha a *Gál Huszárok* és *Petrőczy Szidóniák* miatt kifogy az ismertető szerzőnek ideje, papírosa vagy nyomdafestéke, még mielőtt bemutathatná olvasójának azon fényes eredményeket, a melyek a tudomány egy vagy más ágában magyar tudósok buvárlataihoz fűződnek. Más szavakkal: ha valamely hozzáértő, tanult szerző hozzá fog a maga művében nemcsak a jelenkori magyar irodalomnak, de a XVI., XVII. és XVIII. századbeli magyar irodalom ismertetéséhez is: hát akkor arra való tekintetből, hogy a jelenkori tudományos irodalomról is kellő részarányos mérvben beszámolhasson, legalább is két hatszáz-hatszáz lapnyi kötet megírására vállalkozzék; vagy pedig, ha ez anyagi vagy egyéb

okokból nem telik tőle, hát akkor ne részletezze az elmúlt századok magyar irodalmi történeteit és legfőlebb a mult legkiválóbb irodalmi alakjainak — egy gróf *Zrinyi Miklósnak*, *Gyöngyössinek*, *Apáczai Csérinek* stb. — föltüntetésére szorítkozzék, hogy azután annál több ideje és tere maradjon a legújabb kor irodalmának s különösen a legújabb kor *tudományos* irodalmának ecsetelésére, mint a miből a külföld értelmisége egyesegyedül értheti meg, hogy hát tulajdonkép minő színvonalat is ért el a magyar nemzet szellemi élete? Ez úton aztán 272 lapnyi 12-édrét vagy kis 8-adrét kötetkében is mondhat annyit, a mi a külföld előtt a magyar nemzet szellemi értékének, illetőleg ezen érték hirnevének jelentőségteljes mérvekben válhatik előnyére. Ámde dr. Reich könyve jelen tartalmával nem tesz jobb szolgálatot nemzetünk ügyének a külföld előtt, mint a minőt holmi gyümölestenyésztő vállalat hirnevének egy oly nemzetközi gyümölcs-kiállítás tenne, a melyen hiányoznék nemcsak a pálmagyümölcs, meg a gránátalma, de a jó fajta szőlő, meg a jeles őszi baraczk is és csupán vadkörte, füzfa-alma, lopótök, meg esicsóka lenne kiállítva néhány darab kitünő dinnye, szilva mellett.

A szépirodalomról már sokkal sikerültebb a dr. Reich rajza. Nem foglalkozhatunk jelen keretben művének e tagadhatatlanul értékesebb részével. Ámde idevonatkozólag is meg kell jegyeznünk, hogy szépirodalmunknak is számos kiváló munkását hagyta figyelmen kívül,¹ a kik pedig megérdemelték volna, hogy velők szerzőnk komolyan foglalkozzék. Valószínűleg lesz még kritikus, a ki ezt majd tüzetesebben megmagyarázza neki.

No de vannak, mint mondtam, a dr. Reich könyvének jó oldalai is. Ide tartozik első sorban az a jól kieszt, szellemes körültekintés is, a melyben szerzőnk nemzetünk politikai és társadalmi viszonyait

¹ Ez a kifogás még irónóink méltatásának kérdésére is kiterjed. Egyik irodalmi képzettségű ismerősöm valósággal följajdult előttem a fölött, hogy dr. Reich irónóink közül csak kettőt említ: a XVII. századbeli báró Petrőczy Szigóniát és a néhány évvel ezelőtt elhalt Wohl Stefaniét. Egy szót sem szól dr. Reich sem Bajza Lenkéről, Majtényi Flóráról, Ataláról, Wohl Jankáról, sem Czóbel Minkáról, Gyarmathy Zsigánéről, Geőcze Saroltáról stb. Így sóhajt föl az én literary-gentlemanem. Egy tekintélyes aesthetikusunk szerint hangsúlyozni kellene még Idunát, Szász Károly első nejét, továbbá Atala kitünő tehetségű leányát, Szalay Fruzinát és a régebbiek közül Sze-mere Pálné Képlaky Vilma és Dukai-Takács Juditot.

mint szellemi életünk oktani hátterét oly gyakran igyekszik részint a multból, részint a jelenből vett angol, francia stb., sőt keleti párhuzamokkal is megvilágítani. A dr. Reich könyvének ez a része igen élvezetes és az ember fölismeri belőle szerző széleskörű olvasottságát és nem mindennapi elmeélet. Kár, hogy midőn politikai intézményeink nevelő hatásáról szól, nem igyekezett tüzetesebben kiszínezni az 1848 előtti megyerendszer hatását szellemi életünkre. Az angol olvasó így a dr. Reich könyvéből nemcsak azt nem tudja meg, hogy miben különbözött az 1848 előtti magyar vármegye közgyűlése az angol „Quarter-Session“-tól, de nem jön rá arra a gondolatra sem, hogy a mi törvényhatósági önkormányzatunk a maga szólásszabadságával és az értelmiséget abban az időben túlnyomó részben képviselő nemességnek ebben az önkormányzathani folytonosan tömeges szónokló és közigazgatásilag meg törvénykezésileg eljáró szerepelgetésével olyan tanfolyama volt nemcsak az alkotmányosságnak, de egyúttal a szellemi élet nem egy ágának, a minő abban az időben, Svájcot és Norvégiát kivéve, nem létezett sehol az európai szárazföldön.

Végül még egy megjegyzést kell tennem dr. Reich angol kifejezéseire. Szerzőnk a magyar közéletre vonatkozólag itt-ott oly kifejezéseket használ, a melyek ugyancsak félrevezethetik angol olvasóit. Arra, hogy ő *Corvin Mátyást* *Matthew* (sic) Corvinusnak nevezi ismételtén (43. és 143. l.) még nem fektetek súlyt: ámde, midőn szerzőnk magyar köznemest akar mondani vagy pedig egyáltalán *nemest* akar mondani, beleértve a mágnást is, de mindenesetre beleértve a sok százezer köznemest is, és ezt ezzel a kifejezéssel „*nobleman*“ véli jónak jelezni (36. l.): akkor ő mindenesetre tollhibát, értelemzavaró tollhibát követ el: mert az angol olvasó e kifejezés alatt „*nobleman*“ semmi egyebet nem ért, csak mágnást, vagyis herceget (duke), örgrófot (marquis), grófot (earl), algrófot (viscount) és egyszerű *lordot*, vagyis bárót. Már a *baronet* és a *knight* sem *nobleman* angol fogalom szerint, annál kevésbbé a czímnélküli nemes, a *squire*, illetőleg *esquire* a szónak régibb angol közjogi értelmében. Már pedig dr. Reich a 36. lapon nem mágnást, hanem egyáltalán *nemest*, és túlnyomólag *köznemest* akar értetni. Ez a tollhiba annyival inkább értelemzavaró lehet az angol olvasóra nézve, minthogy szerzőnk művében nem fejtette ki a magyar nemesség közjogi fogalmát, úgy mint azt illető szakaszaiban kifejtienie kellett volna, hogy megérthetővé tegye, hogy mit értett a magyar közjog és társadalom a „nemes ember“ fogalma alatt 1848 előtt is, mit ért még ma is.

Általában véve a dr. Reich könyve sajtószertű benyomást tesz reánk. „Ajándék lónak nem kell csikófogat nézni.” Ezt tartja a magyar közmondás. És ez áll nagyjában véve a dr. Reich könyvére nézve is. Örülünk, hogy oly tanult, széles látkörű, világlátott és szellemes ember, mint dr. Reich, fölkarolta a magyar irodalmat az angol olvasóközönség előtt: de nagyon sajnáljuk, hogy ezt oly módon tette, miszerint nem hallgathattuk el fönnebbi megjegyzéseinket.

Talán egy második kiadás alkalmából kibővíti munkáját, a legújabb korbeli tudományos magyar irodalom méltóbb ismertetése érdekében és akkor egyúttal megtisztítja a könyvét föntjelzett hibáktól is.

Gy.

„UNIVERSITY EXTENSION.“

— Második közlemény. —

II. Az University Extension megalakulása külföldön.

Az egyetemek sem zárták el falaikat a kor követelményei előtt, sőt az egyetemek története azt bizonyítja, hogy egy-egy új kor szelleme magukat az egyetemeket is átalakította. Teljesen átalakultak a renaissance eszméje alapján; s az egyetemeket, a melyeket az egyházi és politikai dogmatismus a latin nyelv útján is a népelettől elszigetelt, Puffendorf által, majd pedig a trónról is hirdetett nép-souverainitás elve Thomasius kezdeményezésével visszaadta ismét a nemzetnek. A nemzet nyelvén különösen Wolff óta popularis alakban szólalt meg a tudomány s a *publicumok* még ma is megnyitják a német egyetem termeit a philisternek.¹

Halléban Haim irodalomtörténeti és Schmoller nemzetgazdászati publicumainak zsufolt termeiben a városi polgárok majdnem többségben voltak s Berlinben Dove, Du-Bois Reymond írárt a városiak ép oly türelemmel küzdöttek álló helyért, mint az egyetemi polgárok. Franciaországban, nevezetesen a párisi egyetemen e szabadság az egyetemi szabályzatok szerint is még

¹ L. ez átalakulást: az Athenaeumban VI. évfoly. 1., 2. és 3. számában megjelent cikkemet „Az egyetemi tanulmányozás feladata“, különösen 217—232. l. — Szépen méltatja nevezetesen Puffendorfort, Thomasiust, Wolffot és különösen Nagy Frigyes Hettner irodalomtörténetében s érdekesen mutatja be a tudományt népszerűsítő mozgalmat egész a jelenig, de csak Németországra vonatkoztatva: Jürgen Bona Meyer: Volksbildung und Wissenschaft in Deutschland während der letzten Jahrhunderte, Berlin, 1873.

inkább ki van tágitva, a mennyiben bárki is mint „auditeur béné vole“ a dekanatus útján *ingyen* nyert kártya alapján eljárhat — feltéve, hogy az illető tanárnak nincs okadatolt ellenvetése — az előadásokra és gyakorlatokra (cours, conférences et exercices).¹

Dániában bárki hallgathatja nemre és állásra való tekintet nélkül az egyetem nyilvános előadásait.

Franciaországban: livres cours. auditores - jegy alapján.

Skóciában 1894-ig bárki is — minden előző vizsga nélkül csekély díj mellett látogathatta a négy skót egyetemet. Glasgowban 1884-ben öt jeles tanár külön hirdetett bárki által látogatható egyetemi előadásokat.

Az oroszországi odessai új egyetemen 1895 óta „a természettudósok társasága“ czime alatt egyetemi tanárok 1—4 semesterre kiterjedőleg csakis természettudományi themákról tartanak előadásokat, a melyekben bárki is részt vehet — tekintet nélkül nemre, korra, állásra, vallásra, előképzettségre. Egy-egy semesterre 8—9 előadási cursus esik, a melyekért a hallgató semesterenként 20 rubelt, egy-egy cursusért 3 rubelt fizet; de a vagyontalanság kimutatása esetében és czimén a részt vevőknek majdnem fele a fizetés alól felmentetik. 1895/96-ban a hallgatók száma 1900 volt, kétharmad részben nők. A magasabb mathesis cursusát 135-en, a zoologiait 290-en, a phisikait 300-an, a bakterologiait 340-en, az anatomiait 350-en hallgatták. A jövedelmet taneszközök beszerzésére, az előadások honorálására, de az egész jövedelem 20 % -át a vállalat önállósítása érdekében a tőkésítésre fordítják. Az államtól sem nem kérnek, sem nem kapnak segítyt.

A) *Anglia*. Legmerevebben zárkóztak el a mindeneket változtató kor szelleme elől az angol egyetemek, a melyek középkori alakjokat a legújabb időkig megőrizték. Létüket és fentartásukat biztosító roppant anyagi alapjaik² külsőleg függetleníték az egyetemeket ép úgy a közvéleménytől, mint a kormánytól. Az angol szellem e fellegrárai conservatív módon ragaszkodva

¹ L. a közelebbi érdekes, e tárgyra vonatkozó szabályzatokat: „Le livret de l'étudiant de Paris Publié sous les auspices du Conseil de l'Université de Paris 1896/97.“ a 72 l.

² Az oxfordi egyetemnek alapítványi évi jövedelme 8 millió márka, Cambridgeé 5 millió.

az örökölt régi alakhoz, még 1851-ig is a nem-anglikán vallásban akadályt láttak egyetemi fokozatok elnyerésére nézve, sőt még egész 1857-ig csakis igazán vagyonosok szabadalma volt az egyetemi tanulmányozás, mivel a diák csakis az egyetem helyéhez kötött collegekben lakhatott s itt az évi tartózkodás 3—4 ezer márkába került.¹ Mindamellett az angol egyetemekben, bár történetileg mintegy megmerevült sajátos alakban mégis az angol nemzetnek szelleme élt s most, midőn Stuart János folyamodványában ezen angol nemzeti szellem szólalt meg, azon szellem, mely az igaz demokrácia érdekében minden egyes angol polgárnak műveltség útján létesítendő szellemi nagykorúságát, önállóságát sürgette, mely a szeretet vallásának követelménye értelmében a lelki szellemi gazdagságnak az ez után szomjúhozókkal és éhezőkkel való megosztását kívánta: az angol egyetemek e szöveget megértették.² A cambridgei egyetem az ügyet egy választmányra bízta oly utasítással, hogy két éven át kísérletképen rendezzen előadási cyclusokat. A kísérlet minden tekintetben bevált, úgy hogy a cambridgei egyetem már 1843-ban véglegesen megbízta az eddigi választmányt ily előadások tartásáról való gondoskodással s az ily előadások tartását az egyetem állandó programjába fel is vette. Már 1875-ben követte Cambridget London, 1877-ben Oxford.

Ez újítás különben nem volt oly forradalmi, mint minőnek első perczre feltűnik. Anglia a csendes reform classikus országa.

¹ Russel: Volksschulen, 101. l 14. l.

² Érdekes különben, hogy a cambridgei Colleges egyikének, a Clare Collegének 1341-ben kiállított alapító levele a tudománynak közkinceséé való válását óhajtja: „ut pretiosa scientiae margaritu ab eis studio et doctrina in dicta universitate inventa et etiam acquisita non sub modio lateat sed ulterius divulgetur lucemque praebeat divulgatu iis, qui ambulat in semitis ignorantiae tenebrosis“ (I. Roberts Eighteen Years of University Extension. Cambridgae 1892. S. 10., idézve Fleischner: Zur Geschichte der englischen Bildungswesens. 1893. és Leclerc: Le rôle social des Universités. 1892. 7. l.); s ugyancsak a cambridgei egyetemen a Cajus College rectora, William Dell, 1650—1660 közt kiadott röpiratában („A tanulmányozás, az iskolák és egyetemeknek a szentirással egybehangzó igaz reformja“) az University Extension szószólója, a mennyiben azt kívánja, hogy az egyetemi műveltség, a nagyobb városokban terjesztessék a nélkül, hogy a városi polgárok eddigi rendes foglalkozásuktól elvonatnának. — (L. Akademische Revue III. 358. l.)

Igaz ugyan az, hogy 1845-ben még hiába folyamodnak az oxfordi egyetem heti gyűléséhez, hogy „tehetséges és jó erkölcsű ifjakat még szegénységük esetére is bocsássanak — ha erre jól el vannak készülve — az egyetemre“; igaz az is, hogy 1850 előtt csak az anglikán vallás híve juthatott akadémiai fokozatra; végre igaz az is, hogy midőn 1850 után a tanulmányozás olcsóbbítása érdekében a parlament egyes nagyobb városokban tanszékek felállítását hozta ajánlatba, az oxfordi egyetem visszautasította: mind ez igaz; de másrészt tény az is, hogy a gradus elnyerésének hitvalláshoz kötöttségét már 1851-ben elejtették, hogy 1857-ben a vizsgáló bizottságok működését nemcsak Oxfordhoz kötötték, hanem megengedték azt, hogy Oxfordon kívül (a hol 24, Cambridgeben 12 College létezett s melyekben 12—600-an laktak s egyenként 3—4000 márkát költöttek) is lakhattak egyes kijelölt városok collegeiben, tény az, hogy az egyetem nevében és megbízásából a vidéken működő vizsgáló és képesítő-okmányt nyújtó bizottságok elé, nevezetesen a cambridgei elé 1867-ben, az oxfordi elé 1870-ben már nők is állottak s így ezen idő óta az egyetemi oktatás terén a női kérdés kedvező megoldást nyert; tény az, hogy 1869-ben felmentették az egyetemi hallgatókat a collegekben való lakás kötelezettsége alól, úgy hogy most a szegény előtt is nyitva állott az egyetemi pálya s végre tény az, hogy 1884-ben a vidéki városokban már is 14 Colleget engedélyeztek az egyetemnek. Az Oxford és Cambridge Collegeibe a confessio falai mögé elzárt egyetem tárgult tehát, tudományos fokozataira felemelte a nem hivatalos egyház tagjait; a collegeket kivitte a vidékre, sőt még a collegekben való lakás alól is felszabadította a törekvőt. Az University Extension tehát egy fokozatos fejlődésnek természetes eredménye.¹

¹ Az angol egyetemekre nézve — eltekintve nagyobb művektől — l. Felmeri: Az iskolázás jelene Angolországban 293—357.

Szabó József (rectori beszéd), Kármán és végre Grosz Emil cikkei a Budapesti Szemlében.

Még mindig érdekes: Huber: Über englische Universitaeten és különösen az angol szellem sajátosságának finom megfigyelése és e szellemnek a nevelés és oktatás terén való érvényesülésének feltűntetése miatt Wiese: Deutsche Briefe über englische Erziehung.

Az angol egyetemek szervezete és élete a miénktől és a mi egyetemünk öskéjétől: a német egyetemekétől lényegesen eltér. Ezért is a főntebbiek némi megvilágosítása érdekében megjegyzem:

Az egyetem eddigi szervezetén és működésén mit sem változtatott. Az újítás csakis abban állott, hogy az egyetem a létező szervekhez még egy újat teremtett egy választmányban, a mely az egyetem működését kifelé, lefelé is irányítja, az egyetemnek a társadalomra való hatását kiterjeszti. Ezért is ez új mozgalom vezető erkölcsi személyiségét helyesen nevezik University Extension — külterji — egyetemnek.

S ezen működés nem szorítkozott 6, 8, 10, 12 órás sorozatos előadások tartására az egyetem székhelyén. Az ügyért buzgólkodó, különböző városokban létező egyesületek, illetőleg maguk a városi községi hatóságok ily sorozatos előadások tartására nem csekély áldozattal felkérték az egyetemet (60—70 font sterling).

Nottingham, Derby és Leicester városok már 1873-ban

1. hogy Angliában van előadást is tartó egyetem és előadást nem tartó, hanem csakis vizsgáló egyetem. Az első typust Oxford és Cambridge egyeteme fejezi ki tisztán, a másikat a londoni. Szükségessé vált a londoninak felállítása; mert itt nyertek egyetemi fokozatot azok, kiket Oxford és Cambridge felekezeti elfogultság miatt vizsgálóhoz nem bocsátott;

2. hogy az egyetemi hallgatóság a legújabb időig internatusban, collegekben volt kénytelen lakni (csak 1869 óta non collegiate students);

3. hogy tulajdonképeni egyetemi előadások sehol sem voltak, hanem csakis collegei előadások, a melyeket a legújabb időkig csakis a collegehez tartozók hallgathattak s melyek lényegileg vizsgára előkészítő jelleggel bírtak. Csak a legújabb idő óta hallgathatja a collegekben tartott tandíjas előadásokat bármely egyetemi hallgató;

4. minden egyetemi hallgatónak vagy választott, vagy hatóságilag megjelölt „tutor” ában megvan czímleges vagy valóságos tanulmányi vezetője. A collegekben szigorú a házi-rend;

5. hogy az általunk úgynevezett philosophiai facultás Angliában még mindig megtartotta a középkori előkészítő „alsóbb” facultási jellegét, a mennyiben mindenki az első egyetemi gradust e facultás tárgyaiból veszi (Bachelor of Arts).

Valóban érdekes látni azt, hogy az angol rendszer is — bár nem oly gyors léptekkel — de mégis közeledik a német felé. A college rendszerrel mint elvvel szakított; a vizsgára való előkészítéssel szemben hangsúlyozza az egyetemi előadásokat, az önzetlen tanulmányozást (a londoni egyetem is előadó egyetem kíván lenni), mi ellenben sürgetjük az internatus és a tanulmányozás mértékét a vizsgákban látjuk, holott igen gyakran a vizsga sikere és a tanulmányozás ténye fordított viszonyban van.

közköltségen biztosítanak három sorozatos előadást az angol irodalomból, physikából és a nemzetgazdaságtanból. 1874-ki január havában York grófság, majd később Liverpool, Sheffield, Luds városok fordulnak az egyetemhez a biztosított cursusok számára tanerőkért. Megható különösen a munkáskörök és egyesületek törekvése sorozatos előadások létesítése érdekében.¹ A north-humberlandi kerületben, a köszénbányák e kerületében 1879-ben négy helyen rendeztek a nemzetgazdaságtanból sorozatos előadásokat. A cursus végén tartott vizsgálaton ez első díjat egy bányamunkás, a másodikat egy gazdag iparosnak, bányabirtokosnak, parlamenti tagnak leánya nyerte el. A bányászok társuk győzedelmén lelkesedve, „laureatus“ társukat az egész bányakerületben körülhordozták, gyűléseket tartottak s mindaddig gyűjtögettek, míg tavaszra öt különböző helyen újra biztosították anyagilag a cyclikus előadásokat. Egy-egy hat előadásos cyculus 6 shillingbe került. S később, 1883-ban, midőn a sanyarú anyagi viszonyok miatt a munkások munkabértükből immár nem biztosíthatták a sorozatos előadásokat s a Trade Unionhoz is sikertelenül folyamodtak, mivel ennek alapszabálya az ily czélok támogatását nem öleli fel — mozgalmat indítottak az alapszabályok változtatása érdekében s a munkásokhoz intézett felhívást a következő jellemző szavakkal fejezték be: „Készek vagytok-e az abban való segédkezésre, hogy azon ösvényt, mely a társadalom egyes osztályait egymástól elválasztja, — kitölthessük? — Jöttök-e segítségünkre, hogy magunkról elhárítsuk a tudatlanság vádját, a melyet oly gyakran emelnek a munkás osztály ellen? Vajjon nagy költőink, festőink és szobrászaink tanulmányozása csakis azon egyesek szabadalma maradjon, a kik elég vagyonosak jobb neveltetésük megfizetésére? — Nagy csatára készülünk: a tudatlanság sötét hatalmai ellen küzdünk!“ Buckingham 4000 lakossal bíró kis városkában 1888-ban a Debating Society lép fel az ily sorozatos előadások eszméjével. A buzgólkodók a kezdetben mutatkozó nehézségeket csakhamar legyőzik: 1889-ben egyes polgárok anyagi jótállása mellett biztosítják az oxfordi egyetem részéről tanerővel ellátott cursust. Az öt schillinges jegyeket egyes vagyonosak nagyobb számban vásárolták meg és olesón bocsáták mások rendelkezésére.

¹ L. Fleischner i. m. 24. l.

Így érthető, hogy rövid idő alatt az egyetemek körül előadási cyclosus tartására állandó központok keletkeztek. A cambridgei egyetemnek, a mely 1873-ban 10 ily központtal indult meg missiói útjára, már 1889/90-ben 85 központja volt. Az oxfordi egyetem pedig, melynek 1885-ben 22 ilyen központi helye volt, 1895-ben 146 központot lát el tanerökkel.

Az előadásokat rendező egyetemi bizottságok az előadások gondolatmenetét kifejtő programot (syllabust) — mint a minőt már Stuart készített — jó eleve megküldik a központokba.

A szükség és a gyakorlati érdek is megkívánta a sorozatos előadás útján befogadottnak ellenőrzését, megállapítását, továbbá az alkalom-nyújtást a továbbképzésre. A befogadást ellenőrzik:

1. Az úgynevezett „class“-ok; az előadás végével az előadottnak közelebbi megbeszélése a hallgatókkal;

2. A heti írásbeli dolgozatok, a melyeket a tanuló az előadó által adott kérdőpontok alapján készíthet s melyeket a tanító kijavítva a következő előadás tartásakor visszaad.

A befogadás eredményét vizsgák állapítják meg, a melyekre a hallgatók léphetnek. A vizsgálók az egyetem syndikatusa nevezi ki s őket a vizsgálatról szóló okmány kiállítására feljogosítja.¹

¹ A „class“-ok valamint az írásbeli dolgozatok feladatát és sajátosságát „Syllabus of a Course of Lectures on Political Economy első oldalán a következő jegyzet, — melyet Fleischner i. m. 21. lapján közöl-világítja meg: „Minden óra végén conversatoriumot tart a tanár, a melyben az előadás egyes részleteit közelebbi tárgyalás alá veszi. Öröme szolgál, ha a tanítványok ez alkalomból előadásainak nehezebb pontjairól hozzá kérdéseket intéznek. Minthogy pedig az Extension-előadások meghallgatásának egyik feladata az is, hogy az olvasmányok megválasztásában is kézre járjanak: a tanítványok felkérhetnek, hogy ez irányban is keressék az előadó tanácsát. — Az előadó azon várákozásának ad kifejezést, hogy a studensek a cursus egész folyama alatt jelen lesznek és az írásbeli dolgozatokat hetenként be is nyújtják. Csak azok bocsátható záró vizsgára, kik az előadások legalább kétharmadára eljártak s megfelelő számú heti dolgozatot nyújtottak be.“

Megjegyzem még, hogy a Syllabus a tárgymutatós vezérfonal után közöl még néhány az átvett tárgyra vonatkozó themát. Ezeket dolgozzák ki a buzgóbb hallgatók s e heti dolgozatokat javítja ki az előadó. Hogy az ily munkásság az előadónak idejét nagyon is igénybe veszi: azt még csak akkor értjük meg igazán, ha tudjuk azt, hogy az ily előadó a téli és a tavaszi 12 hetes cyclosusban hetenkint rendez

A behatóbb tanulmányozásra alkalmat nyújt a 80-as évek óta az oxfordi egyetem által meghonosított vándorkönyvtár, melyet a cyclust tartó tanár magával visz s melynek könyveit, mint a melyek az előadott tárgyat behatóbban vagy más oldalról megvilágosítják, a hallgatóknak kölcsönadja.

Ugyancsak az oxfordi egyetem honosított meg 1888 óta egy más intézményt is, mely a behatóbb és teljesen odaadó tanulmányozást teszi lehetővé: s ez a *Summer Meetings* -- a nyári tanfolyamok intézménye. Az egyetem ugyanis a nyári szünidő alatt helyiségeit, intézeteit néhány hétre a tudományok iránt érdeklődők rendelkezésére bocsátja. Többnyire két cyclus van két heti cursussal. Mindkettőért körülbelül 30 márkát, egyért 20 márkát fizetnek. Az intézetek, laboratoriumok használatáért még külön fizetés jár. Írásbeli dolgozat útján pályáznak a felvételért. 1890-ben Oxfordban a legjobb ily dolgozatot készítettek: két ács, két írnok, egy takács, egy hajógyári munkás és három elemi tanító.

A cambrigdei egyetem még egy fontos lépést tett előre, a mely nemcsak az egyetem körét tágitja, hanem a fennemlített vizsgálatoknak s ezekről kiállított bizonyítványoknak gyakorlati jelentőséget kölcsönöz. A cambrigdei egyetem ugyanis 1890-ben kimondta, hogy azon központ, mely a természettudományból és irodalomtörténetből négy éves rendszeres sorozatos előadások tartására vállalkozik, „Affiliated School“-nak, az egyetem leányiskolájának nevezhető. Az ily tanfolyamot sikeres vizsgálával végző az egyetemen folytathatja tanulmányait s nem három év után (mint az egyetemnek eddigi hallgatói), hanem már két év eltelte után nyerhet egyetemi gradust. A cambridgei egyetem ezen határozatával megnyitotta mindenki előtt, bármily társadalmi

sen 5 esti és 3-4 délutáni előadást tart, a megfelelő munkákat javítja s e közben a centrumoknak egymástól való távolsága miatt nagyobb utat is tesz. Hirneves egyetemi tanárok is vállalkoznak a népmívelésért lelkesülve ily terhes feladatra; az előadók legnagyobb része azonban ifjú tanerőkből áll, kik egyetemi gradust nyerve előadási ügyességre ez úton kívánnak szert tenni, avagy tiszta hivatási érzetből lépnek e munkakörbe. — A mily terhes e munkásság: épp oly jövedelmező az, legalább a mi szegényes viszonyainkat tartva szem előtt, a mennyiben Angliában egy-egy előadást 30-40 frrtal szoktak honorálni. Átlag heti nyolcz előadást véve fel alapul, a kétszer 12 hetes cursus alatt egy előadó 5760-7680 forintot szerezhethet.

állású egyén előtt az esoterikus egyetemnek (vagy ha úgy tesszük az „intensiv“ egyetemnek) kapuit. Az 1894-iki londoni congressus a cambridgei egyetem határozatát maga részéről is elfogadta, a mely intézkedésnek társadalmi szempontból is igen nagy jelentősége van, a mennyiben nevezetesen az oxfordi és cambridgei egyetemen való tartózkodás már magában véve minden vizsgálattól eltekintve, az illetőt a szellemi aristocratia társaságába emeli. E szempontból érthető, hogy az U. E. sorozatos előadásainak hallgatói, — felvéve, hogy a londoni egyetem által megjelölt londoni tanfolyamokat látogatják, — arra kérték fel 1897-ben a parlamentet, hogy használhassák az „egyetemi hallgató“ czímét. Tényleg közelebb hozza az U. E. hallgatóit az egyetemhez az 1896-ban Readingban (oxfordi egyetemi telep) épült „University Extension College“.

A bizalmatlankodó ily nagy apparatus mozgósításánál s ily vegyes hallgatóság láttára felveti a kérdést, hogy vajjon nem teljesen meddő-e ez erőlködés; ily hallgatóság számára nem is lehet alkalmas tárgyat találni, az elszórt ismeretek pedig csak fokozzák a fölületességet s ezzel a közönyösséget, s mindez elejét veszi a tanulmányozás, valamint annak tárgya iránt való komolyabb érdeklődésnek. Az angol U. E. mozgalma e feltevésnek czáfolata.

A legkülönbözőbb tárgyak iránt mutatkozik épen az angol munkások körében érdeklődés. Sheffield munkásai figyelmét egy cyclus közben Perikles kora kötötte le; Oldham városában hat-százan Florenz történetével foglalkoztak s e nagy számú hallgatók legnagyobb része fonó és gyapótgári munkás volt. New-Castleben a lecturer bányamunkásokkal a görög tragédiát ismertette meg. Így tehát nemcsak hazai történeti, nemzetgazdasági, demonstráló és kísérletező természettudományi kérdések iránt mutatkozik tényleg nagy érdeklődés, hanem távol eső, minden haszontól és önérdektől eltekintő tárgyak is vonzó hatást gyakorolnak a műveltség fokán állókra. S a hallgatás eredményével az előadók, az írásbeli munkák javítói, teljesen meg vannak elégedve. Az egyik előadó, kit 800 munkás hallgatott s ki hetenként azoknak 40—50 dolgozatát javítgatta, megengedi azt, hogy e dolgozatok helyesírás szempontjából mutattak ugyan hiányt, azonban telve voltak új gondolatokkal és új nézőpontokkal. — Egy másik előadó az előadás után a munkás osztályhoz

tartozó hallgatóinak beszéd közben Whewell: „Az inductív tudományok története“ című művét említi meg, a mire egy munkás meglepő módon így nyilatkozik: „Ah — hisz ez az a könyv, a melynek birtoka után már oly régóta vágyódom. Mill Stuart részben megtámadja ennek feltevéseit; de a mennyire a dolgot megítélhetem. Millnek nincs igaza“.¹ Egy harmadik előadó a munkás-hallgatók részéről nyert feleleteket feljegyzí, hogy rendes egyetemi hallgatóinak azokat, mint mintaszerűeket bemutassa. Az oxfordi egyetem 1890/91-iki jelentése szerint az Un. Ext. egyik központjában a vizsgálatot kitűnő eredménynyel állották meg: egy néptanítónő, egy ifjú ügyvéd, egy gáz- és egy vízvezetéki műnek munkása és végre egy vasúti őr.

De nem folytatom a Roberts-Mackander és Sadler műveiből, nevezetesen a Schultze, Fleischner által felhasznált adatok idézését, a melyek az U. E. működésének feleletekben és vizsgálatok eredményénél érvényesülő, minden társadalmi körre, nevezetesen a munkások körére is kiható nagy sikerét bizonyítják és pedig azért nem, mivel a feleletek és vizsgálatok eredményénél sokkal értékesebb az U. E. léte és tevékenysége által felkeltett és folyton fokozódva ébren tartott *érdeklődés* a tudomány iránt, a mely nevezetesen a munkások körét is áthatja.

Nem egy helységben „diák-egyesületek“ keletkeztek az U. E. hallgatói között. Ily diák-egyesület életéből ragadok ki néhány vonást. Kőszénbányászok kis falujában Backworthban 40 munkás önképzés céljából egyesül. Különböző tárgyakra vonatkozó s írásba foglalt gondolataikat gyűléseiken felolvassák, de az eredménynyel nincsenek megelégedve. Elhatározzák, hogy csak egy tárggyal foglalkoznak s a Geodaesia választásában megegyezve az U. E. kezdeményezőjéhez Stuart tanárhoz fordulnak olvasmányaik s azok sorrendjének megjelölése céljából. — Hat hónap múlva felkéri Stuartot, hogy jöjjön el hozzájuk s vizsgálja meg őket. A vizsgálat eredménye teljesen kielégítő volt. — A következő évben Backworth közelében, Moulton, a cambridgei egyetem képviselője az angol irodalomról tartott sorozatos előadást s néhány előadásra elment Backworthba is. Ezen előadások indítása alatt a diák-egyesület Shakespeareról mint

¹ L. Fleischner i. m. 25. l.

² L. Fleischner i. m. 26 stb.

dramáiróval foglalkozik heti gyűléseiben. Ezután a botanika tanulmányozására vetik magokat, a gazdagabb szomszéd egyesülettől kölcsön véve tankönyveket, górcsőveket és egyéb szükséges taneszközöket. Midőn pedig a következő évben egy szomszédos, körülbelül nyolcz km.-nyi távolságban fekvő városban az U. E. képviselője a chemiáról tartott sorozatos előadást: a backworthi diák-egyesület két tagja rendesen ott volt. A munkától fáradtan tették meg a nyolcz km.-nyi utat, résztvettek az esti előadásban. éjjel indultak hazafelé s másnap este társaik előtt a syllabus segítségével megtartották a tegnap hallott előadást. — A sorozatos előadás befejeztével felkéri az előadó professort, hogy vizsgálja meg a diák-egyesület tagjait. A professor a vizsgáról adott jelentésében kiemeli, hogy ez egyszerű köszénbányászok „a vizsga követelményeinek ép úgy megfelelték, mint akár az egyetem hallgatói.¹

De nemcsak a munkás egyesületek, hanem akárhány egyszerű munkás életében is forduló pontot jelez az U. E. előadásai-
ban való részvétel. „Hat évvel ezelőtt — így szólalt fel egy asztalos — e teremben hallottam az első Extension-előadást és azóta egyet sem mulasztottam el. Nem adhatok kifejezést annak, hogy mi mindent köszönök az előadásoknak. Bensőm mintegy átalakult, látóköröm tágult, ítélőképességem élesbült.“

Egy oldhami pamutfonógyár ifjú munkása az oxfordi U. E. titkárához írt levelében következő vallomást tesz: „Tisztelettel jelentem, hogy az Ön által nekem ítelt jutalomdíjat csakugyan megkaptam. Már régóta vágyódtam e könyv után. Hálámat ki sem fejezhetem. — Tán érdekelni fogja eme közleményem, hogy még csak egy évvel ezelőtt is ama bogaras gondolat felmerültél, a mely szerint én Irland történetét tanulmányozzam — valószínűleg felkacagtam volna, mint a kiben bolond eszme fogamzott meg. — Mert — nyiltan bevallom — határtalan ellenszenvem volt minden ellen, a mi tanulmányozásnak nevezhető. Csak egy szerencsés véletlen, egy Extension-előadáson való részvétel gyógyított ki ez ellenszenvemből. Most már egy előadást sem mulasztok el. Kezdetül fogva mindennapos látogatója voltam az oldhami ingyen könyvtárnak. Tanulmányozva ott töltöttem minden szabad szombati délutánomat s minden estémet 8—¹/₂ 10-ig.

¹ L. Fleischner i. m 28 l.

Háromszor gyalogoltam el Manchesterbe a végett, hogy az ottani könyvtárban találjam meg azt, a mit itt hiába kerestem. Nem sajnálom ez utat, bár a nap kemény gyári munkája után fáradt és bágyadt voltam. Sohasem hittem volna azelőtt, hogy a tudást így megkedveljem; de labor omnia vincit! Kimondhatlan, hogy mennyire becsülöm az Ön által küldött könyvet!“

S midőn hasonló lelkesültséggel, érdeklődéssel találkozunk egyebütt is, a hova az U. E. tevékenysége elhatol: nincs okunk túlzással vádolni a norvég tanárt, dr. Mourley Voldot, ki 1892-ben az oxfordi University Extensiont tanulmányozva általános tapasztalatairól ily szavakban nyilatkozik:¹ „A hozzám intézett ama kérdésre, hogy általában minő benyomást gyakoroltak reám a szemlélt gyülekezetek, csakis így kiálthatok fel: Mily páratlan figyelem és lelkesedés az előadások közben, minő energia a munka mellett, minő érdeklődés, humor és türelmesség a megbeszélésnél, minő vígság a mulatságok és kirándulások alkalmával! Szóval: minő élet, minő józanság és élénkség! E gyülekezéseket akárcsak a régi görög ünnepélyekhez hasonlíthatnám!“

S szívesen elmerengünk mi is egy kis egyházközség lelkesének jövő álmában, melyet a falujában tartott sorozatos előadás és ez által létesült új élet keltett fel lelkében. „Még csak tíz esztendeig ily sorozatos előadások! mily nagy terjedelmű műveltség volna ezek eredménye! A férfiak és nők otthonuk hegyeiről és völgyeiből áttekintnék az egész világot, botrányok és kicsinyes nyárs polgári gyűlölködések érdekes voltukat elvesztenék, a szellemi élet gazdagodna, a prédikáció nem hiába fordulna gyöngéd érzelmekhez, Isten országa közeledne; mert nemcsak a nagyvárosi kereszténység mutatós mozgalmában, hanem a falusi egyház csendes munkájában, belülről jő épp oly bizonyosan Istennek országa!“² S végre bizonyára mi sem látunk véletlenséget abban,³ hogy Angliában a népműveltségnek fokozásával az ifjú gonosztevők száma mindinkább kedvező arányokat mutat. 1852-ben 19 millió lakosra 14,000 gonosztevő ifjú esett. A lakosság száma ezóta 27 millióra emelkedett. Ha a lakosság számával arányosan növekedett volna a gonosztevő ifjak száma:

¹ Russel, Die Volkshochschulen 73. l.

² U. o. 83 l.

³ L. v. Schulze-Gavernitz, Zum sozialen Frieden I. 392.

úgy a 27 milliónak megfelelne 19,895, holott tényleg már 1866-ban azok száma 10,000-re, 1876-ban 7000-re, 1881-ben 6000-re s 1886-ban 5100-ra szállott le.

Ezen erkölcsi, szellemi intensív s ezért számokban, sőt szavakban is ki nem fejezhető eredmény mellett a három angol egyetem (Cambridge, London, Oxford) U. E.-mozgalmának extensív növekedését a következő számadatok világosítják meg:

1893/94-ben volt Cambridgenek 136 cursusa 10,600 hallgatóval, 4400 classeban 1500 vizsgázott;

Londonnak 152 cursusa 15,700 hallgatóval 1553 vizsgázott;
Oxfordnak 219 cursusa 23,300 hallgatóval;

összesen 507 cursusa 49,600 hallgatóval, 3053 vizsgázott. 1894-ben Oxfordban a nyári cursust 1600 hallgató kereste fel, kik közül résztvett 1000 a rövidebb és 600 mindkét cursuson.

A nyári cursusokra kiváló szakférfiakat még Európából is meg szoktak hívni. Így tartott többek közt a híres jenai paedagogus Rein 1894-ben Oxfordban sorozatos előadásokat a német nevelés-tudomány köréből és ugyancsak ő 1896-ban Edinburghban Herbart életéről és tanáról.

Folyóiratok is szolgálják az U. E. ügyét. A londoni U. E. egyesülete kiadja az „University Extension Journal“-t s az oxfordi Egyetem az „University Extension Gazette“-t.

Az angol University Extension intézményét jellemzi:

1. hogy a mozgalom mindinkább felöleli a népiskolák feladatát is, úgy hogy itt a népiskola és az U. E. közt különbséget nem tehetünk;

2. hogy a mozgalom szellemi oldaláról kizárólag az egyetem és pedig bizottsága útján gondoskodik, de bármily cursus életbe léptetésére felhasználja a különböző egyesületeket, társulatokat és a helyi hatóságokat, a melyek útján létesülnek az egyes egyetemek körül a centrumok.

A demokratikus eszméknek mindinkább való érvényesülése alapján angol indításra terjed az U. E. mozgalma a világ minden rányában s a világ minden kulturnépénél. Igen természetes azonban, hogy a mozgalom alakjára, az U. E. szervezésére nézve módosítólag hat a helyi, a nemzeti, az állami viszonyok különböző volta.

1. Legkorábban, de folytonos megakasztásokkal terjedt a mozgalom a legközelebb fekvő *Skóciában*.

Már a 70-es években léteztek nők számára sorozatos előadások. 1884-ben a glasgowi egyetem néhány tanára rendezett az egyetemtől függetlenül U. E. szerű előadási cyclusokat. 1885-ben a Collegek egyikének volt tagjai vették kezükbe az ügy vezetését. Így vezetéssel három évig tengődött az ügy.

Még kisebb sikerrel karolta fel e mozgalmat St.-Andrews 1888-ban s ugyanekkor Edinburg. Egyesek kezében volt a mozgalom vezetése. Három év múlva mindkét helyen megszüntették az előadásokat. Sikertelenül fáradozott Aberdeen is. Csak Glasgowban vannak még mintegy 1000 hallgató által látogatott sorozatos előadások. Itt ugyanis 1888 február 1-én, midőn már-már itt is kimuló félben volt az U. E. ügye, maga a tudományegyetem vette azt kezébe s ezóta Skóciának legalább ezen városában mutatható fel némi siker.

A sikertelenség különböző okokra vezethető vissza. 1894. évig bárki látogathatta csekély anyagi áldozat mellett az egyetem előadásait: könnyebb, inkább szórakoztató természetű előadásokról gondoskodtak az irodalmi, dialektikai stb. társaságok s a komoly tudomány iránt való érdeklődést igen olcsón (olcsóbban, mint ezt az U. E. nyújthatja) elégíti ki a the Combe Trust és the Gilchrist Trust társaság. Azon felül a skót nép nagyon takarékos. A sikertelenség főoka azonban a tények tanúsága szerint abban keresendő, hogy az egyetemek mint ilyenek — kivéve utóbbi időben Glasgowot — e mozgalommal nem törődtek, illetőleg nem is igen törődhettek, mert szervezeti tekintetben éppen az utolsó tizedekben alakultak át. Lehet, hogy a vallási különbség s az anglikán szellemmel ellenkező presbyterianismus szelleme is volt hatással arra, hogy az Angliából kiinduló mozgalommal szemben bizonyos fokú hidegséget mutat a skót nép.

2. Teljesen ellenkező hatással találkozunk *Éjszak-Amerikában*. Ide csaptak át már csak a faj és a nemzeti eszmék rokonsága alapján vonzatva ezen angol mozgalom termékenyítő hullámai. Az amerikai ezen rokonság daczára sem utánozza egyszerűen kulturája anyaországát, hanem sajátosan hat vissza a vett hatásra. A mozgalom sajátossága pedig abban áll, hogy Amerikában az U. E. mozgalma inkább nemzeti, társadalmi, mint egyetemi szempont alá esik, miért is az egyetemekkel lazább összefüggésben áll. Ennek pedig oka részben az, hogy Amerikában a társadalmi egyéniségek nem különülnek el oly határozottan egymástól, mint

az ó-világban, hanem a folyton kölesönható élet alapján észrevétlenül is egymásba folynak, — részben pedig az, hogy az U. E. intézményeinek legalább egy ága a Summer Meetingsek már jóval előbb keletkeztek Amerikában, mint Angliában.¹

A new-cambridgei Haward-féle egyetem tanára, a híres zoologus Agassiz² volt az első, a ki 1873-ban tartott szaktanárokat és tanítványait számára ily nyári szünidei tanfolyamot. Nem messze New-Cambridgtől van a Chantanqua-tó, a mely mellett 20 évvel ezelőtt a Methodisták szokták különböző gyűléseiket tartani. E gyűlések adtak alkalmat arra, hogy kezdetben a vallástanítók számára nyílt meg egy hasonló nyári tanfolyam, majd később egyéb tudományok számára, úgy hogy jelenleg nevezetesen dr. Vincent püspök hatóténykedése következtében a chantanquai „College of Liberal Arts“-ban július kezdetétől augusztus hó közepéig a tudományok minden köréből tartanak a leg-híresebb tanárok tömördek nagy közönség előtt szakszerű sorozatos előadásokat. Az amerikai arányok jellemzéseül megemlítem, hogy ezen College egyik tanterme 8000 hallgatót fogad magába; az itt uralkodó szellemre nézve pedig idézem egy német nőnek, ki a tanfolyamokban részt vett lelkes szavait:³

„A ki egyszer Chantanquaban volt és látta, hogy e férfiak és nők, a tanárok és a többi idetartozók mily szeretettel és odaadással hozzák forgásba e nagyszerű gépezetet s mikép viszik tisztüket: az immár nem mondhatja, hogy az amerikai népnek nincsenek eszményei, hogy csakis dollár-vadászó. Itt látjuk e népet legjobb oldaláról. Bámuljuk óriási szervező tehetségét, és a magasabb műveltség után való törekvését.“⁴

¹ Hogy a tanító tanfolyamok már a század elején léteztek Angliában: az nincs ellenkezésben a mondottakkal, mert itt nem tanító — vagy tanárképzésről van szó, hanem a tudományos kutatás módszerébe való bevezetésről, illetőleg a haladó tudomány eredményeinek ismertetéséről és pedig szünidei cursusban.

² A híres Agassiz még ugyanazon évben meghalt.

³ L. Schultze i. m. 24 l.

⁴ Erdékeny jellemzi a jenai paedagogus Rein az amerikaiak tudomány iránti érdeklődését és a tudomány megbecsülésének indító okait. (L. Rein: Encyclopaedisches Handbuch der Paedagogik II 312. — „Fortbildungskurse an der Universitaet“ cikkében). Igazolja ama lelkesülést és eme jellemzést azon körözüvény, a melyet közrebocsátott a chantanquai előadásokat s így az U. E. mozgalmát kezdeményező bizottság. A bizottsági tagok egyike dr. Harper W. R. a yalei

Ezen tény magyarázza meg azt, hogy *Amerika az angoloktól nyert indítást* az U. E. létesítésére oly lelkesen követte. A John-hopkinsi egyetem tanára, Adams, H. A. volt az első, ki ez eszmét 1887-ben az „amerikai könyvtárak szövete” elé terjesztette. 1887/88. telén dr. Bemis E. W. megtartotta 12 előadásban — tárgyalva a „jelennek gazdasági kérdéseit” — az első sorozatos előadást syllabus mellett és vita kíséretében. Az angol cambridgei egyetem tanára az ügynek „amerikai apostola” Moulton R. G. indítására alakult meg Philadelphiában 1890-ben egy bizottság, a mely nemsokára egy külön egyesületté alakult t. i. „the American Society for the Extension of University Teaching”, mely még ugyanazon év november havában 40 curzust szervezett s a melyet 50.000 ember hallgatott.¹

college akkori tanára, a Chautauqui humanistikai iskola igazgatója és most egyúttal a Chicagói egyetem szervező igazgatója volt. (L. Akad. Revue I. 591 stb.) E program-szerű körözvény főpontjai:

1. Az Egyesült-Államokban újra felélesztendő az egyetem eredeti eszméje, a mely szerint az a tanítványok és tanítók szabad szövete (Universitas scholarium et magistrorum) a magasabb oktatás érdekében, a melyet egyes tárgyakról tartott rendszeres sorozatos helyhez kötött előadások útján végeznek.

2. A társadalmi tudományok, a nemzetgazdaság, a történet, az irodalom, a közigazgatás és a politika etikai alapvetésének népszerű tanulmánya által, a melyet jeles tanítók összefüggő és methodikailag fokozatosan haladó tanfolyamokban vezetnek — az igaz polgári érület fejlesztendő.

3. A természettudományra nézve tanulságos tanfolyamok szervezendők.

4. Az amerikai Collegekkel és más tanintézetekkel egyetértőleg kell eljárni a végett, hogy amazok munkája a népszerű tanfolyamok által kiegészítést nyerjen.

5. A mozgalom esatlakozzék a közkönyvtárakhoz, a technikai munkások intézeteihez, a lyceumokhoz, munkás-egyesületekhez, társulatokhoz, kereskedőifjak egyesületeihez és a Chautauqui irodalmi és természettudományi körökhöz.

6. Az amerikaiak magasabb műveltségéről az egyes helységekben lévő intelligensebb és methodikailag is leginkább iskolázott erők szervezett egységének kell gondoskodnia.

¹ L. Russel, Volkshochschulen, 35. l.

(Folyt. követk.)

PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE.

— Befejező közlemény. —

Plinius azon szavai, melyeket „a tüzet élesztő gyermek“-ről olvasunk, kiegészítik azokat a fejtegetéseinket, melyeket e kor festői törekvéseiről, kifejlett technikájáról alkalomszerűen Apelles és Protogenes tárgyalásánál már közbe szőttünk. E kor festői kihasználják a technika vívmányait s a festők egyikök-másikok alkotásainál technikai képességük ragyogtatását tartják főczéljuknak; sokszor szinte a tárgyat is ezért választják. És ez a hanyatlásnak egy másik jele. Az egyensúly kezd fölbillenni eszköz és czél, tartalom és alak között. Íme, Antiphilos is, úgy látszik, már azért választja a tüzet fuvó gyermeket, hogy a sajátságos világítás ügyes megfestésével fitogtassa ecsetje hatalmát. Hogy a házat is odarajzolja, az még inkább e mellett bizonyít. A ház fala is fölfogta a tűz világosságát és ez is alkalmat adott a világítás visszaadásával technikai képességeinek mutogatására.

De ne legyünk igazságtalanok. Hippolytosnál a lelki izgatottság kifejezésére is törekedett. Pliniusnak az ragadta meg figyelmét, hogy a szencsétlen ifjú remegett a bőszt állat láttára, „pinxit Hippolytum tauro emisso expavescentem“ — mondja szerzőnk. Azonban éppen az, hogy ilyen hajmeresztő jelenetet választott festménye tárgyául, a görög képírás fejlődésének egy újabb s az aesthetika szempontjából véve éppen nem dicséretre méltó állapotát mutatja. Az izlésnek visszafejlődését jelenti az, mikor efféle jelenetek ábrázolásával keresi a művész a hatást s a tragikai katharsis mellőzésével a testi félelem, borzongás érzetét akarja fölkeltetni. A festészet előbbi, nemesebb tárgyai és Antiphi-

los jelen képe között kicsiben ugyanaz a különbség, mint a színművek és a későbbi gladiatori játékok véres látványossága között.

De ez a hanyatlás általános volt. A Niobe és Laokon csoportozatokon is a halálos remegést, az élettől való megválás gyötrelmeit látjuk. A görög képzőművészet a tiszta tragikai tárgyából kezd kifogyni; s a közönség ingerre vágyódó idegei a fenséges helyett a borzalmasba gyönyörködnek. Ép ezért természetes, hogy a rómaiak az efféle tárgyakon kapnak s hogy a mythológiának épen szóban forgó tárgyát pompeii villákban is több helyen megfestették. Egyébként is Antiphilos már azon festők közé tartozik, a kiknek a későbbi római képírássra jelentékenyebb hatásuk volt. Tárgyait pompéji falképei között többször ismételték. Arra a keresett fényhatásra is, mely tüzet fuvó fiúját jellemezte, bár meglehetősen eredménytelenül, de többször törekedtek.

A mi különben Antiphilos életkörülményeit illeti, arról édes keveset tudunk. Apellesnek mindenesetre kortársa volt. *Brunn*, 109. és 118. ol. közé teszi működése idejét.² Lukianos többször idézett helyének is igazat adhatunk annyiban, hogy Apellesnek kor- és versenytársa volt. Egyiptomi születésű Plinius állítása szerint. Ezt némileg megerősíteni látszik az, hogy Lukianos elbeszélésében Aegyptomban, Ptolemaios udvaránál találjuk. Ugyancsak Plinius azt állítja, hogy bizonyos Ktesidemos volt a mestere, kiről különben csak annyit tudunk, szintén Pliniusból (N. H. XXXV. 140.), hogy Oechalia ostromát és Laodamiát festette.

Antiphilos, az elmondottakból láthatjuk, egyike volt e kor legkiválóbb képíróinak. Ha nem volt is elsőrangú mester, mint Apelles és Protogenes, de mindenesetre megérdemelte a classikus világ tiszteletét. Még Plinius ítél róla legszigorúbban, mikor ismeretetését így vezeti be: „non silebantur et primis proxum“. *Varro* és *Quintilianus*, *Lysippus*, *Theon*, Apelles és Protogenes, szóval a kor legkiválóbb művészeivel említik egy sorban.

E kor nevezetesebb képírói közül való volt *Aëtion* is. Neve szerzőnk munkájának két könyvében is előfordul. A XXXV. könyv 78. §. és a XXXIV. 50. §-a szerint a 107. ol. virágzott. Még

¹ Antiphilos művészetének és a pompeii falképeknek találkozását Helbig bővebben méltányolja és fejtegeti „Untersuchungen“ stb. című művében. A szóban forgó tárgyra lásd 329. l.

² G. d. gr. K. II. 167

a négy színnel dolgozó festők között említi (XXXV. 50.) s ugyane könyv 78. §-ában műveiről emlékezik meg, a nélkül azonban, hogy jellemzéséről bővebben szólna.

Aëtion művészi egyéniségét általában homály takarja. Eddig nevét is többféleképp írták, de az írott emlékek többsége Aëtion, illetőleg Eëtion mellett döntött. Egyéniségéről semmit sem tudunk azonkívül, hogy négy művet dolgozott. Plinius ez adatát *Cicero* is mögerősíti Brutusában (18., 70.). Az ókori írók, kiknél neve, csak előfordul, Pliniusszal egyetértve, a legkitünőbb festőkkel együtt említik. Ezekből meg aztán Lukianosnak Nagy Sándor és Rhoxane menyegzőjéről szóló leírásából következtethetjük, hogy e kor festészetének kimagasló egyénisége volt. *Brunn* azt hiszi,¹ művéből következtetve, hogy a kisázsiai, közelebbről az ephesusi iskola tagja lehetett. Plinius művéről ennyit ír: „Hiresek voltak s a 107. ol. éltek Aëtion és Therimachos.” Aëtionnak kiválóbb festményei „*Bachus*”, „*Tragoedia és comoedia*”, „*Semiramis*, az uralomra jutott szolgálóleány”, „*lámpát vivő öreg asszony*” és „*az új menyecske*”, mely az arczáról letüköröződő szemérmetség miatt volt híres”. Némelyek e két utóbbiban egy képet látnak, mások az egyes kifejezéseket elválasztva egymástól, az „*anus lampadas praeferens et nova nupta verecundia notabilis*” szavakat együtt, egy külön képre vonatkoztatják, ismét mások pedig ezt szétválasztva, két képet gondolnak alatta. Annyi bizonyos igaz, hogy a „*nova nupta*” előtt álló „*et*” kötőszón kívül nincs egy betű sem, mely arra engedne következtetni, hogy a szöveg nem egy és ugyanazon mű leírása, sőt a *praeferens* kifejezés az „*anus lampadas*”-t is határozottan hozzá csatolja a „*Semiramis-apiscens*”-hez, másrésről meg az értelem tiltja azt, hogy az *et-et* is ilyen elválasztónak tekintsük. Egyébként eféle zavarban vannak az archeologusok az előbb említett képek felől is. Azonban meddő viták és föltevések ismertetésével nem akarjuk bővíteni tanulmányunkat.

E korszak azon képíróinak művei közül, a kik az első rangúakhoz legközelebb állanak, Plinius a legtöbbet sorol fel bizonyos Theon-éiből. Nevét illetőleg Plinius fennmaradt kézírásai-

¹ G. d. gr. K. II. 164.

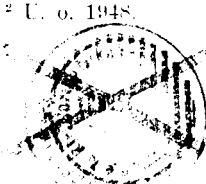
² Terimachos neve csak Pliniusnál fordul elő s bővebben ő sem emlékezik meg róla.

nál alighanem tévedéssel van dolgunk. Előbb ugyanis a 144. §-ban Plinius *Theorus*-t említ és ez alatt a név alatt sorol fel egynehány festményt. Később *Theon* két művét említi. A régibb archeologusok tényleg két festőt kerestek e különböző nevek alatt; az újabbak ellenben egynek veszik. Valóban a tárgyak között meglepő a rokonság s a Quintilianus jellemzése is megerősít ebbeli hitünkben. A tévesztés valószínűségét is elhihetjük, ha fölgondoljuk, hogy *Theon* görög genitivuszsza: Θεωνος könnyen átalakulhatott Θεωρος, illetőleg *Theorus*-szá. Vegyük hát mi is át ez újabban elfogadott nézetet s tekintsük a két nevet úgy, mint a mely alatt egy és ugyanazon művészt kell keresnünk.

Első helyen fölemlített művére nézve szintén zavar van. A codexekben et mungentem, et imungentem szavak váltakoznak s a különböző írók is ezek szerint „emungentem“, „erumpentem“ és „inungentem“ alakokat olvasnak. Plinius említi még „*Orestes*“-ét, ki anyját és Aegisthost megöli, továbbá hivatkozik több képtáblára, melyeken a *trójai háború* egyes részeit festette meg s a melyek Rómában Philippos csarnokában voltak. Továbbá Epikuros kedvesét, a gondolataiba mélyedő *Leontin*-t és *Demetrios királyt* ábrázoló arczképét. Már a *Theon* neve alatt említi az *örjöngő Orestest* és *Thamira kytharedos*-t. Ebből a felsorolásból láthatni, mily rokonság van a tárgyak között. Sőt nincs kizárva az az eshetőség sem, hogy az „*orestis insania*“ s a *Theorus* neve alatt említett, „anyját és Aegisthost öldöklő *Orestes*“ egy és ugyanazon mű. *Quintilianus* a már felsorolt képírókkal együtt a kor hét legkiválóbb mestere közt említve, ezt mondja róla: corcipien-dis visionibus quas *φαντασία*s vocant *Theon*, Samius (est praestantissimus)¹ s ugyancsak ő a *φαντασία*-nak más helyen (u. o. VI. 2. 29.) magyarázatát is adja. Ha e szó értelmét így fogadjuk el, akkor az igazabban a *Theorus* név alatt álló festményekre illik, azon jellemzéssel együtt, a melyet Aelianus (Var. Hist. II. 44.)² a művész *zeitourgía arché*-jét dicsérve, nehéz fegyverzetű harcosáról ad. A részletekben természetesen nem tehetjük meg az összehasonlítást sem, csak a mennyiben a képek tárgyaiból lehet következtetnünk. S ha a bizonyításra alapul annyit elfoga-

¹ Overbeck. 1949. Inst. Orat. XII. 10. 6.

² U. o. 1948.

dunk, akkor a felhozottak után végeredményül magunk részéről is kimondhatjuk, hogy Theorus és Theon csakugyan egy s hogy az előbbi a Theon név genitivusából alakult át. Theon festményeinek címét Plinius örizte meg számunkra. De jellemzést egyáltalán nem ad a művek jegyzékéhez. Részletesen egyedül csak Aelianus szól róla (Var. hist. II. 44.) s ő is csak egy művéről mondja el ezeket. Azért általánosságban is jellemzéséről csak annyit mondhatunk, a mennyit *Brunn* jegyez meg róla nagyon helyesen, t. i. hogy festményei telve voltak színpadiassággal. De ez csak természetes fejleménye volt a görög képírásnak. Azok után a jelenségek után, melyeket már eddig volt alkalmunk a görög festészet történetében megfigyelnünk, egészen természetes foka a visszafejlődésnek.

Ennek a korszaknak a többi képíróiról már csak kevés mondani valónk van, a minthogy Plinius is nagyon hézagosan ismerteti műveiket s csak futólag emlékezik meg róluk. Különösen is a görög képírás történetének forrásai mindinkább kezben kiapadni. A következő évtizedek és századok képíróiról keveset beszélnek. A mult dicsőítésébe merülnek el maguk is. És ezzel hallgatag kifejezését adják annak, hogy a classikus képírás e titánjaiban elérte fejlődésének tetőpontját s működésükkel egyszersmind be is fejezték a classikus festészet történetét. Azt a részét legalább mindenestre be, a mely fejlődésében emelkedést mutat s e folytonos előretörékvés egyes mozzanatainak buvárlása, emlékeinek föllevenítése hasznos és fölemelő tanulságokat nyújt.

E kisebb jelentőségű festők között a XXXV. k. 107. §-ban említi Plinius *Asklepiodorost*. Rajta kívül még csak *Plutarchos* szól róla (de Glor. Athen. 2.) Apollodoros, Euphranor, Nikias és Pheidias testvérének Pleistainosnak társaságában¹ Plinius, a mint idéztük is már, azt mondja róla, hogy symmetriájáért Apelles csodálta (XXXV. 107., XXXV. 80.). Hogy Plinius és Plutarchos ily kiváló művészek társaságában említik, ez maga mutatja, hogy ő maga is egyike lehetett kora jeleseinek. De mert művei közül csak egynek a címét jegyezték fel auctoraink és ezt is csak Plinius magában, ez megint azt árulja el, hogy velök teljesen egyenrangú még sem lehetett. És ez egyetlen festményen Mnaso

¹ Overbeck. 1109.

elateiai zsarnok megbízásából a 12 isten alakját festette meg s ezért minden alakja után 300 minat kapott.

Philochares-ről sem tudunk többet bizonyosan, mint a megnyit Plinius megírt róla. Demosthenes azt mondja, hogy csak alabastrom szelencéket és τρυπανον-okat festett.¹ Plinius csak egy képét írja le, a melyet Augustus a curián. Nikiasnak már tárgyalt Nemea képe mellett állíttatott ki. „E képen azt csodálták — úgymond Plinius — hogy fiú és az öreg apa a különbséget leszámítva, egymáshoz teljesen hasonlóak voltak. Fejök felett egy kígyót szorongató sas lebegett. Hogy valaki a művészet roppant nagy hatalmát megismerje, elég ezt az egyetlen képet megnéznie, melyen Philochares által festett Glauciont és az ő fiát Aristippust, noha egyébként teljesen ismeretlen emberek voltak, a római nép annyi századon keresztül csodálta.”² Eddig Plinius megemlékezése. Hogy az apa és fiú hasonlósága annyira feltűnt s a közcsodálat tárgyát is éppen az képezte, ez bizonyára nem történhetett a mű összehatásának és a szerkesztés egységének megcsönkítése nélkül.

Theomnestos-nak, mint képírónak a nevével egyedül Pliniusnál találkozunk (XXXV. 107.).

Peiraikos nevét a különböző codexek a legkülönbözőlegesen őrizték meg s ezek között a legtöbb hitelűek „Piraeicus”-nak írják. Kora is meghatározatlan. Helyesen gyanítja *Brunn*,³ hogy Nagy Sándor kora előtt nem élhetett, mert figyelembe véve a művészi irányok fokozatos fejlődését, a genre-festés ilyen föllendülését előbbi időkbe nem tehetjük.

Ugyanebben a genreben dolgoztak *Kallikles* és *Kalates* is. Ez utóbbit csak Plinius említi (XXXV. 114.), az előbbivel azonban *Varro*-nál is találkozunk (de Vit. P. fragm.).⁴ Egyébként korukról mit sem tudunk s műveiket is csak névleg ismerjük.

Nikias-szal hasonlítja össze Plinius a Maroneiából. Thrakiából származó *Athenion*-t (XXXV. 134.). Ezért nagy valószínűsége van annak a föltevésnek, hogy Nikiasnak volt a kortársa s így itt van helye megemlékeznünk. *Brunn* ellenben Sándor utódainak

¹ *Overbeck*. 1957.

² *Nat. Hist.* XXXV. 28.

³ *Brunn* i. m. K. II. 175.

⁴ *Overbeck*. 1805.

korában tárgyalja¹ egy nagyon valószínűtlen feltevés alapján és felette gyenge és ingatag bizonyítással. A különben ismeretlen korinthusi *Glaukios*-nak tanítványa; Plinius azt mondja róla, hogy színei nyersegek; egyébként azonban képességei annál kiválóbbak. Festményei közül felemlíti az eleusiai templomban levő „*phylarchos*“-t, *Achilles*-t, a mint leány ruhába rejtőzködve őt Uliisses felfedezi és egy képre festett *hat jelenetet*. Művei közt Plinius második helyen említ egy „*frequentia*“ című képet, melyről azt mondja, hogy görögösen syngeniconnak nevezték. Aligha csalódunk, midőn azt hisszük, hogy ez arckép-csoport lehetett, mely egy egész családot ábrázolhatott. De annak a feltevésnek a valószínűségétől sem zárkozhatunk el, hogy a συγγενικον esetleg δειπνον-nal egészíthető ki és így áldozati lakomát ábrázolhatott.

Miután e művészre nézve más érdemleges forrásunk nincsen, nem áll módunkban Pliniust ellenőrizni. De épen mert a többi írók megfeledkeztek róla s mert szerzőnk is mindössze őt művét említi, alig hihetjük, hogy Plinius dicséreteit teljes mértékben megérdemli. Egyébként maga is a mások véleményére látszik támaszkodni. A kölesöznzés a mondatok szerkesztésén is nyilván látszik s *Oemichen*² épen két különböző helyről vettnek állítja Athenionra vonatkozó adatait.

Különben azzal végzi a róla való megemlékezését, hogy ha oly korán meg nem hal, senkivel sem lehetett volna összehasonlítani. Szerzőnk túlzását még talán ez a kijelentés mutatja leginkább. Az encaustikus képírás első mesterei közt említi *Elasipposzt* (XXXV. 122.). E kornak legvégén élhetett a szintén ismeretlen *Dikaiogenes* is, mivel szerzőnk azt írja róla, hogy Demetrios királynak kortársa volt. Ezeken kívül, ha még pusztán a teljesség kedvéért Theomestos, Kychos, Alkimachos, Ktesilochos és Hippys-nek neveit fölemlítjük, egyszersmind bevégeztük mindazoknak az adatoknak a tárgyalását, melyeket e kornak festésetörténetéről Plinius megőrzött, s a melyeknek tárgyalásából annyi-mennyi tanulság kínálkozott.

¹ I. m. II. 198.

² Oemichen Plin. Stud. 152.

VI.

Az utóvirágzás kora.

A mint az eddigiekből is láthatjuk, a görög képirás elérte emelkedésében azt a legmagasabb fokot, melyre eljutnia hivatása volt. Már az ismertetett nagy mesterek mellett működő többieknél, sőt részben már náluk maguknál is, a kétségbevonhatatlan hanyatlás csiráját fölhaláljuk. Sándor későbbi utódainak uralma alatt pedig már igazában a görög képirásnak csak utóvirágzásáról lehet beszélnünk.

E korszak művészettörténetére Plinius csaknem egyedüli forrásunk. De ő is nagyon szűkszavú. Jellemzés helyett inkább csak száraz felsorolást találunk nála.

Ennek az időnek legkiválóbb képirója *Timomachos*, a kiről egyebek között a görög epigrammok is nagy lelkesedéssel szólnak, s a kinek művészetében úgylátszik, a görög képirás régi dicsősége ragyog vissza.

Noha az epigrammok ismételten megemlékeznek róla, életviszonyaira és műveire mégis Plinius a főforrásunk, a melyhez vissza-visszatérve eligazodhatunk.

Életkorára nézve aligha nem téved akkor, mikor Caesar kortársának mondja,¹ olyan határozott chronologiai adat, a melyből, mint alaphól a föltevés igazolásánál kiindulhatnánk, rendelkezésünkre nem áll. De művészetének olyan jelenségeire kell következtetnünk, a róla Pliniusnál és más helyeken fönmaradt megemlékezésekből, melyeket egy Caesar korabeli képiróról föltennünk és el is hinnünk teljesen lehetetlen és mert ezek a jelenségek a Sándorkori vagy a közvetlen ezután következő idők szobrászatát jellemzik. *Timomachos* is, épen mint ezek, keresve keresik az olyan tárgyakat, melyeknél a megfeszített idegek kinos küzdelmét kellett egy-egy jelenet hőisében bemutatni. Másrészről azonban, a mennyire forrásainkból következtetnünk lehet, nem vitte ezt sem oly túlságba, a mint egy erejének tudatában levő Caesar-kori művéstől várnunk kellene. Nem any-

¹ XXXV. 136. *Brunn* G. d. gr. K. II. 188. *Wörmann Woltmann* G. d. Malerei I. 64.

nyira magát a catastrofát, mint azokat a nehéz perczeket festette meg, melyek a végső kitörést megelőzni szokták. De a kifejezésnek az ereje, a mely forrásaink tanubizonyossága szerint festőknek egyik legelőkelőbb tulajdonsága lehetett, szintén egyik erős érvünk, a különben is általánosan elfogadott föltevés mellett.

Ugyanis elképzelhetetlen, hogy a művészeknek, általában a görög szellemnek abban az előbbi fényes századokhoz képest általános elernyedésében s a művelődéstörténet összes tanulságai ellenére, mint csudaképen támadjon egy festő, ki kortársai fölött összehasonlíthatlan magasságban feléjük emelkedjék s művészetének fénye a rég letűnt idöket érje utól.

De hátha művészetének értékét csak a későbbi idök korszosult művészetéhez szokott szemek tévesztették össze? Úgyde e föltevés megfontolásánál nem szabad elfelednünk azt, hogy e kor műveltebb embereinek módjukban állott összehasonlítani minden kornak művészi termékét. Plinius és Vitruvius idézett kifakadásaiból láttuk is, hogy az összehasonlítást megtették s a mint a feltétlen elismerést megadták az előbbi korszakok képíróinak, úgy az újabb idök festészetére is meghozták kissé inkább túlszigorú ítéletüket. Ha tehát Timomachosban hiányzott volna a tárgyagnak megfelelő kifejező erő, azt ezek a nagy műveltségű és finom ízlésű emberek bizonyára észrevették volna s akkor nem állítják oda Apelles és Protogenes mellé, akkor nem veték volna közzájra a példaszóval beszélők

Ennyi erőt, mennyi e kényes ízlésű, kisebb körű emberek tetszésének a megnyeréshez szükséges volt, és ilyen mértékű jelességeket, nem lehet feltételeznünk a görög képírásnak ily korában. Ezért úgy hiszszük, hogy Timomachos abban a korszakban élt, a mely az átmenetet képezte a régi fényes idökből az újabb kor hanyatló művészetéhez. Közelebbi meghatározásokba természetesen nem bocsátkozhatunk.

Plinius bizonyára azért tévedett, mert „Caesar dictator“ „Ajax“-át és „Medea“-ját vásárolta meg 80 talentumért, s a Venus Genetrix templomában helyezte el (VII. 126. XXXV. 26. 136.)

Különben erre az Ajaxra és Medeára nézve is teljes a zavar és bizonytalanság. Fölmerülhet az a gondolat is, hogy egy és ugyanazon képen voltak. Tényleg a római írók rendszerint együtt említik, de sehol sem „ac“ hanem „et“-tel kapcsolják össze őket.

Ovidius következő helye sem hozza tisztába a dolgot: . . . „utque sedet vultu fassus Telemonius iram inque oculis facimus barbara mater habet“ *Trist.* II. 5., 25.

A görög epigrammok ellenben mindkettőről külön-külön szólnak. Sőt *Plinius* is egy helyt (XXXV. 145.) a bevégezetlen festmények jelességeiről szólván, egyedül a *Medeát* említi fel. Ezek alapján ebben a dologban nézetünk az, hogy az *Ajax* és *Madea* két különböző kép valának, de mert rokon tárgyúak s mindkettőt a *Venus Genetrix* templomában állíttatta ki *Caesar* s ott egymás mellett lehettek, az irodalomban is egymás mellett említi fel őket. E feltevésünket még inkább megerősíti az a körülmény, hogy csak a római írók említik elválaszthatatlan kapcsolatban e két festményt. A görögöknek tehát, kik esetleg külön-külön helyen látták e műveket, nem volt alkalmuk őket egymással szorosabb és állandóbb kapcsolatba hozni.

E festményről szóló s különösen görög jellemzésekből világos az, a mit már fentebb is említettünk, t. i., hogy *Timomachos*, bár az indulatok szélsőségeinek kifejezését kedvelte, kellően ismerte s kitünően bírta visszaadni azon mozzanatot, melyben a néző az indulat végső fokát nem annyira látja, mint inkább képzelet s feltűnteti azon pontot, melyet nem kötünk oly szorosán a pillanathoz, hogy a művészet által állandósítva visszaadassék.¹ *Ajax*áról mondja *Philostratos*,² hogy nem a monda szerint, örjögve festi, hanem a mikor örültségi rohama után kimerülve, az öngyilkosság gondolatával tépelődik. *Ovid* szavai: „sedet vultu fassus iram“ ezt megerősíteni látszanak. *Medeáról* az *Anth.* Gr. II. 159., 20. és II. 206., 42. hasonlólt mondanak s *Ovidius* szintén erre enged következtetni, mikor azt mondja, hogy szemében látszik a szörnyű bűn. Sajátságos azonban, hogy a *Timomachos* művészetének ezt a sajátságát sem említi *Plinius*. Épen úgy, mint minden egyéb, ezek mellett képzelhető, vagy épen ezek miatt feltételezhető jelességeiről hallgat. Egyszerűen csak regisztrálja a mások dicséretét, midőn *Orestes* és *Iphigeniáját* főlemlíti. Említi egy családi képét is (*cognatio nobilium*) és egyes görög köpenyes férfiakat, kiket vagy állva, vagy ülve ábrázolt. Végül azt mondja, hogy művészetét leginkább *Gorgon-jában* ragyogtatta.

¹ *Lessing* *Laokon* o. v. 50. l.

² *Philostr.* *Vita Apoll.* Tyan. II. 22. Overbeck 2125.

Mindössze ennyi az, a mennyit Timomachosról tudhatunk, jobban mondva a mennyit az ó-kori írók egyes helyeiből reávonatkozólag következtetnünk lehet. A mint láttuk, forrásaink csak „Ajax“-áról és „Medea“-járól szólnak bővebben s ezekből is mindössze egy pár jellemző vonást gyűjthetünk össze, a nélkül azonban, hogy ezeknek a műveknek beosztásáról, compositiójáról és alakjairól teljes képet nyerhetnénk.

Ez a tájékoztatlanság pedig annyival inkább méltó a megfontolásra, mert a görög képírásnak ezúttal már ahhoz a korszakához értünk, a melynek a római decorativfestészetre is jelentékenyebb befolyása volt s a melynek nyomait a pompeii falképek meg is őrizték, s a régészek a találkozási pontot kiváló szorgalommal kutatják. Különösebben pedig éppen Timomachos műveinek ismétlését szeretik fölitalálni és megállapítani a pompeii freskók némelyikében.¹

A sikyoni iskola másodvirágzási korának nevezetesebb képviselői közül Plinius *Nealkes*-szel foglalkozik bővebben. A másodrangú festők közt említi fel nevét (XXXV. 138.). *Venust* és a perzsák s egyiptomiak közti *nilusi csatát* ábrázoló képeit nevezi meg. S mert a Nilus vize hasonlít a tengeréhez, hogy megértethesse magát, egy ivó szamarat és egy krokodilust festett a partra. „Argumento declaravit quod arte non poterat . mondja szerzőnk. Egy más helyen is említi Plinius. nevezetesen abban az anekdotában, a melyben elbeszéli, hogy Protogenesnek milyen úton sikerült az állati tajtékot megfesteni (XXXV. 104.). Itt hozzáteszi, hogy Nealkes is így festette meg egyik képét, a mely a paripát csalogató lovat ábrázolta. Nealkes egy pár évtizeddel később élt, mint a görög képírás legnagyobb mesterei Apelles és Protogenes. Szerzőnk még a Nealkes tanítványai közül említi Erigonost s könyvének többi részében is folytatatja a művészek felsorolását, mi azonban már tovább őt nem kísérvük, mert adatainak tisztán lexikális értékök van.

A képírás történetének forrásai itt végreképen kiapadnak s itt van már a helye annak, hogy a művészettörténész figyelmét

¹ Így pl. Medeaja másolatául tartják a „museo nationale“ egy töredékét (L. Welcker: Kleine Schriften. III. 450. Helbig Wandgemälde. (L. XXXVII. 1. és 1264. sz.) Különösen pedig a többi összevetésekre nézve is lásd: „Untersuchungen“-jét.

az emlékek felé fordítsa. De talán szerénytelenség nélkül mondhatjuk, hogy midőn szerzünk adatait végig kísértük s ellenőrzés végett más ó-kori íróval szembe állítottuk, tulajdonképen az egész görög képirás fejlődési menetét áttanulmányoztuk és képet alkottunk magunknak a görögök festészetéről. Több hiányában ennyi is elég. Hiszen látnivaló, hogy ha auctoraink még ennyit sem őriztek volna meg, bizony alig volna fogalmunk a görög szellemek e kiváló productumáról.

A megmaradt emlékek csak afféle visszavetett képet mutatnak, mint a víz tükre. Ehez képhez a biztos körvonalakat mindenestre Plinius és társai adják meg.

Ifj. Mitrovics Gyula.

KANT VALLÁSTANA.

— Negyedik közlemény. —

3. „A küzdelem, melyet minden erkölcsileg jóérzületű embernek a jó elv vezetése mellett a rossz támadásai ellenében az életben folytatnia kell, nem hozhat neki nagyobb győzedelmet, mint hogy ez utóbbinak uralmától felszabadul, szabadddá lesz“ . . . „Am azért a rossz támadásainak még mindig ki van téve s szabadságát, mely folyton támadva van, folyton meg kell oltalmaznia, ezért mindig harcra készen kell állania“ (109. l.). E veszedelmes állapotból tehát az embernek kötelessége magát lehetőleg kimenekíteni („herauszuarbeiten“). De miként? Ez a nagy kérdés! („Aber wie, das ist die Frage“.)

Az embert fenyegető veszedelemnek alapja nemcsak az ő természete, hanem a környezet is, mely hozzá hasonló emberek-ből áll. Mindkettő befolyásának, uralomrajutásának ellensúlyozására s így a jó elv uralomra jutásának s győzelemre jutásának biztosítására szükséges azért, hogy alapíttassék egy erkölcsi törvényeken nyugvó társadalom, mely az egész emberiséget magába ölelje s az ész feladattá és kötelességgé tegye (110. l.). E társadalom zászlója az erény „mint gyülekező pontja mindazoknak, a kik a jót szeretik s a mely kitűzetik, hogy alája gyülekezzenek s mindenelőtt a szakadatlanul támadó gonosznak följenyét alatta megtörjék“ (111. l.).

E közösség ethikai, a mennyiben t. i. amaz erkölcsi eszme alatt áll; a mennyiben pedig törvényei nyilvánosak: ethikopolgári. Egészében „ethikai állam“, „az erény országa“, melyben amaz eszme objectív realitással bír. Ama fenti „miként“ kérdésére tehát a felelet az, hogy az ember a gonosz uralma

alól úgy menekülhet ki s úgy valósíthatja meg magán a jó elvet, ha az ethiko-civilis társadalomba lép, mely tehát az erény törvényének szolgáltatában magán az erény törvényén épült fel. E belépés ezen közösségbe önmagunk iránt való első és főkötelességünk — és pedig kötelessége nemcsak az egyes embernek, de az egész emberiségnek is (114—115 l.).

Ez ethiko-civilis közösség megkülönböztetendő a juridico-civilis közösségtől (polgári államtól), mert míg ennek alapelve a „legalitás”, addig amazé a „moralitás”: ezért kötelességei sem külsőleg kényszerűek, de a moralitásból folyólag, bensőleg szükségyszerűek; minthogy pedig a moralitás oka Isten, azért e közösség csak mint „Isten népe” gondolható, mely kizárólag az erkölcs benső, észtvérvényei alatt áll és nem statutarius, vagyis a legalitás elvén alapuló külső tételes törvényparagrafusok alatt (117—118 l.).

Ezen ideális morális közösség „Isten népének” ez eszménye már most emberileg megvalósítva máskép, mint az egyházban, nem gondolható; a mely mint eszmény „láthatatlan egyház”, mint valóság „látható egyház”. Ez utóbbi nevezhető gyülekezetnek („Gemeinde”), melynek szolgálai („Diener”) csak a láthatatlan fő ügyeit végzik. „Az igazi (látható) egyház az, a mely Istennek (máris) országát képviseli e földön, már a mennyben t. i. ez az ember áltai megvalósítható” (120. l.). Azon következmények, melyek ezen egyháznak egyúttal jegyei is, a következők: egyetemesség s így numerikus egység (quantitas szempontjából), — morális tisztaság (qualitás sz.), — szabadság és pedig úgy tagjainak egymáshoz viszonyában, mint kifelé az állammal szemben (relatio sz.), — s végül constitutiójának változhatlansága (modalitás, létmód szempontjából). Mint az „Isten országa” képviselője, alkotmányában nem követheti a politikai életviszonyokat. Ezért sem monarchikus (papismus), sem aristokratikus (episkopalismus), sem demokratikus (szektás illuminatismus) nem lehet, hanem leginkább egy család közösségéhez hasonlítható, egy közös bár láthatatlan atya vezetése alatt, a mennyben az ő fia, ki az ő akaratát ismeri s egyúttal valamennyi családtaggal vérrokonságban áll, az ő helyét képviseli” (120—121. l.).

Ilyen egyház tehát csak tiszta valláshiten alapulhat, minden tételes dogmahit kizárással, mert csak ez közölteti magát mindenki számára mint tiszta észhit”. — Ezzel szemben áll a

„történeti hit“, a mely csak addig terjedhet el, a meddig híre eljuthat s a meddig a mód adva van, hogy hitele megítélhető legyen (122. l.). Amaz észhiten alapul a tiszta morális, — eme történeti hiten a kultusz-vallás („reine moralische Religion“: „gottesdienstliche R.“). Amannak alapítója Isten s csak egyetlenegy, — emez emberek munkája s számtalan alakot öltethet; keletkezik pedig úgy, hogy az ember a tiszta észszerűhöz mindig valami érzékileg állandót csatol s azt hiszi, hogy Isten, mint valami uralkodó, tiszta statutarius törvényekkel beéri. E statutarius törvények forrása a kijelentés, tehát lényegében történeti jelenség és érték; míg a morális törvény forrása, a mely azt egyedül ismeri is, az ész. Hiba volna azért ama statutarius egyházi elveket, törvényeket abszolút isteni értékűeknek tartani: másrészt azonban ép oly hiba volna tagadni, hogy az egyház Isten akaratán alapul, főleg midőn „az egyházi hit a morálissal a lényegben megegyezik s meg sem tudnók magyarázni, hogy e morális hit miként jelenhetett meg bennünk egyszerre, a közösségnek a vallási fogalmakban tett előhaladása nélkül“. Azért, bár a dolognak moraliter megfordítva kellene lennie, az egyházi hit a morális hitet rendszerint megelőzi. A statutarius egyházi hitnek, hogy változatlanul megmaradjon és pedig ugyanazon alakjában, s hozzá mint kijelentés tiszteltessék: szüksége van az Írásra, a mely maga is viszont, mint a kijelentés tárgya és letéteményese, különös tisztelet tárgya legyen. A különféle statutarius vallások mind, ez alapon az egyedül igaz és üdvözítő lényeg igényével lépnek fel. Ezen orthodoxiának lényege mindig ugyanaz s csak formájára nézve különböztethető meg annak despotikus (brutális) és liberális megjelenése. Amaz előbbi csoportot képezi a római kath., ez utóbbit a protestáns orthodoxia, a mennyiben amaz az egyetemesség igényével, sőt kényszerével lép fel, ez azonban ez igény-nyel a maga egyházi körére szorítkozik (129. l.).

Természetes, hogy ez alapon, minthogy az igazi, tiszta vallás-hit csak egy lehet, t. i. az „észhit“: az egyházi hit legfelsőbb magyarázója is maga az észhit lesz. Ennek mértékvesz-szője alá esik a biblia is, melynek Kant szerint nagy nevelő jelentősége, de csupán történeti értéke van. Maradandó benne csak az, a mi morális. Ezért is nemcsak hogy szabad, de sőt egyenes kötelességünk, sőt a jövő érdekében elengedhetlen feladatunk e kijelentést morális alapon magyarázni; a mi nem is

jár nagy nehézséggel, mert minden emberben ott rejtőzik a morális vallásra való arravalóság. E magyarázat philosophiai alapelveit Kant a „Streit der Facultäten“ cz. művében 4 főpontban ki is fejti.¹ Csakis e morális magyarázat útján lehet az egyházi hitet lassan észhitté fejleszteni, emelni, mint a mely utóbbi egyedül van hivatva katholicitásra, egyetemességre. A történeti hit, ezzel szemben, csak előkészítő jelentőségű, csak szolgai, kalmár hit („Frohn- und Lohn Glaube“; fides mercaria, servilis); míg ez a szabad, és tiszta szívérzületen alapuló benső hit („ein freier, auf lauter Herausgesinnungen gegründeter Glaube“; fides ingenua). Amaz első azt hiszi, hogy kultuszcelekedetek által, a melyek pedig magukban semmi értékkel sem bírnak, mert félelem vagy remény indítékából keletkeznek, s a melyekre tehát rossz ember is képes, Istennek tetszését kiérdemelheti; holott ez utóbbi e jótetszést morális érzület és hit alapján bírja. Azért is ez az igazi „ecclesia militans“, az „üdvözítő hit“; amaz még csak az „ecclesia militans“, telve czivódásokkal, vitákkal, bűnnel („Religion innerh.“ 137—138. l.). Mint ilyen egyedül „üdvözítő vallásnak“, az észhitnek két alapfeltétele van, t. i. az Istentől nyújtandó elégtétel s az ember morális magaviselete. A kettő szorosan összefügg s csak az a kérdés, vajjon amaz elégtételbe (a bünsúlytól való feloldásba) vetett hit hozza-e létre a jó erkölcsi magaviseletet, avagy megfordítva ez amaszt? A mi az első nézi: képtelenség elgondolni, hogy „eszes“ ember elhiggye, miszerint neki nincs szüksége másra, mint elfogadni az elégtételre vonatkozó hírt, a mely elhívésnek következménye immáron az elégtétel maga s a jó erkölcsi magaviselet; a mi meg a másikat nézi, szintén elgondolhatlan, hogy egy természetből rossz ember jó életet kezdhessen, mielőtt előbbi büneiért elégtétel nem adatott s ez által maga is újjá nem született. Ezen antinomia elméleti úton ki nem egyeztethető, mert e kérdés túl megy az ész ítélő képességén. Gyakorlatilag azonban azzal kell kezdenünk, a mi teendő, mert erkölcs-elvi alapon csak így remélhetjük, hogy egy idegen üdvözítő érdemnek s így a boldogságnak is részesiévé lehessünk. Minthogy pedig az Istennek tetsző ember ösképebe vetett

¹ Rosenkranz F. kiadás 10 kötet 290—298 l. „Philosophische Grundsätze der Schriftauslegung zu Beilegung des Streits“. — A részletes tárgyalásba itt nem bocsátkozhatom; elég a lényegre ráutalni.

hit magára az erkölcsi ideálra való vonatkozás: mindegy, vajjon vele mint rationalis hittel, avagy mint az új élet principiumával kezdem-e el; ellenben ugyane hit empirice nem azonos a jó élet elvével. Ámde az Istenember jelenségében sem az, a mi érkeinknek való, de az eszünkben rejlő öskép (idea) a lényeges; ezt helyezzük mi amannak alapul — s ilyen hit aztán azonos a jó étellel. A keresztyén egyházi hitben és a tiszta vallási hitben azért nem két különböző elv, de ugyanazon praktikus elv van kifejezve, csak hogy amott Istenből, itt magunkból kiindulólág: csak ha a történeti hitet az észhit feltételévé (s nem pusztán előkészítőjévé) akarnók tenni, válnának két ellentétes, egymással összeférhetlen elvvé. Minthogy a mi morális arravalóságunk az alapja s egyúttal magyarázója minden vallásnak, kell, hogy ez lassanként minden empirikus meghatározásoktól s pusztán történeti statutumoktól megtisztíttassék s a tiszta észvallás uralomra jusson. De nem rögtöni revolutio (mert ez lehetetlen), de lassú reform útján. Elvben az „Istenországa“ már meg van alapítva akkor, midőn az elv, hogy az egyházi hit alakuljon az észhitté, el van fogadva; jóllehet anuak gyakorlati megvalósulása még tőlünk beláthatatlan távolban fekszik (146 l.).

„Ez tehát a jó elvnek amaz, emberi szemek által ugyan észrevétlen, de állandóan előrehaladó munkája, hogy magának az emberi nembn mint közösségben hatalmat s országot alapít észtörvényeken, a mely a gonosz felett győzedelmeskedik s uralma alatt a világnak az örök békét biztosítja“ (148. l.).

A mily szép, kíváncsú és gyönyörűséges ez ideál, mely az emberiségben a jónak küzdelme útján megvalósul: oly nehéz e küzdelemnek s ezzel egyútt a jó uralma megalapításának történeti előadása.¹ A vallás tiszta benső dolog, az „egyház“-történet pedig a kultusz- és a morális vallás örökös küzdelméről beszél: még a zsidó vallás sem egyéb, mint „puszta statutarius törvények foglalata“, a melyen egy államalkotmány épült fel; s a mi morális függelékek hozzácsatoltattak, azok általán a zsidósághoz, mint ilyenhez nem tartoznak. Tehát az „egyetemes egyháztörténet“ csupán a keresztyénséggel kezdhető, a mely mint a zsidóság teljes elhagyása, egészen új alapokon a hittanban egész

¹ U. o. 148. s k. l.: „Hist. Vorstellung der allmäligen Gründung der Herrschaft des guten Principis auf Erden .

revolútiót teremtett. Jézus megszüntette a kultuszvallást; az ő általa hirdetett vallás, a melyet életével is igazolt, tiszta moralitás; természetes azonban, hogy e tan később csodás elemekkel vegyítettett össze s így képezte alapját a keresztyén egyháznak. Nem csoda, hogy ez alapon a keresztyén egyház maga is mihamar kultuszvallássá süllyedett vissza, s Jézus tiszta morális elveit a dogmák rendszerével temette el. S ép ezért, ha felmerül a kérdés, hogy az eddig ismert egész egyháztörténeti fejlődés melyik epochája a legjobb: Kant „nem haboz“ kijelenteni, hogy „a mostani“, az ő kora, t. i., mint a melyben az észvallás csirái zavartalanul fejlődhetnek (158. l.). Ez alapon kell beállani lassanként azon végső időnek, a midőn „megszűnik az utolsó ellenség, a halál“; az egyház formája, külső alkotmánya maga is — mint statutarius intézmény — megszűnik s „Isten lesz minden mindenkben“ (103. l.). Kant a bibliai eszkatologikus jóslatokat tartalmazó történetekben, melyek „az utókor történetét ábrázolják; a nélkül, hogy maguk valóban történet lennének“, szép eszmei képeket lát az ő ideális morális közössége győzelmének szemléltetésére. „Az antikrisztus megjelenése, a chiliasmus, a világ vége közelségének hirdetése, az ész előtt jó symbolikus értelemmel bírnak, s a legutóbbi igen jól kifejezi azon szükségnek érzetét, hogy e korra mindig készen legyünk, s így tényleg (ha e symbolumnak intellectuális értelmet adunk) magunkat mint egy isteni (ethikai) ország elhívott polgárainak tekintsük“ (164. l.). . . . „Mikor jön hát el amaz Istennek országa?“; a farizeusoknak Jézushoz intézett e kérdésével (Lukács ev.) fejezi be Kant e szakaszt s megtalálja reá a megnyugtató választ Jézusnak ugyanakkor adott feleletében, melyet a moralismus classikus kifejezéseként Kant hangsúlylyal idéz: „Nem jön el úgy Isten, hogy ember észrevehetné. Nem fogják mondani, íme itt, vagy íme ott van: mert íme az Istennek országa ti bennetek van“.¹

Íme a perspectiva, a mely Kant előtt s vele az „észhit“

¹ 164 l. Hogy Kant itt az idézett helyet (Lukács 17, 20—21.) hibásan, illetőleg irányzatosan exegatálja, az a görög szöveg alapján nyilvánvaló. Jézus itt ugyanis az εντος θυμων (s nem εν θυμῳ) szavakkal nem a kérdezősködők bensejére, morális érzületére, de önmagára célzott . . . „Az istenországa *tiköztetek* van“, t. i. én vagyok az, annak élő personificatiója, megvalósulása ti köztetek, de ti nem látjátok . . .

előtt megnyílik. Ez lesz néki immáron zsinórmértéke, a melylyel a történeti vallás jelenségét már most műve 4-ik főrészében el fogja bírálni; előbb azonban még a harmadik rész „parergon“-jában az általános függelékben a „mysteriumok“ kérdésével s katexochén a trinitás kérdésével foglalkozik, a melyet természetesen ugyancsak az észvallás álláspontjáról magyaráz. A szentháromságban ugyancsak morális igazságok symbolikus kifejezése: jelzi közelebből Istennek három specifice különböző erkölcsi tulajdonságát, t. i. szentségét, jóságát, igazságát; a mennyiben feltünteti őt mint világ teremtőjét, tehát szent törvényhozót, — továbbá mint az emberiség megváltóját, gondviselőjét, tehát jóságos kormányzót s morális gondviselőt, — végül mint a saját szent törvényeinek örét, kezelőjét s érvényre juttatóját, tehát mint igaz bírót (168. l.). E hit nem titok, hiszen benne gyökerezik a morális érzékben s Istennek a morális világhoz való viszonyát fejezi ki csak. Midőn azonban a keresztyénség e tant nyilvánossá tette, a benne rejlő praktikus eszmét mystikus képzetbe foglalta s ezzel az ész körét is túlhaladó s így képtelen mysteriumot állapított meg. Hasonló morális elbírálás alá jönnek az (erkölcsi közösségbe való) elhivatás, az elégtétel s az elválasztás mysteriumai is (170—172.). A betűből mindenütt ki kell hámozni a szellemet, mert „a pusztá betűhit az igazi vallásos érzületet megrontja s nem javítja“ (177. l.).

4. Tehát már a jó elv uralmának kezdetét s az Isten országának hozzánk való elközeledését látja Kant abban, ha ez ország „constitutíójának alapelvei nyilvánvalókká kezdenek lenni“, mert ez ország él már az ész világában, jóllehet az érzéki világban leendő megvalósulása még beláthatlan messzeségbe esik. Ez észeszsme megköveteli a morális közösségbe való tömörülést; a morális közösség pedig csak — vallás által létesülhet s csak az egyház formájában (181—182.). Megfoghatatlannak látszik azonban, hogy az „Istenországát“ emberek alapítsák s ezért annak alapítója Isten kell hogy legyen. A mint azonban nyilvánvalóvá lett, emberek alkotják meg. Ez alapon mondja Kant, hogy Isten ez ország constitutíóját, az emberek pedig organisatióját létesítik s ez organismuson belül, a kik a szervezetnek megfelelően a nyilvános ügyeket kezelik, tehát adminisztrálnak, azok a szolgálók (Diener), az egész pedig egy a szervezetnek alávetett közösség (Gemeinde). A tiszta észvallás közösségének nincsenek törvény-

szerü szolgálai, vagyis hivatalnokai: mert itt minden egyes tag közvetlenül veszi a legfőbb törvényhozótól a parancsokat, illetőleg minden gondolkozó ember itt Istennek szolgálja, a nélkül, hogy hivatalnok volna (183. l.). A statutarius vallás: egyház, a melynek hivatása magán az észvallást megvalósítani; ezzel valójában arra van hivatva, hogy idővel az egyházi hitet megszüntesse; e szempontból véve azért statutumai s az ezek szolgálataira beállított hivatalnokai valójában arra valók, hogy a kultusz által amaz ideális czélt szolgálják. Azon szolgálkat már most, a kik e czélt figyelmen kívül hagyják, nemcsak, de sőt az ehhez való lassú közeledést veszedelmesnek, s kárhozatosnak, a statutarius és históriai egyházi hithez való ragaszkodást pedig egyedül üdvözítőnek tartják: álszolgálat (,,Afterdienst“) vádolhatni. Ezen álszolgálat alatt tehát visszafejlődést kell értenünk, a mennyiben itt az, a mi a közösségben csak eszközjelentőségű, czélnak vették s ez által épen a vallás eszménye meghiúsíttatik (184. l.).

Vallás alatt — subjectiv szempontból — Kant kötelességeinknek isteni parancsokként való elismerését érti („Religion ist das Erkenntniss aller unserer Pflichten als göttlicher Gebote“ u. o.). Azon vallás már most, a melyben előbb tudnom kell azt, hogy valami isteni parancs, hogy azt kötelességemül elismerjem: kijelentett, vagy kijelentésre szoruló vallás. Az ellenben, a melyben e kötelességet csak utólag ismerem el isteni parancsnak: természetes vallás. A ki csak ez utóbbinak szükségét ismeri el a morál szempontjából: az (hit dolgában) rationalista; — a ki minden természetfeletti, isteni kijelentést tagad: az naturalista; — a ki e kijelentést valóságában nem vizsgálja, de nem is vonja kétségbe, csak ismeretét a vallás szempontjából szükségtelennek s feleslegesnek tartja: az tiszta rationalista; — a ki végül a kijelentésben való hitet a vallás érdekében szükségesnek tartja, az tiszta supranaturalista (185. l.). — Közelítő szempontjából (tehát nem tekintve eredetét s benső lehetőségét) a vallásnak két faja különböztethető meg: a természetes vallás, a melyről kiki észtermészete alapján meggyőződést szerezhet; s a tanított vallás („gelehrter R.), a melyről másokat csupán tanulás után győzhetünk meg. Ez utóbbi megkülönböztetést Kant igen fontosnak tartja, mert valamely vallás eredetéből egyedül arra, vajjon az alkalmas-e egyetemes emberi vallássá lenni, épen nem következtethetünk; de igenis azon arravalóságából,

vajjon általában közölhető-e vagy sem; mert csakis az általános közölhetőség a minden ember számára hivatott vallás biztosítéka (186. l.). Ez alapon valamely vallás lehet természetes s egyúttal kijelentett is, ha t. i. az emberek arra pusztán észtermészetük útján reájöhettek volna, tehát kijelentés nélkül is; s ezért kijelentése bizonyos helyen és időben, bölcsen s az emberiség számára nagy haszonnal történt, mert immár arról, a mit tanít, eszünkkel is meggyőződhetünk (187. l.) Ilyen vallás objective természetes, subjective kijelentett vallás: miért is joggal amaz első név illeti meg. És ilyen vallás a keresztyénség, mert egyrészt alaptanai mind megegyeznek az ész követelményeivel, a mennyiben nem külső statutarius tételek megtartását, de a szívnek tiszta érzületét teszi az üdvösség alapfeltételévé, a mint azt Kant főleg a hegyi beszéd, a parabolák s az eszkatalogikus beszéd adataiból igazolja; — másrészt pedig mert a történetre, tehát kijelentésre támaszkodik. Ez utóbbi szempontból a keresztyén vallás fides statutaria, imperata; holott mint tiszta észvallás — fides elicita. Ez tehát a tökéletes vallás, a mely minden ember számára, annak saját esze által meggyőzőleg bizonyos, a hol ezért nem a „fides servilisen“ vagyis a kijelentés vak és szolgálai történeti elhívésén s elhitézésén, hanem a „fides historica elecitán“ van a súly, a mely a történeti kereten belül az eszmei tartalmat készíti elő. A két mozzanat tehát — t. i. a természetes és a kijelentett (tanított) — akkor van itt helyes viszonyban, ha az észvallás (= természetes v.) mint a felsőbb, az uralkodó elv érvényesül; a kijelentéstan pedig, a melyen az egyház történetileg alapul s a melynek a tanítókra mint magyarázókra s őrizőkre szüksége van, csupán mint pusztá, egyúttal azonban igen értékes eszköz műveltetik, hogy amaz első még a tudatlanok előtt is megfoghatóvá tegye s annak terjedést és szilárdulást biztosítson. Ez az egyház igazi szolgálata a jó elv uralma alatt; a hol azonban e kijelentéshit áll előtérben, ott beáll az álszolgálat, a midőn a morális rend fenekestől felforgattatik, s az, a mi csak eszköz, közvetlenül mint czél érvényesül. Az olyan egyháznak, a mely ez utóbbi elven épül, nincsenek is szolgálai (ministri), hanem csak parancsoló hivatalnokai (officiales), a kik

¹ V. ö. a „Die christl. Religion als naturliche Rel.“ és a „Die christl. Rel. als gelehrte Rel.“ cz. szakaszokat. 188. s k. . . és 196. s k. l.

a ministeriumot imperiummá, vagy az egyház tagjai fölött való uralkodássá változtatják át, bárha, hogy csak e törekvésüket elrejtsek, a szolgák szerényebb nevével beérik. Sajnos, a kereszténység — ezen alapjában morális vallás — hasonló sorsot ért, ép úgy mint előbb a zsidóság, a hitvallások, a traditio s a conciliumok révén, a melyek mind csak arra jók, hogy a vallás tiszta forrásait lelkünkben betömjék. (198—121. l.)

Az igazi, egyedüli, tehát morális vallásnak nincs más törvényhozása, mint a mely a pusztá ész által, bensőleg, tehát minden empirikus vonatkozás nélkül felismerhető, holott az egyháznak statutumokra van szüksége, de csak eszközjelentősége szempontjából, a morális vallással szemben. „E statutarius hitet már most Isten szolgálata lényeges mozzanatának tekinteni s azt Istennek az ember iránt való jóakarata legfőbb feltételéül állítani oda valóságos vallásos téboly („Religionswahn“), melynek követése álszolgálatra vezet, vagyis Istennek olyan vélt tiszteletére, a melyben épen az igazi, általa kívánt tiszteletnek ellenkezőjét végezzük“ (202—203. l.). Ezen vallásos téboly subjectiv alapja az anthropomorphismus, a melynél fogva mi magunk formáljuk Istent magunknak a magunk képére s azt képzeljük, illetőleg azt beszéljük magunkra, hogy szolgálataink által, melyekkel iránta való készségünket megmutatjuk, őt — ember módjára — magunknak lekötelezhetjük. Ez vallási örület, mely vélt szolgálatában Isten iránt, egészen a saját maga személyiségének a világ számára való feláldozásáig (remete, fakir, szerzetes állapot), babonás rajongásig fajulhat s végeredményben is csak Phaedrus népévé tesz, mely „multa agendo nihil facit“ (208—10.). Mert Isten előtt cselekedeteink csak annyiban értékesek, a mennyiben a moralitást előmozdítják és szolgálják. Épen azért, hogy e vallási örületnek eleje vétessék, szabály legyen, hogy „az egyházi hitben a statutarius tételek mellett, a melyek nélkül az most egészen meg nem lehet, mégis legyen egy elv is, t. i. a jó élet elve, mint azon tulajdonképeni cél, a melylyel ama tételek egykor nélkülözhetőkké tétessenek“.

Azon tiszteletet, a melyre hatalmas, láthatatlan lényekkel szemben a gyámoltalan ember, épen e gyámolatlanságában gyökerező félelme alapján kényszerült, nem kezdődött mindjárt vallással, hanem egy szolgálai bálványkultusszal (Götzendienst), a mely a mint némi törvényes formát kapott, templomkultuszszá,

(Tempeldienst) s később, midőn ezzel lassanként az ember morális művelése kapcsolódott össze, egyházzolgálattá (Kirchendienst) lett: mindkettőnek alapja egyazonos történeti hit. Ez alapon Kant a tungúz schaman és az európai praelatus, a fetish-imádó wogulitz és a konnektikuti independens között csak a módban, de az elvben nem lát különbséget, mert mind bizonyos statutarius tételbe helyezik istentiszteletüket (212. l.). Lényegében az ilyen istentisztelet szerinte „fetish-csinálás“ s az igazi vallásos hit depravatiója. S a mennyiben e fetish-csinálás uralkodó az egyházban, mint a melyben a statutarius parancsok, hittételek s observantiák a lényegét alkotják: nem egyéb az, mint „pápaság“,¹ a „klérus“ egyháza, a mely azt hiszi, hogy „az észt, sőt még csak az írástudományt is nélkülözheti, hiszen övé a hatalom, hogy mint az isteni akarat és tekintély kizárólagos letéteményese, a hívők felett rendelkezék és pedig nem a meggyőzés, de egyszerű parancs útján“ (217. l.). Minthogy pedig a fetish-imádó egyházban a kléruson kívül „laikusok“ is vannak, érthető, hogy az egyház végeredményben az állam felett is uralkodik, nem erőszakkal, hanem azon befolyással, a melyet a kedélyekre gyakorol, melyeket még azon haszon kilátásba helyezésével is megveszteget, a melyet ezek a feltétlen engedelmességből remélhetnek; a mi mellett természetesen a színlelés és képmutatás felburjánzik s aláassa az állampolgárok hűségét s becsületérzetét (218. l.).

E hinárba pedig a vallásnak mindig el kell jutnia, ha megfeledekzik morális hivatásáról. „Ha Isten tisztelete a legelső, a melynek az erény alárendeltetik, akkor ama tárgy egy idolon, t. i. oly lénynek gondoltatik, a kinek mi nem jó erkölcs, de imádat s hízélgés által vélünk kegyébe juthatni; a vallás pedig pusztá idololatría“. A helyes viszony azért csakis az, hogy a vallásosság legyen az erénynek „surrogatuma“ (224. l.). Ezért a hit dolgában szükségszerűen legyen mindig a lelkiismeret a vezető. A lelkiismeret magában véve a kötelesség. Azon morális alapelve, hogy „quod dubitas ne feceris“, a lelkiismeret a biztosan felismert igaz végrehajtásának a kötelessége. Biztos fel-

¹ „Pfaffenthum“ . . . 217. l. A magyar szó (pápaság) rossz, a mennyiben a „Pfaffenthum“ szó (παπας. Lásd 211. l. 23 j.) általában az egyházi formában jelentkező papi despotismust akarja itt jelenteni. Triviálisan a gúnyos értelemben használt „reverenda“ szóval adhatók vissza (vagy tán a „papzsák“ szóval) leghívebben az értelmét.

ismerésére az igaznak pedig csak az ész képes. Arról, a mit én megkezek, nemcsak vélnem, de bizonyossággal tudnom is kell, hogy az nem helytelen. S e követelmény a lelkiismeretnek oly postulatuma, a melynek a probabilismus feltétlenül alárendelendő. Ez alapon a lelkiismeret úgy is definiálható, mint „az önmaga fölött ítélkező morális ítélő erő“. «Az igazi, a vallással egyedül megegyező maxima ez: a mit, mint az üdvösség eszközt vagy feltételét nem saját eszem (lelkiismeretem), hanem kijelentés ad tudtomra s bizonyos történeti hit közvetítésével lehet hitvallásommá, egyébként a morális elveknek ellent nem mond, azt ugyan bizonyosnak nem állíthatom, de ép oly kevéssé utasíthatom el, mint hamisat“ (228. l.). Nem helyes azonban azon eljárás, a midőn, a kik eddig valamely hit rabszolgájárma alatt voltak, ez alól felszabadulván, magukat nyomban annál meg-nemesültebbeknek hiszik, mennél kevesebbet hisznek; de másrészt azok eljárása sem, a kik a történeti hitben azon „biztosítéki maximához“ (Sicherheits-maxime) fordulnak, hogy inkább jobb többet hinni mint kevesebbet: mert ennek is, annak is következménye könnyen a lelkiismeret megsértése lesz. Tehát a morál örökös szemmeltartása s a létező statutarius intézmények iránt a megfelelő kegyelet: ez az, a mit Kant megkíván: ez utóbbi ugyan inkább csak kegyeleti maxima; amaz előbbi azonban sarkalatos elv, az üdvösség dolgába vágó.

Stromp László.

(Vége köv.)

AZ EMBERTÖMEGEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Gustave Le Bon könyvének ismertetése. —

— Befejező közlemény. —

A második könyv a tömegek véleményeivel, nézeteivel, hiedelmeivel foglalkozik, szóval e részben, sőt már a meggyőződések vallásos jellegének előbbi vizsgálatától kezdve Le Bon voltakép, részünkről úgy óhajtanók szabatosan kifejezni: a tömegek állandósult képzetkapcsolásaival foglalkozik.

A tömegek meggyőződéseinek, véleményeinek vannak távolabbi és közvetlen tényezői. Az új meggyőződések kitörése, érvényesülése előbbi hosszú munka következménye. Így például a francia forradalmat is távoli tényezőiben a bölcselkedők munkái, a nemesség túlkapásai és a tudományos gondolkodás haladása idézték elő. Az így előkészített tömegek lelkét aztán könnyen fellázították a közvetlen tényezők, mint például a szónokok beszédei, az udvar vonakodása jelentéktelen újítások dolgában.

A távolabbi tényezők között első helyen áll a *faj*. Ezzel bőven foglalkozott Le Bon *A népek fejlődésének psychologia törvényei* című munkájában, a melyben kimutatta, hogy a jellemvonásaiban kialakult történelmi faj az öröklékenység törvényeinél fogva oly hatalom, hogy meggyőződései, intézményei s művészete, szóval műveltségének minden eleme csak külső kifejeződése lelkének. Oly hatalom ez, hogy semmi sem mehet át egy néptől a másikba lényeges átalakulás nélkül. A környezet, a körülmények, az események az ideiglenes társadalmi suggestiók, melyek azonban ugyyszólván eltörpülnek a faj, az ősök sorozatának suggestióival szemben. Nem is lehet ép ezért a különféle népekre

egyforma módon hatni. A távolabbi tényezőkhez tartoznak még *a hagyományok, az idő, a politikai és társadalmi intézmények, az oktatás és nevelés.*

A hagyományok (les traditions) a múlt gondolatai, szükségletei, érzései, a „*faj lelkének synthesise*“. Teljes súlyukkal neheznek ránk. „Az embernek két főfoglatatossága, mióta létezik, hogy hagyományszövedéket teremtsen magának s hogy ezt megint lerombolni iparkodjék, mikor jótékony hatását veszítette. Hagyományok nélkül nincs művelődés; e hagyományok rombolása nélkül nincs haladás.“ Nehéz dolog itt a helyes középútat megtartani. Az erőszakos forradalmak nem mindig üdvösek. Az „eszményi állapot megőrizni a múlt idézményeit s csak észrevehetően lassan változtatni rajtuk. A régi korban ezt úgyszólván csak a rómaiak, az újkorban úgyszólván csak az angolok valószínűsítették meg“.

A hagyományok legmakacsabb fentartói a tömegek s nevezetesen a határozott tömegosztályok, a kasztok. A forradalom lerombolta a régi egyházat, üldözőbe vette a régi hitet s alig telt bele néhány esztendő, vissza kellett állítani az eltörölt istentiszteletet. „Nem a szentélyekben lakoznak a legrettenetesebb bálványok, sem a palotákban a legkérlelhetetlenebb zsarnokok; hisz ezek pillanat alatt elpusztíthatók; hanem azokon a láthatatlan zsarnokokon, a kik lelkeinken uralkodnak, ki nem fog semmiféle lázadás erőfeszítése és csak a hosszú századok mindent elköptató vasfoga bír elbánni velük.“

Ha mindenre *idő* kell, különösen áll ez a tömegek meggyőződéseinek keletkezésére és pusztulására. „A meggyőzések a múlt leányai és a jövőendő anyái.“

Helytelen felfogás, hogy a *politikai és társadalmi intézmények* eredménye a népek haladása, vagy hogy ezek által orvosolhatók a társadalom bajai, hogy határozatokkal előidézhetünk társadalmi változásokat. Az efféle felfogás a franczia forradalomra támaszkodik. „A népek pedig nem választhatják kényük-kedvük szerint intézményeiket, a mint hogy szemük vagy hajuk színét sem választhatják. Az intézmények és kormányformák a faj termékei. Nem korok alkotói, hanem korok alkotásai.“ A népek jellemük szerint kormányzódnak. Az intézmények se nem jók, se nem rosszak.“ Bizonyos adott időben az egyik népre jó lehet, a mi a másakra felettébb káros lehet. Az intézmények

oly felírások, a melyek egyazon czím alatt gyakran a legeltérőbb, a legelütőbb dolgokat foglalják egybe. Így a legdemokratikusabb állam, Anglia monarchikus formában él, míg a legsúlyosabb despotismus található az amerikai spanyol köztársaságokban.

A népek jelleme és nem a kormányformák intézik sorukat. Gyermekes, haszontalan foglalkozás egész alkotmányformák összeszerkesztésére vesztegetni az időt. Majd kidolgozza maga az idő, a szükség, a mit jónak lát s ez kiváltsága volt mindig az angol alkotmánynak, mely csak lassan, fokozatosan változott mindig a körülmények kényszerítő befolyása alatt és sohasem elméltető okoskodások következtében.

A *nevelés és oktatásnak* sincs meg a tömegekre az a nagy hatalma, mint gondolnók. Több bölcseelő, köztük Herbert Spencer, kimutatta, hogy az oktatás nem teszi erkölcsössé, boldoggá az embert. Sőt a statisztikát tekintve Adolphe Guillot megállapította, hogy 1000 tanulatlan bűnösre 3000 tanult bűnös esik. Bizonyos, hogy a czélszerű nevelés és oktatás sokat tehet, azonban a latin és könyvhöz tapadó nevelés helyett a modern és gyakorlati nevelést kell fejlesztenünk, a hogy az Egyesült-Államok és Anglia kitűnő iskoláiban és társadalmi nevelésében láthatjuk.

A tömegek meggyőződéseinek közvetlen tényezői *a képek, szavak, formulák, az illusiók, a tapasztalat* s legkevésbé az ész. A szavaknak, formuláknak bűvös hatalmuk van és pedig a szerint, hogy mily képzetet keltenek fel, függetlenül valóságos jelentésüktől. Így például: *democratia, socialismus, egyenlőség*, stb. a mily határozatlan szavak, oly csodás hatásuk lehet. A szavak illetén használata korról-korra változik, elkopik. A francia Consulat, a Császárság csak új szavakba bujtatta a mult intézményeit. Czélszerű is az államférfiak részéről a régi dolgokat új szavakkal keresztelni el, ha a régi szavak gyűlöletesekké, kellemtelenné váltak a tömegek előtt. A szavak jelentése különben fajok szerint is változó. Így a *democratia* a latin fajoknál főleg az egyéni akarat és kezdeményezés háttérbe szorulását jelenti, míg az angolszásznál, az amerikainál ép az egyéni akarat erős kifejlődését s az államhatalom háttérbe szorulását.

A tömeg az igazságnál mindig többre tartja az *illusiót*. Az illusiókeltőknek templomokat, oltárokat, szobrokat emeltek. Hajdan vallásos, ma bölcselemi és társadalmi illusiók vezetik. A művészeti, politikai, társadalmi alkotások mind magukon viselik ezek-

nek bélyegét. Az ember lerombolja ezeket, de csak azért, hogy újakat tegyen helyükbe. Hiú álomképek, de ezek bírták rá a népeket mindannak alkotására, mit a művészetek fénye, a műveltség gazdagsága képvisel. Kellenek istenek, hősök, költők. A tudomány nem elég az eszményre áhítózó lelkeknek, mert nem mer eleget ígérni és mert nem tud eleget hazudni, mint Lesueur mondja. A mult század bölcselei nagy buzgalommal rombolták le a vallásos, politikai, tarsadalmi illúziókat, a melyekben apáink éltek századokon át — és a feláldozott álmok mögött a vak, süket, könyörtelen természeti erőkre akadunk. Ma a socialismus a lelkek illúziója. Ezért terjed. Nem az igazságot keresi a tömeg, hanem az ábrándokat. A ki illúziókba ringatja, könnyen lesz ura, a ki ki akarja ábrándítani, mindig áldozata lesz.

Csak a *tapasztalat* és pedig a sokszori tapasztalat bírja rá a tömegeket, hogy felhagyjanak a multnak veszedelmessé vált hagyományaival, hogy lerombolják az idejüket mult illúziókat.

Az *ésszt* fel sem kellene említünk e tényezők közt, ha csak nem azért, hogy negatív szerepét hangsúlyozzuk. A tömegre nem lehet hatni okoskodásokkal, csak durvább gondolatkapcsolásokat ért meg. Csak az érzések útján hathatnak a szónokok a gondolkodás irányítására is. Hogy meggyőzzük a tömeget, mindenekelőtt számolnunk kell azzal, mily érzések vezetnek jelenleg, aztán mutassuk, mintha mi is ez érzéseknek hódolnánk s csak úgy kísértsük meg módosítani képekben haladó durvább és suggestív kapcsolásokkal ez érzéseket, mindig szemmel tartva a tömeg újabb érzéseit s alkalmazkodva hozzájuk. Tanulságos esetkép említi Le Bon, hogy Páris ostromakor a felbőszült tömeg elfogott egy tábornagyot, azt állítván, hogy tervet készített ép az erősségekről a poroszok számára. A kormány részéről egy híres szónok szólt a tömeghez, de nem iparkodott kimutatni e vád képtelen voltát, mint a hogy várható volt, hanem csak így szólt: „Igazságot szolgáltatunk — könyörtelen igazságot. Engedjétek, hadd végezze be a nemzeti védelem kormányának munkáit. Addig is elzárjuk a vádlottat”. Lecsillapodván a tömeg e látszólagos elégtételadásra, negyedóra múlva a tábornagy is haza kerülhetett. A legegyszerűbb logikával ellentétben álló vallásos babonák mily hosszú századokon át tudtak létezni. Nem az ész vezeti a népeket. „*Minden faj elméleti szerkezetében (constitution mentale) hordja végzetének törvényeit*” és leküzdhetetlen ösztönnel

engedelmeskedik e törvényeknek. Mindig a népek fejlődését kell tekintetbe vennünk s nem az egyes elszigetelt tényeket, másképp érthetetlen, hogy egy galiléi ácsmester mindenható istenné váljék, hogy néhány arab horda meghódítsa a félvilágot vagy hogy egy névtelen tűzérhadnagy lázba ejste a világot és uralkodjék népeken és királyokon. Nemesak hogy nem észszel, de sokszor ellene indul a tömeg érzéseiben és jól is van így, mert hogy jöhetne létre másképp a hazaszeretet, a vallásos hit, az önmegtagadás, a becsület annyi tette, melyek a művelődés fürugói valának min-denha.

A tömeg ösztönszerűen hódol valamely vezető tekintélyének. A vezető előbb legtöbbször maga is a vezetettek közt volt. Hypnotizálta gondolat, melynek apostolává lett. Annyira átfogta lelkét ez a gondolat, hogy minden vele ellenkező rá nézve tévedés, babona, melyet ki kell irtani. Így használja például Robespierre, hypnotizálva Rousseau bölcselmi gondolataitól az inquisitiót e gondolatok terjesztésére.

A vezetők rendesen nem a gondolkodás, hanem a cselekvés emberei. Nem gondolkodnak tisztán, élesen, hisz ez sokszor kétségre, tétlenségre vezet. „Gyakran azok közül a terheltek, izgatottak, félőrültek közül kerülnek ki, a kik az örültség határán állnak. A gondolat, melynek védelmére szegődtek, bármily kép-telen legyen, meggyőződésük ellenében minden okoskodás hajó-törést szenved. A megvetés, az üldözés mit sem ér, csak tovább tüzeli. Egyéni érdeket, családot, mindent feláldoz. Maga az ön-fentartó ösztön is megsemmisült náluk annyira, hogy gyakran az egyetlen jutalom, a melyre vágynak, az, hogy vértanúk lehessenek. Hitük ereje szavuknak nagy sugalmazó hatalmat ad. A sokaság mindig kész meghallgatni az erős akaratú embert, a ki parancsolólag tud hatni rá. A tömeggé összeverődött emberek elvesztik egyéni akaratukat s ösztönszerűleg fordulnak ahhoz, a kinek van akarata.“

„Vezető mindig akad: de nem mindegyiket lelkesít oly erős meggyőződés, mint az apostolokat.“ Az igazi vezetők (les meneurs, les manieurs d'hommes), a szent meggyőződésük meg-igézték a tömeget, miután előbb őket igézte meg a hit, s ez a hit rettentő hatalom a lelkeken, megtízszerezi az ember erejét s ábrándjának föltétlen rabjává teszi az embert.

A vezetők tekintélye nagyon zsarnoki. Ha a tömeg vala-

hogy váratlanul elveszti vezetőjét, elveszti összefüggését is és ellentálló erejét. A párizsi omnibuszalkalmazottak utolsó sztrájkjakor elég volt a két intéző vezetőt letartóztatni, hogy az egésznek vége legyen. Nem a szabadság, hanem a szolgaság szüksége uralkodik a tömegben. Benne van a vágy engedelmeskedni, csak akadjon, a ki parancsolni tud. Egyes vezetők csak pillanatnyilag tudtak hatni a tömegre s belőle, ha kellett pillanatnyira hősöket varázsolni. Mások vasakarattal állandó hatással voltak hosszabb ideig a tömegre. Az erős akarat sokat képes elérni.

A vezetők rövid, határozott állításokkal, menten minden elvont okoskodástól, hatnak a tömegre, továbbá kellő ismétlésekkel lehetőleg ugyanazon eredeti alakban, ezért mondotta Napoleon, hogy az egyetlen komoly szónoklati alakzat az ismétlés. Hozzájárul ehhez még az egyes collectiv jelenségek ragadós volta, a hogy ezt például a 48-iki forradalomban láthatjuk, mely Párisból kiindulván, hirtelen Európa nagy részét lángba borította s több monarchiát megingatott. Ez a ragadósság nemcsak a véleményekben, hanem az érzésekben is sok tekintetben hasonlóságot tesz az együtt élő embereket. „Sohasem az okoskodás, hanem főleg a ragadósság útján terjednek a tömegek véleményei, meggyőződésai.“ A csapszékben, állításokkal, ismétlésekkel és átragadás útján alakulnak a munkások meggyőződésai most is, s ilyenféleképp volt ez mindig. Renan helyesen hasonlítja a kereszténység első alapvetőit „az eszméiket csapszékről csapszékre hirdető socialista munkásokhoz“ s már Voltaire megjegyezte a keresztény vallásról, hogy „több mint kétszáz évig csak a legalantasb süpredék vette magába“.

A mint annak idején a kereszténység az alsóbb néposztályokról terjedt át a felsőbbekre, úgy terjed manapság a socialismus. Végeredményben ugyan az értelem vezeti a világot, de ezen a bonyolult úton által és a gondolatteremtő bölcsék rég porrá váltak, mire e bonyolult gépezet útján, diadalra jutnak gondolataik.

A vezetők s gondolataik különösen hatnak továbbá az által a bizonyos varázs által, a mit nimbusznak is mondunk s a mit a franczia prestige-nek nevez. Minden, a mi uralkodott a világon, főleg ez által tehetett. Uralkodólag, parancsolólag hat ránk ez eleve, s az a parancsoló, uralkodó- valami megbénítja bíráló képességünket. Egy faja ez a megigézésnek, akár csak a mes-

terséges álomállapotnál. Az istenek, a királyok, az asszonyok ezzel uralkodnak.

A szerzett prestige-zsel hatnak az egyes címek, hivatalok, egyenruhák, jelvények, tudjuk például, mily ellenállhatatlan varázsa van az egyenruhának a nőkre, továbbá a tanult történeti, irodalomtörténeti nevek, hiszen például „Homér olvasása elvitathatlanul és iszonyúan unalmas a modern olvasóra, de ki merné megmondani“, vagy „a Parthenon jelenlegi állapotában, minden érdeket nélkülöző nyomorúságos rom, de oly varázsa van, hogy nem látjuk többé annak, a mi, hanem a hozzátapadó történelmi emlékek egész sorával együtt“. „A prestige sajátsága épen, hogy nem engedi a dolgokat olyanoknak látni, a milyenek, és hogy megbénítja ítéleteinket.“

Az egyéni prestige független a czímtől, a hivataltól. Az emberek valóságos igézettel hatnak környezetükre. Átvarázsolják gondolataikat, érzéseiket környezetükbe és „úgy engedelmeskednek neki mint a vadállat a szelidítőnek, a kit pedig oly könnyen felfalhatna. Ilyenek voltak a nagy tömegvezetők, Buddha, Jézus, Mahomed, Jeanne d'Arc, Napoleon. Napoleonról például sokszorosan feljegyezték, mily mesés igéző erővel hatott környezetére, az első látáskor meghódította, leigázta a legnagyobb elenségeit, a legnyersebb, a legvénebb hadfiakat; csak így érthető Elba szigetéről történt csodálatos visszatérte, csak végig kellett néznie az ellene küldött tábornokokon s mind szó nélkül hódolt előtte. „Ma, hogy újra támadt mondája, látható, mily ereje van e varázslatos szellemnek. Kínozd az embereket, a hogy akarod, öldököld millióként, pusztíts végig országokat országokra, mindent megbocsátanak, ha van elég nagy prestige-d és a szükséges tehetséged ezt fenn is tartani.“ A művészetben, irodalomban érdekes megfigyelní egyes mesterek varázsának hatását a következő fiatalabb nemzedékre.

Ez a sajátszerű varázs el is oszolhatik s a tömeg leköpdösheti a minap még éljenezte hőst. Robespierret szitkozódásokkal kísérte a tömeg a vesztőhelyre, a vérpadra, noha annakelőtte nagy volt népszerűsége. „Mindíg őrült dühvel tördelik darabokra a vakbuzgók előbbi isteneik faragott képeit.“

A tömegeknek megvannak a maguk állandó, maradandó meggyőződéseik, hiedelmeik. Olyanok ezek mint az állandó anatómiai jellemvonások, melyeknek megváltozása csak a geológiai

korok időtartama alatt lehetséges. Ez állandó meggyőződéseket szinte lehetetlen kiirtani, a népek türelmetlenül ragaszkodnak hozzájuk s ezek csakugyan a művelődés vezetői.

A változatlan, századokon át tartó meggyőződéseken felül, melyeken egész művelődések nyugszanak, meg kell különböztetnünk a mindig változó, támadó és eltűnő változékony meggyőződéseket, melyek mintegy beoltódnak a nagyon is változatlan alapra s melyek oly változékonyak, akár a sziklákat belepő homok.

Változatlan, állandóbb meggyőződések voltak a hűbéri rendszer, a kereszténység, a Reformatio eszméi, ilyen napjainkban a nemzetiség eszméje, a demokratikus és socialista eszmék. A változékonyak pl. a naturalismus, mysticismus stb... e különféle irodalmi, művészeti áramlatok olyanok, mint a mélyvíziú tó tük-rén szüntelenül keletkező és eltűnő apró hullámkák.

A főmeggyőződések ritkán változnak, s változásuk mindig az illető faj történetének tetőpontjait jelzi, valóságos vázát teszik ezek a művelődésbeli fejlődésnek. A leggyakrabban csak heves forradalmak útján mehet végbe az ilyen változás s ezek a forradalmak sem tesznek egyebet, mint végleg elsöprik azt, a mit már már a többség elhagyott, s csak a szokás járma akadályozza még teljes elvetését. A kezdődő forradalmak voltaképp véget érő, kipusztuló meggyőződések. S akkor kezdenek a meggyőződések kipusztulni, mikor elkezdik irtani s elemzés alá venni.

A népek ez általános meggyőződéseikhez való ragaszkodásukban rettentően türelmetlenek. Ezért emelt a középkor annyi máglyát s ezért halt meg kétségbeesésében annyi feltaláló s újító, ha ugyan kikerülte a vesztőhelyet, Ezért vérzett el annyi ember a csatamezőkön és fog is elvérzeni ezután is.

A tömegek meggyőződései nehezen alakulnak, hanem azután soká úgyyszólván kiirthatatlanok s bármilyen képtelenségek vagy tévességek is legyenek, a legvilágosabb elméket is hatalmukba ejtik. Hiszen ép csak a vallásos regék földöntúli képzeletalkotásaira, az álmok bűvös paradicsomvilágaira kell gondolnunk. Galilei, Newton, Leibniz nem hitték, hogy a dogmák igazsága vitatható. Mi sem mutatja jobban az ily általános meggyőződések hypnotizáló erejét, de egyszersmind szellemünk szomorú korlátait.

E meggyőződések pedig, melyek sokszor rég letűnt korok lelki világának hagyományai, föltétlen vezető befolyást gyakorol-

nak. Ez a legnagyobb zsarnokság, mert tudtunkon kívül (inconsciemment) érvényesül. Tiberius, Dsingsizkhán, Napoleon kétségtelenül rettentő zsarnokok voltak, ámde sirjuk mélyiből Mózes, Buddha, Jézus, Mohamed és Luther ugyancsak nagyobb zsarnoksággal hatottak a lelkekre. Az emberiség legnagyobb zsarnokai mindig a holtak árnyai voltak és azok az ábrándok, melyeket nyomukban szőtt magának.

A nép állhatatosan ragaszkodik meggyőződéseéhez, az ősök hagyományához, s e ragaszkodása erénynek tekinthető.

A változó vélemények, melyek nem az általános meggyőződésből fakadnak, rendkívül ingatagok, könnyen módosulók s változók, folytonosan feltűnnek s letűnnek. E változó véleményekben, újabb és újabb felfogásokban azonban változatlanul érvényesül folyvást az állandóbb meggyőzések „*hatalmas történeti suggestiója*.” Részünkről úgy mondhatnók, hogy a változó jelenségekközött, mint valami vörös fonál húzódnak végig ezek az állandóbb alapjelenségek. Mindenesetre Le Bon finom s éles megkülömböztetéssel szól itt „történeti suggestio“-ról szemben — mondhatnók — a jelen változó suggestióval.

Különösen az irodalmi és művészi életben felettébb gyorsan váltakoznak az egyes uralkodó vélemények, divatos felfogások, mint pl. a romanticismus, naturalismus, mysticismus és a többi . . .

Hogy manapság mindig több a változó vélemény, oka egyrészt a régi meggyőzések hitelükvesztése, a sajtó elterjedése, mely a legellentétesebb véleményeket is a tömeg szeme elé adja s így bizonyos közömbösségben állapodik meg lassacskán a közvélemény. Ezért nem is vezethetik a kormányok a közvéleményt, a mint hajdan, de viszont a vélemények e jelenlegi szétforgácsolódása megakadályozza zsarnokságukat. Az államférfiak sem vezetik a tömeg véleményét, hanem változó véleményei után igazodnak. A sajtó sem vezet, csak értesítőintézménynyé váltott. Az irodalmi bírálatok is jobbára csak néhány sornyi ismertető reklámmá sülyedtek le.

* * *

A harmadik könyv a tömegek különféle fajainak osztályozásával és leírásával foglalkozik. A különféle népfajokból álló egyszerű sokaság fölé kell helyeznünk azt, a mely egy népfajból, tehát bizonyos közös jellemvonásokkal ellátott egyenlekből

szerveződik. Az említett mindkét fajta sokaságból szerveződhetik pszichologiai tömeg.

E szervezett tömegeket Le Bon következőkép osztályozza :

A) <i>Heterogén tömegek.</i>		1. <i>Névtelenek.</i> (Az utcák néptömegei például.)
		2. <i>Nem névtelenek.</i> (Jury-k, képviselő gyűlések, stb.)
B) <i>Homogén tömegek.</i>		1. <i>Szepták.</i> (Politikai pártok, vallásos felekezetek, stb.)
		2. <i>Kasztok.</i> (Katonai, papi munkás kaszt, stb.)
		3. <i>Osztályok.</i> (Polgárosztály, parasztosztály, stb.)

Le Bon egész könyve eddig a *heterogén tömegekről* szólt, láttuk mennyire különbözik ezeknek *collectiv* psychológiája az egyéni (*individualis*) psychológiától. A tömeget jobbra öndutalan érzései vezetik s továbbá az öröklött faji lélekalkotás. Ezért kapnak rendesen össze a különféle nemzetekből összegyűlt socialista gyűlések s nem tudnak egyességre jutni. Majdnem annyiféle a socialismus és a democratia, a hány nemzet van. Mennél erősebbek a faji jellemvonások, annál kevésbé érvényesülnek a tömegek alsóbbbrangú jellemvonásai.

A *homogén tömegek* szervezkedésének első fokozatát a *szepták* tüntetik föl. A különféle nevelésű, foglalkozású és körbeli egyéneket csak egy meggyőződés- és kapcsolatok köti össze. Ilyenek a vallásfelekezetek s a politikai pártok.

A *kasztok* a tömegek szervezettségének, a mennyire csak lehetséges, a legmagasabb fokozatát mutatják. Ugyanolyan foglalkozású s így majdnem egyforma nevelésű és körbeli egyéneket foglal magában, mint pl. a katonai vagy a papi kaszt.

Az *osztály* egyéneit sem meggyőződésközösség, mint a szeptát, sem hivatalos foglalkozásközösség, mint a kasztot, hanem csak bizonyos közös érdekek s hasonló életmód és nevelés köti össze s így meglehetősen különböznek egymástól. Ilyen a polgárosztály, a földművelő osztály, stb.

A *homogén tömegekkel* Le Bon külön munkában óhajtván foglalkozni, könyve végén még a *heterogén tömegek* egyes külön osztályairól beszél röviden.

Így a *bűnszerző tömegekről* szólván, azt állítja, hogy voltaképp psychologialilag nem lehet vétkes a tömeg, noha törvény szerint az. Teljes öntudatlansággal mennek ugyanis végbe a tömegek tettei; mind öntudatlan automatákat vezetik a suggestiók a tömegeket. Az ilyen egyén is a tömegben, mint például a Bastille kormányzójának, Delaunay-nak gyilkosa, meg van győződve, hogy érdemes, hazafias dolgot mivel a bűn elkövetésével. Ilyen tömegek voltak például a francia forradalom szeptemberi öldöklői (les septembreurs).

Az *esküdtszékek* jobbra egyformán ítélnek, akárhogy állítvák össze, legalább a statistika ide lyukad ki. A szellemi niveau nem dönt. Az okoskodás kevésbé hat az esküdtekre; a híres ügyvédek jól tudják, hogyan kell rájuk hatni s ez a fent ismertetett mód hatni a tömegekre, főleg az érzések útján. Sokszor egész véletlenségek döntenek. Egyik francia ügyvéd beszéli, hogy egyszer az egyik esküdttel semmiképp sem tudta megnyerni beszédével, mignem fölkérte az elnököt, eresztse le a függönyt, mert a nap folyton szemébe sütött annak az esküdtnak. Az esküdtt elpirult, mosolygott, megköszönte és — meg volt nyerve a védelem számára. „Nem állnak ellen — mondja az egyik ügyvéd — a szoptató asszony látásának, vagy az árvák felvonulásának.” „Csak kellemes legyen az asszony, — mondja egyik esküdtszéki elnök — s már megnyerte az esküdtek jóakarátát.” Egyes bűnfajták iránt általában elnézőek, így különösen a szenvedélyokozta esetekben, a gyermekgyilkos asszony-leánnyal, a szeretőjét levitriolózó faképnél hagyott leánnyal szemben, kiket a társadalom nem véd eléggé, más bűnesetekkel szemben meg szigorúak. Mindamellett nagyon hasznos intézmény s igen veszedelmes volna hivatalnokokkal pótolni. Az egyes sajátos eseteket nem tekintő vak törvény s csak a törvény szövegét tekintő bíró kegyetlenségeit, az igazságszolgáltatásbeli tévedéseket csak ez az intézmény mérsékelheti.

A *választók tömegét* is úgy kell megnyerni, mint általában a tömeget. Ezek a tömegek is alig képesek az okoskodásra, ingerlékenyek, hiszékenyek, együgyűek. Ezeket is úgy vezetik a vezetők állítással, ismétléssel, a prestige hatása és ragadósága útján.

A jelöltnek legyen meg a prestige-e, a népszerűsége. A munkások és parasztok ezért választanak oly ritkán saját körük-

ből képviselőt, mert a soraikból kikerült egyénnek nincs semmi varázsa rájuk. Ha választanak is, mellékes okokból teszik, pl. meg akarnak valakit buktatni, valami hatalmas munkaadót.

De a prestige még nem elég. Hízelegni kell és pedig a legmézes-mázosb nyelven a választók kívánságainak, hiúságainak. a legfantasztikusabb ígéretektől sem szabad visszariadni. Ha munkás, nem piszkolhatjuk, nem gyalázhatjuk le eléggé a munkaadókat. Az ellenjelöltet el kell tiporni, állítva, ismételve s ragadóssá téve a véleményt, hogy a legutolsó gazember, ország-világ tudja, hogy több bünt követett el. Bizonyításnak még látszatját se keressük. Az írott program nem lehet határozott, mert szaván fogják az illetőt, hanem a szóbeli nem lehet eléggé túl-hajtott. Akkor e túlzások nagyon hatnak s a jövőre mitsem köteleznek, sohasem törődik azzal aztán a választó.

Büvös hatalmuk van a szavaknak és formuláknak, mint pl. a gyalázatos tőke, az aljas kizsákmányolók, a csodálatra-méltó munkás, a javak socialisatiója, stb. Ilyen csodálatos hatalma volt az 1873-iki spanyol forradalomban a *republica federal*, a szövetséges köztársaság jelszónak, mely általános felfordulást hozott létre.

Az ész, az okoskodás szerepe az ily gyűlésekben édeskeves. Merő ábránd az egyéni szabadság az ily tömegekben, ezeknek csak sugalmazott, de nem okoskodás-adta véleményeik lehetnek. Pénzzel nagyon sokat lehet tenni, de okoskodással meggyőzni lehetetlen.

Mindamellet még sem vethető el az általános szavazatjog le suffrage universel). Igaz ugyan, hogy a művelődés csak kevés kiváló elme munkája, kik mintegy csúcsát teszik annak a pyramisnak, melyben az értelmi képesség lefelé folyton fogy s melynek alját a nemzet alsó rétegei teszik, de a dogmákká alakult gondolatokkal nem szállhatunk szembe s ilyen a nép, a tömeg szerepe, tiszteletbentartása manapság, akár csak a vallásos dogmák a középkorban. Különben ha csak a tehetségesekre szorítnók is meg a szavazatjogot, úgysem nyernénk vele semmit, mert a tömegben egyenlővé válik a különféle értelmiség. „Negyven akadémikus szavazata nem jobb negyven vízhordóénál.“ Különösen áll ez a társadalmi problémákra nézve, melyekben annyi az ismeretlen tényező. Ha csak a tudomány emberei volnának választótestület, ezeket is érzéseik s pártuk szelleme vezetné, sőt a

kasztok nehéz zsarnoksága járulna hozzá. A tömegek szavazata végeredményben, az átlagot tekintve, a faj lelkének, az ősi hagyományok ez összegének nem tudatos kívánságait és szükségait fejezi ki.

A *parlament*i gyűlések nem névtelen heterogén tömegek. Ezeket is jellemzi a gondolatok egyszerűsége, az ingerlékenység, a sugalmazhatóság, az érzések túlajtása s a vezetők szerepe. Egyszerű s végletekig hajtott elvek vezetik a pártokat, szinte vakon. Joggal mondhatták, hogy a jacobinusok is áthaladtak a Forradalmon, a nélkül hogy látták volna, — dogmaszerű, ideális elvek vezetése alatt.

A vezetőknek legyen meg a prestige-ük, akkor hathatnak. Hatásuknak azonban itt éles határai vannak. Vannak helyi, vidéki pártkérdések, a melyekben a vezetők sugalmazását lehetlenné teszi a választás, a párt *előbbi suggestiója*, mely sokkal hatalmasabb. Általános kérdésekben annál nagyobb tere van a vezetőknek, a pártvezéreknek. Csakhogy az ellentétes pártvezérek ellentétes suggestiói egymást semmisítik meg s a képviselő szükségképpen habozni fog. Ezért változnak a szavazatok sokszor negyedóránként s egy új cikkel lerontják a törvényt magát. Mindamellett a vezetők hatalma nagy. Urai a gyűléseknek. E csekély kisebbség véleményét fejezi ki az egész gyűlés.

A vezetőknek tudniok kell sugalmazólag hatni a tömegre, különösen kell ismerniök a szavak, a formulák és a képek igéző hatását. Ekesszólásuk bizonyítéktól ment energikus állításokból és hatásos képekből álljon némi vázlatos okoskodáskörötben. Kiváló példák a Forradalom gyűléseinek vezetői. A nagy tömegvezérek, mint a Forradalomban, de általában is siralmasan korlátoztak és épen a legkorlátozottabbak voltak a legnagyobb hatással. Rotespierre beszédei, olvasva, meglepnek laza összefüggésükkel, ürességükkel. A szónoknál nem a felhozott érvek, hanem majdnem csupán az egyéni varázs, a prestige dönt. Ha ez nincs meg, a legszebb érveléssel is alig hallgatják meg a szónok beszédét.

Az izgatottság bizonyos fokára jutva, a parlamenti tömegek is végletesek, képesek a leghősibb s a legcsunyább dolgokra, önmaguk ellen is cselekedni. Így mondott le a nemesség kiváltságairól az alkotmányhozó gyűlés híres éjszakáján, így a Conventisták saját sérhetetlenségükről, megtizedelvén önmagukat. Mindezek a pillanatnyi suggestio alatt történnek s valósággal be-

számíthatatlanok. Saját magukat küldik a vérpadra, vezéreiket, barátjaikat és pedig egyhangúlag, a legnagyobb helyesléssel.

Mégis létrejöhetnek kitünő törvények, kitünő czikkekkel. Csakhogy ezeket az egyes egyének, a specialisták készítik írószobájukban s a gyűlés csak megszavazza. Csakis akkor jó, ha egészben szavazza meg. Egy rakás szerencsétlen javítás a tömeg részéről mindjárt elrontja. A tömeg munkája sokkal alantabb áll a magányos egyénénél.

Mindamellettt a parlamentáris forma megóv az egyéni zsarnokságtól s a bölcsek, gondolkodók, írók művészek, tudósok kormányzás-ideálja mindedig. Két irányban járhat komoly veszedelemmel: az egyik a pénzügyi pócsékolás, mert a szavazó-tömeg e tekintetben is könnyelmű s nem törődve a pénzügyi oldalával a dolognak, sok pénzbecserülő javaslatot megszavaz a pillanat hatása alatt, vagy pedig mert mint képviselő választói iránt vagy képviselőtársai iránt való tekintettel tartozik megszavazni; a másik az egyéni szabadság fokozatos megszorítása, számtalan megszorító törvénnyel, melyeknek káros hatását a tömeg korlátoltsága nem veszi észre. Erősen figyelmeztet ezekre Herbert Spencer „*Az egyén az állammal szemben*“ című munkájában. Ehhez járul aztán az a hatalmas hivatalnoki kaszt, mely míg a hatalom, az intéző kormány folyton változik, változatlan s felelőtlen, személytelen és örökös volta zsarnokságával mindinkább szűkebbre szabja az egyén szabadon mozgásának körét. Szaporitva az egyenlőséget és szabadságot czélzó törvényeket, mind több súlyos békót vernek a népre. Ilyenkor minden kezdeményezést, vállalkozást az állam kénytelen átvenni a tehetetlen gépekké vált egyénektől, az állam ily mindenhatósága azonban nem szokott soká tartani, ez a megvéghedt művelődés küszöbön álló hanyatlásának előjele.

A barbár tömegekből művelt fajjá alakulni bizonyos kiképződött ideál, a faj lelke szerint, azután lehanyagolni és elpusztulni, mikor ez ideál, ez álom elvesztette bűvös erejét, ez egy nép életének korszaka.

Dr. Pekár Károly.

A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA.

(Második közlemény)

III. Szemle néhány béketerv felett; a mozgalom két főiránya.

Miért dühösködnek a népek, és
a nemzetek miért gondolnak hijabavalókat?
(2. Zsoltár: 1.)

1. Ha végig tekintünk azon számos kísérleten, terven és megoldáson, melyeket az ö. b. számára készítettek, hatalmas épület tárul elénk, mely egyes részeinek hiányossága daczára, megnyugvással és reménynyel tölt el. Hisz maga e törekvés, e vágy legékesebben szól az emberek lelke mélyében szunnyadó jóságról és egymagában képes az emberiségbe vetett hitünket, minden rázkódtatás ellenében, megerősíteni.

Mihelyt azonban a tervektől a gyakorlatba, az életbe lépünk át, csaknem csüggedés fog el azon csekély életrevalóság és ügyesség láttára, melyet a legszebb terveknek megvalósítása körül tapasztalunk. S itt csak az ú. n. bölcsészeti tervekről szólok, mert a politikaiak, a megvalósításukra hivatott nagyobb számú szereplők révén, a romlás csiráját önmagukban hordják, másrészt mintegy ugrásszerűen egy csapással akarják az óriás czélt elérni. (*Monarchie Universelle, République Européenne, Ligue des Neutrales*, stb. stb.).

Nem kételkedünk mindezen világboldogítók legjobb szándékaiban, de sajnáljuk, hogy önmaguk nem számolnak azon nehézségekkel, melyekkel terveik megvalósítása találkozik. Mincsától és Lycurgustól Mirabeauig, Platotól és Aristotelestől Mon-

tesquieuig, Rousseauig és Kantig állandóan a legjobb alkotmányok¹ megteremtésén fáradoznak a legkiválóbb emlék és a polgárok szabadságát és egyenlőségét az állam céljával igyekeznek minél jobban összeegyeztetni, a nélkül azonban, hogy ez a legnehezebb és legveszedelmesebb probléma mindmáig megoldást nyert volna.

Az a terv, mely a föld népeit *egy* nemzetté óhajtaná egybe-forrasztani, kétségkívül ép oly merész mint hatalmas; de vajjon azok, kik erre képeseknek tartják magukat, láttak-e oly embereket mint önmaguk, vagy olyanokat, mint a minöket képzelnek és a minők e nagy cél megvalósítására szükségesek? (*Treilhard: Rapport sur la jouissance et la privation des droits civils*).

St.-Pierre, Rousseau, Leibnitz, Fleury biboros és mások egybehangzóan vallják, hogy az *ö. b.* eszméjének megvalósítása csupán az államfők véleményének nagyon is kérdéses megváltoztatásától függ. Kant már tovább megy és az *ö. b.*-t igen helyesen a népek köztársasági szervezetétől reméli. S ebben igazat adnak neki a mai fejlemények, melyek politikai eszményét megközelítik.² S valahányszor e fejlődés megszakad s visszaesik, a hiba magára a népre hárul, mely a nemzetközi jog mellőzésével nemzeti és nemzetiségi elveknek hódol. Nálunk és egyebütt manapság háromféle: nemzeti, nemzetiségi és kisebb részben nemzetközi társadalom létezik. Mindezeket *egy* hatalmas társadalmi egységgé kellene előbb összeforrasztani, a mi egyúttal a probléma megoldásának vagy előkészítésének helyes és természetes útja. A többi tervek révén, kellő alapozás nélkül és ugrásszerűen valóban lehetetlen a jövőendő emberiségnek biztosítani azt a békés, boldog kort, melyre mindannyian (?) áhitozunk.

A béke biztosítására igen egyszerű módot ajánl Maxime dn Camp (*Revue des deux mondes*, 1888 okt. 15.) Határozza el egy nemzetközi egyezség, hogy a jövőben minden hadüzenet előzőleg az érdekelt nemzetek *népszavazatán* nyugvó jóváhagyásának vetendő alá.³ Mivel a nemzetek szolgáltatják a katonákat és

¹ A gazdag irodalomból álljon itt csak a következő: „*Die beste Regierungsform*“. Lüttich, bey Peter Dümont, 1791, 75. lap.

² L. Stein *Das Ideal des ewigen Friedens* 34. l.

³ Egy másik francia szerző ép oly találóan mint világosan jegyzi meg: Il y a différentes manières de s'allier entre nations; il y

a pénzt, ők szenvednek az iparban és a kereskedelembe beálló pangás következtében, szóval ők azok, a kik az összes költségeket, veszteségeket, áldozatokat és következményeket viselik, megkérdőjelezésük nagyon is méltányos. Hogy továbbá a háborúskodó felek és a küzdelem esélyei lehetőleg kiegyenlítsessenek, az ellenségeskedéseket csak egy hónappal a hivatalos hadüzenet után volna szabad megkezdeni. — Jól tudom, mondja a nagy philanthropus, hogy e terv a gyakorlat embereit mosolyra fogja bírni, de tudom azt is, hogy elfogadtatása esetében jóval többet használna a béke fentartásának, mint a dinamit, a szétszórt csatarend, a tömeges mozgósítás és az ismétlődő fegyverek.

Majd így folytatja: Vajjon véget érnek-e valahára ezen bűnös mészárlások, melyeket a bölcsészet, az erkölcstan, a tudomány és a vallás kárhoznak! S nem volna-e lehetséges a népcsoport viszályainak elintézésére hasonló intézményt létesíteni mint egyének között: egy felettük álló népképviselői törvényszék (*tribunal amphyctionique*) alakjában? Hisz a nemzetek a fegyveres küzdelem csapásait nem örömet fogadják, mert közgazdasági tekintetben is rég elismerik J. B. Say következő állításának helyességét: „A háború költségeinél többbe kerül, anynyiba, a mennyinek megszerzését megakadályozza“. — A háború megsemmisítése: mily ábránd, mely azonban minden tisztességes ember elméjében előfordul. Megvalósíthatatlan utópia! Megengedjük *ma még*, de vajjon a rabszolgaság megszüntetése, a polgári egyenjogúság és a halálbüntetés eltörlése nem szintén ábrándok voltak-e? De az ige testet öltött, és korunknak nagyságát ép az teszi, hogy az egykori „agyrémek“ sorra megvalósulnak.

A bajnak és az eddigi törekvések meddőségének egyik kútforrása az, hogy túlsokat foglalkoztak az *egyetemes* boldogsággal s e közben megelégedtek az *egyéni* boldogságról, mely pedig amannak természetes előzménye és alapja. Ezt tévesztik szemük előtt még a leghumánusabb politikusok is, midőn tömegeket egy kalap alá fognak s egyazon eljárást ajánlják a népek érett és éretlen elemei részére. Hogy melyek volnának ezen egyéni boldogságnak alapelvei? Ime a hangoztatott, de felette általános és elméleti három főkövetelmény: 1. Minden egyén

1 des alliances de souverains que les peuples ne ratifient pas toujours, il y a des alliances de peuples que les gouvernements sont forcés d'accepter.

létezésének biztosítása. 2. Biztosítása azon eszközöknek és intézményeknek, melyek minden egyén jogos (!?) vágyainak kielégítését lehetővé tegyék. 3. Kiküszöbölése mindazon elemeknek és tényezőknek, melyek az egyén boldogulását idegen akarattól teszik függővé. — Ime egy kis izlelítő a szocialista táborból, mely újabban mind több érintkező pontot fedez fel a békebarátok törekvéseivel.

2. Már itt óhajtom megjegyezni azt, hogy az ö. b. problémájának megoldására irányuló törekvéseket, természetük szerint, két főcsoportba osztályozhatni. Az egyik, hogy úgy mondjam, az orvosságot politikai, diplomáciai és katonai elemekből akarja összeállítani és nemzetközi szerződésekkel, választott bíróságokkal, fegyverkezések beszüntetésével vagy korlátozásával, nemzetközi hadsereg felállításával (Voirol S. a *Revue diplomatique* 99. évf.-ban) véli a czélt elérhetni — míg egy másik, kisebb és szerényebb, de folyton gyarapodó és erősödő párt bölcsészet-nevelési irányt követ. az iskolától és családtól és általuk jobban és helyesebben nevelt társadalomtól reméli a boldogulást.

E két, egymástól lényegesen eltérő felfogás, mely azonban egyénileg és testületileg egyesítve is előfordul, valóban megérdemli, hogy egymással szembe állítva, kölcsönösen több világosságot hárítson az illető hívőkre és irányokra. S itt mindennek-előtt egy igen fontos elvi különbségre kell utalnom. A „politikai“ békepárt több vagy még inkább kevesebb egyénnel számol: törvényhozók, miniszterek, államférfiak és diplomaták, legmagasabb fokon maguk az uralkodók lépnek itt sorompóba, az ő akaratuk, nézetük, meggyőződésük . . . megannyi eredménye és gyümölcse azon nevelésnek és oktatásnak, melyben önmaguk részesültek ¹ — döntenek el a kérdést jobbra v. balra, a fejlődést előre v. hátra; szóval itt *egyéneken* fordul meg a dolog, a játé-

¹ V. ö. Schmid K. A., *Encyklopädie des. ges. Erziehungs- und Unterrichtswesens* (2. kiad.): *Adelige Erziehung von Veesenmayer* (I: 36—50); *Prinzenerziehung von Becker* (VI: 387—407); *Veesenmayer* a különleges irodalmat is felsorolja, melynek legrégibb adata 1537-ből való — Továbbá a müncheni *Allg. Zeitung* egyik régibb évfolyamában a „*Prinzenerziehung*“ cz. cikksorozatát -- Fénelon: *Direction pour la conscience d'un roi*: s. m. t. — Újabb: *Kaiser Wilhelm II. und seine Erziehung* v. Dr. Th. Friedrich (P. Lloyd, 98. márcz. 4. t.).

kosok mindent *egy* vagy kevés kártyára tesznek. Bizonyára a legnagyobb elismerésre érdemes az a külügyminiszter, a ki hazájának az előnyös békét nemzetközi egyezségek révén biztosítja, úgyszintén az olyan fejedelem, a ki a békét nem csupán szóval hirdeti, de szándékának őszinteségét tettekkel is támogatja. De . . . az ilyen, manap sajnos még kivételes egyéniségek jönnek és mennek; ki tudja, hogy kik veszik át öröküket s hogy miként sáfárkodnak vele? Más szóval: ez a megoldás, a hol a mult eredményeit és vívmányait egy pillanat szeszélye máról-holnapra romba döntheti, nem megoldás, mert egyéni jellegénél fogva a romlás és megbízhatatlanság csiráit önmagában hordja.

De akkor mi tévők legyünk? Az egyének helyett forduljunk a *tömegek*hez, ezeket igyekezzünk ügyünknek megnyerni, az emberséges és békés eszmék befogadására és érvényesítésére képessé tenni. Az emberi természetté vált szokások ép oly kevésbé változhatatlanok, mint bármely más természeti erő vagy tárgy, s azok, a kik azt hirdetik és vallják, szomorú balvéleménynek áldozatai. Az embereket ősi természetükből kiforgatni, a rosszra, főleg idegen javak eltulajdonítására irányuló s velük született hajlamaiktól *egészen* felszabadítani mi sem akarjuk — hisz ez meddő vállalkozás volna — de fennen hirdetjük és erősen hiszszük, hogy az emberi természet, szellem és lélek mai állapotában még nagyon távol áll attól a tökéletesebb alaktól és tartalomtól, melyre képesítve és rendeltetve van és a melynek elérésére más utat, módot és eszközt nem is képzelhetni mint a nevelést és az oktatást.

Az embert jobbat tenni lehet és keli is. Ha így idővel mind jobb és mind nagyobb tömegekkel állunk szemben, jobb tömeg-erőkkel is rendelkezünk. A jó emberek egyéni akaratából támad a jó tömegek tömegakarata s ez képes lesz a rossz egyéni, de még a rossz tömegakarattal is szembeszállni. Mig amaz első párt felülről lefelé s a végtől a kezdet felé működött, mi az ellenkező s egyedül természetes utat követjük, melynek állomásait a következő gondolatlánczolat tünteti fel, mely egyúttal gyakorlatilag világítja meg a böleselet-nevelési békepárt hitvallását és a békének különböző, egymásból fejlődő s egymáson nyugvó neveit: a házi (családi), testületi, nemzeti és világ-békét.

1. *Család*: szülői szeretet, ragaszkodó gyermekek.
2. *Haza*: hazaszeretet, jó hazafi.

3. *Emberiség*: emberszeretet, igaz felebarát.

4. *Istenség*: istenfélelem, becsületes és hívő ember.

Ha azon politizáló és vezérlő urak, a kik időszakonként szükségét érzik annak, hogy a világot teleharsogják „közös érdekekkel“, „polgári kötelességekkel“, stb., személyes bátorságuk érvényesítésére köteleztetnének, bizonyára óvatosabban járnának el és a viszályok bekövetkezését nagyobb körültekintéssel igyekeznének megakadályozni. Ám álljanak ki ők maguk a porondra, de ne kürtöljék tele a világot téves tanaikkal és megtévesztő jelszókkal!

3. Miután végig mentem a legkülönbözőbb terveken, gondolkodtam megoldásuk lehetőségén és megvizsgáltam az emberiség ezen öröklött sebére ajánlott számtalan orvosságot, hosszas elmélkedés gyümölcseként kialakult bennem saját béke-hitvallásom, melynek lényege a következő.

Legsürgősebb teendőnk: *a tanítói nemzedék nevelésének és előkészítésének gyökeres, célirányos reformja*. Ha ezen emberiséges szellemben tervezett újjáalkotása a tanítóképzésnek megvalósul, első s természetes következményeként új, jobb s nemezebb szellem és érzés fog bevonulni iskoláinkba s növendékeink lelkébe. Ezen belső újjászülés nem egy tanítónál önként megy és ment végbe; azok, a kik arra alkalmatlanok, pályát tévesztettek és a tanítástól eltiltandók. Mert képzelhető-e rútabb, setétebb és végzetesebb látvány oly tanítónál, a ki képesítését nem annyira nevelő tehetségének és tudományos hajlamainak, mint inkább politikai és egyéb hasonló érdemeknek köszönheti, s a ki az iskola szent falait azzal mocskolja be, hogy vallásos türelmetlenséget és nemzetiségi fanatizmust hirdet és csepegtet az ártatlan ifjú lelkekbe!

Hogy a valóban eszményi és hivatott tanítói és tanári kar áldásos működését a józan *szülők* s legelső sorban az *anyák*¹ önzetlen és tudatos közreműködése csak fokozhatja, az bizonyításra ép oly kevésbé szorul, mint ama szomorú tény, hogy

¹ V. ö. De l'éducation des mères de famille ou de la civilisation du genre humain par les femmes, par L. *Aimé-Martin* (2. vol. Brux. 1834). — La femme et la paix, appel aux mères portugaises, per *Caiel* (Mme Alice Pestana), Lisbonne 1898, 68 p. — Le rôle prépondérant de la femme pour l'établissement de la paix par Jules *Bois* (La paix par le droit 99 févr. p. 44–58). — La Ligue des Femmes pour le désarmement international (La Revue diplomatique 31 mai 99).

ilyen szülők a legritkábbak s a nevelést voltaképen náluk kellene kezdeni.

A társadalmi békemunkának hivatott bajnokai lehetnének továbbá az *orvosok*, a kiknek foglalkozása átjárja a nép összes rétegeit és beférkőzik a családok tűzhelyeihez. Jellemző, hogy a kezdeményezés erre szintén Oroszországban indult meg, Manassein orvostanár személyében, a ki „*Wratsch*“ (orvos) cz. lapjában élénk békepropagandát fejt ki. Reméljük, hogy ez a nemes fel-fogás idővel más nemzetek orvosainál is szíves fogadtatásra talál és az emberszerető (philantrop) az emberbarátban (humanista) méltó kiegészítőjét nyeri! Az orvosokkal kapcsolatban, életpályák tekintetében, rendesen az ügyvédek szokás emlegetni, a kiket e helyen méltán mellőzhetünk, ha azon vajmi kevésbé békés és békéltető szerepkörre gondolunk, melyet ma csekély kivétellel betöltenek, holott voltaképen ők volnának hivatva a (nemzetek közt is előforduló) ügyek vedelmére. Hisz maga a választott bíróság leghelyesebben nemzetközi ügyvédek testületének minősíthető. De találóan írta már meg Aurbacher L.: Die Advocaten ernähren sich von der Menschen Unverträglichkeit, die Ärzte von ihrer Unmässigkeit. — Az összes életpályák felett álló lelkészeknek békemissziójáról más helyen szólnunk.

Az imént vázolt tervnek legfőbb előnye és becse, szerintem, abban rejlik, hogy nyomban foganatosítható, mert saját kisebb-nagyobb körében a munkát ki-ki megkezdheti, hosszas előkészület, tanácskozás, engedelem, pénz stb. nélkül — megannyi elem, mely idővel a legüdvösebb eszmét is sirba viszi. Hogyan még külön engedély nélkül is? Mindenesetre, avagy létezik szabályzat, rendelet és paragraphus, mely arra kötelezne, hogy növendékemet felebarátjának gyűlölségére tanítsam s hogy lelkét megméltelyezzem a türelmetlenség, az önzés és a gőg bűnös csiráival? Hogy azonban a modern tanítóság e tekintetben saját lelkiismeretével számolhasson, kell hogy e fenkölt tanok előbb hozzájuk és beléjük férközhessenek.

Hogy itt mennyi a teendő, azt ki-ki mérlegelheti, ha önmagát vizsgálva, saját önző és elfogultan gondolkodó és érző egyéniségére ismer, ha figyelemmel kíséri a külvilág jelenségeit és az emberek tetteit, ha alkalmilag bepillant az iskolákba, a jövő nemzedék műhelyeibe és visszagondol saját nevelésére. Ilyenkor megütközve a torzképeken, fájdalommal szemléli a világ folyását.

Ha századunkra gondolok, melyet már annyi jellemző jelzővel illettek, s melyben nap-nap után tűnnek fel oly emberbarátok, kik nemes célokra nagy összegeket hagyományoznak, legszívesebben a jóság századának szeretném nevezni és a jóság gyakorlására egy újabb utat és célt mutatni. Suttner Berta „Die Waffen nieder!“ cz. regényében valahol ezt mondja: „Das künftige Jahrhundert gehört der Güte.“ Ime az a cél, mely magasztosság és örökkévalóság dolgában valamennyi felett áll: jó embereket nevelni. Ezt akarja a nemzetközi és humánus nevelés, erre áldozzanak az összes nemzetek nagyjai, hogy egy közös, nagy s folyton gyarapodó *alap*-ban lássa végződő századunk a humánus eszmék erővel teli bizonyítékát!

A néppszichologia tekintetéből valóban a legnagyobb figyelemre érdemes az a feltűnő és egyetemesen nyilvánuló jelenség, hogy mindenütt, mindenben és mindenkor a *szép* fogalma a *jó* és az *igaz* fogalma fölé kerül; hogy míg amannak van intézménye, tudománya, tanítója: aesthetika, aesthetikus, a jónak tanáról és az igaznak intézményéről legjobb esetben csak álmodozunk, noha vannak, a kik az ellenkezőt állítják s a jó intézménye gyanánt az államot és az egyházat, az igaznak intézményeül az iskolát és a tudományt emlegetik. (L. Az igaz intézménye az „*Egyetértés*“ 99. febr. 12. t. m.)

Az emberiség nemesebb és komolyabban gondolkozó része nagy megnyugvással fog tudomást venni arról, hogy a békének az ifjúság útján való előkészítése még azon táborban is lelkes hívőkre és illetékes szószólókra talál, a mely a politikusok felfogása szerint a legnagyobb veszélylyel fenyegeti az „európai egyensúlyt.“ Ime azon fenkölt szavak, melyeket M. Bréal az akadémikus intézett jó néhány év előtt a francia ifjúsághoz; oly arany szavak ezek, melyek megérdemelnék, hogy minden nemzet ifjúságának szívébe vésődjenek... „Még ha fel is tételezzük, hogy ellenséges táborban fognak egymással szemben állani, önökön a sor, hogy az állig felfegyverkezett Európa kellő közepéte elhíntse a jövőendő engesztelődés csiráit, mert ha majdan a kölcsönös pusztításokkal beérik, végre csak vissza fognak térni emberséges és türelmes életmódhoz. S vajjon hon-

¹ Az eredetiben: „*Fonds international pour l'éducation internationale et humanitaire*“.

nan induljanak ki ezek a jobb és szebb idők, ha nem az ifjúság köréből, mely hivatva van azokat előkészíteni!”

Az emberiség haladásába vetett hit, hála legyen érte a gondviselésnek, az ifjúság lelkében honol s onnan semmi áron sem irtandó ki, mert reményt, erőt és vigasztalást áraszt az életre. Ezt a hitet megtaláljuk minden nép és kor legnagyobb elméinél is, kiknek egyike így szólt: „... s akkor csak egy haza lesz: a föld, s egy hit a földi boldogság” (Heine, összes művei, 9.—10. köt. 59. l.: *conjonctures françaises*.)

4. Legezélszerűbben talán itt emlékezhetek meg azon legújabb béke-világvéleményről, melyet Moneta E. T. a milánói „*Vita Internazionale*” és Hamon A. a Párisban és Brüsszelben megjelenő „*L’Humanité Nouvelle*” cz. folyóiratok szerzői 1898-ban indítottak meg azzal, hogy a következő négy kérdést küldötték meg válaszáadás végett a világ kiválóbb egyéniségeinek.¹

1. Kivánja-e a történelem, a jog és a haladás a művelt nemzetek közötti háborúkat? 2. Melyek a militarizmusnak értelmi, erkölcsi, physikai, gazdasági és politikai hatásai? 3. A világ közmívelődése jövődjének érdekében hogyan oldandók meg a háború és a militarizmus nehéz problémái? 4. Melyek azon eszközök, a melyek leggyorsabban vezetnek a megoldáshoz?

Tisztán az ügy szeretete és a kérdésben kezdettől vallott meggyőződés bírnak arra, hogy saját megjelent válaszaimat² e helyen magyar nyelven közöljem.

ad 1. A jog és a haladás nem kívánja ugyan a háborút, de a történelem igen; ámde a történelmet az *emberek* teszik és csinálják, az ellenhatást tehát *itt* kell megkezdeni, mert azon fordul meg a dolog, hogy az emberek ne akarják a háborút. — ad 2. A physikai hatások kivételével, a többiek mind negatív természetűek és ellenkeznek a haladás elveivel. — ad 3. Szorítkozunk arra, a mi lehetséges. Nem képzelhető oly fejedelem, a ki önként és egyedül valósítsa meg a lefegyverzést; de ha minden államban a törvényhozás buzdítja, kényszeríti erre az államfőt, avagy ha az államfők maguk nemzetközi békebíróssággá alakulnának, a nagy lépés sikere elgondolható. Képzelhető-e

¹ A beérkezett válaszok, az itt idézett két folyóiraton kívül, részben a D. W. N.-ben is megjelentek.

² L. Vita Internazionale: 1898 szept. 5.

magasztosabb czél az interparlamentaris csoportok számára, mint a leszerelésnek parlamenti úton való megvalósítása? A parlamentek emberekből állanak, s így ismét az 1. alatti végső okhoz jutottunk. — ad 4). Itt rejlik a kérdés kulcsa, de ne feledjük, hogy azt a mit évszázadok létesítettek és szentesítettek a valóságban, *egy* csapással el nem tüntethetjük. Ezért én nem bízom a leggyorsabb eszközökben, hanem inkább azon biztos eszközöket kutatom, melyek tartós eredménynyel kecsegtetnek. Szent meggyőződés, hogy csak egy igazi eszköz van: *az ifjúság nevelése és tanítása*. Hisz a gyermekekből lesznek a férfiak, férfiakból törvényhozók, a kik parlamentekké alakulnak; azért ne áltassuk magunkat a megfordított folyamattal, mely valóságos circulus vitiosus. Egyesüljetek tehát a földgömb összes népeinek nevelői, tanítói és szülői, és alakítsátok át lassan, de állandóan a jövő nemzedékek szellemét és szívét, lelkét és jellemét az emberszeretet és türelmesség igéinek értelmében. Jókai mondta, hogy „a világ olyanná alakul, a milyené az ifjúságot nevelik.“

IV. A nevelés mint a békeprobléma egyetemes alakja.

Az ő gyümölcseikről esmérítek
meg őket; valyon szednek-e a tövisről
szőlőt, vagy a bojtorjánról figét?

(Mát. ev. 7 : 16.)

Az *ö. b.* problémájának különböző megoldásainál jóval tovább időzhettem volna, de nem akartam sem az olvasót, sem önmagamát ámitani, mert meggyőződés, hogy mindazon tervek, eszmék és megoldások többé-kevésbbé politikai és társadalmi utópiák és még azon esetben is, ha a valószínűség látszatával bírnak, hiján vannak annak, a mi a legfontosabb: a megvalósításukra alkalmas eszközöknek és megfelelő módoknak. Szerzőik oly feltevésekből indulnak ki, melyek a valóság felett vagy alatt állanak, pedig ha valahol úgy itt elengedhetetlen alapfeltétel az, hogy az egyéneket és a világot, a társaságot és az intézményeket olybá vegyük mint a minők. Az elméleti világboldogítók, s ez ép oly feltűnő mint megdöbbentő jelenség, rendesen oly úton haladnak, mely ellenkező a végczél irányával.

Avagy nem világos-e, hogy akkor midőn egy *dolog* megjavítására törekszünk, egy *intézmény* átalakítására, mindig és mindenekelőtt alkalmas *eszköztől* kell gondoskodnunk, s ezen alkalmas eszköz minden földi, tehát levő dologban nem lehet más mint: az ember! A természeti erők és az állat- és növényvilág alkotásaitól eltekintve, ő s csakis ő hat, cselekszik, létesít; a társadalomra, intézményekre, a világ folyására csakis neki van befolyása mint törvényhozónak; ő kezdet- és végpontja a legfőbb jónak és rossznak, ő okozója a békének és a háborúnak, szóval ő és ők akarnak: akarhatnak vagy akarniok kell? — Minden gondoskodásunknak fő s csaknem kizárólagos tárgyát tehát az ember képezi, s a probléma megoldása azon fordul meg, hogy lehetséges-e az embereknek erkölcsi, szellemi, szóval lelki állapotát és szervezetét egy oly felsőbbrendű, beovert, szoktatott és nevelt önhatásnak alávetni, mely nemzedékről-nemzedékre öröklődve és erősödve a tartósan békés állapotnak szükséges előfeltételét s egyúttal biztos zálogát képezze?

Erre csak egy hatalom, egyetlen lehetőség kínálkozik: a legtágabb értelemben vett „nevelés-oktatás“, mely ily szempontból és rendeltetésből tekintve méltán nevezhető az emberiség istenségének és tudományok és művészetek királynéjának, melyet a legelső hely illet meg.

Az ember és nevelése egy magasabb s a „modern ember“-ben megnyilatkozó egységet alkotnak, melynek két eleme között számos és egymástól el nem különíthető kölcsönhatás uralkodik. Noha első tekintetre és természetszerűen az „ember“ mint olyan a fontosabbik a két elem közül, mert hisz — az ember kormányozza az embereket — az ő nyers anyaga tőlünk független és akaratunkon kívül esik, míg a nevelés egészen a mi művünk és nehéz problémánk komoly megoldásának legfontosabb sarkköve. Hisz még koronás fők is vallották, „hogy a két nembeli ifjúság nevelése a nemzetek valódi boldogságának legbiztosabb alapja.“ (Mária Terézia és IV. Henrik) és beigazolt és maradandó érvényességű tétel gyanánt állíthatjuk, hogy a lehetséges világok legjobbika az, mely a lehetséges nevelések legjobbjával rendelkezik. Ezért nagyon is hiányos Voltaire-nek következő állítása: „Három dolog befolyásolja szüntelen az emberek elméjét: az éghajlat, a kormányzat és a vallás. Ez az egyedüli mód, melylyel a világ rejtélyét megmagyarázhatni“. A Voltaire-féle „trois-

choses“ mellé vagy helyesebben eléjük illesztendő a *nevelés*, mely van olyan fontos mint az — éghajlat, és melynek számos és fontos kérdése ma már az összes művelt nemzetek állandó gondoskodásának tárgyát képezik. Nevelésről lévén szó, nem melőzhetni ikertestvérét az *oktatást* sem és ha Danton azt vallotta, hogy „Après la paix, l'instruction est le besoin du peuple“, én helyesebbnek tartom ennek megfordítását: A béke *előtt* van a népnek szüksége oktatásra! Még tovább menve, a nevelést még a kormányzatnál is fontosabbnak tekinthetjük; a *politikánál* mindenesetre, mely — egyik meghatározása értelmében — ma már nem egyéb mint az emberek megtévesztésének művészete (*ars fallendi hominem*).

Az a vajadás és mozgalom, mely „iskolaform“ néven ismeretes és évtizedek óta foglalkoztatja minden állam kiváló elméit, valójában sokkal több pusztá szervezeti kérdésnél s híven tükrözteti vissza a mai állapotokkal szemben uralkodó bizalmatlanságot és elégtelenséget. E kérdés helyes megoldása egyike a legnehezebbeknek s mindenekelőtt megköveteli, hogy világosan ismerjük és értsük meg más, idegen népek iskolai intézményeit. Az ilyen nemzetközi tanügyi ismeretek terjesztésére alakult 1881-ben a „*Revue internationale de l'enseignement*“, publiée par la Société de l'enseignement supérieur“, mely Párisban M. E. Dreyfus-Brissac szerkesztésében jelenik meg; ilyen továbbá a dr. Wychgram szerkesztésében 1895 óta megjelenő „*Deutsche Zeitschrift für ausländisches Unterrichtswesen* (Leipzig, Voigtländer).

A közoktatásügyi intézményeknek és a nevelésnek összehasonlító tanulmányozása ma már oly fontosságot nyert, hogy számukra külön szakosztályokat kellene szervezni a minisztériumokban. Egyszerű és örök igazsággként áll előttem ugyanis az, hogy minden nemzet nevelése és tanítása legjavanak összefoglaló értékesítéséből támad a „legjobb“ nevelés és tanítás.¹

Lélektanilag és gyakorlati eredményeiben ennél jóval fontosabb az *összehasonlító neveléstudomány*, melyről napjainkban

¹ Az ilyen vállalkozás fontosságára és nehézségeire már *Klinkhardt* is utal „Das höhere Schulwesen Schwedens“ cz. művében (I. VII, és 148. lap.) — V. ö. továbbá: Ministerialabtheilung für ausländisches Unterrichtswesen. Angeregt v. Dir. Fr. *Kemény* (Allg. Deutsche Lehrerzeitung 50. Jahrg. 1898. S. 507). — Két új miniszteri ügyosztály (O. K. Tanáregyesületi Közlöny 31. évf. 145. l.)

már alig hallunk és írunk, pedig — mint a következő 15 év előtti visszaemlékezés mutatja — ez sem új dolog.

A Quai d'Orsay mentén sétálva, egy szajna-parti *bouquier* könyvesládájában egy főúri könyvtárból származó címjeles kötetre akadtam, melyben a század elejéről való becses és ritka értekezések vannak összegyűjtve. Ezek közül, csak egyik 56 lap terjedelmű és 1817-ben Párisban megjelent, értekezés teljes címét akarom idézni, a mi egyúttal minden egyéb kommentárt feleslegessé tesz.

Esquisse et vues préliminaires d'un ouvrage sur l'éducation comparée dans les différens Etats de l'Europe. Entrepris d'abord pour les vingt-deux cantons de la Suisse, et pour quelques parties de l'Allemagne et de l'Italie, et qui doit comprendre successivement, d'après le même plan, tous les Etats de l'Europe. — Et séries de questions sur l'éducation, destinées à fournir les matériaux de „Tables comparatives d'observations“, à l'usage des hommes qui, voulant se rendre compte de la situation actuelle de l'éducation et de l'instruction publique dans les différens pays de l'Europe, seront disposés à concourir au travail d'ensemble dont on expose ici le plan et but. — Par M. M.-A. Jullien de Paris etc. etc.

E kitérés után foglalkozunk behatóbban a mai nevelésnek néhány, főleg problémánkra káros visszasságával.

V. A modern nevelésnek néhány hibájáról és hiányáról.

Nem teremhet a jó fa hitvány gyümölcsöket, sem a megveszett fa jó gyümölcsöket nem teremhet. Azért az ő gyümölcsöikről esmértek meg őket. (Mát. ev. 7: 18—20.)

Ha a czimben jelzett tétellel behatóan óhajtanék foglalkozni, külön kötetre volna szükségem; ámde e helyen, noha el kell ismernünk, hogy a nevelésben elkövetett minden mulasztás és hiány hátráltatja az emberek boldogságát és az ő. b. bekövetkezését, azon nevelési és oktatási tényezőkre szoritkozom, melyek mint legfőbb akadályok legsürgősebb orvoslást igényelnek. „A szellemi szűkkeblőség ma idejét multa és elvesztette minden

létjogosultságát; immár kell, hogy minden egyén szellemileg is átérezze *dualistikus* voltát, mely őt hazájához és az emberiséghez fűzi s melynélfogva egyidejűleg nemzeti és nemzetközi lény. Mily szépen hangzanak ezen elvek, melyeket vallunk és hirdetünk — az elméletben, s mily szomorú alakot öltenek a valóságban, a hol mindenki kénye-kedve szerint tesz és saját hite és meggyőződése szerint igyekszik boldogulni olyannyira, hogy még apának és fiúnak és a testvéreknek egymás közt merőben ellentétes az emberi hitvallásuk.

Mi sem könnyebb mint ezen visszás jelenség okának és eredetének kiderítése: az iskola, a család és a társadalom fogalom- és viszonylagos szerepkörei nincsenek helyesen rendezve, és hiányzik a mai nemzedéknek a modern szentháromságba — család, nemzet, emberiség — vetett hite, mert az emberiségen mintegy átugorva, tátongó űr felett a nemzettől egyenesen Istenhez vezetjük.

A gyermek még mielőtt irni-olvasni tudna, megismeri és megtanulja az embereknek megkülönböztetését e kategóriák szerint: hazafi — idegen, ellenség, haza külföld. Ez a hagyományos *circulus vitiosus* annyira bevette magát, hogy már fel sem tűnik. Pedig egyelőre ne is keresgéljünk másutt, mert ez az egyetlen mérges csira elegendő a jövő nemzedékek megfertőztetésére, s fájdalom e mag oly életerős s oly mély gyökeret ver, hogy bizonyos idő múlva csaknem lehetetlen azt kiirtani. Azért bármennyire ellenkezzék is a közfelfogással, az igazság és meggyőződés sarkal arra, hogy még támadások ellenében is röviden kifejtsük a *patriotismusnak természetes elméletét* és szembeállítsuk természetellenes gyakorlásával, s hogy nagy bátorsággal belémarkoljunk a ferdítések, ámitások és hazugságok ezen undorító és jó részt önző szövevényébe, mely az egyszerű és nemes ideált alig felismerhető torzképpé változtatta.

A mi itt, ezen ország- és világszerte szabadalmazott czégér alatt történt és még ma is történik, rút bűn és lelkiismeretlen merénylet nem önmagunkal, hanem másokkal szemben, kikkel olyast akarunk elfogadtatni, a mit önmagunk sem hiszünk vagy a mi rosszabb, a minek hitét önző czélokból fitogtatjuk csak. Akár a földdel és a teremtéssel kezdjük a tanítást, akár pedig megfordított irányban a családdal, nem természetesebb-e, hogy azon élettelen darab földnél, melyen véletlenül vagy mondhatnám szeszély-

ből pillantottuk meg a napot, nagyobb hálával és szeretettel tartozunk azoknak, a kiknek létünket köszönhetjük, a kik ezernyi gonddal tápláltak és neveltek! Ha az embert az állatokkal szemben érző és gondolkodó lénynek mondjuk, szinte meghökkenünk, ha elképzeljük, hogy az utóbbi—ösztönét követve — józanabbul viselkedik, mert noha a kölyök érzi és gyakorolja az öregek iránti ragaszkodást, a külső élettelen és véletlen közegre azt vallja, hogy: ubi bene, ibi patria.

Nem öröndetesebb a *vallásnak és a hazafiságnak szembeállítása* sem, mert noha amaz azt hirdeti: „Szeresd felebarátodat mint tenmagadat!“ és elveit, helyesebben szavait és szabályait már zsenge korban csepegtetik az ifjú lélekbe, a vallási türelmetlenségnek úton-útfélen a gyakorlatban, az életben, sőt az iskolában való szemlélése többet árt mint a mennyit az egész biblia és katekismus használhatnak! Tévedés és idejét mult szokás tehát az, ha a nevelésben túlságosan hangsúlyozzuk a sovínismust, mely mai gyakorlása mellett a gyűlölséget csak fejleszti és fanatizmussá fokozza és elsorvasztja a nemes és ember-séges érzelmeket.

S e tekintetben, ha szigorúak de igazságosak akarunk lenni, a francziák különös megróvásra szolgálnak rá. Más helyen részletesen tártam fel azt a valósággal bűnös üzemeket, melyeket e tekintetben az iskolában és már zsenge tanulókkal elkövetnek s a melyek a legképtelenebb eredményeket érlelik meg.¹

Még a józan ész és gondolkozás előtt sem állhat meg az exclusiv hazafiság, ép oly kevésbé mint az exclusiv rokonság. Egyik úgy mint a másik véletlen, a szokás és az örökség eredményei s nem következményei az egyén érdemeinek és hibáinak. A legfőbb elv: az igazságosság és méltányosság óriási magasságban honol felettük.

Ne azon fáradozzunk tehát, hogy az igazság felfogásában és a nézetekben az eltéréseket mélyítsük, mert ez a rendszer eleve kizárja a harmonikus és békés együttlétet, hanem igyekezzünk a történelmet, a földrajzot és az egyetemes irodalomtörténetet egy-

¹ L. Beiträge zur Kenntnis des mod. Volksschulwesens von Frankreich etc. v. Fr. Kemény (Gotha 1880. p. 19—22: patriotische Erziehung). — Adat: '891 nov. havában az aacheni szövőiskola egyik 16 éves francia növendéke bemocskolta a császár képét és a közeli határon át elmenekült.

séges szellemben tanítani s a „nemzeti tantárgyakból“ a kizárólagosság és szétválasztás elemeit kiküszöbölni, hogy így hasonló nézetek és megegyező vélemények beálltával, elpusztítsuk a nagyhangú de üres szólamokat és a megrögzött balvéleményeket. Mennyi jót tehetnének azok a tanítók!

A javulásnak alapfeltétele, hogy tisztán akarjunk látni és ne rejtegezzünk semmit. A veséig ható őszinteségre van itt szükség s nagy erkölcsi erőre, hogy a tévedésnek régi és kitaposott útjáról az igaznak és jónak szokatlan és nehéz pályájára térjünk. A nemzeti és a nemzetközi hiúságok helyét az igaznak és a jónak kell elfoglalnia. Neveljük az ifjúságot világosságban, fejlesztjük kötelességérzését és bátorságát, száműzzük azonban a szellem jármát, a hamis politikai lelkesedést és a vérmes aspirációkat. Nem képzelhetem, hogy a múlt század legnagyobb férfai hiába élt és gondolkodott volna. Voltaire műveiből kötet-számra idézhetnék, de álljon itt csak a következő két kis párbeszéd.

A. Mit ért ön szellemi rabszolgaság alatt (*esclavage de l'esprit*)?

B. Azon szokás ez, melylyel gyermekeink szellemét kötik békóba és a mely emlékeztet a karaib asszonyokra, a kik meggyúrnák gyermekeik fejeit. Először is oly hülyeségek dadogására tanítjuk, melyeken önmagunk nevetünk és ezeket elhítetjük velük, mihelyt gondolkodni képesek; így mindent elkövetünk, korlátozt, kislelkű és barbár nemzetek nevelésére, végül pedig oly törvényeket alkotunk, melyekkel az embereket eltöltjük az írástól, a beszéd-től, sőt a gondolkodástól . . . („*Des esprits serfs*“)

A. Megmondjam, hogy melyik a legnagyobb hibája az emberi nemnek? Az, hogy *ostoba és gyáva*.

C. S mégis valamennyi nemzetnél megvan a harci bátorság.

A. Igen, ép úgy mint a lovaknál, a kik az első dobszónál reszketnek, de büszkén törnek előre, ha százszoros dobpergés-sel és ostorcsapással sikerült őket fegyelmezni.

Tévedéseket táplálunk érettebb korban is. Az ifjúság szeret révedezni s még a leghitványabb dologért is képes hevülni, költőileg lelkesülni; szíve erősebben dobog, ha a hazára és a halhatatlanságra gondol. Ezen eszményi fogékonyság oka az érettebb ifjúság politikai lelkesedésének is, mely csak akkor üdvös, ha helyes mederben méltó czélokért küzd. Egyoldalú irányban

és túlcsigázva nem válik javára sem önmaguknak, sem a hazának, sem az emberiségnek, holott a megfordított sorrendet tartva szem előtt, az egyetemes és a különleges jó önként következik belőle. Az ifjú reménytől duzzadva lép az életbe, tarisznájában Napoleon módjára a tábornagi pálczát véli hordani s könyvei felett miniszteri tárczákat lát lebegni. De csakhamar keserű csalódásokra ébred, s minthogy a valóság oly távol áll eszményétől, ezt nem képes megőrizni, az életet sivárnak látja, sem kedve, sem bátorsága a küzdelemre, letér a szép és jó útról, s reális élvezeteket hajszolva, elégedetlen és boldogtalan. A szerencsétleneknek ezen nagyszámú családját pedig könnyű lett volna a hazának és az emberiségnek megmenteni, ha eleve kisebb és közelebbi célokra buzdítjuk és vérükbe oltjuk a főelvek e legfőbbjét: *Tégy jót és légy jó!*

Mai nevelési rendszerünk s egyúttal a mai nemzedék egy másik mélyen fekvő hiánya a szerető és gondos felügyelet mellőzéséből ered. Ezekben a testileg és lelkileg beteges ifjakban nincsen életkedv, erély és ellenálló képesség, de e helyett ellenállhatatlan szenvedély a nemi élvezetek, a bor és a kártya iránt. A gymnasisták, a kik boldogtalan szerelemből, egy gyenge érdemjegy vagy szülői feddés miatt öngyilkosokká lesznek, valóságos szegényfoltját képezik nem annyira századunknak, mint az egykori intézményeknek és intézőknek! Jól mondja Pelman dr., hogy a tanuló ifjúság ezen idegessége végzetes leend a jövő nemzedékekre.

A modern nevelés hibáit ily szűk keretben bajos még csak kimerítően fel is sorolni, de van közöttük egy, melynek feltáráshoz nem csekély merészség kell, s mely problémánkkal kapcsolatban egyúttal elsörendű fontosságú. „Tiszteljed mások meggyőződését és ne kívánd mások tulajdonát!” Valóban a „bête humaine“ elnevezés nem csupán az érzéki gyengeségre vonatkozik, hanem azon elfajult birtoklási vágyra is, mely ma már annyira súlyodt, hogy imígy fejezhető ki: minden ember, mindenütt s mindenből vesz, ha azt hiheti, hogy más nem látja, nem tudja meg. Az államok — írja Tolstói a czár által kezdeményezett békekonferencia alkalmából — mindent tehetnek népeik javára, csak azt nem eszközölhetik ki, hogy szomszédaik ne fegyverkezzenek. Míg az emberekben meglesz a vágy, hogy a másokét erőszakkal megszerezzék, vagy hogy a megszerzettet erőszakkal meg-

tartsák, addig az államok mindig fognak fegyverkezni, sőt ha meg is állapodnának a mostani kormányok s együttes elhatározással elbocsátának a hadseregeiket, ki áll jót róla, hogy egy új Bismarck, vagy új Napoleon nem támad-e, a ki a nemzetközi szerződések ellenére durva erejével elvesz mindent, a mi elvehető? — Napjainknak egy másik nagy elméje, Björnson, pedig joggal hirdeti, hogy az európai békét az egyetemes erkölcsösség kora kell, hogy megelőzze.

Az erkölcsi és a lelki erők képzésének és erősítésének elhanyagolása eredményezi azt, hogy a mai ifjúság, sőt a szülők és felnőttek is, szóval a társadalom zöme *jellem* híján van. Pedig ez az erő, nem csupán a létérti küzdelemben a legbecsesebb kincs, hanem forrása és feltétele a népek egymás közt való békés együttélésének is, a minek bizonyosságul szolgálhat a következő hiteles történelmi adom. XIV. Lajos megkérdezte Colbert hires miniszterét, hogy mi az oka annak, hogy ő mint a nagy és népes Franciaország fejedelme képtelen a kis Hollandiát legyőzni? — Ennek oka. Sire, volt a válasz. hogy egy ország nagysága nem határainak kiterjedtségétől függ, hanem *népének jellemétől*. — Ez a kis történelmi részlet felér több kötet vérengző hadjáratral és világosan mutatja azt a szellemet, melyben a történelmet az ifjúságnak tanulnia *kellene*, de bizonyítja azt is, hogy ma, midőn az egész világ az utilitarismus, a hasznosság dülőjére jutott, inkább mint valaha szükség van egy egészséges és erős közszellemre. úgyszintén oly kiváló példákra és egyénekre, a kik után bátran indulhat az ifjúság.

Az az állandó dissonantia, mely eszméink és kulturális módszereink közt fennáll, az a szükség, mely több mint kétes értékű intézmények közti életre készítet, végeredményben aprajátnagyjait hitetlenné és kishitívé teszi. Ime a mély szakadás, mely a művelt világot megbénítja, ime azon lázhoz hasonló és borult kedélyállapot oka, mely minden nemzet műveltjeinek zömét hatalmába ejtette. Ily hadsereggel: vezérekkel és katonákkal nem indulhatunk a jövő századok és az örökkévalóság legmagasztosabb eszméinek hódítására, de megindíthatjuk az értelmi hadsereg újjászervezését és nevelését.

Szóval építés helyett rombolunk s ugyancsak darázs-fészekbe kellene nyúlnom, ha világosan rá akarnék mutatni a saj-tóra, mely társakozója azon állapotoknak, melyek szembeütlően

nyilatkoznak meg a *külföldiekkel szemben tanúsított türetnetlen magaviseletben és a reájuk vonatkozó szigorú törvényekben.*¹ Idegenekkel szemben történelmi alapon időrendben a következő három viszony fejlődött ki. 1. gyilkolásban nyilvánuló ellenségeskedés, 2. törvényes elnyomás, melynek alapját a következő okoskodás képezte: az idegen voltaképen ellenség, kit nem illet semmi védelem, ki törvényen kívül áll, nem birtokolhat ingatlant, nem örökölhet és nem hagyhat örökbe, mert minden vagyona az ország urát illette meg. Ezen kívül léteztek még más jogtalan és háborító rendszabályok is. 3. a türelmességnek (!) és egyenlőségnek (?) mai állapota, mely az idegent is a nagy emberi család egyenjogú tagjának ismeri el — az elméletben (l. *Revue britannique* 1874 decz.)

Most pedig vegyük közelebbről szemügyre az ö. b. két legfőbb ellenségét: a soknyelvűséget és a sovínizmust.

VI. A nyelvkérdés: a soknyelvűség mint negatív erő.

Túlzás nélkül mondhatni, hogy ez egyike az emberiség legnehezebb problémáinak, mely egyúttal legtöbb nehézséget okoz a tanításban, mert az ifjúság idejének és erejének javát emésztve fel mint eszköz, a kultúra magasabb céljait károsítja, de egyidejűleg megnehezíti a népeknek egymásközi érintkezését és az egyének küzdelmét a létért. Teljes szigorúsággal és túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy a soknyelvűségnek csak egy (negatív) előnye és haszna van, az, hogy keresetet nyújt a nyelvtanítók és fordítók légióinak.

A probléma megoldására irányuló törekvések számosak, de közös hibájuk, hogy téves alaptól és feltevésből indulnak ki. A középkorban a latin, majd a francia, ma pedig mellette vagy felette az angol teszi az értelmiség világnyelvét; a valóságban azonban *egy* a három modern világnyelv közül (angol, fran-

¹ Részletesebben l. az *Encyclopédie du XIX-e siècle*-ban a „*naturalisation*“ czímszót — Eszményinek vagy legalább is méltányosnak mondható a következő felfogás: „L'étranger jouira en France des mêmes droits civils que ceux qui sont ou seront accordés aux Français par les traités de la nation à laquelle cet étranger appartiendra“ (Code Napoléon, livre premier, titre 1-er, chap. 1-er article 11). — L. még: Stein, *Das Ideal des ew. Fr.* 39. l. f.

czia, német) ma már nem elegendő. *Mahaffy* londoni tanár a „*Nineteenth Century*“ 1897. jan. füzetében felpanaszolja a soknyelvűség átkát, nyíltan kimondja, hogy ma már a három említett modern nyelv ismerete sem elegendő minden esetben, a mi azonban nem ment a túlzástól.

Ha pedig a nagy nemzetek panaszkodnak, mennyivel jogsultabb a kisebb nemzetek feljajdulása, kiknek anyanyelve nem európai nyelv egyúttal! Könnyű belátni azt, hogy ezek természetfölg fogva valóságos „nyelvi igazságtalanságnak“ vagy akár „nyelvi eredendő bűnnek“ részesei, úgy hogy némi cynismussal elmondhatjuk, hogy nem csupán a szülők, de az anyanyelv (nemzet, haza) megválasztása is kiváló előnyöket biztosít. E szempontból kiválóan érdekesek azon írók, kik mintegy vértanúi az irodalmi patriotismusnak. Ilyen pd. a dán Oehlenschläger, a ki német nyelven is írt. a mi azonban hazájában nagyon ártott irodalmi hírnevének. A mi Aranyunk mint tudjuk, e tekintetben nem ismert megalkuvást, a mit kiválósága igazol is.¹ E tétellel bővebben foglalkoztam más helyen.² itt csak azon eredmény fel-
említésére szorítkozom, hogy a modernismus meg nem akasztható és óriási fejlődése következtében a klasszikus nyelvek, legalább a középiskolákban, kénytelenek lesznek mind hátrább szorulni, mert a jelenlegi nyelvi megterhelést: magyar, német, franczia, latin, görög (tehát 5 nyelv!) sem az ifjúság el nem bírja, sem a kultura haladása meg nem követeli. Az a nyelvi minimum, melyet mindenkitől elvárunk, a ki korunk kulturális törekvéseiben részt akar venni (az anyanyelven kívül): egy modern nyelv teljes bírása, egy második modern nyelv és esetleg és legfeljebb még egy klasszikus nyelv megértése.

Teljesen mellözöm e helyen azon kérdés megvitatását, hogy a modern világnyelvek közül melyiket illeti meg az elsőség, mert ilyesmi nem csupán meddő, hanem visszahatásaiban

¹ „Kosmopolita költészet“ cz. költeménye (1877) így kezdődik:

Nem szégyellem, nem is bánom,
Hogy, ha írnom kelle már,
Magyaros lett irományom
S hazám földén túl se jár.

² L. „Das Sprachen-Minimum“. Zeitschrift f. lateinlose höh. Schulen, Lipesc, 9. évf. (1898), 214—18. lap, és Tanáregyl. Közlöny 1898 évf. 653. lap.

káros is. Ha a három főnyelvnek kettős kombinációira gondolunk, úgy azzal, a mit az imént ajánlottunk: egy modern nyelv teljes bírása és egy második megértése, egyelőre beérhetjük. Ezért s még más belső okokból nem pártolhatom az ú. n. *világnyelvi* törekvéseket sem. Még ha fáradsággal meg is tanulnók a volapüköt avagy az esperantot, ezek a műnyelvek sohasem fognak a művelt világnak valódi világnyelvévé fejlődni, hanem — romlásuknak csiráját önmagukban hordván — kisebb-nagyobb eltérések révén idővel tájnyelvekre fognak felbomlani. Meddőeknek kell tehát mondanunk azt a kitartó és eszményi fáradozást is, melyet a békekongresszusok ez irányban évek óta kifejtének, mely azonban sem megállapodással sem gyakorlati eredménnyel nem kecsegtet. Egy világnyelv léte vagy nemléte mégis kétségkívül az emberiség legvonzóbb és örökös *problémái* közé tartozik, melylyel mind jobban foglalkoznak.¹

Csak különöz voltáért említem egy francia szerzőnek, M. G. de *Frézals*-nak (l. La liberté linguistique en France, Revue du monde latin 1884 okt.) javaslatát, melynek értelmében a francia középiskolákban kötelező német és angol helyett a tanuló ízlésére (!) kellene bízni azt, hogy melyik modern nyelvet tanulja.

Hogy nyelvi tekintetben a határvidékek és a többnyelvű államok lakói vannak a legelőnyösebb helyzetben, az világos. Nem Ausztriát értem, hol a német kivételével csak nemzetiségi nyelvekkel találkozunk, hanem Elzászt és még inkább Svájcot, melynek alkotmánya (1874, 116-czikk) értelmében a német, a francia és az olasz a szövetség nyelvei és hivatalosan egyidejűek és egyenlőjogúak. Ezen ország példájával bizonyíthatni azt is, hogy a többnyelvűség nem vezet szükségképen ellenségeskedésekre. Molinári tábornok (l. Revue des nations, Paris, 1878, 211. lap) külön fejezetben szól a Svájcáról: „Nincsen nép, mely ne hinné azt, hogy végtelenül felette áll a többinek, s a mely ezen okból s mihelyt hatalma megengedi, nemcsak feljogosítva, de kötelezve is ne érezné magát arra, hogy amazokra ráerőszakolja

¹ *Rapport de la Commission nommée à Budapest pour le choix d'une langue universelle* (Jours 1898, 14 lap). A kérdésnek ma már jókora irodalma van, melyet érdemes volna összegyűjteni. Nálunk legújabbán Katona L. irt az *Esperanto* nevű világnyelvről. (Magyar Nyelvőr 99 febr.)

intézményeit, erkölceit és *nyelvét* . . . A Svájcz ezen kényes ügyben ellenkezőleg járt el, követte a *laisser-faire*, helyesebben a *laisser-parler* elvét és ezt nagyon helyesen tette. Ott mindannyian a legjobb egyetértésben élnek és noha a Svájcz csak szövetség, nincs egész Európában ország, melynek politikai összetartása szilárdabb, és a hol a nemzeti érzés élénkebb volna“.

Az újabb békemozgalom a soknyelvűség akadályának elhárítására több eszközt értelt meg és hozott forgalomba, melyek gyorsabb és valódibb sikert ígérnek, mint *egy* világnyelv. Ilyenek pd. a *nemzetközi nyelviskolák* (Internat. Schrachschulen). Az 1. békekongresszus, mely 1889-ben Párisban ült össze azon óhajt fejezte ki, hogy mihamarabb megvalósuljon Cobden Richard nagyszerű terve, melynek értelmében azon népeknél, melyeknek nyelve nemzetközileg használtatik, nemzetközi nyelviskolák alapíttassanak. Külön fő- és albizottságok foglalkoznak ezen intézménynek Francia-, Olasz- és Németországban való meghonosításával, úgy hogy a londoni nk. nyelviskolák mintájára az ifjak ezekben is három nyelven nyerjenek kiképeztetést. — Az ezzel kapcsolatos határozatok és lépések tudomására hozandók a különböző ipar- és kereskedelmi kamaráknak, úgyszintén a munkások és mezőgazdák szövetségeinek — pártolás és nemzetközi utazások előmozdítása végett. Ezen nemzetközi nyelviskolákból fejlődtek a különböző nemzetközi tan- és nevelőintézetek, melyekről egy későbbi fejezetben lesz még külön szó.

Egy másik tetszetős, de gyengébb eszköz a *tanulók nemzetközi levelezése*, melynek lényege a következő: Két különböző ország (nemzet) növendékei felváltva küldenek egymásnak anyanyelvükön írt leveleket, melyhez minden alkalommal a megelőző levélnek a szülő vagy tanár által eszközölt javítása is mellékelve van. Ilyen eljárás mellett az ifjúság nem csupán nyelvi hasznot húz, de erkölcsit is, a mennyiben az idegen nemzetnek képviselőit jobban tanulja megismerni s későbbi nemzetközi ismeretségeknek és barátságoknak veti meg alapját.

Az ügynek részletes és összefoglaló ismertetését adja azon francia jelentés, melyet róla Moneta Th. C. terjesztett a VIII. hamburgi békekongresszus elé e czímmel: *Rapport sur la correspondance internationale entre étudiants de différents pays*, melyhez hozzátehetem, hogy e mozgalom már Amerikában is hódított és nyomai minden iskolaügyi folyóiratban megtalálhatók.

Ezzel rokon a tanárok nemzetközi levelezése, melyről „Internationaler Pädagogischer Briefwechsel zwischen Lehrern,“ *Correspondance pédagogique intern. entre la France et les autres pays* czímen a bécsi Zeitschrift f. d. Realschulwesen. XXII. és XXIII. évf.-ban (1897: 406. lap; 1898: 192. lap) olvashatni bővebbet.

Repertorium.

Arndt, E. M.: Ueber Volkshass und über den Gebrauch einer fremden Sprache (s. l. 1814). — Böckh, R.: Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität (Berlin, 66). — Abel, C.: Ueber Sprache als Ausdruck nationaler Denkweise (Berlin, 69). — Manitius, H. A.: Die Sprachenwelt in ihrem Entwicklungsgange zur Humanität (2. Ausg. Leipzig, 70). — Stehlich, F.: Die Sprache in ihrer Beziehung zum Nationalcharakter (Berlin, 82). — G. de Dubor: Les langues et l'espèce humaine (Louvain, 85). — Les droits du langage dans les Etats de nationalité mixte, par le dr. A. Fischhof, Vienne 1885. (Ez a mű eredetileg német nyelven jelent meg Bécsben Manznál e czímen: Die Sprachenwelt in den Staaten gemischter Nationalität). — A nyelvek állami szabályozása dr. Balogh Arthurtól Athenaeum VII. évf. 1898: 52. és 219. l. f.)

Kemény Ferencz

(Folyt. köv.)

AZ ÁLLAMI AKARAT VÉGREHAJTÁSA ÉS AZ EGYÉNI JOG.

(Első közlemény.)

I.

Midőn a modern jogállam egyik sarkalatos intézményét: az állami akarat végrehajtása feletti biráskodást, annak eszméjét akarjuk taglalás alá venni, az államnak, állami uralomnak, viszonynak természetéből kell kiindulnunk. Az állam a közjónak, közérdeknek a minden másnál nagyobb állami erővel, hatalommal valóítását foglalja magában. Az állam az egyest a maga eszméjének szolgálatába vonja, kényszeríti, hogy az emberinek ama különös, nemzeti alakban való megvalósításához, melyet maga elé tűzött, közrehasson. Az állam ezen megszorító, uralkodó hatalma az egyesre nézve elviselhetlen lenne, ha azt nem mérsékelné az egyes, az állampolgár részéről annak szükségszerű megismerése, hogy az egyesek egyéni céljaikat is csak az államban érhetik el, sőt ezen viszonyba, mely az állam és egyesek közt fennáll, bizonyos odaadási, készségi elemet nem vinne be annak tudata, hogy szabad államban ezen legfőbb állami hatalomra az egyes maga is befoly. Ez a tudat képes az embert a legmagasabbra emelni, mert midőn a köz hatalmának engedelmeskedik, tulajdonképen önmagának engedelmeskedik, midőn a köznek szolgál, önmagának szolgál.

Ámbár ezek szerint az állam megszorítólag nehezedik az egyesre, ezen állami uralom még se követeli az egyes teljes megsemmisítését, sőt épen azt kívánja, hogy az egyes az állam eszméjének szolgálva is megtartsa önelhatározó jellegét, mert az állam a köz eszméje által követselt korlátokon belül épen szabad, önrendelkező egyesek összesége. Vagyis az állam az egyéniség-

nek csak ama részét semmisíti meg, mely benne céljára: az emberi eszme mennél tökéletesebb, minden irányú, a maga egészében való megvalósítására, alkalmatlan, káros lenne. De általában az egyéniséget nem semmisíti meg, csak korlátozza az egyetemesség, az egyetemes érdek, jó szempontjából, melyet képvisel. És a fejlődés magas fokát éppen az jelzi, midőn se az egyes államtagnak nincs oka tartani a korlátozástól, kényszertől, mely az állami viszonyban rá nehezedik, se maga az állam nem fél az egyes államtág önrendelkező természetének, szabadságának érvényesülésétől.

Az állam által képviselt egyetemességgel, általánossággal szemben az egyén önálló erejének elismerése azonban csak az államfejlődés hosszás időszaka után következett be. Az ó-kori állam a részeknek, az egyes államtágoknak egyenlő értékességét, becsét az összességgel szemben el nem ismeri; a köz az egyest elnyomja túlhatalmával. A középkorban a köz és egyén ellentétének életrekeltségével viszont az egyén igyekszik uralkodóvá lenni a köz felett. Ez irány később a szerződési államelméletben csúcsosodik ki, mely az államot az egyesek, az államtágok önkényű teremtményévé teszi, annak végső oka gyanánt maguk ezen egyesek állíttatnak oda. Mindezekkel szemben a tizenhatodik századtól kezdődő államfelfogás kezdi kiegyenlíteni az állam és egyén viszonyában fenforgó ellentéteket. Grotiustól, ki az államot mint jogi alakulatot fogja fel, kezdődik tulajdonképen a később oly sokat emlegetett „jogi állam“ fogalmának kialakulása. E fogalom jelenti a jognak nemcsak a magán-, hanem a közviszonyokban is uralomra jutását; jelenti azt, hogy az állam egész életét a jog hatja át, tehát azt, hogy minden jog, úgy magán- mint közjog megsértése esetén bírói védelemben részesíttetik.

Midőn az állam elismeri, hogy az egyes az állami fenség daczára nem olvad fel teljesen az államban; midőn tudatára ébred annak, hogy az állam, a köz eszméje éppen az egyesek által lesz élő, hatékony jelenséggé; midőn tehát az állam elismeri, hogy daczára azon korlátozásoknak, melyeknek az egyest, az államtágot szükségszerűen aláveti saját eszméje érdekében, daczára megszorító hatalmának, mégis az egyesnek az állammal minden érintkezésében a jog uralkodik — fejlődésének magas fokára jutott el. De mondhatjuk, ekkor jut el csakis öneszméjének tiszta felfogásához is; eljut az által, hogy az egyesek erejét

— miután azok szabad joguknál, önrendelkezésüknél fogva esetleg az állam céljaival ellentétes magatartást tanusíthatnak — az összeség, a közjó érdekében foglalja ugyan össze, azonban nem kisebbíti az egyes erejét, mihelyt az céljával nem ellenkezik.

Amaz intézmények sorában, melyek e célnak szolgálnak, melyek az államnak ily magas fokra emelkedését lehetővé teszik, kiváló helyet foglal el a közigazgatási biráskodás, mint általában a nyilvánjogi biráskodás rendszerének egyik láncszeme. A közigazgatási biráskodás ugyanis az államnak az államecélok megvalósítására irányuló működését, a cselekvő államot, a közigazgatást a jog uralma alá helyezi, a jog által teszi áthatottá s a mennyiben a közigazgatás és az egyes alattvalók jogspherájának határai áthágnak, e határok vitásakká válnak, mindegyiket a maga körébe visszahelyezi, a jogsérelmet reparálja.

Ilymódon egyfelől megvan az államnak a maga jogi controlja arra nézve, hogy valóban a souverain állami akarat és nem más hajtatik végre, vagyis van mód, eszköz arra, hogy cselekvősege mintegy benső lelkiismereti mérlegelésnek, megbírálnak vettessék alá; másfelől pedig az egyesre a közszabadságnak az alkotmány által megadott garanciáin felül a közigazgatás jogsértő tényeivel szemben is megvan a maga szervezett védelme, mi a közszabadságnak betetőzését képezi.

Az állami viszony természetének téves, nem tisztult felfogása, az egyesnek az állammal szemben csupán alárendeltségét szem előtt tartó korábbi államfelfogás, mely az állami souverainitást tévesen értelmezve, az állami egységet csak az egyes államtág egyoldalú alárendelésével vélte elérhetőnek, természetesen nem kedvezhetett amaz eszmének, hogy a cselekvő államnak, a közigazgatásnak tényei bírói ellenőrzés tárgyát képezhessék. E felfogás, mely a bírói védelmet a magánjogokra szükségesnek találta, nem így gondolkozott a közjogok tekintetében. Nem látta azt, hogy maga az állami viszony természete s az emberi lényeg egyaránt követeli azt, hogy a köz hatalma a jog eszméjével kapcsolatban érvényesüljön.

Ez az álláspontja különösen a korábbi rendi jog maradványait megsemmisítő, központosító újkori királyság által kifejlesztett közigazgatásnak. Ez a közigazgatás — akkori nevén: policia — a tizenhetedik század közepe óta lábrakapott, leginkább Pufendorf, Leibnitz és Wolff, majd a tizennyolczadik század végén

és a jelen száz elején Justi és Sonnenfels által képviselt eudemonistikusan természetjogi iskola álláspontja szerint az állam céljául tévesen a közboldogítást, az államatagok javának minden áron, minden eszközzel való előmozdítását fogadván el, az állami közületben élő emberek összes anyagi és szellem-erkölcsi, jóléti feltételeinek közvetlen előállítását tűzte feladatául. Ez a rendőr-állam, a Polizeistaat, így nevezve nem azért, mintha benne csak a rendőri önkény, hatalom uralkodnék, hanem mivel az állam, abból indulván ki, hogy még az egyesek magánérdekeit, magánjavát is jobban ismeri és tudja valósítani, mint az egyesek, az emberi élet minden irányát a legaprólékosabb rendészeti szabályozásnak veti alá, belenyúl annak minden mozzanatába. Irányelve az lett, hogy miután a policia a fejedelem nevében, annak közegei által gyakoroltatik, tehát annak megítélése, hogy mi történik helyesen, az összeség jólétének figyelembevételével az egyesekkel szemben, szintén csak magukra a végrehajtás tényezőire tartozhatik. Vagyis az állami cselekvés jogszerűségének bírúvá maguk a közigazgatási organumok tétettek, kik tehát saját ügyeikben lettek bírák. A közigazgatási intézkedés által jogában sértettnek nem adatott perlési jog, hanem csak panaszolási jog, az alsóbb közigazgatási hatóságtól a felsőbbbőz a közigazgatási hatósági fokozatok meghatározott rendje szerint.

E felfogásban az állami souverainitás, tekintély, fensőbbtség téves értelmezése, az államnak mint egésznek egyes eljáró közegeivel, szerveivel való azonosítása van előttünk. Ugyanis e felfogás a souverainitás jellegét, mely csak az államot, mint eszmei egészt illeti meg, magának az egyes eljáró közegnek is megadta, arra átszállította. A cselekvési mozzanatot ugyanolyan csálhatatlansággal, megmásíthatatlansággal ruházta fel, mint az állami élet akaratkijelentési mozzanatát vagyis a törvényhozást, melynél ugyan szintén lehetséges, hogy akkor, midőn a közjót megvalósítani akarja, tévedésbe, az általános jogérzettel való ellentétbe esik, mindazáltal minden körülmények közt az egyetemes jót valószínűnek, időleg (mindaddig, míg ugyanazon souverain akarat által meg nem másíttatik) megmásíthatatlannak fogadandó el annál fogva, mert az állam épen souverainitása következtében akarata felett egy magasabb hatalmat, bírót el nem ismerhet.

Az államélet modern fejlődése ezen policiát, mint az alattvalók minden érdekére kiterjedő, atyáskodó államhatalmat, mely

még a jelen száz első évtizedeiben is erősen szerepelt az európai szárazföld államai legtöbbszörének rendszerében, teljesen feloszlátva az egyént az államban, azt tanítva az akkori természetjogi felfogás túltengése mellett, hogy a közigazgatás tulajdonképpen egy teljesen szabad állami tevékenység, melynek nincs szüksége alkotmányra sem, — a modern államfejlődés e policiát megszüntette s a közigazgatás mai helyes felfogása állapotodott meg.

Be kellett látni ugyanis, hogy önmagában nagy ellenmondás rejlik abban, az alattvalók, az egyesek jólétét minden áron, a korlátlan államhatalom erejével valószínűsíteni, mert hogy az a jólét miben áll, mindenkor subjectiv felfogástól függ és így gyakran éppen az egyesek javával, érdekével ellentétessé törhet. Az emberi eszmének csak az felel meg, hogy az egyesek önmeghatározó erejükkel, erejük szabad kifejtésével törekedjenek jólétüket elérni; ez a szabadság az egyéni jólétnek — minek összegezéséből éppen ama közboldogságnak kell előállni — elsőrendű feltétele. A modern állami cselekvőség, közigazgatás az egyéni célok tekintetében ugyan szintén működési körébe vonja az egyesnek minden irányú, úgy anyagi, mint szellemi fejlődésére szükséges feltételek előállítását. De egész cselekvősége két alapelvből indul ki. Az első az, hogy az egyesek fejlődése és az összeség fejlődése egymást kölcsönösen feltételezik. A második az, hogy az egyesek fejlődésük összes feltételeit nem képesek maguk, saját erejükből megszerezni. Ezen két alapelvből indul ki minden közigazgatási tevékenység, ezek e tevékenységnek egyszersmind határai; mert mindarra nézve, a hol az egyéni és közületi fejlődés nem kapcsolatos, másrészt a mit az egyes meg tud szerezni magának fejlődése, érvényesülése érdekében, nincs helye az állam tevékenységének.

Csak miután a közigazgatás ezen helyes felfogása kialakult, miután a közigazgatás törvények és rendeletek által kellőleg kifejlesztetett, vagyis a positiv közigazgatási jog megalakult, lehetett szó arról, hogy az állam cselekvősége utólag jogi kontrollnak vetessék alá, hogy a közigazgatási viszonyból eredő jogok bírói védelemben részesíttessenek. A modern jogállam ugyanis az állami célok megvalósítására irányuló egész tevékenységi körének is megvonta jogi határvonalait, közigazgatási törvényei által. Nem elégedett meg azzal, hogy életének vezérelveit, hatalma egyes ágainak egymáshoz és az alattvalókhoz való viszonyát

alkotmánytvényeivel szabályozza. Cselekvőségének, közigazgatásának is szilárd, concret formákat adott közigazgatási jogában, mely ilyformán nem más, mint ama határoknak megállapítása, a meddig az összeség, az állam az egyénnel szemben az állami feladatok megvalósítására irányuló akaratának érvényesítése közben elmelehet.

De annak elismerése, hogy a közviszonyok is a jog uralma alatt állanak, még mindig nem jelenti egyúttal a közjogok birói védelmét is. A közjogot, publicum jus-t, már a római állam ismeri, a nélkül azonban, hogy annak birói védelmet adott volna. A közjogoknak birói védelme csak akkor vált elismerhetővé, midőn az állami viszonyoknak uralmi természete, melynél fogva az egyes az egész szempontjából korlátoztatik és pedig feltétlen, fensőbbeségi erővel, nem többé egyoldalúan és túlzottan fogatott fel s az állam, mint egész, egyes szerveitől megkülönböztetve lett. Midőn felismertetett, hogy csak az állam, mint egész, mint az egyesek szűk egyéniségét egy magasabb összletbe foglaló souverain, nem azonban egyes, nevében eljáró közegei. Vagyis midőn egyfelől az állami összlet és az egyéni különlet természete, az állam mint egész és egyes közegei — kiknek cselekvésében, eljárásában az állam megjelenik — közti különbség helyesen felderítettett; midőn belátták azt, hogy mint a modern közigazgatási tudomány alapvető munkása: Stein kifejezi (Verwaltungslehre. I. köt.) az alkotmány adta szabadságon felül, annak betetőzéseül, kiegészítéseül szükség van a közigazgatás szabadságára is. Mert csak így érhető el, hogy azon főelvek, melyeket az állam a maga sajátos, nemzeti felfogásával az emberi élet egyetemes irányára nézve megállapít, vagyis az alkotmány és másrészt az ezen kijelentett legfőbb elveket megvalósító, cselekvő államműködés: a közigazgatás közt a szükséges benső kapcsolat, összhang meglegyen, hogy a közigazgatás csakugyan a cselekvő állapotba jutott alkotmány legyen.

Ahhoz, hogy az állami akarat végrehajtása, az állami cselekvőség feletti biráskodás megalakulhasson, hozzá kellett járulni még az állami életműködések egyes külön szervek közti felosztásának is, mert addig, míg ugyanazon organum a működő és biráskodó, míg közigazgatás és biráskodás el nem válnak, nem lehet szó a közigazgatási biráskodás helyes megalakulásáról.

A közigazgatási biráskodás eszméjét ezek után az képezi,

hogy az uralom, mely a közélet, az összlet ügyeinek ellátása, az állami feladatok megoldására irányuló állami tevékenység, a közigazgatás körében az egyesre nehezedik, nem határtalan, hanem korlátait bírja az állam souverain akaratkijelentésében: a törvényben és a függés, alávetettség, a szolgáltatások határainak megszabása, melyek az egyes államtagtól követeltetnek, ama korlátozásoknak mérve, melyeknek az egyes állampolgár alávethető, nem az egyes eljáró állami közegek belátásától, subjectiv felfogásától tétetik függővé, hanem a törvény, a jog objectiv rendelkezéseitől. A mennyiben tehát ezen határvonalak áthágnak, a mennyiben a jog sérelmet szenved, ezen jogsérelem is csak oly úton nyerhet utólag helyreállítást, mint egyáltalán minden jogsérelem, vagyis valóságos bírói eljárással, az illető viszonyban levő felektől független ítélkezéssel.

Hogy független bírói szervezetre van szükség és a közigazgatási jogviták elintézése magára az activ közigazgatásra helyesen nem bízható, alig szorul bővebb bizonyításra. Mert hogyan remélhető a megsértett közigazgatási jogrend helyreállítása attól a közigazgatástól, hogyan helyezhető a közigazgatási jogok védelme annak a közigazgatásnak kezébe, mely ép azzal vádoltatik, hogy a jogot — ámbár csak a törvény vagy rendelet helytelen értelmezésével, avagy a közfeladatok megvalósítására irányuló buzgalma közben, tehát jogsértő szándék nélkül — megsértette. A közigazgatási hatóság, bárminő alapon, akár államilag, akár önkormányzatilag legyen szervezve, mindig saját ügyében lenne bíró; lehetetlen tehát neki a jogszolgáltatásra való hivatást tulajdonítani; lehetetlen minden bíráskodás elsőrendű feltételével, t. i. az illető jogvita alapját képező viszonytól való teljes függetlenséggel, abban való érdektelenséggel felruházottnak tekinteni.

Dr. Balogh Arthur.

A SZEMLELETI MÓDSZER AZ ERKÖLCSI KÉPZÉSBEN.

— Befejező közlemény. —

Az erkölcsi képzés problémájának egyik legnehezebb pontja az, hogy *mily formába* kell öntenünk az erkölcsi szabványokat: az erkölcsiség codexét, hogy ez visszahatván az egyénre, annak erkölcsi kifejlődését egyrészt elősegítse, másrészt pedig vele a társadalom ethikai codexét megismertesse. Hogy e kérdést minden oldalról lássuk, ismét egy kis kitérést kell tennünk.

Az bizonyos — és e pontot az újabb ethika, sociologia és paedagogia nem eléggé veszi figyelembe — *hoggy az emberi tudat a saját érzéseivel szükségképen mythológiát űz*, a mennyiben saját kedélyének postulatumait hypostasálva, mint idegen hatalmakat állítja önmagával szembe s ezeknek reá való visszahatása által magukat ez érzéseket is fejleszti. Ez nézetünk szerint azon Herbert Spencer által föllállított sociologiai törvénynek legáltalánosabb fogalmazása, melynek értelmében a társadalmi institutiók és termékek *visszahatnak* magára a társadalomra.

E törvényt valósággal minden téren igazolva találjuk s úgy vesszük észre, hogy a hypostasálás formája annál inkább metaphysikai, illetve mythologiai s annál öntudatlanabb vagyis annál inkább mint magától az emberi természettől független s nem abból eredő hatalomnak tűnik fel, mentül inkább metaphysikai a gondolkodás, vagyis mentül fejletlenebb a tudat.

Itt vannak mindjárt az erkölcsi szabványok, melyeket minden idők kezdetleges kulturája mint az embertől független isteni parancsokat fog fel, szóval a morálnak theologiai és heteronomisztikus formát ad. Eleinte épen a legközönségesebb szokások is isteni parancsok kifolyásai gyanánt gyakoroltatnak; ez úton vál-

nak pl. az ízlés törvényei aesthetikai normákká, művészeti kánonná, melyek a köztudatban kikristályozódva, a művésszel szemben mint imperativusok lépnek föl s az aesthetikai metaphysicizmus korában épen transcendens, örök alappal bíró normáknak tekintetnek. Ugyanez okból tűnnek fel a saját gondolkodásunk helyességének törvényei, mint a logika *parancsai* s a társadalmi fejlődés bármily magas fokán is az erkölcsi törvény, mint moralis codex, mely előtt az egyénnek meg kell hajolnia. Nem nehéz ugyanis fölismerni, hogy e hypostasálás a positiv gondolkodás haladásával bár veszít mythologikus formájából, a mennyiben az mindinkább allegorikus értelemben vétetik, *teljesen* mindazonáltal sohasem lesz mellőzhető. Mert úgy látszik, hogy e *projectio* a tudat östörvénye s hogy a projiciens a saját projectumának önmagára való visszahatása által erősödik. E visszahatás pedig ép a vallási, erkölcsi, socialis és aesthetikai képzetek *suggestiv* ereje által történik; miután pedig e suggeráló képzetek forrása maga az ember, a projiciálás e jelensége végelemzésben — az *emberiség autosuggestiója*. És ehhez van bizonyos tekintetben az erkölcs és a társadalom fennállása kötve.

Az sem szenvedhet nézetünk szerint kétséget, hogy a kezdetleges, a fejletlen, tehát a *gyermeki* tudat is ez autosuggestiót, e reflectorikus önerősítést legalkalmasabban ép mythikus formában veszi be; innen az *erkölcsi mesék* nagy paedagogiai haszna, sőt végelemzésben itt gyökerezik a vallás-erkölcsi oktatásnak is, különösen a gyermekkor elején való paedagogiai használhatósága, mely némileg paralysálja annak említett hátrányait. Sőt úgy véljük, hogy e mythikus forma a primitiv erkölcsi képzésben sohasem lesz teljesen nélkülözhető. A zsenge tudat az erkölcsi habitus szabályait is csak *szemléleti* úton s mint autoritativ parancsokat veszi be. Ennek a célnak szolgál egyrészt az erkölcsi mese, másrészt az ethikai szabványoknak, mint a szülöktől, esetleg az istenségtől kiinduló parancsoknak közlése a gyermekkel. Mert elvégre is az *elvon*t erkölcsi *tanítás*, mely a moral lényegét, mint psychikai (biologiai) és társadalmi productumot, tehát a maga valójában állítja elé, nem alkalmas a gyermeki tudatba való bevitelre. És ez nem bizonyít az önálló moral conceptiójának helyessége vagy paedagogiai használhatósága ellen. Hiszen a természeti processusokat is bizonyos korig csak mythosokkal magyarázhatjuk a gyermeknek, mert képtelen még nem anthropomorphis-

tikus apperceptióra, de ez még nem bizonyít a physikai magyarázat helyessége ellen; és igen kevés azon igazságok száma, a miket a fejletlen tudat elé a maga meztelen valóságában oda lehet állítani. Minden lélektani törvény ellen volna, ha ez valaha siket rülne. Az önálló, a természeti morált állítani a gyermek elé, szóval *csak mint a társadalmi élettel kifejlődő socialis érzések összegét* fogalmazni az elemi tanításban ép oly képtelenség, ép a dolog elvontságánál fogva, mintha ugyane gyermek előtt Carnot tételét akarnók levezetni. A független ú. n. polgári morál tanításával tett kísérletek hajótörése — eltekintve azon esetektől pl. a dessau-i philanthropinumban,¹ a hol, mint ezt alább fogjuk látni, az erkölcsi *nevelés* kitünősége biztosította a sikert — ép azért vált elkerülhetetlenné, mert hiányzott az eljárásban a kellő paedagogiai tapintat, melynél fogva ép ezen a téren nem vették figyelembe azt a törvényt, melyet máshol követtek, hogy t. i. a fejlődő tudat csak laassanként haladhat a concretról az elvontra. Ha ethikának, mint ilyennek tanításáról akarunk beszélni, ezt nem tehetjük, mielőtt a növendék nem érte el legalább a pubertas korát, midőn sympathikus érzései már annyira intensívek s gondolkodása már annyira fejlett, hogy *érzéseire*, mint ilyenekre, egyenesen központosíthatjuk a figyelmét.

Már ebből is láthatjuk, hogy paedagogiai képtelenség az erkölcsi képzés oly *egységes* formájáról beszélni, mely úgy a 6, mint a 15 éves gyermeknek egyaránt megfeleljen. Az ember erkölcsi habitusa, lévén az az egész szervezeti élet összproductuma s általában mint minden tudatmozzanat *életjelenség* — magával a szervezettel s annak fejlődésével folyton változik. A czéltudatos erkölcsi képzés eszközeinek is tehát folyton változniok kell az egyén fejlődéséhez arányítva. Ez áll egyaránt az *erkölcsi nevelés*, mint a szűkebb értelemben vett erkölcsi képzés: az *ethikai oktatást* illetőleg.

Hogy az erkölcsi oktatás sikeres legyen, vele szemben mindenekelőtt ugyanazon igényekkel kell fellépniünk, mint a melyeket az újabb didaktika minden tanítással szemben támaszt. Tehát a szemléletiség, a könnyűség, az egyesről az általánosra, a határozatlanról a határozottra s a szemléletiről az elvontra való hala-

¹ V. ö. Hermann Schiller, Lehrbuch der Geschichte der Paedagogik 3. Aufl. 1894. P. 268.

dás, végre pedig az öntevékenység fölébresztésére való törekvés követelményeinek kell eleget tennie. A mi azonban az erkölcsi oktatást komplikálja, az, hogy célja az *érzelmi világ* fejlesztése; ép úgy, mint az aesthetikai képzése. És ez okozza az erkölcsi oktatás legnagyobb nehézségét; míg ugyanis minden egyéb oktatás célja az egyszerű apperceptio, az erkölcsi oktatás még csak feladata elején van, ha sikerült *megértetnie* tanítása anyagát, mert hátra van még tulajdonképeni célja: az *érzelmi tonussal való apperceptio elérése*. Ez az érzelmi tonus ép a célzott erkölcsi érzelem. Ez utóbbi létrehozására *maga az oktatás* semmiféle formában sem képes: itt már az *erkölcsi nevelés* terén vagyunk. De maradjunk az ethikai oktatás kérdésénél.

Már maga az erkölcsi oktatás tárgyának elvontsága, melyet főnnebb érintettünk, csaknem lehetetlenné tenné annak már a legzsengőbb korban való megkezdését, ha nem tartanók magunkat Herbart axiómájához, hogy „nincs nevelés tanítás és tanítás nevelés nélkül”.¹ Ez teszi lehetővé, mint mindjárt látni fogjuk, erkölcsi tendenciák érvényre juttatását már a legkezdetlegesebb oktatás egész vonalán, úgy hogy az erkölcsi oktatás kérdését nagyrészt megoldottuk mielőtt és a nélkül, hogy *κατ'ἑξοχήν* erkölcsi tanítást adtunk volna. Ha sikerül az erkölcsi oktatást közvetve, tehát bizonyos tekintetben *szemléletileg* eszközölni, akkor egyúttal megtaláltuk azon formát, melyben az ethikai tanítást eszközölhetjük, mielőtt az elvont erkölcsi oktatásra a növendék megérett volna.

Az erkölcsi oktatásnak különösen két szemléleti eszközét kell kiemelnünk, melyek alkalmazása a primitív erkölcsi oktatás tartalmát teszik: a már említett erkölcsi mesét és a *drámát*. Ez utóbbi nézetünk szerint a *κατ'ἑξοχήν* szemléltetés az erkölcsi oktatásban s a XVI. század paedagogiai törekvéseinek egyik legfényesebb pontja, melyet már Luther, Melanchton és Sturm ajánlanak, de főleg a jezsuiták fejlesztenek: a színi előadások illetően alkalmazása. Nem hatolhatunk mélyebben ennek gyakorlati kivitelébe s az így támadó kérdések taglalásába: vajjon a dráma színrehozatala a növendékek által történjék-e vagy sem, mert e ponton csak úgy, mint ez értekezés keretében általában, csaknem kizárólag elméleti discussiót ohajtottunk folytatni. A dráma

¹ Allgemeine Paedagogik, Einleitung, §. 16.

paedagogiai értékének kérdésénél a következő mozzanatokat kell figyelembe vennünk. A dráma erkölcsileg képző hatását nem a lapos elriasztási módszerrel kell iparkodnunk elérni, hanem oly sympathiák fölébresztése által, melyek az erkölcsi érzést duzzasztják és fejlesztik. Szóval végelemzésben az Aristoteles-féle *ῥητορικῆς*-ban látjuk mi is a dráma tulajdonképeni paedagogiai, lélekemelő hatását. A hazaszeretet, önfeláldozás, a valódi szerelem képzetei, közvetlen szemléleti tartalommal adva, sokkal erősebb hatást tesz az ifjú kedélyre, mint a pusztá elbeszélés vagy moralizálás. A dráma, mint *ethikai megérzékeltetés*, az általa nyújtott anyagnak oly *erőfőjes apperceptióját*, még pedig érzelmi tonussal ellátott apperceptióját okozza a szemlélő tudatában, melyet különben semmiféle más eszközzel nem érhetnénk el. A mennyivel erősebb a kép benyomása a képzetnél, a példa hatása a szónál, a közvetlen szemlélet a leírásnál, annyival hatalmasabb a dráma ethizáló és suggestív hatása az elvont moralizálásnál. És ez nem is lehet másképen, mert hiszen erkölcsileg nevelni annyit tesz, mint a növendék *μουσικῆς*-re való hajlamát erkölcsi ideálok szolgálatába hajtani, szóval a növendéknek bizonyos akarati tendenciákat suggerálni. Minden cselekvés pedig motorikus és psychomotorikus innervatio, mely annál inkább összeforr a szervezettel s így annál könnyebben lesz provokálható, mentül nagyobb fokú *vasomotorikus innervációval* lett az kapcsolatos, szóval mentül nagyobb és hatalmasabb *érzelmi tonussal* sikerült azt a tudatba bevezetnünk s e bevezetést többször gyakorolnunk. A legfelejtethetlenebb benyomások a legerősebb érzelmi tonussal bíró impressiók vagyis a legintensívebb szemléleti tartalommal fellépő behatások. A mi életünkre és meggyőződéseinkre leginkább hatást tesz, az a legerősebb érzelem, a mely mindig összeesik a legerősebb benyomással. De a gyengébb benyomás nyomát is maradandóvá tehetjük a szervezetben az ismétlés, a többszöri innervatio: a *szoktatás által*.

A közvetlen drámai szemléltetés egyúttal ép szemléleti, megkapó jellegénél fogva biztosítja a növendék maximális figyelmét s ezzel együtt az érdeklődést (a mely semmi egyéb, mint spontan figyelem). Természetesen a darabok megválogatásának nagy tapintattal kell történnie s teljesen mellőzendők a célzatos férczművek, melyek lapos pedanteriája és pathosza nemhogy megkapná, de inkább untatja a növendéket; már pedig e téren leginkább

kell követnünk Ratichius tanácsát: omne taedium diligentissime fugiendum. Nem szabad felednünk, hogy a drámának nem *oktatás*, de *megkapás* által kell hatnia: meg kell *indítania* az erkölcsi érzések kikristályosodásának spontan folyamatát, de nem száraz codexet nyújtania. A világirodalom remekeiből kell tehát a kérdéses műveket válogatnunk, még pedig azokat is, melyek látszólag semmiféle erkölcsi tendenciát nem sugároztnak át, ép mert már a pszichologiai rajz hűsége, mint említettük, növeli a sympathiát embertársaink iránt, a szeretetnek a „világosságát“, mely az erkölcsiség sokfelé elágazó épületének mindig alapja marad. Mert a rokonszenv és szeretet az erkölcs alphája és omegája, melyen minden valódi moralitás kezdődik; melylyel minden intensív, sokat átölelő élet azonos. Ép ezért még a legrealistikusabb drámai termékeket sem fosztjuk meg minden ethizáló hatásától; hisz ép a realiztikus irodalmi termék az, a mely az élet *legtöbb* tényezőjét ölelve föl, az embereket leginkább megérteti velünk. Hogy azonban a legkisebb s látszólag leglényegtelenebb vonások jellemző voltukat, tehát ép lényegességüket megértsük, nem csekély fokú tudás kell, a melyet a gyermekek-nél, de a legtöbb felnőttnél sem tehetünk fel. Főleg ezért nem vezethetjük a gyermekeket a *Kameliás hölgybe* vagy a *Kísértetekbe*; ezért nem adhatjuk kezébe *Madame Bovaryt* vagy *Germinalt*. Mert a ki nem látja ez irodalmi termékek által felszínre hozott minden kicsiségben is a *jellemzőt*, az e vonásokban csak az obszcur vagy a pathologiailag visszataszító mozzanatokot fogja látni. E részleteket pedig ép *jellemzetes* voltak teszi a létezésre jogosultakká, hogy t. i. lényeges vonásai lévén a képnek, a föllépő alakok megértésére elkerülhetetlennek s így az irántok támadó sympathiának valódi tényezői. Persze ez az ily műélvezet, melynél a czél valóban szentesíti az eszközöket, oly fokú tudást igényel, a melylyel még a mai kor általában, de bizonyos tekintetben a tudomány sem bír, legkevesebbé pedig a fejletlen gyermeki tudat, melynek már maga az érzelmi és értelmi dispositió hiányzik ily álláspont elfoglalására. Mert minden kicsiségben lényeges vonást látni, minden részletet jellemzőnek találni s így az emberi élet *minden mozzanatában* az emberek iránti sympathia egy tényezőjét, megértésüknek factorát látni — ez annyi, mint nagyon sokat tudni, mert annyi, mint tengernyi vonatkozást látni. A mi a zsenge korban való erkölcsi nevelést illeti, erre nézve —

mint ezt Basedow helyesen látta — az áll, hogy e periodusban a vak engedelmességnek, a tekintélynek kell uralkodnia. E kor az erkölcsi habitus öntudatlan beidegzésének kora és csak miután az erkölcsi érzések tényleg kifejtették a gyermeki tudatban, lehet szó arról, hogy az érzelmekre *közvetlenül* hassunk részben a tanítás tartalma ethikai vonatkozásainak élesebb kiemelése, részben pedig közvetlen erkölcsi oktatás által.

Az öntudatos innervatio e korának fokozatos megszűnését a pubertástól számíthatjuk, a honnan kezdve a sympathikus érzések mélyebb és intenzívebb kifejlődést nyernek a nemi élet fejlődésével, s az érzélemvilág általában gazdagabbá, a gondolkodás gyorsabbá és szárnyalóbbá válik. Lássuk most, hogy a tudás, vagyis a tanítás tartalmának minden ága mikép használható ethikai érzések fejlesztésére.

A mi minden tudománnyal közös, az az *igazság* keresése és szeretete. „A tudomány — mondotta Curtius Ernő — a becsület“. A tudomány művelése és ethikai vonásának kiemelése, mely még a matematikában is lehetséges, az erkölcsi érzelmek fejlesztésének egyik leghatalmasabb eszköze leend. Minden valódi tudományos érdek eszményi és altruistikus: önzetlen és csak magát az igazságot czélozza. Tudományos érdeket kelteni annyi, mint nemesíteni; hisz az emberi tudat nyilatkozásának ez az egyetlen módja, mely különösen az elvont s a gyakorlati élettől távolálló terrenumokon minden egyéni materialistikus érdektől függetlenül egyedül az *igazságért* működünk.

Általában az *érdekkeltetés* s így a tanítás nagy paedagogiai érdeke nézetünk szerint ép a *valódi érdek ethizáló erejében van*. Midőn Herbart a nevelés céljául a „Vilseitigkeits des Interesse“-t jelölte ki, mélyebb igazságot fejezett ki, mint ezt talán maga is gondolta, mert valóban az emberi életet annál inkább teszszük intenzívvé és nemesebbé, mentől több érdeket ölel fel a tudat. A tudat, s a moral evolúciója is végelemzésben érdeklődésünk tárgyulása; nagy és valódi érdekkörrel bírni annyi, mint sokat tudni és sokat szeretni.

Hogy a humanus tárgyak oktatása, nevezetesen a történelem és az irodalmi tanulmányok mennyire alkalmasak a humanus érzés fejlesztésére, azt talán fölösleges volna részletesen fejtegetnünk. Midőn az emberi szellem termékeit és fejlődését ismertetjük meg az ifjúsággal, ismét az emberiség megértésének s végelemzésben szeretetének útját egyengetjük.

A pozitív didaktika másik főoszlopa: a természettudomány is, eltekintve a rajta demonstrálható igazságszerettől, igen alkalmas erkölcsi vonatkoztatások átsugároztatására. És ez egyazon ponton lehetséges, melyet a régi tudomány emberei ép az erkölcsitelenség főszekének tartanak. Értjük az *evolúció* tanát, mely azonban nézetünk szerint ép a legalkalmasabb az ember mythologikus gögijének megtörésére s viszont semmi sem fejleszti minden életnyilvánulattal szemben a sympathiát, még a legalsóbbak iránt is, mint ép a kifejlődés elmélete. De eltekintve ettől, e föltevés a mai biologia nélkülözhetetlen hypothesis, melyet nolens volens kell a természettudományi oktatás alapelvévé tennünk s így paedagogiailag alkalmas formába öltöztetnünk. Persze a tanítónak a létért való küzdelem jelenségeire való rámutatásnál nem szabad mellőznie annak a kidomborítását hogy ép e küzdelem az, mely a fejlődés magasabb fokán a sympathikus érzéseket fejleszti, a mennyiben mások szenvedését tudatunk fejlődésével mind világosabban látjuk, s mindjobban érezzük. Maga a humánus érzés, mely a társadalmat már mai fejlődési fokán is annyira jellemzi, tehát ép a létért való küzdelem folytán kiélésülő tudatélet folyománya. El kell oszlatnia azon oly gyakori tévedést, mintha a korlátlan individualismus, a nitzscheismus volna a létért való küzdelem ethikai következménye, holott valósággal úgy áll a dolog, hogy ép e korlátlan individualismus az, a mit a társadalmi fejlődés mindjobban kizár.

Ennyit a pubertás korától kezdődő közvetett erkölcsi oktatásról, mely nyilván nem egyéb mint bizonyos ethikai igazságok, vonatkozások demonstrálása, bizonyos tekintetben *szemléltetése*. Nemsokára áttérünk arra, hogy mily tartalommal és módszerrel kell dolgoznia az e korban kezdetét vevő *direct* erkölcsi oktatásnak.

Bizonyos, hogy az erkölcsi *tanítás* háttérét e korban is folytonos *erkölcsi nevelésnek* kell képeznie, mert csak ez utóbbi nyújtja és praeparálhatja az érzelmi talajt a növendék tudatában, melyből egyedül sarjadhatnak ki az abba hintett magvak.

Az erkölcsi nevelés leghatalmasabb eszköze a sympathikus érzések fejlesztése a *barátság* által. Ennek öntudatos ápolása Basedow philanthropikus nevelésének egyik fénypontja.¹ —

¹ V. ö. H. Schieler i. m. 268 l.

Sajnos, hogy napjainkban is nem egy nevelőintézetben főleg fegyelmi és administratív szempontból nem szívesen látják a növendékek szoros barátságát, sőt mint ismeretes a régibb rendszer egyenesen a kölcsönös feljelentésre volt építve. Már pedig a valódi barátság s az ebből fakadó testületi szellem a leghatalmasabb ethikai érzések egyike: az általános emberszeretet semmi egyéb mint ennek kiterjesztése az egész emberiségre. A sympathikus érzések fejlesztésére továbbá igen hatalmas eszköz az *aesthetikai képzés*, különösen a költészet öntudatos élvezésének tanítása. Az aesthetikai érzelmek ugyanis altruistikus jellegűek, sőt mint ezt Guyan kiderítette gyökerük a sympathia: az élet szeretete. De bármint is álljon dolog, bizonyos, hogy a műélvezet nemesítőleg hat érdekeink eszményi központosítása által, a mi különösen a pubertás korában nagy paedagogiai szolgálatot tesz. Az e korban jelentkező szenvedélyeket ép azáltal tesszük ártatlamaatlannak, hogy elősegítjük a nemi érzések aesthetikai átalakulását, a mi, a két mozzanat szoros rokonságánál fogva legtöbbször egészen spontane is végbemegy. Innen a serdülő ifjúság oly gyakori *eszményi szerelme*, melyben maga az érzékiség megdicsőül ép azáltal, hogy aesthetikai alakot nyervén *költészetté* válik.

Az erkölcsi codex szabványainak megismertetése nézetünk szerint két úton eszközölhető, melyek egymást időbelileg követik a nevelésben, ú. m. *dogmatikus és pragmatikus* úton.

Az előbbi módszer az erkölcsi szabványokat vagyis az ethikai habitus különböző oldalait, mint becsületesség, emberszeretet, igazságosság részvét s az emberiség nagy érdekei iránt való fogékonyság fogalmait van hivatva tisztázni. E közben nem csekély sikerrel használható az *inductiv* módszer, vagyis e szabványoknak a tanuló öntevékenysége felhasználásával történő kiemelése egyes olvasmányokból mint ezt pl. Herbart kísérlte meg königsbergi seminariumában midőn a növendékekkel Platon de resp. és Cicero de offic. lit. I. alapján egy erkölcsi rendszert állítottott össze.¹ E tanítást olyképp képzeljük, mint pl. az illem-szabályokra való oktatást: minden indokolás nélkül adatnak a

¹ Ez eljárást már *Rollin* ajánlja (De la Manière d'enseigner et d'étudier les belles lettres par rapport à l'esprit et au coeur 1726) a Port Royal iskoláinak therretikusa.

növendékeknek bizonyos utasítások, melynek alapján idővel egy bizonyos *illemérzet* fejlődik ki. Hisz a moralitás sem egyéb mint — *sit venia verbo* — ily *belső illemérzet* s a valódi erkölcsös-ség ép oly öntudatlan reflexszerű mint amaz.

A magasabb fokú erkölcsi oktatás már pragmatikus. A fejlődöttebb tudat, melyet átlag a 17. évtől találhatunk, immár nem elégszik meg a pusztá dogmákkal: a *miért* után is tudakozódik s ha csupán kész ethikai dogmákat állítunk eléje minden indokolás és igazolás nélkül, e szabványokban többé-kevésbbé önkényes: „conventionalis“ doktrínákat fog látni melyek ma ilyenek, holnap olyanok. Az így, — már most *értelmi* oldalról fenyegető ethikai nihilismus ellen csak tudományos ethikai oktatás lehet sikeres, vagyis annak a megértetése, hogy pl. a mai ethikai codex, melyet a köztudat diktál *szükségképi productuma* az emberiség fejlődésének s általában a növendékkel való megismertetése annak, hogy az erkölcsi nézetek változása sem önkényes, véletlen (mint semmi e világon), hanem magukban a dolgok természetében: a társadalmi biológiai fejlődésében van megalapítva. Általában a pozitivistikus tanításnak e téren egyik legfőbb feladatát kell hogy képezze azon, még a mult század metaphysikai rationalismusából áthangzó nézet megtörése, mely szerint mindaz, a mi *φύσις* vagyis közvetlenül természeti productum, tehát mindaz, a mi emberi mű: *θεσις* eo ipso absolute önkényes és véletlen. Meg kell értetni a tanítványnyal, hogy véletlen nincs a világon, hanem csak *szükségképi fejlődés*, hogy tehát az emberi cselekedetek, érzések és institúciók is szükségképi termékei az emberi szervezet s az egyedi szervezetek egymásra hatásából fakadó társadalmi evolúciónak, hogy tehát a *θεσις* nem ellentéte a *φύσις*-nek, hanem ép oly szükségképi productum mint emez, mert végezemzésben semmi egyéb mint ennek folytatása: átsugárzása physikai térre.

Ha az erkölcsi codexben, pl. a humanismus kifejlődő érzelmében szükségképiséget sikerült kimutatnunk, megadtuk annak tudományos aetiologiai alapját: gyökerét magában a fejlődő egyénben és társadalomban pillantottuk meg.

Az aetiologiai mozzanat kiemelésével egyúttal az erkölcs fogalmának teleologikus oldalát is hangsúlyoznunk kell, vagyis az *erkölcsiség hasznát*. Mert bizonyos, hogy bár — mint ezt már Adam Smith látta — a moral nem a társadalom fönnállását

öntudatosan czélzó és ép e fönnállás czéljából létrehozott szabványok összesége, hanem a társadalom fennállása a moral *következménye*, mindazonáltal ép azon okból, mert a társadalom fönnállása és az erkölcsiség egyazon forrásból fakadnak, e fennállás létfeltételei sok tekintetben azonosak lesznek a moral szabványai-val. Szóval az altruizmusnak az egyénre visszaható hasznát is ki kell emelnünk s általában az erkölcsi habitus, a „becsület“ és „emberiség“-nek a *józanossággal* összefüggő voltát. E vonás kidomborítása nélkül az emberiség erkölcsi életéről nem nyújthatunk tiszta képet, a melynél a tiszta ethikai és a hasznossági rugók egymásba folyton átfolynak. E mellett a hasznossági szempotok kiemelésével a moral szükségképiségének egy újabb mozzanatát emeltük ki.

A független erkölcsi oktatás ellenesei, kik vallás nélkül nem képzelhetnek morált, folyton feledik, hogy a gyakorlati élet erkölcsiségének, különösen a társadalmi fejlődés mai fokán, forrása mindenre a közvetlen erkölcsi érzés és nem vallás-metaphisikai reflexió; de ha ez utóbbi erősen előtérbe is lép, bizonyos, hogy ez esetben is csak *egyik tényezője* marad az ember erkölcsi életének. Mert elvégre is, *hogy külső, vallási indokokra is mikép reagálunk, ezt is az egyéni tervezet és a társadalom fejlődés-foka határozza meg*. De ha a gyakorlati életet elfogulatlanul vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy még a legvallásosabb ember is — kivéve, ha végleg fanatizálva van, vagyis ha erkölcsi érzését és természetes sympathiáit egészen fölláldozza vallási dogmáinak — erkölcsi szabványainak forrását a saját közvetlen *érzésében* bírja. Hogy az embereket mikép becsüljük, hogy nem lopunk, gyilkolunk, ezt tisztességes ember sohasem teszi vallásos tilalomból, hanem erkölcsi jelleménél fogva. A független, „laikus“ erkölcsiség és annak szabványai olyanok, mint a levegő, melyet mindnyájan beszívunk és mégsem látjuk. Tanulnunk kell, hogy jelenlétét s nagy hatalmát észrevegyük.

A ki az emberiség erkölcsi életének physiologiai alapját, tehát a természetes morál életét nem látja s ép ezért tagadásba vevén, azt a *ὑπερνον πρότερον*-t követi el, hogy tisztán theologiai képzetekre akarja az erkölcsiség fogalmát alapítani, az jelen értekezés egész tárgyát egészen tévesnek fogja tartani. Persze az ily állásponttal jelen dolgozat keretében nem vitatkozhatunk, mert a tudományos ethika, sociologia és anthropologia tanait

nem fejthetjük ki. Ép ezért a független morál tanítása ellen-seégeinek csak néhány érvére óhajtunk reflektálni.

Legközönségesebb ellenvetés, melylyel a theologusok élnek, az, hogy a laikus, mondjuk az anthropologiai erkölcsi codexnek nincs meg az a sanctiója, melyet íme a vallás-erkölcsi szabványok egy legfőbb lény akaratánál fogva tényleg bírnak. Csakhogy ez nézetünk szerint igen téves fölfogás. Ha ugyanis az erkölcsi szabványok sanctiója alatt azt értjük, hogy e szabványok valami-kép *kötelezőek*, akkor — állítjuk — a vallás-erkölcsi parancsok sem bírnak nagyobb sanctióval. ép mert ez a vallás-erkölcsi szabványoknál sem egyéb végelemzésben, mint a köztudat által sugalmazott erkölcsi érzés.

Magukat a theologiai parancsok erkölcsi érzékét s így *kötelező* voltukat a szerint mérjük és becsüljük, a mint azok erkölcsi érzéseinknek megfelelnek vagy sem s maga a vallás hiába hirdetné pl. az általános emberszeretet parancsát, ha nem tudná, hogy a jobb elemek azt saját érzésükkel sanctionálni fogják. Hiú a vallás-erkölcsi szabvány is — mint már említettük — csak eszköz az erkölcsi érzelmek föltámasztására, fejlesztésére, melyeket már előre föl kell tennünk abban az egyéni és társadalmi szervezetben, melyben azt ki akarjuk fejleszteni. És ezt az eszközt esetleg más. alkalmasabbal is pótolhatjuk, ha ez a kultúra mai álláspontján már nem is állapítható meg, vagy gyakorlatilag még nem is alkalmazható.

Sanctio tekintetében tehát a vallás-erkölcs nem bír és nem bírhat fölénnyel a természetes morál szabványai fölött. Magukat a vallás-erkölcsi parancsokat is a mi szívünk dirigálja s nem engedelmeskednénk nekik, ha valami olyast hirdetnének, a mi a saját erkölcsi érzésünkkel ellentétben van. Hiszen már maga az a tény, hogy a különböző vallás-erkölcsi parancsok erkölcsi értéket *bíráljuk*, arra mutat, hogy minden normalis egyénben van egy *mindezeketől független* moralitás és hogy ezen organikus erkölcs szentesíti a vallás-erkölcsöt és nem megfordítva. Persze *kényszeríteni* erkölcsi hatvány sohasem fog, hanem csak külső, jogi alakulat; és nagyon tévednek, a kik pl. a halál utáni isteni megtorlásban való hitben a belső, a valódi erkölcsösség növelésének vagy éppen megteremtésének eszközét látják. *Terrorizálni* lehet ily eszközökkel az embereket, de nem valóban jobbakká

tenni.¹ E mellett készséggel elismerjük, hogy az államnak a valláserkölcsei kényszereszközök, különösen az elmúlt századokban, nem csekély szolgálatot tettek a jogviszonyok fentartásának munkájában ép a túlvilági képzetek terrorizáló erejénél fogva; de bizonyos, hogy az állami administratio tökéletesítésével, a közvélemény mindinkább hatalmasabb ellenőrzése s végre maguknak az erkölcsi érzések tagadhatatlan finomodásával, mely tényezők a társadalmi evolúcióval mind hatalmasabbakká lesznek — a jogi a külső rend fentartása mindinkább nélkülözheti az ilyenmő terrorizáló eszközöket. A középkorban, midőn az erkölcsök rendkívül vadak voltak s az állam keze csak nagyon kevés viszonyt szabályozhatott, e terrorizáló eszközök, vagyis azok hirdetője: az egyház nélkül talán valóban bajos lett volna csak némileg is az emberek fékezése, de napjainkban, midőn a vallás-metaphisikai képzetek mindinkább halványodnak s a műveltebb néposztályok, de részben maga a nép érdekköre sem annyira mythologikus s ezzel párhuzamosan az erkölcsiség ép úgy, mint az állam, a tudomány, a művészet csaknem teljesen secularizálódtak — e képzetek terrorizáló ereje is igen csekély, sőt a már félművelt osztályoknál is teljesen mellőzhetők a jogi és erkölcsi viszonyok fentartásánál.

De van a sanctiónak egy más értelme is; jelölhetjük vele ugyanis az erkölcsi codex szabványainak részletes szentesítését is. Az erkölcsi nézetek és az azokat kifejtő tudományos tételek folyton váltakoznak és fejlődnek s ép ezért folytonos vita tárgyai: lehet-e ily szabványokat paedagogiailag alkalmazni? s ha összeállítottuk az ily szabványokat, nem-e lehet szó arról, hogy azokat a haladó tudomány megváltoztatja?

E pontra nézve legyen szabad a következőket megjegyeznünk. Bizonyos és ezt készséggel elismerjük, hogy az ethikai kutatás napjainkban még nem annyira előrehaladott és ép ezért nem annyira positiv és egységes, hogy csak némileg is általánosan elfogadott formulába öntse az erkölcsi habitus szabványait. Nagy része van ez elmaradottságában úgy a sociologia ez idő szerint fejletlen voltában, de általában az anthropologiai és philosophiai tudományok gyermekkorában; hisz alig félszázadja, hogy

¹ V. ö. Pauer, Ethikai determinismus elmélete. Budapest, 1890. 43. lap.

a philosophiai kutatás is positiv disciplinák összeségévé kezd válni. Hogy e tekintetben ép az által, hogy a philosophiai s különösen az ethikai kutatás tudományos módszerekkel kezd dolgozni, van a helyzet javulására kilátás, az vita tárgyát nem képezheti azok szemében, kik a már is elért szép eredményeket ismerik s egyáltalán fogalmuk van a tudományos kutatás módszereiről s az azokkal elérhető sikerekről. Positiv, ha nem is exact eredményekre — melyek csak a deductiv tudományokban érhetők el, tehát mindenesetre van kilátás s talán már nagyon is közel van az idő, midőn magából az egyéni és társadalmi élet föltételeiből szigorúan aetiologiai erkölcsi codexet szerkeszthetünk. De ez is természetesen, mint minden tudományos belátás, fejlődni vagyis változni fog és baj volna, ha nem változnék; hiszen ez annyit jelentene, hogy a tudomány többé nem halad s magának az emberi tudatnak evolútiója megakadt.

De nincs is szüksége a paedagogiának sem örök és változhatatlan erkölcsi codexre; hiszen mi nem arra neveljük az embereket, hogy örökké éljenek, hanem arra, hogy korukban betöltsék hivatásukat. A tényleg fönnálló, a mostani és a közel jövő társadalmá számára neveljük s valósággal nem is vagyunk képesek egyébre, miután előttünk csak a jelen és múlt áll, nem pedig a jövő. Végelemzésben senki józanul nem törekedhetik egyébre mint legfeljebb arra, hogy *korának* legnagyobb embere legyen, de nem arra, hogy örök időkre hasson. A társadalmi mileunek kell megfelelnünk, tehát azon ethikai kíváncsalmaknak, a melyeket a mi korunk valódi morálja tűz élénk. Mi az életre nevelünk, az élet pedig a valóságban mulandó és mindig viszonylagos. Elfogulatlanul tekintve, tehát azon körülmény, hogy az erkölcsi tanítás tartalma, mint minden tudományos belátás viszonylagos s így változásnak van kitéve az erkölcsi tanításnak és nevelésnek nincs és nem lehet kárára. Semmiféle erkölcsi nevelés nem törekedhetett egyébre, mint az embernek nevelés által olyanná tévésére a mit ő tartott jónak és nemesnek. Tehát minden erkölcsi képzés végelemzésben viszonylagos és talán ideiglenes nomák megvalósítására törekszik. És ép úgy a mint az illemszabályok változása nem teszi tönkre ez illetani oktatást ép úgy az erkölcsi szabványok viszonylagossága nem befolyásolhatja az erkölcsi képzés munkáját. Hogy pedig mi képezi *korunknak* erkölcsi postulatumaít ezt talán nem lehetetlen megállapítani, hiszen

mindnyájan érezzük azt, mert e követelmények ép bennünk élnek. Az erkölcsi szabványok viszonylagos biztossága tehát a tudományos kutatás által megállapítható: *többre* a nevelésnek pedig nincs szüksége és nem is volt másnemű bizonyosságra soha igénye.

Már sokkal fontosabb azon ellenvetés, melyet jelen fejtegetések ellen támasztható, hogy t. i. a vázolt út és módszer nem pótolhatja a valláserkölcsei képzést, ép, mert bizonyos bölcseleti eruditiót is igényel a növendék részéről a mi az alsóbb néposztályoknál, kiket sem annyi ideig, sem úgy nem tanítanak, hogy tudatuk ennyire fejlődjék — gyakorlatilag kivihetetlen. Ez azonban nézetünk szerint nem oly baj melyért egyedül a laikus erkölcsi oktatás vonható felelősségre, miután mindennemű ethikai tanításnak számolnia kell azzal, hogy az alsóbb néposztályokkal csak az elemeket ismertetheti meg. E baj lényegében orvosolhatatlan, s a valláserkölcstan sem képes a magasabb, a finomabb erkölcsi érzéseket a műveletlen emberben kifejleszteni. A tanulatlan egyén, ki bizonyos tekintetben mindig gyermek marad, erkölcsében is az lesz, mert hiszen az erkölcsi érzelmeket nem lehet kitépni a tudattervezetből s azt önnálólág a legmagasabb fokig fejleszteni, midőn a tudat más processusai fejletlenek maradnak. A finomabb és magasabb erkölcsi érzések mint gyöngéd tapintat, a magasabb, a pusztá hiúságtól már elkülönült nemzeti érzés, a tágabbkörű emberszeretet, a férfúi s a női becsület subtilisebb fogalma ma is idegenek az alsóbb néposztályoktól és így is lesz az mindig. Az élet elfogulatlan szemlelője ezt nem tagadhatja, valamint azt sem, hogy bár a tudatélet értelmi fejlesztése vagyis a műveltség növelésével nem is adtunk és nem is biztosítottunk valódi erkölcsi műveltséget, de lehetővé tettük annak kifejlődését azon associatio agypályáknak illetően való kifejlesztése által, mely azután a képzetek nagyobb expansióját s az érzelmek tágabbkörű szétterjedését és finomabb tagozódását lehetővé teszik. A nép moralitását a valláserkölcsei oktatás sem emelheti magasabbra, mint a mennyire azt annak tudatszerkezete s általános fejlettsége engedi. Hogy pedig a fejlődő pædagogiai kutatás fog módot találni, a nép lelkületének megfelelő erkölcsi táplálékot találni, mely metaphysikai fictiók nélkül is képes lesz erkölcsi codexet nyújtani, ez erős meggyőződésünk, annál is inkább, mert e remény azonos a tudomány czivilizáló hatalmába vetett hittel.

Dr. Pauler Ákos.

MI A ROMANTICISMUS ?

I.

A mult század végén megindult és a XIX. század közepéig tartó irodalmi és művészeti mozgalmat romantikusnak nevezték el a németek s utánok a többi művelt irodalmak is.

Az irodalomtörténet művelői és különösen a művészetek historikusai hajlandók voltak e mozgalmat oly reactionnak tekinteni, melyben majdnem három százados pihenés után a középkori regényes világnézet tört ki. A vallásos szellem fölébredése, a keresztyén bensőség jelentkezése, a lovagias, a feudalis nemes-ség tisztelete, a középkori erények csodálása, a vallásos és patriota elbeszélések, eposzok, drámák, tragédiák divata s hasonlók mind hozzájárultak e felfogás elterjedéséhez.

Ezután azt kérdezték egymástól: Hogyan enyészhetett el, mulhatott ki a classicismus? A többi közt a francia Brunetiére is válaszolt e kérdésre: „Igazán szólva nem a vénségtől vagy a kimerültségtől halt meg a classicismus, miután Rensard-tól André Chénier-ig, vagy kétszázötven esztendeig élt; sem azért, hogy nem tudott volna megfelelni a lelkek állapotjának, mert végre is se Pascal, se Bossuet, se Molière, se Racine nem halt meg: hanem mivel megdermedett szabályaiban, tulajdon elveinek szűk voltában“.

Ha közelebbről vizsgáljuk, amolyan régi módi frázisoknak találjuk ez állításokat, melyekkel nem magyarázunk meg semmit; amolyan képes kifejezések, melyek néha tetszetősek, mert szel-lemesek, újak, szokatlanok; de ha elemezni kezdjük, szerteosik, széteszlik vagy összeomlik vizsgálódásaink alatt.

Egyelőre nem említve azt a helytelenséget, hogy 250 évig élt a classicismus, hogy Bossuet, Pascal és Racine mennyire

classicisták, két phrasissal találkozunk Brunetiére állításában : 1. hogy azért halt meg a classicismus, mert megdermedett szabályaiban; 2. nem pedig azért, hogy nem tudott megfelelni a szellemi színvonalnak, a lelkiállapotnak.

A mi az elsőt illeti, mosolyogva vesszük észre, hogy e phrasis mindig előfordul, valahányszor valamely irányt cserben hagy az emberiség és új útra tér. A vallás, az erkölcs, a politika, a jog, a művészet és irodalom, a nyelv és gazdaság terén halljuk számtalanszor, hogy valamely intézmény, szokás, felfogás, megdermedett, immobilizáltatott, önczéluvé lett, tehát el kellett tőle fordulni, el kellett pusztulnia.

De kérdés megdermedhet-e, megingathatlan-e valamely jogi, erkölcsi, politikai, művészeti irány és felfogás? Hisz ez nagy tévedés, melyben azt képzeljük, hogy az az irány egy önmagában élő valami; nem pedig érzésünk, gondolkodásunk kifolyása, következménye! Ez éppen olyan helytelenség, mint mikor például azt olvasom Kotzebueról, Hugo Viktorról, Dumas pére és fiáról, hogy alkotásaikkal megrontották a közönség ízlését? Lehetséges ez? Nem éppen az ellenkező lehetne igaz? Minden művészi alkotás csak addig tetszik, csak addig van neki hazája, a meddig a kor érzésének, gondolkodásának tolmácsa, kifejezője. Ha tehát megbukott a classikus irány, ez csak annyit jelent, hogy nem felelt meg az 1800 körül föllépett érzésnek, gondolkodásnak vagy más szóval a lelkek állapotjának. Mi alkotjuk a vallási, erkölcsi, jogi, politikai, társadalmi, művészeti intézményeket, civilisatióink más-más színvonalán állítunk fel új irányokat, teremtünk műveket, melyek megfelelnek fajunk gondolkodásának; tudósaink ez alkotásokból megalkotják a különféle elméleteket; ez elméletek, irányok, felfogások azonban nem dermednek meg, hanem mi változunk, módosulunk.

Ezzel azután világos lesz azon állítás helytelensége, hogy a classicismus meg tudott volna felelni az emberiség lelki állapotának a XIX. század első felében. Már 1790 után határozottan jelentkezik a romantikus irány, Szentjóni Szabó László nálunk megírja *Mátyás király* című drámáját, Németországban s csakhamar másutt és általában tetszéssel adják Kotzebue drámai műveit, melyek nagyon elütnek Lessing, Goethe, Schiller classikus műveitől, melyek ugyan jó ideig fenmaradnak a színpadon s kisebb-nagyobb sikert aratnak; de mennyivel hatásosabbak és

kedveltebbek Kotzebue alkotásai? Mi lehet ennek oka? Nem lehet más, mint hogy Kotzebue jobban kifejezte a kor érzését, gondolkodását mint Schiller vagy Goethe, a kik már kevésbbé feleltek meg a lelkek állapotjának, értelmi, erkölcsi és aesthetikai színvonalának.

De Brunetiére és társai tovább nyargalnak a szabályok megdermedésén s különösen a francia író felhozakodik vele, hogy az utolsó classikus Lemercier, kinek *Agamemnonja* annyira tetszett, *Cours analytique de littérature* cz. művében a tragediának huszonöt szabályát átlítja föl, melynek elseje: *la Qualité du fait*, és utolsója: *la symetrie théâtrale*. És hogy bebizonyítsa, mennyire függ a művek szépsége a szabályok megtartásától, Racine *Athaliejára* alkalmazta, melynek *elvitathatlan tökélyét* módszeresen igazolta. E szabályokban sok helyes észrevétel van, de maga az egész egy tévedés, melytől a XVII. század nagy remekirői csak lángelméjökkel, alkotásaik feltétlen őszinteségével egyéniségük erejével tudnák magukat megóvni, teszi hozzá Brunetiére.

Tehát lángelméjük óvta meg őket! Ugyan mit érthetni e phrasis alatt? Követték ugyan a szabályokat, de lángelméjük túlszárnyalta azokat. Vagy talán azt, hogy a korlátozó szabályok daczára remeket alkottak? Vagy mi az a másik phrasis, mely *alkotásaik feltétlen őszinteségéről* szól? Van ennek értelme? Van feltételes őszinteség? Van általában a művész alkotásában őszinteség hiánya? Nem törekszik-e minden művész arra, hogy tehetsége, ereje szerint remeket alkosson? Igaz ugyan, el lehet képzelni, hogy valamely művész, a ki elfordul a szent képektől, jó pénzért ilyet is terem, ezt azonban ha elvállalta, tehetsége szerint iparkodik megalkotni, vagyis bizonyos őszinteségre törekszik. Különben az ily elhibázott ferde helyzetek úgy sem számítanak. Mi a nagy áramlatokról beszélünk s itt nem szerepelhet másképp a művész mint a maga őszinteségében. A mi végül a művész egyéni erejét illeti, ha ez a szabályok keretében mozog, nem lehet semmi kifogásunk ellene.

De hát fölmerül a fontos kérdés, hogy vajjon e szabályok annyira a vesébe vágó, a művészi alkotás lelkét érintő kérdések-e? Brunetiére azt mondja, hogy a classicismus összezavarta a törvényeket vagyis a föltételeket, a fajok szabályaival. A classicismus jól látta, hogy a fajoknak megvannak az ő törvényeik,

mert már meghatározásukban benne vannak; de azt hitte, hogy hogy szabályokul is szolgálhatnak. Pedig a szabály csak külsőleg és érinti a lényegét. Például, ha valaki egy nagy politikus, egy nagy hódító sikereihez akarna jutni, fölöltené Richelieu vörös ruháját, Napoleon szürke redingotejét, utánozná szokásait, az ő képükre módosítaná önmagát, csak a külsőségben közelítené meg őket. A classicismus csalódott a lángész művészetének egyedüli, utánozhatlan jellemén. Mint valamely vegyész, azt hitte, hogy az elemek analysise után össze is rakhatja őket. Vagy mint a természetrajz valamely ügyetlen vizsgálója, azt hitte hogy a fajok változhatlanok, pedig a természetben örökös mozgásban, fejlődésben vannak és az irodalomban is úgy mint másutt, szüntelenül egy ismeretlen lassú fejlődés munkálkod. A XVII. század nagy szellemei ezt nem vették észre, de már a XVIII. század szellemei igen. Voltaire művein is meglátszik ez, de annál inkább Rousseau, Diderot, Chenier alkotásain.

A dolog veleje ismét az, hogy a műfajok önmagukban élő valamik, melyek általunk öntudatlanul teremnek, módosulnak, átalakulnak. Ez a legnagyobb tévedés. A műfaj tudniillik az ember belső átalakulásának következménye. Vegyünk például egy nagyon világos példát. A XIX. század negyvenes évében föllép egy hatalmas lyrai költő: Petőfi Sándor. Művei nem tartoznak a század első felének sentimentalis, hideg, ünnepélyes, ódai alkotásai közé, hanem melegek, bensők, közvetlenek. Tehát új és ismeretlen a hang. Vajjon e lángész saját magából merítette ezt a közvetlen, meleg, népies hangot és nem a közszellem általános módosulásának következménye az? A ki ismeri az irodalomtörténetet, tudja, hogy az egész művelt világon ez időbe esik a realisabb érzés-gondolkodás. Megjelenése a művészetek, a politika, vallás, az erkölcs, az irodalom; a társadalmi élet terén. Még a bölcseszett is elfordult az eddigi metaphysikai iránytól és főleg természettudományi, tapasztalati lett. Azt kérhetjük tehát, hogy a műfaj öntudatlanul fejlődött-e ez új irányban és nem a közszellem módosulása idézte elő, hogy elfordultunk a romantikus költők, szertelen, vad, grotesk és rémes meséitől, jellemeitől? Vagy talán egyes lángelmék teremtették meg az irányt? Valóban nem a lángelmék, mert nélkülök is győzött volna a realis gondolkodás; hanem a közszellem módosulása. Tehát sem Rousseau, sem Diderot, Chenier nem voltak az új szellem alkotói,

szülő okai módosítói; hanem az idők árjának kellett változni vagy más szóval mi változtunk, módosultunk. Brunetiére azonban hirdeti, hogy Voltairenek, Buffonnak szintén megvan a maga része a romanticismus fölébredésében, épen mintha azt tanítanók, hogy Lessing, Goethe, Schiller szelleme szülte Kotzebuét, Tiecket, Schellinget, a Schlägel testvéreket, mert műveikben, verses és prózai alkotásaikban találni egy-egy költői szólamot vagy technikai sajátyságot, mely Lessingnél vagy társainál gyakrabban fordult elő. Ily módon Brunetiére megtalálja Voltaireben Chateaubriand-t és Lamartine-t, noha az előbbinek érzése, gondolkodása a múlt század közepe óta akkora távolban volt ez utóbbiak érzésétől, gondolkodásától mint az ég a földtől, a menny a pokoltól. Mindnyáján tanulunk többet, vagy kevesebbet, elődeinktől s így Chateaubriand is tanulhatott egyet-mást Voltairétől, mert első ifjúsága a XVIII. század realis világába esett; de a ki egészében látja a két férfiút és egymás mellé állítja Voltairét és Chateaubriand-t lehetetlen, hogy föl ne tűnjék neki a kettő közötti kiáltó különbség. Csakhogy tudni kellene, miben áll az a nagy különbség?

Például kezembe veszem Brandes *Hauptströmungen* cz. munkáját vagy egy francia tanár kisebb dolgozatát, melyekben a classikus és romantikus közötti különbséget fejtegetik s miket talállok bennök? Rövidre vonva, néhány sorba szorítva, ezeket tanítják: A classikus sajátyságai: A nézet tisztasága, a felfogás derűltisége, az előadás könnyűsége, nemes tárgy, méltó tartalom, biztos és tökéletes forma, míg a romantikus a szenvedély szabadsága, a kalandok extravagantiája. Az előbbi egy görög templom, harmoniája, az utóbbi egy góth egyház égfelé törése. A classikus elegans, felséges, de hideg; az emberi szív ismerete, az író világos feje, irányának szabatossága, a forma finomsága, az akkori társadalom consolidált álláspontja; még a romantikus nem ismer más törvényt mint a lángészt és a természetet. A classikus olyan mint Versailles, mint a francia kert, szabályos és egységes; a tisztet, az illemt, a monarchiai méltóságot tartja szem előtt, a becsület, a szerelem, a religio az ő eszménye. A romantikusnak nincs szabálya és modellje; nem a szépet, hanem a jellemzőt keresi, s előtte a groteszk és a fenséges uniója lebeg. A classikusnak nincs lyrája, míg a romantikus merő lyra, lelkesedés, eszmegazdagsági igaz és természetes érzelmek. Az

elbeszélésben a phantasticus, a feszes, a groteszk, a népies, a szertelen hajhászata. Irányában világosság és tisztaság helyett élénkség, tarkaság, gazdaság van. Saját maga teremti stílusát. S mivel minden áron eredeti akar lenni, incorrekt, homályos, bizarr és phantastikus lesz.

Ime ezeket találtam mint különbségeket, eltéréseket felsorolva. Van valami igaz bennök, bár könnyen ki lehetne mutatni számos helytelenségeiket. De senki sem akadt idáig, a ki a kettő közötti lényeges különbséget kimutatta és a fentebbieket mint ama különbség szükséges következménye jelezte volna. Így azután érthető lesz, hogy például Franciaországban Rousseaut állítják oda Brunetiére és mások a romanticismus hírnökéül, első apostolául és nem látnak egyebet a romanticismusban mint lyraiságot; a lyrismus uralmát. De akkor Richardson *Pamelája* Young *Éjszakái*, Geothe *Wertherje* és a többi mind romantikus, pedig egyik sem az. És Rousseau lesz a legnagyobb romantikus pedig édeskeves van benne. Brunetiére egy szellemes, de keveset mondó idézettel áll elő. Rousseauról, mint a ki a nő érzékenységet, a keletinek képzelődését, a gyermek érzékiségét a vadnak indulatosságát, az athletának élénkségét és a szerelmesnek gyöngeségét egyesíté magában, mondja Amiel. Tehát imaginatio, érzékenység, érzékiség, hiúság Rousseau jellemvonásai, de Brunetiére szerint legnagyobb, legerősebb az ő lyraisága úgy hogy közös eldődjé a modern lantosoknak, Byronnak, Geothenek, Schillernek, Lamartinenak, Hugónak. Ő az *En* költészetének, az individualismus poesisának megalapítója. Mily botrány volt az, mikor Rousseau a maga dolgát a nagy közönségnek mintegy föltalálta! A XVII. század nagy írói pirultak volna személyöket, egyéniségöket ennyire beleoltani műveikbe, még Voltaire sem merte elbeszéléseibe, még kevésbbé historiáiba beleiktatni magán-dolgait, hanem óriási levelezést folytatott s bennök fejezte ki, a mi lelkét nyomta. Rousseau azonban mindent elmondott. Még sohasem volt író, a ki ekkora fontosságot tulajdonított volna önmagának, a ki ennyire a világ középpontjává tette volna önmagát. És ez individualismus feltámadásában s a velejáró ujságok- és tévedésekben kell látnunk a romanticismus kezdetét és meghatározásának első elemét, mondja Brunetiére. De hát mégis, mi a romanticismus? Erre is megfelel: Szabadság a művészetben; — a sajátos értelem alkalmazása a közértelem helyébe

a szív egész terjedelmében; — az *Ên* érzésének exaltatiója; — a tárgyilagossárról az alanyira való átmenet, irodalmilag a drámáiról a lyraira és elegiaira való áttérés; — cosmopolitismus, exotismus, a természet új érzelme; — a mult, a romok, a hagyományok iránti érdeklődés; — a festői eljárásnak és szándéknak bevitele az irodalomba: ez a romanticismus kiált fel Brunetiére.

Pedig nem az Ezek csak külsőségek, melyek kisebb-nagyobb mértékben velejárnak a romantikus gondolkodással, de előfordulnak a classicismus napjaiban is. Egészen másutt kell keresnünk, a romanticismus fogalmát, meghatározásának jegyeit, és ha megtaláltuk, mindjárt belátjuk a fentebbi jelenségek igazi okát.

Bodnár Zsigmond.

(Vége köv.)

IRODALOM.

Schlauch Lőrincz újabb beszédei és dolgozatai.

A Franklin-Társulat kiadásában Schlauch püspök egyházi beszédeiből és dolgozataiból most megjelent negyedik kötet a tudós főpapnak tulajdonképen egyházpolitikai beszédeit tartalmazza, de ezen gyűjtő czim alatt a legkülönbözőbb tárgyakat foglalja össze, a melyek időnként elméjét megihlették. Ilyen Andrássy Gyula gróf halála, a kiről 1890 márczius 11-én a főrendiházban tartott emlékbeszéde nem annyira a rendszerek keretében mozgó diplomatát, hanem a nemzeti aspirációk búvkörében nagyranőtt államférfiút csodálta, a ki nem a logikai következtetések fonalán, hanem lángeszének egy-egy fellobbanásánál látta maga előtt megvilágítva az utat, melyen haladnia kell, hogy a kettős monarchiát hatalmassá tegye, a nemzetet pedig ősi politikai ösvényére visszaterelje, hátvédet keresve a hatalmas nyugaton, hogy erejét kifejtthesse a keleten. Tömör és jellemző megítélése ez a nagy államférfiú egyéniségének, mely minden lényeges vonást összefoglal s pár szóban meríti ki politikája programját. Ezekben a velős, pregnáns jellemzésekben az essay-író igazi stílja csendül meg Schlauchnál, mely szerencsés plasztikával adja vissza az igazság egy-egy gondolatát.

Mint socialphilosophus, Schlauch a társadalmi nyomor, a jótékonyság, a keresztyéni szeretet, a tudományban elbizakodott emberi elme dőlfe, a vallásos hit és tudomány egyeztetése nagy kérdései körül eszmélkedik legszivesebben. Megannyi alkalmi beszédek ezek, a poliklinika, a Szent-István-Társulat, a Magyar Diák-Szövetség megnyitási ünnepélyein elmondva; de a szónok szelleme előtt ez csak külső ürügyül szolgál, hogy az általános emberi problémák magasabb régióiba emelkedve, szabadon csattogtathassa szárnyait s tudásának, tapasztalatának dús kincseit ragyogtathassa. *A szellemi fejlődés túl-*

súlya erkölcsi tartalom nélkül: ebben a thesisben stigmatizálja a kor betegségét, melyet, mint ő is meg van győződve, nem lehet hatástalan törvényekkel vagy üres frázisokkal gyógyítani. A theoriák bármily szépek legyenek, itt semmitse tehetnek, hanem csak a tettek, melyeket a szeretet sugall.

Ámde a tettek közül is elítéli azokat, a melyek csak az érdek-közösség szempontjából gyakorolják a jót. A humanismus ezen válfaja ellen, mely nem ritkán üzletszerű divattá válik s mely csak érdekből tesz jót, hogy azért vagy hasonló, vagy tán kamatostól visszafizetendő jóval vagy hírnévvel jutalmaztassék, Schlauch az igazi morál nevében kel ki, mint a mely nélkülözi azt a mozzanatot, mely egyedül adhatja meg a jótett valódi becsét (Istenért a szenvedőknek. 155. l.).

Tisztán tapasztalati és természettudományi alapon állva is, a vallás nagy igazságai végkövetkeztetéseire jut el Schlauch a magyar orvosok és természettudósok 1890. aug. 16-iki huszonötödik nagygyűlésén tartott hosszabb elnöki megnyitó beszédében, melynek tárgya „az evolutio és a létért való küzdelem“. Guyau is megjósolja, hogy a jövő század uralkodó jellege a sociologikus tudományok fejlődésében fogja találni kinyomatát. De akárminth legyen is, a biboros szerző azt a problémát kísérli meg megfejteni inkább fent vázolt értekezésében, hogy vajjon az evolutio és az ezzel járó létért való küzdelem átvihető-e a társadalmi életre s annak legfenségesebb nyilvánulásaira: a szellemi és erkölcsi mozzanatokra.

Felelete a kérdésre a leghatározottabban igenlő, mert hiszen — úgymond — az evolutio elmélete semmi újat sem hozott napfényre, a mi jobb, szebb, nemesebb és magasztosabb volna azoknál a nagy igazságoknál, melyeket a keresztyénség hirdetett. Új neveket alkotott, de egyetlenegy új erkölcsi igazságot nem volt képes felfedezni. Az öntudatos, személyes, teremtő legfőbb lény helyébe állította az öntudatlanul, vakon működő öserőt. A szerető isteni gondviselés helyébe tette a kényszer hatalmával működő természeti erőket, az erkölcsi törvényeket nem felülről származtatja, de alulról; a szeretet szót nem ismeri, hanem az embertársra átvitt önzést; a keresztyéni elvet: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat, helyettesítette az egoismus és altruismus szólamokkal. A haladás principiumául nem a nemes versenyt, hanem a nyers létért való küzdelmet állította; a keresztyénség tanát pedig, mely az emberi létnek kiindulási pontját és végcélját az igazságban és szentségben keresi, azaz, mely az értelem fejlődésének végcéljául az örök igazságot, az erkölcsi fejlődés-

nek pedig a lehető legnagyobb tökéletességet tüzi ki, helyettesítette a tudományos igazságok keresésével s az erkölcsi fejlődésnek utolsó stádiumával: *a hasznossági elmélettel*.

Íme tehát csak annyiban új az evolutio elmélete, hogy kizár minden magasabb szempontot s azért az emberi élet fejlődésében működő tényezőket értékekben nem emeli, hanem lealacsonyítja. De éppen ezért nem is képes megoldani a socialis kérdés problémáit, nem képes az emberiség évezredek fejlődéséből kinőtt társadalmi viszonyoknak irányt adni. A létért való küzdelem barátai ha hiszik is, hogy ezen elvből meg lehetne magyarázni a társadalmi egyenlőség eredetét és tüneményeit, de tanács nélkül állanak a küzdelem folytán kifejlődött társadalmi problema mikénti megoldása előtt.

Ellenben évezredek történelme bizonyítja, hogy az ember soha tompa megadással nem állott sem a természeti erőkkal, sem a társadalmi elvekkel szemben, hanem szellemi fönségében túlemelkedvén a nyers erőn, vagy az elvek végzetszerűségén, ezeket magasabb czélok szolgálatába szegődöttette. Éppen abban fekszik — mondja Schlauch — az embernek nemesebb természete, hogy a nyers küzdelemben beleviszi azon erkölcsi szempontokat, melyek isteni eredetüknél fogva abszolút jelleggel bírnak, melyek kötelezők, nem azért, mert az emberek önkénye alkotta, hanem mert egy magasabb kéz ültette a lelkiismeretbe azokat, ott ápolta és fentartotta és ezeknek engedi át a mérséklő hivatást. Az igazságot helyezi az érdek fölé, a jogot állítja a jog ellenébe. Korlátozza a merev érdekeket, közvetíti a végleteket, hogy így az együttlét lehetőségét és a megélhetést mindenkinek biztosítsa.

Idézi itt a bíboros főpásztor Henry George szép szavait is: „Azt hiszem, hogy a kötelesség gondolata nagyobb hatalom a társadalmi haladásban, mint az érdek gondolata, hogy a részvétben nagyobb erő fekszik, mint az önzésben. Azt hiszem, hogy minden nagy társadalmi haladásnak forrása és éltető ereje inkább abban van, ha másoknak életét jobbra, nemesebbé és boldogabbá tesszük, mint abban, ha csak magunknak akarjuk biztosítani az élvezetet, mert az igazságtalanul szerzett pénz az önzést mindig megvásárolhatja, mihielyt azt hiszi, hogy érdemes arra költeni, de az önzetlenséget nem képes megvásárolni“.

Slauch sokkal felvilágosultabb, semhogy tagadná, hogy a természeti törvények fatális kényszerűséggel működnek, hogy az ember is bizonyos tekintetben ezek alól ki nem vonhatja magát,

lévén maga is a természet gyermeke. De ezt csak egyik oldalának tartja az ember életének és pedig anyagi oldalának. Am az emberi lélek régen emancipálta magát a természet igája alól: szabadnak érzi magát, függetlennek és a természet urának. „Sem az élet — fejezi be fejtegetéseit a szerző — sem a halál nem teszik őt egyenlővé a növényzettel, vagy az állattal. Közte és köztük lényeges a különbség. A tudós virrasztása, az államférfi keserűségei, a tanító szorgalma, a szülők gondja, a szeretet átkozatkészsége, a lemondás, a meg nem érdemelt szenvedés, a szegénység türelme, a hazáért és emberiségért való önfeláldozás — mindezek jobb sorsra érdemesek, mintsem hogy az állatokkal együtt egy sir és egy feledékenységgel takarja.“

A „Divina vis movens a socialis kérdésben“ című tanulmányban ugyanezen fejtegetéseket fűzi tovább az illustris nevű szerző. Az európai társadalom mélyreható átalakulása aggodalmakra hangolja őt is a r. katholicismus jövője felől. A socialismus rémképe nyugtalanítja, Brunetiére híres jelszava: „a tudomány csödjé“ a magyar katholicismus ragyogó szónokát is a kulturális haladás megtagadására vezeti. Éles és sötéten színezett kritikával tör pálczát a tudományos nihilismus fölé, mely „nem tud egy életre való eszmét adni — mint Huxley mondja — a mely a rettenetes katasztrófát elhárítsa“, csak zavarodottan tapogat és sem módot, sem eszközt nem nyújt a felijesztett értelemnek és érzelemnek, hogy nyugodtan nézzen a jövő elé. Készített romboló eszközöket, melyekkel a mai civilizációt légbe röpíthetik, de üresen hagyta a szíveket. Elhagyta azt a tért, mely hivatásánál fogva megilleti s melyen, ha megmarad, törekvései és vívmányai előtt meghajol mindenki; a helyett társadalmi tudomány akart lenni s magának követelte a vezérszerepet korlátlanul, függetlenül, kizárólagosan.

És a szerző sorra veszi itt Lombrosot, a ki az atavismus elmélete által, mely szerint a jó s rossz testi és lelki tulajdonságok a szülőktől átszármaztatnak a gyermekekre, büntetlenséget kíván biztosítani egész generációknak; — Ibsent, a kinek minden iratában az eredeti bűn, a megváltás, a bűnbánat, oly nagy szerepet játszik; — Balfourt, a vallás alapjáról, Kiddet a socialis evolútióról írott műveikkel, a kik mind azt mutatják, hogy a *divina vis movens* a kedélyeket mily mélyen foglalkoztatja.

Ebből látja Schlauch, hogy midőn maga a kulturtudomány megdőbbsenve, tanácstalanul áll azon a magaslaton, melyet oly nagy fáradsággal ért el, midőn maguk a kulturtörténészek elismerik, hogy

a vallás már kezdettől fogva a civilizációnak tartós, változatlan tényezőjét képezte, — nem lehet tagadni, hogy a vallás ma is nagy hatalom, melylyel a tudománynak számolni kell. Ez az isteni erő, mely teremtette, hatványozta és virágzásra emelte a kétezer éves európai civilizációt: ezen erő nem halt ki soha, működött nyugodtan a legrettenetesebb katasztrófák közepette, működik ma is, midőn a társadalom alapjában megrendültnek látszik.

Elismeri ő is, hogy a tudomány befolyását a művelődés menetére nem lehet kicsinyelni, sőt elismeri a fontos szerepét a keresztyén művelődés evolútiójában is. De a társadalmi erkölcsök fejlesztésére az emberiségnek szüksége van egy mozdulatlanul álló sziklára, melyen az emberi romboló szenvedélyek megtörjenek; szüksége van a keresztyénségre, mely képviseli azon magasztos eszményt, mely után az emberiség tör, mely képezni fogja azon mentődeszkát, mely a hajótörés után ismét a boldogság révpartjára fogja vezetni a társadalmat.

A tudomány tehát — mondja Schlauch — ne érintse érdes kezekkel és illetéktelenül azt, a mi az emberi fölénynek és méltóságnak egyedüli megkülönböztető jellege, az eszményszerűséget a haladásban, mely az Isten gondolatban csúcsosodik ki, s a lélek halhatatlanságát, mely nélkül az emberi életnek létoka esztelenség. Eszményszerűség és halhatatlanság, ez azon két eszme, melyet a tudomány sohasem lesz képes az emberi szivekből kitörölni és Schlauch ezen magasabb mértékével méri kultúrtörékvéseink jogosultságát, ezeket ismeri fel fixpontoknak, melyek lelki tájékoztatásainkban a vezérlő gondolatot kell hogy képezzék, mint közvetlen valóságot, mint az érzés tényét látja erkölcsi lényünk e két rendeltetését megadva világrendünkben; nem keresi a hit és tudás mesterséges ellentéteit, de azok összhangzatát veszi gondolkodása alap-postulatumául. Bármily nagy tehát a tudomány hatalma, ismétli Schlauch a magyar főiskolai ifjúsághoz tartott beszédében, a tudomány nem ignorálhatja az életnek legfőbb éltető erejét, legbiztosabb alapját: az erkölcsöt és ennek legfőbb sanctióját: a vallást.

Az évezredek óta tartó evolúcióban, ha keressük a principium movens, azt fogjuk találni, hogy az túlnyomóan az ethika terén található. Öntudatlanul vagy öntudatosan, ez befolyásolta az egyeseket és a társaságban egyesített népeket; úgy találjuk, hogy ezen principium mindenkor ész- és természetfölötti volt. Ezt maguk a pozitivisták is

elismerik és nem lehet az időpontot megjelölni — a mai napig sem — a melyben az hatását veszítette volna.

Az ethikai principium mélyen gyökeredzik az embernek egész valójában: a ki ezt tagadja, az az emberi nem fejlődését nem figyelte meg teljes lényegében. A tudomány hatalmas tényező volt, de sohasem bírta odáig elvinni, hogy az emberiségben ezen vele született tulajdonságot vagy előlthette, vagy csak nélkülözhetővé is tehetette volna, sőt bizonyos, hogy a nemzetek csak akkor haladtak, a midőn a tudomány az ember lelki életének ezen leghatalmasabb ágensét, tudniillik a morált és vallást tiszteletben tartotta. A tudományos Róma morál nélkül megbukott.

És e felfogást igazolni fogja a socialis tudomány, mely a jövő század evolutióját vezetni fogja. Ez be fogja bizonyítani, hogy a socialis kérdés a morál kérdése, de nem azon morálnak, mely conventiónális és a melynek utolsó principiuma az emberi ész, hanem annak, mely a vallásban bírja a természetfölötti szentesítést.

Azután rámutat arra, hogy Angliában a tudománynak legújabb termékei elhagyván az anyagelvű bölcészetnek meddő vergődéseit, magasabb szempontból kezdik tárgyalni a socialis kérdéseket. A „mélyen erkölcstelen elméleteket“ — mint azokat a ma is élő Lecky nevezi — felváltják más oly tudományos munkák, melyek az erkölcsi érzelmet és ezzel együtt a vallást az emberi elme kiegészítő részének tekintik. Ezen tudósok szemében a vallás már nem phenomenon, mely az emberiség gyermekkori sajátsága, hanem feltétele, sőt jellemvonása az egész emberi nem evolutiójának. A mint hogy a civilisatio haladása, vagy pangása, avagy visszafejlődése szorosan összefüggött mindig a valláserkölcsi mozzanat emelkedésével vagy hanyatlásával. A civilisatio felülete lehetett fényes, kápráztató, míg annak belseje már korhadásnak indult. Caesar idejében Hercules oszlopaitól az Euphratig a régi vallásokból kihalt az éltető principium. de ezzel ugyanazon éltető principium is kihalt a római társadalomból, összeroskadt és az imperatorok minden erőlködése sem volt képes ezt megakadályozni.

Elég idéznünk Müller Miksát, a nagy philologot, a ki egy felolvasásában mondja, hogy azok közt, a kik hitetlenséggel, vagy atheismussal kérkednek, alig van néhány, a ki saját szorgalma, fáradságos tanulmánya és vizsgálódása után lett azzá, a legnagyobb rész csak szajkózza azt, a mit másoktól hallott.

Azért ajánlja Schlauch is ezen újabb kulturbölcészeti termékeit az angol literaturának, bárha azokban majdnem mindenütt az angol és anglikán szellem és felfogás uralkodik.

Ezekre utal ő is, mint a melyekből megtanulhatni, hogy bármily hatalmas is volt legyen a tudománynak befolyása az emberi nem fejlődésére, mégis sehol sem birta nélkülözhetővé tenni a valláserköles mozzanatokát, sőt hogy ezek túlnyomó hatással voltak mindenütt ;

hogy valamint a fejlődés kezdeményezése nem az észnek tulajdonítható : úgy az ezredévek vagy egyes századoknak mozgalma nem volt pusztán intellectualis ;

hogy végre az emberiségnek, mint élő organismusnak fejlesztésében az ész ugyan fontos tényező, de nem egyedüli ; hogy nem úttörő. hanem csak fejlesztője annak, a mit a kívülre és nélkülre működő szocialis erők teremtetek.

Ezen erők pedig az etikában gyökeredznek, legnyomatékosabb kifejezésüket pedig a keresztyénségben találják.

Mint az idők nagy tanulságát mutatja be Schlauch, hogy a legnagyobb tudományos elmék ma a valláserköles érzetet a haladás általános normatívumának tekintik, mert ezen érzet lényeges tulajdona azon lénynnek, melyet embernek nevezünk ; a tudomány csak accessorium, szerzett tulajdon, mely eszköz a haladásra, azt befolyásolja, hatványozza és diesőségét hirdeti azon észnek, mely csodálatos műveket létesít, de mely egymaga rideg, száraz és sem az élet, sem a társadalom problémáit nem képes megoldani.

Hit és tudomány tehát végelemzésben egy forrásból csergedeznek. Isten a természetesnek és természettőlöttinek teremtetője, e kettő tehát nem állhat ellentétben. Egyeztetésüket megtalálja a kitünő szerző a bibliában, a mely bár a természettőlötti revelatióknak könyve, de a tudomány által sem tagadható meg. A tér, melyen Istennek e két manifestációja áll, nem ellentétes, csak különböző. Igaz, hogy a biblia a profán tudományoknak nem forrása, nem is ezéja a tudományosan vitatható tételek felállítására, de azért az adatok, melyeket tartalmaz, igazak, bár mindig az üdvösséggel viszonyítva adatnak elő A revelatio az ész szabadságát nem nyomta el, mert viszont a természetes észnek és emberi szorgalomnak az ismeretek különféle ágaiban tett kutatásai, felfedezései sem czáfolták meg a bibliát, sőt naponta szaporodnak az adatok, melyek mellette bizonyítanak. (Előszó „A biblia és a tudomány“ czimű műhöz, 1896.)

Vázolja itt Schlauch is azon mind többek által feismert igazságot, hogy a tudomány már ma lépésről-lépésre igazolja Mózes logikáját, p. o. a teremtés leírásában, úgy hogy elmondhatni, mikép Mózes négyezer évvel előzte meg a tudományt. Vagy tagadhatni-e, kérdezi egy

francia tudós, Pesnelle nyomán, hogy Mózes nem oldotta-e meg a világosság kérdését a modern természettudomány értelmében már több ezer évvel ezelőtt, mielőtt még a fényrengés elmélete felmerült volna, mely megtanít bennünket, hogy a világosság nem a napnak kisugárzása, hanem az imponderabilis fluidumnak mozgása? S kétségbevonható-e, hogy Mózes leírása összhangban van a természettudománnyal, midőn leírja az általános teremtesben a fejlődésnek fázisait, a mint azok a természet törvényeinek hatása alatt feltűntek? Vagy állítható-e, hogy ellentétben volna a geológiával, midőn leírja azon sorrendet, melyben az élet mindenféle irányban nyilvánult? Vagy a teremtes-történettel, midőn azt mondja, hogy Isten teremté a lényeket, mindegyiket a maga faja szerint és a gyengébb fajokat és magát az embert a légkör és a földrétegek természete szerint? Tagadhatjuk-e, hogy azok az ásatások, melyek most Chaldea-ban és Assyria-ban történnek, csodálatos módon megerősítik Mózes elbeszéléseit?

Valóban, a mióta a hieroglyphok és az ékírás olvasása lehetővé tette a kiásott emlékek és sírkövek megértését, azóta a bibliának hitelessége és tekintélye napról-napra növekszik, úgy hogy nem egy tudós nem az aprioristikus philosophemákat, hanem a bibliai adatokat veszi tovább vizsgálódásai kiinduló pontjául.

Azután előadja a természet nagy kutatóinak véleményét az emberi ész végességéről. Maga Claude Bernard, kinek tanúsága bizonyára nagy fontossággal bír, kijelentette, hogy a végokok, melyek a dolgok eredetére vonatkoznak, előttünk teljességgel hozzáférhetetlenek. Dubois Reymond is hét pontot jelöl meg, melyeknek magyarázatában hiában fáradozik a tudomány; az erő és anyag lényegének megértése, a mozgásnak eredete természetfölött mozgató erő nélkül; az egész természetben észlelhető céltudatos berendezés; az érzés mikénti létrejötte; az észszerű gondolatnak, reflexiónak és a nyelvnek eredete; az akarat szabadsága, az élet kezdete. Ezekre mondhatta azon emlékeztető szót: *ignorabimus*.

A vaskos két kötet tartalma többi részét az egyházpolitikai kérdésben elmondott beszédek teszik, és pedig a vegyes házasságból született gyermekek vallásáról, a polgári házasságról, a vallás szabad gyakorlatáról, a felekezetenélküliségről stb. tartott beszédek. Ismerjük e kérdésekben a katolikus főpapság magatartását, melynek valóban senki sem volt hivatva precisebb és az érvek erejében gazdagabb, a styl fordulataiban tetszetősebb formát adni, mint Schlauch, az egyházpolitikai viták ellenzékének legkiválóbb alakja. Ezekben a beszédek-

ben sem az egyházi és dogmai oldal a túlnyomó; legtöbbnyire a politikai bölcsелем és államtudomány, a jog és czélszerűség szempontjaiból szól a kérdésekhez, s azokból veszi célba a javaslat sokat vitatott gyöngéit. Szerencsés inspiratiója a felekezeti elfogultság, a rideg kánoni álláspont helyett így találja meg épen a szabadelvűségben azt a bástyát, mely mögül p. o. a vegyes házasságból született gyermekek vallási hovatartozósága kérdésében támadja a javaslat intézkedéseit. Nem a szabadelvűség követelményeinek, ellenkezőleg az állami mindenhatóság proklamálásának látja azt a törekvést, hogy az állam, mint kényúr, két vallást parancsoljon a családra, ketté szakítsa azt, a minnek a természet rendje szerint egynek kell lennie s a gyermeknek oly vallást adjon, a melyet ő akar. Becsesek e fejtegetésekben a javaslatok legislatorius történetére vonatkozó részek, a kodifikáció műve egyes fázisainak ismertetése, a külföldi törvényhozással összefüggő adatok, az 1868: LXXX. t.-cz. létrejötté körülményeinek feltárása, a mire nézve mint érdekes leleplezés kelthet figyelmet a tudós egyházfő azon állítása, hogy br. Eötvös József a törvényt nem a mai formában terjesztette elő, ő a szülők szabad elhatározását kívánta biztosítani. A képviselőház ezt elvetette s helyébe az állam akaratát állította, de a főrendiházban, melynek bizottsága az eredeti szöveget helyreállította, Eötvös miniszter egyszer sem szólalt föl a képviselőház módosítása mellett, az összes jelenlevő püspökök pedig, számszerint 15-en, mind ellene szavaztak.

Egyes gondolatai az igazság ércztömörségével bírnak s lapidáris kifejezései a bennök foglalt eszmének. „Én azt hiszem — így jelzi álláspontját a vegyes házasságból származó gyermekek kérdésében — hogy erkölcsi tényezőkben az egyensúly nem a számarányban, hanem a jogelosztásban van. Ha a gyengébb oly arányban és oly terjedelemben gyakorol jogokat, mint az erős, és ha e joggyakorlatot a törvény védi: akkor az állam megtette azt, a mit a jogvédelem tekintetében megtenni köteles.“ Éles kritikával elemzi a liberalizmus jelszava alatt lappangó benső ellenmondásokat és hypokrisist. Nem sajtáságos-e, hogy ha a liberalizmus vonalán megtaláljuk a szélső elemek rajongóit, ugyanott megtaláljuk az állami mindenhatóságnak híveit is? És helyesen, sok politikai érzékkel keresi ennek rejtett okát ott, hogy „a nemzetet akarjuk az ideális intézményekhez és nem az intézményeket a nemzet gerinczéhez alkalmazni“. Pedig, teszi hozzá, ha sok építeni valónk van még Magyarországon, azt se kellene felednünk, hogy még több megőrizni való van és hogy a mul-

taknak fenmaradt emlékeiben és institutióiban sok olyan van, a mi közös kegyeletnek tárgyát képezi.

„A pártérdek nem mindig nemzeti érdek“, így kiált fel a főrendiháznak 1894 május 9-iki ülésén a polgári házasságról tartott beszédében, melynek tendenciája annak a gondolatnak kifejtése, hogy a házasság társadalmi és nem állami, sem politikai intézmény s azért a családból kisugárzó corruptio előbb a társadalmat rontja meg és általa az állami és politikai viszonyokat, holott a politikai corruptio az állami életnek ingatag természete nem képes szilárdságot adni egy institutiónak, mely természeténél fogva az államon kívül esik. Erre az axiómára alapítja azt a tételt, hogy a házasság az emberi rendelkezés elől elvont szentély, mely a társadalmi fejlődésben alakilag a művelődési foknak, lényegileg megközelíthetetlen titokszerűségnek jellegét hordja magán, egészben pedig mindenkor és minden tekintetben a társadalmi szellem és művelődés alapját képezi. Nem is volt nemzet, mely fejlődése tetőpontján, erkölcsi életének fénykorában a házasságot oly szentélynek ne tekintette volna, melynek erkölcsi oldalához nyulni az államhatalomnak tiltva volt.

De a jog- és állam-elméletek fonalán is érdekesen vezeti le Schlauch a házasság intézményét, mint olyat, mely az államalakulásokat megelőzte s mindig „institutum sui generis“ maradt. Épen azért, ha a jogállam theoriája állana is, szerinte abból az állam azon jogát, hogy a házasság felett kizárólag intézkedhessék, levezetni nem lehet. mert ha általában a házasságjog az államszféra fogalmában befoglaltatnék, ha az államnak attribútuma, kizárólagos dominiuma volna, akkor annak kellett volna lennie mindenkor és mindenütt.

Súlyos és tartalmas az a polemia, mely Schlauch beszédeiben az egyházpolitikai reform törekvései ellen foglaltatott. De tartalmát és súlyát legjobban jellemzi, hogy ma is, midőn már a közvélemény rég napirendre tért ez alkotások bírálata felett s átengedi az életnek az utolsó szót, mely minden intézmény gyakorlati használhatósága fölött utolsó fórumban van hivatva dönteni, nem tűnik föl anachronizmusnak e beszédek figyelmes tanulmányozása, mert bennök az objectív látkör örök szempontjai, az eszmék küzdelmeinek tiszta fegyverei kötik le az érdeklődésünket.

A „munkás-kérdés“ cím alatt a szerző a nemzetgazdasági theoriák szövevényeibe világít be a keresztyén hit és az evangélium fáklyájával. A keresztyén socialismus nagy programjának körvonalai bontakoznak ki itt vizsgáló elméjében, midőn fejtegetései alapjául

két pontot vesz föl: hogy a munkásnak nem szabad igazságtalannak s a tőkének nem szabad erkölcstelennek lenni. Békítő és kiengesztelő momentumokat keres abban az óriási harcban mely a tőke és munka közt világszerte megindult s e momentumokat meg is találja, midőn a tőkeszerzés jogát, mint az embernek Istentől alkotott természetjogát domborítja ki, de egyúttal a tőkét nyitja meg, mint a munkának forrását mindazok számára, kik ilyenl nem bírnak.

A socialis jelszavak nagy hangú frázisait a tudomány és tapasztalat által megállapított értékekre szállítja alá, a nélkül, hogy szemet hunyna azért az emberi nyomor küzdelmes verejtéke, a sors és a társadalmi rend kiáltó igazságtalanságai előtt. A socialismus nagy kérdéseivel behatóan foglalkozó elme studiuma ez a tanulmány, mely Schlauch kiváló érdeklődését mutatja a socialis problémák gyakorlati megoldásának módozatai iránt is. Tudja és ismeri a munka mechanizmusának törvényeit, a termelés és értékesítés föltételeit s józan ítéllete bele tud hatolni a kathedra-socialismus rendszerének minden gyöngéibe. Nem mindig új, de mindig helyes eszmékkel küzd a socialismus fenyegető veszélye ellen. A takarékoságban, mint tőkeképző erőben látja meg a munkásosztályok anyagi sorsa biztosításának egyik hathatós eszközét. Védi a magántulajdonnak Istentől rendelt intézményét s kimutatja azt a végzetes tévedést, mintha a munka csak egyetlen tényezője lenne a termelésnek.

Epen úgy vitatja a nyereségnek a kockázatból meritett jogosultságát is, szemben azzal a követeléssel, hogy a munkás a nyere-ményben egyenletesen részesüljön, valamint a nyolcz órai munkaidő jogosulatlanságát. Szépen jegyzi meg Schlauch, hogy a munka szabadság; föltételezi, hogy a munkás annyi munkát vállalhat, a mennyit önmegrontás nélkül elbir s a mennyire szüksége van, hogy magát és családját tisztességesen fentarthassa. Igaz, hogy erre a socialismus azt feleli, hogy a munka állami szabályozása esetén egyéni szükségletekről nem lehet szó — minden egyes és család szükségleteit a jogosság határáig ellátja maga az állam. Viszont a termelés azon tényezőit is, melyek nem függenek közvetlenül a munkától, annyival könnyebb lesz az összeség javára értékesíteni, mivel a termelés összes eszközei az állam kezében lesznek s mivel például az ingatlanok értékének véletlen esélyektől függő emelkedését ma is jogosan aknázza ki az állam és hatóság a maga előnyére.

Ezeknek az ellenvetéseknek czáfolatába Schlauch nem bocsátkozik, miután nem célja a társadalmi gazdaság minden jelenségére

kiterjeszkedni. De azok az elvek, melyeket a ferde communistikus világnézet s a collectivismus kinövései ellen szegez, a kérdések mélyebb búvárlatából meritvék. Meg van győződve e törekvéseknek a civilizáció egész jövőjét, az emberi nem haladását veszélyeztető jellegéről s jóakarattal, a keresztyéni szeretet buzgalmával igyekszik arról másokat is meggyőzni.

Hanem aztán viszont nem zárkózik el a capitalismus visszaéléseitől sem. A lelkiismeretlen tőke teremti meg — úgymond — azon veszélyes helyzetet, mely két részre osztván az emberiséget, felkölt az osztályok egymás elleni gyűlölségét és az irigységet, a gazdagabb osztálynak tehetetlenségét, és a szegényeknek kétségbeesését, keveseknek jólétét, millióknak nyomorát s így meggyengíti a társadalmi kapcsolatokat.

Ezért mondja ki nyíltan is, hogy az egyház a socialis kérdés megoldásában magának részt követel, nem az anyagi érdekek mérlegelésével ugyan, de a valláserkölcsei szellem fölkeltségével.

Nem is lehet tagadni, hogy Schlauch csak az egyházatyák nyomdokain halad, midőn a tőkét jogosultnak, becsületesnek kívánja elismertetni az egyház részéről is. Ez volt a római egyház nagy kánonistáinak az álláspontja is, mert minden anyagi jólétet az Istentől származtatottnak vettek föl. De a bíboros író még tovább fűzi az erkölcsös és becsületes tőke melletti érvelését. Mert hiszen vagyont sem lehet szerezni takarékoság, mértékletesség és önmegtagadás nélkül.

Már pedig mindezek keresztyéni erények is, mindezek bizonyos erkölcsi tőkét tételeznek föl, melyek csakis a természetfölötti életre való tekintettel nyernek magasabb jelleget.

Így értelmezi az egyház hivatását XIII. Leó encyklikája is, a socialismussal szemben. A római katolikus egyház védi az erkölcsi alapot, melyen a mai társadalom nyugszik, szentnek kívánja tartani a tulajdonjogot, legyen a vagyon nagy vagy kicsiny, a mások nyomorával nem törődő tőkét azonban kárhóztatja s védelmébe veszi a szegényt, legyen az iparos vagy munkás. Inti azokat, a kik földi javakkal megáldva vannak s figyelmezteti, hogy a gazdagság nem szabadít meg a szenvedésektől s hogy az örökéletre ez nem szükséges, sőt sokszor ártalmas. „Azonban mivel bővelkedtek, abból adjatok alamizsnát és mindenetek tiszta lesz“ (Luk. XI. 41.). Csakhogy ez a kötelesség — végzi az író — nem a jog követelménye, hanem a végső szükség kivételével a szeretet s ezért a törvény útján erőszakolni

nem lehet. De szentesítést nyer e kötelesség, erősebbet, mint a földi törvényhozó vagy bíró szentesítése, t. i. az örök bíró szentesítését, ki a jótékonyt parancsolja.

Végigmenve nagyjában így a tartalmas művön, mely mintegy szellemi hagyatékát képezi a népszerű főpap élete munkásságának, gondolkodása leszűrt s megérlelt eredményeinek; nem tagadhatjuk meg tiszteletünket a genius komoly szárnyalása előtt, mely a magas történet-philosophiai látkörrel, meggondolt szabadelvűséggel művelt és tisztult felfogást párosító elme mélyenjáró szemlélődéseiben lüktet előttünk. Ritka adománya a léleknek, mely a szűk orthodoxia egyoldalúságait lerázva magáról, emberi lénye harmonikus világába tudja olvasztani a legactualisabb vonatkozású kérdéseket, melyek pártokat, felekezeteket, tudományos és gazdasági érdekesoportokat tüzelnek egymás ellen szüntelen harcra, s melyeknek kibékítő megoldását, mint Schlauch is vallja, csak a humanismus szellemétől áthatott vállalásos világfelfogás biztosíthatja

V.

A parlamenti rendszer jövője.

Az összes nagy politikai és társadalmi kérdések között, melyek a gondolkozó elméket foglalkoztatják, egy sincs, melynek irodalma oly sűrű egymásutánban vetné fel a forrongó eszméket, mint a parlamentarismus problémája. A kik a parlamenti kormányrendszerben csak egy jó vagy rossz expedienst látnak, melynek alkotmányjogi fictiói segítségével Európa legtöbb állama a socialis átalakulás mély örvényein egy század óta több-kevesebb sikerrel átevezett — azok immár kezdetnek fogják az orthodox parlamentarismus doctriner hiveivel, hogy a jövő esélyeivel szemben megmentsenek a mit lehet a hanyatló rendszer intézményeiből, vagy átformálják azokat az új társadalmi rétegek növekedő igényeihez mérten, melyek mind hevesebben és sürgetőbben követelik a meghallgatást. Ez a nagy mozgalom, mely napról-napra szélesebb hullámokat vet, nemesak az alkotmányos monarchiákban jelentkezik, de kiterjeszkedik a köztársasági államformák közt élő nemzetekre is s orvoslást keres a szabad intézmények egyes elfajulásaira, melyek a tiszta demokrácia törekvéseivel ellenkeznek. Ezen szellemi nízus egyik terméke a francia Jules Arzens könyve is.¹

¹ Jules Arzens: „L'échec du regime parlementaire“. Paris, 1898.

Arzens úgy van meggyőződve, hogy a polgárok még nem vették ki minden politikai jogaikat: különösen a referendum intézménye még meghonosításra vár Franciaországban. Elfogadja azt a Barboux elnöksége alatt álló mérsékeltabb szabadelvű köztársasági unio is, a mihez még Jaurés és a socialisták a népkedzdemény jogát is hozzáveszik, úgy a mint az Svájcban functionál. A municipalis referendum formája már is szelvében hódít.

Más oldalról azonban a mérsékelt republikánusok még mindig két nagy 'párt megteremtéséről s egymást felváltó kormányzásáról álmodoznak. Egyik lenne a jobb, az ország minden conservatív elemeivel, a másik a bal, mely körül a demokratikus erők csoportosulnának. Nem új ez a törekvés, felszázad óta, mióta Franciaországba a parlamenti kormányrendszert bevitték, mindig azon töprengtek, hogy Anglia utánzására két nagy politikai áramlatot teremtsenek. Csak nem rég fejtegette a „Temps“. Franciaország irányadó lapja, hogy a parlamentarismus nem állhat fenn soká hatalmas és erősen szervezett pártok nélkül, a milyen lehetőleg kettő kívánatos, mint Angliában s a melyeknek első föltétele, a teljes összetartás és fegyelem. Csakhogy míg a Temps nem is nagyon távolinak látja az időt, mikor ez meg fog valósulni, Arzens kevésbbé optimista s egész érvelése arra irányul, hogy bebizonyítsa, mikép a parlamenti kormányrendszer Franciaországnak nem való, jelenlegi alkotmánya pedig egy hybrid forma, mely a monarchia és a köztársaság között ingadozik.

Az angol alkotmányjog nem írott törvényen, hanem elfogadott szokásokon alapul. A parlament évenkénti összehívása sincs sehol előírva. Adók megajánlása tekintetében az alsóház kezdeményi joga is csak hosszú szokásra támaszkodhatik. Általában a közhatalmak viszonyának nagy kérdéseiben az írott jog néma marad. Mégis egyetemes kormányzati rendszerre igyekeztek fejleszteni azt, a mi Angliában csak a faj és a historia, a százados szokások és hagyományok hosszú idő által szentesített folyománya volt. És különösnek találja Arzens, hogy annak ellenére, hogy a köztársaság megalapítása óta a törvényhozási választások egyetlen egyszer sem szolgáltattak szilárd többséget a megalakult kormánynak, mégis vannak politikusok Franciaországban, a kik hisznek az angol rendszer végleges győzelmében. Sőt osztottnak e nézetben előkelő nevű professzorok is, mint p. o. Esmein.

Már pedig világos, hogy napjainkban még oly országokban is, a hol a politikai szabadság legjobban virágzik, érezhető hajlam mutat-

kozik a régi pártok felbomlására s új pártok képződésére. Másfelől a fegyelem szelleme is mindjobban gyöngül. Jól látja a modern kormányrendszer classikus formáját fenyegető ezen veszélyt Laveleye is, a ki nem habozik kimondani, hogy a parlamenti rendszer mindenütt, a hol elfogadták, válóponttra jutott. Angliában megszűnt működni, Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Ausztriában és Görögországban meddő kísérletekben merül ki. Méltán fejezheti ki aggodalmát Laveleye, vajjon a századvég nem vonja-e magával teljes bukását?

Könnyű volt. füzi tovább elmékedéseit Laveleye, kormányozni Angliában is, a míg csak két párt állott szemben, a whig és a tory, majdnem egyenlő erővel, mindegyik jól fegyvelmezve, hogy el ne bukják az ellenfél egyesített szavazatai alatt. Ma azonban radikális és ir párt alakult a whig-ek és tory-k nem tarthatják meg a hatalmat, ha e két csoport ellenök van; szükséges tehát legalább egyikük támogatását biztosítani. Ez az engedmények és kompromisszumok rendszerére vezet. Az utolsó Gladstone-kormány például csak úgy alakulhatott meg, hogy helyet adott kabinetjében a radikális párt előkelő tagjainak, egy Brightnak, Chamberlainnek, Dilke és Mundellának, kiknek közreműködésük nélkülözhetlenné vált. Ők adták meg az irányt úgy a bel-, mint a külpolitikában, koczkáztatva még azt is, hogy elidegenítik a régi whig-párt kiváló tagjait. Hasonlóképen járt el Salisbury, ki tory kabinetje alakításánál whig unionistákat fogadott be.

Természetes, hogy az angol parlamentarismus védői aggodalommal látják a pártok szétforgácsolódását és a politikai pártok helyébe egyes csoportok betolakodását. Ma már a német birodalmi gyűlésen a következő pártok vannak: conservatív párt, birodalmi párt, két szabadelvű párt, a nemzeti szabadelvűiek, a reformista socialisták s a socialisták. Csak Belgium rendelkezik a parlamentarismus korrekt működéséhez szükséges két párttal. Ott csak két fontossággal bíró párt van a kamarákban: a katolikus és a liberalis. Csakhogy elég különösen, míg a polgári osztály van áthatva a XIX. század szabadelvű eszméitől, addig a tudatlan nép ragaszkodik a régi hithez.

Érdekes az a párhuzam is, melyet Arzens a tiszta democratia és a parlamentaris államformák között a kormányzat állandósága tekintetében von meg. Míg Leroy Beaulieu szerint Franciaországban a ministeriumok átlagos tartama két hónap, addig Svájcz büszkén hivatkozhatik miniszterei hosszú szolgálati idejére. Schenk 30 évig

volt minister, Noef 27 évig, Welti 25 évig, Knüsel 20 évig, Droz 17 évig, Hammer 15 évig, Ruchonnet 12 és Dubs 11 évig.

Ezek előre bocsátása után Arzens annak a részletes fejtegetésébe bocsátkozik, hogy különösen a mi Franciaországot illeti, a parlamentarizmus kormányzat, mely lényegesen monarchikus és angol eredetű intézmény, mért nem honosodhatik meg soha Franciaországban? E kérdés megvilágítására idézi Laveley-t is, ki nyíltan hirdeti, hogy a legnagyobb s talán az egyetlen veszély, mely Franciaországban a köztársaságot fenyegeti, a parlamentarizmus tökélytelensége.

„De — folytatja Arzens — Franciaország veleszületett tulajdonságai közt nincs meg az a türelem, nyugalom és mérséklet, mely az angol temperamentum alapvonását képezi.“ Majd hozzáteszi, hogy egy nép politikai szabadsága ép oly kevésbé bizható egy pártra, mint egy emberre, mert egyiket is, másikat is a közös törekvés arra ösztönzi, hogy visszaéljen a hatalommal, mihelyt az kezei közé kerül. Ellenben, ha a nemzet teste több fractióra oszlik, egyik sem erőszakolhatja ki a maga külön akaratát, egymást fogják ellensúlyozni s a törvények tisztelete annál jobban marad biztosítva. Példákat hoz fel a francia parlamentarizmus történetéből, I.ajos Fülöp utolsó éveiből, a mikor a corruptio az állam bevallott hatalmi eszköze volt, melyet Louis Blanc a legszenvedélyesebb szavakkal ostromozott. „Mindennel — úgy mond — aljasan üzérkedtek, a szavazatokat talléronként számlálták, czégért emeltek a lelkiismeretnek, megvásárolták a becsületet, áruba bocsátották a törvényt.“ Lajos Fülöp maga is osztozott miniszerelnöke nézeteiben s a corruptio behatolt a Tuileriákba s a ministeriumokba. „Egy valaki — mondja Louis Blanc — elítéltetett, mint hamisító s ez a hamisító a királyság legelőkelőbb családjaival állott rokonságban, hercege volt. Egy másikra a peerek kamarájában süttették rá, hogy zsaroló, s e zsaroló a király egyik ministere. Valaki egy hirhedt pörben úgy szerepel, mint a ki hatalmi állását használta fel egy hivatal áruba bocsátására. S a hatalommal való visszaélésnek ez a bűntársa az államtanács elnöke. Nem lehet tehát több illúzió, a fátyol felülről hasad.“

Kiemeli Arzens, hogy a jelenleg fennálló parlamenti alkotmányt is 1875-ben a köztársasági párt tisztán hazafiságból, lelkesedés nélkül szavazta meg, de nem tett ígéretet, hogy örökre fentartja. Sőt el volt határozva, a mint lehet, olyan kormányformával helyettesíteni, a mely kevésbbé vág össze az alkotmányos monarchiával. De különösen

1889 óta áll szemben két határozottan körvonalozott elv; egyfelől a demokrata szellem, mely a nemzet képviselői számára követeli a kormányzati politika tényleges vezetését, másfelől a mérsékelt köztársasági párt s a conservatívek, kik előtt a végrehajtói hatalmat túlsúly illeti meg a törvényhozói hatalom fölött.

Az 1875-diki alkotmány tervezői célja egy oly köztársaság szervezése volt, mely lehetőleg hasonlítson a monarchiához. Valóban — mondja Arzens — sehol a különböző fajú s eredetű reszpublikákban nem található példáját az államfő azon jogának, hogy feloszlathassa a Gambetta által Franciaország községei főtanácsának nevezett senatus által a nemzeti képviselőket, sem azon kivételességének, mely őt a közönséges polgárok fölébe helyezve, fölmenti a felelősség alól s személyét érintetlenné és sérthetlenné teszi.

Bizonyos, hogy sem a svájci köztársaságban, sem az Egyesült-Államokban a nemzet képviselőjének feloszlatási joga nem illeti meg a végrehajtó hatalom fejét s ily elnöki praerogativa követelése senkinek eszébe nem jut.

Ennek a ténynek okát abban találja a szerző, hogy az 1875-iki törvény alkotói közt sokan voltak és jelentékeny egyéni súlylyal a születésük és meggyőződésük szerint monarchisták, kik csak nehezen mondtottak le a királyság azonnali helyreállításáról.

Maga Numa Droz, a svájci szövetség egykori elnöke úgy ítéli meg a francia köztársaságot, hogy „abban az elnök örökölte az alkotmányos királyok majd minden előjogát. Elvben fel van ruházva a végrehajtó hatalom teljességével, ő nevez ki minden polgári és katonai tisztségre, kegyelmi joga van s a fegyveres erő fölött is rendelkezik. S erre az elnökre, a kire oly jelentékeny hatáskör hárul, a törvény csak a felségárulás alig képzelhető esetében ró bizonyos korlátolt felelősséget. Ebben is majdnem egyenlő az alkotmányos királyokkal s ezek felelőtlenségének következményeiben ő is osztozik“.

„Az angol alkotmány — mondja tovább Numa Droz — talán túlságos mértékben szolgált mintául más államok alkotmányainak, melyeknek pedig nincsenek sem több százados hagyományaik, sem fényes, komoly és exclusiv aristokrátiájuk, sem a britt szigetlakók jellemével és gondolkodásmódjával nem bírnak. Mik az Egyesült-Államok és Franciaország reszpublikái — kiált fel végül — ha nem alkotmányos monarchiák?“

Nem lehet tagadni csakugyan, hogy az események sok tekintetben igazolták azok aggodalmait, kik a parlamenti rendszer fogya-

tékosságai iránt nyitott szemmel birtak: utóbbi időkben a parlamentarismus nehéz válságokon ment át s Arzens arról is meg van győződve, hogy a jövő század végkép el fogja seperi. Mert szerinte a hatalmi körök egyensúlya benne pusztán conventionális, két ellentétes párt szükség szerű előfeltételén alapul. Ilyenek azonban egyik rendszer alatt sem képződhettek s ennek következményét a kormányok állandótlanságában látja Arzens, mely megbénítja a kormányt és a kamarák iniciatíváját.

Íme, itt vannak a főbb árnyoldalai a francia viszonyokra alkalmazott parlamenti rendszernek, úgy, a mint azokat Arzens sorban kifejti. Először is a köztársasági elnök jogkörét veszi vizsgálódása tárgyává. Az elnök a végrehajtó hatalom feje, habár ez az alkotmányban nem nyer is formális kifejezést, de implicite benne van az 1875 február 25-iki alkotmánytörvény rendelkezéseiben. Tehát bír az elnök a törvények kezdeményezési jogával, ép úgy, mint a két kamara tagjai; kihirdeti a két kamara által megszavazott törvényeket, felügyel azok végrehajtására. Kegyelmi joga van, rendelkezik a fegyveres haderővel, kinevez minden polgári és katonai tisztségre, a nemzeti ünnepélyeken ő elnököl, a külhatalmak követei és megbízottjai nála vannak accreditálva.

Továbbá az 5-ik §. szerint a senatus hozzájárulásával feloszthatja a képviselői kamarát, még törvényes mandátuma lejárta előtt; a közhatalmak viszonyáról szóló 1875. július 16-iki alkotmánytörvény 2-ik §-a alapján kimondja a kamara üléskezési szakának bezárását s joga van azt elnapolni. Ugyanazon törvény 7-ik §-a értelmében kihirdeti a törvényeket, a végleg elfogadott javaslatnak a kormányhoz való átküldését követő egy hónapon belül. A kamarák bármelyike által külön szavazattal sürgőseknek deklarált törvényeket pedig három nap alatt köteles kihirdetni. A kihirdetésre rendelt időn belül azonban az elnök indokolt izenettel követelheti a kamaráktól az újabb tárgyalás alá vételt, a mely nem tagadható meg. A 8-ik §. rendelkezéséhez képest ő vezeti a szerződés iránti tárgyalásokat s azokat ő ratifikálja. De tudomására hozza a kamaráknak, mihelyt az állam érdeke és biztonsága megengedi. Az állam pénzügyeit terhelő kereskedelmi és békeszerződések, valamint azok, melyek a külföldön élő francziák vagyoni és állapoti jogaira vonatkoznak, csak a két kamara megszavazása után válnak végleg elfogadottakká. Semmi területátengedés, csere vagy új terület megszerzés nem érvényes másképp, mint törvény alapján. Végre a 9-ik §. értelmében háborút sem üzenhet a két kamara beleegyezése nélkül.

Méltán fölvehető tehát a kérdés, hogy az alkotmány által biztosított ily széles jogkör miként fér meg az elnök felelőtlenségével és miként viszonyul a ministerek felelősségéhez. Lefebvre is elismeri (*Etude sur la loi constitutionnelle de 1875*, 64. és 65. l.), hogy az elnöki állás csaknem hasonló egy alkotmányos monarchia állásával, kinek cselekvéseit korlátozza s felelősségét fedi a kormány felelőssége. „A köztársasági elnök — mondja Lefebvre — úgy tekinthető, mint a nemzet delegáltja, a ki ideiglenesen fel van ruházva a végrehajtó hatalom gyakorlásával, az alkotmányos monarchiák mintájára. Ha egyszer két évre megválasztották, nem mozdítható el. Oly helyzetbe jut, mely nincs alárendelve a kamaráknak. Hatalma önálló, független. mint egy királyé.“

Hogyan kell felfogni ezzel szemben a ministerek hatáskörét? A francia alkotmány kommentátorai megegyeznek abban, hogy a ministerek csak a végrehajtó hatalom közegzei, kik az elnök közvetlen függése alatt állanak. Bagehot Angliáról jegyezte meg s nézetéhez Bryce is csatlakozott, hogy a parlamenti kormány nem egyéb, mint a népképviselői kamara által kijelölt s attól tetszése szerint elmozdítható bizottság által gyakorolt végrehajtó hatalom. S ez az eszme ma Franciaországban is meglehetősen el van terjedve. De Arzens szerint sem jogilag, sem tetteleg nincs egészen így. A végrehajtó hatalom fejének formális joga van kinevezni és elküldeni a minisztereket. Tényleg, ha a többség bizonytalan vagy fegyelmezetlen, nagy részben az ő bölcsesége és éleslátása dönti el a kabinet megalakulását, s ez nem minden. Ha a ministerek ki vannak nevezve, a kamarák előtt főtekintélyüket onnan származtatják, hogy a végrehajtó hatalom nevében beszélnek. Ezt erősíti meg a mai köztársasági elnöknek, Loubet-nek is a senatusban 1892. január 30-án tett nyilatkozata: „A ministerek az állam fejétől nyert átruházás alapján gyakorolják különböző functióikat“.

Nincs-e már most abban ellenmondás, kérdi Arzens, hogy a köztársasági elnök saját kezdeményéből aláírhat diplomáciai okiratokat, melyekért nem felelős? Minden kormányzati aktát elláthat aláírásával, de ki van vonva a kamarák ítéllete alól. Veto-joga van, kétszer elnapolhatja a kamarák ülését, feloszthatja egyik kamarát a másik segélyével, semmi törvény sem köti miniszterei megválasztásában, semmi törvény nem tiltja el, hogy közvetlenül a nemzethez forduljon. Nem elég-e ez, ismétli Arzens, hogy jogosult aggálylyal tekintsenek a köztársaság hívei az alkotmányos monarchia ilyen utánzatára? — Batbie

szavaira hivatkozik, a ki szerint: „Nem volna szabad, mint a hogy gyakran történik, köztársasági szellemet látni abban, a mi csak a széttözlött monarchikus intézmények elfajzása . . . A köztársaságnak más tanokkal, más erkölcsökkel kell bírnia, mint a monarchiának, mert különben annak hátrányait nyújtja csak, előnyei nélkül, fogyatkozásait fénye nélkül s ugyanazon visszaélésekre vezet, a nélkül, hogy ugyanazon biztosítékokat szolgáltatná“.

De tovább megy Arzens, vizsgálni akarja azt is, miért kell, hogy a köztársaságban az állam első tisztsége is a véletlen szeszélyeinek legyen alávetve? Miért nem jut osztályrészéül mindjárt a legméltóbbnak? Mert — felel meg önmaga a kérdésre — a demokrácia a maga gyanakvó ösztönével fél azt nagyravágyó polgárok kezeibe tenni le. Ennélfogva az egyéni kiválóság helyet kell hogy engedjen a közepszerűségnek. A tehetséges emberek, kiket képességeik alkalmasakká tesznek a congressus tagjai szavazatainak megnyerésére, könnyörtelenül félre tolatnak. Emlékeztet rá, hogy Jules Ferry-t is erős keze akadályozta meg abban, hogy elfoglalhassa a köztársaság elnöki székét, míg a véletlen Carnot nevét emelte ki váratlanul az urnából. A nagy meglepetést okozó eredmény azonban egy lidércnyomást kergetett el Franciaország szívéből, egy polgárháború félelmét oszlatta el s a politikai légkör egy fenyegető nagy vihar kitörésétől szabadult fel az nap. A béke és kiengesztelődés szelleme vezette akkor a congressust s komolyan Arzens sem hibáztatja az akkori választást, csak azt sajnálja, hogy az a szép hivatás mért nincs fenntartva a köztársaság dicsőségére való fényes nevű férfiakkal. S erről le kell mondani — úgy mond — mindaddig, míg az elnöki szék a köztársasági érzelműek gyanakodásának jogos tárgya, mindaddig, míg hatáskörét nem korlátozzák.

De számot vetett-e Arzens azzal az egyszerű kérdéssel, hogy minek akkor a politika nagy és kitűnő alakjai, ha működésük terét a politikai bizalmatlanság eleve körülbástyázza az alkotmány tiltó korlátaival? Egy állam életében az egyéni érvényesülés nem lehet öncél s a politikai szolgálatok különböző ágai nem általános érdek és subjectív érték szerint illetnek egyeseket, hanem abban az arányban, a mint működésüktől a közjóra nézve legtöbb előny várható.

Az általa ajánlott orvoslás nem vezet ahhoz a célhoz, hogy a közéletben mindenki tehetségeihez és az összeség javára tőle várható szolgálatokhoz mértén érvényesüljön. Arzens azt, a mit a monarchiákban szerencsétlen véletlennek tart, hogy az államfő merő

középszerűség lehet, a francia köztársaságban a hatáskör felelőtlensége mellett állandó csapásnak nevezi. De lehet mindkettő az intézmények természetéből megokolt fejlemény is, melynek közömbösítő hatása az állami hatalmak egyensúlya szempontjából sokszor kívánatos és óhajtható is lehet.

Hiszen Laboulaye ugyanezt észlelte az amerikai demokrácia életében. „A választási agitáció mellett — úgy mond — az elnök mindig ki van szemelve még a választás megejtése előtt. Az alkudozások közben mindig megegyeztek az elnök választására vonatkozólag még a választás előtt és az utolsó perczben csaknem mindig egy ismeretlent látnak feltűnni, a kit mindenki elfogad, mert senkire sem vet árnyat. Így Pierce a harmadik szavazásnál választatott meg s a ki legjobban meg volt lepve e választástól, az maga Pierce volt. A pártok közötti megegyezés szüksége teszi azt, hogy így távolítsák el az elnökségből a legkiválóbb embereket. A kiváló emberek mindig sértettek némely embereket, legalább azokat, kik az irigységnek nevezett republikánus erénnyel bírnak. De egy ismeretlen senkit sem sértett. Ha egy új nevet ejtenek ki, ki lehet rá irigy? Nem ismerik. Ellenben mondják ki egy kitűnő tábornok, egy befolyásos ember, mint Webster vagy Clay nevét, a pártgyűlés és a személyes féltékenység mindjárt feltámad. Így aztán a jelentékeny politikusok az Egyesült-Államokban le is mondtak arról, hogy az elnökségre jussanak. Maguk helyett ismeretleneket választatnak meg, hogy ők első ministerei lehessenek az ismeretleneknek. Ez súlyos hiba!

Am a helyzet ma sem változott. Győzelmes hadvezéreken kívül, mint Washington, Jackson, Grant, az elsőrendű emberek ritkán jutnak az elnökségre, különösen ha a politikai harcokban tehetségük és képességük által kitűntek. Calhoun kénytelen volt átengedni helyét Polknak. Clay és Webster mellözve lettek Harrison és Taylor miatt s csak újabban is Blaine-nek vissza kellett utasítania a jelöltséget, mivel tudta, hogy nem mehetne keresztül Egy amerikai publiczista. Woodrow Wilson maga is bevallja, hogy „a tökéletes politikai jelentéktelenség az első kvalifikáció egy jó elnökjelölttől s minden figyelemre méltó karriére egyenesen képtelenné tesz a megválasztásra“.

Mint már mondtuk, Arzens álláspontja az, hogy mivel az emberek nem állanak hivatásuk magaslatán, tehát a hivatást kell az emberek magaslatához szabni. Más szavakkal, meg kell szabadítani az állam szekerét attól a holt súlytól, mely haladásában gátolja. Csakhogy sajtáságosan alkalmazza ezt a tételt, a mikor azt a követ-

keztetést vonja ki belőle, hogy korlátozni kell a végrehajtó hatalom jogosítványait. Vajjon azért több jogosult ambíció ezéjét fogná képezni az államfő diszes poleza? Több alkalmas tért fog nyitni kiváló elmék működése kifejtésére? Alig hiszszük. Már Aristoteles megjegyezte, hogy demokratikus államok féltékenyek az egyenlőségre. Mihelyt egy polgár a többiek fölé emelkedett gazdagsága, hívei sokasága vagy bármely más politikai kiválóság által, az ostracismus száműzetéssel sújtotta. De ez nem azt bizonyítja, hogy a demokrácia fekéinek még szorosabbra húzása vonzó hatással volna rendkívüli egyéniségek képzésére. Mi azt hiszszük, hogy a két cél, melyet Arzens maga elé tűz, egyfelől az államélet legmagasabb polezának hatályosabb biztosítása a hatalommal való visszaélések ellen, másfelől a tiszta demokráciában a legjobb elemek érvényesülése, olyan valami, a mi egymást kizárja.

Kétségtelen, hogy a köztársasági elnök felelősségnélkülisége s feloszlatási joga oly attributumok, melyek csak alkotmányos monarchiákban vannak helyökön, mert ha az elnök a törvényhozói testülettől nyeri mandátumát, akkor az a jog, hogy a törvényhozó testületet feloszlathassa, annyi, mintha a megbízott revokálhatná megbízóját.

Nem így értelmezte az 1848-iki alkotmány sem az elnöki jogokat. Az akkori alkotmánybizottság előadói jelentése szerint az elnöknek nem adatott hatalom a törvényhozás felett, ellenben a törvényhozás teljhatalommal rendelkezett közegei felett. Az elnök sohasem függeszthette fel egy pillanatra sem az alkotmány és a törvények uralmát, egy hüvelyknyi területet sem idegeníthetett el, sem háborút nem üzenhetett, szerződést végre nem hajthatott a törvényhozás hozzájárulása nélkül. Nem vezényelhetette személyesen a tengeri és szárazföldi hadsereget, nem nevezhette ki a tőle függő magas tisztviselőket csakis ministertanácsban. A 48-ik törvényhozás végletekig tisztelte a nemzeti souverainitást, megvalósította Danton eszméjét, ki világosan kifejezte egy beszédében 1793 május 10-én, hogy a végrehajtó hatalmat a nép kell hogy válassza, nagy hatalommal felruházva, de nagy hatalommal ellensúlyozva is.

. Magát az elnöki tisztség tartamát is, melyet a 48-iki alkotmány-terv szerzője, Dufaure öt évben állapított meg, az alkotmány négy évre korlátozta. Az Egyesült-Államokban is négy évig tart az elnök tisztsége. Svájcban csak egy évig. Franciaország ellenben két évre hosszabbította meg az elnök mandátumát. Már most e septennatus mellett, ha a képviselői kamara egy általános választás után oly többséget eredményezne, melynek politikai programja ellenkezik azzal a

pártéval, mely az elnököt választotta, ez utóbbi a septennatus lejártáig kénytelen lesz oly miniszterekkel kormányozni, kiknek nézetei ellenkeznek az övéivel s következésképp az őt hatalomra segített pártéval.

Úgy hiszi Arzens, súlyos argumentum ez az elnöki mandátum idejének négy évre szállítása s a mellett, hogy választása csak az új kamarák összeülését követő évben következze be. Azonban nem egészen tudjuk, hogyan tartja ezt kivihetőnek. Egy évi interregnumot akar-e, mert ha nem, akkor hasonló gyakorlat mellett is előfordulhat, hogy egy évig legalább az új kamarák többsége s az abból kikerült kormány más programm alapján fog állani, mint az a párt, mely az elnököt polczára emelte.

Ez a kontroverzia nem merülhet fel az Egyesült-Államok elnökénél, mert neki megvan az a joga, hogy saját eszméi szerint kormányozhasson. Kikérheti ugyan miniszterei tanácsát, de nem köteles azokhoz alkalmazkodni. Ime tehát ebből a szempontból jogköre még sokkal kiterjedtebb mint a francia köztársaság elnökéé, habár viszont az amerikai alkotmány nem engedi, hogy szerződésekre léphessen kiállalmokkal a senatus tagjai kétharmadának beleegyezése nélkül. A szó szoros értelmében a senatus az tehát, mely külügyi bizottsága útján az Egyesült-Államok külügyi politikáját irányozza. Azonkívül az elnök fel sem oszthatja a congressust. Nem kötelezheti magát titokban semmire, miről a senatusnak tudomása ne volna, csakis alkudozásokat folytathat és előkészítheti a szerződéseket, de azután közli azokat a senatussal, melynek abszolút jogához tartozik azokat helyben hagyni, visszavetni vagy módosítani: s a senatus féltékenyen örködik e jogai épségben tartásán, sokszor még a végrehajtó hatalom által elvállalt kötelezettségeket sem véve figyelembe. Nevezetesen mikor Grant tábornok aláírta a dominique-i köztársaság annexiójára vonatkozó szerződést, egy külön jegyzőkönyv által személyes kötelezettséget vállalt, hogy minden befolyását latba veti az egyezés ratificálására. És szavát is tartotta, semmit sem mulasztott el, hogy bebizonyítsa a senatus előtt az annexio előnyeit. A végrehajtó hatalom minden erejét mozgásba hozta, de mégsem győzhette meg a törvényhozó testület ellenállását. Arra már nem volt befolyása,

Körülbelől hasonlóan áll a dolog a svájci köztársaság elnökével is, a ki kifelé és befelé képviseli a nemzetet, első helyet foglal el a nyilvános szertartásoknál, fogadja a külhatalmak képviselőit bizonyos ünnepélyes alkalmakkor, mint a milyen megbízó leveleik átnyújtása, de a rendes külügyi érintkezéseket azért a külügyminister

viszi s a külpolitikai kérdésekben a federalis tanács dönt. És sem az elnök, sem a szövetségi tanács nem oszlathatja fel, sem nem napolthatja el a szövetségi gyűlést; csak ez van hivatva szerződések megkötésére, s amazoknak semmi vetojoguk nincs, határozataikkal szemben. Mint említettük, az elnök mandátuma is Svájcban csak egy évre szól, megfelelően Montesquieu felfogásának, a ki szerint a rövid lejáratú tisztségek a köztársasági forma szellemében gyökereznek. Ennek ellenére sem Svájcban, sem Amerikában nem ismerik azokat a végzetes kríziseket, melyeket kabinetválságoknak neveznek s melyek Franciaországban oly gyakran veszélyeztetik az egész országot, nehány ember ambíciója és önző érdeke miatt.

Egy más függő kérdése az 1875-iki francia alkotmánynak a a ministeriumok szervezésének és hatáskörének szabályozatlansága. Ezt a mulasztást még érteni lehetett volna az 1848-iki alkotmánynál, mert a köztársaság elnöke akkor felelős volt, holott jelenleg nem az. Angliában a miniszterek a végrehajtó hatalom valóságos fejei, annak egész felelősségével. Franciaországban is vannak, kik odáig mennek, mint Dupriez s azt az elméletet állítják fel, hogy a végrehajtó hatalom nem is a parlamenttől független tényező, de akaratának alávetett közeg. Ehhez a nézethez csatlakozik újabban Desjardins is, a ki szerint az államban csak egy hatalom van, a képviselői kamara. Ez tehet és akarhat mindent, módjában áll a végrehajtó hatalmat utolsó sáncaiba kergetni is, megtagadván a költségvetés megszavazását. A senatus hozzájárulása nélkül jogosítva van a neki nem tetsző törvényeket meghiusítani, megtagadván a végrehajtásukhoz szükséges hiteleket. Szóval a képviselői kamara az, mely adminisztrál és kormányoz egyszerre.

Elméletben mindez igen szépen fest, de a valóságban nincs úgy, s a parlamenti kormányrendszernél lehetetlen is. A mi azonban határozottan ellenkezik az állam köztársasági formájával, az az, hogy a végrehajtó hatalom egy független és felelősségnélküli fórumra bizassék. Szükség nélküli utánzása ez az angol monarchiának s oly conventionalis szabályoknak, melyek nem egyebek merő fictióknál.

De még tovább mentek az angol parlamentarismus utánzásában. Kiindulva azon alapelvől, hogy a törvényhozói hatalomnak fékezésre és ellensúlyozásra van szüksége, két kamarára osztották azt fel. Miután ezt megtették, szükségesnek ítélték azt is, hogy egy erős és független végrehajtó hatalmat állítsanak a törvényhozó testületek fölé. Ezt is a hatalmak megosztásának ürügye alatt hajtották végre. Úgyde,

ki állhat jót, hogy egy ily erősen fölfegyverzett végrehajtó-hatalom nem fog-e maga is hatásköre kiszélesítésére törekedni, ha egy kis nagyravágyás hajtja? Tehát megteremtették a kamarák előtt felelős minisztereket is. Ekképen osztották meg a törvényhozói hatalom után a végrehajtó hatalmat is, míg utoljára az államban minden erőt meggyöngítettek.

Emlékeztet ez arra, a mit Benjamin Constant a karthagóiakról mondott, mikor úgy jellemezte őket, hogy egymásután teremtetették meg a suffitákat, hogy határt szabjanak a senatus arisztokracziájának, azután a százak tanácsát, hogy sarokban tartsa a suffitákat, majd az ötös tanácsot, hogy megfékezze a százakat.

Arzens nézete itt megint az, hogy a köztársaság elnökétől függő minisztereknek vissza kell adni alkotmányos szabadságukat s biztosítani függetlenségüket az államfővel szemben, s hogy ekkép a végrehajtó hatalom a miniszterek kezeibe menjen át, miután a miniszteriumok szervezete némi módosítást szenvedett.

El kell ismerni, hogy ez nem új eszme. XVIII. Lajos chartájával vette kezdetét, s nem is forradalmi, mert oly politikusok nézeteit tolmácsolja, kik nem voltak republikánusok. Benjamin Constant és Chateaubriand találkoztak a kormányzati politika e kérdésében. Azután Casimir Perier, Thiers, Broglie herczeg a júliusi monarchia alatt megvalósítani is igyekeztek azt rövid kormányon létük alatt. Broglie herczeg 25 év múlva sem módosította e tárgyban nézeteit. Még 1860-ban is azt írta, hogy a király és a nemzet között egy ministeriumra van szükség, mely a végrehajtó hatalmat gyakorolja. Oly végrehajtó hatalom ez, melyet a király választ, s a kamara jelöl ki. Egy igazán, komolyan felelős végrehajtó-hatalom, a mely maga kormányoz, míg a király, Thiers híres formulája szerint csak uralkodik, nem kormányoz.

A dolgok jelen állapota szerint azonban, ellentétben a forradalom óta elismert elvekkel, a törvényhozó hatalom az executiva függése alatt van. Nem a parlament tagjai irányozzák a ministerium politikáját, hanem a ministeriumok fegyelmezik és vezénylik a többséget. Pedig a dolgok természetes rendje éppen megfordított. A többség tagjai ez idő szerint minden gondolkodási és cselekvési szabadságukat elidegenítik. Le kell mondaniok személyes eszméikről, föl kell adozniok azokat, a kabinet javára. De ez a föltétel minden cselekvést, minden függetlenséget megbénít bennök. A kormány sorsához vannak kötve, azt támogatják vakon minden tétben és lépésében, bármi legyen is az.

Arzens előtt ellenkezően az lebeg, hogy a törvényhozó testületek, ha egy javaslatot megvitatnak, mit se törődjenek azzal, hogy szavazatuk mily eredménnyel fog járni a kormányok fentartása vagy megbuktatása szempontjából. Abban látja a parlament függetlenségének egyetlen biztosítékát, hogy a képviselők lelkiismeretök szerint szavazzanak, mit sem gondolva azzal, hogy ez mily következményekkel járhat a ministeriumra nézve. Csakhogy ez megint ellenmondást foglal magában azokkal a praemissákkal, melyeket éppen a kormányzat állandósága érdekében fejtett ki előbb könyve más helyén. Vajjon lehet-e egyidejűleg a végrehajtó hatalom törvényes attribútumait követelni a kormányok számára, s ugyanakkor orvosolni a parlamenti rendszerrel szükségkép együtt járó bajokat is — előttünk igen kétségesnek tetszik. Tény, hogy Franciaországban minden ministerváltozásnál egyúttal a kormányzati politika is radikális változást szenved s így az elnöknek esetleg két egymással nomlokegyenest ellenkező politikához kell hozzájárulását adni. De ez éppen a felelősségnélküliség kifolyása, a mit Arzens nem látszik figyelembe venni. S ha Amerikában megfordítva van, s ott az elnök nem kormányozhat saját nézetei és pártja ellenére, ennek magyarázata viszont az, hogy ott az elnökválasztás négy évre megszabja az Egyesült-Államok politikájának egész irányát. Mindkét rendszernek vannak nézetünk szerint tökéletlenségei, de mindegyiket csak a maga szerves egészében lehet megítélni.

Az állami főhatalom különválasztása a végrehajtó hatalomtól s a törvények kezdeményezési jogától s ez utóbbinak a ministeriumra ruházása, mely ekkép, habár a királyi hatalomtól veszi eredetét, de önálló léttel bír, mint tudjuk, Constant Benjamin eszméje, a ki után Chateaubriand és Prevost Paradol fejtegették ugyanazt az elméletet az 1814-iki charta alapján. Arzens alkalmazandónak tartja azt a köztársaságra is, és fejtegetései konkluziójául egyenesen azt állítja fel, hogy a ministerek saját nevükben írják alá a végrehajtó hatalom minden rendeleteit,

Utolsó sorban azt a kérdést dönti el, hogy vajjon a ministerium megőrizze-e teljes függetlenségét, vagy pedig alá legyen rendelve a törvényhozó hatalomnak. Ez utóbbi módozat, mely Svájcban és Amerikában is el van fogadva, Condorcet nézete, s 1748-ban Grévy szegődött ismét szószólójává, habár ma is még sokan forradalmi tannak tartják Arzens előtt egészen természetesnek látszik, hogy a választott kamarák a souverainitás minden attribútumát magok gyakorolják,

s mivel, úgymond, a végrehajtó hatalom is belőlök ered, lehetetlen tagadni, hogy e fölött is ők vannak hivatva örködni.

Érinti még a végrehajtó hatalom collegialis szervezetét, melyet Esmeins nem helyesel, mert az szükségkép tanácskozó testületté válnék, melyben a többség döntene. A tapasztalatok, melyek a directorium történetéből meríthetők, nem is szólnak a collegialis szervezet mellett. Arzens azonban nem tartja e tapasztalatokat egészen meggyőzőknek, s nem gondolja lehetetlennek, hogy egy komoly kísérlet a collegialis kormányzással egészen más eredményekre vezesse.

V.

✱

„A törvényhozó hatalom.“

Dr. Balogh Arthur egyetemi magántanártól, „A törvényhozó hatalom“ cím alatt, *Politzer Zsigmond* kiadásában mintegy kétszáz oldalra terjedő kötet látott napvilágot, mely számottevő munkával gyarapítja politikai tudományos irodalmunkat. Négy fejezetben foglalkozik ebben a szerző a törvényhozó hatalom szervezetével (beleértve a törvényhozás közvetlen és képviseleti alakját, utóbbinak szervezetét, az alsó- és felsőház egybeállítását, a szavazatjog feltételeit és a választási eljárást, a képviselői functio jellegét és tartamát), azután ugyanennek hatáskörével (törvények, költségvetés, a végrehajtó hatalom ellenőrzése s a törvényhozó szerv egyéb feladatai és kiváltságai, a törvényhozó szerv két ágának viszonya, a parlament belélete stb.) végre a pártokkal s a törvényhozó hatalom viszonyával a többi államhatalmakhoz. Ráadásul még egy függelékben tárgyalja a politika mint tudomány jelentőségét.

Mint látszik ebből, *dr. Balogh Arthur*, a kitől folyóiratunk már rég idő óta közöl magas színvonalú fejtegetéseket az államtudományok köréből, egészen felöleli azt a terjedelmes anyagot, melyet a modern parlamentarismus elmélete nyújt a törvényhozás funkciójáról, szervezetéről és alapvető kérdéseiről.

Felosztása tekintetében egy-két kifogás volna tehető *Balogh* könyve ellen, de nem érezzük magunkat gáncsra jogosítva, a miért neki sem sikerült minden tekintetben szabatosan vezetni le a politika elmélete alapjait. Szigorúan systematikus, a maga egységében organikus munkát, a melyben az egyes részek és tanok szorosan

illeszkednek bele a megvont keretekbe, alig tudunk elképzelni egy politikai tankönyvben, mely míg egyfelől az állam fogalma speculativ kifejtésének munkája, másfelől mégis az adott tények és jelenségek inductiv elemzéséből indul ki s így folytonos közvetítésre szorul a két ellentétes módszer közt. A politikai tudomány mai álláspontja — még mindig nem tudta kitépni gyökereit az állam-philosophia abstractiói talajából, s azért keresi a tapasztalat tényei utólagos igazolását mindig a tudományosan megállapított tételek elvont kritikai mértékénél. Ez egy kissé chablon-szerű és eclecticus munka. Miért kelljen az államélet nagy kérdései és problémái megoldására concentrált szociális erők annyi korszakos megnyilatkozását a kathedra-bölcsesség egy-egy szemöldök-hunyorításával elütni? Nagy és fontos politikai reformok czélszerűsége felett, a melyeket a közszükség százados nyomása, a nemzeti élet mélységes ethikája hoz magával felszínre — minők a referendum, a kötelező szavazás, az általános szavazatjog, a *vote plural* stb. — alig lehet egy-két fölvetett általános szempontból föltétlen kritikát mondani, a nélkül, hogy concret alkalmazásaiban ismernők az intézményeket, a nélkül, hogy meg tudnók ítélni a viszonyokat, a nép jellemét, erkölcsi és physikai sajátosságait, traditióit, gazdasági és culturális állapotát, a melyről szó van. Mit tanulhat ily elejtett s a professionális csalhatatlanság tekintélyébe öltöztetett véleményből az önálló gondolkozással még meg nem barátkozott kezdő növendék? Legföljebb egy-két tetszetős argumentumot s aztán sivár opportunismust, mely a politikai élet magasabb postulatumai iránt skepszissel tölti el lelkét.

Sietünk megjegyezni, hogy Balogh dicsérendő óvatossággal tartja meg a mértéket ebből a szempontból is, viszonyítva némely régebb politikai tankönyveinkhez. Ebben oly nyomdokot követ, melytől méltán várjuk az államtudományi methodus gyökeres újjáteremtését egyetemi katedráinkon. Világos előadása alig hagy valamit felőleletlenül a törvényhozási politika, a törvényhozói hatalom functiói terjedelmes anyagából. Itt-ott inkább túlzásba menő részletezését hibáztathatnók, mint p. o. a végrehajtó hatalom ellenőrzése eszközeit tárgyzó fejezetben, a hol az interpellálási jogtól lényegileg épen nem, csakis technikai szempontból különböző s a mi parlamenti rendszerünkben ismeretlen francia „question“-t is belevonja fejtegetési körébe, holott a kettő közt elvi megkülönböztetésnek nincs helye. Viszont azonban a kérvényezési jogot nem tartanók e fejezetbe valónak, mert az, mint állampolgári jog, teljesen függetlenül áll fenn a

törvényhozói hatalom szervezetétől, s célja és alapja nem is a végrehajtó hatalom ellenőrzése.

Organikusabb hibának lehetne nevezni a törvényhozói szerv ügynevezett kiváltságai fejezete alá foglalt különböző funkciók meg nem felelő csoportosítását. Nem fogadható el semmi szín alatt, hogy a törvényhozás tagjainak igazolása a parlament kiváltságai közé soroztassék, valamint a tagok kizáratása sem. Ezek a törvényhozás legális működésének oly kiegészítő cselekményei, melyeket teljesen normálisaknak kell elismernünk, már csak azon okból is, mert senki önmagával szemben kiváltságot nem gyakorolhat, a törvényhozás tagjai pedig magának a törvényhozásnak részei, s így a törvényhozás csak önmaga fölött teljesíti az ellenőrzést ez esetekben, melyre hivatása. feladatai és saját souverainitása szempontjából teljesen jogosítva van. De ha e felfogás helyessége ellen nem is volna ellenvetés tehető, mi értelmé volna akkor is, hogy szerző külön csoportosítja megint a törvényhozó szerv saját tagjaira vonatkozó olyan más kiváltságait, mint a minő a mentelmi jog?

Némi egyoldalúságot kell constatalnunk Balogh Arthur részéről egy oly fontos jog tárgyalásánál is, a minő a költségvetési jog, melynél nem fektet elég súlyt a százados jogfejlésben gyökerező principiumokra, mint a korona és nemzet közt vívott hosszú küzdelmek eredményeire. Nem is teszi vizsgálat tárgyává a kormány felelőssége szempontjából a költségvetésen kívül tett kiadások tekintetében még az újabb alkotmányrendszerek némelyikében is megállapított büntető sanctiókat. Nem említi a német birodalom két-éves budgetrendszerét s egyáltalán a cél- és jogszerűség azon kettős szirtje között, mely a politikai elmélet és a közjog ellentétes szempontjából emelkedik e kérdés megoldása elé, kissé könnyedén evez keresztül.

A mai parlamentarismus átmeneti korszakát éli, elégedetleinek száma sokkal nagyobb mint híveié. Új eszmék, új törekvések feszítik azokat a conventionalis kereteket, melyek között százados fejlődése kifejekezedett. Ily körülmények közt nem az egyoldalú történeti eredményekből, sem nem az elmélet elvont tételeiből kell kivonni a tudományos kritika bilanczát, melyet a fennálló intézményekkel szemben alkalmazni akarunk, hanem a társadalom élő szükségleteiből, a haladni vágyás serkentő ösztönéből, mely új jelszavakat teremt. s a régieket kiméletlenül sutba löki.

Igazságtalanok lennénk, ha ki nem emelnők Balogh Arthur könyvének nagy előnyeit: a tömör, szabatos előadást, az organikus áttekintést, a

forrásirodalom gazdag és kimerítő összeállítását és ismertetését s a szabad és liberalis felfogást, mely fejtegetéseit átlengi. Mindez igen hasznos és gyakorlatias vezérfonallá minősíti dr. Balogh Arthur munkáját mindazok előtt, kik a politikai tudományok modern színvonalán álló kézikönyvvvel óhajtanak megismerkedni.

V.

A magyar pénzügyi jog vezérfonala czim alatt dr. Szigethy Lehel kecskeméti jogakadémiai tanár második kiadásban hoesátotta közre kézikönyvét, melyet jogtanulók és ügyvédi vizsgára készülők számára szánt. Nem akar versenyezni Mariska Pénzügyi jogával, nem az egyes szakférfiaknak akar tájékozást nyújtani, csak a magyar pénzügyi szervezeti és anyagi jog kiterjedt adatait kívánja lehető rövidséggel tárgyalni. Fejtegető része kevés is a 15 ivre terjedő munkának, igazán dióhéjban, sőt néhol túlságos tömörséggel vezet végig a pénzügyi igazgatás labirintusain. Organikus hiányának lehetne p. o. tartani, hogy pénzügyi rendszerünket különösen közjogi vonatkozásaiban alig tárja fel. Ez a rész van legfeltűnőbben elhanyagolva Szigethy munkájában. Ausztriával való közös pénzügyi viszonyaink még legalább érintve vannak p. o. a közös államadósságokról, az osztrák-magyar bankról, a vámügyről stb, szülő fejezetekben, ámbár ez utóbbinál is nélkülözzük a vámkezelési költségekre vonatkozó részt s azok átalányozását, de már a magyar-horvát pénzügyi egyezmény kérdése, a Horvát-Szlavon-Dalmátország területén fekvő állami ingatlanokra vonatkozó rendelkezések egészen homályban maradnak. Ellenben előnye a kézikönyvnek, hogy megismerttet a legutóbbi időben előállt változásokkal a pénzügyi közigazgatás terén, így különösen a közigazgatási bíróság, a budapesti adófelügyelői osztályok szervezésével, az állami vasgyárak reformjával, az anyagi jog terén pedig az újabb kiegyezési javaslatokban foglalt új czukor- és sörfogyasztási, valamint szeszforgalmi adókkal, melyeket jegyzetben tárgyal. Ép úgy az új államszámviteli törvény (1897: XX. t.-cz.) is, habár csak főbb vonásaiban feldolgozást nyert Szigethy könyvében.

Mint a létező érvényes törvények és szabályrendeletek kivonata e könyv elég alkalmas arra, hogy hasznos vezérfonalul szolgáljon. Összes jogfejlődésünk organikus képét, legislatorius feldolgozását azonban nem nyújtja, stylusában sok helyt pongyola is. Ily con-

structiók mint: „a szeszadó tárgya a vámvonalon belől termelt szesz, mely a szeszfüzdek nemeihez képest , mint termelési adó, vagy mint fogyasztási adó fizetendő” (81. l.), nem szolgálnak a magyar tankönyvirásnak tekintélyére. Törvényeink nyakatekert *stylaris* szerkesztét nem volna szabad azon nyersen belevinni a tudományos képzés céljait szolgáló munkába. Szigethy az adatok minél kimerítőbb csoportosítására fekteti a fősúlyt, azért előadása nem is magyarázó. kifejtő, hanem burocratikusán száraz kampózása a törvényszövegeknek. Pedig a pénzügyi jog szigorúan szakszerű kérdései sem zárják ki épen a gondolkozó elme synthetikusabb munkáját, a tárgy szellemesebb felfogását, csak hogy ehhez mélyebb elmerülés szükséges a jogintézmények lényegébe, kritikai *inspiratio* és az elmélet feladatainak elevenebb átérzése. Ezek a momentumok, valljuk meg, hiányoznak dr. Szigethy Lehelnél, de igazságtalanok volnánk, ha csak ő benne és nem sokkal inkább tanrendszerünk fogyatékságaiban keresnők a hibát, a mely a pénzügyi jog és a pénzügyi politika határai éles kivonásával, az elmélet és a technika különböző igényei egyoldalú kidomborításával a tudományos pénzügyi jog színvonalát mind alább süllyesztí a merő pénzügyi törvényismeret, a pénzügyi kezelés és administratio lelketlen paragrafus-hívelyezéséhez. Így adja Szigethy is a pénzügyi jog fogalmának ezt a szűk definitióját: „rendszeres foglalata ama *törvényes megállapodásoknak*, melyek szerint valamely államban az állami szükséglet fedezésére megkívánt anyagi javak előteremtetnek, fentartatnak és felhasználtatnak”. Mintha nem volnának a pénzügyi jog tudományos művelése terén és oly elődök, mint Rau és mások, a kik bebizonyították, hogy nem csupán a szemléseket érdeklő anyagokat lehet adni a pénzügyi szak száraz kérdéseiből is.

Egészen más igénynyel lép fel tudományos szempontból, mert inkább csak gyűjteményes munkát kíván adni, a budapesti Politzer Zsigmond kiadásában megjelent *Pénzügyi Kodex* első kötete, dr. Szabó Sándor sárospataki jogakadémiai tanártól. Ez a vaskos kötet már lényegesen eltérő czélt szolgál az előbbentől. Jogi személyek és egyházi és világi községek, egyletek, intézetek, testületek, társulatok, királyi adóhivatalok, ügyvédek és pénzügyi tisztviselők számára készült s ezeket kimerítő utasítással és tájékoztatással látja el minden fölmerülhető vitás ügyben.

A jelen kötet első részét képezi egy nagy gyűjteménysorozatnak, mely a pénzügyi törvényeink alkalmazása terén tapasztalható

nagy bizonytalanságot óhajtja megszüntetni, az ide vonatkozó törvények és szabályok rendszeres feldolgozásával, tehát éppen azon a bajon akar segíteni, melyet Szigethy Lehel említett kézikönyvében panaszol, hogy tudniillik egyetemesen összefoglaló codifikált pénzügyi törvénykezésünk hiányzik. Ennek pótlására szolgál a vállalat, melynek nagy arányai sejthetők abból, hogy első kötete még csak az illeték-egyenértékkel foglalkozik s tekintettel van a legújabb időkig megjelent közigazgatási bírósági határozatokra, a pénzügyministerium által kibocsátott rendeletekre is, melyeket a Függelékben egész terjedelmében közöl.

Örvendetes tanúságot tesz dr. Szabó műve is pénzügyi szakirodalmunk föllendüléséről, a melynek nagy hátrányát eddig is irodalmi viszonyaink mostohaságában kellett keresnünk. Talán nem is egészen véletlen, hogy ez a szakműködés eddig még inkább a közvetlen gyakorlati czélok szolgálatában merül ki. Egyes monografiák ezen a téren, mélyebbre ható kutatások a külföldi törvényhozások körében s azoknak értékesítése a hazai viszonyokra való alkalmazás szempontjából, csak hosszú évek alapvető munkássága után fognak eredménynyel kecsegtetni és serkentő például szolgálni másoknak is. Addig be kell érniünk a létező törvények kompendiumaival, gondos és leikiismeretes, áttekintő összeállításával, a mely irányban a Pénzügyi Kodex jelentékeny lépést jelent s hozzáférhetővé teszi a közigazgatási judicatura eredményeit mindazok előtt, a kik pénzügyi szakkérdésekkel hivatásuknál fogva foglalkoznak. Érdeklődéssel várjuk a további köteteket, melyeknek becsét csak fokozni fogja az egész munka teljessége.

V.

Képes Világtörténet.

Szerencsés érzékkel választotta meg a Révai-testvérek könyvkiadó czége legújabb vállalatát, egy nagyszabású Képes Világtörténetet, melynek két első kötete hagyta el már a sajtót, pompás képekkel illusztrálva, részben a szöveg közt nyomva, részint önálló mellékletként. Füzetes vállalataink között hiányzott eddig a világtörténelemnek oly népszerű előadása, mely egyrészt a műveltebb közönség szellemi igényeit is kielégítse az egyetemes historia nagy epizodjai feltárásával, széleskörű forrástanulmányok alapján, másrészt meg szem-

léltető képét is nyújtsa az eseményeknek, a szereplő alakoknak s az archaeologia és az ethnographia modern felderítései alapján reconstruálja egy-egy korszak művelődési viszonyait.

A „Képes Világtörténet“ izléses kiállításban, mely valóságos diszműnek is beválik, kitűnő történetírók támogatásával valósítja meg ezt az eszmét. Nem egy fő munkájának készül, minden korszakhoz annak legjelesebb művelőjét nyerte meg közreműködésre, de ép azért kerekded bevégzettség, értékes írói kvalitások emelik tartalmát s ezek érdeket bírnak kelteni az emberiség legősibb multja emlékei iránt is, melyeknek rajzában pedig oly könnyen tévedhet át az eleven történetírói toll a nyomozó tudós pedáns szakvizsgálódásai nehézkös világába.

Nem állíthatni ezt a Képes Világtörténet előttünk álló első két kötetéről. A keleti népek ó-kori története kezd a cyclust Maspero Gaston világhírű műve, a „Histoire ancienne des peuples de l'orient“ nyomán, Fogarassy Albert átdolgozásában s Marczali Henriknek az egész vállalatot bevezető előszavával. Maspero műve nagy feltűnést keltett megjelenése idején s a klerikális sajtó nálunk is felhasználta az alkalmat, hogy tendencziózusán meggyanúsítsa a vállalatot a katolikus olvasóközönség előtt Maspero átdolgozásáért. A felekezeti obscurantismus vádjai azonban nem érhetik Maspero tudományos tekintélyét, a ki mint archeologus, oknyomozó történetíró és orientalista első rangot foglal el szakmájában s minden módon hivatott arra, hogy nálunk, hol egyptologok és assyriologok tulajdonképen nincsenek, önállóan képviselje az őskori népek culturájának földértésére czélzó kutatások összegezett eredményeit. Az ős Egyptom, Chaldea, Assyria, a persák birodalma, az indiai népek rég letűnt civilizációinak romjaihoz vezet el Maspero tolla s megmutatja fantáziájok szörnyszerű alkotásait, az évezredek előtt élt népek mythikus történetét, vallási intézményeiket, patriarchalis szervezetöket egész a görög művészet befolyásáig terjedőleg. Számos kép és ábra, fac-simile és papyrus-töredék tarkítja e kötetet is. Talán épen az apparátus túlságos arányai ellen lehetne némileg kifogást emelni. A cyclus teljessége alig szenvedett volna csorbát, ha a szerkesztők a most megjelent két kötetet egyre redukálják s az őskori történelem homályait és hypothéziseit kevesebb részletességgel tárgyalják egy közközre szánt műben, mely ily terjedelemben csak a szaktudósra nézve nem lehet fásasztó. Nem lett volna nehéz ily módon hozni arányos összhangzatba a keleti népek őstörténelmét az ó-kor rajzával, melyet a máso-

dik kötetben dr. Gyomlay Gyula kezd meg a hellén világ diés emlékei vázolásával.

Gyomlay, mint már előszavában is megjegyzi, bőven használja forrásait a Demokrácia illustris szerzője, Svarecz Gyula kutatásai eredményeit. Szélesebb látkört, közvetlenebb és életteljesebb felfogást biztosít ez tárgya feldolgozásának, s megérdemli, hogy mint különös érdemet emeljük ki, nálunk a hol széltében divat még mindig a legobscurusabb idegen szerzők excerptumaival rakni tele az asteriscusokat, holott oly hazai tekintélyekkel dísekedhetünk, a kiket a külföld elismerése rég környez a tudomány hódolatának nimbusával.

De Gyomlay maga is egyik legalaposabb ismerője az ókori népek culturéletének. Melegség lengi át sorait, mikor rólok beszél: Athen hősei és bölcsei, a lacedemonok vitézsége, a persák rettenetes hadi ereje, a görög művészet classikus eszményei megelevenülnek tolla alatt s magokkal ragadják lelkünket az események sodrába, melyek szélvészkként rohannak el az antik civilizáció bámulatos alkotásai felett, hogy eltemessék a népek tragikus végzetének közös sirjába, melyet a politikai szenvedélyek, a zsarnokság vak gyűlölete, viszály és egyenetlenkedés ástak.

Csak helyeselni lehet, ha Gyomlay még sem részletezi túlságosan a historia eseményeit, hanem e helyett súlyt fektet a társadalmi és államintézményekben rejlő benső momentumok és szellemi erők ismertetésére is. A hellénség igazi kulturhivatását ezek világítják meg, bennök találjuk meg summáját a nép erkölcsi és műveltségi állapotainak, s annak a világtörténeti szereplésnek, melyet az egyetemes emberiségi eszmények fejlesztésében a polgárosultság e nagy korszaka közepette egy számban elenyésző faj játszott.

Úgy látszik, a már napvilágot látott két első kötettel a „Képes Világtörténet” is helyet vívott ki magának azok között az irodalmi vállalatok között, melyek a közönség nagy rétegeiben vannak hivatva gyökeret verni. És mint ilyentől, az irodalom magasabb foruma sem vonhatja meg tőle azt az elismerést, hogy érdemes munkát végez, midőn a műveltebb magyar olvasóközönség agyonrontott izlését visszahódítani igyekszik a komolyabb és instructivabb szellemi táplálékoknak, a vonzó modorban terjesztett tudományos okulásnak.

V.

Le Dantec újabb munkái.

A *Revue philosophique*, e kitünően szerkesztett folyóirat 1898. évi októberi számában *Le Dantec* érdekes kérdésekkel foglalkozik *Alakoskodás és utánzás* (*Mimétisme et imitation*) cím alatt, magyarázni iparkodván a fajfejlődés menetéből azokat az érdekes, sokszor igazán különös természeti jelenségeket, mikor az állatok más állatok, sőt növények, tárgyak, a környezet színét, alakját öltik fel, az állatok e természeti alakoskodását, színe változását.

Az érdekes czikk gondolatsora azonban szorosan összefügg a szerző előbbi két czikkével, melyekben *Az új Lamarck-féle elméletek* (*Les Théories néo-lamarckiennes. Revue philosophique, novembre, décembre 1897.*) cím alatt az életfolyamatoknak már ismertetett chemiai elmélete alapján Lamarck-nak azt a főelvét iparkodik teljes érvényre emelni a darwinistákkal szemben, hogy tudniillik minden élettani folyamat morphogén, alakfejlesztő, azaz, hogy a más környezetben, más életfeltételek között, más módon lefolyó életfolyamatok más-más alakot is hoznak létre. A darwinisták ugyanis a fajok kifejlődését főleg a természeti kiválogatódás elvéből magyarázzák, egyesek (Weissmann) egyenesen tagadják a szerzett jellemvonások átörököltőségét. Ezzel szemben a lamarckisták a környezet hatását ép az új szerzett-jellemvonásokban látják, melyeket az öröklés állandósít és tovább ad s ép az ily szerzett jellemvonások állandósulásából, továbbadásából magyarázzák a fajok kifejlődését. Lamarck szerint tehát a fejlődés föelve, hogy minden életfolyamat, tehát e vegyi folyamatok egyszersmind alakfejlesztők, morphogének, mivel pedig az életfolyamatok bizonyos szükségletekre felelő mozgásoknak tekinthetők, ezért hívják ez alapelveket *kinetogenesisisnek*, mely egyszerűen azt akarja jelenteni: a mozgás, az életfolyamat egyszersmind alakfejlesztő, változtató. Ha izomrendszeremet sokat használom, mozgatom, egészen más alakúvá válik, – íme, egyszerű, közeleső példája a kinetogenesisisnek, de így van ez minden élő anyaggal, az élet, az élés magyarázható a kinetogenesisisrel jár. Ez a fejlődés lamarcki alapgondolata. Valamely alak kifejlődése élettani történetének eredménye.

Az életfolyamat vizsgálata rövid időközökben alkotja az élettant, hosszabb időközökben az egyéni fejlődés, és még hosszabb, a geológiai korszakoknak megfelelő időközökben a fajok kifejlődésének tudományát. Már most Le Dantec szavaival, ha az a környezett melyből az élő sejt az anyaghasonításához szükséges anyagokat

meriti, megváltozik, az élő sejt vagy elpusztul vagy bizonyos irányban másféle anyaghasonítást fog végezni, szóval *variálódik, átváltozik*, alakja is más lesz. E tény körül fordul meg a darwinisták és lamarekisták ellentétes felfogása. Ez a környezethez való *alkalmazkodás* (*adaptatio*), de egyszersmind *átalakulás* (*transformatio*), s a szerzett jellemvonásokat állandósítván az öröklés, ez az *átalakulás* adja magyarázatát a fajok kifejlődésének az egyes, a tenger vizében östermődés útján keletkezett csirákból, — ez a lamarek-féle *transformismus*. Világos azonban egyszersmind az a tény is, hogy épen csak az alkalmazkodott alakok fognak fenmaradni, a többiek elpusztulnak, ez a Darwin-féle *természeti kiválogatódás* (*natural selection*), az alkalmazsabbnak fenmaradása a létért való küzdelemben, s a darwinisták ezzel magyarázzák a fajok eredetét,

A két párt magyarázata tehát voltaképp kiegészíti, kikerekíti egymást. Mindenesetre azonban az egyéni változáson (*variation individuelle*), új jellemvonás megszerzésén (*acquisition des caractères nouveaux*) s ezt nevezik röviden a lamarekisták kinetogenesisnek — s e szerzett jellemvonások átöröklésén (*transmissibilité héréditaire*), állandósításán fordul meg a különféle fajok eredetének kérdése s így tagadhatatlanul Lamarek föelvé a kinetogenesis és a transformismus, vagyis a *más környezetben más életmódon szerzett jellemvonások öröklésbeli állandósítása s ez úton újabb fajok kifejlődése* elsőbrendű a természeti kiválogatódás elvével szemben. Darwinnak még közel-eső, óriási hatása meglehetősen homályba borította felettébb méltatlanul *Az állattudományi bölcsélet* (*La Philosophie zoologique*) élesemléjű szerzőjének elveit.

E.-D. Cope¹ amerikai tudós, új-lamarekféle iskola feje, ki nem rég halt meg, annál inkább törekedett érvényre emelni a kinetogenesis és transformismus elvét palaeontologiai kutatásai alapján, hiszen ép e palaeontologiai adatok beszélnek a fajok fejlődéséről.

Cope élesen jellemzi a két táborot. Az új-lamarekisták szerint „a variációk meghatározott irányokban jelentkeznek“ (*variations appear in definite directions*), az új-darwinisták szerint a variációk zavarosak vagy sokszerűek“ (*variations are promiscuous or multifarious*), de mind a két párt szerint „a variációk csakis annyiban maradandók, a mennyiben a változott környezethez alkalmazkodtak“ (*variations survive directly as they are adapted to changing environments*) s ez a transformismus, ez a természeti kiválogatódás.

¹ *The primary factors of organic evolution*. Chicago, 1896.

Hogy pedig a variációk csakugyan meghatározott irányokban jelentkeznek s nem összevissza, hogy tehát Lamareknak van igazsága, azt a többsejtű egyén fejlődésében is látjuk. Az eredeti egyfajta sejtekből lassacskán egy morula, blastula, egy gastrula képződik s ezekben korlátozott s más-más. lévén a belső környezet, másféle sejtek is fognak fejlődni s így jönnek létre a különféle szövetelemek. Mily más egy izomsejt, egy neuron az eredeti petéhez képest, de ezeknek a változásoknak nagyon is meghatározott okai voltak a helyi, sajátos környezetben és bizony nagyon is meghatározott irányban jöttek létre a variációk.

Cope ép a kinetogenesist nevezi a fejlődés létrehozó okának. Érdekes átalakulás-példákat említ. Odessa közelében sós-tavakban megfigyelték az *Artemia salina* fajt. A mint a tavak só-tartalma növekedett, oly alakot öltött az állat, melyet már más faj gyanánt *Artemia Muelhausenii*-nek neveznek. Az illető megfigyelő kísérletileg az *Artemia salina*-kból édesviznek fokanként való hozzákeverésével *Branchinecta*-kat kapott s a mikor aztán a tavak só-tartalma csökkent, sőt édesvízi mocsarakká váltak, fokanként lett megint *Artemia salina*, maj *Branchinecta spinosa*, majd *Branchinecta ferox* s végre *Branchinecta media*. Nemesak új faj, hanem új nem lett belőle. Az élő sejt, a plasztid kémiai összetétele és specifikus alakja közt határozott viszony található.

Igen érdekesen kutatta Cope a palaeontologiai adatokból az izületek, a fogtypusok keletkezését, mindig szem előtt tartván, hogy a használat magával hozza a hasznos részek kifejlődését, a nem-használat pedig atrophizál, visszafejleszt. A használat szerzi a jellemvonásokat, a nem-használat eltünteti.

Míg tehát az új-lamarekisták szerint „a variációkat a szerves lény és környezete kölcsönhatása hozza létre“ (variations are caused by the interaction of the organic being and its environment — Cope) és „a megszerzett variációk örökölhetők“ (acquired variations may be inherited — u. a.): addig az új-darwinisták szerint a variációk származásbeliek és a him- s nőcsiraplasmák keveredése hozza létre (variations are congenital or are caused by mingling of male and female germ-plasmas — u. a.) és „a megszerzett variációk nem örökölhetők“ (acquired variations may not be inherited — u. a.).

Ha meggondoljuk, az új-darwinisták, főleg Weissmann egyoldalú felfogása szerint, ki egyenesen tagadja a szerzett jellemvonások örökölhetőségét, érthetatlenné válik a fajok kifejlődése a

kezdetleges plastidokból. Számtalan tény bizonyítja a szerzett jellemvonások öröklöttségét. Ezek között egyik legérdekesebb példa Hyatt ¹ megfigyelése, hogy tudniillik a fejlábúak héjának háti barázdája tisztán gépies módon onnan keletkezett, hogy az előbbi csavarulat nyomást gyakorolt a következőre, s most már azoknál a fejlábúaknál is, a melyek félig kicsavarodtak megvan a háti barázda, hagyatéka- és bizonyosságakép azoknak az ösöknek, a melyeknél a csavarodás sokkal szorosabb volt. De hisz a ló- és kutyanemesítés lehetetlen volna ez alapvető fejlődésbeli tény nélkül.

A fajok kifejlődésének fontos törvénye Cope szerint az, hogy a kevésbé kikülönböződött alakból fejlődtek a magasabb alakok (the law of the unspecialized). Nem a felső növényekből fejlődtek az állatok, hanem a legalsóbb protophytákból, a melyeket meg sem különböztethetni a protozoáktól. Nem az izeltlábúaktól vagy puhatestűektől fejlődtek a gerincesek, ezek nagyon kikülönnült alakok, hanem az egyszerű férgekől vagy a zsákállatokból (tunicata) stb. Az emlősök a permi korszak hiülliöiből fejlődhetek. Az ember maga általános szerkezetével annak az alaknak felel meg, mely az eoén korszakban, a harmadkor elején uralkodó alak volt az emlősök közt. Valamely korszak kikülönnült alakjai rendszerint képtelenek voltak az újabb korszak feltételeihez alkalmazkodni. A földkéreg zavarainak következményei, éghajlat-s táplálékváltozás sok faj lételetét lehetetlenné tette. E változások különösen a nagytestűekre voltak végzetesek, a melyeknek nagymennyiségű táplálék kellett. A mindenevők megmaradtak ott, ahol a többiek elpusztultak, a kistestűek szintén inkább maradtak meg. Marsh szerint az emlősök kistermetű állatokkal kezdődtek. A geologiai forradalmakon is győzedelmeskedtek, de sohasem korszakuk legkikülönnültebbjei.

Az új-lamarckistáknak, Cope-nak csak az a hibája, hogy aztán a kinetogenesisben nagy szerepet tulajdonítanak a tudatnak, szerintük a tudat egykorú az élet megjelenésével (consciousness was coincident with dawn of life) s a természeti szükségletek szerint a tudatnak törekvése-erőfeszítése (effort) valamire hozza létre a megfelelő változást. Cope ép az akarattól függő alakoskodás (mimétisme volontaire) példáira hivatkozik e tekintetben. Nyilvánvaló azonban, hogy mind ez az okoskodás hibás és pedig azért, mert az anthropomorphismus elvén és az egyéniség metaphysikai fogalmán épül fel.

¹ Proceedings, American Philosophical Society, vol. XXXII. p. 615.

A valóságban szigorú biológiai determinismust találunk. Romanes híres könyve (*Instinct et intelligence des animaux*), az állatok ösztönéről és értelméről a legszilárdabb támasztéka — Le Dantec szavaival — a derminista elméleteknek, mely ellen harczolni kívánt. Meggyőződünk belőle, hogy „az állatok sem nagyobb automaták az embereknél, a hogy Decartes akarta felfogni, hanem csakis olyanok“. Csakhogy az élő szervezet nem olyan változatlan vagy legalább alig változó gép, mint a mieink, hanem folytonosan változva, mindig más és más; szorosan a tények nyelvén szólva nem is lehet ugyanazon személyről, egyéniségről szólni különböző időpontokban. Mély értelmű sejtelemmel mondja Pascal: „Az idő meggyógyítja fájdalmainkat és perlekedéseinket, mert megváltozunk, *nem vagyunk többé ugyanaz a személy*“.

Ha valamely bonyolult villamos gépet képzelünk, a melyben a vezetékek összefutásánál számtalan, apró, alig észrevehető váltó, commutator van, csekély változás ezekben, hatalmas változásokat hozhat létre a gép működésében s a nem szakértő indeterminálnak tekintheti joggal a gép működését. Ép így vagyunk az élő szervezettel, e „vegyi erővel hajtott géppel“, a hogy Richet kifejezte. Csakhogy itt a gép mindig előbbi működésének, a „működésbeli anyaghasonítás“-nak eredménye. Hol van itt tehát az ugyanaz a személy, az ugyanaz az egyéniség? Szétfolyó metaphysikai fogalom. A valóságában újabb és újabb szervezettel van dolgom.

A tudatbeli változások folytonossága okozza az állandó egyéniség, az én illúzióját, jőlehet az álom ezt is megszakítja. Valósággal ma nem az vagyok, a ki tegnap voltam; vagy talán „egészen ugyanazokból az atomokból állok, mint tegnap? Bizonyára nem“. „Emlékszem egy gyermekre, a kit Én-nek nevezek; nos mi közöm van ehhez a gyermekhez? A szerkezetem sem az, a jellemem sem, képességeim sem azok, ismereteim sem azok. Sok dolgot elfelejtettem, a mit ő tudott és sokat tudok, a mit ő nem tudott. Ugyanazokból az atomokból való vagyok-e? Talán egy sincs bennem azokból, melyek testét alkották. És mégis azt mondom, hogy én voltam az; ellenben szakasztott hasonmásomra azt mondom: ő nem én“.

Csakis az „anyaghasonító folytonosság“ (la continuité assimilatrice) köti össze azt a gyermek-ént a mostani én-emmel, mint „folytonosan a körülvevő környezettől elkülönített tömeget; tudatomban pedig a tudat változásainak kapcsolata. „A biológiai determinismus nem vonja maga után az egyéni felelőtlenséget, noha egyértelmű az abszolút felelőtlenséggel“

A tudományban azonban szakítani kell ezze az individualista nyelvvel, mert ez végtelen sok hiba, sőt egész hibás felfogás forrása és főképp a biológiában, melynek ez a békója. Meg vagyunk szokva mindent egyéniségeknek, entitásoknak nézni. Ha a robogó vonat waggonja ablakán egy cseppet lefelé látok futni, czik-czakban folytonosan más cseppekkel egyesülve, egy ugyanazon cseppről, cseppegyről beszélek, holott a mint egy másik cseppel egyesül, egy teljesen új cseppel van dolgom. A chemia szabatos nyelvét kell használnunk a biológiában és mindig az egyes élő sejtet, a plastidot tartanunk szem előtt s úgy emelkednünk fel az összetett szervezetig.

* * *

Az új-lamarck-féle elméletekről szóló, ez itt röviden ismertetett cikkből és az „Athenaeum“-ban¹ már szintén ismertetett „Miért vénülünk meg?“ címűből² kerekedett ki főleg Le Dantec-nek *Az egyéniség és az individualista hiba*³ című könyve, a hogy a szerző maga mondja hozzám írott levelében. Megtoldotta azonban ezeket újabb vizsgálódásokkal is az egyéniségről magáról, mint a munka négy részének címéből is látható: *Az individualista hiba és az epiphenomen tudat. — Miért vénülünk meg? — Az egyéniség a térben. — Az individualista hiba az öröklés tanulmányozásában.*⁴ A munka elé Giard tanár, a híres biológus írt előszót, a melyben hangsúlyozza a biologia jogát az élet, sőt a lelki élet legtitkozasabb jelenségeinek kifürkészésére is, oly terület, a melyen Le Dantec kétségtelenül igen érdekes eredményeket mutatott fel eddig is.

Az érdekes munka vezérgondolata, hogy a már említett individualista nyelv és felfogás sok hiba forrása s ezt érti ő az individualista tévedés, az individualista hiba kifejezés alatt. Ez mindig összebonyolítja a problémákat és a legtöbbször megoldhatatlannak teszi. Így az animisták és a vitalisták közt folyó egész vita e módszerbeli tévedésen, hibán alapszik. Az egyéniség a priori fogalma nem engedi

¹ Athenaeum. 1897. III. 511—518. Ismertette dr. Pekár Károly.

² *Pourquoi l'on devient vieux.* Revue philosophique, avril 1897.

³ *L'Individualité et l'erreur individualiste.* Bibliothèque de philosophie contemporaine. Paris, F. Alcan éditeur, 1897. 2 fr. 50.

⁴ *L'erreur individualiste et la conscience épiphenomène — Pourquoi l'on devient vieux — L'individualité dans l'espace — L'erreur individualiste dans l'étude de l'hérédité.*

megérténünk, hogy az abszolút determinismus nincs ellenmondásban azzal, a mit egyéni szabadság alatt értünk.

* * *

Megemlítem még, hogy magát az egyéniséget, mint a tudat állapotainak egységét a biológiai determinismus szempontjából, külön vizsgálat tárgyává tette *A biológiai determinismus és a tudatos egyéniség (az epiphenomenonok kémiai elméletének vázlata)* című könyvében,¹ melyben ugyan röviden, de a lelki élet egész vonalán átvizsgálja a szigorú biológiai megszabottság felfogását, a determinismust. E mély gondolkodású és folyóiratunkat igen közelről érdeklő könyvről remélem majd külön, mert futólag lehetetlen, s bővebben lesz szerencsém szólhatni. Az egyéni fejlődést, az öröklés jelenségeivel kapcsolatban szintén külön vizsgálat alá vette *Az egyéni fejlődés és az öröklés* című könyvében,² érdekesen kutatva az e tényekkel kapcsolatos rejtettebb kérdéseket is, mint például megtermékenyítés esetén az első him sajátos hatását az anyára, a mennyiben a magzatnak és az anyának belső milieuje a terhesség alatt közlekedésben lévén, a kölcsönhatás természetes s az alkalmazkodó kiválogatódás bizonyos általános correlatiót hoz létre.

* * *

Visszatérve az *Alakoskodás és utánpótlás* című cikkre, ebben Le Danetec mindennek előtt a valamely élő szervezet tettét, cselekvését meghatározó okokról beszél. „Az élő lény cselekvése, eredménye bizonyos számú, ha ugyan nem összes alkotó elemei együtt munkáló, synergias működésének.” Ez elemi működések összegeződése, sajátos elrendeződése jellemző az egyénre, különböző egyénenkint, mert az illető „lény szervezete sok összetett tényező eredménye (öröklés és nevelés a legtagabb értelemben)“ s így két állapot sohasem lehet egészen egyforma. Ime itt látjuk pozitív, biológiai megszabó tényezőit, determinálóit az egyéniség pszichológiájának.

A cselekvés megszabottságában ez az „*egyéni rész*“, de egy-

¹) *Le Déterminisme biologique et la personnalité consciente*, esquisse d'une théorie chimique des épiphénomènes Bibliothèque de philosophie contemporaine. Paris, Félix Alcan, éditeur, 1897. 2 fr. 50.

²) *Évolution individuelle et hérédité*. Théorie de la variation quantitative. Bibliothèque scientifique internationale. Paris, F. Alcan, éditeur, 1898. 6 frs.

azon egyén két cselekvése sem lehet szigorúan egyforma, mert szorosan függ a változó környezettől, a külső milieutól (le milieu extérieur). Az ember szorosan függ attól a környezettől, a melyben élete lefolyik. „A belehelt levegő összetétele befolyással van a belső milieujében felbomlott légnek összetételére: a hőmérséklet módosítja hő szabályozó rendszerének állapotát; a levegő páratartalma, hygrometrikus állapota több-kevesebb párolgást hoz létre bőre felületén“ stb., hát még az az örökös, szüntelen, hozzá tehetjük részünkről, még alvás idején is, a hogy Mosso kimutatta, érvényesülő befolyása a külső milieunek az érzékszervek, főleg a Corti-szálak és a látó hártya útján idegrendszerünkre s ez úton az egész test állapotára. Az idegvégződéseken ilyenkor végbemenő kémiai reakciók oly sajátos energia-áramok forrásai az ideg-központok felé, a melyek az idegrendszer egész bonyolult útvesztőjében újabb kémiai reakciókat hozhatnak létre. Így vesz részt tehát a *külső milieu* a cselekvés megszabottságában.

A cselekvés eredménye lesz így az összes szövetelemek egyidejű működésének. Természetesen ez végtelenül bonyolult s ezért látszik sokszor kiszámíthatatlannak valamely cselekvés. A szövetelemek állapota is folytonosan változik, hiszen ép a működése által való változása, magyarul talán úgy fejezhetnők ki találóan, ez a *működésével magaalakítása* főjellemlvonása az élő gépek, mint fennebb, szerzőnk egyik-másik munkájánál szerencsém volt kiemelni. Így tekintve a dolgot már most, a szövetelemek egész szerkezete, jelen állapota függni fog az összes előbbi működésektől. „Életünk történetének legcsekélyebb, bármily jelentéktelennek látszó ténye is nyomot hagy szervezetünkben s így befolyással van egész későbbi sorsunkra. Eredménye vagy annak, a minek az a pete, melyből származtál (öröklés) és *mind annak*, a mit azóta műveltél *mind ama* környezetfeltételek befolyása alatt, melyeken áthaladtál (nevelés a szó legtagabb értelmében).“

Valamely lény cselekvését tehát megszabja: „1 a lény állapota abban az időpontban s ez függ egész elmúlt történetétől: 2. a milieue állapota abban az időpontban, vagyis mind az a mi befolyással lehet a szervezetre akár közvetlenül. akár az érzékszervek közvetítésével.

A belső és külső, megelőző és egyidejű közreható tényezők e kibonyolíthatlan útvesztőjében mi már most az utánzás? — Ha hasonlóságot találunk az egyén végezte cselekvésnek valamelyik része és a külső környezet feltételeinek valamelyik része között. Így utánozzuk hangszervünkkel a hallószervünkkel felfogott hangot. Hangfelfogó szervünknek megfelelően van hangképző szervünk, ám nincs fényképző

szervünk fényfelfogó szervünknek, szemünknek megfelelően. De vannak hernyók, a melyek kék fényben kék selymet szőnek, s békák, a melyek zöldek a zöld levelen s vörösbarnák a vörösbarna kérgen vagy talajon. Különféle állatfajoknál kifejlődnek hasonló alakok, ezek a convergáló jellemek (caractères de convergence). Már most rendszerint, ha azt hiszem, hogy az akaratnak része van benne, utánzásról (imitation) szólok, ellenkező esetben pedig mimikryről (mimétisme), mondjuk állati alakoskodásról.

* * *

No being on this earthly ball
Is like another, all in all.

E sorokat találjuk Wallace-nek a Természeti Kiválogatódásról („Natural Selection“) írt munkájában. Csakugyan, mint fennebb láttuk, szigorúan egyforma két lényről nem szólhatunk. Mi tehát a faj határozmánya? az egyfajbeliek döntő jegye? — A kereszteződés termékenysége. Ez meg az egyszerű plastid plasma-anyagainak azonos kémiai összetételétől függ. *Meghatározza tehát a fajt a plastid, magasabb rangú, többsejtű állatoknál a pete, ez egyszerű, teljes plastid kémiai szerkezete, sajátos összetétele.* Az alak után tisztán nem igazodhatunk, mert sok állatnál találunk fejlődésbeli (evolutív) dimorphismust, polymorphismust. Ha életünk első korszaka nem volna intrauterinális, testvéreinket vízi állatokban, a halakhoz nagyon hasonló alakokban kellene felismernünk.

Az alak nagyon megbízhatatlan, változó valami s aztán rendszerint csak a felserdült, felnőtt alakot vesszük, pedig tekintettel kell lennünk az egész alaksorozatra, a melyet az állat fejlődésében befut.

A specifikus plastid (a metazoáknál a pete) sajátos kémiai szerkezete, összetétele határozza meg a fajt. Ily és ily plasma-anyagokból álló ily és ily plastid jellemző a fajra. Szomszéd, rokon fajok a hasonló kémiai szerkezetű plastidok. Mind inkább eltérő fajok a mind inkább eltérő kémiai összetételű plastidok. Sajnos, hogy a plasma-anyagok részletes kémiai szerkezetét még oly kevésbé ismerjük, hogy ilyenét osztályozás megvalósítására alig gondolhatunk.

Jellemző, hogy a szomszédos, rokon fajok is az egyéni fejlődés kezdetén sokkal jobban hasonlítanak alak dolgában egymáshoz, később mind inkább eltérnek. Érdekes például tehetjük ide részünkről azt az embryologiai ténnyt, hogy az ember és az emberszabású majmok magzata igen soká hasonló s hogy továbbá a fiatal anth-

ropoidok (gorilla, csimpánz, orángután) sokkal jobban hasonlítanak az emberhez, a gyermekekhez, mint a felnőtt s vén alakok, a melyek már szembeszökő eltérést mutatnak.¹ Ez a fejlődésbeli divergentia.

Viszont azonban különböző fajok is hasonló alakokat hozhatnak létre hasonló környezet-feltételek között, alkalmazkodás útján. Ezek az *alkalmazkodásbeli hasonlóságok* (ressemblances d'adaptation) ez a *jellemek convergentiája* (convergence des caractères). Így hasonlítanak a cetfélék a halakhoz, a denevérek a madarakhoz, a bogarak lábai az emlősök helyváltoztató szerveihez stb.

Így például a nyílt tenger mélyében élő állatok nagy része hasonlít bizonyos dolgokban egymáshoz. A tengerbeli élet alkalmazkodás adta jellemvonásai: a szövetek átlátszósága, hogy az állat könnyen menekülhessen ellenségei elől; egyes szervek, így főleg a szem túlságosan fejlettsége a test többi részével szemben; az emésztő csatorna kis méretű volta, hogy könnyen menekülhessen az állat: a nemi szervek nagy fejlettsége s nagy termékenység, hogy a sok ellenséggel szemben is, a sok pusztítás mellett is fennmaradjon a faj.

Hasonló jelenségek azok, a melyeket először Wallace² gyűjtött össze *mimikry* és az állatok védő hasonlóságai czimmel s melyeket, mint a darwinista iskola tagja a természeti kiválótatódással magyarázott.

Ilyenek a védő színezet (homochromie protectrice, Schutzfärbung) jelenségei: a sivatag állatai fakó színűek, a sarkvidékiek fehérek, az éjjeli állatok sötétes színűek, a tropikus örökzöld erdők állatai jobbra zöldek (papagáj, zöld galamb, zöld kigyó), homokos fenekű sekélyben élő halak homokszínűek, hozzátehetjük részünkről, hogy a tenger különféle mélységeiben élő halak, különféle, ama tengermélység vízrétege, világítása kiegészítő színének megfelelő színezetűek; kiegészítő színű fényben ugyanis elveszti színét a tárgy³.

Ez a homochromia hasznos az illető állatra nézve egyrészt azért, hogy ellenségei meg ne lássák, másrészt azért, hogy zsákmá-

¹ Robert Hartman: *Die menschenähnlichen Affen und ihre Organisation im Vergleich zur menschlichen*. Berlin, 1883. Magy. Az emberszabású majmok. Budapest.

² Wallace: *Natural Selection*.

³ K. Keller: *A tenger élete*. Magy. Csopey László. Ter. Tud. Társ. kiadása. — Sok érdekes adatot tartalmaz a tengeri állatok színéről. A felső vízszinben a kék az uralkodó, a középmélységben a vörös, narancs, sárga s a nagy mélységben (200 fonaltól lefelé) a biborszín.

nyát észrevétlenül közelíthesse meg. Wallace szerint már most természetes, hogy a zöldek például inkább a lombokat keresték fel s a barnák inkább a kéregben tanyáztak. Így ösztönszerűleg keresett lakást magának mindegyik faj. Ez a lakás-ösztön támogatva a természeti kiválógtatódással, hozta létre e homochromiás jelenségeket. A természeti kiválógtatódás megvédte, fentartotta a lakásának megfelelő színezetű fajt s elpusztította a rikító, kiáltó színűeket, így főleg az albinos alakokat, melyek természettől gyengébbek is voltak. Így tűntek el azonban egyáltalán a fehér alakok, például a fehérnyúl, melyek általánosak voltak a jégkorszak után s így jöttek helyükbe a színes alakok.

Még érdekesebbek az alaki hasonlóságok. Wallace a borneoi „levélbogarak“ at és a „galybogarak“-at említi fel, melyek a levelekhez, száraz, mohos gallyakhoz a csalódásig hasonlítanak. Így különösen a *Kallima paralecta* nevű pillangó, mely pihenő helyzetben itt-ott bogarakátfalta száraz levélnek látszik. Egyesek e bogarak közül még lábaikkal is oly szabálytalanul függeszkednek a gallyakra, hogy ezzel is támogatják a csalódást. Felettébb érdekes az úgynevezett tulajdonképeni Wallace féle mimikry, mikor a *Volucella*-legyek, a melyek a méhek köpüibe rakják petéiket, hogy lárváik a méhek lárváiból táplálkozzanak, minden faja megfelelően és feltűnően hasonlít ama hártvány-szárnyú fajhoz, a melynél élősi gyanánt él.

Ha tehát az ily hasonlóságok eredetileg esetlegesek is voltak, a természeti kiválógtatódás fentartotta és kifejlesztette egyrészt a lakás-ösztön öröklésbeli állandósításával, másrészt a hasonló faj védelmével a létért való küzdelemben. Ez Wallace magyarázata s ehhez hozzáteszi még a következő két „törvényt“-t: az állatok csak fajokban és egyéneken nagyon bővelkedő csoportok alakjait öltik magukra és az ily alakoskodó fajok nagyon szegények egyének dolgában.

Wallace tehát nem magyarázza meg az ily alakoskodások keletkezését csak a már meglevőnek fentartását, fejlesztését a természeti kiválógtatódással.

Hasonló és még érdekesebb eseteket említ Giard, ki *Az alakoskodásról és a védő hasonlóságról* írt cikkében¹ *támadó és védő alakoskodást* (mimétisme offensif, mimétisme défensif) különböztetett meg a szerint, a mint a zsákmány megközelítésére vagy pedig jelrejtésül,

¹ Giard: *Sur le mimétisme et la ressemblance protectrice*. Arch. de zool. exp. et. gén., 1872, és Bull. se., XX. 1898.

védelmül szolgál. Sok élénk színű, a fa törzsén élő bogár a darázs ruhájával rémiti a környezetet s ez a rémités szolgál védelmére. De legérdekesebbek talán a *Caligo* nevű braziliai pillangók, melyek pihenő helyzetben a csalódásig hasonlítanak az ébrenlevő nyitottszemű bagoly fejéhez. A szárnyak kerek foltja nemcsak a szemet, hanem még a szaruhártyán rendszeren tükröző fényfoltot is feltünteti. E rémitő külső védelméül szolgál e fajoknak az apróbb ragadozó madarak ellen. Több nem mérges kigyó hasonlít a halálos harapású Elaps fajhoz: az Új-Hebridák korallszirtjeiben együtt él az elaps-faj egy hozzá rendkívül hasonló hal-fajjal.

Mindezek már alig magyarázhatók Wallace módjára a természeti kiválógatódással, a mi különben is csak a már meglevő alakoskodás fentartását, fejlesztését magyarázta meg: a következő, Le Dantecnél lamarecki alakoskodásnak (le mimétisme lamareckien) nevezett eset azonban épen nem magyarázza.

Poulton¹ tette közzé 1890-ben azokat az érdekes vizsgálati eredményeket, melyek szerint különböző fényben a pillangók lárvái különböző színű bábokat készítenek. Már előzőleg T. W. Wood (1867.) figyelmeztette a londoni entomologiai Társaságot, hogy a kerti fehér pillangó bábja olyan színű, mint az a felület, a melyhez tapadt volt. Poulton aztán sokat kísérletezett s meglepődve látta, hogy zuzmós gallyakon egészen megfelelő sajátságos színezetű bábok jöttek létre, melyeket e színezet teljesen elrejt, észrevétlenné tesz.

Le Dantec szerint itt egyenesen a külső behatás, a fényinger hozza létre az alakoskodást: s noha e reversibilitás sajátságos mechanizmusát nem ismerjük, mégis a külső milieu közvetlen, egyenes hatása a szervezetre, ez a lamarecki alakoskodás.

Le Dantec már most nem tartja logikátlan okoskodásnak, ha egyéb alakoskodás esetek létrejöttét is a környezet hatásában akarjuk keresni. A hullámos papagáj kalitkaházában gyakran elveszti feketesávós zöld ruháját s egyszínű sárga ruhát ölt. A Réunion sziget éghajlata megszökíti a kreolokat és a csak ötven éve Európából odavitt veréb már is észrevehetően halványodott. Livingstone említi, hogy kutyája egészen fekete volt, mikor Angliát elhagyta s Közép-Afrikában néhány hónap alatt vörösbarna lett. Hát a sarkvidéki állatok fehér ruhája? Heusinger törvénye (1827) szerint „a bőrbeli fes-

¹ *The Colors of animals*. Internat. scientif. series Vol. LXVIII., by. E. Poulton, London, 1890.

téktartalom fordított arányban van a köztakaró alatt levő zsírszövet mennyiségével". Lehet, hogy északon a gazdag zsírszövet eredménye a fehér szín, de lehet, hogy a talaj fehér színe ép oly közvetlenül hatott itt, mint Poulton kísérleteiben a tárgy színe, melyhez a báb tapadt. Északon az emberek is jobbra szökek, festőanyagban szegények, a forró földövön színesek, feketék, festőanyagban gazdagok.

De a legmeglepőbb alakoskodás az *akaratbeli színváltoztatás*, mikor ugyanaz az állat más-más színt vesz fel egymásután a változó környezetnek megfelelően.

Egyes tengeri rákfajok magukra engedik a szivacsállatokat, hydrákat és moszatokat, hogy e függöny védelme alatt észrevétlenül lephessék meg zsákmányukat. Némelyek önmaguk rakják tele hátukat a környezettel összhangzó színű moszatokkal s ha más színű moszatokkal lepett környezetbe viszzük, leszedik a régieket s újakat raknak fel. Sok állat bőre színét változtatja a környezet szerint. Ismeretes a Kaméleon példája. De vannak ily békák s a tenger homokos fenekén élő halak. Sajátságos mechanizmusa van e jelenségnek. Az élő, átlátszó szövetben egyes festékszemek vannak, chromoblastok, a melyek plasmamozgással bírnak s e sajátos mozgások által nagyobb szemekké egyesülhetnek vagy szétfuthatnak az élő anyagban s így hoznak létre különféle színárnyalatokat.¹ *E színelemek szétterjesztése, összevonása az idegrendszerrel függ.* Célja e berendezésnek összhangba hozni az állat színét a fenékkal. Hogy pedig csakugyan az idegrendszer működésének van alárendelve e berendezés, bizonyítja a szem kivétele, a trigeminus átmetszése, mi megszünteti e képességet. A halászok jól tudják, hogy a halak a tengerfenék színét öltik fel.

A békánál is, a halaknál is ez afféle nem tudatos reflex lehet, mint nálunk a ládbőr. Az állatok felborzolják szőrüket, ha félnek. Ez által megfélemlítik ellenfelüket. Nálunk a szőrrendszer atrophája következtében ugyan céltalanná vált e reflex, de megmaradt. Talán valamikor tudatos volt e reflex az állatoknál, hiszen minden reflex tudatosból lett nem tudatossá a sokszoros gyakorlat folytán. Egészen e szőrborzó reflexhez hasonló lehet a színelemek helyzetét változtató reflex, mely fényingerre felel.

És ez a színváltoztató képesség nem egyforma: fokozható,

¹ G. Pouchet : *Des changements de coloration sous l'influence des nerfs*. Paris, G. Baillière, 1876.

csökkenthető gyakoribb vagy ritkább környezeteserülés által. Feltehető már most, hogy meg is szűnhetik. Íme, így keletkezhettek a színváltoztató őstől szín-nem-változtató, de a különféle helyen való tanyázás szerint különféle színű fajváltozatok.

Le Dantec maga fogott apró tengeri rákokat a bretagnei tengerparton az apró parti pocsolyákban, a melyek szürke színükkel teljesen összhangban voltak a fővényfenékkal. Ugyanazon faj egyénei a mély tengerben teljesen átlátszóak, zöldes vagy vöröses reflexekkel a fenék moszatai szerint. Ha nagy a dagály, behoz ilyen mélyvízbeli egyéneket a parti pocsolyákba s itt egyugyanazon merő-hálóval fogható parti és mély-vízbeli variatio. A kettő teljesen különböző, szóval a variatiok állandósultak, de joggal feltehető egy színváltoztató őstől való közös eredetük. E képességet aztán elvesztették a nem-használat következtében.

Mi csak a halak és a rákok chromoblastjainak játékát ismerjük, ez is sok esetben már eltűnőben látszik lenni s helyet enged a végleges, állandó alakoknak. De mily változatosak lehettek! az alakoskodásra szolgáló e bőrbeli mechanizmusok, melyeknek csak ilyen gyöngye nyomaira akadunk! Csak ily feltételezett ősöknel fejlődhettek ki olyan *Kallima*-féle alakok, hol a bőrszervek játéka képes a falevelet utánozni, vagy olyan *Caligo*-félék, melyek a bagoly fejét utánozzák. Azok a mechanizmusok, a melyek az ily alakoskodásokat létrehozták, feleslegessé válván, Lamarek törvénye szerint eltűntek, de a védelem vagy támadás szempontjából hasznos alakoskodás megmaradt, fentartotta a természeti kiválogatódás darwini törvénye.

Annak a hálnak, a mely az Elaps-kigyót utánozza az Új-Hebridák korallszirtjeiben, fajbelieinél chromoblastokat találunk, ez a változat mindig utánozván az Elaps fehér, fekete váltakozó gyűrűit, sajátos végleges színezetet kapott s elvesztette színváltoztató képességét.

A *Volucella*-legyeknél, a melyeknek fajai mindig a megfelelő hártvány szárnyú fajokat utánozzák, a melyekkel élősdviszonyban vannak, a hasonló chemismus is befolyással lehet, hisz az élősd a gazda kémiai anyagaiból alakul.

Némileg hasonló jelenség, hogy a hasonló foglalkozás, életmód, működés hasonló alakokat hoz létre. Ezt értette Giard a *foglalkozásbeli hasonlóságok* (ressemblances professionnelles) alatt. Így jönnek létre a parallel alakok (le parallélisme professionnel) melyek úgy megzavarták az osztályozásokat. Az ember is más-más jellemet ölt

foglalkozása szerint (*les carartères professionnels*), nézzük meg csak a tanárt, a birkózót, a kerékpározót stb. Csakhogy ezek nem öröklésbeli jellemek az embernél, e foglalkozásjellemekek nem állandósított variációk. De az állatnál az életmód nemzedékeken állandóan ugyanaz s így az öröklés állandósítja a jellemekeket. Így találunk az erszényesek közt is rágesálókat, ragadozókat, rovarevőket, kézsárnyúakat, pedig ezeknek semmi közük az emlősök rágesálóihoz, ragadozóihoz stb. . . . A hasonló életmód hasonló foglalkozásjellemet fejlesztett ki.

Poulton kísérleteinél nem ismerjük a sajátos színváltoztató mechanizmust, de a külső milieu egyenes, közvetlen hatását kell látnunk az alakoskodásban.

Mindent összevéve, láthatjuk, hogy nem tiszta véletlen, mint a darwinista iskola, Wallace tartotta, az alakoskodások létrejötte, hanem a külső környezet egyenes hatását kell látnunk benne, mely finom, ma csak részben ismert s jó részben eltűnt mechanizmusok útján hozhatta létre a különféle alakoskodásokat, melyeket a természeti kiválogatódás a lakásösztön öröklésbeli állandósításával és a hasonló alaknak nyújtott védelmével a létért való küzdelemben csak fentartott, fejlesztett. Hiszen hogy mit képes az öröklés állandósítani, arra hihetetlen példa a *Sphex*-faj, mely a rovarokat nyaki dűczukon szűrja meg, hogy a rovar mozdulatlanul, de élve maradjon s ne érje rothadás, míg a beletett *Sphex*-peték kikelnek, ekkor azonban már rég elpusztul az anya-*Sphex*, biztosítván a következő nemzedék sorsát. Mily bonyolult ösztönök öröklésbeli továbbadása ez!

Ha tehát a darwini elv, a természeti kiválogatódás tartotta is fenn s fejlesztette az alakoskodásokat és utánzást, eredetüket csak a lamarecki magyarázattal adhatjuk s így itt is kiegészíti egymást a két iskola. A kinetogonesis-sel, a külső milieu egyenes hatásából kell magyaráznunk e jelenségek eredetét finom mechanizmusok útján, mint a chromoblastikus mechanizmus is. Ezek a mechanizmusok már jobbára eltűntek, hiszen ép a rovaroknál, a hol a legrendkívülibb és legtöbb alakoskodással találkozunk, semmiféle functionalis utánzást (*imitation fonctionnelle*) nem ismerünk manapság. A rovarok fejlődés dolgában talán a legelőrehaladottabb, befejezettebb állatsoportot alkotják. A mechanizmusok eltűntek, de megmaradtak különös alkotásaik.

* * *

Végül két füzetről akarok még megemlékezni, melyeket a szerző maga küldött meg nevemre.

*Az egyik a szövetek működése*¹ czím alatt voltakép felelet Cuénót bírálatára, melyet a „működésbeli anyaghasonítás“ (assimilation fonctionnelle) törvénye ellen intézett, mely alapvető törvényt annak idején a „Le Dantec új elmélete az életről“ czímű czikkben szerencsém volt ismertetni a folyóirat olvasói előtt.

Egyszersmind azonban újabb és újabb oldalról világítja meg benne e törvény érvényesülését a különféle szöveti elemek szerint. Így az izomsejtek anyaghasonításához a tartalék glycogén és a vérbeli glycose szükséges. A működés pedig anyaghasonítás lévén, alakgyarapodással jár. A kovácsoknak ezért erős a bicepsük, a keveset járó embereknek ezért vékony a lábikrájuk.

A bírálat azt vetette ellenébe, hogy a szivizomnak, meg a lélegző izmoknak, szóval a melyek mindig működnek, akkor végtelenül kellene gyarapodniok. Le Dantec szerint azonban a szivizomrostok sem működnek folytonosan. Hisz ez a működés periodikus. A systole alatt összehúzódznak az izomrostok, a diastole alatt elernyednek. A működés gyarapítja is a szívet a fejlődés éveiben, ezért nő, de aztán bizonyos egyensúly jő létre a működésbeli-gyarapodás, és a pihenésbeli anyagfogyasztás között. Érdekes, hogy a terhesség alatt, mikor fokozott munkája van, tényleg hypertrophisál a szív s csak a szülés után nyeri vissza rendes térfogatát.

A használt szerv a működés folytán hypertrophisál, a nem használt atrophisál. Ez a lényege a működésbeli anyaghasonítás törvényének s ime, ha az egyén életéről a fajok életére, fejlődésére megyünk át, nemde az elvnek csak kiszélesítésekép tűnik fel a Lamarek-féle elv, hogy a használt szervek, jellemek kifejlődnek a használat által, a szükséglethez képest, s a többé nem használt szervek, jellemek eltűnnek ép a nem-használat következtében.

A másik füzet *Nem és molecularis dissymetria* czím alatt igen érdekes, noha merész feltevést vázol s felhívja a szakembereket a hozzászólásra, a vele foglalkozásra. Az öröklést illető rendszeres tanulmányai folyamán jött a szerző erre a gondolatra, de a Schenk bécsi tanár nagy port felvert közlése vitte őt is e gondolata közzétételére.

¹ *Le Fonctionnement des tissus*. Bulletin Scientifique de la France et de la Belgique publié par Alfred Giard. Extrait du tome XXX. Paris, 1897.

A fajt ugyanis Le Dantec chemiailag határozza meg a bizonyos sajátos chemiai szerkezetű plastidban. Mi legyen már most a nemi eltérés az egyszerű sejtéknél (pete, spermatozoid)? Chemiailag ugyanazon s ugyanazon szerkezetű plastikus anyagokból kell állniuk, tehát csak a molecularis dissymetriára gondolhatunk. Tehetjük ezt annál is inkább, mert a protoplasmákat chemiai tekintetben dissymetrikus testeknek ismerjük.

Mai ismereteink szerint ugyanis ugyanazon összetételű chemiai anyagoknak is sokszor különböző molecularis szerkezete lehet, s e szerint például jobbra vagy balra téríti el a sarkított fénysugarat s így nevezik is jobbra vagy balra hajlító szerkezetűnek. Képiesen úgy is fejezik ki ezt, hogy egyik alak a másiknak a tükröképe (Spiegelbild), tudniillik az úgynevezett para- és ortho-alakok. Háttha a nemi eltérés is hasonló természetű volna az egyszerű plastidoknál? Szóljának hozzá, a kik szakszerűen foglalkozhatnak e gondolattal s talán kísérletileg is tapogatózhatnak.

Érdekes megjegyezni, a mit Pasteur állapított meg, hogy bizonyos microba (Mucedinea) az ammoniakos borkősavoldatban kizárólag csak a jobbrahajlító borkősavból (tartrate droit) táplálkozott, nem nyulván a balra hajlítóhoz. Manapság több bacterium fajt ismerünk, a melynek anyaghasonítása folytán elvetett reactio-anyagai, mondhatnók ürüléknyagai vagy tisztán jobbra vagy tisztán balra hajlító az ellenkező anyag kizárásával.

E feltevés különben könnyen magyarázhatna aztán sok érthetetlen jelenséget, mint a spermatozoid vonzását a pete által, a Ciliáták karyogamiai megifjodását, bizonyos hybridalakok meddőségét, a kereszteződések sarjának ősi alakokra való visszaütését, apa lány, anya fiú, sokszor keresztezett, sokszor egyenes hasonlóságát.

* * *

Végül az érdeklődők számára idejegyzem *Le Dantec* eddig megjelent munkáinak sorát:

La Matière vivante. Encyclopédie des aide-mémoire Léauté. Paris, G. Masson, Gauthier Villars et Fils.

et. L. Bérard. *Les Sporozoaires et particulièrement les Coccidies pathogènes.* Encyclopédie des aide-mémoire Léauté, Paris, G. Masson, Gauthier Villars et Fils.

La Bactérie charbonneuse, Encyclopédie des aide-mémoire Léauté. Paris, G. Masson, Gauthier Villars et Fils.

Les Phénomènes élémentaires de la vie. Revue philosophique, août 1895.

L' Assimilation fonctionnelle. C. R. Acad. Scienc. Décembre 1895.

La vie et la mort. Revue philosophique, févr. mars 1896.

L'Évolution chimique de l'espèce. Revue philosophique, mai 1896.

Théorie nouvelle de la vie. Bibliothèque scientifique internationale. Paris, F. Alcan, 1896 6 frs.

Le Fonctionnement des tissus. Bulletin scientifique de la France et de la Belgique, publié par Alfred Giard. Paris, 1897.

Le Déterminisme biologique et la personnalité consciente. Bibliothèque de philosophie contemporaine. Paris, F. Alcan, 1897. 2 fr. 50.

Pourquoi l'on devient vieux. Revue philosophique, avril, mai 1897.

Les Théories néo-Lamarckiennes. Revue philosophique, novembre, décembre 1897.

L'Individualité et l'erreur individualiste. Bibliothèque de philosophie contemporaine. Paris, F. Alcan, 1897. 2 fr. 50.

Évolution individuelle et hérédité. Théorie de la variation quantitative. Bibliothèque scientifique internationale. Paris, F. Alcan, 1898. 6 frs.

Sexe et dissymétrie moléculaire. C. R. de l'Académie des Sciences. 17. janv. 1898.

Mimétisme et imitation. Revue philosophique, octobre 1898.

Dr. Pekár Károly.

*

Überweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie. Achte mit einem Philosophen- und Literatoren-Register versehene Auflage, bearbeitet und herausgegeben von *Dr. Max Heinze*, ord. Prof. der Philosophie an der Universität zu Leipzig. Berlin (E. S. Mittler et Sohn) 1894—1898. I. Bd. 1894; II. Bd. 1898; III. Bd. 1896; IV. Bd. 1897. Az első három kötet ára egyenkint 6 márka, a negyedik kötet ára 9 márka.

Überweg művének 8-ik kiadásával egy monumentális mű hagyta el a sajtót az újabb német bölcsészeti irodalomban. Újabb kiadásai-ban annyiban javult e közkeveltségnek örvendő tankönyv, hogy átdolgozója Heinze különösen az újabb részleteknél a legkiválóbb szak-tudósok és bölcséleti írók támogatásával élt. Az újabb és legújabb

bölcselettörténetet a 8-ik kiadásnál Heinze két részre osztotta, ú. m. Kant előtti és Kant utáni bölcseletre, úgy hogy 8-ik kiadása immár négy kötetben forog közkezen. Bibliographiai és irodalmi teljességénél fogva megérdemli, hogy azt behatóbban ismertessük és kellőleg méltassuk. A korábbi kiadások aránytalan feldolgozása helyt engedett a 8-ikban a kimerítő teljességnek s a jó rendnek.

A mi az ókori bölcseletsztörténetet tárgyaló *I. kötetet* (390 l.) illeti, úgy a philosophiatörténet fogalmáról, történetéről, módszeréről, forrásairól és irodalmáról szóló bevezető §-ok után az ókori bölcseletnél három korszakot különböztet meg, ú. m. a kosmocentrikus (Thalestól Anasagorasig), az anthropocentrikus (a sophistáktól a skeptikusokig) s a theocentrikus (az új pythagoreusoktól az új platonismusig terjedő) korszakot. Lényegében e felosztást az újabb írók közül *Windelband* is követi, míg *Ritter*, *Hegel*, *Schwegler* és különösen *Zeller* és *Erdmann* Aristotelessel zárják be a görög bölcseletsztörténet második korszakát. Tárgyalásában különösen azt az eljárást követi, hogy rövid §-okban ismerteti a bölcseletsztörténeti anyagot, a melyet aztán a sor alatt nyomtatva végtelen sok forrásszerű idézet és a legapróbb részletekig menő irodalom tesz páratlanná az újabb bölcseletsztörténeti irodalomban. Oly nélkülözhetetlen segédkönyv vagy „Nachschlagebuch“ az a bölcseletsztörténet tanulmányozásához, hogy ez oldalról tekintve csakugyan hézagpótlónak mondható. Terjedelmileg is sokat bővült a kötet az előző hét kiadással szemben.

A *II. kötet* a középkori, vagyis a keresztyén patristikai és scholastikai korszak (363 l.) bölcseletsztörténetét ismerteti. E téren lázas munkásság folyik a német theologusok és philosophusok között napjainkban. A prot. egyház- és dogmatörténeti tudomány e téren rendkívül sokat fáradozik. Az e korról szóló irodalom csaknem beláthatatlan. Helyesen tette tehát az átdolgozó, a midőn e részleteknél oly kiváló szakembereknek, mint *Baumgartner* freiburgi, *Wehofer* római és *Lasson* berlini tanárok segítségével élt. Első a scholastika kezdeteinek, a másik a scholastika további kifejlődésének s a harmadik a középkori mystikának legalaposabb ismerője. Különösen a scholastika fénykoráról szóló §-ok a kötetnek legszebb részletei. E tekintetben gazdagon használták fel az átdolgozók *Baur*, *Erdmann*, *Reuter*, *Werner* és mások i. v. műveit. Az újabb Tamois-irodalom is igen behatóan van tárgyalva.

A *III. kötet első fele* az újabb bölcseletsztörténet Kant előtti és Kanti részét (365 l.) tárgyalja. Mint az átdolgozó előszavában

emliti, e résznél sokat köszönhet *Dilthey* fáradozásainak. Három kor-
szakban tárgyalja a rengeteg anyagot. Az első az átmeneti korszak,
vagyis a renaissance bölcelete, a másik az empirismus, dogmatismus
és skepticismus ellentétének újabb bölcelete s a harmadik Kant kri-
ticismusa annak követőivel és elleneivel egyetemben. Bámulatos itt
az a biztosság és határozottság, a melylyel az átdolgozó az újabb
rendszereket tárgyalja s az azokhoz fűződő rengeteg irodalmat kezeli.
Szerencséseknek mondhatjuk magunkat, hogy ilyen megbízható útba-
igazító vezérfonalat nyertünk Überweg-Heinze művében. Csak azt
sajnáljuk, hogy Kant kritikái bölcelete tárgyalásánál hazai Kant-
irodalmunkat nem vehette figyelembe. Lesz gondunk rá, hogy egy
újabb kiadásnál e hézagot kipótoljuk.

Végül a *III. kötet második fele* a Kant utáni s a jelenkori
rendszereket (527 l.) ismerteti. Az egyes népek és nemzetek bölceleti
törekvéseinek ismertetésénél *Ruyssen*, *Credaro*, *Hicks*, *Curtis*, *Geijer*,
Lutoslawski, *Zába*, *Vaihinger* és *Szlávik* segítségével élt az átdolgozó.
Nekünk négy lapot szentelt az előző 7-ik kiadás két sorával szemben.
A magyar philosophia e helytfoglalásáért ez előkelő német tankönyv-
ben talán még sem érdemeltük meg azt az animosus kritikát, a mely-
ben a „Budapesti Szemle“ márcziusi füzeté részéről részesültünk.
A Németországon kívüli népek és nemzetek bölcsészettörténetének és
irodalmának ily részletes ismertetésével tudtunkkal más német tan-
vagy kézikönyvben nem találkozunk.

De különösen emeli e négy testes kötetes bölcelettörténet
értékét és hasznavehetőségét az a körülmény, hogy minden egyes
kötet végén egy rendkívül gondosan összeállított „Philosophen- und
Literatoren-Register“ található, a mi nagyon megkönnyíti a mű hasz-
nálhatóságát.

Az egyes kötetek részleteinek behatóbb ismertetésébe itt nem
bocsátkozunk. Ismeretesek azok az előző kiadásokról, a melyeknek
ismertetései soronként a „Magyar Philos. Szemle“ hasábjain is nap-
világot láttak. Inkább csak fölhevni e nagy munkára a figyelmet célja
e rövid ismertetésnek. Nem volna szabad annak hiányoznia egyetlen-
egy hazai szakkönyvtárból sem. A kit a bölcsészettörténeti világnéze-
tek ismerete és kifejlődése érdekel, biztos vezérfonalat nyer Überweg-
Heinze művében.

Dr. Szlávik Máttyás.

„UNIVERSITY EXTENSION.“

— Harmadik közlemény. —

Két évre rá, 1892. október 2-án nyitotta meg Harper, mint rectora, a chicagói egyetemet, kiemelve megnyitó beszédében, hogy „az egyetemnek egyik főfeladata az, hogy befolyása kihasson a várfalain túl is és hogy országszerte vegye ki a főiskola előnyéből a törekvő férfiú és nő mindazt, a mi neki hasznára válik“.¹

A megnyitás napján kezdte meg a fönntemlitett Moulton egyetemi tanár az University Extension sorozatos előadását Chicagóban. Míg tehát Philadelphióban az U. E. ügyének szervezése és vezetése külön egyesületnek dolga: addig Chicagóban az U. E. teljesen be van taglalva az egyetem szervezetébe, oly annyira, hogy annak négy külön osztálya egyikét, mint egészen egyenrangú külön facultás képezi.

A chicagói egyetem ezen szervezeti intézkedése mutatja, hogy az U. E.-ra mily nagy súlyt helyez s ez magyarázza meg azt, hogy Chicago az U. E. intézményét nemcsak az oxfordi (vándorbibliotheka és nyári tanfolyam) és philadelphiai (semi-

¹ L. Russel i. m. 38. l. és az egészre Böhmert, Arbeiterfreund XXXIV. évf. 153.

A chicagói egyetem sajátosságát dr. Albr. Wirth cikke az Akad. Revue I 591. stb. érdekesen jellemzi. Baptisták az alapítók. Öt év alatt nyolcz millió dollárt gyűjtöttek. A tanárok felekezetét még megmlíteni sem szabad. A tanárok közt van 14 német, 4 német-amerikai, 5 angol, 3 skandináviai, 2 japáni, 2 francia, 1 orosz és 132 amerikai. A jogi és orvosi facultást még nem állították fel.

narium) újításokkal fogadta el, hanem a maga részéről az intézmény fejlesztéséhez hozzájárult, nevezetesen az által, hogy a levelezés útján is végzi az oktatást. Lehet valaki a chicagói egyetem diákja a nélkül, hogy ott tartózkodnék s másutt előadásokat hallgatna. Az U. E.-nak egyik alosztálya (öt alosztályból áll) közvetíti ugyanis a szaktanárral való levelezést. Ha e levelezés kíséretében beadott és az utasítás szerint készített munkák rendesek és rendszeresek: úgy az egyetem ezen munkásságot egy és fél egyetemi évnek, vagyis egy fél baccalaureatusi, illetőleg egy harmad doctoratusi jogigénynek tudja be. Hasonló beszámítás alá esik a chicagói egyetemen az esti és szombati tanfolyam végzése, a mely tanfolyam minőségileg egyezik a tulajdonképeni egyetemivel, de annál hosszabb tartamú.

New-York államban is elterjedt az U. E. mozgalma. Az „egyetem” — a mely itt inkább kormányzó testület, a mennyiben az Universitas hatósága alatt 500 magasabb képzést szolgáló intézet áll — következő öt osztályra oszlik: 1. végrehajtó; 2. vizsgáló; 3. népszerűsítő; 4. állami könyvtári és 5. állami múzeumi osztályra. Az U. E. ügye a harmadik osztályba tartozik. Így tehát New-Yorkban az állami kormányzó hatóság kezébe került az U. E. mozgalma, a mely körülményből magyarázza Russel azon tényt, hogy a kézi könyvtárak és taneszközök bármely falunak is rendelkezésére állanak.¹ A hány hely, annyiféle alakja az U. E.-nak.

E három egyetem után indultak Illinois, Michigan, Indiania, Jowa, Missueri, Kansas, Kalifornia stb. állami főiskolái. Canada, sőt Ausztrália sem maradt el.²

A Philadelphiiában, Chicagóban és New-Yorkban két, illetőleg egy év alatt elért bámulatos eredményt a következő számok világosítják meg:³

1893/94-ben Philadelphiiában 110 cursust hallgatott 16,062 ember,⁴ New-Yorkban 29 cursust 5200 ember, Chicagóban 122

¹ Russel i. m. 37. stb. 1.

² L. közelebb Russel i. m. 40. stb. 1.

³ L. Reyer i. m.

⁴ A hallgatók fennebb közölt számával ellenkezésbe látszik lenni az itt közölt szám. Az ellenkezés megszűnik, ha tudjuk azt, hogy amott az *egyes* előadások hallgatóinak összegét, míg itt a sorozatos előadások hallgatóinak számát közöljük.

cursust 24,822 ember, összesen 261 cursust hallgatott 46,064 ember.

Az előadók önfeláldozó munkabírást dr. W. Clarke Robinson mutatja, ki 1893 őszén 72 előadást tartott s e célból 5817 angol mértföldet utazott. Ugyan ő tartott ugyanazon közönség előtt az 1893-iki téli és az 1894-iki tavaszi szünidőben ismét ily számú előadásokat.¹

Az U. E. ügyét egyes szaklapok is szolgálják; nevezetesen Chicagóban: „University Extension Magazine“ és „University World“; Philadelphiában: „University Extension Bulletin“ és „University Extension“, a mely jelenleg a „The Citizen“-be olvadt. A newyorki központ időnként értesítőket ad ki.

Az angol és amerikai főközpontokból kiinduló munkásságot és annak eredményét az 1894-iki londoni congressusra készített s 1892/93-ról szóló hivatalos táblázat a következőkben tünteti fel:²

Oxford 238 cursust 23,051 hallgatónak tartott; 2714 heti munkát javított, 1295 vizsg. bizonyítványt állított ki.

Cambridge 233 cursust 15,824 hallgatónak tartott; 2565 heti munkát javított, 1730 vizsg. bizonyítványt állított ki.

London 139 cursust 13,374 hallgatónak tartott; 1958 heti munkát javított, 1231 vizsg. bizonyítványt állított ki.

Victoria 59 cursust 4900 hallgatónak tartott; 472 heti munkát javított.

Philadelphia 108 cursust 18,822 hallgatónak tartott; 419 heti munkát javított, 388 vizsg. bizonyítványt állított ki.

Chicago 122 cursust 24,822 hallgatónak tartott; 725 heti munkát javított, 486 vizsg. bizonyítványt állított ki.

New-York 34 cursust 3667 hallgatónak tartott; 223 heti munkát javított, 142 vizsg. bizonyítványt állított ki.

Összesen: 933 cursust 104,460 hallgatónak tartott; 9576 heti munkát javított, 5272 vizsg. bizonyítványt állított ki.

Az U. E. diadalútja az ó-világban nem mutathat fel ugyan ily bámulatos eredményeket, de itt is folytonosan és fokozatosan hódítva halad e mozgalom.

¹ Russel i. m. 48. l.

² L. u. o. 75. l.

4. Legesekélyebb hatása van látszólag ez intézménynek *Dániára*. S ez a mint természetes, olyannyira igazán csak látszólagos. Dánia a népfőiskolák igazi otthona. A nép, valamint a kormány határozott rokonszenvvel kíséri ezt a mozgalmat, ezt támogatja anyagi és erkölcsi eszközökkel. Az egyetem azonkívül nem oly elszigetelt, mint Angliában, de még annyira sem, mint Németországban, a mennyiben az egyetemet mindenki társadalmi állásra és nemre való tekintet nélkül látogathatja. Azonkívül tényleg létezik Kopenhágában, ha nem az egyetem vagy annak tanárai, hanem igenis a diákság által szervezett intézmény, a „diák-szövetkezet“ (Studentersamfundet), a mely figyelmét a népfőiskolák által inkább mellőzött munkások képzésére fordítja. Igaz, hogy ily irányú működése inkább ügyességek elsajátítását célzó tanfolyamokban, népszerű iratok kiadásában és terjesztésében és végre ügyvédi ingyen segély nyújtásában ¹ érvényesül; de tekintettel arra, hogy e mellett sorozatos előadásokat tart s az érintett tanfolyamokat, a melyeket 1865/96-ban 1940 egyén, köztük 580 nő látogatott, az angol U. E. intézménye szintén felkarolja, tényleg csak látszólagos, hogy Dániára, nevezetesen annak egyetemére nem volt hatással az U. E. ügye. Legújabb időben 1895-ben különben maga a kopenhágai egyetem, mint ilyen is az U. E. felé nagy jelentőségű lépést tett, a mennyiben a népfőiskolák tanárai számára szünidei havi (szeptember) tanfolyamot nyitott. Az egyetem ezen tanfolyamok útján, a melyekre évente 9000 koronát fordít, lassanként mindinkább befolyásolja a népfőiskolákat is, úgy hogy csakis az idő kérdése, hogy mikor veszi át az egyetem úgy, mint Angliában, a magasabb értelem-ben vett népnevelés vezetését.

5. *Svéd- és Norvégország* Dániához egészen hasonló viszonyokat mutat az U. E. ügyét illetőleg. A népfőiskolák itt is a népműveltség főterjesztői, de itt is, nevezetesen Upsalában léteznek a diák-szövetségek (Heimdal és Verdandi), melyeknek tagjai Upsalában, valamint a környező városokban előadásokat tartanak. Itt is vállalkoztak első sorban Upsala, azután Christiania, Lund

¹ Ezen működési tér 56 ügyvédet, 22 diákot és 6 nőt foglalkoztat. Naponként este 7—9-ig 6 ügyvéd hat külön e célra fentartott hivatalos helyiségben ad ingyen tanácsot és segélyt az érdekesülőknek és anyagiakban szűkölködő munkásoknak.

és Helsingfors egyetemei egymást felváltva nyári tanfolyamok tartására. — Upsalában 1895-ben 30 tanár adott elő 483 hallgatónak, Lundban 1896-ban 14 tanár a tudományok legkülönbözőbb ágairól tartott augusztus hó 14—17-ig sorozatos előadásokat.

E szünidei tanfolyamokat itt is, mint Dániában, főleg tanítók látogatják, úgy hogy itt is a lundi gyűlés (1896) szerint abban mindnyájan megegyeztek, hogy e szünidei tanfolyamoknak az a nagy jelentőségű feladata, hogy a népiskolai és népfőiskolai tanítás ügyét a tudomány egyetemével kapcsolatba hozzák s így tehát a tudományegyetemnek a nemzet szellemi életére való befolyását mind inkább biztosítsák.

6. Sokkal nagyobb fogékonyságot mutat az angol U. E. intézményének meghonosítására *Belgium*, nemcsak a nemzet élénk, tehát könnyen befogadó természete miatt, hanem azért is, mivel ily irányú avagy ezt pótló intézménye Belgiumnak még nem volt. A különböző egyetemek ez intézménnyel szemben sajátos szellemük szerint különböző viszonyba helyezkednek.¹ A löweni egyetem, mely püspöki felügyelet alatt állva a katolikus orthodoxiát és a római egyház hatalmát szolgálja,² negatív viszonyba helyezkedik; — míg a két állami egyetem, Gent és Lüttich, mint ilyen a mozgalommal nem törődik. A genti egyetemen 1891-ben akadt ugyan 2 tanár, kik 1892-ben az egyetem egy termében vlaemi propagandával tartottak holland (20 órás), német és angol (egyenként 10 órás) irodalmat ismertető sorozatos előadásokat; de ők is elhallgattak. A másik állami egyetemen, a lüttichin még a tanárok sem mozogtak, hanem csak a városi hatóság felszólítására tartottak az attól megjelölt tárgyakról (orvosi, közegészségügyi és társadalmi kérdések) egy télen át felolvasásokat.

Pezsgő élettel találkozunk e század harminczas éveiben alapított brüsseli egyetemen, a mely elvileg a tudomány szabad-

¹ Az egyetemek jellemzését l. Gschnitzer: Zur Geschichte der Universitaet Gent. — Akad. R. I. 206. l., — kül. Maurice Vauthier: Die belgischen Universitaeten. — Akad. R. II. 261. stb. — Gschnitzer: Das Hochschulwesen in Belgien. — A. R. III. 332. stb. — Hamdorff: Über den Stand der Volkshochschulen. — Com. Bl. IV. 84. — De Gerando Antonina: A szabad egyetemről, az „Erdélyi Múzeum“ 1896. évi folyamában.

² Akad. Revue II. 263.

ságát követi s mely Charles Graux 1895. okt. 2-án tartott tanévét megnyitó ünnepi beszéde szerint „nem ismer sem társadalmi, sem vallási dogmákat. Bárki számára is — ki itt otthont talált — biztosítva van a gondolkodás teljes szabadsága. Nem ad, de el sem fogad jeligéket; a tudomány itt senkitől sem függ. Önállóan halad előre a haladás pályáján“. Egyetemi tanárok, diákok és volt diákok Léon Léclerc indítására 1894-ben „Extension universitaire de Bruxelles“ társulatban arra egyesültek, hogy népszerű egyetemi előadások útján tudományos műveltséget terjeszsenek. Az előadók csak egyetemi tanárok lehetnek (docteur agrégé vagy docteur spécial). A társulat központi választmánya útján vezeti ügyeit, úgy azonban, hogy a vidéken helyi bizottságok végzik az előadás előkészítésének és rendezésének munkáját. A központi választmány állítja össze az előadási programot s megküldi ezt a helyi bizottságoknak, ezek pedig bejelentik a központnak a választott és így megtartandó előadásokat. 1895/86-ban már 11 helyi bizottság működött s 4150 hallgató előtt tartottak az egyetem tanárai 19 előadási sorozatot.

Az U. E. intézménye nincs betaglálva és pedig csupa óvatosságból az egyetem szervezetébe. Az egyetemeket ugyanis az éles politikai pártküzdelmek olyannyira besodorták az egyes pártáramlatokba, hogy bizonyára az egyetem zászlaja számos egyént az Extension Universitairétől távol tartott volna; ezért is az U. E. intézményét szándékosan elkülönítették az egyetemtől. A számítók azonban a tényleges léttel még sem számoltak. A mint ugyanis a Reclus-eset alkalmával a liberalis egyetemen belül kitört a mérsékelt párt és a socialistikus túlzók közt a nyílt küzdelem, úgy hogy az utóbbiak a szabad egyetemből kiválva, az új egyetemet 1894. okt. havában megnyitották: az Extension Universitaire-ből is kiváltak az új egyetem tanáraivá lett tagok, sőt az új egyetem összeférhetlennek mondta ki az egyetemi tanári állást az Extension Universitaire-ban való működéssel. A következő pedig az volt, hogy az Extension Universitaire még nyíltabban a szabad egyetem vezetése alá jutott s másrészt az, hogy a versengő új egyetem is egy külön társulatot szervezett „Extension de l'Université libre de Bruxelles“ neve alatt. E versengés az U. E. ügyének csak előnyére vált, a mennyiben az új egyetem vezetése alatt álló Extension de l'Université 1895-96-ban 27 helyi bizottság segélyével 96 cursust tartott 47 tanerő közre-

működésével;¹ a szabad egyetem pedig ugyanazon évben az Extension universitaires útján 20 helyett 86 cursust tartott, mindkettő a 3000-et felülhaladó közönség előtt (1896/97-ben az Extension univers. előadásait 4630-an hallgatták).

Míg az új egyetem organuma inkább socialistikus körökhöz s így a munkásokhoz fordul: addig a szabad egyetem organuma inkább a bourgeoisokhoz, vagyis — mint az 1895. január 25-én hozott s hangsúlyozott gyűlési határozatában célzatosan mondja — „a nép minden osztályához fordul s nem egyedül a munkáshoz. Szolgálatára áll a kis iparosoknak (à la petit bourgeoisie), a nőknek, mindazoknak, a kik az egyetemi oktatásban nem részesülhettek“.²

Ugyancsak ezen gyűlés, a melyen képviselve volt az oxfordi, cambridgei, londoni egyetem nemkülönben a lüttichi és a hollandi „Hooger Onderwys vor het volk“ még egy didaktikailag nagyon figyelmenre méltó indítványt (a lüttichi egyetem képviselőjét, Wilmotte-ét) fogadott el. E szerint az Extension universitaires követi ugyan egészben véve működésében az angol példát; a „classe“-okat azonban nem kapcsolja egybe azonnal a megtartott előadással, hanem tart először egy-egy tudománykörből hat előadást, úgynevezett „cours concentriques“-t, a melyekben a tárgyat egészében, általános körvonalakban bemutatja. Az ugyanekkor kiosztott syllabus elég terjedelmes (Schultze szerint egy-egy tárgyra vonatkozólag 64 oldalra terjed) és utal nevezetesen a forrás munkákra, a bővebb tájékozást nyújtó könyvekre. Ezen könyveket a központi választmány elküldi a helyi bizottság elnökének az érdeklődők szabad rendelkezésére. Még csak néhány hónap múlva ismét megjelenik az előadó a helyszínén a „classe“-ok megtartására és esetleg a vizsgálat megejtésére.

A U. E. mozgalma Belgiumban igen tanulságos nemcsak ezen didaktikailag igen helyes újítása miatt, hanem azért is.

¹ Az új egyetemen 1895-ben a tanerők száma 80 volt, az egyetemi hallgatóké pedig csak 60. Így érthető, hogy oly számos tanerő volt lefoglalható az U. E. ügye érdekében. Különben az új egyetem „Extension“-jának alapszabálya megengedi, hogy nem-egyetemi tanár is tartson előadást, feltéve, hogy az illető beküldi előadásának vázlatát s ezt a választmány helyeslőleg tudomásul veszi.

² L. Hamdorff: Über den Stand der Volkshochschulen im Auslande. — Com. Bl. IV. 85.

mivel bizonyosságot tesz arról, hogy e mozgalom önzőleg elzárkozó s dogmatikailag meghatározott gondolkozás mellett nem terjedhet, ellenben oly szervezkedés mellett, mely a tudomány-egyetemmel ha nem is külső, de igenis legbensőbb összefüggésben áll, ezen összefüggés intenzivitásának arányában extensive is hódítólag terjed.

7. *Hollandiában* eddig csak egyesek részéről kiindult kísérletekkel találkozunk, a melyek részben ép ezért, részben pedig mivel hasonló irányban működik ott a nagy segédeszközökkel rendelkező „Maatschapy tot nut voor't algemeen“ eddig sikerre nem vezetett.

8. *Franciaországban* az University Extension mozgalma még ma is inkább az elvi tárgyalás, a kezdetlegesség állapotában van. A francia temperamentummal e késedelmezés nehezen egyeztethető meg. Az elmaradás oka nem valami ellentétben, hanem a helyzet sajátos voltában rejlik.

Franciaország tradíciói legkevésbé sem kedveznek a népoktatásnak, a népfelvilágosításnak, a nép magasabb művelésének. E tradíciót a ligue française és az újabb időben vele egy cél felé hasonló úton haladó „Société Havraise“ szakította meg s az U. E. feladatát részben legalább megoldani kívánja. Az egyetemek pedig nagyobb actióra nem voltak képesek, mivel egyetemek Franciaországban tulajdonképpen ismét csak egy év óta léteznek, a felső szakiskolák pedig szűk és kötött hatáskörüknél fogva ily kezdeményező, kiható, általános, humanus, erkölcsi munkásságra teljesen alkalmatlanok. A főiskolák átalakításának kérdése azonkívül bénítólag hatott a létező szakiskolákra.

Így nincs mit csudálkozni azon, hogy az University Extension ügyéről Franciaországban kevés a jelentenivaló. Lille város tanácsa 1897-ben az ottani orvosi szakfőiskola tanáraival egyességre lépett, mely szerint ők egyenkint 300 frank fizetésért lehetőleg népszerű előadásokat tartanak (a themák művelt közöniséget tételeznek fel: a táplálkozás chemiai szempontból, a táplálkozás physiologiai szempontból, a bakteriologia; a tuberkulozis ellen való küzdés; az orvostudomány története; az első év hygieniai szempontból; az alkoholismus egész Franciaországban); Petit Edouard a Sorbonne 1897-diki záró ünnepélyén ünnepi beszédében felszólítja a diákokat, hogy kövessék tanáraik példáját, a kik már is rendeztek esti tanfolyamokat a nép számára;

végre Rambaud pedig arra utal, hogy Párisban, Lyonban, Dijonban, Caënben, Nancyban már is léteznek ily irányú egyesületek.¹ Fleischer² Leclerc³ nyomán Lyon, Montpellier és Lille városokat említi, mint a melyekben a tanárok támogatásával diák-egyesületek keletkeztek Hamdorff⁴ a lillei tanárokról mondottakat megcáfolja Pinloche lillei tanár levele alapján, a mely szerint tartottak ugyan egyes lillei tanárok vidéken saját költségükön egyes előadásokat. de sorozatos előadásokról, rendszeres, szervezett tevékenységről szó sincs. Sem ezen elszórt hírekre, sem azok czáfolatára súlyt nem helyezünk. A szellemes Leclercnek bizonyára igaza van, midőn az ifjúsági U. E. mozgalmat eszmékkel hasonlítja egybe, melyek folyton a levegőben röpködnek, a nélkül, hogy megtermékenyítették volna jótékony esőként a földet.⁵ Ennél azonban sokkal fontosabb azon tény, hogy Franciaország minisztere kötelező nyilatkozatot tett a létező népfőiskolai mozgalom állami anyagi támogatására⁶ s hogy magát az U. E. mozgalmát egyesek a kormány megbízásából is komolyan tanulmányozzák⁷ s hogy legkomolyabban veendő tan- és államférfiak: Liard, Lavisse, Jules Ferry, Rambaud egészen határozottan foglaltak e mozgalom mellett állást, e mozgalom social-ethikai nagy jelentőségét teljesen méltatva.⁸ Mindezek alapján biztosan állítható, hogy Francia-

¹ L. Akad. Revue III. 629

² Fleischer: Zur Geschichte des englischen Bildungswesens. 1893. 39 l.

³ Max Leclerc: Le rôle social. Paris 1892. 64 l.

⁴ Hamdorff: Über den Stand der Volkshochschulen. Com. Bl. IV. 88. l.

⁵ L. Leclerc: Le rôle social des Universités. Paris, 1892.

⁶ L. föntebb

⁷ Rambaud minister 1896-ban a zürichi congressusra küldött ki képviselőket; s Abbé Trésal a nyári tanfolyamra 1896-ban Oxfordba ment. L. Akad. Revue III. 646. és Hamdorff: i. cz. Com. Bl. IV. 88.

⁸ Szebben és társadalmi jelentőségében helyesebben alig ismerette s méltatta valaki e mozgalmat, mint Max Leclerc: „Le rôle social des universités“. Paris, 1892. Mint szemtanú írja le az angol U. E. mozgalmát. Nem kívánja azt az angol és francia nép jellem- és történeti különbözőségére való tekintettel, hogy a francia ez intézményeket utánozza; csak azt kívánja, hogy az angol példa lelkesítőleg hasson a francia szemlélőre, olvasóra (3. l.) s kutatva e lelkesülés végső közös forrását, fölleli azt — helyesen — az ethikai erőben: „il ne s'agit, en effet, que de *forces morales*, volonté, vaillance, individuelle, et uni à l'esprit d'indépendance, esprit de solidarité“ (58. l.)

országban is az immár újjászervezett és azért is önállóbb és pezsgő életű egyetemek az U. E. ügyét az államtól anyagilag is támogatva buzgón fogják felkarolni és sikerrel fejleszteni.

9. *Németország* Franciaországgal szembesítve e téren is lehetőleg ellenkező képet mutat. Ha a tényleges viszonyokat vesszük: bizony egyetlen népről sem mondhatjuk azt, hogy annyira bírná az U. E. ügyének meghonosítására a szükséges eszközöket és feltételeket, mint épen a németről. A nép már egy század óta részese a kötelező iskolázás áldásának; analphabetokkal alig találkozunk s teljesen elő van készítve sorozatos előadások be-

s már most azt kívánja, hogy ezen morális, személyi jelentőségű tényezők (60., 62. l.) hatása alatt fejlődjek ki a kölcsönös megértés, a szellemi kölcsönhatás (tényleg nincs is valódi ismeret szeretet nélkül). Ezen erkölcsi hatalmak „ont été, nous l'avons vu, l'instrument de veritables sauvetages . . . Elles sont éminemment une oeuvre de conciliation social et de relèvement“ (62. l.). — E magaslatról fordul lelkes szavakban az egyetem ifjúságához; utal arra, hogy a multban Páris és nevezetesen az ottani polytechnikum diákjai a politikai küzdelmek és a forrongás idejében a néppel együtt építették a barrikádokat. „Pour nous rencontrer aujourd' hui, nous avons assurément *mieux* à faire. Nous sentons que le moment est venu de quitter quelque fois les bibliothèques, les études spéculatives pour prendre intérêt et nous mêler à la vie du peuple tut entier: que moment est venu de descendre sur la place publique, *non plus pour combattre, mais pour instruire et pour pacifier*. — Et pourquoi ne reussirions nous pas, à l'exemple des étudiants d'Oxford et de Cambridge, si comme eux, outre le savoir, nous avons la foi ardente et agissante, la vaillance et la sympathie?“ (63. l.)

Ugyanily szellemben szólalt meg M. E. M. de Vogüé a diákszövetségnek párisi ünnepi ebédén. Jónak látja, hogy a francia ifjúság próbálja meg azt, a mi az oxfordinak sikerült: „un rapprochement entre le monde du savoir et le monde du travail manuel, au moyen de conférences, de lectures du soir, devient des auditoires d'ouvriers. . . . A ceux, qui ont peiné tout le jour sur l'outil, vous donneriez, un peu de pensée, un peu de rêve à emporter le soir (u. o. 63—64. l.). — Jules Ferry is sürgeti a proletariattal személyes, szívyszerinti érintkezést (64. l.).

Rimbaud, mint közoktatási miniszter, a tanárok előtt, kik a zürichi congressusról s nevezetesen a Bécsben megindult U. E. tevékenységéről tettek jelentést, röviden s mégis alapjeltősége szerint jellemezte e buzdító szavakban az U. E. fontosságát: „Minél inkább lépnek önök a nép közé, annál inkább gyorsítják ama pillanat bekövetkezését, a mely az előítéleteket eloszlatja, a gyűlöletet lefegyverzi: „mert tudatlanságból származik a gyűlölet“ (l. Akad. Revue III. 629.).

fogadására. Németország a szellemi túltermelés országa. Akadémiailag képzett egyéneknek bővíben van. Évekig és tizedekig várakozik akárhány egyén s szívesen viseli el a magántanárság nélkülözéseit: csak hogy végre egyetemi rendkívüli s tán még rendes tanárrá lehessen. E magántanárok sokasága képezi természetesen az egyetemek által felkarolt U. E. ügyének szellemi hadseregét. Végre az egyetemeket szabad tevékenységében nem köti le semmiféle átalakulási kísérlet, sőt ellenkezőleg Olaszország, Japán s most Franciaország meg London is a német egyetemi rendszert tartja egyetemi reformtevékenységének mintájául.

S mind e mellett Németországban ez ügyben éppen az egyetemek részéről, vajmi kevés történt. Olvasni *tanulni* és olvasni *akarni* nem egy és ugyanaz. Az erőltetett tanulás igen gyakran a tanulmányozás, a gondolkodás ellensége. Rein az ő encyclopaediai cikkében fájdalmasan panaszkodik, hogy az amerikai nép mennyivel inkább olvas, mennyivel inkább becsüli a tudományt, mint a német nép. A művelt és műveletlen Németországban sokkal inkább elkülönül egymástól, mint Amerikában.¹ Az egyetemek pedig éppen azért, mivel még a német ellensége is dicséri rendszerét, ép e rendszer iránt elfogulttá válnak s a munkakör tágitásában az „*odi profanum*” elvének megsértését látják.²

Az egyetemek magatartására még ezen felül befolyással lehet a német közéletre nehezedő burokratikus szellem, mely azon tény által, hogy az államkormányok megfoghatatlanul³ alig tesznek valamit a nép továbbképzése érdekében⁴ s nemkülönben a „socialismus” frázisa által feszélyezi a német egyetemek ilyen irányú ténykedését.

¹ L. erre nézve külf. Friedrich Ratzel: *Wissenschaft u. Volksbildung in Deutschland*. 1896. — Natorp: *Zur Frage der Volkshochschule*. Com. Bl. V. 5. l. — Huebner: *Volksbildungs-Bestreben*. Bom. Bl. V. 134.

² Jellemző egy angol és német egyetemi tanár közt lefolyó vitatkozás e kérdésről: „*Thöricht oder gefährlich*” Com. Bl. V. 105. stb.

³ Az olvasni tudó nép, a melynek továbbképzéséről nem gondoskodunk, társadalmilag és állami szempontból is sokkal veszélyesebb, mint az analphabeták.

⁴ Dánia e célra 380,000 márkánál többet áldoz; Poroszország 30,000 márkát. Huebner: *die Volksbildungs-Bestreben der Gegenwart*. Com. Bl. V. 135.

Ezen inkább negatív természetű okokhoz járul még a német jellemének particularistikus vonása, a mely előbb a kerüλέken alkot központokat, míg végre az események ereje alatt helyezi emezeket is egy kiemelkedő valóságos központ szolgálatába. A kultúra belterjisége szempontjából ez nagy jelentőségű vonás. Értjük tehát, hogy a nép továbbképzésére immár létesült központokat, intézményeket a német nem szünteti meg az U. E. létesülése érdekében és nem mutat hajlandóságot arra, hogy emez intézményeket egy létesítendő U. E.-nek alárendelje, sőt ellenkezőleg a mint azt láttuk, magukat az intézményeket is az U. E. irányában fejleszti. Így tehát bizonyos tekintetben mondható, hogy Németországban már létezett az U. E. a tulajdonképi U. E. előtt.¹ Tévedünk azonban, ha mindezek alapján azt következtetjük, hogy Németországban az egyetemek, az egyetemi tanárok az U. E. ügyében mit sem tettek. Az egyetemi élet természetéhez legközelebb állanak az U. E. által felkarolt szünidei tanfolyamok, a melyekben többnyire egyetemet végzett középiskolai tanárok szaktárgyaik legújabb eredményeinek s kutatási módszereinek megismerése és gyakorlása érdekében szoktak résztvenni. A nagy Fichte hatalmas szellemének letéteményese, a kis Jena indította meg már 1889. augusztus havában e tanfolyamot, majd később nemcsak tanárok, hanem tanítók és tanítónők számára és pedig a tudományoknak természettudományi, közegészségtani, lélektani, neveléstani, végre nyelv- és irodalomtudományi csoportjából.² 1895-ben 86-an vettek részt e tanfolyamban. Jenát a főiskolák és tudományos intézetek egész sora követte e téren. Először 1894-ben a majnai Frankfurt physikai egyesülete, a melyet e munkásságában csak 1896 óta támogat a porosz közoktatási ministerium.

1895-ben természettudományból szünidei tanfolyam volt Berlinben, Göttingenben; nemzetgazdászati Berlinben, Halleban; archeologiai Münchenben, Bonnban; francia nyelv- és francia kulturtörténeti Greifswaldban 1896-ban különösen orvostudományi

¹ Erre utal helyesen dr. Hirsch egy cikkében: „Wie ist die Universitäts-Ausbildungs Bewegung in Deutschland zu fördern?“, a mellett G. Hamdorff: „Anfänge von Volkshochschulen in Deutschland“ Com. Bl. IV. 152. stb. Kül. 154.

² Dr. Kardos: „Szünidei kurzus Jenában“. Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl. 1895. 2. szám.

szünidei tanfolyamokat rendeztek: Göttingen, Halle, München, Würzburg, Leipzig, Tübingen s ezóta fokozódott érdeklődéssel s növekedő számmal keresik fel húsvétkor, de különösen augusztus havában az egyetem termeit és intézeteit a gyakorlati téren működők. De megnyílnak a német egyetemek termei és intézetei a tanév közben is azok számára, a kik még nem rég onnan ki voltak zárva: a nők számára. 1833-ban kapták a nők először Éjszak-Amerikában az „Oberlin College“-ben az engedélyt az egyetemi tanulmányozásra 1849-ben promovealt ugyancsak ott az első doctor medicinae. Schweiz az engedélyt 1860-ban, Franciaország 1861-ben, Svédország 1870. Dánia, Finnország, Hollandia, India 1875., Anglia, Belgium, Olaszország 1898., Norvégia 1884., Island 1886., Magyarország 1895-ben adta. Ma Németország 20 egyeteme közül csak öt zárja ki a nőket, 13 megengedi azt, hogy a nők egyes előadásokba előzetes engedély megnyerése után ellátogathassanak s két egyetem megengedi azt is, hogy a nők promovealhassanak.¹ Az 1896/97. tanév téli felében tíz németországi egyetemen 153 nő tanulmányozott; Berlinben 70, Göttingenben 32, Breslauban 14, Rostockban 13, Freiburgban 10, Greifswaldban 5, Heidelbergben 4, Marburgban 3, Hallében 1, Tübingenben 1. — 1897-ben kettő tette le a philosophiai doctoratust Heidelbergben.²

De nemesak tágultak a kapuk, hanem megnyitlak oly értelemben, hogy maguk a tanárok is kiléptek a végett, hogy a főiskolákkal semmiféle összefüggésben sem álló egyének előtt tartsanak sorozatos előadásokat.

A német particularismust jellemzi, hogy az előadások szervezésének módja minden ily irányban kezdeményező egyetemenél más és más volt.

Legnagyobb sikert ígérő alakban indult meg az University Extension mozgalma a birodalom székvárosában: Berlinben. Az egyetemi tanárok — angol példára, a melyet Bécs oly fényesen igazolt — vezették kizárólag a mozgalmat s a ministerium belső embere, dr. Post titkos tanácsos, a népjólét ügyét a ministeriumban képviselő férfiú adta meg e mozgalomra az indítást.³

¹ L. Hochschulnachrichten VIII. 1. 1897. okt. havi szám.

² Akad. Revue III. 478.

³ L. Akad. Revue III. 220 stb. 227.

1896-ban karácsony táján tanácskoztak először Diels Hermann tanár elnöklete alatt az egyetem különböző facultásainak egyes kiváló tanárai. Ezen értekezlet elé terjesztett s az egyetem senatusához intézendő felirat¹ átnézetben ismerteti az U. E. történetét s azután kimutatja azt, hogy Németországnak is szüksége van ez intézményre. Következő érvelése különösen figyelemre méltó: „Ha megfontoljuk azt, hogy a közös vallási és hazafíúi képzetek és érzelmek kötelékei sokszorosan teljesen szétszakadtak, hogy az egyháznak és képviselőinek emezeket közvetítő és egybekötő befolyása tág körökkel szemben hatástalanná vált, hogy a társadalmi állások közti űr, nevezetesen a nagyobb városokban az iskola útján tágult és a helyi, községi és szomszédos kötelékek is a szabad költözködés és a nagy városok rohamos növekedése következtében lazultak s hogy ezen fejlődés azzal fenyeget, hogy a nagy városokban a lassanként növekedő szervesen taglalt csoportok helyébe mindinkább a véletlen által egybehányt és épen ezért a véletlen befolyások által megközelíthető, összefüggés nélküli tömegek lépnek: úgy bizonyára világos, hogy korunknak tán legfontosabb feladata új kapcsolatok, új kötelékek teremtésében áll, a melyek biztosítják a magasabb műveltségük és jelesek számára az őket megillető befolyást, melyet az általános választási jog feltételez, ha nem akarjuk azt, hogy ez teljesen ingatag és kiszámíthatlan állapotokra vezessen“. Utal arra is, hogy az egyetem érdeke — személyi és anyagi szempontból is — kívánja az U. E. intézményének meghonosítását, a mely a bécsi egyetemen is annyira bevált. Bemutatja a bécsi egyetemnek ez ügy érdekében követett eljárását, az U. E. bécsi szervezését és ottani működésének hatását s mindezek alapján a felirat aláírói arra kéri fel a senatust: 1. hogy vegye kezébe az U. E. ügyét, alakítson a rector tiszteletbeli elnöksége alatt a senatus és a facultások részéről kiküldendő képviselőkbel egy választmányt, a melynek feladata a népszerű sorozatos előadások szervezése és vezetése; 2. hogy évi segélyként kérjen a senatus a közoktatásügyi ministertől 10.000

¹ Ennek eredeti alakját a Volkshochschulen című jeles munkának írója, Ernst Schultze, szíves volt nekem megküldeni. Az ő szívességének köszönhetem, hogy Németország különböző helyeiről kaptam jelentéseket a mozgalom állásáról.

márkát.¹ A felirat zártételei egy megalkotandó alapszabály és házirend irányelveit jelölik meg; ezek közt amaz elvi nagy jelentőségűt, a mely szerint épen úgy, mint a bécsi alapszabály szerint a berlini U. E. kizárja az előadások sorából azon kérdéseket, a melyek a jelenkor politikai, vallási és socialis küzdelmeivel összefüggésben állanak, vagy a melyek tárgyalása izgatásokra indításul szolgálhatna² (l. 8. l.).

Lényegtelen módosításokkal ment fel e felirat 1897. jan. 8-ki kelettel az egyetem senatusához. A feliratot 52 rendes nyilvános egyetemi tanár írta alá, mely szám a 84 ny. rendes tanárnak 62·6 %₀-át képezi s mely számnak súlya még inkább

¹ Az értekezlet ezen összeget 15.000 márkára emelte.

² Igen jól jellemzi ez irányelvet tévesvoltában Natorp: „Zur Frage der Volkshochschulkurse“ Comenius Blätter V. 2.: „Müsste man die Bestimmung wörtlich nehmen, so würde sich das Volk für eine so entnervte Wissenschaft mit Recht bedanken und sich nun erst recht darauf versteifen, seine „Wissenschaft“ aus Parteischriften und öffentlichen Versammlungen zu schöpfen. Ein Verfahren rein *sachlich* und soweit irgend es in den Grenzen der Gemeinverständlichkeit möglich ist, *wissenschaftlich*, sollte die einzige streng einzuhaltende Bedingung sein“... der Vortrag selbst darf nicht zur Agitation werden und irgend einem Parteistreben dienen; hinsichtlich der Gegenstände dagegen, die überhaupt im Bereich der Wissenschaft liegen, eine haltbare Grenze danach zu ziehen ob irgend welche Parteien sie zu Agitations-Zwecken ausbeuten könnten, wird sich beim geringsten Versuch unausführbar zeigen“. Mennyivel helyesebb elvet követ a Humboldt Akadémia 1896/97. IV. tudományos estélyének következő thesiseiben (l. Akad. Revue III. 288. l.):

1. Möglichste Universalität der Wissensgebiete, ohne Ausschluss der polit., relig. und socialen Streitfragen der Gegenwart, deren objective wissensch. Behandlung vielmehr erst recht Bedürfniss und Aufgabe ist.

2. Keine dogmatisch-autoritative, sondern entwickelnd-kritische Methode, verbunden mit Anschaulichkeit und Anregung zur Selbstthätigkeit der Hörer, wodurch allein das selbstständige Denken und Handeln gefördert wird.

3. Vollständige Lehr- und Lernfreiheit für beide Geschlechter, keine Zurückweisung oder gar Ausschlössung geeigneter Lehrkräfte oder bestimmter Richtungen, als regelmässige Hörgebühren, Erlass derselben für Unbemittelte.

4. Unabhängigkeit von Staat, Kirche und anderen öffentlichen Institutionen, organische Selbstverwaltung unter Mitwirkung beteiligter Volkskreise.

növekszik, ha valóban áll az, hogy egyes tanárok nem elvből, hanem merő véletlenségből nem írták alá a feliratot.¹

A senatus ezen alaposan és óvatosan megérvelt kérelmet februári gyűlésében *egyetlenegy* szavazat-többséggel elvetette, a mely végzés, tekintettel a kérelmezők súlyára s nem kevésbbé azon tényre, hogy éppen Berlinben egyetemen kívül állók oly nagy számmal látogatják az egyetem publicumait s hogy az egyetem közegészségtani múzeumát nemcsak a berlini lakosság keresi föl sűrűn, hanem a múzeumot a demonstrálás érdekében katonasorvosok és közigazgatási hivatalnokok tanfolyamai immár használták — érthetetlen.

¹ Jellemző, hogy tiszteletbeli és rendkívüli tanárok közül csak 51 % (49 : 47) s a magántanárok közül 59·4 % (101 : 60). Összegezve 349 közül 202, tehát 57·87 %.

Dr. Schneller István.

(Folyt. követk.)

MI A ROMANTICISMUS?

— Befejező közlemény. —

II.

De hát merre forduljunk, hol keressük e fogalom jegyeit, melyekkel mindjárt világos, érthető lesz a nagy kérdés?

Mindenekelőtt egyes idők műveinek, olvasmányainak tartalmát kell vizsgáljunk s a kor vallási, bölcseleti, erkölcsi, jogi, politikai, társadalmi és családi, irodalmi, művészeti s gazdasági jelenségeivel kell összevetnünk s azonnal látunk, mert leestett szemünkről a hályog s csodálatos világosság sugara ömlik el minden téren.

Hát mit szeretnek olvasni felebarátaink?

Ha 1790 után vizsgáljuk a műveit népek drámai és epikai alkotásait, lassú, fokozatos változásait látjuk a közönség ízlésének, mely körülbelül 1815-ig folyton növekszik. És miben áll ez a változás? Abban, hogy míg előbb csak az oly műveket szerették, csodálták, melyek az individualis törekvéseknek, az alkotó részek érdekeinek lelkes tolmácsai voltak, most lassanként oly áramlat győzelmeskedett, melyben az egyén az egészhöz, a tekintély képviselőjeért áldozta fel magát. Azelőtt a komoly drámákban minő szerep jutott a tekintély képviselőjének? Ő volt az egyén romlásának, inségének, boldogtalanságának az oka, vígjátékban pedig az ő romlottságán, önző érdekeinek csúfos kudarczán nevtünk. A regények sem mutattak más képet. A mit az egész szempontjából jónak, erkölcsösnek, szentnek, szükségesnek tartott az emberiség, már a XVIII. század elejétől fogva mind jobban károsnak, helytelennek, fölöslegesnek vagy éppen becsületlennek, aljasnak mutatta be az elbeszélő. a drámai és a lantos költészet.

Ha most tovább megyünk és a XIX. század elejétől napjainkig vizsgáljuk az irodalmat, újra ismétlődik a sajátságos változás, melyet 1680-tól 1815-ig észlelhettünk, vagyis 1680 és 1815 körül, jóval előtte és utána, az emberi nem az egész szempontjából tekinté a világot és az erkölcsi intézményeket, például az államot, a családot és az egyházat; máskor pedig épen az ellenkező felfogást, az alkotó részek érdekeinek pártolását találjuk meg az irodalomban és az értelmi, erkölcsi és esztetikai élet minden ágában.

És ha ízlésünk, felfogásunk e szabályos változását a művelt népek életében pár ezer éven keresztül megtaláljuk, azon gondolatnak kell bennünk támadni, hogy itt egy szabályos, törvényszerű, szükségképi átalakulással van dolgunk, mely általános az egész emberi nemre, tehát a műveletlen népekre is, sőt talán a mindenségre szintén kötelező. Kissé merész, de jogos föltevés, mert ez a mikrokosmos törvénye lehet.

Alig kell mondanom, hogy az egész szempontjából való felfogás az idealismus, az alkotó részek érdekeinek érvényre juttatása pedig realismus.

Már most fölmerül a kérdés: Vannak-e változások, átalakulások az irodalom, különösen a drámai és elbeszélő költészet terén, ha az egész szempontjából, ha idealista felfogásból kezdünk kiindulni?

A mi a kereteket, a művek szerkezetét, szóval az esztetikai formát illeti, alig észlelhetni egy kis változást; többé-kevésbé a classicista mű ugyanolyan keretbe van szorítva, a minőbe a romantikus. Az sem lényeges, hogy valamely dráma megtartja-e vagy elveti az idő, hely és cselekvény egységének szabályát, azért épen úgy lehet idealista, mint realista, mert nem a forma, inkább a tartalom teszi a művet idealista vagy realista alkotássá. Ez a tartalom, főleg az átmenet alatt, hatással lehet a költőkre és művészekre, alkotásaikon megérzik a belső küzdelem, a forrongó, vajudó szellem, sőt néha forradalmi láz fogja el őket, mint például 1800 körül.

Ha közelebbről akarjuk ismerni e változásokat, meg kell tekintenünk a gazdagabb irodalmakat az átmenet idején. Ilyen az olasz, a spanyol, a francia, az angol, a német stb. Nézzük röviden a két utolsó hullám átmenetét. Ha 1680 és 1815 körül éri el tetőpontját az idealismus, már 20—40 évvel előbb számos

jelét látjuk az ébredő idealis gondolkodásnak. Letünt Verulami Baco, a realis bölcsészet nagy theoretikusa, a máglyán végezte életét Giordano Bruno, Vanini, sőt már megjelent az idealismus első hirnöke, Descartes. Még 1650 körül nagy sikert arat a realis forradalom, I. Károly a vérpadon végzi életét, Crommwell győzelmesen kormányoz, de már nem consul, nem elnök, hanem protector; halála után pedig visszaállítják a katolikus Stuartokat. Franciaországban Richelieu, Mazarin az absolutismus felé vezetik az államot. Corneille hősi tragédiáiban a kötelességnek áldozza fel a szerelmet, némelyik darabja inkább epopoea mint dráma; becsületre, lemondásra, önmegtagadásra tanítanak bennünket; a Port-Royal magába szállása, töprengése, a vallásos szellem ébredése az idealismus megjelenését igazolja; ugyanezt jelenti a németeknél Francke és mások pietismusa, nálunk és másutt a protestánsok üldözése, papjaik gályarabsága, Kollonich rénmuralma. Sámbar Mátyásnak és társainak indulatos polemiája és egyebek. Angliában Hobbes a század közepén látja a féktelen individualis gondolkodást, a bellum omnium contra omnes-t s az absolutismust sürgeti. Nálunk a század első fele a magyar szabadság sürgetésével van tele, 1650 után a nép, a nemzet mindjobban elnémul, csak egyes főurak zúgnak, búgnak és összeesküsznek, jutalmuk a börtön, a vérpad. Már 1651-ben Zrínyi Miklós egy idealis epost írt, az *Obsidio Szigetianá-t*, mikor Calderon az egyházi rendbe lépett és túlnyomóan *Autos Sacramentalesek-et* írt. Ekkor még csupa liberalismus és szabad gondolkodó a nagy Milton, de Crommwell halála után magába száll, meghasonlik s az *Elveszett paradicsom* vallásos epos írója lesz. Nálunk Gyöngyösi István megírja a *Murányi Vénus-t* 1664-ben s egy nőt rajzol benne, a ki szerelmeért a tekintély képviselőjének, a királynak áldozza fel a nemzeti, a magyar érdeket és már senki sem ütközik meg rajta; Galliában Racine rajzolja a féktelen szerelmet, melyet rendesen méltó büntetés követ. De már a hetvenes években ez sem igen kell, mert a társadalomból is lassanként elenyésztek az ily féktelen nők, kipiszszegek, megbuktatják alkotását és maga is szegyéllen kezdi, hogy ily műveket írt, zárda-ba akar vonulni s elfelejteni drámairói léhább életét. Molière legtöbb művében az alkotó részeket, az egyént teszi gúny tárgyává. Vigjátékaiban rendesen az egyén kudarczán nevetünk. De helyzete kényes és nehéz s csak a király pártfogása menti meg

némely darabját s ötet magát hirtelen elragadja a halál 1673-ban. Quinault darabjai pedig érzékeny játékok, a minőket 1800 körül Kotzebue és társai írtak. Másrészt az egész társadalom csodálja az oly férfiakat, mint Malebranche, Bossuet. Fenelon stb., kik az egész szempontjából kiindulva dicsőítik az Istent és a királyt, a vallást és az erkölcsöt. Mindenfelé győzelmesen halad előre a katolikus felfogás, gyöngül, tehetetlen lesz, sőt megsemmisül az alkotmányos élet, mert világszerte öntudattal ismételheti a fejedelem XIV. Lajos mondását: *L'état c'est moi*, az állam én vagyok.

Habár sokan azt hiszik, hogy Cervantes a XVII. század elején örökre tönkre tette vagy legalább elhallgattatta a lovag regényeket, a század közepe táján azonban újra kedvelték az e fajta elbeszéléseket, mert az ébredő idealismus lelkesült a hősi tetteken, a vitézi, a lovagias, önfeláldozó és patriotikus erényeken. Ilyenek Corneille tragédiái is. Lovagi, vitézi és történeti regényeik azonban számtalan kifogás alá esnek ugyan a jellemzés, a történeti hűség, színezet szempontjából; de teljesítik azt, a mit az idealista felfogás kívánt tőlük, t. i. nem belső, finom lelki elemzést, hanem gazdag és nemes cselekvést. Ilyeneket adtak a szintén dívó kaland regények, vitézi és rabló históriák.

A kritika még csak szűk körben mozgott és néhány munkára szorítkozott; de szerepelt a nagy Boileau, Saint-Evremond és néhány idealis vagy kevésbé idealis kritikus. Számos művelt férfi és nő érdeklődött az aesthetikai kérdések iránt, különösen a *Rambouillet* palotában, továbbá a *La Querelle des Anciens et des Modernes*-ben. De még nem lehetett szó akkora aesthetikai harcokról, mint az új idealismus hajnalán, a XVIII. század végén és a következőnek első felében.

Az új idealismus 1790 körül rendkívül gazdag és hatalmas irodalmi élet közepette jelentkezett, kivált a németeknél számos irányban és számos irodalmi alkotással lépett föl. A most ébredező idealismus harcza talán ennél is nagyobbak ígérkeznek, hisz ma mérhetetlen mennyiségű irodalmi termék lepi el piacunkat; de az 1800 körüli idealismus is annyira gazdag, hogy számos irány juthatott érvényre. Például a németeknél látjuk megjeleni Tiecket, a költőt, bizarr műveivel; mellette Wackenrodt, Bernhardit. Majd 1797-ben a két Schlegel jelenik meg romantikus kritikáikkal, utóbb Schelling, Hölderlin, Novalis, Schleiermacher stb. vonatnak be a romantikus gondolkodás körébe s mindinkább

gyarapodnak, úgy hogy 1800 után a harez megindítói elválnak ugyan, de az egész társadalom iránya romantikus lesz

Ha maguktól a németektől kérdezzük, hogy mit akartak a romantikusok, eltérő válaszokat kapunk. Haym, a romantikus iskola történetírója azt mondja, hogy nem csupán új költészet-ről, hanem egészen új műveltségről volt szó. A költőin kívül tudományos és gyakorlati törekvéseik voltak. Idealismus, universalismus és encyclopaedismus volt lelkükben az uralkodó. — Hettner azt tartja, hogy a művészet követelései és a prózai való nyomorúságai közötti vigasztalan meghasonlásból érthetni meg a németek classikus és romantikus költészetének sajátosságait. Mindkettő téves idealismus gyökereiből fakadt. Már Goethe és Schiller költői felfogásában benne van a romantikus költészet csirája, csakhogy phantastico-mysticus subjectivismussá fajult. Gervinus azt hiszi, hogy alapjában a romantika nem volt egyéb, mint a XVIII. század hetvenes éveinek fölelevenítése, a két nagy költő eszméinek forgalomba hozása, az életben megvalósítása. Ha pedig a XIX. század negyvenes éveinek íróit, publicistáit, szónokait kérdezzük meg, hogy mik voltak a romantikusok, azt mondják, hogy reactionariusok, a szabadság, a felvilágosodás ellenségei, a jámbor, de vad középkor csodálói, a zilált állami rend hívei, a feudalismus, a lovagvilág lelkes bajnokai, a vallásos szellem rajongói. És ha azt kérdezzük, melyik magyarázatnak van igaza, be kell vallanunk, hogy a negyvenes évek publicistáinak. A romantikusok nem akarták, legalább 1815-ig nem akarhatták Lessing, Goethe, Schiller eszméit megvalósítani. Igaz ugyan, hogy a kilencvenes években még nem is igen tudják, mit akarnak, miért ellenfelei Goethének, Schillernek, miért írnak ellenük Teufelei-eket, miért tetszik nekik a középkor az ő lovagias, vallásos és feudális életével stb.; de bár homályosan lebeg előttük feladatuk, mégis érzik, hogy nem szabad Lessing, Goethe, Schiller nyomdokait követniök. Való, hogy tömérdék ellenmondás, hóbort, bizzarr felfogás van irataikban; de annyit világosan kiolvashatni belőlük, hogy e bohó, majd neki vadult reformátorok nem az alkotó részek, hanem az egész szempontjából nézik a világot.

A XIX. század második tizedében persze módosul az idők árja. Az idealismus elérte délpontját, létre jött a szép, jó és igaz eszméinek egysége és mindjárt lazulni kezd, úgy hogy az alkotó részek érdeke jelentkezik és tetszésünkkel találkozik a

szabadság minden neme. Még húsz, harmincz évig ez irány hőseit is romantikusoknak nevezik, de megkülönböztetésül franczia romantikusoknak. Ezeket már össze lehet kapcsolni Lessing, Goethe, Schiller törekvéseivel, eszméik rokonok e nagy költőkével, mert mindkét irány többé-kevésbé az alkotó részek érdekeiért harczol, csupán az a különbség, hogy Lessing, Goethe, Schiller, Wieland stb. még erősen realis időkben alkotják legtöbb classikus műveiket ; az 1820 utáni költők pedig, mint Hugo Victor, Lamartine, De Vigny, Musset, George Sand, Vörösmarty, Bulwer, Platen, Heine stb. akkor lépnek föl, mikor keblünkben még erős az egész, a tekintély iránti tisztelet, tehát csak szertelen, vad, szenvedélyes jellemekről tudjuk elképzelni, hogy szembe szállanak az egyetemessel, azért van szükség e romantikus tragédiákban a rémes, groteszk helyzetekre és szörnyű jelenetekre. De minél jobban elvállik a szép, jó, igaz eszméje egymástól, annál realisabb, egyszerűbb, természetesebb, érzékibb lesz az élet s vele a színpad, a tragédia, az epos, a festészet és szobrászat. Az alkotó részek érdeke győz mindenfelé, a családban a nő és gyermekek, az államban a szabadság és alkotmány, az egyházban a szabad vizsgálódás, a jogban a polgárok, a társadalomban a gazdagság és a szép asszony, a bájos művésznök stb. jutnak érvényre.

De a romanticismusnak is meg kellett halni, még pedig mint Brunetiére hiszi, saját elvének túlságba vitele miatt. Saját szertelensége, mértéktelensége okozta pusztulását. Ha tudott volna magán uralkodni, talán most is élne. Azonban túlzásba ment át, sok volt a vére és a zsírja, megütötte a szél és meghalt. Mert tudnunk kell, hogy az evolutio hívei és így Brunetiére szerint a romanticismus épen olyan élő valami, mint a classicismus, vagy az egyes műfajok : fogantatnak, születnek bábák segélyével vagy a nélkül, azután növekednek, gyarapodnak, míg végre természetes vagy hirtelen halállal kimulnak. Szerinte így született, fejlődött és meghalt a franczia tragédia s csupán azzal látszik vigasztalni magát, hogy a németeké még mai napig sem született meg.

És mi volt a romanticismus föelve, melyet túlságba vitt ?

Ez nem lehetett az idegen irodalmak csodálása, külföldi remekék bámulása, mert az idegen classikusokkal való felhazakodás csupán fegyverül szolgált nekik harczaikban. Ezt azonban nem lehet oly könnyedén elütni. Például keresve keresték az

eszményibb irányú remekírókat, Shakespearehen is a romantikus elem vonzotta őket, Calderon és másokért éppen idealismusuk folytán lelkesedtek.

De a mult, a vallásos, a lovagias középkor iránti lelkesedés sem volt a romanticismus főjellemvonása, mondja Brunetiére, mert a történetit szereti minden költői irány. Homertól Hugo Victorig nem volt nagy költő, a ki nem fordult volna a történelemhez és a kiről el ne lehetne mondani a bölcsesszszel, hogy az emberiség előtt nem annyira az élőköl, mint a holtaköl áll. Ez a megjeyzés sem áll. A romantikusok rajongása a lovagias és vallásos mult iránt egészen más volt, mint a classicisták- vagy realistáknak a történelemhez fordulása. Ők, mint a legtöbb idealista, *laudatores temporis acti*, a vallásos és lovagias mult dicsőítői, a kik a vallásosság, a jobbagyi hűség, a lovagias vitézség, hazafias önfeláldozás példáit keresik a történelemben. A classicista vagy realista jobbadán a nemzeti nagyság, a nemzeti dicsőség példáit kutatja a haza történetében vagy egyszerűen tragikus vagy comikus tárgyat keres valamely drámához vagy elbeszéléshez.

A természet iránti rajongás sem volt a romanticismus főjellemvonása, mondja tovább Brunetiére. A természet minden irányú költészetnek tárgya. A romantikusok nem sajátították ki maguknak a természetet s nem áll, a mit rájuk fogtak, hogy felfödözték, újra megtalálták. A természet iránti rajongással, túlzó hódolással nem élhettek vissza. Annyi igaz, hogy mindig, valahányszor nagy politikai, társadalmi, erkölcsi reformok után epedett az emberiség, a magányos természetnek szerette elmondani, elrebegni szive bánatát; azért ilyenkor számtalan poeta sóhajtozik a természet után. Be kell vallanunk, hogy a romantikusoknál nem csekély mértékben találkozunk e rajongással.

Tehát melyik az a főjellemvonás, a melylyel visszaélt a romanticismus és halálát okozta? Brunetiére szerint a lyraiság, a lyrismus. Ez nem egyéb, mint a személyes érzelem exaltatiója, a personalismus, az *én* költészete, mely a romanticismus lényeges jelleme. Magát belevinni a drámába, az elbeszélésbe, írni lantos költeményeket, írni lyrai elbeszéléseket, lyrai tragédiákat. „Óda hatotta át, gyujtotta, lelkesítette, éltette az epopoeát, a tragédiát, a drámát, a comédiát, az eklogát, az elegiát, a satirát, szóval a költői fajok mindegyikét“, vagy mint de Banville mondja: „Óda vegyült minden költői műfajba és csak ezen föltétel alatt

voltak életképesek“. Brunetiére jogosan teszi hozzá, hogy Iyra hatotta át még a regéuyt, a történetírást, a kritikát is; ez lett volna a romanticismus nagyságának, de később halálának is oka. A romanticismus a saját kárára nem tudta, hogy minden műfajnak megvan a maga törvénye, a mi előbb-utóbb érvényre akar jutni és kell is, hogy érvényre jusson; a romantikusok azonban lyrismussal maguk beszéltek ki történeti vagy drámai műveikből. A lyrismus túlsága mindent kiforgatott a maga természetéből, mert a költőnek nem volt érzéke az arány, a mérséklet, a józan, az egészséges középút, a szabatos, a correct magatartás iránt. Corneille még azt mondotta: Egy szép tragédia tárgyának nem kell valószínűnek lennie, de a romantikusok már azt hirdették, hogy a dráma és regény tárgyai között a legvalószínűtlenebb a legszebb. És így tovább.

Brunetiére és társai mégis helytelenül ítélik meg a romantikus mozgalmat. Mindenekelőtt nagy hiba, hogy a lyrismust, az *én* túlságos cultusát, a personalismust, a képzelem szabadságát és féktelenségét, a művészet felszabadulását egynek vagy azonos jelenségnek tartja. És mi volt ennek a lyrismusnak oka, mely a XVIII. század közepétől a XIX. közepéig uralkodott volna? Kezdődött Rousseauval és végződött Petőfivel, Heinevel, Dumasval, Hugo Victorral. Ki tudná megmondani?

Kisértsük meg mi.

Mindenekelőtt válaszszuk el a lyrismust a personalismustól. Mikor a szép, jó, igaz eszméje egyesül, az egész szempontjából indul ki az ember érzése és gondolkodása, tehát a mindenségben az Istent látja, az egyházban a főpapot, az államban a fejedelmet, a családban az atyát. Ekkor minden erkölcsi intézményt egységre akar visszavinni, tehát a politikus összekapcsolja a vallást és a törvényt, a jogász egy kézbe akarja összevonni a törvényhozó, ítélő s végrehajtó hatalmat. testvérekké tenni a jogot és morált, a művész az eszmeit, a lekit akarván kifejezni, háttérbe szorítja a formát, a költő egyesíti a műfajokat, a tragédiában epikussá teszi a jellemeket, Iyraivá az egész előadást, Iyrai hang, ódai pathos hatja át az epost, a regényt. a költői beszélyt és a többi műfajokat.

Ez tehát az idealismus egységének következménye, a mitől még akkora telhetségek sem óvhatják meg magukat, mint Racine. Milton, Firduszi. Vörösmarty (*Zalán futása*), Chateaubriand (*Les*

Martyres), Körner (*Zríny*) stb. stb. Ezek és társaik mind erősen lyrikusok. Lyraiság érzik ki minden költői alkotásból, de nem personalismus, nem az *én* önérzetes hangja. exaltatiója. 1640-től 1680-ig, 1795-től 1820-ig mindjobban elenyézik. háttérbe szorul az *én*. 1820 körül már erősen lazul a három eszme egysége, az ember sem az egész szempontjából kezdi tekinteni az erkölcsi világot. hanem az alkotó részek érdekeit tartja szeme előtt, ekkor lép föl kisebb-nagyobb erővel az *én*. Ez időtájt és utóbb Chateaubriand, Hugo Victor, Dumas, Beranger, Lamartine és a többiek mind, annyi száz meg száz, úton útfélen hangoztatják az *én*-t. Ez kisebb-nagyobb mértékben mindig így volt a szélső idealismus hanyatlása után; de nagyon igaz, hogy soha sem annyira, mint a XIX. század első felében. Csak a realismus gyarapodásával hallgatnak el a nagy költők *énjök*-kel, Arany, Tennyson és társaik nem beszélnek kifelé műveikből. A közönség azonban lassanként bolondul a nagyobb szellemek életviszonyai iránt, tudnia kell minden legkisebb változást az államférfiak, költők, művészek stb. életéből. egy Hugo Victor, Dumas, Jókai stb. belső és külső életét ismernie kell az egész közönségnek, számtalan szereplő megírja élményeit. memoirejait, mások örökös hirlapi nyilatkozatokkal adják tudtára a közönségnek, hogy mit csinálnak, mit szándékoznak tenni, kivált a művésznők, írónők határtalan hiúsága csak akkor érezte jól magát, ha róluk beszélt a világ. Sz. Ágoston, Rousseau és mások confessiói rendszeren ily realisabb időkbe esnek. A realismus féktelen individuumjának örökké beszéltetni kell magáról. Idealis időkben a legtöbb ember visszavonul, hallgat, a nőről nem, vagy csak keveset hallani. a költők még anyjakat sem igen éneklik meg; realisabb időkben nemcsak szeretőit, hanem feleségét, különösen anyját (ritkán az anyósát) és gyermekeit versekben mutatja be a közönségnek majd minden poéta, a festő pedig egy sereg képen örökíti meg. Minden ember lefényképeztet, lerajzoltatja vagy lefesteti magát és övéit, úgy hogy a gazdagok, nagy urak, kivált a fejedelmek, minden lépten ott ülnek a művészek vászna. ecsetje előtt. Oly időszakban, midőn legkevesebbre becsüljük az életet, mikor tömördek ember foglalkozik az öngyilkosság gondolatával. szívesen gondol megörökítésére.

Es mi különbség a huszas, harminczas évek personalismusa és a mai között? Akkor a szélső idealismus lezajlása után

füllépett a romantikus írók követelő *énje*, mikor egy Hugo Victor és társai féktelen erővel törtek a tekintély képviselői ellen, az apostol hevével hirdették a szabadságot, meg az egyén jogát s mivel bensejökben még erősen lobogott a tekintély tiszteletének lángja, bizonyos benső meghasonlással hangoztatták követeléseiket. Politikus és író, művész és költő majd siránkozva, majd keservesen kifakadva kiáltozza oda a lassan mozduló társadalomnak, hogy mennyi szenvedés, mekkora gyötrellem jutott neki osztályrészüil, mert költőnek, művésznek stb. született. „*Anyám, ha tudta volna, dehogy szült volna engemet!*“ Mondja egy ilyen poéta. Hideg, ünnepélyes, pathetikus óda lengi át minden alkotásukat. De mihelyt gyarapszik a realizmus s a negyvenes években megjelenik a meleg, benső, közvetlen s tárgyilagos költészet, nem énekelhetik többé ódáikat s megszűnik a romantikus personnalismus, hogy lassanként a realis gondolkodás féktelen, anyagias és érzéki *énje* foglalja el üresen hagyott helyét. Tisztább, nemesebb, erkölcsösebb, fenköltebb volt az ő personnalismusuk, míg az utóbbi húsz év individualismusa alig ismert vallást és más erkölcsöt, mint az altruismust, melylyel nagyon jól megfér a léha, anyagias és érzéki gondolkodás.

De más realis időkben talán csak nem volt akkora personnalismus, mint napjainkban? Bármily féktelen volt a realista ember, nem látszott annyira túlságosnak, mint az utóbbi 20—30 év alatt. És ez nemcsak azért, mert minden következő hullámban erősebb a realizmus; hanem főleg azért, mert napjaink hatalmas civilisatiójában tömérdek tere, eszköze, módja van az egyén érvényre jutásának. Most az óriási sajtó, a számtalan előadás és felolvasás, a sok értekezés és tanácskozás, a száma nélküli egyesület, club, az ezerféle verseny és pályázat stb. mind megannyi tere, módja, eszköze az *én* szereplésének. Ezek hajdanában sokkal kevesebb számban voltak. Az ébredő idealismus most is nyomasztólag hat rájuk, némely család magába kezd vonulni, a nő lassanként igazi családanya lesz, a férj, az atya a központra, a tekintély képviselőire bizza a közügyek elintézését s nem tekint minden polgár dolgának, már mindenfelé szidják, csufolják a strebereket, a kapaszkodókat, vagyis gyöngül, erőtlenedik a personnalismus. Természetes, hogy talán egy évtizednél is többnek kell letünnie, míg egy kissé összetörik az individuum.

Még húsz, harmincz, negyven év előtt hogyan magasztalták

azokat, a kik a közügyek terén tevékeny szerepet játszottak a társadalomban! Mennyi dicséret, elismerés kísérte minden lépésüket, mikor gyárakat, részvénytársaságokat, takarékpénztárakat, hitelszövetkezeteket, bankokat stb. alapítottak, vagy pedig jótékony intézeteket, egyleteket, kórházakat, sanatoriumokat vagy szórakoztató helyeket, színházakat, olvasó- és hangverseny-termeket, casinókat, clubokat stb. hoztak létre. Ma közönyös kezd lenni ily intézetek és intézmények iránt a közönség, nem kíséri annyi elismerés az alapítókat, sőt kárörömmel fogadják, ha kisebb-nagyobb sikkasztás vagy visszaélés fordul elő bennök, a mi kivált a jótékonyági intézetekre végzetes lehet, mert kiöli a bizalmat. Szóval mind szűkebb körre szorul az *én* mutató cselekvése, lohad az *én* túlságos önérzete, nagyratörő ambíciója és nem sokára csak a hatalom, a tekintély szolgálatában érzi jól magát.

III.

A romanticismus tehát meghalt, megölte a túlságos önérzet, az *én* adoratója, istenítése és az ennek következtében beállott lyrismus. 1840 körül Merimée, Balsac, Stendhal és mások megadták neki a kegyelemdőfést s az irodalom új fejlődése jelentkezett: a realismus. De ugyanakkor a németeknél, magyaroknál és másutt, minden művelt országban elfordultak a romanticismustól talán Balsac és Merimée ismerete nélkül is. Hát ezt minek tulajdonítsuk? Némelyek az ébredő positivismusnak, determinismusnak, utilitarismusnak rótták fel. Brunetiére nem tagadja ez okokat, de messszeesőknek, távoliaknak tekinti, elég ha annyit mondunk, hogy mihelyt látni kezdette a romanticismus a irodalomnak az igazsághoz és a természethez való visszatértét, saját túlzásai által compromittálva azonnal összeomlott. Tehát a romanticismus, ez a csodálatos élő lény, ez a nagy mammuth vagy ichtiosaurus látta, hogy az irodalom, ez a másik csodás lény, ez a modern szörny, az igazsághoz és a természethez fordul, elszégyenlette magát, restelte rútságát, a föld alá vagy valamely oceánba temette magát. Kérdezhetnők megint, hogy honnan származott ez a realismus a vallás, a bölcsezsét, az erkölcs, a jog, a politika, a társadalmi és családi élet terén? Talán ez is magától fejlődött? Talán az evolutio tana szerint jött létre? Ezek

nem jutnak Brunetiére eszébe; annyit azonban lát, hogy a festők realismusa acclimatisálta, elterjesztette és népszerűsítette a realismus nevét, mert a festő a valót ismétli, tehát közel van a természethez, nem vesztheti el szemé előtt. Pedig minden ideális időben többé-kevésbé elveszíti s ha a mai idealista festők alkotásait tekintjük, el kell ismernünk, hogy már elvesztették szemük előtt a természetet. A szélső idealismus alatt a XIX. század első és második tizedében túlnyomóan az eszmeit, a lelkit akarják kifejezni a művészek, a huszas, harminczas években többé-kevésbé a festők is romantikusok, míg a század közepén lassanként realisták lesznek. Kinek köszönhetni ezt a hatást? Valóban senki másnak, mint az uralkodó eszme lassú fokozatos módosulásának, a három eszme csöndes, észrevehetetlen elválásának.

Mindazon jelenségeket, melyek az ember, mint erkölcsi lény érzése és gondolkodásából származnak, egy okra kell visszavinni, akár a vallás, az erkölcs, a bölcsészet, a jog, a politika, a művészetek, akár pedig a társadalmi, családi és gazdasági élet terén mutatkoznak. A költői romanticismust vagy realismust nem szabad a költők és művészek közös vacsorálgatásából kimagyarázni, mint Brunetiére teszi, sem a positivismus, determinismus és utilitarismusból értelmezni, mert akkor is fenforog a kérdés: Hát ezek honnan származnak? Talán a levegőből csöppentek le? A festészeti és irodalmi realismusnak csak ugyanazon oka lehet, mint a bölcsészeti positivismusnak és erkölestani determinismusnak, meg utilitarismusnak. Ezt a közös okot kell felkutatnunk, mely szerintem nem lehet az emberben, hanem kívülről hat reá Hungariában úgy mint Galliában vagy Chinában meg Japánban. Természetes, hogy a helyi viszonyok, a környezet és faji jelleg szerint módosulnak e jelenségek; de alapvonásaik mindenütt ugyanazok. Az nem lehet, hogy mikor nálunk a realismus uralkodik, ugyanakkor Ausztráliában vagy Dél-Amerikában idealistikus gondolkodás dagaszsza a kebleket. Az sem lehet, hogy mikor idealistikus rajongás ömlik el a költők alkotásain, ugyanakkor a bölcsészet, a festészet vagy színészet stb. terén realistikus felfogás uralkodjék. A mikrokosmosnak csak egy törvénye lehet s e törvény kötelez minden embert, bármily nemzetiség és faj legyen a jellege.

De Brunetiére és társai megkülönböztetik az irodalmi haladás terén a classicismust, a romanticismust, és a realismust.

Ezek fejlődési fokok. A classicismus 250 évig uralkodott, 1790-ig; innen hatvan évig a romanticismus és 1850-től napjainkig a realismus. Ez a tétel is hibás, magyarázata pedig helytelen. Legjobban meggyőződhetünk helytelenségéről, ha a vallási, erkölcsi, jogi, bölcsészeti, politikai, irodalmi, művészeti, társadalmi, családi és gazdasági jelenségeket a maguk egységében és összességében tekintjük. Mikor realismus uralkodik a művészetben, a bölcsészetben, a theológiában, a jogi és politikai életben, a társadalomban és családban, meg a gazdaságban, akkor azt mondják nekünk, hogy classicismus divott az irodalomban. Lehetséges ez? Nem kellett akkor az irodalomban is a realismusnak grassálnia? Sőt idealis időkről is elmondják, hogy classicista volt a költészet, mert hisz a XVI. század közepétől tartott volna a classicismus a XVIII. század végeig. Nincs-e itt valami nagy eszmezavar? Talán az egész *classicismus* oly határozatlan és helytelen elnevezés, melynek csekély, vagy semmi értelme nincs, vagy pedig egyszer ilyen, máskor más értelemben használják. Mert ha végig tekintem a XVI. század közepétől a XVII.-nek végeig élt nagyobb költőket, sorrendben ilyen formán következnek: a francia Pleiade, Torquato Tasso, Marlowe, Shakespeare, Balassa Bálint, Malherbe, Lope de Vega, D'Urfé, Cervantes, Johnson, Calderon, Corneille, Pascal, a Port-Royal, Molière, Racine, Zrinyi Miklós, Milton, Bossuet, Fenelon, Gyöngyösy István. Már most tessék e sor alapján megállapítani: mi az a classicismus? Itt egy közös és fő jellemvonásnak kellene lenni, mely rokonnak mutatná az egykorúakat. De ha a classicismus eddigi meghatározását akarom rájuk alkalmazni, mindjárt megakadok. Hát ha még folytatni akarók a névsort a XVIII. század végeig, csupa ellenmondás, zavar származnék belőle. A *classicismus*-féle irodalmi osztályozás és elnevezés sutra való helytelenség, ha mást értünk alatta, mint a festők classicismusát, mely az idealistikussal, a romantikussal szemben a realis művészetet jelenti.

Ha tekintem a XVI. század irodalmát mintegy 1640-ig vagy kerek számmal mondjuk, a XVII. század közepéig, fokozatosan látom győzni a realismust, vagyis az alkotó részek hódítását az irodalomban úgy, mint a költészet, művészet, erkölcs, jog, politika, társadalom, családi élet terén. Ekkor lassanként győzelmesen halad előre az idealismus, vagyis az egész szempontjából való tekintése a mikrokosmosnak, a mi 1680 körül éri el tető-

pontját, hogy azután meginduljon az alkotó részek érdekeiért való harez, a mit ismét az 1789-iki francia forradalom tetőz be. De már e forradalom alatt jelentkezik az egység, az egész szempontjából való látás. Ugyanaz a forradalom, mely letaszította az Istent trónjáról s az érzékiséget, a szép asszonyt emelte az oltárra és declaralta az emberi jogokat, az uralkodó eszme nyomása alatt újra az oltárra helyezte az Istent, kimondotta a lélek halhatatlanságát, eltörölte a börsét s egy dictator kezébe tette le a hatalmat, a ki azután mint első consul; majd mint császár rendet csinált: összetipporta az egyént s megteremtette a legzsarnokibb absolutismust, mely nem tűrt semmi ellenmondást. Ő volt a politikai romanticismus legnagyobb képviselője, a minden téren győző idealismus rettenetes eszköze.

Néhány év óta már számos jelével találkozunk az ébredő idealismusnak a vallás, az erkölcs, a jog, a politika, a bölcsészet, az irodalom, a művészetek, a társadalmi, a családi és gazdasági élet terén. Milyen külső jelenségekkel, politikai és más catastrophákkal fog járni, biztosan nem tudjuk, csak sejthetjük és a multból következtethetünk, azt azonban biztosan kimondhatni, hogy az egész szempontjából fogja tekinteni az emberiség az összes erkölcsi intézményeket.

Bodnár Zsigmond.

AZ ÁLLAMI AKARAT VÉGREHAJTÁSA ÉS AZ EGYÉNI JOG.

— Befejező közlemény. —

II.

A közigazgatási biráskodást az állami uralom helyes fel fogása, természete s az egyéni jog és szabadság szempontja egyaránt követelik. Mindazok, kik ellene sikra szálltak, részint arra alapították támadásukat, hogy azt az állami uralom, souverainitás s a közigazgatás természete meg nem engedi; részint arra, hogy a közigazgatásból folyólag az egyes részére tulajdon képeni, az alanyi jogokkal azonos természetű jogok meg nem állapíthatók.

E kifogások el nem ismerhetők; az állami uralom, a közigazgatás és közigazgatási jog természete és az egyéni szabadság követelményei egyaránt megezáfolják azokat, de el kell ismer nünk, hogy ez ellenérvek mindenesetre bizonyos támpontot nyertek egyrészt a fennállott alkotmányi viszonyokban, másrészt a közigazgatási viszonyok természetében. Az állam fensőbbiségi természetére nézve felhozott ellenérv tekintetében ugyanis meg kell jegyeznünk, hogy némely alkotmány értelmében, így Angliában, az államkincstár ellen tulajdoni igénynyel elvileg ma sem lehet fellépni, mert az angol felfogás szerint, melynek gyökerei a hűbérrendszerbe nyulnak vissza, teljes tulajdon nincsen és minden birtok a királyé, a tulajdon csak a souverain által az egyesnek adott hatalom. Az amerikai unióban az állam, mint tulajdonos vagyis a fiscus ellen rendes pernek tulajdon, kártérítés iránt, vagy valamely szerződésből kifolyólag szintén nincs helye, mert, a mint ők mondják, az állam mint souverain az alattvaló által

nem perelhető. Mindkét államban ily perek kivételes, kegyelmi jellegű engedély alapján foglалhatnak csak helyet, amott a fejedelem, itt a congressus részéről adott felhatalmazás alapján.

Arra nézve pedig, hogy a közigazgatást viszony valóságos alanyi jogokat meg nem állapít, meg kell jegyeznünk, hogy ámbár ez ily általánosságban el nem fogadható, mert igen sok közigazgatási viszonyból az alanyi jogokkal teljesen azonos természetű jogosítványok származnak, mégis nem minden közigazgatási viszony olyan, hogy ebből az egyes részére az alanyi jogokkal hasonló természetű jogok konstruálhatók volnának.

Azok közt, kik a közigazgatási bíraskodást az állami uralom természetével meg nem egyezőnek találják, különösen a theocratikus irányú Stahl emelkedik ki. mint olyan, ki a jelen század harminczas éveitől kezdve e kérdésben két évtizeden át legnagyobb tekintélye volt ezen intézményt ellenzők táborának, e részben az államélet tényleges alakulására is leginkább befolyt a német államokban s tanításával még a legújabb időkben is nem egy, különben neves gyakorló politikust megtévesztett.

Stahl ugyanis (Rechts- und Staatslehre, 1830.) kiindulva abból, hogy az állam erkölcsi birodalom — mi alatt azt érti, hogy az állam értelmi indokoktól vezetett egyéneknek uralma öntudatos, szabad lények felett — azt mondja: „az államnak, mint erkölcsi birodalomnak természete szerint, melyhez az egyesek mint tagok tartoznak, csakis ő maga, csak saját uralgó hatalma, tehát a kormány, ítélhet funtióinak törvényszerű kezelése felett; e részben előbb a bíróságoknak, tehát egy harmadik hatalomnak döntésére nem szorulhat; még kevésbbé lehet a bíróságok hatalmának, azok ítélkező parancsának, végrehajtásának alávetve. Ha oly állapotot gondolunk, melyben az államhatalom actusai, tényei felett, akár előzetesen, akár utólag mindannyiszor bírói ítélet foglaljon helyet, valahányszor az alattvaló jogsérelemre hivatkozik, akkor az állam megszűnne valóban állam, erkölcsi birodalom lenni az egyének felett, magánfélé válna, cselekményei elvesztenék fensőbb tekintélyi jellegüket, uralmi joga csak úgy illetné meg az alattvalókkal szemben, mint a hitelezőt adósa irányában és az alattvalók megszűnnének az állam, ezen erkölcsi egész, kiegészítő tagjai lenni, hanem egy kívülök álló alanynyal szemben attól elszakadt, független, egynemű alanyokként állnának.

Az — folytatja — a mi a közigazgatás, az államkormány

tekintélye alá tartozik, soha, még ha az alattvalói jogok megsértése állittatik, se lehet birói ügygyé. Mindkét vidék egymástól feltétlenül el van választva és szükséges mindegyik részére az azt megillető tárgyakat kiválasztani, vagyis előzetesen megállapítani, hogy milyen állapotok és viták lesznek a kormány igazgató tevékenysége által s melyek a bíró által rendezve, illetve eldöntve. Ez a kiválasztás a következőkön alapszik. Azok az életviszonyok, melyekben az elsődleges (primär) és feltétlen cél az egyes polgárt az őt megillető jogában megtartani, az igazságszolgáltatás spheráját képezik; míg ellenben azok, melyeknél az elsődleges cél valamely, az egész végetti siker, alakulat elérése, a közigazgatás körét képezik. Az igazságosságot ugyan mindenütt, az alkotmány és közigazgatásban csak úgy, mint az igazságszolgáltatásban szem előtt kell tartani, de ez az egyikben (t. i. az igazgatásban) csak korlát, a másikban (az igazságszolgáltatásban) pedig az egyetlen pozitív cél. Amott a közjó az igazságosság figyelembevételével czéloztatik, itt az igazságosság maga és csakis ez czéloztatik.“

Stahl ugyan később felvesz bizonyos, ú. n. exempt jogokat, melyekre nézve birói ítélezést megenged, de általában azt mondhatjuk, hogy ő a közigazgatási jogok birói védelmét kizárni kívánja. Az állami uralom, tekintély fentartását és a közigazgatásban az össz siker elérését, mint főczélt hangsúlyozza. Kérdés tehát: van-e veszély abban az állami uralom fensőségi természetére, ha az egyes eljáró állami közeg ténye utólag birói ítékezés tárgyát képezheti, valóban magánféllé sülyed-e az állam ily esetben s elveszti-e fensőbb tekintélyi jellegét?

Az állam a maga souverain akaratát törvényeiben, tehát közigazgatási törvényeiben is, fejezi ki. Ezen állami akarat az egyes állampolgárok mellett a végrehajtó közegek intézkedéseiben nyer concret megvalósulást. De ezen megvalósításban mindig kérdéses lehet, hogy a concret tényekben, intézkedésben előttünk álló állami akarat a souverain akaratnak megfelel-e, valóban a souverain akarat megvalósítását tartalmazza-e — a mi épen a bíraskodásnak az állami akarat végrehajtása felett feladata s ez által ez egyszersmind a végrehajtásnak végső mozzanata. — Ha megfelel, ha az állam souverain akaratát tartalmazza, ez esetre a végrehajtási intézkedés megáll. Ha ellenben nem a souverain akarat nyert megvalósulást, azon intézkedésre, mely eddig állami

akaratként szerepelt, ki kell mondani, hogy az nem a souverain akarata és mit rendel ezen souverain akarat, a törvény. Az állam törvényeiben és így közigazgatási törvényeiben is, az emberi összlet viszonyaira vonatkozólag saját önálló felfogása szerint azért fejezi ki akaratát, hogy a köz élete valóban olyan irányt, folyást vegyen. Ha nem így volna, lehetetlenné válna, hogy az állam az legyen, a mi, t. i. egy nemzet egész életének irányzója, az emberiről alkotott sajátos eszméjének, világfelfogásának, egész szellemének a külső világban kifejezője.

Az állam uralkodó természete, fensőbbsege nem állhat abban, hogy a közigazgatás legfőbb, csatlakozhatatlan legyen és ha ezen közigazgatást úgy állítjuk oda, mint a mely az állam uralgó hatalmát egyedül van hivatva képviselni, akkor ahhoz a logikátlan eredményhez jutunk, hogy a cselekvés, a működő állam, a közigazgatás magasabb rendű, mint annak forrása, maga a souverain állami akarat. Ezért, mint hazai tudósunk: Concha mondja (A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában, 59. l.): „nem az állam uralgó hatalma tagadtatik meg a közigazgatási tények bírói elbírálása által, hanem tagadtatik a kormány és közigazgatás uralgó állása a törvénnyel (a törvényhozással) szemben“. — Az állam ilyformán „csak a törvénnyel szemben esik alárendeltségbe, de nem az alattvalóval“. — Már pedig azt maga az állam akarja, hogy életének minden mozzanatában kifejezett akarata, a törvény uralkodjék. Az állam, midőn törvényeit kijelenti, azt fejezi ki, hogy csak oly eredményeket akar elérni, melyek ezen törvényes határok közt elérhetők. Az állam tehát csak saját akaratának, nem egy idegen hatalomnak rendeli alá magát, miből következik, hogy uralmi, fensőségi állásának csorbitásáról szó nem lehet. Classikus szépséggel mondja az e kérdést tárgyaló Bähr Ottó: „a legmagasabbra se lealacsonyítás az, ha ép úgy alá van vetve a jognak, mint a legcsekélyebb, a mint a világegyetem nagy épületének magasztossága se szenved az által, hogy ugyanaz a törvény jelöli ki a csillagok pályáját, mely az almanak a földre esését eredményezi“ (Der Rechtsstaat, 84. l.).

De a közigazgatás sikerességének se árthat, erejének csorbitására se hathat ki az, ha tényei bírói ítélkezés tárgyává tehetők. A közigazgatásnak bírnia kell így is ama hatalommal, hogy intézkedéseit, tekintet nélkül az egyes államtag vélt jogára, azon-

nal saját legjobb belátása szerint végrehajthassa. A közigazgatást nem lehet arra kényszeríteni, hogy működésében előzetesen bírói sanctionálását kérje álláspontjának, mert ez az államtevékenység természetével, kívánalmaival ellentétes volna; ez által önálló ereje, működésének sikeressége veszélyeztetnék. A közigazgatásnak fensőbb állása a közigazgatási bíraskodás mellett is ép abban áll, hogy akaratát azonnal végrehajthatja, cselekményei egyelőre jogosaknak vétetnek; a közhatóság joga, melyet intézkedésében érvényesít, egyelőre mindig erősebb a magánfél, az állampolgár jogánál, mert az egyes az állami hatalommal szembe nem szállhat s a jogsegély csak utólag, extra dominium következhetik be. Ez a közigazgatásnak lényeges feltétele. Míg a magán viszonyokban az egyes akaraturalmának határait egy másik egyén felett előzetesen kell a jognak, törvénynek megállapítani, addig a közigazgatásban, miután itt az állam, mint fensőbb áll az egyessel szemben, az állami akarat hatályos lesz az egyessel szemben, még ha annak megvalósítása nem is fedi a souverain akarat tartalmát. A közigazgatásnak tehát módjában áll így is elérni az óhajtott eredményeket és csak azt zárja ki a közigazgatási bíraskodás, hogy ez eredmények, a mennyiben jogtalanok, maradandók legyenek.

Az az ellentét, melyet Stahl a közigazgatás és igazságszolgáltatás eltérő természete tekintetében felállít, nem fogadható el. Szerinte ugyanis a közigazgatásban az elsődleges cél nem a jog, hanem az összeredmény, az egész végetti siker. De az állam, midőn közigazgatási törvényeket hoz, midőn a közigazgatás tevékenységének határait megjelöli, a közjó, a közigazgatás által elérendő összeredmény szemmeltartásával állapítja meg a közigazgatás tevékenységének tartalmát, mint ezt a fentebb említett, nagytekintélyű Bähr is kimutatja. Ha ugyanis az állam eszméjének magasabb szempontjából tekintjük a kérdést, be kell látnunk, hogy ámbár az igazságszolgáltatás működése általában megkötöttebb, mint a közigazgatásé, mégis az állam minden működése, bíraskodás és közigazgatás egyaránt egy célzt követnek vagyis az összjó elérését, megvalósítását. Ha azt mondjuk, hogy az igazságszolgáltatásban a főcél a jog, a közigazgatásban pedig a célszerűség, melynek a jog csak határokat szab, arra az eredményre jutunk, hogy kérdeznünk kell, vajjon viszont az igazságszolgáltatásban meg a célszerűség tehető korlátozó elvül? Ez

azonban nyilvánvaló képtelenség, mert a bíróság csak az objectiv jogot tekintheti, de ezen objectiv jog adta megismerést célszerűségi tekintetek által nem módosíthatja. A jog maga a legfőbb célszerűség, e mellett minden más tekintetnek háttérbe kell szorulni. Ha az állam elismerné, hogy a közigazgatásban nem a jognak, hanem az össz siker tekinteteinek kell uralkodni, akkor nem is kellene hoznia közigazgatási törvényeket, hanem rábízná eljáró közegeire, hogy azon össz eredmény érdekében eljárva, valósítsák meg az állami feladatokat. Az össz eredmény, siker, célszerűség csak annyiban lehet uralkodó az állami cselekvőség felett, a mennyiben ez által egyeseknek a közigazgatási jog által védett jogköre sérelmet nem szenved.

Az államnak az állami célok megvalósítására irányuló tevékenységét sok államtudományi író ezen célszerűség előtérbe állításával helytelenül ítéli meg. Így Gareis, mondván, hogy a közigazgatás nem más, mint „az államakarat megvalósítása a szabályozólag kijelentett állami akarat és a célszerűség mérvéadásá szerint“ (Allgemeines Staatsrecht).

Az össz siker, az egész végetti eredmény mérlegelését nem lehet a közigazgatásra bízni, midőn a törvény már számolt ezzel határozmányaiban. Ha egyszer a törvény megállapítja az állampolgár katonáskodási kötelességének feltételeit, adófizetésének mérvét, azon korlátozásoknak határait, melyeknek az egyes szabad mozgása, közlekedése tekintetében rendőri, közegészségi szempontból, tulajdona tekintetében kisajátítási szempontból alávetve van, az állam az össz siker biztosításának feltételeit már törvényében számba vette és ha most ezen össz siker mérlegelőjévé a cselekvő állam, a közigazgatás tétetik, úgy a közigazgatás tulajdonképen második törvényhozóvá válik és pedig még hatalmasabb a törvényhozás szervénél, mert az ő akarata érvényesül. Azt tehát, hogy a közigazgatásban az egész végetti siker a döntő s így e szempontból nem lehet helye a közigazgatási jogok bírói védelmének, csak olyan hamis ürügynek kell tekintenünk, melylyel ezen intézményt némelyek kizárni iparkodnak.

Különben Stahl nem az egyedüli, ki a közigazgatási bíráskodás eszméjével a már érintett ellenérvek alapján szembeszáll. Így Mohl Róbert Broglie hg.-nek egy e tárgyra vonatkozó értekezését bírálva (Geschichte und Litteratur der Staatswissenschaften, III. köt. 214. l.), azt mondja, hogy „a tényeknek nyilván-

való félreismerése az, nem különböztetni egy magánszemélyek közti jogvita és az alattvalói engedelmesség vitássá tévése között — és ezért a közigazgatás egyenes befolyása mellett képzelet csak a közigazgatási viszonyból eredő jogviták eldöntését. Ez a felfogás pedig annál szembetűnőbb, mert hisz épen Mohl Róbert volt az, aki a németeknél a jogi állam fogalmát újabban forgalomba hozta, nem ugyan a korábbi, Kant- és Humboldt Vilmos-féle értelemben, mely az államot pusztán a külső szabadság fentartójaként tekintette, hanem más felfogással, sőt abból egy egész külön államalakot, államformát képezett. Ugyanis ő az államokat azon különböző életnézetek szerint osztályozván, melyet az állam magának alapelvül tűz, a jogállamot oly államalakulatként fogta fel, mely minden természetes erőnek az egyesek és az összeség életezéljéül elismert kifejlődését oltalmazza és előmozdítja. Ha tehát Mohl az általa így felfogott jogállamot — melynél a szintén külön államalakul felvett despotiával, önkényuralommal szemben a modern kulturállamra gondol — úgy állítja oda, mint a melyben nem az önkény, hanem a jog és a törvény uralkodik a közviszonyok felett is, mindenesetre nagy ellenmondás, hogy annak egyik leglényegesebb feltételét, kívánalmát: a közigazgatási jogok független bírói védelmét abból egyenesen kizárni igyekeznek.

Bluntschli is, ki Stahl e részbeni nézeteit minden bírálat nélkül követi, azt mondja (Allgemeines Staatsrecht), hogy a közigazgatási jogszolgáltatást nem lehet merő magánjogias szempontból felfogni, a közigazgatási jogban a közérdekkel való kapcsolatot mindenkor figyelembe kell venni s ugyanazon törvényeknek majd szigorúbban, majd enyhébben kell alkalmaztatniok a közigazgatásban a változó körülmények szerint. Hazai tudósunk: Kuncz Ignác is (A nemzetállam tankönyve, 234. l.) az állam rendszeres megaláztatásának iskoláját látja abban, ha a közigazgatás tényei felett való ítélkezés külön bíróságokra bízatik.

A közigazgatási bíráskodás heves ellenzőinek érvei sorában a második az, hogy a közigazgatási törvények az egyesnek valóságos, a magánjogokkal egyenlő érvényű, természetű jogokat nem adnak, ilyeneket meg nem állapítanak; illetve azt mondják, hogy az egyes és állam joga itt nem egyformán erősek, nem egyenértékűek. A ki ebben a kérdésben legnagyobb hatást gyakorolt: Gneist is azt tanítja, hogy a közigazgatás az egyeseknek valóságos subjectiv jogokat csak igen ritkán ad, csak objectiv köz-

igazgatási jogrend van. Szerinte ha magánjogias felfogással az egyesek keresetjogára alapítjuk a közigazgatási bíráskodást, az állam joga az egyesek magánjogaira bomlik szét. A magánfél joga csak másodlagos, az állam jogából levezetett. E részben a bűnvádi eljárás analógiájára utal, hol a magánvád megengedtetik, de az állam objectív jogrendjének biztosítására. A magánjogi keresetnél az államhatalom az egyes jogának biztosítására szolgál, a közigazgatási jogvitában ellenben az egyes formális joga az államhatalomnak szolgál. E szerint a közigazgatási bíráskodásban az ítélet csak az állam objectív jogrendének biztosítása. Általában Gneist a közigazgatási bíráskodást mint jogi controllt fogja fel az administratív és parlamenti controll mellett. De midőn azt mondja, hogy ezen jogi controllnak jogoltalmat kell adni az egyes alattvaló részére, a mennyiben ugyanis egy közigazgatási intézkedés a törvénnyel ellenkezik, végeredményben nem zárkozhat el a subjectív jog elismerésétől, mert hiszen csak akkor lehet jogoltalmat adni az egyes részére, ha az ő jogát a közigazgatási jogrend védi vagyis subjectív jogát elismeri (Über die Natur der Verwaltungsgerichtsbarkeit).

Még merevebb álláspontot foglal el Gerber, ki szerint a közigazgatási törvények valóságos, a magánjogokhoz hasonló, azokkal egyenlő erejű jogok nem származnak, csupán az állam jogának bizonyos reflex hatásai állanak elő. E szerint az egyes joga a végrehajtó hatalomnak, illetve az eljáró hatóságoknak discretiójától függőleg a közérdek szempontjából minden egyes esetben megszorítható. Vagyis az egyeseknek valóságos, szorosan körülhatárolt jogaik nincsenek, csak a közigazgatás által korlátozható szabadságuk. Ennélfogva a közigazgatási tényekkel szemben keresetnek nincs helye, hanem csak panasznak (Grundzüge des deutschen Staatsrecht). Bornhak szerint is (Preussischen Verwaltungsrecht) a közigazgatási jognak csak bizonyos reflex hatásai vannak az egyesekre, valóságos jogigényeket azonban az egyeseknek nem biztosít.

A lényeges különbség, mely a közjog és a magánjogok közt fennáll, az, hogy a magánjogok felett az egyén célja, érdeke, ellenben a közjogban az állam célja uralkodik. Ezen állami cél nem engedi meg pl., hogy szavazatjogommal úgy éljek, mint valamely magánjogommal; nem engedi meg, hogy azt eladjam, áruba bocsássam, hanem köteles vagyok azzal az állam célja,

az egyetemesség, a közös szempontjából élni és csak ezen határon belül használhatom azt, esetleg egyéni céljaimnak is elérésére, érvényesítve a személyes bizalmat.

Ezen meghajlás az állam célja előtt, a jognak és kötelességnek ezen egybefolyása jellemzi általában a közjogokat. De miután ezen említett határokon belül az egyes mégis önállósággal bír, a jogi elem szükségképen áthatja az állam egész életét.

Ama viszonyban, mely az állam és az egyes államtág közt fennáll a közigazgatásban, a jog épen úgy érvényesül, mint a magánjogi viszonyokban, a különböző egyes személyek közt. Az állam, hogy előállítsa azon feltételeket, melyek a személyiség kifejlődésére nemcsak az egyénnek érdekében, hanem az egyéni és közületi fejlődés kapcsolatos voltánál fogva az összeség fejlődésének érdekében is mellőzhetlenek, az egyesre, mint említők, megkorítólag, kényszerítőleg hat; de ennek megvanak a maga határai. Az államcélok megvalósítására irányuló államtevékenységnek, a közigazgatásnak is megvan a maga jogrendje, azon jogszabályok összesége, melyek az állami feladatok konkrét megvalósítására és a hatóságok eljárására vonatkoznak. Ezek a jogszabályok nemcsak az egyes eljáró hatóságoknak adnak jogot valamely intézkedést megtenni, valaminek szolgáltatását vagy tüzését követelni az állampolgárok részéről, hanem jogot adnak azok maguknak az egyes állampolgároknak is, melynél fogva bizonyos téteményeket követelhetnek a hatóságtól és miután az állampolgár jogai és kötelességei szorosan meg vannak határozva a közigazgatással szemben, ennél fogva kétségtelen, hogy a közigazgatási jogszabályokból az egyesre nézve valóságos alanyi jogok keletkeznek. Az alanyi jog ugyanis az egyéni érdeknek olyan elismerése, melyet a jog véd, melynek megsértése tehát egyúttal a jogi szabványok, a jogrend megsértését foglalja magában. Az állam mindig azon egyéni érdekeket ruházza fel a jog védelmével, melyek nélkülözhetlenek arra, hogy az embernek amaz eszméje, melyet az állam bizonyos adott időben elfogad, megvalósulhasson. Ezért különböző egyéni érdekeket, azoknak kisebb vagy nagyobb körét ruházza fel a jog védelmével önmagával szemben is, az államfejlődés különböző fokozatai szerint. A modern államnak el kell ismerni, hogy a közigazgatási viszonyból eredő jogok, mint Concha mondja (Politikai jegyzet, II. 98. l.), sérthetlenség tekintetében a jogok minden más nemével meg-

egyeznek; el kell ismernie, hogy az egyes és az állam joga igenis egyértékűek; az egyes subjectiv joga, a mennyiben a közhatalom az egyes irányában jogi korlátok közé szoríttatik, ép oly értékű, ép oly becses, mint az állam joga. Az egyes ezen jogának szabatos elismerését adja az osztrák közigazgatási bíraskodásról szóló törvény 2. §-a, mondván: „a közigazgatási bíróság mindazon esetekben van hivatva eljárni, midőn valaki a közigazgatási hatóság valamely intézkedése által magát jogában sértettnek állítja“. Hasonló értelemben szól Sarwey, midőn a közigazgatási bíraskodás fogalmát úgy állapítja meg, hogy az „ama tevékenység, melylyel egy ellentétes subjectiv jogára hivatkozó eggyessel szemben a közigazgatásnak a nyilvános jogrenddel való megegyezése, vagy ennek ellenkezője megállapíttatik“.

Az az objectiv nehézség, mely abban áll, hogy az állam tevékenységének egész nagy terét jogi rendezésnek nem vethetjük alá, elismerendő. De a cél az kell hogy legyen, hogy ott, hol a dolgok, életviszonyok természete megengedi, a jogi szabályozás bekövetkezzék, hogy így ama másik kör, a jog által tüzetesen nem szabályozható közigazgatási viszonyok vidéke, mind szűkebbre szoruljon. Gneistnél ezeknek a discretionális természetű ügyeknek szemmel tartása határozó, midőn azt mondja, hogy „ily esetekben a jogi kérdés elválthatlanul egybe van kapcsolva a ténykedéssel, mert az igazságos eldöntés ily esetekben nem a törvények logikai magyarázatán alapszik, hanem egyenlő mértéknek szemmel tartásán“. Ezek ama „mérték megállapítások (Maasbestimmungen), melyek a közigazgatási organumok körében az egyes esetek folytonos összehasonlítása által maguktól állanak elő“ (A jogi állam, 34. I.). Kétségtelenül vannak oly viszonyok, melyek a szoros jogi rendezést nem engedik meg, hanem a szabad méltatás tárgyai: de nem tévesztethetjük szem elől másrészt, hogy a közigazgatásban a viszonyok legnagyobb része mégis törvények által rendezhető.

Azt, hogy az állami akarat végrehajtása felett bírói eljárás, ténykedés foglaljon helyet, az állam és az egyén érdeke egyaránt szükségeli. Mert az államra főjelentőségű az, hogy valóban kijelentett souverain akarata érvényesüljön, valamint az egyéni szabadság szempontjából is elsőrendű követelmény, hogy az egyes a törvénnyel ellentétben, attól eltérőleg kényszernek ne vettesék alá. Úgy hogy azt mondhatjuk, e kérdésnél az állam és egyén

érdeke teljesen összekapcsolódik. Ekként valósul meg amaz állapot, hogy az állam, mint az egyetemességet, a közérdeket képviselő, az egyént megszorító, kényszerítő uralmának veti alá, de nem határtalanul, nem úgy, hogy arra törjön, miszerint az egyént teljesen megsemmisítse, mert ily törekvéssel öneszméjével jönne a legélesebb ellentétbe. A közigazgatási bíráskodás így az egyetemes és egyéni kölcsönhatásának, egymásra utaltságának kiváló megmutatója. Az államra épen az lenne káros, épen az lenne alkalmas az állami tekintély csorbitására, ha nem lenne garancia arra, hogy az állam összes tényei az államecélok megvalósítására irányulólag a törvény által vont határokon belül mozognak, tehát a cselekvés mindenkor a souverain elhatározásnak, akaratnak megfelelő.

A modern parlamenti kormányzati rendszer még inkább szükségessé teszi a közigazgatási bíráskodást, mert ez utóbbi kizárja azt, hogy a közigazgatás a mindenkori parlamenti többség befolyása alá kerüljön, hogy annak kezelésében az egyének szerinti részrehajlás foglaljon helyet. A parlamenti kormányzat az időnként parlamenti többségre jutó országos pártok egymást felváltó uralmának rendszere. Ennek nélkülözhetlen feltétele az állandó parlamenti többség, de épen ezért lehetséges, hogy a pártszellem belevitetik magába az adminisztrációba is. Ez ellen a ministeri felelősség nagy és jelentős intézménye nem lehet megfelelő ellenszer már csak azért sem, mert lehetetlen a ministert, mint a végrehajtás legfőbb intézőjét, minden egyes adminisztratív jogszéremért felelősségre vonni, nem foglalkoztatván ő az adminisztratio minden kisebb jelentőségű ügyeinek intézésével. De még az esetben is, ha a jogsértésben való része kétségtelen, azon parlamenti többség, mely őt támogatja, kormányzatával megelégedvén, alig lesz hajlandó őt ily eset miatt vád alá helyezni. A közszabadság tehát épen parlamenti kormányzati rendszer mellett csakis a közigazgatási bíráskodás segélyével biztosítható. Ezért mondja Gneist, hogy a parlamentáris kormányzatú államban az utólagos jogi kontrollra még nagyobb szükség van, mint az abszolút kormányzatú államban.

Maguk az állami intézkedések is már eredetileg sokkal átgondoltabbak, a pozitív jogszabályoknak megfelelőbbek lesznek, ha a közigazgatás tényei utólag bírói felülvizsgálat tárgyává tehetők. Nem kell ugyan azt hinni, mintha az állami adminisztratio

tökéletességét már ez magában biztosítaná, mert ezt első sorban a közigazgatási jog kiképzése s a helyes közigazgatási szervezet van hivatva létesíteni. De kétségtelen, hogy annak tudata, miszerint utólagos jogi controllnak helye van, az eljáró organumokat természetesen nagyobb lelkiismeretesség, figyelem kifejtésére és már előzetes jogi bírálatra készíteti.

Az állami akarat végrehajtása feletti bíráskodás az állami intézmények iránti tiszteletet, a cselekvő állam iránti bizalmat az állampolgároknak nagy mértékben alkalmas emelni. Mert az egyes állampolgár tudja azt, hogy nincs korlátlanul kiszolgáltatva az állam hatalmának. E mellett az állami administratio elleni, egész általánosságban tartott panaszok, az állampolgároknak a közigazgatással szembeni általános kedvezőtlen hangulata, véleménye se nyerne tápot, mert tudva van, hogy jogsértés esetén megvan a lehetőség a sérelmes intézkedés ellen orvoslást keresni.

Az állami akarat végrehajtása feletti bíráskodás alapeszméjével általánosságban foglalkozván, nem célunk kiterjedni a kérdés egészére, nevezetesen a szervezet és hatáskör kérdéseire. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy az állami akarat végrehajtása feletti utólagos jogi controll mily módozatok melletti helyetfoglalása egyike az állam egész jellegét megállapító legjelentősebb mozzanatoknak, az állam jellegére nézve mérvadó lévén az, hogy mily mérvben enged helyet az egyes önálló érvenyesülésének az államhatalom irányában.

III.

Az állami akarat végrehajtása feletti bíráskodás alapeszméjének teljes valósulását, az állam és egyén egyenlő értékességének elismerését tünteti elénk az angol alkotmányi és közigazgatási szervezet. Az angol felfogás szerint úgy a magánjogok, mint a közjogok egyenlő birói védelemben részesülnek, a bíróság hatalma a legteljesebben ki van fejlődve, annak az egyes, legyen az polgár vagy katona, csak úgy van alávetve, mint maga a közigazgatás.

Az állam saját igazgató tényeire, igaz, nem szervezett külön bíróságokat, hanem azt (az alsóbb fokon) maga az activ közigazgatás látja el, a legfelsőbb fokon azonban a birói hatalmat az ország rendes legfőbb törvényszéke gyakorolja. Úgy,

hogy Angliában a közigazgatás tényei felett,* legalább a felső fokon, a rendes bíróság ítélkezik. A békebírák — kiknek évnegyedes közgyűlése bírói forum az alsó fokon a közigazgatás ejtette jogsérelmek tekintetében — az alsófokú közigazgatás hatóságai, tehát igazgató és bíraskodó szervek egy személyben. Ha ebből a közigazgatás jogszerűségére káros következmények nem állanak elő, ezt a különleges angol viszonyoknak kell betudnunk, hol ugyanis a közigazgatás tevékenysége régtől fogva a jog által teljesen rendezve van, az valóban a törvények szerinti igazgatás s ezen felül a békebírák valódi bírói jellegű személyek is, mert nemcsak bizonyos ügyekben magánjogi bírák, hanem az alsóbb rendű bűnügyekben is, a jury segédlete mellett. Jogi érzékük kifejlődöttségéhez állásuk teljes függetlensége járul, innen hogy bár az activ közigazgatásnak is részesei, ennek jogszerűségét nem kell tőlük féltetni.

A felsőbb fokon azonban a közigazgatási jogvitákban ítélkezés is az ország főtörvényszékéhez tartozik. Ez által fejté ki Anglia a bírói hatalom teljességét a jogsértések minden nemeire, a bíróságra bízván nemcsak a közigazgatási jogsérelmek helyrehozását, hanem a választói jogok s az országos képviselő választások feletti bíraskodást (igazolást) is; elismerte ez által, hogy a joguralom biztosítása, e feletti ellenőrzés, a fejedelem személyét és a parlamentet kivéve, minden más állami organummal szemben is a bíróság feladata. Mint Concha mondja (Újkori alkotmányok, III. köt. 430. l.): „nincsen az alattvalónak viszonya, melyben ha egyszer törvény vagy szokás bizonyos jogait szentesítette, ezek oltalmára az ország rendes bíróságához ne fordulhatna; — Angliáról elmondhatni, hogy benne a jog uralkodik“. Uralkodik pedig nemcsak a magánviszonyokban s a büntetőjog terén, hanem a közviszonyokban is; az egyén joga, mely valamely közviszonyból kifolyólag rá nézve megállapítható, ép oly tiszteletben részesül, mint bármely más jog, mint a jog egyáltalán.

Francziaországban az egyéniség önállóságának már a forradalom által elismert elve mellett nem zárközhatott el ugyan az államhatalom annak concedálása elől, hogy az állampolgárnak a közigazgatással szemben is jogvédelem adandó; azonban már 1792-től, még inkább pedig az 1795-iki directoriális alkotmány életbelépésétől mindinkább azon irányzat érvényesült, hogy a közigazgatási jogvitákban magának az activ közigazgatásnak

birói szerep adatott, a conseil de prefecture-ök által, melyeknek felelősségi foruma az államtanács vitásügyi osztálya. A közigazgatási bíráskodás ugyanis a francia felfogás szerint nem más, mint bíráskodó közigazgatás. A közönséges bíróságokra nem bízhatták a közigazgatás tényei felett való ítélkezést, mert alapelv náluk, mit már az 1790. évi augusztus 16—24-iki törvény kifejezett, hogy a bíróságnak nem szabad a közigazgatást zavarni, annak közegeit maga elé idézni, még kevésbbé ítélkezhet tehát tényeinek törvényszerűsége felett. Külön közigazgatási bíróságokat pedig nem szerveztek ama felfogásnál fogva, hogy a közigazgatás tényei mindenkor csak a közigazgatás sikerének, az összeredménynek mérvadó figyelembe vétele mellett bírálhatók el. Fő mindig a közigazgatás érdeke és nem az egyes állampolgár jogának megvédése. Az egyén jogát is elismeri ugyan a francia felfogás, de csak annyiban, a mennyiben nem ellenkezik a közigazgatás érdekével, vagyis az egyéni jognak nem ad teljes, csak bizonyos korlátolt, kimért, a közérdek szempontja által határolt érvényesülést. Ezért ők a közigazgatási jogvitát úgy határozzák meg, hogy az „az egyes és a collectiv érdekeket képviselő közigazgatás közti vita“.

A francia rendszer tehát az egyéni szabadságnak teljes biztosítékot nem nyújt az államhatalom tényeivel szemben, az egyén sérthetetlenségének elvét nem viszi keresztül kellő mértékben; nem ismeri el, hogy a közviszonyokba is a jog feltétlenül uralkodik s ennél fogva azt független birói védelemmel kell felruházni. És ha ennek daczára mégis beválik közigazgatási bíráskodásuk, ennek magyarázatát az eljárás szoros formszerűségében és egy merőben külső, mondhatjuk esetleges, mert változásnak alávetett körülményben: a felelősségi forumot képező államtanács magas jogi színvonalon álló működésében találjuk meg.

Tehát ugyanaz a Franciaország, mely a múlt század végének nagy átalakulásaiban sietett az alapjogok kinyilatkoztatásával határt szabni az államhatalom működési körének az egyes állampolgárral szemben, elismervén oly attribútumait az egyéniségnek, melyek tiszteletben tartását magától az államtól megkövetelte, melyek épsége nélkül az emberit a maga egészében nem vélte megvalósíthatónak, ugyanaz a Franciaország az egyéniségnek ezen védelmet csak amaz általános alkotmányi határozmányokkal

adja meg, de az állami feladatok megvalósításán működő, cselekvő állam tényeivel szemben már az állami cselekvőség, az administratio sikeressége a főcél és az egyén joga ennek alárendeltetik.

Hogy téves alkotmányjogi disciplinák mily károsan befolyásolják az állami alapintézmények szervezését, mutatja Olaszország példája. Itt a korábban fennállott „tribunali del contentioso amministrativo” megszüntetésével az 1865. márczius 20-án kelt törvénnyel „minden ügy, a hol valamely magán vagy politikai jog jön kérdésbe, a rendes bíróság elé utaltatott, bárminő módon legyen is benne a közigazgatás érdekelve, bárminő rendszabályokhoz nyúlt volna is a végrehajtó hatalom vagy a közigazgatási hatóság”. De a bíróságok hatalma, a mennyiben a cselekvő állam tényeiről van szó, csak arra terjed, hogy kijelentse, jogos. vagy jogtalan volt-e az administratio ténykedése.

Montesquieu nevezetes elmélete az államhatalmak elválasztásáról, illetve ennek túlzott értelmezése eredményezte az olasz rendszert. A hatalmak elválasztása jelenti azt, hogy mindegyik államhatalom csak a maga részszerű funkcióját teljesítse és rendes körülmények közt, az államélet rendes folyása mellett ne nyuljon bele a másik hatalom működési körébe. Az olasz felfogás azonban a hatalmak elválasztásának elvét látta megsértve már azzal, ha a bíróság nemcsak jogilag minősíti az administratio működését, hanem a jogsértő intézkedést új helyes, jogos intézkedéssel pótolhatja.

De eltekintve attól, hogy e felfogás merőben téves, az államhatalomnak elválasztását ily túlságba vinni lehetetlen — mert a bíróság az által még koránt se lesz adminisztráló hatósággá, ha a közigazgatási tény jogszerűtlenségének constatálásán túl azt is elrendeli, hogy mi felel meg a jog követelményének — az egyéni szabadság, a jogszerű administratio érdekeinek se tétetik elég ily szervezet mellett. Az állami organumok túlkapásaival, törvényteleniségeivel szemben az egyesnek teljes jogvédelmet csak az a rendszer nyújt, mely nemcsak megengedi, hogy a jogtalan administratívális tények felett független bírói döntés foglaljon helyet, hanem a döntést a bíráskodás teljével is felruházza, vagyis egyenes utasítást enged meg arra nézve, hogy mily eljárás felel meg az adott esetben az állam kijelentett souverain akaratának rendelkezésének.

Közelebb jár az egyéni jog védelméhez, jobban megfelel

az alkotmányosság követelményeinek az osztrák rendszer, a mint ezt az 1875. évi október 22-iki törvény megállapítja.

E szerint „a közigazgatási bíróság mindazon esetekben van hivatva eljárni, midőn valaki a közigazgatási hatóság valamely intézkedése által magát jogaiban sértettnek lenni állítja“. — Ha már most a bíróság a keresetet, mely ily jogsértő intézkedés ellen irányul, indokoltnak találja, akkor az indokok közlése mellett a megtámadott intézkedést, mint törvénytelen, hatályon kívül helyezi, megsemmisíti. A hatóságok aztán kötelesek az ügyben a további intézkedést megtenni, mi mellett ama jognézethez vannak kötve, melyből a közigazgatási törvényszék határozatánál kiindult.

Az állampolgár érdekének e pusztán cassatorius hatáskörrel felruházott bíraskodás sem felel meg egészen, mert a bírói döntés után actióba lépő közigazgatás esetleg újból oly intézkedést tehet, melyet az egyes magára nézve jogsértőnek talál, tehát új bírói eljárás lesz szükséges. E mellett az állampolgár a közigazgatás jogtalan eljárását huzamos időn át tűrni kénytelen, mert csak akkor viheti ügyét a bíróság elé, ha a közigazgatási úton felebbezéssel azt nem sikerült reparálni. Stein álláspontja, midőn e rendszert védeni igyekszik (Verwaltungslehre, I. köt.), nem egyeztethető össze azon lelkes buzgalommal, melylyel az állami akarat végrehajtása feletti bíraskodást az egyén joga s az alkotmányosság szempontjából egyaránt követeli.

Gneist befolyása szülte az alsóbb fokon az önkormányzati elemek széles körű bevonását a közigazgatási bíraskodásba Poroszországban az újabb szervezés folytán (az 1880. és 1888-ban hozott törvények és az 1883-iki „Zuständigkeitsgesetz“). Az önkormányzati elemeknek állásuk tiszteletbelisége, függetlensége adja meg a garanciát arra, hogy feladatuknak megfeleljenek, bár az activ közigazgatással is foglalkoznak az illető testületek (járási, városi választmányok és kerületi választmányok). De miután az állami főhatóságok, szervek, így a fejedelem és a ministerek semminemű intézkedése ellen nincs helye utólagos bírói controllnak, miután az állami igazgatás igen jelentékeny ágaiban, a pénzügyben és hadügyben az egyes állampolgár teljesen ki van szolgáltatva magának az igazgatásnak, ennél fogva bármily dicséretes legyen a törekvés, az önkormányzati elemek ezen bevonása által hathatósan fejleszteni az önkormányzatot, az egyéni jog és alkotmá-

nyosság szempontjából e rendszer se adja meg teljesen azt a védelmet az egyesnek az államhatalommal szemben, melyet a közigazgatási bíráskodás alapeszméje megkövetel. Mint Rönne mondja (*Das Staatsrecht der Preussischen Monarchie*, 1883. III. köt. 583. l.), az állam mint közhatalom ellen nincs megadva a jogi út az államtagnak, mert az állam nem vitatkozhat alattvalóival eminens jogai és ezek következményei felett.

És hogy rövid szemlénket befejezzük, hazai közigazgatási bíráskodási szervezetünk is csak kezdetnek tekinthető amaz úton, mely célul tüzi: az egyes államtagnak jogkörét magával az államhatalommal szemben is biztosítani. Mindenesetre nem kicsinylendő a haladás a jogállam felé a korábban fennállott ama rendszerrel szemben, midőn az állami ténykedések felett maga a működő közigazgatás különböző fokozatai ítélkeztek. Az önkormányzati elemek bevonása a tervezett alsóbb fokú közigazgatási bíróságokba önkormányzatunk hanyatlását, megfogyatkozott erejét is alkalmas lett volna ellensúlyozni, új életre keltéséhez hozzájárulni.

Azonban főleg a közigazgatási ügykörök egész nagy sorozatának bírói védelem nélkül hagyása, a ministereknek adott illetékességi kifogásemelésben rejlő hatalom, az ügyeket a bíróság elől elvonni, az egyéni jog és közszabadság szempontjából egyaránt tökéletlenné teszik ez intézményünket.

Az állami akarat végrehajtása feletti bíráskodásnak teljesebb kifejlesztése még általában a jövő feladata. E teljesebb kifejlesztésre szükség van magának az államnak érdekében is. Ugyanis az államban, mint az egyetemes jót nemzeti alakban megvalósító legmagasabb rendű szervezetben, mellőzhetlen ugyan az egyes korlátozása, alávetése az államhatalom által, mert különben az állami egység nem jöhetne létre. Másrészt azonban ép oly mérvben szükséges az egyes személyiségének, önrendelkező természetének elismerése, mert nihelyt az uralom az egyes ember felett határtalan, ez nem lesz személy, dologgá válik s az állami viszony elveszti minden erkölcsi jellegét, tartalmát.

A nemzeti élet feladata e két követelménynek egyaránt eleget tenni. Hogy mennyire sikerül ez, mint tudja az egyén és köz harmoniáját létrehozni, ez mutatja épen országgló élete tökéletességének fokát, országgló erejét, tehát az összemberi fejlődés tekintetében értékességét is.

Dr. Balogh Arthur.

KANT VALLÁSTANA.

— Befejező közlemény. —

A tiszta morális vallás és a kijelentett vallás közt az a lényeges különbség van, hogy míg amannál a fősúly azon fekszik, a mit az embernek tennie kell, hogy Istennek tetszését megnyerhesse; addig ez utóbbinál mindig csak az hangsúlyoztatik, hogy mit tesz Isten az emberért. A mit az ember a szabadság törvényénél maga jól megtehet, azt Kant a „természet“, — a mit pedig csakis természetfeletti segély útján tehet, a midőn tehát tulajdonképen nem is ő cselekszik, hanem Isten, azt Kant a „kegyelem“ szóval jelöli, mint az egyházi tanban elfogadott terminusokkal. Amott, tekintet nélkül a kegyelem természetfeletti befolyására, kizárólag az az elv érvényesül, hogy a morális tökéletesség felé való buzgó törekvés azon egyetlen dolog, a mely én részemről történhetik, hogy az üdv részesévé legyek; emitt ama természetfeletti kegyelemhatások morális szempontból közönyös cselekményektől tétetnek függővé (230. s k. l.). Kant szerint amaz első az igazi, mert morális, tisztelete Istennek, „szellemben és igazságban való imádat, a mely az érületben, a kötelességeknek mint isteni parancsoknak buzgó megtartásában s nem kizárólagosan Isten számára rendelt cselekedetekben érvényesül“. Tehát valami benső, láthatatlan dolog az, s mint ilyen kell, hogy valamely látható (érzéki) dolog által reprezentáltassék s szemléltetővé váljék — „zum praktischen Behuf“. Ez érzéki, látható jelenséggel azonban egyúttal már azon veszély is egybe van kötve, hogy félremagyaráztatik, hogy egy lelkünket behálózó örület által könnyen istentiszteletté tétetik, holott pedig nem egyéb az, mint külső eszköz, mely kötelességünket Isten szolgálataiban szemlélteti. S Kant szerint e dolgok valóban istentiszteletnek is tartatnak, úgyis neveztetnek s a kegyelem különös eszközeinek tekintetnek. — Ilyen dolog négy van: az ima, a tem-

plomba járás, a keresztség és az úrvacsora. Mind a négynek kétségtelenül van morális értéke — a fentiek szerint. Az imának jelentősége e szempontból, hogy az erkölcsi jót bennünk megszilárdítsa; a templombajárásnak, hogy a nyilvános összejövetel által, a vallás tovább terjedését elősegítse; a keresztségnek, hogy általa a vallás az utódokra átplántáltassék — s a communio-nak, hogy általa az egyház tagjaiban a közösség érzete fejlesszessék. — Az egyház azonban e dolgokat nem tekinti morális eszközöknek, de valóságos kegyelmi eszközöknek; s azért Kant most, miután már a csodák- és mysteriumokba vetett hitet az előző szakaszokban — mint láttuk — mint vallásos örületet bírálta s elvetette, most még a vallásos örület e harmadik és utolsó fajtájával, t. i. a „kegyelmi eszközökbe“ vetett hittel számol le (234. s k. l.). Közelebbről az ima, mint kegyelmi eszköz nem egyéb, mint babonás fetich-imádás, mely illusorikus personifikáczió alapul. Kant ezzel szemben az érzületben való folytonos ima-életet sürgeti. A templombajárást, mint a közösségbe tartozásnak dokumentálása helyes dolog, de kegyelmi eszköznek tekintve, mintha t. i. azáltal Istennek szolgálhatnánk s általa üdvösséget szerezhethetnénk, téboly. A keresztség és úrvacsora magukra jelentős cselekmények, de azon hit, mintha velők kegyelmi hatás volna összekötve, ugyancsak téboly, mert a keresztség magára ugyan nem tesz szentté s a kegyelem elfogadására képessé; az úrvacsorában pedig kegyelmi tényt keresni magával annak szellemével ellenkezik.

Mindezen „csinált önámításnak“ közös alapját Kant az embernek azon törekvésében látja, hogy „Istennek erkölcsi tulajdonai, t. i. szentsége, jósága és igazsága közül a másodikhoz menekül, hogy ez által az elsőnek riasztó feltételétől megszabaduljon“. A helyett, hogy szolgál akarna lenni („a hol csak mindig kötelességről van szó“), inkább a kegyencz („favorit“) szerepére vágyik, a kinek sok el lesz engedve, még a kötelességnek durva megsértése is. Hogy pedig ezt elérje, a maga fogalmát az emberről — hibáival együtt — ráviszi Istenre (anthropomorphismus) s annak az emberképű Istennek kegyelmére épít. E célból aztán minden képzelhető formákat kigondol, a mi által kimutassa, mennyire hűséges alattvalója ő e hatalmas Úrnak; folyton ajkán van az „Uram, Uram!“ — csak hogy ne kelljen „a mennyei Atya akaratát cselekednie“; — kegyeskedik erény

helyett, a mennyiben „passive“ tiszteli az isteni törvényt, a helyett, hogy „active“ összes erejét kötelességének teljesítésére fordítaná. Sőt az ilyen „kegyes“ ember, különös isteni kegyelem birtokának vakmerő tudatában elfordul a jócselekedektől, neki elég a tudat, hogy ő bensőleg meg van világosodva. Pedig az Úr maga mondja, hogy „a gyertyát nem teszik véka alá, hanem az asztalra, hogy mindenkinek világítson“; ő kívánja, hogy kiki „gyümölcseiről ismertessék meg“; az ő szavaiból is kitűnik (244. l.), hogy „a helyes út nem a kegyelmen át vezet az erényre, de az erényen át a kegyelemre“.

*

Nem szándékunk itt Kant vallástanának az egyházra, a mysteriumokra, a kegyelmi eszközökre, a helyes avagy álisten-tiszteletre vonatkozó megjegyzéseivel részletesen foglalkozni, s egyenként e pontokra nézve vele vitába bocsátkozni, mert hiszen azok csupán elvi álláspontjának következetesen s ridegen levont consequentiái. S meg vagyunk győződve róla, hogy figyelmes és gondolkodó elolvasás után a mai kor theologusa s moralistája is, tartozzék bár a keresztyénség bármely felekezetéhez, megtalálja benne a gazdag és eszméltető tanulságot. Hiszen a kép, a melyet főleg műve negyedik részében fest meg, olyan, mintha csak az korunk számára festette volna.

Azért csak egész röviden, megmaradva az elvi állásponton, foglaljuk össze véleményünket.

Ily szempontból vizsgálva Kant bölcséleti vallástanát, a melyben tehát - a miként láttuk — a keresztyénséget s ennek tartalmát teszi speculációja tárgyává, hogy azt racionalizálja: mindenelőtt csak a legnagyobb hódolattal hajolunk meg azon mély erkölcsi felfogás előtt, a mely Kant minden sorából kisugárzik. S tán nem is csalódom, ha azt mondom, hogy Kant tulajdonképen való nagysága éppen abban keresendő, hogy az embert erkölcsileg teljesen a maga talpára állította, vagy legalább is állítani iparkodott. Az ember, mint erkölcsi észsubjectum öncélú, feltétlen értékének hangsúlyozása Kant egyik legtermékenyítőbb s legmaradandóbb értékű gondolata. Innen érthető azon nagy hatás is, a melyet kortársaira s főleg az utókorra gyakorolt és még mindig gyakorol . . .

Meglepő az a kegyelet is, a melylyel a keresztyén valásról szól, bárha ennek mysticismusa iránt egyáltalán nincs érzéke s összes tanait és igazságait teljesen a maga idealis moralismusa értelmében forgatja ki valójukból, úgyhogy ez irányban joggal állítható Hegel mellé, a kinek bölcséletében ugyan csak a keresztyénség alapigazságai csak mint rendszerfogalmak jönnek figyelembe s jutnak érvényre. Bűnbeesés, Istenfia, kereszthalál, váltság, megigazulás, az egész üdvtörténet, az egyház, a kijelentés, az írás, Jézus és a keresztyén közösség, a Szentháromság, az ima, a templom s a szentségek: mind, mind alapjukban téboly, örület, melyben az egyházi hit él; külső képzet, melyben a morális eszmék symbolizáltatnak, s azért morális szempontból, de csakis így jól felfogható igazságok. Az üdvözítő elv immáron nem az Isten ígében van letéve, hiszen az írásnak az egyházzal együtt az a feladata, hogy egykor feleslegessé váljék: hanem a gyakorlati ész autonom erkölcsi törvényhozásában, a morálban. Krisztus, váltság, hit: csak statutárius értékek. Istenországa: amaz eszményi morális közösség. — Miként láttuk, Kant nem is habozik kijelenteni, hogy a keresztyénség egész fejlődése folyamát nézve, az ő kora áll a legideálisabb, a legtisztább színvonalon, mert itt jut a Krisztus vallása, a mely addig mint a kijelentés vallása szerepelt, a maga észvallás voltának öntudatára. Kant ezzel azonban magát s tanát semmikép sem akarja Jézus és az ő tana fölé helyezni; csak a szerencsés bányász ő, ki napfényre hozza a Jézus vallásának régen elfeledett, eltemett kincseit, tudatra hozva annak tiszta morális jellegét. Hivatkozása a hegyi beszédre s Jézus paraboláira — e tekintetben az evidentia erejével hat; bárha másrészt felfogásában, a melylyel a Jézus vallásos erkölestanaát méltatja, egyáltalában nem árul el érzéket azon benső személyes életviszony, azon benső szellem- és életközösség iránt, a mely Jézus lelkében, vallásos tudatában őt Istennel egybeforrasztja s minden további közösség számára a hitben örök typussá teszi. A Jézus vallása par excellence theistikus; erkölestana ez alapon par excellence theonomikus; az erkölcs itt a vallásnak még csak folyománya s nem alapja, mint ezt Kant kopernikusi felfedezése megállapítani szeretné. Ez azon helyes szempont, a melyről Kant moralismusát a keresztyénséggel szemben megítélnünk kell, s a melyről nézve a kettő között közvetítésnek helye csakis a keresz-

tyén vallás igazságainak a Kant rendszere szellemében való kiforgatásával lehet. Ám ő meg van győződve, hogy a kesztyéniséget helyesen érti és magyarázza. Innen nagy kegyelele iránta, mint forrásában, gyökerében észvallás, mint tiszta moralismus iránt. Nem a krisztusi, de a Krisztusról szóló tannal szemben foglal hát ő — úgy hiszi — állást; s e véleményének második felében tökéletes igaza s amaz álláspont elfoglalására joga is van, mert kétségtelen dolog, hogy mindig különbséget kell tennünk Krisztus maga és a róla szóló tanok között; az ige és az abból elvont tételek, statutarius confessiók és symbolumok között. Ily szempontból aztán érthető, hogy Kant fellépése miért volt az úgynevezett „bibliai keresztyénség“ fellendülésére oly nagy befolyással. A mikor t. i. az egyházi orthodoxia, összes statutarius dogmatételeiben megrendítve s a rationalismus szabad zsákmányául kiszolgáltatva, addig is, míg összeszedheti magát a Kant moralismusának hatalmas támadásaival szemben, egyelőre •legalább is azt igyekszik a keresztyénségből megmenteni, a mi „bibliai“ . . .

De valójában mégis csak a rationalismus aratott az ő tanaiból a legbővebben, a minthogy ezen tanok — Isten, szabadság, halhatatlanság postulatumaival — a „felvilágosodással“ a legbensőbb viszonyban is voltak, történetileg ennek forrásából fakadtak . . .

Ismeretelméleti szempontból Kantnak örök nagy érdeme, hogy rámutatott a vallás és az ismeret incongruentiájára s ezzel örökre útját vágta a scholastikus theologiai dogmatismusnak. — Gyakorlati szempontból pedig, hogy kora népszerű, úgynevezett „felvilágosodott“ bölcsészetének erkölcsi léhaságát legyőzte, a mely t. i. az erényt csak az eüdaimonistikusan felfogott boldogság eszközünek tekintette, minek ellenében Kant az erkölcsöt, mint öncélú kötelességet juttatta érvényre, mely autonom észtermészetünkből szükségszerűen foly. Azonban a legnagyobb érdemet mégis csak az által szerezte, hogy a vallást és az erkölcsiiséget a legbensőbb viszonyba hozta, sőt a kettőt elválaszthatlan egységbe olvasztotta. Igaz ugyan, hogy a vezető szerep a moralitás s consequensen véve a vallásnak Kant szerint alig van valami komoly szerepe, csak holmi „surrogatum“ az: azonban e moralitás elve csak Kant fejében, csak az elméletben marad meg oly ridegen magára: szívében, a gyakorlatban bizony mégis csak

érvényre jut az a vallás, teljes jogaival s igényeivel egyetemben. Mert midőn a szabadság elvére állított moralitáson kívül, ész és érzéki természetünk dualismusa alapján, a megvalósítandó erkölcs érdekében, a lélek halhatatlanságának s Isten létének hitét postulálja: már is bizonyos concessiót tesz a morál rovására a vallással szemben; s hasztalan állítja, hogy a morálnak Isten nem kell, mert azt meg kénytelen bevallani, hogy a vallásnak meg első sorban Isten kell, hiszen csak úgy fogadhatja el a morális törvényeket, a melyeknek csupán mint „isteni törvényeknek” engedelmeskedik. Nagy concessio ez, midőn elismeri, hogy az ember a maga erejéből nem érheti el célját s e végből Isten hitére, sőt támaszára van szüksége, mert ennek következtében az emberi morális akarat függetlensége függősséggé válik az isteni akaratától; s áll ez a gyakorlatban annyival inkább, mert hiszen az emberi ész — Kant saját vallomása szerint — az érzékiség miatt nem képes kibontakozni a „radicalis rossz” hálójából, miért is Istennek kell közbe lépnie, hogy e kibontakozás lehetőségére erkölcsi közösséget teremtsen. Úgy, hogy legalább vallási szempontból az erkölcsiség alapja mégis csak Isten. A midőn Kant mind e tényeket elismeri: akkor már merev moralismusának bástyáin maga üt rést, bárha ezt bevallani nem is akarja, vagy maga nem is látja.

Úgy látszik, hogy Kant, midőn philosophiai vallástanában a „radicalis rossz”-ból indult ki, valójában önmagával jutott ellenkezésbe s innen az a sajátságos ingadozás, a melynél fogva fejében a morál, szívében a vallás pártján áll. Mert a „radicalis rossz”, mint az „akaratba felvett maxima”, csak ép úgy ellenkezik az autonóm észtörvénnyel (a melyre való arravalóságunk szerint mindnyájan jóra vagyunk hivatva, elvben mindnyájan jók vagyunk), a mint hogy ez autonomia (kanti értelemben) összeférhetlen a keresztyéniséggel (mint theonomiával). Innen, hogy amaz autonomiát teljesen paralysálja a physikai heteronomia, a mely alatt az ember áll. Innen, hogy az autonomiára épített morál valójában resignatióvá fokozódik le, a mennyiben csak annyira képes, a mennyit a radicalis rossz megenged; az erkölcsös cselekedet helyett az erkölcsi érzületre való hivatkozással beéri; s a vallás segítségére szorul, a mely által amaz erkölcsi törvényt az Isten létének s amaz ideális morális közösségnek hite segélyével végül mégis diadalra juttatni reméli.

Bármikép is hangsúlyozza hát Kant az akaratot s a morált; bármikép is hangsúlyozza, hogy a vallás csak a moralitás uszályhordozója, a mór, a ki ha megtette kötelességét, elmehet: az a tény, hogy rendszerét, melyet a radikális rosszból kiindulva épít fel, maga a vallással tetőzi s hogy e vallási mozzanat rendszerének minden részében érvényre jut: mind épen az ő szájából a vallásnak legszebb és legértékesebb apologiája.

Mert nem is úgy áll a dolog, mintha a vallás volna a mór, mert csak az „egyház“ az, a vallásnak ez a statutarius történeti edénye; amaz ideális közösségben, hol „Isten minden mindenkben“, épen e tény alapján nem az erkölcsi autonomia, hanem az Isten heteronomiája az uralkodó. Az a közösség akkor is — épen e tudat alapján — első sorban és mindörökké valóságos közösség marad.

A farizeusok ama kérdésére: „Mester, mikor jön el az Istennek országa?“, Kant magában a Jézus feleletében látja a megnyugtató választ: „Nem jön el az úgy, hogy ember észbe vehetné; nem is fogják mondani, hogy ime itt, vagy ime ott van, mert Istennek országa ti bennetek van“.¹

Az erkölcsi öntudat e tiszta mennyországa azonban csak — ideál, csak édes reménység tárgya, hiszen a míg az érzékiség testében járunk, útját állja bevonulásának szívünkbe ama radikális rossz... A míg pedig ez is uralkodik, az ész maga, egyedül nem ér czélt s a morál bizony csak mindig rá fog szorulni a vallásra, hogy tegye meg néki a szivességet s hitesse el a szívvél, hogy az erkölcsi törvény „isteni parancs“; különben ez a gonosz szív még tán bizony fel is mondaná az engedelmességet...

Így hát el lehetünk rá készülve — Kant minden törekvése ellenére is — hogy a míg csak ember ember lesz, mai húásával, csontjával és vérével, mai lelkével és szívével: a vallást nem fogja nélkülözhetni, sőt az erkölcs összes parancsainak az fogja képezni a forrását.

Ily értelemben — bárha értjük is a Kant zárószavainak büszke s felemelő tartalmát, a mely szerint „a helyes út nem a kegyelmen át vezet az erényre, de az erényen át a kegye-

¹ E bibliai hely exegetikailag helyes magyarázatára ráutaltunk már. L. előző füzet 214. l j.

lemre“ : tudva, hogy „intelligibilis“ létünkön ott csügg elválaszthatatlanul „sensibilis“ valónk, ha fájdalmas lemondással is, de mégis csak jobb, ha leszállunk arról a fenséges morális észmagaslatról s a jelszót a keresztyénség szellemében megfordítjuk. „A helyes út nem az erényen át vezet a kegyelemre, hanem a kegyelemen át az erényre.“ Az ember maga soha sem emelkedhetik fel az Istennel való teljes szellem- és életegység magaslatára, hanem csak a Jézus Krisztusban. Más szóval: az Isten országát a szívbe nem az ész, hanem a hit hozza meg.

A philosophiai morál, épen mert nem vallásos alapokon nyugszik rendszerint, még mindig csődöt mondott: a keresztyén morál, mert a vallásban gyökerezik, élet és igazság.

Stromp László.

•

A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA.

(Harmadik közlemény)

VII. A sovinizmus természetrajza.

• Miért nézed pedig a szálkát, a
• melly *vagy*on a te atyádfiának szemében, a gerendát pedig, melly a te szemedben *vagy*on, nem vészed eszedbe? Máté ev.: 7, 3.

A czímszóban kifejezett fogalom az emberiség történetében általában s a mi kérdésünk szempontjából különösen oly kiváló fontosságú, hogy tudományos tárgyalását e helyen nem mellőzhetjük. A patriotizmus irodalma ma már oly óriási terjedelmű s annyira fel van dolgozva, hogy újat mondani alig lehet és a meglevőt röviden tárgyalni épenséggel nem könnyű.

Ezen nehézségeket úgy igyekszem legyőzni, hogy a nagy gondolkodók idevágó elmékedéseiből állítok össze mozaikot, a mi mindenesetre becsesebb annál, mintha régi gondolatokat újabb köntösben mutatnék be. Az egész dolgozaton veres fonalként végig húzódó irányeszmékből: a türelmességen alapuló nemzetközi és kölcsönös becsülésből következik, hogy csaknem kizárólag oly véleményeket idézek, melyek e felfogással megegyeznek.

Minden félreértésnek elejét veendő, ismételten ki kell jelenítenem, hogy az alábbiakat azon *álhazafiságra* (sovinizmus)¹ vonatkoztatom, mely ma közkeletű s csaknem kizárólagosan uralkodik.

¹ A sovinizmus a nemzeteknél ugyanaz, a mi az egyénnél a strebesség. A sov. magyar egyenértéke Szigeti J. szerint: „*csakhoni*“ (?). Részletesebbet a *chauvin* elnevezésről l. Roger Alexandre: Le musée de la conversation (Paris 1892. p. 62—67).

s hogy a nemesített, valódi hazaszeretet létjogosultságát egyáltalában nem vonom kétségbe, sőt azt a szülői és az emberszeretettel egyenrangú oly elemnek tekintem a nevelésben, melyet a tömegek már az állam- és nemzetfentartás szempontjából ép oly kevésbé nélkülözhetnek, mint a vallást, ámde mindkettőre érvényes Auerbach B.-nak ezen szép mondata: Es gibt keine allein selig machende Religion und keine allein menschlich schön machende Nationalität (Landhaus am Rhein, Erich). Mielőtt azonban saját nézeteimet tovább fejteném, mintegy előkészítésül tart-sunk szemlét a különböző idők és népek gondolatai felett.

1. *Aphorismák a hazafiságról.*

A patriotismus nemzeti színekkel bevont édes csemege, mely a gyermekek és aggok étvágját ingerli, a kik azonban rémtüllel dobnák el maguktól, ha a színek mérgét sejtlenék (—). — „Ez itt a mi vérünk-ből való, — az ott idegen“, így szólnak az alacsony szellemek. Számunkra a világ egyetlen egyesített ház. Az, a ki az emberiség ügyeit magáévá teszi, részes az istenek sorsában és hivatásában (Az indus „Bhatihari“-ból). — A családot önmagának elébe kell helyezni, a hazát a családnak, az emberiséget pedig, mely a legnagyobb család, a hazának elébe (Fénelon). — Jó király alatt van hazánk, rossz király alatt nincs (Voltaire). [Mi következik ebből?!] — Mindennek daczára szeretjük hazánkat: a hűtlenről is szívesen emlékezünk meg (u. az). — Élj évszázadoddal, de ne légy rabszolgája; add kortársaidnak azt, a mire szükségük van, de ne azt, a mit dicsérnek (Schiller). — Nem csupán hazánknak vagyunk polgárai, hanem korunknak is (u. az). — A hiúság az önzésnek legerősebb neme; a nemzeti hiúság még a legutolsó önzésnek is nyújt tápot (Eötvös: Karthausi). — A hazafiság a személyes érdek pillanatnyi megvetése (Balzac). — Valóban jó anyját szeretni, ha gazdag, hatalmas és köztisztelőben álló — de főleg akkor kellene anyánkat gondozni, a mikor szegény, sebesült és megalázott (Gambetta). — Ha valaki fizetést húz azért, hogy részt vesz a törvények megalkotásában és alkalmazásában, ha gyakorolja a hatalmat és és megcsonkítja a költségvetést, azt mondják róla, hogy hazáját szolgálja (*servir son pays*); nem volna-e helyesebb az, hogy hazája szolgálja őt (*se servir de son pays*)? — A hazafiság kitünő könyv-

höz hasonlít, melynek eredeti kiadása ritka, de utánpótlásainak se szeri, se száma (C. N.). — Nem az igazi földink, a ki véletlenül ugyanazon országban született, hanem az, a ki ösztöne és tudatos gondolkodása révén osztja érzelmeinket és eszméinket (C. N.). — A hazafiság előbb ösztön, csak azután erény (De Gerando). — A valódi hazafiságot a jövőben inkább az teszi, hogy saját országunkat gazdagítsuk, mintsem szomszédos országokat elpusztítsunk (Blanqui A.). — A hazafiság olyan, mint a hit, segít meghalni (Mme Collet L.). — A hazafiságban van valami igazságtalan és mesterséges, azonkívül, hogy türelmetlen, rettenetes és gyakran kegyetlen (Ballanche). — A hazafi rendszerint ellentéte az emberbarátnak (Pinel L.). — A bölcselkedés nem polgárokat, hanem világpolgárokat nevel (Boiste). — A kizárólagos hazafiság úgy viszonylik a valódi hazaszeretethez, mint a fanatizmus a vallásossághoz (Droz I.). — Az evangéliumoknak meg nem másított szelleme értelmében a keresztyénnek csak a mennyei hazával volna szabad foglalkoznia (Grimm). — Az egész világ java, az emberiség előnye, a nagy családnak boldogsága: ime ez a kosmopolitizmus (Parisot V.). — A valódi hazafiság katonákat szül (Arnault). — A hazaszeretet az a nemzeteknél, a mi az életkedv az embernél (Lamartine). — Gil Blas mester, mondja társam, ime születésem *helye*, melynek vizionlása elragadtatással tölt el, annyira *természetes* az, hogy az ember szeresse *hazáját* (Gil Blas: II, 9.). — A hova lelkünk lánczolja, ott van a haza (Voltaire: Mahomet). — A *bátor* halandó *mindenütt* hazára lel (Racine L.). — Az én hazám ott van, a hol csodálatom (de Custine). — A haza ott van, a hol szerelmünk tárgya¹ (Mme Woillez). — A bölcsészethen nincs más haza, mint az emberiség (Cousin V.). — Vannak emberek, kik egész hazájukat az illető kerületben találják meg (Dupin). — Mint Antonius hazám Róma, mint ember hazám a világ (Marc. Aurélius). — Nincs szebb hely a Normandiánál, e földön pillantottam meg a napot („Ma Normandie“ költ.). — . . . Óh haza! kimondhatatlan rejtély! magasztos és rettenetes szó! megmérhetetlen szeretet! Az

¹ V. ö. Ubi bene, ibi patria; Patria est, ubicunque est bene (Cicero); úgyszintén a régi görögök: Aristophanes, Euripides, Musonius, Philiskos hasonló értelmű mondásait (Büchmann: G. W. 257. l.).

ember tehát a földnek csak egy zuga számára született? (A. de Musset költ.).

„Mi a haza? Talán lény, melynek valamely jótéteményért halálával tartozunk? Érző szervezet, mely szenved és elátkoz, ha elhanyagoljuk? Haza és szabadság hasznos dolgok, mint egy köpeny, melyet vásárlók, ha nem örökölték atyámtól; szeretem, de csak azért, mert javamra szolgál. Ha nem tudnám, hogy mit kezdjek velük, ha csak annyiban látnám hasznukat, mint egy köpenyegnek eső ellenében, ugyan minek vásárolnám meg s hozzá még nagy áron?” Íme Missirilli kétségbeesett okoskodása Stendhal „*Vanina Vanini*” cz. elbeszélésében, a hazafiság és a szerelem szenvedélyeinek erőteljes szembeállítására, mely az utóbbinak győzelmével végződik.

Ha a dolgot megközelítve, mélyére igyekszünk hatolni, azt látjuk, hogy legtöbb esetben nem az ország, a szülőföld az, a mit a „haza” szó alatt értünk, hanem egy város, egy falu, egy község vagy egy majorság. Az a honvágy, mely idegen földön ránk támad, főleg másod- és harmadrendű tárgyakkal függ össze: a parasztleány a városban falusi kunyhója után eped, a tejes leány egy bizonyos tehén után, s i. t. A tengerész ujjával mutat a zátonyra került hajóra s mialatt forró könyeket ejt, így szól: „Ezek a deszkák rejtették hazámat!” Jensen Vilmos „Régi barátom” czímen íróasztalát magasztalja úgy és annyira, mint mások kevesebb joggal hazájukat. Scheffel (l. Wartburg—Heimweh) így dalol: „Küszöntlek kis ablakocska a torony tetején, hol második hazát találtam magamnak és szerelmemnek”.

Az ilyen s ehhez hasonló példákat könnyű szerrel szaporíthatnók. Mindannyiból végeredményként az következik, hogy: minden szokás és gyengeség. — Mindenek felett két dolog az, mely életünk alkonyán ismét hatalmába ejti szívünket: a vallás és a haza. Ha mozgalmas ifjúságunkban gúnyt is üztünk hazácskánkban és Scipióval azt vallottuk, hogy: *Ingrata patria*, ne ossa quidem habebis, végre mégis csak visszakiváncozunk atyáink porladozó hüvelyéhez. — A „haza” szó fogalma oly magasztos, tartalma oly kiterjedt, hogy jelentősége a valóságban szinte szétfoszlik.

2. Hazafias superlativusok.

A czímben kifejezett dolgok: tulajdonságok és hibák, a néppsychológiának legérdekesebb nyilvánulásai. Nem csupán az egyed hiú, önmagával eltelt s hivalkodik minden alkalommal, hanem a nemzetek is sínlik e fogyatkozást, mert hisz ezek amazoknak gyűjtőfogalmai. Szóval a *sovinismus*, az emberiség nagy kárára, nemzetközi jelenség és — betegség.

Lehetetlen, hogy mindegyik nemzet *legelső* legyen, hisz mint mindenütt, úgy itt is érvényesül bizonyos sorrend és különbözőség; lehetséges azonban, hogy mindegyik nagy és hatalmas legyen, nem a katonák és az ágyúk száma, hanem a felvilágosított elmék mennyisége és műveik minősége révén. A nemzetek versenyzésének és küzdelmének nem lehet határt szabni, de nem is kell, mert szellemi téren vég nélkül folytatódhatik. Ha az emberiséget a dicsőség, a becsvágy sarkalja, rajta: álljanak sorompóba a szellemi hősök az értelmiség zászlaja alatt, küzdenek elmével és tollal, de ne karddal, és igyekezzenek egymást remekműveikkel túlszárnyalni.

Hogy valamely nemzet mily szigorú a többi s főleg a szomszédos nemzetek hibáival szemben, mily kérlelhetetlenül ítélkezik az idegen erkölestelenségek felett s mennyire vak saját balgaságai és bűnei iránt, azt csattanósan igazolják azok a közmondásos szólások, melyek az illető népeknél szélkében használatosak s egymást kölcsönösen a legdurvább világításban tüntetik fel.

Ha valaki gyáván futásnak eredt, az angol azt mondja: *he takes french leave*, viszont a francia: *il s'est esquivé à l'anglaise*; Franciaországban a *politesse anglaise* a gorombasággal egyértelmű; ilyenek még: *querelle d'Allemands*, *maladie française*, *s'en aller à la française* (l'anglaise), *furia francese* (de Arena + 1544), *furor teutonicus* (Lucanus + 65 Kr. e.), *tedesco furor* (Petrarca + 1374), stb., stb.¹

¹ Ezen adatoknak valóságos tárháza: *Internationale Titulaturen* don O. Frh. v. REINSBERG-DÜRINGSFELD (Lipcse, 1861, két kötet: I. Was sie Völker über einander sprechen: 166 lap; II. Was die Völker über vich sprechen 150 lap.). V. ö. KEMÉNY F.: *Nemzetközi Hasonlatok* (Egyet. Philol. Közlöny XXII. évf. (98): 6—9. füzet).

„Island a legjobb ország, a mely létezik“, mondja az islandi az „*Extra hungariam . . .*“ mintájára, noha regéiben s a kivándorlással önmagát czáfolja. Hasonló szellemi szűkkeblűséget tár elénk a következő mondat: „A spanyol nemzet az, mely hagyományai és hősi tettei révén legjobban képviseli a világon a haza fogalmát“ (l. *Revue du monde latin* 1884 decz.). Ide tartoznak a híres nemzeti jelmondások is, melynek pl. *A. E. I. O. U.* = *Austracorum est imperare orbi universo* (Ausztria kormányozza a világot). *Erin go bruh* = Írország mindenekelőtt, stb.

A nemzeti monopoliumnak ez az egyetemesítése talán inkább a francziáknál, az angoloknál és a németeknél van kifejlődve: mindegyik azt tartja, hogy az ő nemzeti jellege adná meg a világnak a tökéletesség bélyegét. Lohenstein német költő „*Arminius und Thusnelda*“ cz. regényében (1689—90) annak beigazolására vállalkozott, hogy mindaz, a mi e földön valóban nagy, habár csak közvetve németektől ered. Egy másik költő így dalol: „Ha a németek igazi németekké válnának, a földön egyetlen birodalmat teremthetnének, mely Jézus Krisztus által felölelné az egész világot és békét biztosítana neki“. A legfrancziásabb német, Heine, valahol ezt írja: „Igen, akkor felkeresnének bennünket; nem csupán Elzász-Lotharingia, hanem egész Francziaország, egész Európa, az egész világ — az egész világ németté lenne! A tölgyek alatt járkálva, gyakran álmodozom Németországnak ezen küldetéséről és egyetemes uralmáról. Íme, ez az *én hazafiságom!*“ Ámde épen Heine műveiből nem volna nehéz ennek merő ellentétét is kimutatni (l. pd. fent 33. lap), midőn pd. anyjáról így ír: „*Das Vaterland wird nie verderben, Jedoch die alte Frau kann sterben*“. Más helyen pedig (19. köt. 351. l.) e kifejezésekkel találkozunk: „*Scheinhelden, Maulpatrioten und sonstige Vaterlandsretter*“. A midőn Heine — írja Goldbaum V. — megkötött sasként repked a cosmopolita világáramlat és a nemzeti ragaszkodás között, mint Rabbi von Bacharach majd az egyik, a Wintermärchen-ben majd a másik irányba iparkodva, úgy ezt anyjától örökölte. — Hogy mennyire viszonylagos és egyéni a „hazafi“ elnevezése, azt élenken mutatja a Börne vonatkozó következő két ellentétes ítélet: „Börne halála után nagy elismerést arat mint ember. Németország kétségkívül legnagyobb honfiát (Patrioten) veszíti el benne, az irodalom csak kevésbé károsodik (Heine levele Campehez 37, szept. 5.).

A francia Cormenin ellenben Börne összes műveinek előszavában (VII. köt. 220. l.) így ír: „Börne második hazájaként szerette Franciaországot. Németország érdekében szerette és igaza volt“. — Ezen két kiváló német író példája (másokétól el is tekintve) igenlő választ enged Goethe Iphigéniajának eme súlyos kérdésére: Kann uns zum Vaterland die Fremde werden?

A mi Franciaországot illeti, e tekintetben szintén az adatoknak túltengését észlelhetjük. Már IV. Henrik azt hitte, hogy megtalálta az ő. b. biztosítékát oly egyetemes és keresztény köztársaságban, melynek élén Franciaország halad. Ennek az országnak szellemi vezetőségét tényleg senki sem vonja kétségbe. A régi időkben, az alkotások eredetisége és összhangja a hittel és erkölcsökkel volt az, a mi a francia irodalmat Európának ajánlotta, későbbi korszakokban az állandó tökéletesedés, a teljes csín, a fenkölt eszmék és a bátor bölcselkedés voltak terjesztő tényezői a francia könyveknek. A képességek váltakozása és a nemzeti génuszok tekintetében oly alapos okulás tárul itt elénk, melyet hasonló átlátszóságban egy más nemzetnél sem találhatni fel (L. Complément de la préface du Dictionnaire de la langue française de Littré). Itt említem a következő maliciosus, de jellemző megjegyzést. „Ha a francziáknak azt mondd, hogy nem ők teremtték a napot és a holdat, ezt a választ kapod: Ez ugyan igaz, de erről való nézeteinket *mi* közöltük az Atyaistennel“.

A francziák ezen képzelt v. valódi szellemi fölénye, mely napjainkban mintha lenyugvófélben volna, már is terjedelmes irodalmat érlelt; ime néhány adat.

Held J: Frankreich an der Spitze der Civilisation (Würzburg 1863.) — *Lefebvre St.-Ogan*: L'influence française etc. (Paris.) — *Martin H.*: La France, son génie et ses destinées (a szerző a mysticismussal vegyes hazafisággal igyekszik azon hegemoniát kifejteni, mely nemzetét állandóan és isteni gondviselésből a többiek felett megilleti).

A népek életének figyelmes szemlélője, irodalmaik alapos ismerője lépten-nyomon ráakad a megvetés, a szándékos ferdítés és a szembeütlő jogtalanság ilyen s még súlyosabb példáira. „Bejártam a világot, hogy jogczimem legyen az egész emberiség megvetésére . . . s ez teljes sikerrel járt.“ Ezen ép oly őszinte, mint pessimistikus beismerést megokolja ezen tétel: „Minden országnak vannak törvényes illetlenségei, időhöz és helyhez kötött

vétségei“, a minek igazságát a különböző népek történetéből vett számos példával meggyőzően bizonyítja be Voltaire „Dictionnaire philosophique“ cz. művében.

A nagyszámú hazafias superlativusok nincsenek tanulság és érdekesség híján. Ugyanezt az irányt egy előkelő modern író is konstatálja. M. G. Valbert „*Les préjugés anglais*“ (l. Revue des deux mondes, 1887. máj. 1.) cz. cikkében, miután elmondta, hogy az angol meg van arról győződve, hogy nemzete a világon a legelső, így folytatja: A ki a világot beutazta s Ulysses módjára meglátogatta az idegen városokat s megismerkedett erkölcsökkel és gondolataikkal, meggyőződhetett arról, hogy a khinaiaktól és araboktól kezdve a montenegróiakig, a szerbekig és a bolgárokig nincs a világon egyetlen nagy vagy kis nemzet sem, mely nem volna hajlandó magát a világegyetem legelső népének tekinteni.

Íme a sovínizmusnak ez a különöz alakja teljes analog hasonmása annak, melyet az emberek régebben földünknek a naphoz s a többi bolygókhoz való viszonyát illetőleg tápláltak. Az égi testek helyébe néptestek léptek, melyeket idővel bizonyára szűkebb keretű fogalmak fognak felváltani.

Mindezen nemzeti superlativusok, irodalmi vonatkozásaiktól eltekintve, meggyőznek azon gyakorlati igazságról hogy az ö. b. eszméjének megvalósítása *egy* nemzet túlsúlya és hegemoniája mellett lehetetlen, s hogy az ezen irányban folytatott törekvések mindenkor meddőek lesznek. Ugyanez áll az egy törzshöz tartozó nemzetekre is, a minek egy újabb jelenségét Cipriani Amilcare, a híres olasz forradalmár törekvéseiben látjuk, a ki 1888 nov. 9-én Párisban „*L'Union des races latines*“ czimen előadást tartott, melyben az emberiség jövődő boldogulásának feltételéül a román néptörzsek egybeolvadását tűzte ki.

3. Tanulságok.

Az imént közölt idézeteket gyűjteményemből, melybe czélnak megfelelően és tudatosan főleg a sovínizmust megróvókat vettem fel, könnyű szerrel meg is tizszerezhetném; utalhatnék azon számos kiváló tudósra és művészre, a ki idegenben keresi kenyerét és leli elismerését . . . de a közlött anyag is elegendő annak beigazolására, hogy a sovínizmus jogtalan fogalma megmételtyezte és károsította a nemes értelemben vett patriotizmust.

s hogy ezen önkéntes v. önkéntelen fogalomzavarnak következménye a legellentétesebb nézetekben és meggyőződésekből nyilvánul. Az idézett tanúk nagyobb része azt vallja, hogy az állapatriotismus egészben véve hazug fogalom, mesterséges vadóc, az emberiség gondolkodásába idővel befészkelte legkárosabb előítélet (conventionelle Lüge), melynek nincsen létjoga. Társadalmi téren bujkáló türelmetlenség, melynek nyomában annyi vér és bűn jár, mint a vallásos türelmetlenség kíséretében. Logikailag továbbfűzve nemzetközi viszályokhoz, a végletekben valóságos irtóháborúkhoz vezet. A természetben hiába keresnők az analógiáját! Az állat ott telepszik le, a hol a megélhetés feltételeit megtalálja, s elégedett: ha nem, más jobb otthont keres magának. S a Szentírás, akár Jézus Krisztus, akár Mózes tanításait tekintjük, nem a türelmességet és emberséget hirdeti-e?

Megdönthetetlenül áll előttük az a tény, hogy valamint az első embereknek nem volt hazájuk, az utolsóknak sem lesz. E végeczél felé kell tehát törekednünk oly világerő jogánál fogva, mely az emberi hiúságok és gyengeségek felett áll. E czélhoz legbiztosabban az *értelmes* világpolgárság vezet, mely távol áll mindama rágalomtól, melylyel a félremagyarázott cosmopolitizmust ma még és nálunk lépten-nyomon illetik. Miért ne szerethetné és tisztelhetné az ember saját országán kívül mások anyaföldjét is? Avagy talán hazug Jókai Mórnak ez az örökszép igéje: „A hazaszeretet nem zárja ki az emberszeretetet!?” — És nem ismerjük-e el utólagosan a helyességét azon irodalmi programnak, melyet „a magyar szellem érvényesítése az európai izlés formái között” czímen már 80 év előtt vallott az akkor *modern* Kisfaludy Károly? (L. Beöthy Zs. titk. jelent. a Kisfaludy-Társaság 99 febr. 5. nagygyűlésén). Hasonló felfogást fejez ki Mme de Staël e szavakban: Il se pourrait qu'une littérature ne fût pas conforme à notre législation du bon goût et qu'elle contint des idées nouvelles dont nous pussions nous enrichir; de ugyanezen szerző ezt is mondja: L'imitation des étrangers est un défaut de patriotisme. — Igen, ne a csatatéren, hanem a szellem és az erkölcs birodalmában igyekezzék ki-ki sovínismusát érvényesíteni azzal, hogy a hazája javára a legjobb és a legszebb alkotások dicsőségét iparkodik megszerezni.

Mi sem bizonyítja jobban a patrikuláris és absolut hazafiság irracionális voltát mint egy pillantás arra, a mit én a sovi-

nismus matematikai elméletének neveznék. Képzeljünk n nemzetet megannyi kisebb-nagyobb átmérőjű kör által képviselve, melyek eredetileg egyenlőek voltak és egymást érintették. Minden egyes ily „kör-nemzet“ expansiv erőt fejt ki és a kivüle állókat ellenségnek nézi. Ezen kifelé ható erők óriási feszültségeket idéznek elő, az egyensúly ingadozó, a kép folyton változó, nyugalom azaz béke képtelenség, mert a nemzet-egyed a nemzetek tömegének romlásán fáradozik. - Mily más a kép, ha a nemzeti erők mindenütt a középpont felé, centrálisan hatnak, ha más szóval valamennyi nemzet az ifjúságot nem a háborúra és harcziás szellemben neveli, hanem a békére és ember-séges hajlamokra! Amaz nyugtalanságot és háborút, ez békét és belső megerősödést eredményez, mert kívülről sehol és senkit sem fenyeget veszély. Ezt az állapotot igyekeznek nyugodt lelkiismerettel előkészíteni azok, kiket rendesen hazátlansággal, sőt hazaárulással vádolnak olyanok, kik szándékaik tisztaságát nem képesek v. nem akarják megérteni. Azért legalább is méltányos, hogy ne csupán a hazaszeretet javára alkossunk törvényeket, de az emberszeretetet is részesítsük némi támogatásban.

Hogy mint fogom fel én a *hazafiságnak és a cosmopolitismusnak* egymáshoz való viszonyát, azt világítsák meg a következő elmélkedések:

„A hazaszeretet nem zárja ki az emberszeretetet. Ha az értelmes tanult fiatalság testi és lelki erejét saját nemzetének gyarapítására szentelné, sokkal nagyobb hazafiságot művelne, mint bármely hóstettekkel, a miket idegen nemzetek megrontására elkövet.“

Így nyilatkozik Jókai azon *Szózatban*, melylyel a béke-egyesületek a tanítókhöz, főleg pedig a történelem tanáraihoz fordulnak.

S valóban mekkora eredményt lehetne az ifjúságnál az általános emberszeretet javára elérni, ha kellőképen megértetnők velők a következő logikai láncolatot:

Család	—	Haza	—	Emberiség.
szülői szeretet	—	hazaszeretet	—	emberszeretet.
ragaszkodó gyermek	—	jó hazafi	—	igaz felebarát.

Ezen új szentháromság mint egy az emberiség örök eszméi felé haladó csillagzat, oly láncz, melynek összefüggő szemei nem-hogy ki nem zárják, de kölcsönös hatásukban fokozzák egymást.

S mégis mily kevesen követik!

E háromságot, mely egyaránt tartalmaz jogokat és kötelességeket, már zsenge korban kellene a gyermekek szívébe csepegtetni s később szüntelen emlékeztetés révén elméjükbe vésni. Mert az ethikai világréndben sohasem lesz vitás az a kérdés, hogy ki nagyobb: az-e, a ki csupán hazáját szolgálja, vagy a ki *e mellett* még az összemberiség érdekeit is előmozdítja!

Ugyancsak Jókai-val végzem: „Egy nagy államférfi azt mondá a tanítókról, hogy azok vitézként ki a *hadjárat diadalát* — Higyjük azt, hogy azok fogják kivívni a *béke diadalát is!*“

Repertorium.

Histoire de la filiation et des migrations des peuples, par F. de Brotonne, 2 vol. 8° (Paris Decessart 1837.) — Becker W. C.: Patriotismus contra Civilisation! Der Völkerfriede. (Zürich, 1893). — Mme Fischer-Lette: L'amour de la patrie (németül és francziául, Berlin, 1896). — L'idée de Patrie, conférence prononcée à Marseille par M. F. Brunetière (Paris Hetzel 1897, 35 p.) — L'idée de Patrie. par L. Legrand, conseiller d'Etat etc. (Paris Hachette 1897, 330 p.), — L'idée de Patrie par M. J. Prudhommeaux (La Paix par le Droit, Paris 1897, p. 171 f. és 199. f.). — Dr. M. Kolben: Nationale Gesinnung und Friedensfreundlichkeit — kein Gegensatz (DWN. 98: 139—42. l.).

Kemény Ferencz.

(Folyt. köv.)

ADALÉK A MATRIARCHÁLIS CSALÁDI SZERVEZET KÉRDÉSÉHEZ.

Bachofen-nek „Das Mutterrecht, eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur“ című munkája egyike volt a század legnagyobb feltűnést keltett történelmi felfedezéseinek. Az anyajog intézménye ugyan régebben sem volt egészen ismeretlen, de csak egyes mese-szerű töredékekre szorítkozott, a mit tudtak róla s még ezek is csak *Bachofen* munkája révén váltak szélesebb körben ismeretessé. Még a tudományos világ is nagy csudálkozással fogadta a, most már kétségbevonhatatlan tudósításokat egy olyan társadalmi állapotról, a mely a mienkkel homlokegyenest ellenkezik.

Mintha csak más égi test lakóiról szóló leírás volt volna! Az apa révén való rokonság ismeretlen; csak azok rokonok, a kik egy anyától származnak; a gyermekek anyjuk nevét, anyjuk rangját viselik; a vagyon mindig csak nőágon száll anyáról leányra; az apa vagyonát nővérének fia örökli; a fiút nem atyja, hanem anyjának bátyja vezeti be a férfias foglalkozásokba, neveli harcra, vadászatra.

S ha férfi is a fejedelem, utódja nővérének fia lesz. Igen gyakran a családi szervezet is matriarchális, az anya kezében a családi hatalom; a férfi az asszony házába költözik és az asszony családjába olvad, a mikor férj és feleség lesznek, sőt itt-ott szükségképen női kézen van az állami hatalom is vagyis nőági renden és matriarchális családon kívül még gynaikokratiáról is tudtak hírt azok az adatok, a miket *Bachofen* „az anyajog Schliemannja“ az ókorból ránk maradt tudósítások törmelékéből kiásott.

Tetézték a csodálkozást azok az újabb néprajzi kutatások, a melyekből kiderült, hogy az ó-kori matriarchatus szakasztott mása fennáll manapság is, és hogy nyomaira, rudimentális maradványaira a föld kerekiségének legkülönbözőbb részein is akadtak. Az indián törzsek legtöbbszörénél, az inkáknál, a négerek számos nemzetiségénél, a malájok között, Indiákon és Ausztráliában csaknem mindenütt hasonló intézmények állottak fenn vagy állanak fenn még most is.

Ezekben a néprajzi adatokban egyrészt megerősítését látták az ó-kori tudósításoknak, másrészt tőlük remélték ez intézmény magyarázatának kulcsát.

A talány megfejtésére a legelágazóbb utakon rendkívül széleskörű kutatás indult meg, a mely bő irodalommal, egész kis könyvtárrá nőtte ki magát. De a kezdetben igen határozott elméletek és merészebbnél merészebb magyarázatok a kutatás rendén egyre óvatosabb és egyre complicáltabb hypothesiseknek adtak helyet, a kérdés gyökerei mind messzebbre és messzebbre vezettek el, minden megoldott bogocska helyett egy újabb csomó állott elő, míg végre kitűnt, hogy a kérdés annyi mindennel függ össze és megoldásához oly sok előzetes kérdés tisztázására volna szükség, hogy ma már alig akad tudós, a ki az egyre növekvő és már is beláthatatlan tengerre dagadt adatáradat közepette valamelyes általános törvényszerűsége, biztos elméletre merne gondolni. Mind általánosabbá válik ellenben a meggyőződés, hogy a kérdéses jelenségek számtalan különböző kombinációkban előállott okok okozatai s hogy különböző időben és különböző helyeken más-más összefüggésben fejlődhettek ki.

A kérdés tehát még távolról sincsen tisztázva és még mindig a rendkívüliség, a csodálatosság látszata veszi körül. Bachofent, mint első felfedezőt leginkább töltötte el bámulattal ez a sajátos társadalmi rend. Az ó-kori mythologia legsötétebb rejtelmeibe merült bele, hogy azok mélyén megjelje a titok nyitját. Chtonikus világfelfogásra meg phallikus szellemre gondolja visszavezethetni a felfedezett jelenséget és az ősnemzésnek meg a hierophantikus mysteriumoknak igen jelentékeny szerep jut bámulatos tanulmányában.

Későbbi írók belátták, hogy vallásos babonákból és mythologikus mende-mondákból nem szoktak mélyreható társadalmi intéz-

mények kifejlődni és más-más magyarázatot fogadtak el, a melyeket sorban követni messze elvezetne ezúttal kitűzött célunktól. Az írók legtöbbje megegyezik abban, hogy bizonyos csodásságot, sőt fonákságot lát magában a kérdéses intézményekben és ehhez képest rendkívüli magyarázatot is keres.

Ezen intézmény vizsgálatánál mindenekelőtt arra kell súlyt fektetnünk, hogy a nőági rokonság rendjének és az anyauralmi családnak az az együvé foglalása, a melylyel az írók legtöbbször találkoznak, egészen helytelen és már eleve is tévútra vezet az ezen intézmények eredetének kutatásánál. Az anyaaági rokonság rendje és a matriarchális, anyauralmi családi szervezet nem járnak együtt és függetlenül fejlődtek egymástól. Az előbbi rendkívül tág körben fordul elő, az utóbbi aránylag elég ritka tünet. Az előbbi nem egyéb, mint a rokonság számításának egy módja, a mely az apaságra nincsen tekintettel; az utóbbi a munkafelosztásnak egy bizonyos módja, melynél fogva bizonyos szociális functiókat kizárólag a nők teljesítenek. A mit ellenben gynaiokratia néven neveznek, az lényegileg azonos jelenség a matriarchális családi szervezettel, az nem más, mint matriarchalizmus egy a családnál kiterjedtebb közösségben. A gynaiokratia (nőuralom) eredetének kérdése tehát a matriarchalizmus (anyauralom) eredetével együtt nyer megoldást. Az anyaaági rokonság rendjének a matriarchalizmustól teljesen független jelensége a következőkben nem leszünk tekintettel.

Egyáltalában nem akarjuk az elméletek számát egy újabbal szaporítani, mert legkevésbé sem véljük a következőket a matriarchális családi szervezet kifejlődése szempontjából egyedül irányadóknak, csak egy olyan szempontra akarunk rámutatni, a melyet eddigelé figyelemre nem méltattak, a mely a kérdést legalább is a csodásság és különösség színezetétől fosztja meg, s a mely esetleg haszonnal volna értékesíthető a további kutatás terén.

A következő adatok, a melyek előadása után a következők levonása nagyon könnyű lesz, dr. *Ellis Havelock*-nak „Mann und Weib. anthropologische Untersuchung der sekundären Geschlechtsunterschiede“ című munkájából vannak összegyűjtve és kérdésünktől csak látszólag vezetnek el.

A prognath typus tudvalevőleg alacsonyabb rendű typus, mint az orthognath. Alsóbb rendű fajok sokkal prognathabbak, mint magasabb rendűek. Ez áll az egyes emberfajokról is. A hot-

tentottok alveo-nasalis indexe — a mely ezt az arányt mutatja — 50, az angoloké, francziáké és németeké körülbelül 20, míg a polynesiiaiak és a mongolok a középben állanak. *A mai nők civilizált népek között prognathabbak a férfiaknál.* Nagyobb számú árja eredetű koponya vizsgálatából mindig a nő nagyobb fokú prognathsága derül ki; így párisi koponyákon visszamenőleg egészen a XII. századig, bretonok, auvergnatok, baskok, corsiaiak között épen úgy, mint ó-egyptomi és jávai koponyákon a nő mindig határozottan prognathabbnak mutatkozik, mint a férfi. *Az alsóbbrendű sötét emberfajokról ez nem állítható* és úgy látszik a chinaiakról sem. Az áfrikai négek, nubiaiak és busmanok között a férfiak határozottan prognathabbak a nőknél (*Ellis*, i. m. 86—87. l.).

A legcompetensebb kraniologusok, köztük *Virchow*, állítják, hogy rendkívül nehéz nem-európaiak koponyájából a nemet felismerni, mivel azok a kriteriumok, a melyek az egyik fajra érvényesek, nem alkalmazhatók másokra, jöllehet primitív fajok között a koponyák nemi különbségei óriásiak is lehetnek (*Ellis*, i. m. 71. l.).

A női koponya lapossága, a melyet *Welcker*, *Ecker*, *Weissbach*, *Benedikt* és *Cleland* állapítottak meg, úgy látszik a koponyatető gyermekkori laposságának megmaradásából következik. A születés idején a koponya egyenlően magas mindkét nemnél, de a felnőtt nő koponyájánál elmarad a magasságnak az a megnövekedése, a mely a férfinál beáll. Vannak azonban fajok egyenlő koponyamagassággal mindkét nemnél. Ide tartoznak a *Homme-Morte* barlang régibb kőkorbéli leletei (*Broca*), a négerkoponyák (*Davis* és *Broca*), az új-kaledoniaiak (*Broca*), az auvergnatok (*Broca*, von *Hölder* *crania helvetica-i*, a corsok (*Broca*), a *Davis* és *Turnam* által megmért antik római koponyák és az ugyanezen szerzőktől megvizsgált ir és angolszász koponyák (*Ellis*, i. m. 77. l.).

Ellis összeállítást készített azokról a fajokról, a melyeknél a férfi inkább brachycephal fejalkotású, mint a nő és egy másikat azokról, a melyeknél a nő inkább brachycephal, mint a férfi és ehhez a következő fejtegetést fűzi:

Világos, hogy ezekből a nem egyöntetű és nem mindig egészen megbízható adatokból végleges következtetések nem vonhatók le, kivéve azt a megfigyelést, hogy az első csoportban a

fehér, a másodikban a sötét fajok erősen túlnyomók. Ez azért érdekes, mert kétségen kívül áll, hogy a dolichocephal typus primitívebb, mint a brachycephal. Vad és sötét fajoknál (a melyek a világos színűeknél alsóbb rendűek), általában véve a dolichocephal typus uralkodik; Európa történelem előtti fajainál a dolichocephal typus jobban volt képviselve, mint a mai Európában és a brachycephal typus túlsúlya még állandóan növekvőben van. A brachycephal egyének agyveleje határozottan nagyobb, mint a dolichocephaloké (Ellis, i. m. 80—81. l.).

Broca kiterjedt tapasztalatai alapján azon a nézeten volt, hogy a nő sötét fajoknál brachycephalabb, mint a férfi, míg Nyugat-Franciaország mai lakosságáról az ellenkező áll. Virehow megvizsgálta Nyugat-Amerika parti őslakosságának koponyáit és a női nemnél talált nagyobb brachycephaliát, míg dolichocephaliát gyakran talált férfiaknál, hyperdolichocephaliát pedig kizárólag csak férfiaknál talált (Ellis, i. m. 81. l.).

Valószínűleg be fog bizonyulni — mondja Ellis (i. m. 82. l.) — hogy miként másutt, úgy ezen a téren sem mutatkoznak férfi és nő közt túlnagy különbségek, de miveletlen fajoknál mégis a nőnek az a tendenciája érvényesül, hogy a fejlődés élén álljon, vagyis hogy ez esetben brachycephalabb legyen a férfinál, a mit kiegyenlít, hogy művelt fajoknál a férfiaké az elsőség.

Egy néhány alacsony faj kivételével a nők mindenütt kisebb képességet mutatnak az erőteljes izommunkára és kisebb kedvet annak kifejtéséhez. Művelt fajoknál a különbség nagy és szembe-szökő (Ellis, i. m. 155. l.).

A nő jelentékeny izomereje bizonyos vad népeknél arra mutat, hogy a két nem izomzatának az az óriási különbsége, a mely művelt népeknél található, nem egyedül velünk született szervezeti különbség (Ellis, i. m. 159.). Scheilong, a ki az új-guineai német védterületen lakó pápuákat anthropologikus szempontból gondos vizsgálat alá vette, erősebb testalkatúaknak találta a nőket mint a férfiakat.

Érdekes eredményekre jutott Ellis a koponyatartalom különbségeire vonatkozólag. A férfiak koponyatartalmát ugyan mindenütt nagyobbaknak találták, mint a nőét, de ez a különbség művelt népeknél sokkal nagyobb, mint műveletleneknél. Ellis főleg Weisbach, Topinard és Flower ismeretes munkáinak

felhasználásával a következő táblázatot állította össze, a melynek számai az átlagos női koponyatartalmat a férfi koponyatartalmának $\%$ -eiben fejezik ki:

Négerek (Davis)	984
Busmannok (Flower)	951
Hottentottak és busmannok (Broca).	951
Hinduk (Davis)	944
Négerek (Tiedmann)	932
Eszkimók (Broca)	931
Ausztráliaiak (Broca)	926
Malájok (Tiedemann)	923
Németalföldiek (Tiedemann)	919
Irek (Davis)	912
Andamanok (Flower)	911
Uj-kaledóniaiak (Broca)	911
Németalföldiek (Broca)	909
Tasmaniaiak (Broca)	907
Kanakok (Davis)	906
Veddahk (Davis, Flower, Virchow, Thomson)	903
Marquisas-szigetiek (Davis)	902
Németek (Welker)	897
Auvergnatok (Broca)	897
Német városi lakosság (Ranke)	893
Ausztráliaiak (Flower)	889
Német falusi lakosság (Ranke)	888
Oroszok (Popoff)	884
Németek (Davis)	883
Németek (Weissbach)	878
Ó-brittek (Davis)	877
Jávaiai (Tiedemann)	874
Kínaiak (Davis)	870
Németek (Tiedemann)	864
Angolszászok (Davis)	862
XII. századbeli párisiak (Broca)	862
Angolok (Davis)	860
XIX. századbeli párisiak (Broca)	858
Jávaiai (Broca)	855
Eszkimók (Flower)	855
Németek (Huschke)	838

Ebből a táblázatból kitűnik, hogy a műveltség haladása fokozza ezt a különbséget. A táblázatban mutatkozó néhány eltérés igen csekély vagy nem normális anyagon vagy pedig hibás módon végzett mérések rovására írható.

Megjegyzendő, hogy a fentiekben mindig csak a férfi és nő abszolút koponyatartalmának viszonyáról van szó. Az a kérdés, hogy a test nagyságához való viszonyában melyik nem koponyatartalma nagyobb, alkalmas mérőmód híján még nincsen eldöntve.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy:

1. A férfi és nő között ma fennálló másodlagos nemi különbségek igen nagy részt nem változatlanok, sőt lehetséges a mai viszonyoknak éppen az ellenkezője is.

2. A mai európai fajok között a nő prognathabb mint a férfi, tehát ebből a szempontból alacsonyabb típust képvisel, mint a férfi vannak azonban *alsóbbrendű* fajok, a melyeknél a nő orthognathabb a férfinál.

3. A mai európai fajok között a női koponya teteje laposabb a férfiénál. Vannak azonban — ismét főleg alsóbbrendű fajok, a melyeknél a férfi és a női koponyamagasság egyenlő.

4. Alsóbbrendű fajoknál a nő brachycephalabb, mint a férfi, tehát ebből a szempontból magasabb típust képvisel, magasabb rendűeknél ellenben a nő dolichocephalabb a férfinál, vagyis alacsonyabban áll nála e szempontból.

5. A férfi és a női *abszolút* koponyatartalom különbsége fejlett és művelt népeknél sokkal nagyobb — még pedig a nő hátrányára — mint alacsonyrendű fajoknál.

6. A két nem izomerejének az a jelentékeny különbsége, a mely ma a női nem hátrányára a művelt fajoknál fennáll, nincsen meg alsóbbrendű fajoknál; sőt

7. vannak alacsonyrendű fajok a melyeknél a nők erősebb testalkotásúak mint a férfiak.

E tények világosságánál egészen más szemmel nézhetjük a matriarchalizmus gondolkörébe eső jelenségeket, mint korábban.

A férfi praeponderantiáját a női nemmel szemben a megszokástól eltekintve azért találjuk oly természetesnek, mert a mai férfi anthropologikus szempontból is erősebb, hatalmasabb a mai nőnél. Ha azonban egy olyan fajt képzelünk el, a melynél a női nem orthognathabb, brachycephalabb, esetleg nagyobb koponya-

tartalmú és erősebb is a férfi nemnél, akkor ennek a női nemnek társadalmi túlsúlyában többé nem láthatunk visszasságot. Ha a férfi és nő közötti mai anthropologikus viszonynak jó részben megfordítottja áll fenn valamely fajnál, akkor nem várhatjuk azt, hogy társadalmi viszonyuk a nálunk fönnállóhoz hasonló legyen. Ott is csak azt várhatjuk, a mit magunknál látunk, hogy t. i. az orthognathabb, a brachycephalabb, a nagyobb izomerejű nem társadalmilag is fölényben legyen a prognathabb, a dolichocephalabb, a kisebb koponyatartalmú és a gyengébb izomzatú nemmel szemben. Ezt a viszonyt már eleve is valószínűnek kell találnunk.

Ez az egynéhány egészen nyersen odavetett adat természetesen nem lehet elégséges a kérdés eldöntésére; épen csak ennek a szempontnak felvetését igazolhatja. Hiszen kérdéses marad mindenekelőtt az, hogy azok a fajok, a melyek a nő anthropologikus fölényét mutatják, azonosok-e azokkal, a melyeknél a nő társadalmi túlsúlya constatatott. Erre nézve e helyen csak azzal az általános megjegyzéssel szolgálhatunk, hogy a matriarchatus is kivétel nélkül csak egészen alacsony rendű törzseknél fordul elő. Minthogy azonban a felvetett szempont tudtunkkal eddigelé egyáltalában nem nyert figyelmet, a tudományra nézve már az is nyereség volna, ha bebizonyíthatnák, hogy a patriarchatus, illetőleg matriarchatus kifejlődésére az egyik vagy a másik nem anthropologikus fölénye semminő befolyással sem volt.

Az sem lehetetlen, hogy a női nemnek ez az anthropologikus fölénye némely alsóbb rendű fajoknál a matriarchatusnak nem oka, hanem okozata. Kétségtelen, hogy a két nem között a mai művelt fajoknál fennálló testi és lelki különbségek igen nagy részben épen társadalmi okok következményei. A socialis jelenségek nemcsak függnek az egyének testi szervezetétől, hanem arra vissza is hatnak, azt meg is változtatják. Anthropologikus és psychologikus különbségek socialis különbségekre, pl. munkafelosztásra, kasztok képződésére vezetnek; de a munkafelosztás és a kasztrendszer megint újabb és élesebb anthropologikus és psychologikus különbségekre vezet.

A fentebbi adatok ebből a szempontból sincsenek még feldolgozva. Pedig, hogy valamelyes irányban érdekes eredményre vezetnének, az igen valószínű.

Dr. Somló Bódog.

A HELLENISMUS ÉS A PHILONISMUS COSMOGONIÁJA.

— Első közlemény. —

I.

Macedoniai Nagy Sándor világtörténeti jelentőségét bámulatos hadverő és országhódító tetteinek páratlan sorozata ki nem meríti, mert lényegében az képezi, hogy az egész világ kulturfejlődésének új irányt szabott.

Az a teremő görög szellem, mely világgraszoló remekek alkotásával nem kimerítette, hanem inkább táplálta önmagát; az a minden téren az ideált szolgáló esodálatos tehetség, a melynek a szük nemzeti korlát valóságos gát volt, a melyen át idegenbe is termékenyítve ki-kicsapott, most a nagy hódító nyomában valósággal azzá vált, a mivé lennie rendeltetése volt, az egész emberiség közös birtokává, örökké kamatozó szellemi tőkéjévé. Mert igaz ugyan, hogy a görög szellem és műveltség más népek körébe való átültetését egyesek a legrégibb idők óta munkálták, vagyis hogy a hellenizálás — értve a szót a legáltalánosabb kulturtörténeti jelentőségében — szakadatlanul folyamatban volt, de czéltudatos, tervszerűleg vezetett munkája csak Nagy Sándorral kezdődik.

Nem is lehetett az másként; e munkának nemcsak megindulnia, hanem teljes diadalra jutnia is szükségszerű volt. Az a kiváló értelmi erő, mely a görög népet általában jellemzi; a szellemlélet és kultura minden terén elért ama nagyfokú haladás, melyet e genialis nép fejlődése minden idejében felmutat; az a jól kiérdemelt elsőbbség és fölény, a mit a görög műveltség a késő utókorokra kihatólag is magának megszerzett: a hellén

szellemi élet roppant terjedelmű peripheriájával érintkezésbe jött egyetlen népre sem maradhatott hatástalan.

E hatás pedig első sorban is a humanistikus világnézet felébresztése és tudatra juttatása volt. Mert Nagy Sándor nemcsak az országok határait változtatta meg, hanem a népeket egymástól elválasztó nemzeti és faji korlátokat is áttörve és lerombolva, az emberiséget tudatára juttatta annak, hogy az emberiségben, az emberi hivatásban mindenki egyenlő.

Abban a korban, a mikor minden társadalmi és vallásos közösség a maga szűk látókörű, zárkózott és önző elvonultságában csigamódra szemlélte a világot s magát minden kölesönhatástól gondosan és aggodalmasan elszigetelte, a mikor még a szabad szellemű hellén is ismerte és hangoztatta a barbár és önmaga közt levő különbséget, az egyetemes, a tisztult humanistikus gondolkodásmód felébresztése a világnak új alakulását készítette elő.

De nemcsak az ember helyesebb felfogása s ez alapon az egyetemes testvériség gondolatának felébresztése és tudatának kifejlesztése, hanem az ember helyzete, hivatása, a világhoz való viszonya, de sőt magának a világnak vizsgálása, megismerése is mind a görög tudomány élő csatornáin át lett az emberiség közös kincsévé s termékenyítette meg és foglalkoztatta még az e kérdések feszegetéséhez nem szokott emberek szellemét is.

A lét és világ felett való okoskodás ösztöne úgy szólván az emberrel vele született. Bizonyos mértékig minden nép foglalkozott e kérdésekkel, de oly bámulatos eredménynyel, oly mélyrehatolással egyetlen nép sem, mint a görög.

Mások megelégedtek az anyag és szellem ellentétének felismerése alapján meginduló sovány speculatióval, a görög bölcsészek edzett és finom szelleme nem elégedett meg a probléma ismerésével. A nagyok egyik legnagyobbika Plato a kettős világ egymáshoz való viszonyának megállapításában a megoldását is megkísérlette.

S a lét nagy kérdéseivel közmegnyugváásra foglalkozó görög philosophia későbbi alakulásaiban, nevezetesen aristotelesi, sceptikus, eclecticikus és stoikus formáiban is, nemcsak a saját körében és körében, hanem még magának a keresztyénségnek a körében is, különösen a középkorban a keresztyén vallásos művelődésnek hatalmas, nem ritkán döntő tényezője volt. Nem lehet

ezen csodálkozunk, már csak azért sem, mert a lét alapját magáénak tudó és valló theologia, s a lét összes kérdéseit feltevő és megoldani törekvő philosophia kölcsönhatása elkerülhetetlen, sőt egyenesen szükségzerű. Hiszen tudjuk, hogy a csödbe jutott pogány vallást is az annak romjain nagygyá épült pogány philosophia eredményekben gazdag, szépségekben bámulatos, hatásában örök szellemvilága váltotta fel és egy ideig helyettesítette, de csak azért, hogy társulva egy új szellemvilággal, erősítője legyen annak a szűk körre szorított monotheismusnak, a melynek hivatása volt, hogy alapul szolgáljon a hit, egész világot magában foglaló amaz erős várának, a mely menedéket, biztosságot, megnyugvást és boldogságot adjon az egész erre sóvárgó emberiségnek.

Hogy a hellén szellem minden népet meghódított, annak maga e szellem fölénye élegendő magyarázatául szolgálhat, mert hiszen hatalmát valami hasonlóval egy nép sem volt képes ellen súlyozni. Egyedül Izrael népe volt az, a mely, a maga monotheistikus világnézetében a lét kérdéseit tisztázni szintén mindenkor feladatának tekintette, s a hellén kultúra mellé szintén valami nagyot, valami magasatosat állíthatott.

A hellén szellem eredményeinek megismerése míg egyrészt, látva, hogy nemcsak az ők, a kiválasztott népnek, a kijelentés birtokosainak kezében vannak a világos látás kulcsai, megdöbben-tette őket, másrészt arra ösztönözte, hogy a pogány philosophia ragyogóan szép eredményeit a saját vallásos felfogásuk és világnézetük keretébe gondos körültekintéssel beilleszszék. S ez a munkálkodás a héber theologia alakulására igen nagy befolyással volt.

E hatás elől a zsidóság annál kevésbbé volt képes ezúttal elzárkózni, mert Nagy Sándor halála után (323 jún. Kr. e.) bekövetkezett birodalomosztó és szerző harczokat befejező ipsusi döntő ütközet (301 Kr. e.) után Izrael népe a görög szellem és műveltség lelkes barátja, I. Ptolomeus Lagi¹ uralma alá került, a kinek még utódai is a görög eredetet soha meg nem tagadva,

¹ 320 - 284 Kr. e. Lagus macedoniai főember fia, a kit a rhodusiak azért, hogy városukat 304-ben az ellenségtől felmentette, a Szabadító, Soter melléknévvel tüntették ki s a történelem is, hogy a többi Ptolemeustól megkülönböztesse, sokszor említi e néven.

minden tudománynak és művészetnek hivatott és lelkes ápolói és terjesztői voltak.

A Ptolomeusok egy századnál tovább tartott uralkodása a békés hellenizálás korszaka volt. A hellenizálódás általánosabb elterjedését különösen két fontos körülményre vihetjük vissza.

Elsőbb is a makedon uralom határtolásával Izraelre nézve is megszűntek a békés munkálkodás nyugalmas évei s a világ-események hullámozása az ő országukat ezentúl folytonosan nemcsak érintette, hanem sokszor küzdelmek és rombolások színhelyévé is tette. Az idegenekkel összeköttetésbe hozó s folyton változó mozgalmasabb és zajosabb életmód a békés, földmíveléssel foglalkozó zsidóságot vállalkozó szellemű kereskedőkké és nyereség után fáradó iparosokká nevelte, a kik nem maradtak meg többé hazájuk szűk határai között, hanem az egész világ kínálkozó előnyeit kihasználni, javukra fordítani igyekeztek. A merev theocratia szabad mozgást nyűgöző korlátait áttörik, mert belátják, hogy ha csak a fennmaradás lehetőségét is nem akarják makacsul kockára tenni, más népekhez, az idegenekhez idomulniok kell. Hogy így aztán a kölesönhatásnak szellemet, s gondolkozást érintő befolyásától sem maradhattak érintetlenül, nem szorul megokolásra.

A hellenizálódás másik oka magában a héber világnézetben rejlik. Izrael népe mindig inkább volt képes a külső hatás befogadására, mint a kifelé való hatás gyakorlására. És ennek oka kiválasztottságának tudata volt. Az isteni szent kinyilatkoztatást magában foglaló törvény olyan fenséges, a melyhez foghatót még a különben méltán büszkélkedő görög szellem sem mutathat fel. A törvény bizonyítéka és biztosítéka Izrael kiválasztottságának, a minek tudata pedig a szent népet még a legszomorúbb viszonyok közt is mindig felemelte, vigasztalta, erősítette és büszkévé tette. E kiválasztottság, a fensőbbség e lite, ez aristokratikus gögös önhietség a megközelíthetlenség olyan óriási gátját emelte fel közte és minden más nép között, a melyet lerombolni legfeljebb csak azon az áron lehetett, hogy az idegen teljesen és feltétlenül a theocratikus nemzet testébe olvadjon bele.

¹ Schürer : Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter I. Chr. II. Aufl. 1886. 787.

Ez volt az oka, hogy Izrael népének egész magán és nyilvános élete szűk keretekben mozgó, patriarchális jellemű, ez az oka, hogy nemcsak kifelé hatni soha képes nem volt, de sőt a kívülről jövő hatás ellen is lehetőleg elzárkózott; ez az oka, hogy bár a monotheismusnak, a szellemi isten képzetének egyedüli tulajdonosai, mégis a pogányság közepette hódítani, eszméiket terjesztetni sohasem képesek, s ez az alapja annak is, hogy Izrael vallása világvallássá sohasem válhatott, de annál kizáróbb volt s az egyedül üdvözítőség igényével annál inkább kérkedett.

A mennyiben mégis a hellén és héber műveltség kölcsönhatásáról szó lehet, arra nézve ki kell emelnünk, hogy ez a kölcsönhatás tulajdonkép csak annyiból állott, hogy a nagy műveltségű, úgyszólván az egész kor tudását egyedül képviselő görögség eszmevilágával a magukét lehetőleg összeegyeztetni s ha lehetséges a fölé helyezni igyekeztek.

Itt is megtaláljuk azt a már eddig is minden idegen befolyás érvényesülésével felmerülő jelenséget, hogy míg az egyik tábor aggodalmas gonddal körülszárkítja magát s csak annál inkább elmélyed a kijelentés igazságának s rejtett lényegének bűvárlatába, a másik tábor az idegenből beszívargó világossággal a maga szellemi kincseinek igazi értékét kutatgatja, helyes megítélését, de sajnós, hogy az úgy ártalmára nagy mesterkéeltséggel, lelkesedést megölő és elfojtó dialectikus szárazsággal, igyekszik általánosítani.

Az is bizonyos, hogy a hellenismus hatása nem teljesen azonos irányú s terjedelmű a palestinai és alexandriai zsidók körében, a minék oka egészen nyilvánvalólag az érintkezés mértékével van összefüggésben. A hellenismus közös vonása azonban itt is, ott is a görög és zsidó szellem lehető összetársítása.¹

A hellenismus fontossága nem nyelvi vagy társadalmi hatá-
sában, hanem abban rejlik, hogy új jövőt készített elő. A zsidó nép hellenizálása nem abban áll, hogy a görög nyelvet eltanulták s mint világnyelvet a közös érintkezésben hasznosították, nem is csak abban, hogy a görög szokásokat elsajátították, hanem abban, hogy míg egyrészt a héber monotheistikus hitet és az

¹ Schenkel : Bibellektion. 1871 I. 86.

azon alapuló egész világnézetet éppen a pogányság bukásának korszakában a hellén műveltség eszközeivel új formákba öltöztették és egyetemesebb alapokra helyezve a fejlődés útjára terelték, addig másrészt a héber theocratiai speculatio termékenyítő igéit az idegenekkel is megismertetve új szellemi irány létesülését segítették elő s a proselyták toborzása által szellemi erejüket nemcsak növelték, hanem új irányba csapását is munkálták.¹

De a hellenismus által befolyásolt és a hellenismus hatásának ellenállott zsidóság határait megállapítani teljesen lehetetlen, mert még a zsidó visszahatás korában is a hellenismus a palestinai zsidóság körében is mindig oly szellemi hatalom volt, melynek benső hatása még azokban az életkörökben is uralkodott, a melyek a leggondosabban igyekeztek tőle elzárkózni. „A hellenismussal szemben a zsidóság megőrizte vallását, de mégis a reá akkor hatalmas befolyást gyakorló görög gondolkodásnak köszönhető a zsidóság vallásos eszmevilágának hatalmas átalakulása. Ez átalakulás nagyban közrehatott arra nézve, hogy a zsidóság köréből éppen az indogermán népek számára egy világvallás támadhatott.”²

II.

Bármennyire kizáró volt is Izrael népe, a Ptolomeusok uralma alatt hatalmas erővel hódító hellén műveltség és tudomány hatása alól még Palestinában sem volt képes magát kivonni. Annál kevésbbé pedig, mert a legyőzött és meghódított tartományokat előzőnlő görögök isteneiknek Palestina több városában is templomokat emeltek, s a zsidók között élve, a görög nyelv és műveltség elsajátítását Izrael népére nézve is nélkülözhetlenné tették.

De helyesen jegyzi meg Schürer,³ hogy nem az elgörögösödés értendő a hellenismus alatt, hanem az a kulturhatalom, a

¹ Herzog R. E. V. 703. v. ö. Hausrath: Neutestamentliche Zeitgeschichte II. Aufl. 1877. II. 141. s. köv.

² Stade: Geschichte des Volkes Israel 1888 II. 2. 436.

³ i. m. 26 s. köv.

mely az élet minden terén hódító nyomokat hagyott hátra s az állami, városi, hivatalos és magánélet minden mozzanatában, a jogviszonyok alakulásában, ruházkodásban, viselkedésben, gondolkodásban, a tudomány és művészet minden ágában, szóval a mindennapi élet egészében felismerhető volt s mindenre a görög szellem pecsétjét ütötte.

Miként említettük, a hellenismus diadalmas előnyomulásának legfőbb gátja a törvény volt, a melyet nemcsak a zsidók, hanem az idegen uralkodók is nagy becsületben és tiszteletben tartottak. S ha Izrael az idegen szellem öntudatlan befogadásával mégis épen a törvény tekintélyén ütött csorbát, annak nem csekély tényezője az uralkodók kiméletes, figyelmes bánásmódja volt. Mihelyt a szelíd uralom megszűnt, a graecomania mámoros álmából Izrael népe is felébredt és a visszahatás teljes erejével kitört.

A rendszer változása az uralkodóház változásával volt összefüggésben. V. Ptolomeus Epiphanessel (204—181 Kr. e.) a Selencidák kezére került Palestina is, a hol a zsidóság ősi szellemének hanyatlását, megromlását mi sem mutatja jobban, mint-hogy a szent főpapi hivatalt némely gonosz lelkű ember nem átalította a pogány uralkodótól pénzen venni meg. Jáson és Benjamin (Menelaos) a két kúfár aztán összeveszett a konczon, a mi IV. Antiochus Epiphanes (176—164 Kr. e.) személyes beavatkozását vonta maga után. Antiochus pedig nemcsak a főpapok kedvéért tette meg az utat Jeruzsálembe, hanem egyéb tervei is voltak. Uralkodói céljául azt tűzte ki, hogy egész birodalmában egységesé teszi a kultust és hogy családját mennél nagyobb gazdagságra és fényre emeli. E terveit most Jeruzsálemben is meg akarta valósítani s Apolloniust a mit sem sejtő város lerombolására utasítja. Ez „eltávolít mindent, a mi a zsidóságot vallás dolgában megkülönböztette; ez volt a király akarata. Eltörli a mózesi szertartást, eltiltja a szombat ünneplését és a körülméltékedés ritusát, a toráhnak összes kéziratait eldobtatja és megégettetti. A megszentésgtelenített és részben lerombolt templomban pogány szertartást végeznek és az égő áldozat nagy oltára fölé Jupiter Capitolinusnak emelnek egy kis oltárt, a melyen az első áldozás 168 Kiszlev hó 25-ik napján megy végbe. A vidéki városokban is pogány oltárok emelkednek és a zsidók halálos fenyegetéssel kényszerítettnek nyilvánosan imádni

a hamis isteneket és enni abból a disznóhúsból, a melyet a bálványoknak áldoztak“.¹

A dologban pedig legszomorúbb és legjellemzőbb az, hogy úgy az uralkodó, mint vezére Izráelt mindezek eltűrésére eléggé romlottnak és közönyösnek tartották. De tévedtek. Antiochus Epiphanes ez erőszakos fellépése a zsidó nemzet fanatizmusát újra felizgatta s oly vallásháborút eredményezett, a mely nemcsak Palestinára, hanem egész Syriára nézve is a legfontosabb következményekkel járt.²

Az elfásult zsidóság eddig az idegen megszokásának lassú mérgével fogyasztotta vallásos buzgóságának életerejét, közönyösen nézte a hellenizálódást, közönyösen az ősi hittől való elhidegülést s már-már azon a ponton állott, hogy ügyes politikával nemzeti és vallási önállóságától megfoszthatóvá lesz s a theokratikus állam észrevétlen átalakulva felbomlik. Most azonban Antiochus Epiphanes durva támadása nembánomságából felrázta s egész figyelmét a megcsúfolt szentélyre, a kidobott és meggyalázott törvényre irányította s hozzá való ragaszkodását nemcsak felébresztette, de meg is szilárdította. Valóban Antiochus Epiphanes fellépése Izraelre nézve valóságos áldás, újraéledésének nélkülözhetetlen tényezője volt.

Mattathias főpap, mikor őt 167-ben arra akarták kényszeríteni, hogy a pogány isteneknek áldozzon, a szigorú zsidókat maga köré gyűjtve, egy korszakos lépéssel az engedelmességet megtagadta s a különben is hanyatlásnak indult Selencidák uralma ellen felkelést támasztva, az utolsó független nemzeti királyság, a Makkabeusok korszakát nyitotta meg.

A Makkabeusok fellépte, harcza, küzdelme és egész szereplése kezdetében merőben nem, de egész folyamában is nem annyira politikai, mint inkább vallási jellemű. Mutatja ezt maga a felkelés alapeseménye is. Mattathias a parancsnak ellene szegülve, a módini oltáron nem akart áldozni, sőt midőn egy judeai ember fellépett az oltárra s áldozni készült, Mattathias oda futott, leszúrta s a király küldöttét is megölte és a bálványoltárt ledön-

¹ Wellhausen: Izrael népének története. Ford Kardos A. II. kiadás. 97 l.

² Schlosser: Weltgeschichte III. 539. v ö Stade i. m. 319—322. és 395. l. Schultz: Alttestamentliche Theologie. II. kiad. 1878. 770 l.

tötte. „Akkor elkiáltja magát Mattathias harsány szóval következőleg: A ki buzgón ragaszkodik a törvényhez és megtartja a szövetséget, kövessen engem!”¹

Ezt az eseményt politikainak csak annyiban tekinthetjük, a mennyiben a theocratia természete szerint azt a vallási élettől és célaktól elkülöníteni nem lehet és a mennyiben következőkéiben valóban politikai jelentőségre is jutott. Ámde még itt is a vallási a fő. A makkabeusi harcok közvetlen következménye t. i. új életre támadt enthusiasmus volt, a melynek lényege a törvény iránt való fanatikus buzgóság. Minden elpártolás és minden idegeneskedés ellen való energikus reactio jellemzi az új államélet e görög korszakát még sokkal inkább, mint a perzsát jellemezte;² s maga a makkabeusok egész küzdelme az ősi zsidó hit és theocratia csonkítatlan és tiszta megőrzését célzó, minden idegen befolyás és törekvés ellen folytatott oly munka, a melyben a theocratia jelleméhez híven a vallási és a politikai, a hitbeli és a nemzeti érdek egymást támogatva, egymás tűzét szítva igyekezett diadalt aratni.

S aratott is. Mert, a mit eleinte úgyszólván az önfentartás ösztöne sugalt, később, különösen a böcs Jonathán (161—143), majd a patriarchális Simon (143—135) kezében tudatos célok, nagy nemzeti és vallási érdekek szolgálatában álló szent ügygyé nőtte ki magát. S a helyzetet, a hangulatot a Makkabeusok ügyesen ki tudták használni, s ez, valamint a felvett cél makacs követése, a görög szellem és befolyás megszüntetése ellen folytatott határozott, alkudozást nem tűrő küzdelem, a nemzeti érdekek szigorú szolgálata s ennek érdekében a főpapi tisztnek is megszerzése őket a nemzeti theocratia hőseivé és képviselőivé méltán avatja.

De bármilyen erős volt is a visszahatás, mert nem csekélyebb erejű szellemi hatalom volt a legyőzendő ellenség, a küzdelem nem volt könnyű. Annál kevésbé pedig, mert Izráel monotheistikus és abszolút isten fogalmának s általán az abstract felfogásnak a görög philosophia és műveltség minden formája kedvezett és kész eszközéül kínálkozott. Ez is egyik lényeges

¹ I. Makkab. 2. rész. Ó-tastamentumi apokryphus könyvek. Ford. Kámory Sámuel. 1877.

² Holtzmann H. Lehrbuch der N. T. 1897. I. 30.

mozzanata a zsidóság visszaesésének, a melyet épen a tanultabbaknál s az előkelőknél tapasztalunk. A hívek és alkalmazkodók kettéválásának megindítója tulajdonkép Mattathias ama szavai voltak: „A ki buzgón ragaszkodik a törvényhez és megtartja a szövetséget, engem kövessen!” E kettéválás kezdete a synagogai theológiának, de kezdete a hellenizálódásnak is, a mely már ebben az időben hatalmas mérveket öltött. Ezt mutatja az, hogy már Hyrkán János alatt a Rómába küldött követek mind görög nevű zsidók, tehát a hellenizáltak uralmon voltak¹ s így a nemzeti királyság későbbi korában mégis csak a hellén szellem lett uralkodóvá. S ha így volt ez a zsidó theocratia központjában Jeruzsálemben, mennyivel inkább a kevesebb védelmet élvező provinciákban.

Ily viszonyok között csak természetes, hogy épen a nemzeti királyság korában a theocratikus közösségben ellentétes irányú pártok keletkeznek.

Már régibb időben is voltak a zsidók között mindenkor, hogy úgy fejezzük ki magunkat: orthodoxok és neologok. Az orthodoxok, a szigorú törvénpártiak, a megalkuvást nem ismerő *asydeusok*,² a míg a Makkabeusok küzdelme a törvény tekintélyének csorbitatlan megőrzése érdekében folyt, nemcsak javasloí, hanem a legbuzgóbb támogatói is voltak a mozgalomnak, de a mikor a későbbi Makkabeusok már inkább csak politikai, hatalmi, sőt családi érdekeket tartottak szem előtt, a mikor ilyen szempontoktól vezetve Hyrkán János a pogány rómaiakkal is kész volt szövetséget kötni, a mikor azt kellett tapasztalniok, hogy a törvényhez hű, igaz zsidók mindinkább kiszorulnak a kormányzást intézők köréből s a szabadabb szellemű, szabadabb modorú hellenisták ragadják a befolyást magukhoz: nem állhatták meg, hogy nyíltan meg ne szólítsák Hyrkán Jánost, nem az uralkodót, hanem a főpapot, emlékeztetve némely törvényellenes dolgokra, így a tizedtörvény körében történt jogtalanságra s egyéb sérelmes ügyekre, de legfőképp a vezetés egész idegenszerű jellemére

¹ Schürer i. m. 43 l. — Stade, i. m. 391. l a görög nyelv és szellem hódítását igen találóan hasonlítja a későbbi időkben a latin és a francia hódításához.

² Graetz: Geschichte der Judäer von dem Tode Juda Makabi's bis zum Untergange des jüdischen Staates. 4. verb. u. stark verm. Auflage. 1888. I. 3. l.

s ne követeljék, hogy a főpapi tisztról lemondva, adja azt át arra való papi embernek.¹

Mi sem mutatja inkább a Makkabeusok politikájának s általán irányának változását, mint ez a fellépés, a mi azonban annak is tanúja, hogy Izrael kebelében az idegen befolyás ismét hatalmas erőre kapott s erősen ostromolta az ősi nemzeti hagyományokat.

Az asydeusok az ország sorsának vezetésébe való beavatkozásukat nem tudták többé lelkiismeretükkel megegyeztetni, a bűnös útra tévedettektől elkülönültek s egyedül csak a törvénnyel s a törvényben akartak élni. Az a törvény különítette el magát Izraelt is a maga egészében a többi népektől, ez különítette el most őket is a bűnös könnyelműséggel idegen felé kacsingató alkudozóktól. Ezért a nevük innentül pharizeus.

Ezekkel együtt képződött a már nem a törvény betűjén táplálkozó írástudományt, de a vallás-erkölcsi életet hangsúlyozó essenusok pietistico-ethikus felekezete is, a melyben sokan a keresztyénség előkészítőjét látják, mint a melynek hívei a lélek benső világát, a kedély tisztult állapotát hangsúlyozták s a valóságosságot a belső világ kialakulásában és ethikus életben való megnyilatkozásában keresték. Ezért is szerintük nem a testet, hanem a szívet kell körülmetélni, nem a törvény betűjének betöltése, hanem az újjászületés a földolog, nem a theocratia az ember bizakodásának alapja, hanem az újjá alakult élet.²

De a tényleges állapotoknak is voltak hívei és védelmezői; a hatalom árnyékában igen sokan szívesen meghúzódtak. A Sadok főpapról nevezett írástudók, a kik az atyák hagyományai nélkül is meg tudtak lenni, sőt szabadabban mozoghattak, a kik tekintélyes s többnyire az előkelők családjából származó vagy legalább azokkal szövetkezni szerető férfiak voltak, sokkal több előnyt remélve a politikától, mint az amúgy is megnyirbált törvénytől, az uralkodó pártjára állottak s még a hellenismussal is megtudtak alkudni.³ Ezek elnézése, hallgatag támogatása mellett

¹ Graetz i. m. I. 112 s köv. Stade i. m. II. 395. Keil: Archeologie etc. 636.

² Hausrath i. m. I. 148. Schürer i. m. 468 s köv.

³ Graetz i. m. 4 és 684. v. ö. Josephus Antiquitates XIII. 63, 6. XVIII. 1. 4. Spiegler, Héber bölcsezet. 80.

aztán különösen Judás és Aristobulos (a kit görög kedvelőnek, philhellének neveztek), de még inkább Alexander Janai (104—78 Kr. e.) alatt a görög szellem a zsidóság körében a Ptolomeusok korára emlékeztető eredményekkel terjedt. Ehhez járult még az idegen zsoldosoknak a nemzeti közszellem romlottságára való közvetlen hatása, a mi csak siettette a római kor bekövetkezését, s a Herodesek uralmát, a kik a buzgó theocratikus iránynak nemzeti és vallási törekvését nemhogy elősegítették volna, hanem a hatalom megtarthatása érdekében minden módon gátolták és megbénítani törekedtek.¹

De éppen ezek a kedvezőtlen viszonyok és ellenséges áramlatok hívták életre Izráel életfájának egyik legjelentősebb termékét, az írástudók rabbinistikus theológiáját, a mely hivatásának azt tartotta, hogy a törvény igaz értelmének, alkalmazásának, megengedhetőségének körülményeit casuistikusan és elvileg vizsgálja, magyarázza és másokkal is közölje. Már Jeremiás korában (621) voltak írástudók (soferim), de testületük renddé csak II. Antiochus alatt vált 444-ben, a ki adómentességet adott nekik. Kézimunkával nem foglalkozhattak, hanem az volt a kötelességük, hogy „az előbbi nemzedékek bölcsességét kutassák, a próféták beszédeit értelmezzék, híres emberek elbeszéléseit megőrizték, a hasonlatok egyes részeibe behassanak s a homályos mondások értelmét megvilágosítsák s esetleges talányos megjegyzéseit megoldják; szükséges, hogy az írástudó az emberek jó és rossz oldalainak megismerése végett az udvarnál ismerős és idegen országokban utazott legyen, de főfeladata, hogy hivatásában kegyes érzülettel maradjon meg“.²

Az ő munkásságukban a magyarázat (midras) léven legfőbb érdek, működésük körét és eredményét midrastikus theológiának is lehetne mondani. Hivatásuk hármas: 1. törvényadás, tehát theoretikai megállapítása (misna = corpus juris, chalachoth), a rendeleteknek, melyeket mindig a közös ülésben hoztak, azért mai nyelven döntvényeknek lehetne mondani; 2. ítélkezés, a miből aztán haggada, vagyis a törvénynek története és etikája alapján való alkalmazása származott; 3. a tanítás. A törvényt-szolgáltatásra nézve két forrásuk volt, ú. m. az írott törvény,

¹ Hausrath i. m. I. 63

² Stade i. m. II. 293.

torah és a szokásjog, chalacha, a melynek feldolgozása alapján keletkezett a talmud, a hagyományok könyve.¹

A írástudók rendje természetesen leginkább a szigorúan törvényszerű pharizeusok pártjából alakult,² s a törvény szigorú és rendszeres körülsánczolása által lassankint már nem is többé pártot vagy iskolát, hanem valósággal in ecclesia ecclesiolát képezett. S hogy az írástudók oly nagy jelentőségre vergődtek, hogy a Herodesek alatt az egész népre korlátlan befolyásuk volt, hogy maguk a rómaiak s általán a hivatalos körök e hatalmukat soha meg nem szorították, de sőt a főpapi tisztségre következetesen pharizeusokat emeltek, annak egyszerűen az a magyarázata, hogy a politikával mitsem törődve, tisztán és szigorúan a vallási téren kívántak megmaradni.

A hellenizálás e korának van egy igen fontos jelensége és tanúsága. Mennél inkább hangsúlyozták a törvényt, a melynek minden körülményre való alkalmazását már az első Makkabeus is lehetetlennek tartotta, Izraelnek annál inkább be kellett látnia, hogy a mózesi törvény a maga merevségében és kizárólagosságában egy életképes állam érdekeivel össze nem egyeztetelhető, a mivel a vallás és az állam szétválasztásának gondolata fogant meg s új egyetemesebb világnézet alakulása volt előkészítve.³

Másik fontos jelenség pedig az, hogy a judaismus és hellenismus e komoly harczában a vergődő theocratiai szellem sokat alakult, itt-ott engedett is, a mint azt az e korbeli vallásos iratok is bizonyítják. Ez irodalmi művek ugyan mind a vallásos buzgóság termékei, melyek czélja az ősi hithez való ragaszkodás ápolása, de mégis a particularistikus világnézetnek bennük megnyilatkozó, e korban már mindinkább egyetemesebb, tisztultabb, humanistikusabb jelleme a hellenismus közrehatásának kétségtelen bizonyítéka és eredménye.

¹ I. bővebben Schürer i. m. 270 s köv. Weber: Jüdische Theologie etc. II. verb. Aufl. 1897. 130 l

² Schultz i. m. 774. Hausrath I. 84

³ Stade II. 409 és 280.

III.

A Nagy Sándor hódító nyomán megindult hellenizáló törekvés igazi talaját a hős király által alapított Alexandriában találta meg. Az ott székelő Ptolomeusok, a kiknek czéljuk nemcsak az volt, hogy Alexandriát egy új birodalomnak, hanem a világkereskedelemnek, de sőt az egész kelet szellemi, tudományos és művészeti életének igazi góczpontjává fejlesszék, a hellenizálás hódító munkáját élénk figyelemmel kísérték, útját kiváló gonddal egyengették, terjedését nagy buzgalommal elősegítették. A Ptolomeusok tervének kivihetőségét a város kedvező fekvése nemcsak lehetővé tette, hanem biztosította is. Ehhez járult az uralkodóház amaz ügyes és bölcs előrelátásban szinte páratlan politikája, a mely a messze jövőre kiható czél valósulása érdekében nemcsak minden törzsű görögöt, hanem lybiai, phoeniciai, zsidó és egyiptomi népeket is, mint az emberi fejlődés, nézet és képesség megannyi sajátos képviselőit és tényezőit, hogy az egymásrahatás szabad, nemes versenye által új, hatalmas szellemi élet támadását tegye lehetővé, az új birodalom új székhelyén tömöríteni igyekezett. E törekvés sikerének a Ptolomeusok türelmes, bölcs politikája egyik hatalmas tényezője volt, mert egyetlen népfajt sem akart a másik rovására elnyomni, hanem igaz szabadelvűséggel és bölcs mérséklettel mindeniknek szokásait, ceremoniáit, nézeteit kellő és egyenlő tiszteletben tartotta.

Kezükre játszott az is, hogy a kor mindent alakító forrongásában a legkülönbözőbb népek szellemének és műveltségének kölcsönhatása, sőt egymásba olvadása különben is elkerülhetetlen volt, a mely folyamatban hatalmas szellemi tőkéje alapján a görög tartotta meg a hegemoniát.

Abban a kis világban, mely Alexandria néven a népek köztársaságává nőtte ki magát, csak még természetesebb volt ez az egybeolvadás. A sok apróbb-nagyobb patak és folyam a népek szellemi kincsesházának sekélyebb vagy dúsabb forrása mind egy mederbe ömlött itt össze. Egyéni jellemét mind elveszíti, avagy változtatja, mert a közös összefolyás jellemének megalakulásához adja tényezőül. Az összetorkolásnál látjuk még a mellékfolyók sajátosságát, de hovatovább váj határozott medret, annál inkább vész el a részek jelleme a közös új folyamban.

Ez összeolvadás előmozdítása végett már az első Ptolomeus (Lagi vagy Soter), a ki maga is író ember volt,¹ a kultúrellet kifejlődése eszközeiről is gondoskodott azáltal, hogy nagy költséggel, igazi jóakarattal, ritka tudomány szeretettel az Atheneből elűzött tudós Demetrius Phalereus segédkezése mellett felállította a híres alexandriai múzeumot, a mely nemcsak az egész világ irodalmi termékeinek gyűjteményét foglalta magában, hanem a tudósok otthonául, munkateréül is szolgált, mintegy a mai tudós akadémiák elsőszülötte volt s egész a keresztyénség korszakáig elfoglaltan, egyetemesen tudományos szellemben maradt meg. Ezzel kapcsolatban annak a világhírű könyvtárnak az alapját is megvetette, a melyet aztán utódai tovább fejlesztve, valóban páratlanná tettek. Nem csoda aztán, ha az első ptolomeusok uralma idején Alexandria az egész világ nevelőiskolája volt, s ha fenmaradt róluk a legnagyobb dicséret: 'Ἀλεξανδρεῖς εἰσιν οἱ παιδῶσαντες πάντας τοὺς Ἕλληνας καὶ βαρβάρους.'²

Az Alexandriában igen nagy számmal élő s a királyok által szorgalmuk, hűségük és ügyességük miatt mindenkor kedvelt, védett, polgárjogokkal is felruházott izraeliták sem vonhatták ki magukat az általános kölcsönhatásból, hanem engedtek a törvény szigorából, tágitották annak szűk korlátait. Természetellenes is lett volna, ha az egyetemesebb, humanistikusabb eszmékkel való megismerkedés és érintkezés gyümölcseként nemzeti theocratiájuk particularistikus merevségében maradt volna meg.

Az alexandriai zsidóság alakulása az emberi szellem történetének egyik legfontosabb jelensége, mert a zsidóság itt lép először az egyetemes művelődés körébe, itt áll azzal kölcsönhatásban, itt jut a monotheismus a görög tudományossággal első ízben érintkezésbe s itt találjuk e két tényező a keresztyénségben befejezett egyesülésének kezdetét.³

A teljesen egyenlő polgárjogot élvező izraeliták nemcsak a társadalomban, hanem a szellemi élet terén is a görögökkel

¹ Mint Nagy Sándor egyik legbizalmasabb embere s állítólag természetes testvére a saját tapasztalatai alapján megírta a nagy hódító életrajzát. A munka elveszett. I. Schlosser Weltgeschichte III. 32. Dähne: Geschichtliche Darstellung der jüdisch-alexandrinischen Religions-Philosophie. 1834. I. 7.

² Dähne i. m. I. 6. 4. jegyzet.

³ Herczog: Realencyclopaedia I. 235 s. köv.

teljesen egyenjogúaknak érezték magukat. Ezért is az érintkezés és kölcsönhatás csakhamar megérlelte gyümölcseit a görögökre nézve abban, hogy a zsidóság monotheistikus eszmevilágának feltárulásával a *speculatio* új és gazdag anyagát nyerték, a zsidóságra nézve pedig abban, hogy a görög nyelv és szellem elsajátításával a kifejezés formáinak egész tárháza nyílt meg előttük, a melynek mezében az ősi tartalom is egészen új jelentőséget nyert.

Téves volna azonban azt hinni, hogy „a zsidó szellem öröklött képzetait csakhamar feladta”,¹ vagyis, hogy a zsidó nemzeti theologia képzetkörét más idegennel váltotta fel, a mit még a későbbi kor vallásbölcsezetében sem találunk sehol sem. Lehet, sőt valóban igazolható, hogy az új formák kedvéért a képzetek is formálódtak némileg, de a *speculatio* alapja és anyaga mindenkor a nemzeti theocratia gondolatvilága maradt. Hiszen az új iránynak, az alexandriai vallásbölcsezetnek, egyik legrégebb képviselője Aristobulos² maga is, de utána valamennyi zsidó bölcsező és író annak kimutatásán fáradozott, hogy maga Plato is ismerte a mózesi törvényt, hogy az egész görög bölcselekedés alapját a zsidó kijelentés képezi.³ Sőt akadnak,⁴ a kik azt a nem egészen valószínűtlen állítást is megkockáztatják, hogy a septuaginta maga is⁵ nem pusztán csak az alexandriai könyvtár gyarapítására,⁶ nem is csak a hellenista zsidóság szükségletére, a mely már a bibliát sem értette az eredeti nyelven,⁷ hanem különösen azért készült, hogy emeljék vele a zsidóság tekintélyét, hogy, ha a görögök bölcseséget keresnek, ám lássák, náluk az is megvan, de sőt az eddigi bölcsességüket is innét

¹ Stromp László: A jánosevangélium világnézete. 1892. 18 és 21. lap.

² Élt 181—145 Kr. e. VI. Ptolomaeus Phimometor alatt.

³ Dähne i. m. 73. s. köv. Kovács Ödön: A vallásbölcsezet kézikönyve. II. 50. Domanovszky E. A bölcsezet történelme I. 318. Schenkel: Bibellexicon I. 89.

⁴ Stade i. m. II. 277.

⁵ Az ó-test. szentírások görög fordítása, közönségesen LXX. IV. Ptolomaeus Philadelphus alatt (288—277 Kr. e.), talán az ő egyenes parancsára készült.

⁶ Schlosser i. m. III. 53.

⁷ Holtzmann i. m. I. 87. Hausrath. i. m. II. 127. Herzog R. E. I. 230.

kölcsönözték. „Szóval, az ó-testamentomi iratok első görög fordításának semmi köze a vallásos szükségletekhez sem abban az értelemben, mintha az egyiptomi zsidóság a héber szöveget nem lett volna képes folyékonyan olvasni, sem abban, mintha ezzel akarták volna a görögöket a zsidóságra téríteni, hanem főként a zsidó diadvágy teremtette meg ezt a fordítást, a mely is nem tűrhette, hogy a zsidóság irodalmi képzettsége véka alá rejtve maradjon.“¹ De ha talán kissé túlzott és egyoldalú is ez állítás, nem lehetetlen, hogy ez a mellékgondolat is sarkalta a septuaginta fordítóit a munkálat végzésére. E mellett bizonyítana az is, hogy a septuaginta elkészülésekor ünnepet ültek, de sőt később is a fordítás napja mindig kiváló ünnepe volt az alexandriai zsidóságnak.² De viszont ellene szól, hogy a palestinaiak ugyane napot szerencsétlen, gyásznapnak tekintették, úgy okoskodván, hogy ha Isten a törvényt ott a Sinai hegyen héber nyelven adta, azon is kell maradnia örökké, s ha tilos azt a törvényt tisztátalan állat bőrére felírni, annál tilosabb a pogányok nyelvével tisztátalaná tenni.³

A hellenisták és a hebraisták ellentéte itt veszi kezdetét. Az utóbbiak gyűlölete az előbbieket iránt érthető, de nem igazolt, mert az bizonyos, hogy az idegenbe vetődő zsidókat a zsidóságnak a görög nyelvű biblia tartotta meg. Visszatérve azonban az alapgondolatra, bizonyos, hogy a zsidóság szemében a törvény az isteni bölcseséget foglalta magában s hogy ebből egyetlen örök-
 ött képzetet sem akartak feladni. Bizonyítja Philo, „a ki szerint a zsidó törvény a legtisztább és legtökéletesebb bölcsesség; a philosophia ugyane bölcseséget foglalja magában, de nem oly tisztán és teljesen. Philo azt teszi fel, hogy a görög bölcsesség a zsidó kinyilatkoztatásból eredett, hogy pl. Heraklit tana a lét ellentétéről a Genesisből van merítve, hogy a görög törvényhozók a pentateuchot használják“.⁴ Ezt bizonyítja különösen a palestinai zsidóknak a hellenismus ellen való tudatos, erős, kitartó és bizonyos tekintetben eredményes küzdelme. Hogy ez a visszahatás az alexandriai zsidóság körében nem volt oly erős, igaz

¹ Stade i. m. II. 277.

² Graetz i. m. I. 38 és II. 577 s. köv.

³ Hausrath i. m. II. 128.

⁴ Domanovszky Bölcsészeti története. I. 321.

és természetes is, de a zsidó szellemnek itt beállott szembetűnő változása is nem az öröklött theologiai képzetek feladásában, hanem csak abban áll, hogy a görög philosophia eredményeit és formáit, de mindenkor a saját szellemi fölényük teljes tudatában, szándékosan és tudatosan felhasználják és értékesítik,¹ a nélkül azonban, hogy monotheistikus vallásukat és annak szent törvényeit a görög mythologikus néphittel felcserélni vagy befolyásolni a legtávolabbról is engedték volna.² S bár igaz, a mit e kor egyik tudós kutatója ír, hogy „a prófétákat most már a hellén irodalomból magyarázgatták; a dolog maga ugyanaz marad, de többé nem Palestina napja, hanem a joni égbolt világosabb fénye sugárzott be³, de a fő itt is az, hogy a dolog ugyanaz maradt, s hogy az alexandriai zsidóság nagy jelentőségét abban a közvetítő irányban kell látnunk, a mely szerint híven bár az atyáik ősi monotheistikus hitéhez és a szent iratokhoz, s nem kapva a görögök vallásán és a divatos valláskeverésen, mégis arra törekedtek, hogy hitüket a görög philosophia segítségével tudományosan megállapítsák.⁴

Hogy az elgörögösödés Alexandriában gyorsan történt, mutatja az, hogy míg a Kr. e. harmadik század végén az alexandriai és a palestinai zsidóság hellenismusa között ellentét még nem fejlődött ki,⁵ egy század múlva már a szellem egészen megváltozik. Mikor VI. Ptolomeus Philometor alatt a leontopolisi Onias-templom 149-ben felépült, nem látták ezzel az egy igaz isten egyetlen igaz lakóhelyének, a jeruzsálemi templomnak a méltóságát kisebbitve, mert a kettőt már bizonyosan a platonismus kettős világának elmélete alapján a valóság és a látszat, az igazi lét és a visszfény viszonyában gondolták.⁶

Ez a gondolatvilág már többé nem a héber nemzeti theologia gondolatvilága, ez egy új s az alexandriai zsidóságra nézve igen jelentős philosophiai vallásbölcselet hajnalhasadása.

Ez új világnézet csiráit már a korábbi idegen hatások kezdték érlelni. Együtt fejlődött az a fogság utáni kor rabbinis-

¹ Schenkel i. m. I. 88.

² Schenkel i. m. I. 86.

³ Hausrath i. m. II. 128.

⁴ Herzog i. m. I. 237 és XI. 584.

⁵ Stade i. m. II. 285.

⁶ Stade i. m. II. 345.

musával, mint a profetismus valláserkölcsei irányát felváltó új philosophiai szellem egyetemesebb és szabadabb felfogásának életerős rügyezése. Ott volt az az Isten szentségének képzetében, mikor az emberi vonások kiküszöbölésének vágya és így az allegorizálás gondolata megfogamzott.¹ Hiszen maga az allegorizálás a philosophiával való foglalkozásnak egyik alaptényezője, mert a „zsidó csak akkor vetette magát egész nyugalommal a philosophálásra, ha eleve tudta, hogy abban csakis az ő atyáinak adott isteni kijelentés lecsurgását találják fel.“² S ott volt titkon abban a be nem vallott dualistikus hitben, mely a közvetítők tanának szülőanyja volt

Raffay Sándor.

(Vége köv.)

¹ Zeller: Gesch. der Philos. 573. v. ö. Klasen: Die alttestamentliche Weisheit und der Logos der jüdisch-alexandrinischen Philosophie etc. 1878. 47. 1

² Holtzmann, i. m. I. 91.

HOMÉROS ODYSSEÁJA.

— Első közlemény. —

I.

Évezredek óta csodálják Homéros Odysseáját, melyet történetírók, nyelvtudósok és széptani bűvárok a világ minden művelt nemzete körében egyaránt méltattak. Nem is lehet czélunk magasztalni Homérost, a kit talán egyetlen egy honfitársa kivételével a világ-irodalom minden szereplője egyképen dicsőített. S a költő ez egyetlen honfitársa, Plató, is csak az ő ismeretes erkölcsi szempontjából talált kifogásokat Homérosra, rosszalván többek közt azt, hogy hősök jajgatnak és keseregnek. De e kifogást is az ifjúság nevelése szempontjából emelte Plató, óhajtván, hogy a fiatalok olvasmányában csupa sokratesi tökéletességű ember szerepeljen.

De ma már a mily fölösleges munkát végezne Homéros dicsőítője, oly százalmas szerepre vállalkoznék, a ki a mester alkotásait gáncsolni merészné. Az Odysseájával szemben nem is ez a feladata a széptudománynak. Nem dicsérni kell a mester-művet s nem gáncsolni, hanem *megérteni*. S a magasztaló jelzők tenger sokaságánál többet ér, ha világot vetünk a költői alkotás titkába.

Hogy valamely szép művet teljesen megértünk, mindenekelőtt annak *szerkezetével* — compositiójával — kell tisztában lennünk. Mert a mű szerkezetében nyilatkozik meg a költő tulajdonképeni ereje. A szerkezet különbözteti meg az igazi művészt a műkedvelőtől és soha mű tökéletes nem lehet, ha annak fogalmazása, szerkezete nem tökéletes.

Ez igazságot legtalálóbban egy hasonlattal világíthatjuk meg: Soha *mondatot* nem érthetünk meg, ha csak a mondat

részeit alkotó egyes *szavakat* vizsgáljuk. Mert a mondat tulajdonképeni értelme sem az egyik, sem a másik szóban nem foglaltatik, — hanem ott rejtőzik a szavak között, s csak a szavak összessége által kifejezett gondolat alkotja a mondat értelmét. A költői mű egészét hasonlíthatjuk a mondathoz, míg a mű részletei az egyes szavaknak felelnek meg. S mint a hogy a mondatban a szó tulajdonképeni értelmét az a viszony állapítja meg, a melyben az egész mondathoz áll: úgy az egyes mű-részlet, esemény, vagy alak jelentőségét a mű egész szerkezetéhez való viszonya alkotja.

S ugyanaz a művelet, melyet a nyelvtanban mondat-elemzésnek nevezünk, a széptanban szerkezet-taglalásnak mondható. S ha érteni akarjuk a művet, első sorban a szerkezetet s a szerkezet által kifejtett gondolatot kell megértenünk s az egészet hibátlanul csak akkor mondhatjuk, ha a szerkezetet egysegiesnek, s gondolatát világosan kifejezettnek állíthatjuk.

Az Odysseja elemzésében ki akarjuk mutatni, mily meseanyag állott Homéros rendelkezésére s ez anyagot mikép ragadta meg a mester s mikép dolgozta fel a legtudatosabb művészettel a legegységesebb és legszilárdabb szerkezeté. Csodálatosak a mű egyes szépségei, de mégis legesodálatosb maga az egész szerkezet, mert bizonyosságot tesz arról, hogy Homéros — kit mint az egyszerűség, természetesség, naivitás mintáját ismernek, voltaképp mily tervszerűséggel és művészi tudatossággal szötte alkotását.

Ha egy olyan újabbkori elbeszélő, a ki műve meséjét krónikaszerűen szokta elmondani, vállalkoznék Odysseus ismert történetének elmondására, azon kezdené, hogy Odysseus mikép indul haza a trójai háborúból, és sorra festve kalandjait a a sirénekkal, Círcével, Kalipsóval stb., szép sorrendben elbeszelné, hogy mikép tér végre Odysseus hazájába, mikép öli meg ott-hon a léhűtőket, kik hű nejét, Penelopeját, szerelmükkel üldözik s vagyonát fosztogatják. A mesének ez időszertinti sorrendje lenne látszólag a legegységesebb és legtermészetesebb út, — pedig igazán ez lenne a leglaposabb és legelhízottabb módszer.

Mert ne áltassák magukat az elbeszélők azzal, hogy valamely mese elmondásának az a leghelyesebb módja, ha a történet ott kezdődik, a hol az *az időben* kezdetét vette s ha abban az időrendben folytatódik, a melyben lezajlott. Hisz már maga

az is tetszésunktől függ, hogy mily időpontot tekintünk kezdetnek. Az egyik elbeszélő azt mondhatná, hogy Odysseus története ott kezdődik, midőn Odysseus haza indul Trójából, — a másik azt vallhatná, hogy már Trójában kell kezdeni az elbeszélést, — de lehetne olyan meseszövvő is, a ki akár a Trójába indulásnál, vagy éppen Odysseus születésénél kezdi írását. (Dickens például — ki történeteit különös előszeretettel hősei bölcséjénél kezdi, ez elvet vallaná). Sőt akadhatna olyan — a modern átöröklési elméletben hívó — elbeszélő is, a kinek véleménye szerint már Odysseus szüleinél, vagy éppen őseinél kezdődik a mese. Világos, ha az időszerinti kezdetet tartjuk az elbeszélő mű helyes kezdetének, lehetetlenné teszünk minden szerkezetet és mindjárt a világ teremtésénél kezdhettünk minden történetet.

De a mennyire nem kívánja az igazi művészet, hogy valamely mesét a megtörténés időrendjében mondjunk el, oly kevéssé kívánja azt, hogy az időrendet művészi cél nélkül önkényesen felforgassuk. Hogy mily időrendet kövessen az elbeszélő meséje elmondásában, azt kizárólag a művészi hatás törvényei állapítják meg.

Ime, Homéros bizony nem ott kezdi művét, midőn Odysseus hazafelé indul a trójai háborúból, — hanem kezdi jóval később s csak a mű folyamán tér vissza az előzményekre s mondatja el hőse által azokat a kalandokat, a melyeken a mű kezdete előtt keresztül ment.

Műve meséjét Homéros azzal kezdi, hogy Telemachos — miután népében támaszt nem talál — elindul apja, a szerencsétlen Odysseus keresésére. Tehát kezdődik a mű tíz évvel a trójai háború után. Tíz év kalandjait ugrotta át a mesemondó, hogy később vitszatérjen azokra s tette ezt teljes művészi tudatossággal. Mert ha nem Telemachos-szal, hanem Odysseussal kezdte volna meséjét és ha szép időszerinti sorrendben mondotta volna Odysseus kalandjait: később alig térhetett volna vissza Telemachosra.

Telemachos ugyan jeles és érdekes ifjú, ki méltó utódja lesz apjának, — de természetes, hogy apja nagy hősi alakja mögött háttérben kell állania.

Telemachos csak addig érdekes igazán, a míg Odysseus föl nem lép. Mihelyt azonban Odysseus alakja a műben feltűnik,

minden kíváncsiság, érdeklődés természetsszerűen ő felé fordul. Ha tehát a költő a nagy Odysseust lépteti fel elébb, ki érdeklődnék később a gyermek-ifjú Telemachos iránt? De mert a költő Telemachossal kezdi történetét, nemcsak a nemes gyermek-ifjú iránt kelt érdeklődést, hanem felcsigázza a várakozást az apa iránt is, a kinek keresésére az ifjú világgá indul.

De Telemachosnak elébb való fellépésével még más hatást is ér el Homéros. Azzal, hogy az ifjút útnak indítja elveszett apja keresésére, mindjárt a mű kezdetén élénk tárja azt, hogy mily szomorú állapotok uralkodnak otthon Ithaka szigetén, mily égető szükség van az apára, hogy a züllésnek indult házban a rendet helyreállítsa. Élénk tárja a hitves, Penelopeja szomorú helyzetét az asszony türelmes hűségét, az alig felserdült ifjú bátorságát és leleményességét. S mind ezzel fokozza a várakozást az annyira keresett, hön hazavárt apa visszatérte iránt. Ily módon még csak föl sem léptette tulajdonképeni hősét, Odysseust és már is minden érdeklődést ő felé fordított. Mert mily kiváló egyéniségnek kell lennie annak, a kinek hazajöttét húsz évi eltűnés után is oly epedve várja hitvese, kinek keresésére húsz év múlva is világgá megy fia s ki oly ürt hagyott házában, hogy visszatérte egyértelmű lenne a megbomlott rend helyreálltával, a házi és az állami anarchia megszüntével.

Valóban még Odysseus föl sem lépett a műben s már is úgy áll az olvasó előtt, mint esengve várt megváltó, a kinek távollétében a jók szenvednek, a rosszak pedig lakmároznak.

Így emelte a költő hősét — még mielőtt bemutatta volna — egy eszmény képviselőjévé, az epedve várt igazság, jogrend, becsület személyesítőjévé s elérte e hatást pusztán azzal, hogy szerencsés ponton kezdette meg meséjét.

Írtak már mások is kalandos multú egyének hányatásairól és szerencsés hazaérkezéséről — s Homéros műve nyomán támadt is az úgynevezett Odyszeják egész özöne — de semmi más kalandos regény vagy epos írójának nem sikerült pusztán a mű ily szerencsés megkezdésével ennyi eredményt elérnie. A legtöbb kalandos regény írója meséje elmondásában az időszerinti sorrendet követte s az egymásután elmondott kalandok sokaságával ugyan változatossá és tarkává tette művét, de az egésznek egy-egyes szerkezetet, a szerkezetnek pedig eszmei jelentőséget adni nem tudott. Így vált számos mű egymással szerves összefüggés-

ben nem álló, érdekes kalandok gyűjteményévé. Így érvényesültek a részletek az egész mű rovására. De bármily szép és becses is valamely részlet, sohasem nyújthat kárpótlást a mű egészének fogyatkozásaiért. S legyen bár minden részlet külön-külön hatásos, — ha szerves egészlet nem alkot, a könyv szétfolyóvá, fárasztóvá válik s egységes szerkezet hiányában eszmét sem képes kifejezni.

Legtalálhatóbb például idézhetjük Lord Byron *Don-Juan*-ját, a mely szintén kalandos regény, de már a kerek művészi szerkezetet nélkülözi. Lord Byron a mese időszerinti sorrendjét követte és hőse életpályájának fonalán haladt tovább a születéstől kezdve. Ez a chronologikus rend követhető a történetírásban, — noha még a történész is kénytelen gyakran az időrend fonalát elejteni, hogy valamely megkezdett eseményt befejezhessen. Ámde az elbeszélő irodalomban más a törvény. Hisz a mi a való világban esetleg egymásután történt, az emberi elme törvénye szerint nem szükségszerűen úgy és abban a sorrendben zajlott le. S a művész nem az esetleges, hanem a szükségszerű sorrendet követi. Ezért más a krónikás elbeszélése, mint a meseszövő művész előadása. Nincs is sem a *Don-Juan*-ban, sem pedig a vele rokon kalandos regények egész sokaságában egységes s a mű minden részletét idomító szerkezet, sem pedig az egész szerkezetet átható eszme.

Tudjuk, hogy a szerencsés kezdet, mily rendkívüli hatást gyakorol a műnek egész menetére s költők életrajzaiból ismeretes, mily nagy fontosságot tulajdonítottak munkáik megkezdésének. Mint a lyrai költők egy szépen hangzó, hangulatos első sorra, úgy az elbeszélők és drámaírók a *cselekmény* hatásos bevezetésére törekedtek mindig. Végig gondolták a cselekmény egész vonalát s akár mérlegelés, akár benső sugalat szerint e vonal ama pontját igyekeztek megragadni, a mely körül az egész vonal legszerencsésebben gombolyítható.

II.

Láttuk, hogy a mester mikép kezdette meg Odysseus történetének elmondását nem Odysseussal, hanem fiával, Telemachossal. Kövessük a meseszövése fonalát s kísérjük az ifjút útján. A mű ezen fejezetei, egész az ötödik énekig, a melyben maga

Odysseus lép fel, *a mű első részének* tekinthetők. Ez első részben fokozatosan csigázódik fel a várakozás Odysseus iránt. De tévedne az, a ki ez első részt pusztán e hatás kedvéért irotttnak tekintené. Telemachos szereplésére nemcsak azért van szükség, hogy Odysseus fölléptét bevezesse, hanem még más, kiváló művészi czélból is. Meg kell ismernünk Telemachost, meg kell győződünk e tapasztalatlan ifjú erényeiről, bátorságáról, okosságáról, azt a tudatot kell merítenünk a mű első részéből, hogy az ifjú valóban méltó utódja lesz apjának.

Telemachos e nemes s apjához méltó szereplése nélkül nagyon sötét és vigasztalan lenne az egész mű. Az első négy ének Telemachos szereplésével napfényt, az ifjúság napfényét árasztja a munkára, hogy annak komor, sőt legnevezetesebb részletén borzalmas tartalmát áthassa, felderítse. Hisz Odysseus — ki húsz évig volt távol honától — túl van férfikora delén s a műben már *a multat* képviseli. Míg ő távol van honától s szerencsétlen balsors által hányatik, otthon új és satnyább nemzedék sarjadt fel, új világ támadt s ő reá már csak mint a mult regés alakjára, a hőskor letűnt s elveszett bajnokára tekintenek vissza. Penelopeja is, mint Odysseus, túl van az ifjú koron. S ha Telemachos ifjú alakja nem ragyogna elő a komor képből, vajmi vigasztalan lenne Odysseus hazaérkezete s vajmi liáばvaló lenne az ő győzelme is. Mily szomorú hatást gyakorolna az olvasóra, ha a vénhedő életfának nem lenne szép ifjú hajtása, ha megszakadna a mult s nem lenne hozzá méltó jövője. Érdemes lenne-e Odysseusnak húsz évig hányódnia s végül élethalál harczot küzdenie, ha pusztán a maga életalkonyának boldogítása vezetné?

Gondoljunk csak azokra a szomorú szindarabokra, a melyekben csupa idős ember szerepel. Fázik a lélek, ha csak a mult árnyai és kísértetei jelennek meg a színen, — s derűt, vigaszt, reményt, hitet csak a jövő napfényes alakjai áraszthatnak a művészi alkotásokra.

Telemachos képviseli a műben a *jövőt*, azt a szebb jövőt, a melyért a multnak érdemes volt szenvednie és küzdenie. Odysseus pedig képviselője annak a szebb *multnak*, a melynek egykor a haza örvendett.

Kezdődik pedig a mű azzal, hogy mily visszataszító, önző és lelketlen a *jelen*. Azok az ithakai ifjak, a kik Penelopeját

ostromolják s javain lakmároznak, azok az élvhajász és erkölestelen udvarlók, képviselik a jelent. Ők nemcsak a mult szerzett javait fosztogatják, hanem azonfelül még erkölcsi diadalra is törekednek. Gonosz tetteikért még koronát követelnek s a hü Penelopéját kívánják büneikért jutalmul. Az ő tobzódásukkal és féktelen gyönyörvágukkal jelképezte a költő a jelent. S az ő rút viselkedésük felébreszti Telemachos gyermeki szívében a vágyat egy szebb jövő után. Így válik ő a jövő képviselőjévé. De a mint körültekint a rút jelenen, érzi a saját fiatalságát, gyengeségét s látja, hogy — miután a nép sem segíti őt — egy maga annyi léhával meg nem küzdhet. S erre első gondolata, hogy elindul apja keresésére. Megy keresni az erőt, a tekintélyt, a melyet ő még nem bír. Az államban megbomlott a jogrend: — Telemachos a mult felé fordul. Az államban diadalt ül az erkölestelenség: Telemachos a multtal akar szövetséget kötni. Hogy képletileg beszéljünk, a jövő útnak indul a mult keresésére.

S immár teljesen érthetővé vált, mért kellett a költemény cselekményének így és nem másképp kezdődnie s immár teljes valójában láthatjuk azt a magasabb logikai rendet, a melyet a költő az időrend fölé helyezett. S mondhatjuk, hogy az a valódi, az az igazán *természetes rend*, a melyet Homéros követ. A jelenből indul ki, a szerencsétlen haza, a boldogtalan család kétségbeejtő jelenéből. A jelen kietlensége felkelti a jobb jövő vágyát, a jövő vágya pedig a mult dicsőségében keres támaszt. Előre érezzük, hogy a ki, mint az ifjú Telemachos, annyira megundorodott a jelentől s a ki ily páratlan buzgósággal indul neki egy jobb kor megteremtésének: előbb-utóbb okvetlenül megtalálja a keresettet. A keresett segítséget Odysseus képviseli, a kereső pedig Telemachos. Világos, hogy a logikai rend parancsa szerint a keresőt kell előbb bemutatni s csak azután lehet rátérni a keresettre.

Nem volt tehát hiabavaló a mű első négy éneke, noha Telemachos útja nem vezetett tényleges eredményre. Miután teljesen meggyőződünk arról, hogy Odysseusnak multhatlanul *meg kell jelennie*: végre csakugyan megjelen. Mérhetlen területen száll át a költő képzelme. Elhagyja Telemachost Spártában s átszállva messze tengereken, Kalypsó szigetére vezeti az olvasót. De előbb még — közbevetőleg — rövid tartózkodásra visszatér Ithaka

szigetére s ott bemutatja, hogy a léha kérők mily merényletet szőnek Telemachos élete ellen. A ledér úrfiak ugyanis veszélyesnek kezdik tartani Telemachos szereplését s elhatározzák, hogy a hazatérőt meglesik s megölik. E közbeszúrt részlet csak még fokozza Telemachos útjának jelentőségét. A mesteri alkotó csodálatos művészi érzékével épen ott szakította félbe a fonalat, a hol legélénkebb a várakozás és kíváncsiság. De bár e félbeszakítás a hatás kedvéért látszik csinálnak, mégis természetes és a művet egyáltalán nem teszi szakadozottá. Mert mi sem természetesebb, mint az, hogy a Telemachos útja után közvetlenül az ellene szőtt merényletet is ismerjük meg s csak azután szálljon képzelmünk Odysseus felé, Kalypso szigetére. Itt is, mint a műben később, látszólag megszakad az elbeszélés fonala s látszólag más fonalat ragad meg a költő, de voltaképp a mese természetes rendjén egyenes irányban halad tovább. S nem is lehet szakadozotttnak mondani az oly meseszöveget, a melyben a *térbeli* vagy *időbeli* szakadozottság mutatkozik, csak a logikai folytonosság legyen meg, csak szükségszerűleg következzen az új cselekmény az előzőből.

A műnek az ötödik énektől a tizenötödik énekig terjedő része, a melyben Homéros Odysseus alakját lépteti fel, mondható a *költemény második részének*. Ebben a szerencsétlen bujdosó Odysseussal ismerkedünk meg, a ki a bűvös tündér Kalypso szigetén is boldogtalan. Hiába gyönyör, élv s kínált halhatatlanság, Odysseus csak haza vággyódik regényes, kopár honába, nejéhez és fiához. Végre az istenek segítségével meg is menekszik az őt annyira kínzó gyönyöröktől, az annyira utált élvek karjaiból.

Az istenek segítségét említvén, néhány szóval rá kell térnünk arra a szerepre, a melyet Homéros művében az istenek játszanak. Az istenek szereplése köztudomás szerint át és áthatja az egész cselekményt s a műben sohasem történik semmi isteni közreműködés nélkül. Ezt azonban nem pusztán Homéros mélységes vallásos érzetének kell tulajdonítanunk, hanem művészi érzékének is. Az emberi életben lejátszódó minden fordulatot, változást, esélyt Homéros művében isteni szereplés előz meg. Az elbeszélésnek — hogy úgy mondjuk — minden izületénél istenség lép föl s köti össze az eseményeket. De az isteni szereplés sohasem történik az emberi szereplés rovására és soha a

gondviselés a műben nem lépi túl azokat a határokat, a melyeken túl az egyéniségek bábuokká, a sors által mozgatott vak eszközökké zsugorodnának.

Az ép a rendkívüli nehézség, szerepet adni az isteneknek, de ez által még sem fosztani meg az egyéneket szereplésüktől. Mert a hol az istenek mindent tesznek és mindent tehetnek, ott az emberek cselekménye elveszti érdekességét. A sorsnak, istenségnek — vagy bárminek nevezzük — szintén csak emberi értelemben szükséges, tehát logikus és természetes módon szabad a költői művekbe avatkoznia. S valóban Homéros művében észleljük, hogy valahányszor istent szerepeltet, azt emberileg indokolja. Művészeti szempontból tekintve Homéros isteneinek képleti — simbolikus — szerepjük jut. Midőn Pallas Athéne jelen meg és sugall gondolatot a hősnek: annak jelentősége köztudomás szerint, hogy a hősnek valamely bölcs gondolata támad. Poseidon haragja pedig nem jelképez mást, mint hogy Odysseust a tengerek viszontagságai üldözik. De viszont nem szabad hinnünk, hogy Homéros pusztán jelképi értelemben használja az isteneket. Az ő jelképei abban különböznek sok későbbi simbolikus író jelképeitől, hogy ő mélységesen hisz azokban. A vallás és a költészet symbolumai közt ő nála nincsen meghasonlás. Istenek, félistenek, tündérek, najádok, szirének stb. nála nem csupán költői jelképek, hanem egyúttal valóságos alakok is. Ez teszi oly csodálatossá az ő — a mai simbolizálástól annyira eltérő — jelkép-rendszerét. Nem véletlen, alkalom szülte, alkalom szerint változó jelképeket testesít meg, hanem állandó, a lélek benső meggyőződésből sarjadó örök alakokat.

S eljárásánál művészibbet már nem képzelhetünk. Simbolikus rendszere oly tökéletes, hogy műve ez által mit sem vesz emberi valóságosságából — realitásából — s mégis költőibbé válik. Az emberek sorsát magasztosabbá teszi azzal, hogy isteni szemek kísérik, isteni beavatkozások terelik; az isteneiket pedig közelebb hozza elménkhez s úgy szólván emberibbekké teszi őket. Így jut közelebb, hogy ismét képletileg fejezzük ki magunkat, a föld az éghez, az ég a földhöz.

A mű második részében Odysseus kalandjainak tenger sokasága tárul elénk. E részben a mesternek természetszerűen ismét kellett térnie az időrendtől. Hisz a mű kezdetekor tíz év úti kalandjait ugrotta át. Most tehát el kell azokat mondania. De ő

csak elmondhatja azokat, még pedig a pheákok királya előtt, Odysseus által.

A második rész tehát ismét két szűkebb részre szakad. Az egyik ama kalandokat tartalmazza, a melyeken Odysseus újabban átmegy s melyeket a költő mond el. A másik a mű kezdete előtt történt régebbi kalandokat beszéli el, melyeket már nem a költő ad elő, hanem maga Odysseus. Így a lezajlott tíz év a műben közbeszúrt epizóddá válik. Ezzel a mester többszörös célt ér el. Mindenekelőtt megóvjá művét a terjengősségtől, felaprózástól s a kalandokat beleilleszti az egész szerkezetbe. Másodszor szabadabb szárnyalást nyer a képzelet világában. Hisz Odysseus leleményes és képzelemdús férfi lévén, sokat hozzá költhet kalandjaihoz. S kétségtelenül hozzá is költ, csak azért, hogy a pheakokat elkápráztassa, részvételre és adakozásra bírja. Valóban mind az, a mit Odysseus maga mond el s nem a költő, sokkal mesészerűbb Homéros előadásánál.

Még egy harmadik célt is ér el Homéros azzal, hogy hőse által mondatja el annak régebbi kalandjait. Odysseus ugyanis meséjével rábírja a pheakok királyát, hogy őt haza küldje honába, a hová végre szerencsésen meg is érkezik. Így válik régi kalandjainak elmondása újabb cselekmény rugójává. Így lesz sok régi élmény újabb s döntő élmény okozójává.

A mű második, vagyis kalandos részének méltatása — úgy hiszszük — felesleges. Hisz ennek csodás szépségeit eléggé méltatta az emberiség s voltaképp az Odysseja e második része — az ötödik énektől a tizenötödikig — volt az, a mely úgy a közönséget, mint a későbbi korok költőit leginkább megbűvölte. E rész hatása alatt támadtak a kalandos hősköltemények és regények, holott e rész az Odysseja szerkezetében még mindig az előzmény szerepét játszsza. A sok csodás és örök szépségű kaland, a kikónok hona, a lotophagok csodaétele, a Kyklopszsal vívott harc, Aeolos udvara, laestrygonok, Kirke varázslata, az alvilág borzalmas képe, a szirének, Skylla és Kharibdis, a Napisten tulkai, a hajók védveszedelme, Kalypso bűvös szigete, Nauska stb. mind, mind csak a dráma főrészének előjátékává válik. A voltaképeni főrész — *a harmadik* — csak ezután következik.

Kezdődik a legdrámaibb és legbecsesebb rész a tizenhatodik énekben, a melyben a hazájába visszatért Odysseus fiával talál-

kozik. De elébb a költő még egyszer átrepül a téren, távolságon. újra Telemachoszhoz vezet, a ki Spártából szerencsésen haza indul s még szerencsésebben kikerüli a léha kérők gyilkos merényletét. Eumaeos, a hű kondás házában történik a találkozás apa és fiú közt. Eddig a térben egymástól külön eső két fonalat szőtt a költő, az apa és fiú sorsának fonalát. Itt egyesül a két fonal s a cselekmény külsőleg is egyesülten halad tovább. Mint midőn két folyó egyesül s hatalmas folyamként zudul tova. Telemachos megtalálta támaszát a multak visszatért hőseben, Odysseus megtalálta vigaszát a jövő úttörőjében. Mult és jövő karöltve láthatnak hozzá a nagy munkához, a jelen megtisztításához, a zuhlott haza megváltásához.

III.

Az Odysseja első sorban és legfőképen hazafias költemény. A szerencsétlen lhaka dözsölő kérőivel, a távollevő hős javait fecsemlő törpe utódaival, örök jelképévé vált minden oly országnak, a melynek méltó igazi vezére letűnt. Hatalmaskodó erőszak áll szemben az erőtlen eszményiséggel. S elhagyatva, védtelenül, mindenfelől ostromolva, pusztán emlékeinek élve, vigaszt a jövőben nem remélve, áll Penelopeja bánatosan s fenséges alakjával mintegy a szerencsétlen haza képét személyesíti.

Ez a dicső nő, a ki tűr és vár, oda nem adja magát a kérők egyikének sem s bár nem reméli többé hőse hazatértét, inkább gyászos özvegyi ágyban fonnyad el, ez az utól nem ért szépségű nőalak — bár valószerű, testből, vérből álló asszony — nagy realitása daczára is jelképi jelentőségű marad örökké.

Ő jelképezi a haza mindamaz erényét, a melyet a kapaszkodóknak még bevenniök, megrontaniok nem sikerült.

Hogy őt nemcsak élő alakként, hanem egyúttal jelképként is kell értelmeznünk, azt fölösleges bővebben bizonyítanunk. Hisz a ki a művészet törvényeit ismeri, tudja azt, hogy mindennek — a mi művészileg helyes — nemcsak realis, hanem egyúttal jelképi értelme is van. Csak épen az a különbség némely írók realis és allegorikus alakjai közt, hogy a realis alakoknak nem tudnak elég allegorikus értelmet adni, az allegorikus alakokat pedig nem tudják eléggé realisakká tenni. De Homerosnak megadatott e ritka képesség. Láttuk ezt allegorikus isten-alakjaiban,

a melyeket oly igazán realis jelleggel ruházott fel. Mert ő benne nincs meghasonlás való és eszmény, élet és költészet között. Ezek kölcsönösen át és áthatják egymást s idézik elő azt a csodálatos egységet, összhangot, a melyet a görög mesterben annyira méltányoltak.

Mély értelem rejlik abban, hogy Homéros a nemzet még épségben maradt tiszta erkölcsének s törő becsületének jelképévé női alakot tett meg. Mert a nőiség a maga gyengeségében a legalkalmasabb is arra, hogy a hűség, kitartás, türelem, remény, — hogy úgy mondjuk — a passiv erény jelképe legyen. S minél erősebb az erkölcs az annyira gyöngének mondott nőben, annál elragadóbb eszményiségűvé válik alakja, már a nemének gyengesége és egyéniségének ereje közt levő nagy ellentétnél fogva is. S tudjuk a képzőművészetekből, hogy a különböző nemzetek művészei nemzetüket legszivesebben női alakkal jelképezik. Hungária, Germánia stb. jelképi alakjai nem pusztá véletlenségből nyertek női külsőt, — hisz mindent, a mi a nemzetekben tiszta erkölcs, asszonyai tartanak fenn.

A kik Ithakában Penelopeját birni akarják, vele együtt a hatalmat, a királyi rangot is óhajtkák. Midőn az ő javait fosztogatják, a nemzet anyagi erején élösködnek, — midőn pedig erényét akarják megtörni, a nemzet erkölcsi ereje ellen törnek. A harc Penelopeja házában tehát kicsinyben jelképe a nemzetek belső harcának. S Telemachos első öntudatra ébredése jelképe annak a nemzeti ébredésnek, a mely még erőtlentül és gyengén, de erkölcsi tisztasággal tör a szebb kor felé. Mélységes tanulság rejlik Telemachos első reform-kísérletében is. Mint ifjú honmentő első sorban természetesen a néphez fordul segítségért. De a romlott uralom megrontotta a nép erkölcsi erejét is. S Telemachos megtanulja, hogy pusztán a népre támaszkodva a jobb kor ki nem vivható. A mű egyik tanulsága, hogy megváltás addig nem lehet, míg nem jön meg ő, a nagy egyéniség. S ő nem jön meg addig, a míg nem keressük. S nem kell addig kétségbe esni, a míg megvan a nemzeti erénynek végső mecnsvára: az eszményi nő.

Ezért mondtuk az Odysseját hazafias költeménynek s ezért állíthatjuk, hogy e műnek fontos részét nem Odysseus kalandjai, hanem a harmadik részben kifejezett erkölcsi harc alkotja. A mű ez utolsó s legfontosabb része a tizenhatodik

énektől a könyv végéig terjed. A költemény alap gondolatát, a mű valódi célját az utolsó rész tárja fel.

Harec ez a jó és a rossz közt, végső, elkeseredett, kiméletlen harec. Odysseus mint koldus jő meg saját királyi palotájába. Lelkének még meg kell tennie végtelen keserőséggel, hogy a borzalmas istenítéletet végrehajthassa. Fenéig kell ürítenie a megaláztatás üröm-poharát. Meg kell győződnie arról, hogy javíthatlan bűnösökkel áll szemben. Nemesak dözsölő pogányok, hanem szívtelenek is. Még az agg koldus nyomorát sem kimélik s még a máséból sem juttatnának falatot az inségnek, sőt a bujdosó koldust még bántalmazták is. Minden emberi bűn és elvetemültség a jelen tobzódó ál-nagyságaiban összpontosul: hiúság és kapzsiság, paráznaság és szívtelenség, álnokság és hitetlenség. S ebben a dözsölő csoportban megjelen a büntető nemezis, nem mint a bibliai Sodomában, kénközárpor alakjában, hanem emberi testben, mint agg koldus.

S mint az ó-testamentomi Sodomában figyelmezteti az ég hírnöke Lót, hogy hagyja el a bűnös várost, úgy szól Odysseus az ifjakhoz, még egyszer intvén őket, hogy közel a végítélet, meneküljenek. De Ithaka kéri közt nem akad Lót, nincs köztük egyetlen egy jó sem s a költő mindre kimondja a halálítéletet.

Sodomát említvén, nem mulaszthatjuk el utalni arra a hasonlatosságra, a mely az ó-testamentomi és Homéros erkölcsi felfogása közt van s a mely bizonyossága annak, hogy a legtávolabb eső népek, a legellentétebb vallások és világfelfogások közt is mily szellemi rokonság állhat fenn.

Ugyanaz az erkölcsi szigor, erkölcsi kérlelhetlenség, a mely az ó-testamentomban uralkodik, jellemzi az Odysseját is. Nincs kegyelem a bűnnek, nincs alku a rosszal. Pusztulnia kell nyomtalanul. S mint Mózes a sinai hegyről visszatérve, kiáltja fel-lázadt népét, úgy pusztít Odysseus a kérők sorai közt. Homéros erkölcsi kérlelhetlenségét legékebben jellemzi az a jelenet, midőn végre Odysseus levette koldus álarczát, nyíltan fellép a kérők ellen s ezek egyike alkut ajánl neki. Odysseus alakja itt emelkedik a tökélyig. Könnyű szerrel megalkudhatna a kérőkkel, visszanyerhetné házát. De ő neki nemesak birtoka és hatalma kell. Inkább választja a harcztot annyi ellen, mert ő büntetni jött és megtisztítani hazáját. Ez a végtelen erkölcsi szigor a rokon-vonás a biblia és az Odysseja közt.

Pedig mily két különböző forrásból fakadt e sajátosság. Az ó-görög sok istenhít és az ó-héber egy istenhít e két forrás. Az előbbi a művészi, az utóbbi az erkölcsi világnézetnek látszik kedvezni. S íme Homérosban, daczára sok isteninek, ugyanaz az erkölcsi szigor jut kifejezésre, mint az egy isten ország nagy irodalmi művében. A különbség a kettő közt csak az, hogy Homéros művében az erkölcsi tisztaság művészi tökéletességben jelen meg.

Nem lehet czélunk behatóbban kutatni okát ama rokonságnak, a mely az ó-kor két legnagyobb művének erkölcsi tartalma közt észlelhető. Elég röviden jelezni azt a meggyőződést, hogy erkölcs és művészet, jó és szép, a maguk tökélyében sohasem állhatnak egymással ellentétben. Vagyis a mi aesthetikailag igazán szép, az ethikailag is igazán jó. Vagyis valódi művészet és valódi erkölcs közt meghasonlás nem lehet. A különbség csak a kifejezésmódban rejlik. A költő az ő lelkének tartalmát más módon fejezi ki, mint az erkölcs apostola. S a legegystenhivőbb lelkű író is, ha szép művet, költeményt alkot, kénytelen művészi okokból a sok istenség felé közledni. Nimfák, tündérek, szellemek s a természet képletes ábrázolásra szolgáló mindennemű allegorikus alakok már közeledést jelentenek a görög világnézet felé. Magában a művészetben rejlik a *kényszer* a természetnek istenekkel való benépesítésére, hisz az úgynevezett élettelen tárgyak és természeti tünemények csak is személyesített alakokban szólaltathatók meg.

Bátran állithatjuk tehát, hogy Homérosban „csak más a mód, a név, a fegyver, csak más az eszköz, a divat“, de alatta ugyanaz az erkölcsi tisztaság rejlik, mint a bibliában. A bibliához hasonlít még ősi patriarchalis egyszerűsége s álszemérmét nem ismerő természetessége is. A sok isten pedig csak a képzetet számára teszi érdekesebbé, tarkábbá, színpompásabbá, tehát művészileg széppé az alkotást.

Palágyi Lajos.

(Vége köv.)

ADALÉKOK A POSITIV PSYCHOLOGIÁHOZ.

— Első közlemény. —

E czím alatt azokat a napról-napra meglepőbb és érdekesebb positiv eredményekhez vezető pszichologiai kutatásokat szándékozunk ismertetni, melyeket a természettudományok inductiv módszerével, kísérleti úton végeznek a külföld pszichologiai laboratoriumaiban — sajnos, nálunk ilyen még nem létezik — a kísérletező psychologusok, vagy az orvosi laboratoriumokban a központi idegrendszer szerkezetével, működésével és betegségeivel foglalkozó anatomusok, physiologusok és elmeorvosok. Ez eredmények évről-évre bőségesen gyarapodnak és sokkal mélyebb bepillantást engednek belső gépezetünk bonyolult, szövvényes jelenségeibe, mintsem az ez eredményeket nem ismerő talán gondolhatná. Sokat megmagyaráznak ezek, a mikről azelőtt sejtelmünk sem lehetett.

Manapság ugyanis nem szorul bizonyításra, hogy az illetén *Positiv Psychologia* nem lehet más, mint az idegrendszer működésének, functióinak tudománya. A *pszichologiai jelenségek, mind, kivétel nélkül, physiologiai jelenségek is*. Ha gyermekpsychológiával, ha ethnographiai psychológiával (Völkerpsychologie) foglalkozom, akkor is csak a gyermeki, csak a népfajbéli idegrendszer működését vizsgálom.

Már pedig a physiologiai jelenségek, az életjelenségek mind csak physikai és chemiai jelenségek, a mint már Lavoisier megállapította s azóta sokan, különösen Claude Bernard és Charles Richet hangsúlyozták. Mint Richet mondja, az élettan a physika és chemia egyik fejezete. A physikai és chemiai jelenségeket pedig lehet s a tudományban kell is magyarázni. És ha a

physiologiai chemia, különösen a mi az idegrendszer működését illeti, talán még nagyon kezdetleges stádiumát is éli, a physikai jelenségeket illetőleg annál tovább haladt a tudomány, főleg az oly bonyolultnak tetsző lelki jelenségek mechanikájára, a belső gépezetre vonatkozólag.

A külföld e positiv psychologiai eredményeire szeretnők felhívni az érdeklődést, ezeket szándékunk közkinccsá tenni nálunk is, a hol e tekintetben még meglehetősen kevés történt.

I. Az agypályák kifejlődése az állati sorban.

(Edingernek 1896-ban a német természetvizsgálók és orvosok gyűlésén tartott felolvasásának kivonatos ismertetése.)

Az agykéreg, az a szerv, a melytől az embernél és az emlősöknél kétségtelenül mindaz függ, a mit rendesen magasabb lelki működésnek nevezünk, az alsóbb rangú gerinczeseknél még teljesen hiányzik, nagyon lassan fejlődött ki az állati sorban és az a fejlődés, melyet a emlősökig elért, nagyon csekély ahhoz képest, melyet ezen az osztályon belül felmutat. Az agykéreg e fejlődése még folyamatban van, nem érte el végét s e tény végtelenül fontos a lelki tevékenység képessége szempontjából. Az ember és például a halak gerinczeveje vagy nyúltveje közt nincs olyan nagy és semmi esetre sem elvi különbség. Az idegrendszer legfelsőbb központjainak vizsgálata bepillantást nyújt a lelki tehetségek létrejöveteléhez és valóságos összehasonlító psychologiává fejlődhetnék.

Csak nem kell elfogulatlanul anthropopsychikus mértékkel mérnünk. — Ha egy Actiniának a száját elpusztítjuk és sardella húsdarabot dobunk feléje, ép oly görcsösen fog megszokott mozgásaival a falatnak a most becsukott nyílásba gyömöszölésére törekedni. Világos, hogy ezek merő reflexműködések. Igen egyszerű idegrendszert találunk a földi gilisztánál. Tudjuk, hogy változatlanul tovább másznak, ha két vagy több darabra is vágjuk, föltéve, hogy e darabok nem nagyon rövidek és ingereket vehetnek föl a mászáshoz. Retzius kimutatta, hogy a giliszta idegrendszere, a hasfonál, háromféle idegsejtekből áll, az érzőből, a kapcsolóból és mozgatókból. A föld érintésére a tapintó inger az érző és a kapcsoló idegsejten át a mozgató idegsejt

újtján izomösszehúzódást vált ki. De ép ez izomösszehúzódás következtében most a bőr más részei jönnek érintkezésbe a talajjal, új izgalmak váltódnak ki újabb dűczokban és így tovább, szóval az inger tisztán reflectorikus úton az egész állatot mozgásba hozza. Hasonlók ezekhez az elemi érzés és mozgásalakokhoz az emlősöknél például a bélműködések.

A gerinczeseknél a test külső takarójáról az érzések a gerinczvelőbe vezetődnek. Legnagyobb részüknek ez végállomása, innen jól összerendezett, czélirányos mozgások válthatók ki. A gerinczvelőnek e sajátos mechanizmusa, mely a halaktól az emberig bizonyos alapformában mindig ismétlődik, elvileg rendkívül hasonló a földigilisztá hasfonalának mechanizmusához. A nyúltvelőt is, a mennyiben idegpályák eredő és végződő helye, a gerinczvelői idegkészülékhez számítjuk és tényleg az alsóbb gerinczeseknél nem különbözik elvileg a gerinczvelőtől.

A gerinczvelői idegkészüléknek képesnek kell lennie mindazon érzésekre és mozgásokra, melyeket az agynélküli állat felmutat, mindazt meg kell tennie, mit például egy *Amphyoxus* megtesz. Régen kialakult mozgáscombinációkkal van itt dolgunk, a melyeket külső ingerek kiváltanak. Egyetlen érző rost számos dűczsejtet ingerellhet közös működésre, így magyarázza Exner a mozgáscombinatio fogalmát. Csak bizonyos meglökés kell és az idegrendszer czélirányosan rendezett mozgásokkal felel. Az alsóbb rendű állatoknál észlelhető folyamatok, melyeket gyakran az öntudatos akaratból magyaráztak volna, föltétlenül egyszerű reflectorikus úton játszódnak le. Erre képes a gerinczvelő sajátos idegkészüléke. Az *Amphyoxus*nak például csak ez van, valóságos gerinczvelős lény. Magasabb gerinczesek is élének bizonyos ideig csak a gerinczvelővel és sokféle működésre képesek.

Mindaz, a mi a gerinczvelőtől az agy felé következik, csak későbbi fejlemény.

Már az Óshalaknál (*Selachii*) és a Halaknál rostmeneteket találunk a kisagyból és a középagyból a gerinczvelőbe és feljebb haladva a sorban mindig többszerű összeköttetését találjuk a gerinczvelőnek az agyközpontokkal. Végre, csak az Emlősök sorában, összeköttetését találjuk az agykéreggel a pyramispályákat és fejlődésében ez is nyomozható. Az alsóbb rangú emlősöknél csak néhány rost jelzi, holott az embernél ismeretes hatalmas rostköteg. A nagyagy befolyása tehát a gerinczvelő

működéseire rendkívül különböző az állatfaj szerint és az alsóbb gerinczeseknél egyáltalán nem létezik. Még a madaraknál is tökéletesen hiányzik a pyramispálya.

A gerinczvelő felső végén, a honnan a fejidegek indulnak ki, mint hatalmasabb kapcsoláspályák fejlődnek ki és az egész állati sorban a *nyúltvelőben* hatalmas mezőt találunk, mely rövid hosszú kapcsolórostokból áll és a nyúltvelő kapcsoló mezejének nevezhető. Ez az agyi idegkészülék nagyon különböző lehet az egyes állatoknál, a szerint, a mint az egyik vagy másik rész fejlődött ki jobban vagy kevésbé. Bizonyos halak agyidegei sokkal bonyolultabb módon erednek, mint az emberé. A halaknál a hallóideg oly dúczsejtekkal áll összeköttetésben, melyek tengelyszálakat eresztenek a gerinczvelő legvégső, farki végébe. Kétségtelenül ez összeköttetés az úszásnál oly nagy szerepet játszó farkizom működésére szolgál.

Kisagyat találunk már a Körszájú halaknál (Cyclostomi) és innen feljebb. Nagysága a physiologiai szükségek szerint változik. A melyek sokat úsznak, az Óshalak stb. ezeknek óriási kisagyuk van. Így azoknak a Hüllőknek is, melyek sokat úsznak. Az iszapban élő halaké kicsi. Különben a középső rész sokkal régibb, mint a feltétek, melyeknek lényeges részei csak az emlősöknél a nagyagyhidpálya fölléptével fejlődnek ki. Az emlősöknél oly hatalmas hidpálya a többi gerinczeseknél egyáltalán nem létezik. Ellenben a gerinczvelő kapcsolata a corpus restiforme által és a thalamus összeköttetés az összekötő kar által ősrégi. Az utóbbi a halaknál relative sokkal hatalmasabb, mint az embernél.

A *középagy* az az agyrész, melyet az emlősöknél a négyes halom néven ismerünk, mint az embrióknál, úgy az alsóbb rangú gerinczeseknél is egyike a leghatalmasabb agyrészeknek. Benne végződnek a látóidegek nagy része, belőle ered egyike a legrégibb rostrendszereknek: a mélyvelő. Hatalmas eresztékrendszerek és keresztezések vannak a középagyvelőben. Itt végződik az érző magvak másodlagos rostozata. Ha a gerinczvelőnél elsődleges érzésekről beszéltünk, itt másodlagos érzésekről szólhatunk. Csak a látóidegből jövő benyomások elsődlegesek még a középagy fedelén. Később a látás is kap magasabb központokat, mert csak a halaknál végződik a látórostozat a négyes halomban, feljebb a madaraktól kezdve mindenesetre új pályák

fejlődnek ki, melyek a látóideg e végállomásától a nagyagyba vezetnek.

Ha eddig az elsődleges idegvégződésekből kiindulva, az állati sorban relative egyféle, csak fejlődésében különbözően kialakult készülékeket ismertünk meg, a *nagyagygyal* másképp áll a dolog. A legceskélyebb kezdetből hatalmas szerv fejlődik ki, mely annyira uralkodik az ember egész jellegén, hogy e mellett a nagyagy mellett a többi agyrészek elenyészően csekély jelentőségűekké lesznek.

A nagyagy az összes gerinczeseknél a szaglókészülékből, az alapi dűczből és a palástból épül föl.

A *szaglókészülék* egészen alul fekszik. Már a halaknál aránylag nagyon fejlett, de feljebb haladva sok ingadozást találunk fejlettségében, olykor annyira elcsenevészedik, hogy alig nyomozható ki. Az életmód, a táplálkozás szükségletei alakítólag és megszorítólag hatottak itt közre. A földön élő Hüllőknél és a Halaknál hatalmas, az egész agyállománynak majdnem felét képező szagló készüléket találunk, míg a madaraknál apró, alig felismerhető készüléket.

Az *alapi dűcz*, corpus striatum, hátrafele a szaglókészüléktől jobbra mindenütt egyformán fejlődött. Rostrendszere a thalamust köti össze a nagyagygyal, ez a radiatio strio-thalamica ősrégi és egész az emberig kinyomozható.

Csak a madaraknál csatlakoznak a régi thalamus-dűczokhoz olyanok, melyekbe agykérgi pályák futnak. Ezzel a fejlődés az emlősökön belül tovább halad.

A pszichikus fejlődés szempontjából kétségtelenül a legfontosabb agyrész a *pallium*, az agypalást. A Csontoshalaknál található igen csekély nyomokból azzá a hatalmas szervvé fejlődik, melyet az embernél féltekéknek nevezünk és ezzel a *fejlődéssel együtt halad a magasabb lelki működésre való képesség kifejlődése*. Ha az agykéreg kifejlődését tekintjük az állati sorban, kezdve a Csontoshalaknál és a Zománczosoknál még csak vékony hámlemezszerű alakjától, úgy találjuk, hogy ennek az agyrésznek fejlődéséhez képest a központi idegrendszer összes részei csak csekély és aránylag szűk határok közt mozgó fejlődésen mentek át az állati sorban. Magasabb kapcsoló lelki működés csakis az agykéreg kifejlődésével lehetséges.

E fejlődés kiinduló pontját, azaz egyes agyrészek hatal-

mas kifejlődésének kezdetét már valószínűleg az Őshalaknál kell keresnünk. Már a Kétéltűeknél a palást nem puszta hámlemez, hanem számos, idegrostot felvevő és kiküldő sejtekből áll, tehát idegkészülék. Ez a készülék a Hüllőknél legelőször tűnik föl, mint valóságos agykéreg, elválva a többi palástrétegektől.

A legmagasabb szellemi működések e székhelyének, az agykéregnek normalis működésétől függnék mindazok a képességek, a melyek megtanulhatók, mindazok, a melyek csak az emléképek felhasználásával teljesíthetők, és különösen azok a lelki-folyamatok, a melyeket associációknak nevezünk.

A Golgi-féle módszerrel megismertük az agykéreg finomabb szöveti szerkezetét, a peripheriáról ide érkező rostokat, a melyek elágazódásaikkal számtalan sokféle vonatkozásba lépnek az itteni sejtekkel, a melyek szintén újabb rostokat bocsátanak. E mindenféle elágazódás közt megint számos sejt található, melyek gazdagon elágazódó nyulványaikkal minden részt a többivel a legbonyolultabban összekapcsolnak. Az ember pathológiája nyilvánvalóvá tette, hogy az agykéreg a székhelye a legkülönfélébb kapcsolásoknak. Már a Hüllőktől fölfelé, a dűcsejtek gazdag tömegét találjuk itt, mérhetetlenül nagy képességgel a benyomások változatos kapcsolására.

A legrégibb agykéreg a szaglókészülékkel állhatott összeköttetésben. A Kétéltűeknél és Hüllőknél ugyan más csekélyebb összeköttetések is vannak, de a szaglókészülékéi a leghatalmasabbak. Az agy legrégibb kéreg bevonata lényegében összes kapcsolásai-val a szaglásnak szolgáló központ volt. Tehát a Halakat a Hüllőkkel összevetve, talán a különbséget abban találhatnók, hogy az utóbbiak képesek szagérzéseiket felidézni, kapcsolni és feldolgozni. A kéreg ez első fejleménye, a szaglóközpont végig nyomozható egész az emberig, csak a madaraknál bizonytalan.

A fejlődés folyamán azonban az első kéregközponthoz újabbak csatlakoznak, összeadódik az egész agykéreg az egyes részekből. A látóideg például a Halaknál a középagyfedélben végződik. Ép így találjuk az összes állatoknál fiatal korban, az újszülött embernél is itt végződnek a látó hártától jövő rostok. Mindaz ily lények nem vakok, csak nem tudják, hogy mit látnak; látnak, de nem ismerik föl és nem kapcsolják a látottakat régebbi tapasztalataikhoz. Csak lassan, a második élethónapban, mikor az ember látástapasztalatokat kezd nyerni, fejlődnek ki a

középagyfedéltől a nagyagyba menő rostok és nagyon gyorsan anatómiai vonatkozások jönnek létre *a látókészülék e kéregmezejéről* az agy igen sok más tájéka felé. Ismerjük már pontosan ezeknek az egyes egyes pályáknak zavarait és következményeit az illetőre nézve (lelki vakság, elfelejtése az olvasásnak, stb.). *A látóideg első végállomásától a kéregbe vivő e látópálya az alsóbb gerinczeseknél még teljesen hiányzik* és ez az oka egyrészt, hogy a Halakat horoggal meg lehet fogni, másrészt hogy a Kételtűek és Hüllők, még ha nagyon éhesek is, a zsákmányt nem ismerik fel, míg szagával vagy mozgásával el nem árulja magát. A csöndesen meglapuló egeren és békán keresztül mászik az éhes kigyó. A mesterséges mozgatótt döglött egeret azonban fölfalta.

A Madaraknál a látóideg elsődleges központjai hatalmas rostköteggel kapcsolódnak az agykéreghez, a kéregben látóközpont fejlődik ki. És egyszerre megváltozik a psychikus föllépés. A verebek messziről a fedelekről oda repülnek, ha táplálékot szórnak nekik. Ha azonban papirost dobunk, nyugodtan maradnak. A madarak a látottat helyesen fel tudják ismerni és eszközben tartani és sokféleképen kapcsolni. A vadászok tapasztalatai, a madár-ijesztők a földeken mindazt bizonyítják, hogy az ember jókor észrevette, hogy mily szerepet játszik a szárnyas világ életében a látás és psychikai értékesítése. Az anatómia megtalálta itt a mechanizmust, mely e lelki előhaladást lehetővé tette. A földhöz tapadó alsóbb rangú gerinczes életszükségletére elég lehet a szagbenyomások értékesítése, a madaraknak ellenben, magasan repülvén táplálékuk és lakóhelyeik fölött, optikailag kell ezeket felismerniök és más mozgó, táplálékhoz hasonló testektől megkülönböztetniök. Csak a ragadozó madarak biztos lecsapására gondoljunk a zsákmány felé, meg a fészkek újra megtalálására.

Mennél jobban kifejlődik az agykéreg az állati sorban, mennél többet dolgozik vele az állat, annál fontosabb és nélkülözhetetlenebb lesz, úgy hogy az alsóbb rangú Emlős kevesebbet szenved kéregzavarok folytán, mint a Főemlősök és az Ember. Megfigyelésül szolgálunk erre nézve a megcsontított állatok és az agybeteg emberek. *Semmi sem jellemzi tehát jobban az emlős-agyvelőt, mint az agykéreg növekedésével fellépő tömeges képződése az associatiópályáknak.*

Tanulmányoznunk kell a kéregképződések tekintetével az illető állat tulajdonságaira és életmódjára. A barázdáltság nemcsak a kéregfejlettségtől függ, hanem a koponya alakjától és például a rágóizomzat kifejlődésétől is. Talán legtöbbet tudunk az emberi agyról, mert a fejlődésbeli és faji alakok összehasonlító kutatása rendkívül sok anyagot halmozott föl. A kéreg fejlődése az embernél nem ért véget, egyeseknek nagyobb, másoknak kisebb készülékük van a legmagasabb pszichikai működésekre és ez a készülék már embryonalis állapotban különböző lehet. Az egyes agyvelőknek különböző fejlődésűek lehetnek egyes kéregterületeik, így például a festőnél a látótájéka, a zenésznél a hallótájéka fejlettsége található. Az egész agyra vonatkozó általános mérések tehát sokszor felvilágosítással nem szolgálnak. *Gambetta* agyveleje például, kinek jellemét különös energia és szokatlan beszélőtehetség tüntette ki, az átlagos középértéket nem haladta meg, de különös tekervényanomaliát mutatott, mert a beszélő-kéregközpont nagyobb volt és többszörösen dűdorodott. A homlok-karély nagy fejlettsége gyakran nagy szellemi képességekkel jár együtt, viszont elégtelen fejlettsége nem ritkán hülyeséggel kapcsolatos.

Feljutottunk tehát a földi giliszta idegrendszerétől az emberéig. Rámutattunk, hol vannak a megoldandó feladatok. Meg kellett győződnünk, hogy megoldhatók ezek a feladatok. Nem járunk már egészen ismeretlen utakon. Meggyőződven, hogy az agy bizonyos fejlődött valami, hogy mindenütt a fejlődésnek átmeneti fokai kimutathatók az állati sorban, kénytelenek vagyunk elfogadni, hogy *semmiféle határ sem létezik a legalsóbb és legmagasabb rangú gerincesek lelki képességei közt.*

Ism. Dr. Pekár Károly.

(Vége köv.)

A JOGI SZAKOKTATÁS REFORMJA.

Szakkörökben és a tudományos oktatás vezetésére hivatott tényezők közt régóta hangzik a panasz, hogy jogakadémiáink mai rendszere fönn nem tartható s az államnak okvetlen be kell avatkoznia, hogy útját állja ez intézetek fenyegető elnéptelenedésének, mely ezeknek a doktori fokozatok adásából való kizárása mulhatlan következményeként jelentkezik. A jogakadémiák hallgatósága számának csökkenése az 1871/72-től 1894/95-ig terjedő 24 év alatt ötven százalékot meghalad. három közülök: a pápai, a győri és nagyszombati végkép megszűnt s a debreczeni és máramaroszigeti akadémiák hallgatóságának némi emelkedése távolról sem egyenlítheti ki azt a nagy hanyatlást, mely p. o. a pozsonyin az előbbi létszám kétharmadát, a kecskemétiben pedig négyötödét is felülmulja, figyelmen kívül hagyva természetesen az újabb emelkedéseket. Igaz, hogy ez időszak kezdőpontjába esik a kolozsvári egyetem megnyitása, de ez ne téveszsen meg senkit az elnéptelenedés valódi okai felől, mert éppen az új egyetem megnyitását követő években legesekélyebb aránylag a vidéki akadémiák népességének megfogyatkozása, a mi annak a biztos jele, hogy nem az új egyetem gyakorolta ezt a végzetes befolyást a vidéki akadémiák hallgatósága elvonására, hanem egészen más rendű organikus okok.

Ez okok közt első helyen áll a jog- és államtudományi doktorságnak a jogtudományi és államtudományi államvizsgálatokkal egyenlően kvalifikáló erejű gyanánt való elismerése, sőt a jogtudományi doktorságnak egyes kenyérkereseti pályák mellőzhetlen előfeltételéül való föllállítása. Miután azonban a jogakadémiák éppen ezen doktori szigorlatok tartására nem bírnak jogositvánnyal, tehát e rendszer természetszerű következménye volt

az egyetemek túlszofolása, a minek aztán viszont maga után kellett előbb-utóbb vonni a tisztán tudományos jellegűnek kontemplált jog- és államtudományi doktori fokozat színvonalának alásüllyedését.

Minél mélyebbre süllyed azonban a doktori cím tekintélye, minél könnyebben válik elérhetővé egyesekre, annál nagyobb frequentíja lesz az egyetemeknek, mely kizárólag azért fog oda tódulni, hogy a megélhetés harcára az erősebb fegyvereket megszerezze. Tökéletes circulus vitiosus ez, melyben az egyetemi oktatás nagy tudományos eszményei eltörpülnek a diplomára való hajsza mellett s az egész tanrendszer egy vizsgázó gépezetté süllyed, melynek mechanikai munkája elrabolja az egyetemi tanerőktől azt az időt, melyet ép a tudomány szak intensivebb művelésének, eszméi előbbrevitelének kellett vala szánniok.

Az egységes államvizsga terve a kötelező doktorátus eltörlésével némileg alkalmas lenne segíteni e bajok nagy részén. Az eddigi rendszer egyik nagy hátránya volt a jog- és államtudományok bifurcatiója, s annak kimondása, hogy bizonyos szakokra egymagában a jogtudományi és bizonyos szakokra ismét az államtudományi államvizsgálat képesít. Ez a rendszer eredményezte közhivatalaink elárasztását is oly ifjakkal, a kik jogvégzeteknek nyilvánítottak a nélkül, hogy magyar magán- és büntetőjogot tanultak volna, minek következtében a jogi vonatkozású legegyszerűbb gyakorlati kérdésekkel szemben is teljesen tehetetlenül állanak.

Az egységes államvizsgálat rendszere ezen is segíthet. Az államvizsgálatok tárgyai egységesítése tehát egyfelől és másfelől azok kizárólagos kvalifikáló erejének kimondása a kötelező doktorátus eltörlésével, oly intézkedések, melyektől méltán várható úgy a doktori fokozat tisztán tudományos jellegének megóvása, mint a vidéki akadémiák lábraállítása s az egyetemek tudományos tanerőinek felszabadítása azon tarthatatlan nyűg alól, melyet a mai vizsgálati rendszer fentartása, a vizsgázók 80%-ának kénytelen elbuktatásával képvisel.

Innen az, hogy az 1883. augusztus 20-iki legfelsőbb elhatározással életbe léptetett mai tanulmányi és vizsgálati rend módosításának szükségét már Csáky Albin cultusminister belátta s elkészítette tervezetét a szigorított egységes jogi államvizsgálatnak a kötelező jogi tudorság egyidejű eltörlése szándékával,

mely tervezet egy ankét elé terjesztette, annak megállapodásai szerint végleges szövegezést nyert és törvényjavaslat alakjában a képviselőházhoz be is nyújtott. Br. Eötvös Loránd azonban a javaslatot visszavonta, míg Wlassics, mielőtt végleg határozná, szükségesnek vélte, hogy e fontos ügyben a két egyetem jog- és államtudományi karát és tanácsát is megkérdezze, felhíva azokat egyúttal arra is, hogy a jogi tanulmányi és vizsgálati rendszer megfelelő átalakítására is kiterjeszkedjenek véleményes jelentéseikben.

A ministeri javaslat az eddig érvényben álló rendszerrel szemben hét irányban tartalmaz lényeges reformot:

1. A tanidő szabályszerű tartama 7 félév lesz.
2. A kétrendbeli ú. n. alapvizsgálat megszűnik és helyükbe egy u. n. alapvető vizsgálat lép.
3. Egyes tárgyakból gyakorlatok szerveztetnek és az azokban való részvétel kötelezővé tétetik.
4. Megállapítatnak azon követelmények, a melyeknek igazolása előfeltétel arra, hogy az egyes jogakadémiák az államvizsgálatra való bocsájtásra jogosító végbizonyítványt állíthassanak ki.
5. Az államvizsgálat újjá szerveztetik. Csak egy államvizsgálat lesz, de az úgy a jog-, mint az államtudományi képzettségnek igazolására fog szolgálni. Az államvizsgálati bizottság az egyes jog- és államtudományi karoktól, sőt azok székhelyeitől is független szervezetet nyer.
6. Az új államvizsgálat számára mindazon minősítő hatás biztosítatik, a mely eddig a jog- és államtudományi államvizsgálattal, továbbá a mely a jog- és államtudományi tudori fokkal járt.
7. Mindkét tudori fok tudományos jellegű fokká fog átszerveztetni s az államtudományi foknak minősítő ereje már ezen elismerése előtt megszűnnék.

Látnivaló, hogy a tervezet alapeszméje közvetlenül a tanulmányi rend egységesítése volna, minek következtében általában a theoretikus képzés háttérbe szorításával a gyakorlati jellegű, s inkább akadémiai oktatás érvényesülne. Csakhogy nem szabad feledni, hogy bármennyire közelebb hozták is az 1874. és 1883. reformok a jogakadémiákat az egyetemek jog- és államtudományi karaihoz, a különbség közöttük még mindig jelentős. És

ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy csupán ezek a karok osztják a jog- és államtudományi doctori czimet és az egyetemi magántanári képesítést. Magára a tanulmányi rendre nézve is nagy közöttük a különbség, mit nemcsak az mutat, hogy a tanítás és tanulás az egyetemeken nincsen úgy megkötve, mint az akadémiákon, de az is, hogy több oly tárgy, miket a jogakadémiákon csak félévig adnak elő, az egyetemi karokon egészes, mi azt jelenti, hogy e tárgyakkal az egyetemeken mégis csak intensívebben kell foglalkozni. Az egyetemekre mint ilyenekre nem is volna szükség, ha közöttük és az akadémiák között qualitativ különbség nem volna, mi jóformán egész működésüket kell hogy illesse. Csak ebből a szempontból van az egyetemeknek jogosultságuk. Nem helyeselhető tehát, hogy az egyetemi jog- és államtudományi tanulmányi rendszer, mi az egyetem lényegével függ össze, megszűnjék s ezen az alapon álljon elő az egységes jog- és államtudományi tanulmányi rendszer.

Nálunk a jog- és államtudományi oktatásnak tulajdonképen csak három állami jellegű intézete van: a két egyetem, és a kassai kir. jogakadémia. A többi jogakadémia — számszerint kilencz — mind felekezeti, melyek közül csak két katholikus (a nagyváradi és a pozsonyi) áll állami közvetlen igazgatás alatt. A többi hét jogakadémia közül kettő katholikus (egri, pécsi), a többi protestáns (debreczeni, eperjesi, kecskeméti, máramaroszigeti, sárospataki). És e hét felekezeti jogakadémia annak az egységes tanulmányi rendszernek a keresztülvitele érdekében szükség esetén állami dotációt nyerne. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy az ügyvédi vizsga előfeltételeként a kötelező jogtudományi doctorátus is elesnék, kétségtelen, hogy a felekezeti jellegű jog- és államtudományi oktatás túlsúlya állna elő.

Amde felsőbb szakoktatásunk egész rendszerét lehet-e a felekezetek dominiumába utalni — mindenesetre oly merész kérdés, mely a legkülönbözőbb argumentumok összemérését követeli meg. Nem csupán az egyetemi oktatás állami jellege szempontjából emelkedhetnek ez iránt jogos aggályok, de sőt a felekezetek tényleges erőviszonyai tekintetbe vétele mellett sem mernénk rá egyhamar határozott választ kockáztatni. Nem, még akkor sem, ha minden jogakadémia felruháztatnék kivétel nélkül a qualificationális joggal, sőt ez esetben még kevésbbé, mintha ilyenekül csak azok ismertetnének el, melyeknek székhelye egyúttal

királyi táblával bir. Igaz, hogy az arány első esetben látszólag kedvezőbben alakulna a protestáns jogakadémiákra nézve, de csak úgy, ha a három tanulmányi alapból fentartott királyi jogakadémiát (Kassa, Nagy-Várad, Pozsony) kiveszszük a felekezeti jellegű tanintézetek sorából — ámde ha ezt tesszük, azzal éppen a főargumentum dől meg, melylyel protestáns autonomikus szempontból indokolni lehetne a jogi szakképzés iránya decentralizációját.

Ép oly problematikusnak ígérkezik az eredmény akkor, ha csak a királyi táblák székhelyeit vesszük figyelembe, mert ez esetben a három királyi jogakadémia mellett csak egy autonom joghatóság alatt álló protestáns akadémia (a debreczeni) áll egy püspöki lyceummal (a pécsivel) szemben.

Azt hisszük, a tudományos hatás szempontjából nem is valami jelentékeny a változás, mely a protestáns szellemi erők intensívebb kifejtése s a szellemi élet irányzására gyakorolt fokozottabb befolyás érdekében várható a reform végrehajtásától. Legalább is nem volna ez remélhető abban az arányban, melyben az ellentétes eszmeáramlatok is okvetlenül érvényesülnének. Bizonyos izoláltság állapotát kedvezőleg segíthetné tán elő a reform, de ez nem volna az a culturalis vératömlesztés társadalmi intézményeink minden rétegébe, mely a protestantismus közművelődési hivatását kell, hogy áthassa. Protestáns felekezeti jogakadémiáink természetes fejlődését nem egy dogmatikusan elhatárolt téren, de minden oldalú kihatásában kell széles alapon concipialnunk s ez csak úgy érhető el, ha a magasabb általános cultura eszményeihez simulva, az egyetemi oktatás fokozatos dekatholizálásán működnek a nélkül, hogy a protestáns tudományosság hierarchiáját segítenének megalkotni. Ebben a törekvésben a protestáns tanügynek nincs jobb szövetségese a modern állam szabad és felvilágosult eszméinél, éppen a jogi szakoktatás terén, szemben azokkal a tradicionális irányzatokkal, melyek a katolikus kánonjog tételei feltámasztásából nyerik táplálkozásukat s az állam politikai átalakítását tűzik ki célul minden vonalon. Ebben a küzdelemben az autonomikus szempontok merev hangsúlyozása gyöngítést szolgálná inkább, mintsem erősbbítését a protestáns érdekeknek, szárnyát szegné terjeszkedése azon eszközeinek, melyek az eszmék közösségében találják föltételeiket. Pedig egyedül ezek vannak hivatva nagy és egyetemes nemzeti

culturát teremteni, melynek termékenyítő hatása legyen a köz-életre s a nemzedékek nevelésére.

A jogi államszigorlati bizottságoknak az egyes jogakadémiák székhelyén való felállítását, a mint az új rend tervezi, tehát még ha a királyi táblák személyzetéből kiegészíthető lenne is elegendő képzett taggal, legjobb esetben egy végzetes particularismus első lánczszemét képezheti, mely idővel az állami jogegység felekezeti és nemzetiségi szétmorzsolódására vezethet, de aligha erősítheti a protestáns szellemet. Nem lehet elvitatni, hogy azok a nagy culturmozgalmak, melyek a művelt nyugati nemzetek társadalmában mind szélesebb gyűrűket vetnek, nagy befolyással voltak és vannak a jogeszmék kiképződésére. A köz-, a magán- és büntetőjog általános és részletes tanai, a nemzetgazdaságtan és a politika ma már mind kevésbbé képesek betölteni a rést, melyen át a felekezeti és osztályfelfogás egész gondolkozási világa, széles nyomokon tódul be a tudomány eszmekörébe. A jog-élet egységét minden időben az állam politika kiépítése egyik hathatós eszközének tekintették. Nem lehet-e tartani attól, hogy a jogi szakoktatás széthuzó irányzatai, a képesítés ügye kiszolgáltatása a felekezeti tanintézetek autonómiájának, bomlasztó hatással lehetnek a magyar állam nemzeti egysége intézményeire is és lassanként meglazítják azokat a garanciákat, melyeket épen az élő jogtudat, a jogmeggyőződés közössége, mint a nemzeti organismus ethikai principiuma tett politikai létünk szilárd kapcsává?

A magyarság jövőjének nagy kérdésével áll tehát szoros összeköttetésben a jogi tanulmányok reformja. Nem egy incidentális, másodrendű mozzanat ez a nagy culturalis feladatok körében, de a politikai önfentartás kérdése, állami consolidatióknak és faji összeforradásunk eminens érdeke. Jól meggondolandó, vajjon egy nemzetiségileg, nyelvben, szokásokban és gondolkozásban annyira széttagolt állam, mint a mienk, a műveltség eszközei öntudatos, czélszerű irányzásában és terjesztésében kiadhatja-e kezéből azt az erőt, melyet azon factorok éber ellenőrzéséből merít, a mik az államéletben hivatva vannak a polgári foglalkozásokra való képesítés, a hivatalos államhatalom imperiumában való részesítés módjait megszabni.

Hiszen az egyetemi oktatás állami feladatai felől sehol a művelt világban nem létezik controversia. Az állam oly szolgálatot tesz

polgárainak, a melyet ők maguk meg nem tehetnek magukért, midőn kényszeríti a közérdekben teljesítendő munkával összefüggő hivatáskörök jelöltjeit, hogy illetékes testületek előtt képességüket vizsgálat alá bocsássák, a melyek döntenek abban, hogy alkalmasak-e egy bizonyos társadalmi feladat teljesítésére vagy nem? A mi szükséges tehát, az az, hogy az állam törvényhozása útján megszabja, sőt lehetőleg emelje az ezen pályákra való bocsátás feltételei iránti igényeinek színvonalát s azzal támogassa az egyetemeket és felsőbb intézeteket abban a törekvésükben, hogy jól készült, elegendőleg képesített egyéneket bocsássonak a világba. Ezt tette csak legutóbb is Anglia, mikor szigorította az orvosi rigorosum feltételeit és helyesen, mert az addig divatozott szabad verseny tág kaput nyitott a visszaéléseknek s ép a jogi és orvosi pályákon nem vezetett a kívánt célhoz. Ha egy kuruzsló megöli az ember gyermekét, mit használ az a vigasztalás, hogy hiszen majd máskor más orvoshoz folyamodunk. Ép oly keveset ér a késő bánat akkor, ha egy tudatlan jogász kezében elúszni látjuk vagyonunkat, sőt kockáztatva életünket és szabadságunkat. Ki tudhatta ezekről, hogy ügyetlen szélhámosok csak? A diplomájokba senki se lát be s orvosokra és ügyvédekre ép azoknak van legtöbb szüksége, a kik semmit sem értenek sem az orvosi, sem a jogtudományhoz. De igen sok kis helyen választás sincs az orvosok és ügyvédek között. Világos, hogy az állam itt mintegy hallgatólag szavatosságot vállal az iránt, hogy polgárai életét, vagyoni érdekeit nem bizza avatatlanok kezére.

Itt rejlik éppen az amerikai felsőbb oktatási rendszer hátránya is, mely miatt évről-évre mind több-több amerikai szülő küldi gyermekét európai egyetemre s mely alkalmul szolgált Barnardnak azon véleménye kifejezésére, hogy az Egyesült-Államokban ép az teszi lehetővé a tulajdonképeni egyetemi rendszer kifejlődését, hogy minden kis collegiumot egyetemi ranggal ruháznak fel. Már pedig mi más az egyetem megkülönböztető jellege, mai értelemben, mint a képesítés és fokozatok adásának joga, s mi teszi egyből az iskolát egyetemmé, mint az e joggal való felruháztatás?

De talán még mélyebbre ható intézkedés az, mely a vizsgálati rendszer átalakításával bizonyos rosszul alkalmazott sovínistikus jelszavak alatt ép a jogtudományok tulajdonképeni

ethikai disciplinát, a politikát és jogbölcseisézetet kívánja háttérbe szorítani.

A jogtörténeti iránynak a facultásokon való előtérbe helyezése az ellenforradalom valóságos eszköze volt a maga idejében, mely a jog és állam történelmi fogalmának rendszeres kifejtésével igyekezett a tekintély tiszteletét hinteni el a polgárok nemzedékei gondolkozásában. Az az iskola azonban, mely csupán a múltban keresi a jogintézmények eredetét és kifejlődését, egyoldalú túlzásaiban tévelygésekről tévelygésekre vezetett s csak legutóbb is eklatáns bukást szenvedett a németbirodalmi általános polgári törvénykönyv szerkesztésében.

Viszont a tapasztalati tudományok térfoglalása a jogtudomány művelésében is a munkamegosztást, a tudás minden ágának specialisatióját vonta maga után. Emez a jelen, az a múlt irányzata. Mindkettő jogosult magában. De a kettő között hézag van, mert a jog dogmatikus és történeti része mellett helyet kell találni ezen tudomány legislatív és politikai része számára is — arra, mely a kor exigenciájával társadalmi tekintetben is számol.

Ám a mai rendszer mellett törvényhozási alkotásainkat a társadalmi reformoknak semmi eszméje nem inspirálja. Ugyanakkor, mikor politikai téren az általános szavazatjog, az általános tan- és hadkötelezettség behozatala által, gazdasági téren pedig a nagyipar és az ipari mukások tömörülése folytán az erőviszonyok napról-napra változást szenvednek, jogi facultásainkon tág tért nyitnak a történelmi tanulmányoknak, a practicumoknak, de a legkisebb körre akarják szorítani a jog kritikájára vonatkozó tanokat s különösen a politikát és jogbölcseisézetet.

Már pedig a legislatív és politikai jurisprudentia legfontosabb ága éppen az, a melynek feladata a hagyomány által reánk származtatott anyagot összehasonlítani a tényleges társadalmi állapotokkal s körvonalozni a jognak jövőben szükségessé válандó módosulásait. Jogéletünk összes megoldandó reformját az a törekvés kell, hogy megszabja, hogy a különböző osztályok fontosságának és erőarányainak pontos tanulmányozásából vezessük le a jogtudomány jövőendő formáira vonatkozó conclusiót. Ebben a szellemi harcban a jogphilosophia világító szövétneke nélkül látásunk elsötétül; elvesztjük az egyetlen összefogó kapesot, mely a jogspeciálisták nyomán s a kenyérkereset érdekei következté-

ben mind mélyebbé váló szakadást az egyes jogi disciplinák közt eddig fel tudta tartóztatni s gátat vetett annak, hogy a tudomány komoly világa merő köznapi rutinier-ek technikai virtuozításává ne fajuljon véggép.

Mit jelent például a jogbölcselet száműzése arról a polcra, a melyet eddig elfoglalt? Jelenti a nép jogérzetétől való mind nagyobb eltávolodást, a jog idealis eszméje elsatnyulását a jurisprudentia üres mesterkéltségével szemben. Jelenti a jog, mint társadalmi jelenség felett uralkodó törvények kutatásának ignorálását. Pedig a jogászat egymaga még nem képes a gyakorlatnak egy igen nagy szükségletét kielégíteni jogbölcselet nélkül — nem tanít meg arra, hogy mily törvényeket alkossunk. Mi több, jogbölcselet nélkül nem képzelhető magának a törvénynek helyes alkalmazása sem. Hiszen az élet számtalan viszonyaiban az, hogy valami jogos vagy nem jogos, a föltételek egész sorától függ. Egy jog bírói megállapítása mindig *ex post facto* történik és minden egyes jogviszonynak saját törvénye van. Ezt a bíró nem rászabja az előtte forgó esetre, hanem abból hüvelykezi ki. A bírói ítélet nem egyes jogvita önkényes eldöntése, hanem a jog eszméjének kifejtése két egyén egymás közti viszonyából, — szóval minden jogviszony kifejezése egy *synthesis*.

A felett lehet vitatkozni, hogy egy jogbölcseleti *methodus*, úgy a mint kifejtetik, helyes-e vagy nem? De tagadni a jogbölcselet szakképző jelentőségét, visszadobni az ósdi requisitumok lomtárába, a legveszedelmesebb irányzat a jog- és államélet terén, mert a hatalom és érdek *souverainitását*, a tudományos *opportunismust*, a *paragraphusokon* való kérődzést *proclamálnia* az ész és igazság felett s a jogszolgáltatás erkölcsi és etikai alapjait bontja meg.

Ne áltassuk magunkat azzal, hogy a vizsgálat tárgyaiból való kiszorítása ezeknek a tárgyaknak, nem fog csökkentő hatással lenni azok tanulmányozására. A tapasztalat ellenkezőt bizonyít. Wagner, a berlini egyetem jeles nemzetgazdaságtani tanára, annak idején maga is kénytelen volt constatalni, hogy a jogászoknak mily csekély száma látogatta előadásait és minden oly előadást, mely nem föltétlenül vizsgatárgy volt. Zeller nagyhirű pszichológiai óráinak ugyanott, ugyanazon okokból a berlini egyetem három-ezeren felüli beiratkozott és majd kétezer be nem iratkozott tanulója közül alig akadt hallgatója. Halleban pedig egy téli

semesteren a hirdetett pszichológiai előadásokat meg sem lehetett tartani, mert nem akadt kettő, a ki vállalkozott volna hallgató-sukra az egyetem 900 hallgatója közül.

Ugyanerről panaszkodott évekkel ezelőtt maga Wundt is, a „Mind“-ban. A kényszer bizonyos neme, vagy az érdeklődés különös felköltése nélkül teljes lehetetlen orvosokat, jogászokat, nyelvészeket philosophiai tárgyakkal való foglalkozásra bírni, még Németországban is. Már pedig a magyar egyetemi ifjú abban az egyben tökéletesen egyezik a némettel, hogy nem az általános tudományos képzettség elnyerése végett keresi fel az egyetemet, mint az angol, hanem első sorban és mindenekfölött kenyér-keresetre akar szert tenni. Valami hivatást választott magának, mely biztosítsa jövőbeli megélhetését, mint orvosnak, ügyvédnek, papnak, tanárnak, a mely célból egyetemi pályája végén vizsgát kell kiállania. De mindezen professiókban mennyire megszorodtak újabb időben az oktatás tárgyai! Nem lehet csodálkozni azon, hogy csak a közvetlen célja eléréséhez legszükségesebbekre szorítkozik. Úgy, de a gyakorlati irány egyoldalúsága elég-e vajjon arra, hogy valakiből ha nem is kiváló tudóst, de az élet idealisabb felfogására is hivatott köztisztviselőt, bírót, jogászt neveljen? Vajjon az egyetem csak egyeseket nevel és oktat-e s nem az egész nemzeti társadalmat? Célja csak az egyesek anyagi érdekeinek előmozdítása-e, s nem egyszersmind a népek magasabb culturalis érdekeinek ápolása?

A ministeri tervezet további célbavett intézkedése azonkívül a tanidő rövidítése. A tanidő tartamát egyetemünk fönnállása óta hol hosszabbították, hol rövidítették. II. József az 1784/85. tanévben négy esztendőre emelte. A Ferencz alatti reactio, mely a lendülésnek indult egyetemi szellem elnyomására tört, az új ratio educationisban (1806) ismét három évre korlátozta a jogi tanfolyamot. És e rendezés érvényben maradt 1848-ig. A Thun-féle rendezés 1848 után helyreállította ismét a quadrienniumot. Azóta a tanszékek és a hirdetett collegiumok száma tetemesen gyarapodott. Míg 1867/68-ban 8 rendes és 5 magántanár 30 collegiumot hirdetett heti 100 órával, az 1898/99. tanév első felében 17 rendes, 8 rendkívüli és 12 magántanár, összesen tehát 37 tanár 57 collegiumot tartott heti 197 órában.

A tantárgyak és az előadások ily rendkívüli növekedése

minden gondolkozó előtt a quadriennium behozatalát tenné szükségessé, ha már fenn nem állana, a minthogy hasonló okból Poroszországban is mindig erősebben követelik a tanidőnek négy évre kiterjesztését. Ausztriában a quadriennium leszállítására még csak nem is gondolnak, hazánkban pedig még a jogakadémiák kurzusát is négy évre hosszabbították.

Nem csoda, ha a ministeri tervezetnek ez a két pontja találkozik legnagyobb aggodalommal a szakkörökben. Előttünk áll az a tömören kidolgozott jelentés, melyet a budapesti tudományegyetem jogi facultása a vallás- és közoktatásügyi ministerhez fölterjeszteni határozott. Lesz még alkalmunk alább rámutatni, mikben nem érthetünk egyet a vélemény conclusióival, mely minden reformot már eleve kereken visszautasít az egyetemi oktatás fennálló rendszerével szemben. Abban azonban kénytelenek vagyunk igazat adni a memorandumnak, hogy hiába keresünk megállható okot arra, hogy midőn a tudomány köre mindjobban terjed és a törvénytervezet az államvizsgát is az összes jog- és államtudományokra akarja kiterjeszteni; midőn a kormány még kevés évvel ezelőtt a quadrienniumot annyira szükségesnek látta, hogy még a jogakadémiákon is behozta: miért álljon most a reform az ötven év előtti állapot restaurálásában? Mikor az orvos öt évet, a theologus, a bölcész, a technikus négy évet tölt a főiskolán, akkor épen a jogász az, ki beérheti hét félévvel?

A joghallgatók száma a nélkül is rohamosan emelkedik. Budapesten 1880/81-ben 1455, 1894/95-ben 2498, 1897/98-ban 3465 joghallgató iratkozott be az első félévre; számuk tehát tizenhat év alatt több mint megkétszereződött (100:238). Végzetes lenne, ha csak az eddigi arányban is tódulna a fiatalság a jogi karba; pedig a gymnasiumok folytonos szaporodása mellett a létszámemelkedés évről-évre elmaradhatatlan. Hátha még a tanfolyami megrövidítésével is könnyítjük e pályát a hivatlanok előtt. Özönével fog nőni a száma nem a tudományt, hanem a mielőbbi átiskolázást keresőknek és romlani ez esetben a hallgatóság.

Erthető kifogásokat támaszt a jogi facultás a törvénytervezet azon további intézkedése ellen is, melynél fogva a tanfolyam hét félévre való reductiója következtében az alapvizsgát is a harmadik félévre helyezi át s az eddigi két alapvizsga helyett csak egyet ír elő. Vajjon elegendő-e e három

félév, hogy a tanuló a tervbe vett vizsgálat tárgyait megtanulhassa, ideszámítva a jogtörténeten kívül az egész római jogot a pandectákkal s az egyházjogot? Igaz, hogy a mostani rendszer sem sokkal jobb, mert ez a két alapvizsga közül az elsőnek letételét plane az első év végén vagy a második kezdetén írja elő; de a tervezet ezt az időt csak félévvel nyújtja meg s azzal szemben mindkét alapvizsga tárgyait egyesíti.

Ha már most a kötelező gyakorlatok és colloquiumok elrendelését vesszük szemügyre, melyeket a javaslat olykép contemplál, hogy azok sikeres kiállása nélkül senki vizsgára se legyen bocsátható, önként fölmerül a kérdés, miként valósítható ez meg a jogi kar jelenlegi tömeges elárasztása mellett? Ezt a bökkenőt a javaslat készítői is érezték s azért ily kötelező colloquiumok és gyakorlatok tartására adjunctusok alkalmazását vették kilátásba. Nem alaptalan azonban az az aggodalom, hogy ily rendszer mellett az ifjúságnak a tanárokkal szemben való szellemi kapcsolata lazul meg s a hallgatók inkább a vizsgázó functióval megbízott adjunctusok felfogására lesznek utalva.

Azonkívül az egyetemek túlsufaltsága, fájdalom, nem is csak localis baj, de legalább a jogi szakon egy egészségtelen iránynak is symptomája s a szellemi és tisztviselői proletariátus növekvő terjeszkedésének legfőbb oka. És ha így van, akkor lehet-e a bajon segíteni azzal, ha még jobban megkönnyítjük a jogi facultások elárasztását a tanidő megrövidítése s a tanulmányok és a vizsgák színvonalának szándékos alásüllyesztése és decentralisatioja által? Nyílt felbátorítása ez egy szerencsétlen társadalmi politikának, mely a nemzet szellemi erőit egyoldalúan értékesíti, azok egyenletes megosztásának nem bír elegendő tért teremteni. Igaz, hogy e jelenségek sok részben a középiskolai kérdésre vezethetők vissza s annak keretében követelnek megoldást, mert a gymnasiumok azon túlságba menő dédelgetéséből származnak más középiskoláink fölött, melyek folytán azok nem képesek tanítványaik egy holt ballasztjától megszabadulni, a kiket nem a tehetőség és hivatottság, hanem az intézetek privilegizált nimbusa tart meg azok kötelékében. De meg vagyunk győződve, hogy ha egyfelől a jogi oktatás bifurcatioja nem az egyetem keretében, hanem azon kívül álló felsőbb állami intézetekben, p. o. egy politikai szabad lyceumban nyerne megoldást, s másfelől például a reáliskolák végzettjeinek fölvétele csakis ily felsőbb intézetekre kor-

látoztatnék, azonnal helyreállna a helyes arány a jogi és philosophiai kar frequentíája közt, az egyetem szigorú jellege megmaradna óva, a nélkül, hogy a felsőbb képzésre szorulóknak nagy tömege elől elzáratnék az önművelődés útja, mert ily intézet természetes levezető csatornáját képeznék az ifjúság rövidebb és gyakorlatibb szakképzést igénylő elemeinek.

Nem mernénk ugyanis oly messze menni, mint p. o. Böckh és Grimm, kik az egyetemre lépés teljes szabadságát hangoztatták Németországban, úgy, a mint az a jelen század elejéig tényleg fennállott, sőt itt-ott még ma is fennáll. Elvileg védelmezhető ugyan a szabad egyetem intézménye is, sőt concedáljuk, hogy az volna igazi kifejezője az egyetem szorosan vett tudományos hivatásának a nemzeti műveltség öntudatos terjesztésében, nemzedékekről nemzedékekre halmozott szellemi kincsei megőrzésében és gyarapításában. De mégsem kívánható, hogy a míg az állam az egyetemet saját közegei célirányos kiképzésére is egyedüli eszközének tekint, addig lemondjon érdekei ez irányban való érvényesítéséről is. Csakhogy nem szabad feledni, hogy a mai rendszer mégis csak egy compromissum eredménye a tudomány abszolút és az állam realis szempontjai közt, melyekből ugyanazon egy dolgot tekintik. Azért az egyetem lényegében és rendeltetésében mindenekelőtt tudományos intézmény marad, az államvizsga pedig tulajdonképen természete szerint csak külső államvizsga és nem academiai institutio, tehát az egyetemre becsátás feltételei sem viszonyíthatók jogosan ezen államvizsga színvonalához.

Másképp áll azonban a gyakorlati élet szempontjából nézve a kérdés. Az egyetemi tanulmányok minden korlátjai lerombolásával csaknem bizonyos, hogy oly tömeg lepne el az egyetemet, melyet nem annyira az ismeretek szerzésének nemes becsvágya, mint inkább az akadémiái élet szabadsága és kiváltsága csábítanak oda. Ez tökéletesen felbontaná a fegyelem minden kötelékeit, erősen leszállítaná a hallgatók átlagos műveltségének színvonalát s így kockáztatná az egyetemi oktatás eredményességét s végre semmivé tenné az állam minden befolyását a felsőbb oktatás irányítására, a magasabb tudományos képzésre.

De ha ép ezért nem lehetnénk is barátai a gyökeres egyetemi reformnak, ez nem teszi azt, hogy a felsőbb oktatási rendszer reorganisatióját ne tartanók szükségesnek, részint új típusu

főiskolák felállításával, részint a meglevő középiskolák legtöbbje számára ily intézetekre való képesítés megadásával végbizonyítványaik alapján, a mi természetesen csak azoknak bizonyos összhangzatba hozatala mellett volna elérhető. A porosz cultusminister által összehívott ankett már 1849-ben kimondta a reáliskolát végzeteknek az egyetem philosophiai facultására való bocsátása szükségességét minden pótvizsga nélkül, de nehéz volna átlátni, hogy bizonyos állami hivatalokra is miért ne szolgálhatna előkészítő gyanánt a reáliskola? Nincsenek-e oly állami functiók, melyek túlnyomólag gyakorlati foglalkozással járnak? Mi több, a legtöbb állásban a gyakorlati és a tudományos elem ma már olyannyira össze van fonódva, hogy alig volna a kettő között szigorú határ kivonható. Tiszta babonáság, hogy igazi tudományosság csak gymnasiumon és egyetemen szerezhető. A tudományt is lehet iparszerűleg üzni s ki tagadhatná, hogy nem egy katonatiszt vagy építész működése tudományosság tekintetében is ép oly magasan áll, mint akármelyik egyetemi tanáré?

A felsőbb oktatásban való részesedés föltételei kiterjesztésének igazolását azonban főleg abban az elvitázhatatlan igazságban látjuk, hogy mindenkinek joga van az elméje kiművelésére szolgáló eszközöket megszerezni és senkit sem zárhatunk el a tanulmányi rendszer hierarchikus kiépítésével azoktól az ismeretektől, melyek lelkének szüksége van. Saját veszélyére teszi, a ki elégséges előkészület nélkül lép a tudomány szentelt csarnokaiba, de maga a tudomány nincs hivatva elébe korlátokat emelni. Mihelyt elég tudományosan, elég szakszerűen kezeli tárgyát, ez maga elég, hogy visszariaszsa a hivatatlan elemeket az előadások látogatásától.

E tétel elismerése mellett bizonyít az is, hogy tényleg ma már sok helyütt számol az egyetemi élet is a műveltség általánosításának ilynemű igényeivel s mindinkább kilép eddigi zárkózottságából. A sokfelé divatos nyilvános felolvasásoknál egyes tudományszakok illetékes képviselői, nem törődve a hallgatóság előképzettsége egyöntetűségével, az általános művelődés terjesztésének hoznak áldozatot. Különösen a német egyetemek professorait nem érheti vád, hogy a nagy közönség önképzési ösztöneit is kitelhetőleg ne törekednének bizonyos korlátok közt kielégíteni s hogy megvetőleg hátat fordítanak a kor ez iránti egyre növekvő igényeinek.

Mindamellett nagy kérdés, vajjon az egyetemi tanulmányok teljes szabaddá tétele a mai viszonyok közt járhatna-e a kívánt eredménnyel? Középiskoláink jelenlegi állapota mellett alig, sőt teljes bizonyossággal mondhatnók, hogy nem. A meddig gymnasiumainkban a tananyag és az oktatás szelleme a concentratio jelszava mellett hova-tovább mind kizárólagosabban philológiai jellegű lesz s mind kevesebb érzéket mutat a matematikai és természettudományi szakok intenzívebb felkarolására, a meddig az ókori nyelvek formaképző ereje túlbecsülésével az oktatás súlypontja mindjobban ezekre esik, egyéb tanulmányok háttérbe szorításával. — addig igazi humanistikus, igazán egységes műveltség nem képzelhető; addig a felsőbb oktatásnak mindig kétféle emberanyaggal kellend megbirkóznia. Egygyel, a mely a nyugati cultura iránti kifejtett történeti érzékkel felruházva, cultura e páratlan forrásaira visszamenőleg, ideális, magasabb rendű örömöket képes magának szerezni ugyan, de hiányozni fog benne a környező élet, a való természet iránti fogékonyság s másikkal, a melynek megvan a maga friss és modern ösztöne s képes is az ismereteknek ezzel kapcsolatos világát felfogni magába és élvezni, de viszont hiányozni fog benne az emberi nem történeti kifejlődése, ezeréves solidaritása iránti érzék, melyet csak az ókor classikai világából sajátíthat el.

Azt kell hinnünk végre is, hogy az egyetemek egymagokban, a multból ránk származott intézményeikkel, autonomiájukkal, tanszabadságukkal többé nem is elégitik ki a könnyű és alkalmazkodó jelen kort. A facultásokra való felosztást, az egyetemi tanulmányokra való előképesítést mind túlélteknek kell fölismerünk; sőt még magában a tanítás módszerében is mély szakadást vagyunk kénytelenek látni a tulajdonképeni előadások és az inkább gyakorlati igényekkel számoló semináriumi képzés közt. Másrészt a modern állam természetes törekvése az összes közoktatásügyet jóformán közigazgatási organumná tenni, annak a napoleoni eszmének megfelelőleg, mely az egész nyilvános oktatást egy kézben egyesítette s a „Grand-maitre de l'université”-nek (a közoktatásügyi minister ma is érvényes czíme) csaknem despotikus hatalmat adott kezébe, holott a tulajdonképeni tanárt a tanulmányok vezetésére való minden befolyástól megfosztva, egyszerű „donneur de leçons” hatáskörére szorította.

Nagy jelentőségű controversiák ezek, melyek a legnagyobb

mértékben követelik a publicistika figyelmét a jogtanítás czélbavett módosítása iránt. Helyrehozhatlan kár volna, ha nagy és kockázatos reformok a nélkül lépnének életbe, hogy az arra hivatott szélesebb körök részéről is megvitatást nyernének. Nézetünk szerint mindezen égető kérdései az egyetemi oktatásnak, legezlszerűbben a létesítendő harmadik egyetem felállításával kapcsolatban lettek volna megoldandók! De ha a tervezet be nem volt czélja ép a harmadik egyetem kérdésének bizonytalan időre való elodázása, akkor itt az ideje, hogy legalább a felső oktatás oly szerveinek létesítését sürgessük, melyeknek *tökéletes állami jellege* mellett egyidejűleg megvalósulhat a ministeri tervezetnek lényeges czélja: az egyetemi tanulmányi rendszer föl szabadítása eddigi nyűgei alól, a pályaválasztás szabadabbá tétele s a gyakorlati pályákra való előkészítés megkönnyítése.

Mindezt az egyetemi oktatás kereteiben várni túlságos optimismus volna, mert hiszen részben ellentmondó tartalmuk miatt eredménynyel nem is kecsegtethetnének, részben éppen legsajátosabb jellegéből vetköztetnék ki az egyetemet. De nem is szükséges ez, mert egyetemes szellemi culturánk mai átmeneti állapotában, melynek típusát a tudományos eccecticismus legszélsőbb irányzatai szolgáltatják — közoktatásunk organisatiójánál ép úgy helye van az egyetemi képzésnek, mint az akadémiai rendszernek, ép úgy a tudományos, mint a gyakorlati oktatásnak. De a kettőből egyet gyúrni, összezavarni az ellentétes törekvések különböző jelszavait az alatt az ürügy alatt, hogy minden érdek kielégítették, előttünk legalább is problematikusnak látszik.

A nemzeti cultura jövőjét biztosító nagy és mélyreható intézmények életrevalóságát csak hosszú idők próbája mutathatja ki. Ez parancsolja annak eszközei fejlesztésében a legóvatosabb conservatismus szem előtt tartását. Kockázatos kísérleteknek sehol sincs kevésbé helyök, mint a közoktatási politika mezején, mert azok mélyen megrendíthetik a társadalmi művelődés létező alapjait a nélkül, hogy helyükbe jót és czélszerűt állítanak. A megfontolt haladás érdeke ép azért kizárja itt a rohamos és felforgató reformok erőszakos forcírozását, főkép kizárja pedig ott, a hol a szellemi élet emeltyűi mozgásba hozását szolgáló erők magasabb rendű forrásainak eredete tisztázandó, a hol az oktatás közjogi jellege követel precís megállapítást és beleillesztést az

állami jogrendbe. Itt a teljes és korlátlan egyéni szabadság álláspontja s az állam statutorius joga közt mint egy századok által szentesített autonóm intézmény, melynek tradíciói gondolkodásunkkal egybeforrtak — áll a tudományos oktatás egyetemi szervezete s ebben a szervezetben a tudomány eszméinek nemcsak belső tartalma, de egyúttal külső ereje, hogy úgy mondjuk, a *tudomány joga* nyer kifejezést. Ez a jog nem az állam politikai konstruálásából vezeti le létét; legfeljebb elismertetését követelhette attól; magában azonban önálló s a közhatalom szervének minden más materiális factorával egyenértékű szellemi factor. A középkor — tudjuk — nem fejtette ki még az állam azon fogalmát, mely mint a polgári élet összes viszonyai organikus egységének spontán megnyilatkozása jelentkezik mai felfogásunk előtt. Az egyház és állam akkori harcában épen azért az egyház közművelődési hivatása az individualismus szabadságát jelentette a pusztán csak nyers erőn épült uralmi szervezetekkel szemben, a vallásos hit közösségére alapított szabad társulás önként választott formájában.

Az állam és egyház között megvivott eme százados culturharcz historiai betetőzése az egyetem, melyben nagy történeti irányzatok kibékülése nyerte megpecsételését. Chartája volt ez a hosszú századok küzdő eszmeáramlatainak, mely biztosította a szellemi haladás szabadságát s annak hivatalos örvévé avatta fel a facultásokat. Így alakult ki mai culturánk egész typusa és erkölcsi fundamentuma. Milyen anachronismus lenne most megint darabokra tagolni a tudás módszerének annyi küzdelemmel kivivott egységét, egy testté forrott medreit, a mikor az állam többé nem kizáró fogalma az egyesek tökéletesedési ösztöneinek, hanem hatványra emelt összfoglalata és végrehajtó szerve s a mikor az egyházak culturális hivatása önként, természetes fejlődés útján hárult át reá. Mi volt az egyház történeti missiója, mikor a középkor társadalmi felbomlásában a művelődés kapcsaival fogta körül az igazság eszménye után sovárgó lelkeket? Az emberi civilisatio szellemi egységének fentartása és átszármaztatása az egymást követő nemzedékekre. És mi az állam történeti hivatása ma, a sectarianismus széthúzó törekvései közt? Nem-e ugyanaz a szerep, mely a középkorban az egyházat illette — megtalálni a népek életének összefutó szálaait a tudomány egyetemlegességében, a felvilágosodás eszméi solidaritásában? Ez az

egyetemlegesség, ez az *universalitás* az, a mit az egyetemnek már a neve is kifejez. Csak a polgárosulásban nyilvánuló szellemi erők vezetésének súlypontja helyeződött át idők folyamán az egyházzól az államra, ugyanakkor, mikor az előbbinek létköre megszűnik s a valláserkölesi élet intenzívebb ápolására korlátozódott. A katholicismus egyháza a nemzetközi jogrend, az emberi nem közössége tudatának azon hiányzó szerveit pótolta, melyeket a középkori állam még nem bírt kifejteni magából. Ez magyarázta meg akkor az egyház vezérszerepét az elmék megtermékenyítése munkájában, az értelmi képzés eszközei terjesztésében. Ma az állami élet hatalmas berendezkedése nem zárkózik el többé a népek solidaritása eszméitől; külön organumai vannak az intellectualis élet mozgalmait megfigyeléséhez, a társadalom legmélyén működő rugók fölismeréséhez. Senki a társadalmi cultura nagy munkáját nálánál jobban nem teljesítheti, a minden előítéletektől ment szellemi függetlenség teljesebb garanciáival nem rendelkezhetik. Igaz, hogy ennek a missiójának az állam csak úgy felelhet meg, ha egy magasabb önczél eszméje inspirálja s kibontakozik az utilitarius theoriák szűk sablonjaiból. De minél több anyagi jogot ragad magához más autonóm szervektől s minél több erkölcsi terhet ró azokra kulturális téren, annál jobban bebizonyítja, hogy feladatai igazi megoldására képtelen s bebizonyítja, hogy az egyházpolitika jelszava alatt vívott harcokban az egyház és állam spirituális létkörének dogmatikus elhatárolása csak az első lépés volt, mely logikailag vonja maga után előbb a kulturális, majd utóbb a faji és nemzetiségi demarcatiót is.

Összintén szólva, ha a között kellene választani, hogy a felső oktatás egész tereumán egyenlő jogon osztozzanak a protestáns felekezetek egyfelől az állammal, másfelől a katholicus egyház nagy hatalmi súlyával, anyagi eszközei gazdagságával, vagy pedig egyformán mondjanak le minden aspirációjukról, mely felsőbb tanintézeteik részére az oktatás állami jellegével való parificatiót követeli s egyformán ismerjék el az állam eminens jogát, hogy túlsúlyát a felsőbb oktatás terén biztosítsa — pillanatnyi okot sem látnánk a habozásra, hogy ne ez utóbbi módozatnak adjunk előnyt még a protestantismus jól felfogott érdekéből is. Ismerünk kiváló protestáns tanügyi férfiakat, kik alapjában meg vannak győződve, hogy a felekezeti jogakadémiák rendszere önmagát túlélte s azok teljes államosítása

eszméjétől sem idegenkednek, ha a protestáns tanügy a közép-oktatás intézményeiben nyerne megfelelő compensatiót s theologiai facultást az egyetemen. Mert itt, és csakis itt, az oktatás alsó- és közép-tagozataiban nyílik a protestáns szellemi képzés igazi tere; itt fejtheti ki áldásos működését minden irányban azzal a közvetlen hatással, mely az értelem-, szív és jellemfejlesztés munkáját, a család és társadalom mindennapi érintkezésében teszi gyümölcsözővé s mintegy eleven közegévé azok erkölcsi meg-nemesülésének. Soha semmi felső oktatás nem pótolhatja a növendék lelki- és gondolatvilágának azt a megtermékenyítést, melyet a protestáns középoktatás intézményei nyújthatnak. A protestantismus őseréje itt buzog föl igazi tartalmasságában, itt veti meg legszilárdabb alapjait nemzeti közéletünk újjáépítése művének, történeti és állami hivatása betetőzésének. Nem a felekezetek hatalmi és culturalis állásának rideg és merev elkülönzése, de részeltetésük az egységes cultura megteremtése feladatában az elveikben rejtőző igazságok arányában, ez az a jelszó, mely a magyar culturpolitika törekvései előtt kell, hogy lebegjen.

Már pedig a felsőbb oktatás köre, mint propagatorius eszköz, ép oly idegen fog maradni mindig a protestáns felfogástól, mint a milyen alkalmas a katolikus tudományosság traditióban rejlő elemek fölszívására, ennek theoretikus és általánosító niségénél fogva. Viszont az erkölcsi képzés, az élet gyakorlati szelleme s az önálló cselekvőség rugói felköltése szempontjából a protestáns középiskolai neveléssel nem versenyezhet sem az állami, sem a felekezeti képzés más expediense. Ezzel meg van adva mindkét egyház kulturhatásának természetes határa, eszméi előbbrevitelének rendelkezésére álló eszköze. De míg a katolikus tudományosság holt tudományosság ma, melynek szórványos fölszívárgásait nyom nélkül nyeli magába a jelenkori civilisatio egységes és hatalmas árama, addig életre galvanizálásának bizonyára leg-eredményesebb módja volna hivatalosan elismert factorrá emelni a tudományos képzés terén.

Mert ne hunyjunk szemet egy másik fontos jelenség előtt se. A protestáns közoktatás tartalmilag indifferensül viszonylik a tudomány és cultura nagy kérdéseivel szemben. Tanügyi törekvései csak egy törvényesen megpecsételt és kétoldalulag elismert államjogi viszony folyamányát képezik, melynek vérrel irt forrása a lelkiismeret függetlensége és a gondolat szabadsága, célja

pedig az ember erkölcsi és autonóm személyisége védelme a tekintélyi elv előítéletei és ballhite ellen. A protestáns tanügy alaprincipiuma tehát az oktatás szabadsága, tisztán csak garantális és közjogi viszonyulataiban az államhatalommal szemben. Vajjon ezt jelentik-e a katolicizmus kultúrtörekvései is és nem többet? Vajjon ott is csak az oktatás *közegei* s nem egyszerűen annak *mikéntje* alkotják a controversia tárgyát? Bizonyára nem. A katolicizmus rendszere organikusan van hozzánőve a tudományos haladás sorsához, s attól el nem választható. Érdeke nemcsak az emberi művelődés általános kiinduló pontjait öleli fel erkölcsi lényünkre való vonatkozásában, hanem annak konkrét lényeges céljait is eszmei tartalmuk szerint.

Csak a szabad tudomány eszménye, mely nincs alárendelve felekezeti versengésnek, elégíthet ki mélyebb szükségleteket. Ebben az irányban azonban a protestáns öntudat álláspontja, mely a hit és tudás körei közt nem épít fel mesterséges ellentéteket — merőben negatív szempontokra koncentrálódik. Megoltalmazni a tudomány nemes világát az egyoldalú világnézetek elhomályosító tendenciáitól, védelmezni a szabad kutatás módszerét a szellemi censura minden beavatkozása, a megcsontosodott nézetek merev stabilitása ellen, s a kritika friss szellőjével üdíteni fel a tudományos dogmatizmus dohos kamráit — mi egyéb lehet a protestáns szellemi törekvések végezélya? De ez a cél rajta kívül esik, mert ez a cél a tudomány öncézlya, s ha nem így volna, úgy épen a protestantizmus eszméjében rejlő változás és fejlődés principiuma hozná magával, hogy esetleg ellenkezően is lehetne. Így támadhatnának, mint a hogy támadtak is annyiszor, a protestáns szabadelvűség örve alatt a legreactionariusabb irányzatok. De az igazi protestantizmus lényege nem az, hogy a katolicizmus egyetemességi világelvével szemben egy megfordított egyetemességi elvet szegessen, mely a „philosophia est ancilla theologiae” régi jelszavát protestáns értelemben támaszsa fel újra, hanem hogy emberi természetünk benső eredetére vezesse vissza rendeltetésünk titkát s erkölcsi lényünk világánál oldja meg az igazság problémáit.

Bármily abstractaknak látszódnak is e fejtegetések, ki tagadhatja azoknak szoros összefüggését a tervezett tanulmányi reform mélyebb indokai átértésével? Nem efemer újítások ezek, hanem az állam és egyház viszonya, az egyházak közművelődési

hivatása, a tudomány jövője legmagasabb kérdéseit fogják át. Arról van szó, hogy felsőbb tanintézetekben az állami oktatás felsőbbsege — annak összes garantiáival együtt — ne csak a protestáns tudományos szakképzéssel, de a katolikus felsőbb oktatással szemben is véglegesen elejtessék; arról van szó, hogy a protestáns kulturédekek merőben *névtelen* előnyeiért — mert hisz kimutattuk, hogy ez érdekek a tudományos oktatás terén az államéitól nem divergálhatnak — a felsőbb oktatás katolikus szervezetének adandó nagy és végzetes concessio követeltessek cserébe. Akármilyen szerényen hangzó jelszavakba van is bujtatva a tervezetben az eszmék ez éles harcza, akármily igénytelenül látszik is törpülni a kötelező doctoratus eltörlése s az egységes államvizsgálati minősítés jogának a felekezeti jogakadémiákra való kiterjesztése formájában, azért a reform mégis közoktatási rendszerünk gerinczét érinti s organikus alapjait bontja meg.

Ne ejtsen csalódásba az, a magyar protestantismus történeti hagyományai szempontjából tetszetősnek látszó argumentum, hogy hiszen a türelmetlen katolikus Mária Terézia volt az, a kinek fáradozásai nálunk az állami közoktatás alapját megteremtették s az ő kezdeményére vert gyökeret az az elv is, hogy különösen a felsőbb oktatás az állam hatáskörébe tartozik. Ép oly kevés súly tulajdonítható ma már annak, hogy az 1855-iki concordatum alapján álló alkotmányellenes Thun-kormány is féltékenyen őrizte az állam hatalmát a felső oktatás dolgában. Akkor mindkét esetben a felekezeti állam állott szemben az elnyomott protestantizmussal, a bécsi centralisatio az alkotmány sánczai mögé menekült nemzeti szellemmel. Ma a viszonyok mások; ma a felekezeten kívüli és önálló magyar állam a legerősebb bátyja a modern haladás és felvilágosodás gondolatának.

Conclusióink azonban ezek után nemcsak messzebb mennek, de sokban el is térnek a budapesti egyetem jogi és államtudományi kara véleményétől. Föltétlen hívei vagyunk a *külső államvizsgálati rendszernek, de csak úgy, ha speciális állami felsőbb tanintézeteket állítunk fel, melyek az államszolgálat egyes ágaira való gyakorlatiasabb irányú képzés góczai lehetnének (Ecole libre)*. E mellett az egyetemek megmaradhatnak lényegük szerint tudományos intézeteknek, azzal a minősítéssel, melyet ma a kötelező doctoratus nyújt, s a melyre akkor természetesen semmi szükség

nem volna többé jelen alakjában, hanem tisztán tudományos fokozattá volna átalakítható. Az egységes jog- és államvizsga követelményeivel is számolnánk így, mert a bifurcatio nem az egyetem keretében, hanem rajta kívül, sőt már a középiskolai oktatás bizonyos tagozataiban volna végrehajtható. Szigorúan megóvnók ezzel az egyetem hagyományos jellegét, magas tudományos nimbusát, ellenben megkönnyítenők a gyakorlati életpályákhoz való juthatás föltételeit az állami és helyhatósági adminisztráció alsóbb fokozatain, melyek nem követelik meg a qualificatio oly mértékét, a minőt csak az egyetem nyújthat. Minden képtelenség közt a legabszurdabb képtelenség az a minősítési rendszer, a mely ma a tisztviselői hierarchia legalsóbb polcától fel a legmagasabbakig egyenlő képzettség bizonyítékát kívánja meg.

Mai minősítési rendszerünk nagy egyoldalúsága, hogy az egyszer megszerzett qualificatio elég alapot nyújt a legnagyobb előmenetelre is, a nélkül, hogy a fokozatos qualificatio elve megfelelő érvényesülést találna a nagyobb állami és közfunctionáriusi hatáskörök betöltésénél. Az elméleti képesítés egységes és általános módja azt eredményezi, hogy minél nagyobb feladatokat, minél tágabb cselekvésköröket nyit a közpálya embere elé emelkedése, azon távolság és elméleti készülsége ép oly progresszív csökken az idő arányában, mely diplomája megszerzésétől elválasztja. Legalább igen csekély kivétellel ez az általános szabály; legfőlebb a gyakorlati ügyesség, egyes speciális szakmákban való különösebb jártasság, mellékesen szerzett érdemek és összeköttetések azok a tényezők, melyek gyorsabb előmenetelét megszabják. A fokozatos minősítés rendszere ellenben lehetővé tenné, hogy a gyakorlat embere ne tekintse tanulmányait befejezettnek egy vizsgálati akadályverseny lerázásával, hanem polgári pályájára magával vigye elméje továbbképzése, ismeretei folytonos és rendszeres gyarapítása nemes becsvágyát s attól lássa függővé téve megérdemelt előmenetelét.

Tudjuk, hogy Angliában is az 1870. június 4-iki rendelet két osztályba sorozta a közhivatalnokokat s mindegyikre külön pályázatot és vizsgát állapított meg. Az első, magasabb tisztségek elérhetése nagyobb qualificatiohoz lett kötve, a másodrangúaknál meglegedtek egyszerűbb vizsgálattal. Az előléptetések nem a szolgálatidő, hanem érdem szerint (upon merit, non according seniority) szoktak történni, s még oly hivataloknál is, melyeknek

betöltésénél nem az „open competition“, hanem az illetékes többség kinevezése a döntő, meg szokták tenni, hogy az oxfordi vagy a cambridgei egyetemi tanári karától kérnek alkalmas jelöltet.

Ez a rendszer teszi lehetővé azt, hogy Angliában a nagyobb és jobb munka igényével sikerül korlátozni az ajánlkozók számát s ezzel együtt emelni a fizetéseket, a mi a közhivatalok száma szaporításának s így a burocratia túltengésének is leghatalmasabb gátja. És mit kívánnak egy diplomaiai vizsgánál például? Helyesírás, valami jó latin auctor fordítása, a számtan négy elemi mivelete és a tizedes törtek, Euklides első könyve és földrajz. Természetesen ehhez járul még a folyékony francia és német társalgás és francia levelezés, továbbá angol alkotmánytörténet, Európa és az Egyesült-Államok politikai története 1815-től 1860-ig, a főbb nemzetközi szerződésekkel, nemzetgazdaságtan, Smith Ádám és Mill. Föddolog azonban, hogy a jelölt értelmességének a vizsga folyamán különös jeleit adja az által, hogy előtte egyszer-kétszer elolvasott czikk lényeges pontjait gyorsan fogja föl.

Épen ilyen a consuli pályára képesítő vizsga is. Angol fogalmazás, francia írás és beszéd, azon kikötőhely nyelvének ismerete, hol a jelölt székelni fog, tehát német, spanyol, portugál, olasz vagy orosz; tengeri és kereskedelmi jog és számtan. Az indiai kormányzati hivatalok betöltésénél a mellett a személyes érintkezés is döntő.

Ilyen egyszerű és józan az angol államvizsgai rendszer. Ámde nyilvánvaló, hogy ez nálunk csak az egyetemi és akadémiai képzés különböző elvekre alapított párhuzamos organisatiójával érhető el, mely az elméleti és gyakorlati oktatás szélsőségeit nem egy intézet keretében akarja egyesíteni, hanem az élet viszonyai által követelt fokozatosság szempontjainak megfelelőleg rendeli egymás alá. Az egyetemi képzés fölényét itt is biztosíthatja az akadémiai készség alapján követelt pótvizsga, mely egyúttal az itt nyert, túlnyomólag gyakorlati politikai előképzést főleg a jog elméleti studiumaival egészítené ki a tanfolyam-hallgatás kötelezettsége nélkül. Ezzel, úgy hiszszük, megvalósulna mindaz a cél, melyet a ministeri tervezet szerintünk is igen helyesen tűzött maga elé, habár nem a megfelelő eszközökkel igyekezett elérni.

Megvalósulna a gyakorlatias irányú képzés lehetősége a nélkül, hogy az egyetem szoros hivatásán, mely a tudományos

eszmények minden mellékérdek nélküli ápolásában áll, csorba esnék. Megvalósulna az egyetem hallgatósága színvonalának emelése, szemben a könnyebb átiskolázást keresőkkel, a nélkül, hogy a túlnyomóan felekezeti irányú képzés veszélyeit oktanul felidéznök. Új és egészségesebb alapokra lenne fektethető a köz-tisztviselői minősítés mai rendszere s az államszolgálat ellátásában a tehetség és igazi érdem az eddiginél fokozottabb mértékben lelné meg a maga helyét. Föntartható volna a doctoratus minősítő jellege is a nélkül, hogy tudományos értékéből vesztené s a vizsgálati rendszer ily szélesben concipiait keretei közt nem volna szükséges, hogy az összes vizsgákra való előkészületek az ifjú életének egyetlen és pedig kezdő szakára essenek, a mit a szolgálati létra nem is követel meg, a mi ellenben a szellemi túlterheléssel járó reactiót, a tanulmányokban való lassankénti visszaesést, a további önképzés elhanyagolását okvetlen maga után vonja ma, mert az egyetemi pályáját befejezett s diplomáját kézhez kapott ifjú hozzászokik ahhoz a gondolathoz, hogy mindent egyszerre megszerzett, a mi előmeneteléhez szükséges, fáradozásai véget értek s nincs többé egyéb feladata, mint küzdelmei jutalmát gondtalanul élvezni.

És végül nem a legkisebb eredmény gyanánt remélhetnök mindezek alapján az egyetemi hallgatóság közt mindjobban terjedő proletariatus szomorú okai megszűnését is épen azáltal, hogy az élet viszontagságaival szemben kedvezőtlenebb helyzetben levő ifjak gyorsabb és könnyebb módon juthatnának bizonyos posztio-hoz, a nélkül, hogy tanulmányaik kényszerű megszakítása végzetes kihatással lenne sorsuk egész jövőndő alakulására, mint ez az egyetemi tanulmányi rendszer mellett mindennap előfordul.

A felsőbb oktatás mai zárt rendszerének ily kiegészítése azonban hivatva van a szabad egyetem intézményében rejlő gondolat nagy előnyeit is megtestesíteni — legalább a lehetőség határáig, a midőn nemcsak megkönnyíti az átmenetet a középiskola bármely fajáról a magasabb tanfolyamokra, de — mint a párisi *Ecole libre* — egyesíti a szabad lyceum rendszerét a kötött vizsgálati rendszerrel. Ebben az értelemben egy ily intézet természetes betetőzése a szabad képzésnek is. Programja mindazokat az ismeretágakat magába öleli, melyektől egyetlen művelt polgár sem zárkozhatik el.

Ily tisztán állami jellegű politikai szakiskola vagy lyceum

felállítását, mely a szabadabb önképzés igényeivel is számol, előkészítőjeül szolgálhatna a jelenleg létező s a korszellem által már is túlszárnyalt felekezeti jogakadémiák *fokozatos megszüntetésének vagy állami bevonásának*, mivel szemben a felekezetek megfelelő kárpótlást találnának a középoktatás terén rájuk háruló feladatok körének kiszélesítésében s intenzívebb betöltésében; a protestáns felekezetek azonkívül papképző szerveik és theologiai karuk egyenjogú beillesztésében mindkét egyetem keretei közé.

Egy ily program, ismételjük, felölelné mindazokat a nagy kérdéseket, melyek a culturélet növekvő igényeihez mértén a felsőbb oktatás törvényhozási szabályozásában várnak megoldást. Állami politikai facultás létesítése három tancsoporttal, melyek egyike a közigazgatási szak ágait, másika a pénzügy és közgazdaságtan tárgyait, harmadika pedig a diplomatiái és consuli pályákra való kiképzés eszközeit egyesítené magában, alig is járna oly lényeges megterheléssel az államra nézve, mint a jogakadémiák elkerülhetetlenné válandó dotatiója. De ha igen is, ez nem volna szabad, hogy visszariaszson felsőbb oktatásügyünk problémái megoldásának attól a módozatától, mely hosszú időre egyedül nyújthatja az állandóság és az igazán organikus alkotás biztosítékait.

Nézzük például a többször említett „Ecole libre“-et, mely a legszerencsésebb conceptionnak tekinthető e téren. Ez a következő hivatásokra készít elő: 1. a diplomatiára (külügy-ministerium, követségek, consulátusok), 2. az államtanács másodfokú auditoratusára, 3. központi és helyhatósági (departementalis) kormányzatra, közigazgatási bíráskodásra, al-prefet-i állásra, a departementok fűtitkárságára, prefecturai tanácsosságra, 4. pénzügyigazgatási szakra, 5. államszámviteli pályára, 6. algiri, tuniszi és gyarmati adminisztrációra, 7. francziaországi, gyarmati és külföldi pénzügyi, ipar- és kereskedelmi vállalatoknál való alkalmazásra. Mindezekben az iskola önálló kezdeményező, vagy ellenőrző hatáskörű állásokra képez ki Franciaországban és a külföldön, a nagy ipari és pénzügyi vállalatok kereskedelmi vagy jogügyi szolgálati ágaiban, különösen azokban, melyek állami monopóliumon vagy concessión alapulnak, minők a bankok, biztosítási és bányavállalatok, vasúttársulatok, földhitelintézetek stb. (E vállalatok közül többen ingyenes alapítványi helyeknek is tulajdonosai az intézetben; így a francia bank öt alapítványi helynek, a

földhitelintézet kettőnek, az északi vasúttársaság háromnak.) Végre előkészít az iskola a tunisi és algiri közigazgatási functiókra, a keleti consuli állásokra s a magánvállalatoknak a távol tartományokban fennálló exposituráira.

Az 1894. nov. 20-iki rendelet 3-ik czikke ugyanis megszabja, hogy „azok, kik a külügyministeriumba kívánnak fölvetetni, igazolni tartoznak a jogi licentiatust, vagy a baccalaureatusi minősítés esetén azt, hogy akár tengerészeti, vagy csapattiszti kinevezéssel, akár az „Ecole des sciences politiques“ diplomájával bírnak. Újabb rendeletek és végzések hasonló minősítést állapítottak meg a *hirlapszerkesztők*, tengerészeti és gyarmatügyi ministeriumi alkalmazottak, a szajnai prefectura és az államasutak hivatalnokai számára. Az algiri főkormányzó 1892. évi márcz. 26-iki rendelete így hangzik: „Adjunctusokul nevezhetők ki a vegyes községek administratorai mellé, az „Ecole des sciences politiques“ diplomájával bíró jelöltek“. Továbbá a tunisi francia residens 1897. január 8-iki rendelete is a polgári számvevői tisztet azon külön szakiskolák növendékein kívül, a melyekben az arab nyelv s a mohammedán államok törvényhozása taníttatik, mint az élő keleti nyelvek iskolája, a gyarmati iskola — még az „Ecole de sciences politiques“ növendékeinek tartja fenn. Ugyanezek részt vehetnek az 1896. július 4. és szept. 14-iki rendelet szerint az annami, tonkini, cambodge-i gyarmati tisztviselői állásokra hirdetett pályázatokon is.

Semmi sem jellemzi az intézetbeli oktatás eredményességét úgy, mint az a tény, hogy a legutóbbi öt év alatt azon állami hivatalokra való pályázatok eredményei, melyekre az „Ecole“ képesítési joga kiterjed, következően alakultak: az államtanácsosi szolgálatban 19 elfogadott jelölt közül 18 végezte az intézetet. A pénzügyigazgatásnál minden kinevezett jelölt az intézet növendéke volt, ép úgy a számvevőszéknél is. A külügyministeriumi pályázatokon pedig 35 közül 32 végezte tanulmányait az „Ecole des sciences politiques“-on.

Szerencsésen különböztet meg magában az intézet, mint említettük már, tulajdonképeni növendékeket, a kik az összes tárgyra beiratkoztak és pusztán csak hallgatókat, a kik csak egy vagy több külön tantárgyra iratkoztak be. De egyiköknek sem kell sem fölvételi vizsgát tenni, sem egyetemi fokozatot kimutatni. Viszont aztán az iskola diplomájára csak a növendékek

tarthatnak igényt; bizonyos specialis előadásokat is csak ők vannak jogosítva hallgatni.

Maga az oktatás is tanfolyamokra és egyszerű *conférence*-okra oszlik. Amaz általánosabb, ez specialisabb és gyakorlatiasabb. De az intézmények és tények nem csupán tényleges állasuk szerint adatnak elő, hanem az előadó végig kíséri történeti fejlődésüket, összehasonlítja Franciaországot más idegen államokkal s általános vezéreszmékben tünteti föl az összehasonlító eredményeket.

Az oktatás anyaga két évi tanfolyamra van felosztva, de kiterjeszthető három évre is, hogy összeessék a jogi tanulmányokkal vagy alaposabb előkészítésre nyújtson módot.

Négy tancsoport van szervezve, tekintettel a külön szakképesítésre és pedig: 1. közigazgatási, 2. diplomatiái, 3. közgazdasági és pénzügyi, 4. közjogi és történettudományi szakcsoport. De e csoportokhoz csak azon növendékek vannak kötve, kik befejezett tanulmányaik után az iskola végdiplomájára aspirálnak. Az egész oktatás oly módon van tervezve, hogy kombinálható legyen a licentiatussal vagy jogi doctorátussal. Ennélfogva az első három tancsoportban a tanulmányok kerete nemcsak arra való tekintettel van megállapítva, hogy megfeleljen a pénzügyi, közigazgatási, államszámvevőszéki, diplomatiái és államtanácsi minősítés követelményeinek, hanem hogy a további igényeket is kielégítse s más állásokra is képesítsen, a melyekre a növendék esetleg reflectálna eredménytelen pályázat esetén. A negyedik csoport főleg oly ifjakkak van szánva, a kik csak szabad nevelésük kiegészítését óhajtják elérni, vagy a közügyek terén való szerepléshez kívánnak előkészületeket tenni.

Minden év végén részleges vizsga és az utolsó év végén általános vizsga tartatik a jelölt által szabadon választott tancsoport tárgyaiból s esetleg más tanfolyamok tárgyaiból is, melyeket a vizsgázó kijelöl. E vizsgák nem kötelezők, de sikeres letételök esetén erről diploma állítatik ki.

Végre megemlítendő, hogy a tanulmányaikat befejezett növendékek, valamint a harmadik év jelesebb növendékei számára munkálati csoportok és gyakorlati előadások vannak szervezve. Amazok oly kérdésekre vonatkozólag, melyek hosszabb kutatást, részletesebb kifejtést igényelnek s melyekről doctori értekezésekhez hasonló terjedelmesebb elaboratumokat készítenek a növendékek;

utóbbiak az életben előforduló gyakorlati kérdések rövid és gyors megoldását tűzik ki célul. Mindkét neme a gyakorlatoknak kölcsönösen kiegészíti egymást.

A novembertől júniusig terjedő s két semesterre szakított lefolyt évben az „Ecole libre“-en Franciaország tudományosságának legelőkelőbb nevei tartottak előadásokat, köztük Gaidoz, az „Ecole des hautes Etudes“-tól Ausztria-Magyarország ethnographiájáról, Sorel, a francia akadémia-tól Európa diplomatiai történetéről 1789-től 1818-ig, Leroy-Beaulieu az Institut-tól Európa főbb államai legutolsó húsz évi politikai történetéről, Charles Benoist az európai continens alkotmánytörténetéről, Funck Brentano adta elő a népjogot, Sturm René a pénzügyet, Cheysson a közgazdaságot, Levasseur, a College de France tanára, a kereskedelmi és statisztikai földrajzot. Előadásokat és felolvasásokat tartottak még: Romieu a vasúti törvényhozásról, Levy a bankügyről, Paulas a munkásügyről, Zolla az agrár kérdésről stb.

Szükségesnek véltük kissé részletesebben ismertetni az előttünk álló nagy kérdések alkalmából a párisi „Ecole des sciences politiques“ szervezetét, célját és irányát, melynek Franciaország újabb irodalma oly sokat köszönhet, fennállásának 28 éve óta. Az intézet magas színvonalon álló folyóirata, az „Annales de l'Ecole libre des sciences politiques“ tanuságot tehet azon előkelő tudományos szellemről, mely tagjai működését átlengi, s mely a francia elme legjobb erőit szolgáltatja a közügyek számára. Mindaz, a mi Franciaország dicsőségét képezi harmincz év óta a közpályán és a publicistikában, itt nyerte első impulzusát. Maga a beiratkozás és tandíj (300 frank az összes előadásokra, ideértve az angol és német nyelvi órákat s a 25,000 kötetből s mintegy 160 francia és külföldi lapból álló könyvtár használatát, 120 frank hetenkénti két, és 60 frank hetenkénti egy leczkéért, azonkívül 70 vagy 100 frank egy vagy két munkacsoportba való beiratkozásért) — oly mérsékelt, hogy teljesen biztosíthatja az intézetnek szegényebb hallgatók által való látogatottságát is.

Említettük, hogy egy ministeri rendelet újabban az újságírói minősítést is az „École“ bizonyítványához kötötte. És sajátságos, hogy Berlinben éppen most Wrede kezdeményére szintén komolyan foglalkoznak az újságíró-akadémia felállítása kérdésével, melynek részletes tervezete ép előttünk áll a berlini „Kritik“

július 15-iki számának közlése nyomán. Ha valahol, úgy kétségtelenül nálunk van égető szükség a sajtó munkásainak hivatásuk nemesebb és komolyabb eszményeivel való inspirálására. Az állam és társadalom egyetlen lehető védekezése ama láthatatlan és szervezetlen hatalom visszaélései ellen, melyet a capitalismus szolgálatában álló napisajtó képvisel ma — abban áll, ha kezében tartja a szellemi és erkölcsi képesítés mértékét s azoknak, kik a közvélemény tolnácsolására vállalkoznak vagy egyéni jelentőségüknél fogva annak irányítására törekednek hatni, általános készségük, magasabb becsvágyuk s felelősségérzetük fölött szintén a közérdek nevében a jogos bírálat ellenőrzői tisztét gyakorolja. Csak így előzhető meg a napisajtó független szervezete mellett, az ízlés és közérkölcsök tervszerű rontása, a felületes ítélet ezreket megmételtyező hatása s a tömegek alantasabb ösztöneinek az üzleti speculatio érdekében való kizsákmányolása. Csak így válhat a sajtó az államélet nagy kérdéseivel hivatás szerint foglalkozók szócsövévé s a szellemi haladás valóságos tényezőjévé. Ebből a szempontból egy önálló államtudományi facultás létesítése szerencsésen oldaná meg a hirlapírói akadémia régóta vajdudó kérdését is, ugyanakkor, mikor a jogi szakoktatás reformja elől elhárítaná a legnagyobb követ.

Ime, kifejtve a ministeri tervezet elleni kifogásainkat, nem maradtunk a pusztá negatio terén, hanem igyekeztünk megjelölni azt az irányt is, a melyben felsőbb közoktatásunk programja egészségesen lenne tovább fejleszthető. Az államtudományi képzés koncentrálásának eszméje a nélkül is mindenütt hódít ma. Lilleben csak nem rég szerveztek új államtudományi kart, a belga vizsgálati rend legutóbbi reformja meg pláne a trifurcatio elvéből indul ki. Ezek a jelek is meggyőzhetnek arról, hogy a tanulmányi rend egyszerűsítésére nem az egyetemi oktatás decompónálásában kell szükségkép keresni az archimedesi pontot, hanem a szakképzés egyes ágai önállósításában. Nálunk egy „Ecole libre“, vagy ehhez hasonló intézmény mindezekén túl még fontos közjogi vívmányt is jelentene: a magyar diplomatiiai képzés függetlenítését a bécsi keleti akadémiától, elismertetését legalább az oktatás terén önállóságunknak a gyakorlati diplomatiiai pályára való előkészítés irányában is.

De a politikai kérdésekkel önmagokban és önmagokért való foglalkozás mélyebb alapjai megvetése nélkül a független

meggyőződésnek egyáltalában nemcsak tiszteletet nem fogunk soha szerezhetni ebben az országban, de érvényesülésére sem nyithatunk tért s a pártélet apró torzsalkodásai emésztik fel tovább is mindazt az erőt, a melyet a nemzeti cultura nagy alkotásai érdekében kellene lekötünk.

Nagy és elhatározó lépést tenni arra, hogy nemzeti gondolkozásunk egész világa megtermékenyüljön az eszmék és igazságok magasabb cultusától — oly cél, mely méltán lelkesítheti közoktatásügyünk intéző férfainak s első sorban az ország cultusminis-terének nemes tettvágyát s ambícióját. De erre szükséges, hogy egy szerves reform-mű ölelje fel szellemi szükségleteink minden ágát és ne csak symptomatikusan kezeltesse a létező bajok. Eredetét és természetét kell kutatni közműveltségi állapotaink számos félszegeinek s aztán összhangba hozni az orvoslás módját a fajlélek egyéni characterével és állandó dispositióival. Másképp könnyen túllőhetünk a célon, az irtó kéz egészséges részeket sebezhet s földulhatja az egész organismust. Különösen tartani lehet ettől oly nagy és általános rétegekre kiterjedő actiónál, oly complicált törvényhozási feladatnál, a milyen a nemzeti intelligentia jövő fejlesztésének, erős gyarapításának és társadalmi megszilárdításának a kérdése.

Várnai Sándor.

IRODALOM.

Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit. W. Rudeck.
Jena, 1897.

Az emberi erkölcsök története és fejlődése mintegy tükörben láttatja magát az egyházi beszéd irodalmában, az egyház oktatói hivatása ezen leghathatósabb organumában. Ha az emberi művelődés történetében a morálkritikai szempontok egyszer fontosságukat megillető helyre emelkednek, akkor ebben a rendszerben a kutató nem nélkülözheti azokat az adatokat, melyeket egy kor erkölcsi felfogására, társadalmi világnézetére, erényeire és kénkövéseire, törekvéseire és küzdelmeire nézve az erkölcsi eszme kialakulásában maguk az egyházi beszédek nyújtanak. Ebből a szempontból mondhatni első ízben aknázza ki a czíműl irt mű a szent beszédek irodalmát.

A középkor leghíresebb német hitszónoka *Gesler von Kaiserberg* volt (1445—1510) s oly hírnek örvendett, hogy tiszteletére emelték a gyönyörű münsteri katedrát. Számos egyházi szónok igyekezett nyomaiba lépni, de egy sem érte el. Könnyűség és felfoghatóság dolgában a szöveg magyarázatában, annak gazdag tárgyalása, az erkölcsi tisztaság, az előadás egyszerűsége, népiessége és kedvessége tekintetében beszédeinek nem volt párjuk. És mégis sokak ítélete szerint e beszédek is, melyek közül a legbátrabbakat 1498-ban Strassburgban Brant Sebestyén „Narrenschiff”-je fölött tartotta, igen gyakran túlságosan köznapi s a szószék méltóságát lealázó beszédek és hasonlatok torzították el.

Így sülyedt le a szószék erkölcsi magaslata a predikációs mesék színvonalára, mely kifejezés alatt a középkorban kisebb-nagyobb elbeszéléseket, legendákat, mondákat, példázatokot értettek, úgy valási, mint világias tartalommal, melyek az erkölcsi megérzékítés céljaira óhajtottak szolgálni. Hasonlóak, de kissé vidámabb jellegűek

voltak a húsvéti mesék, melyeket húsvét hétfőjén szoktak volt a prédikációba bele szőni. Ezeknek kiválasztása azonban nem mindig volt szerencsés, sok otrombaságot és visszataszítót tartalmaztak, habár mély értelmök, igazi erkölcsiségök és tiszta életbölcsesek kételyen felül áll.

A popularis előadás igazi mestere a XV. század híres bécsi udvari papja, *Abraham a Santa Clara* (1644—1709). Semmi durvaságtól vissza nem riad, merész kézzel nyúl a legkényesebb tárgyakhoz is, de modora bizonyára eredeti, ötletei genialisak, humora kiapadhatatlan, ép úgy, mint olvasottsága is. A „Wunderwürdiger, ganz neu ausgehectes Narren-Nest, oder Curieuse Officin und Werksatt mancherlei Narren und Nürrinnen“ című 1707-ben három részben megjelent gyűjteménye juvenáli erővel ostromozza a kor ferdeségeit, az asszonyi jellem gyarlóságait, az erkölcstelenséget, czifrázkodást, fényüzést, hiúságot. Nyelvezetre a legragyogóbb színekkel ékes, a fönséges pathos-tól az enyelgő tréfaig s az emberi szív legrejtettebb titkainak éles szemű olvasója.

„Állj meg, állj meg, babiloni kisasszony — így szólítja meg a pipere bolondját — mondj, ki vagy, hogy úgy körül vagy véve biborszínű köpenynyel, hogy úgy fel vagy czifrázva arannyal és kincsekkel s hogy aranyserleget hordasz kezeden. Pohárnok-e az apád? Ezüst-mosónő-e az anyád, hogy olyan drágán, szépen, díszesen öltöztetnek? A Hujjki báró nemzetségből származol-e, hogy ennek czimereit viseled? Paraszt süvölvény, öltözködj falusi módra. Főtiszt, igazgató, kormányzó-e az apád, hogy poharadból, mint a tintatartóból írva, az írásból vagy paraszt nyuzásból úgy öltöztet téged, mint egy főrangú dámát? Ügyvéd az apád, vagy álnok keresztény, a ki igazságtalan periratokat fogalmaz s a vesztegetés, a tányérnyalás útján annyit harácsolt össze, hogy téged grófilag öltöztethet? Lehet, hogy apád egy ágról szakadt diákocská, preceptorságra segítve, a kinek a szerencse inkább kedvezett, mint az igazság, kevés jogot hallgatott s végre egy doctor gazdag leányát vette el, mellesleg jó földiei vannak, kik egyik irtokaságból a másikba protegálták, egyik joggyakorlatból a másikba segítették s végre álnok nyelvhadaróvá tették, a ki mindenféle feleken élődik, a kiket kés nélkül nyúz meg. Lehet, hogy városi, vidéki, vagy kormányzéki irtokká lett. Öltöztethet, neveltethet, tartathat-e azért úgy, mint egy született grófkisasszonyt? Kell-e azért téged, irtok-leányt, mindenkinek kisasszonynak titulálni, nehogy megharagudjék anyád, az irtokasszonyság? Lehet. De hallgasd meg szent

Chrysostomust, lib. de virgin. c. 62.: „Mulier si formosa est, nimius ornatus ejus venustatem obscurat; si deformis eo turpiorem reddit ornatus; deformitas enim semper emicat et apparet, ut Spectatores... Mulierem rideant et ornatum mirentur“. Ha egy asszony szép, úgy elhomályosítja a túlságos ruhadisz; ha rút, annál ocsmányabbá teszi a czifraság, mert a rútság mindig kiüti magát és előtűnik, úgy hogy az ilyen asszonyt a nézők kinevetik, ruháját megbámulják. Hi, hi, hi! Nézd csak az írnok vagy jogász lányát, hogy öltözködik a bolond! Németalföldi csipkék, franczia szalagok, külföldi ruhák. Ember! Ember!

Hazád szokását kövessed,
Idegen módit megvessed.

Mert úgy látszik, hogy az idegen ruha viselete ingerelte Istent haragra, mikor így szól *Sophonica Cap. I.*: *Visitabo et super omnes qui induiti sunt veste peregrina.* Meglátogatom mindazokat, kik idegen ruhákba öltözködnek. Olyan háborodott vagy, hogy mindennek idegennek kell rajtad lenni. Ki vagy te? Sáros pocsolya vagy, mert azt mondotta Socrates: „*Mulier speciosa et pulchra templum est super cloacam aedificatum*“. Laert. de vit. et mort. Philosoph. Egy bájos és szép asszony pocsolya fölé épített templom. Ki imádná a sarat Isten helyett? Csak egy bolond tehetné.

Hasonló bolondok voltak a korinthusi nők, kik nemcsak a eziczomának, de Venus szolgálatának is hódoltak, úgy annyira, hogy naponta ezer szüzet áldoztak templomaikban Venus tiszteletére s erről azt hitték, hogy ez istenfélelem. Ezért szemérmetlenek voltak s hogy udvarlóikat szerelemre ingereljék, fedetlen fővel, meztelen arczezal, nyitott szemekkel lépdelték, szép természeteket mutogatva. *Cornel. a Lapide in 1. Cor. 11.* Nem bolondok ezek? S neked olyan öltönyöd van, mely nem csupán arczodat hagyja merészen fedetlen, de két kebledet is, mint az átkozott Gilboe hegyeket, leleplezed s mint két dudát kötőkkel és pólyákkal kényszerítéd magasra s úgy mutogatod, mint a hogy a zöldséges piacon a kofák a káposztafőket, melyeket ha elrothadnak, a sertések elé vetnek. Igen, ilyenek a te ruháid, a módis ruhák, a módis szokások. Ilyen szokás ostobaság Óh, czifraság bolondja!

Ki vagy te szépen öltözött babyloni asszony? Augustus császár megmondja neked: „*Vestitus insignis ac mollis, superbiae vexillum, nidusque luxuriae est*“. Svet. in Aug. cap. 73. A szép puha öltöny a kevélység lobogója s a bujaság fészke. E lobogó alatt

toborzasz te feslett ifjakat, rossz fiakat, vak Venus-fiakat, romlott gyermekeket, Venus gyermekeit, kik nem képesek mesterséget tanulni, inkább keresik szerencséjüket a táborban. Ebben a fészekben nevednek a madarak, a bujaság csalogató madarai. Te is a templomokba szaladgálsz ezzel a madárfészekkel; ilyen Venus-lobogókkal mit akarsz a templomokban? Nem féled szent Antalt, a fiórenczi érseket, a ki városa templomaiból minden nőt kikergetett, a ki szemérmetlen czéda mezbe volt öltözve, mert őket az ördög eszközeinek tekintette, a lelkek elvesztésére. *In vita ejus Surius tom. 3.* Otthon főkéntben aludtál, a templomba magas à la mode fejdíszben jösz. Otthon rövid bujjbelében jártál s a templomba uszályos palástban jösz.“

Azután leírja a hatalmas ékesszólású prédikátor az erkölcsös és erkölestelen asszony közti különbséget, a mint már öltözködésben megnyilatkozik. „Egy némbér, a ki becsületesen, szerényen, egyszerűen öltözik, annak, a ki látja, szüziességéről tesz bizonyosságot; de egy nő, a ki pompában és fényben ékeskedik, feslettséget árul el. Mindjárt meglátszik ez ruhájából, gőgös járásából, ha egy nő ruháját mint egy farkat czipeli maga után, feje lóbál, mint egy szélkakas, lábát úgy veti, mint egy idomított ló, csipőjét pedig úgy mozgatja, mint egy kötél tánczos, száját csigalépesőre húzza össze, szemét úgy forgatja, mint a sólyom, ilyen asszonyban kire ismerünk mindjárt?

Felelet: Poppeára, a ki Nero császár felesége volt s valahová csak ment és utazott, nagy csorda számárkanczát vitt magával. Számárkanczát? Hát nincsenek hölgyei? Számárkancza kell, hogy kísérje? Számárkancza kell, hogy szolgálja? Számárkancza kell, hogy komornái legyenek? Azért tette ezt, írja Plinius, hogy tejökkel, számártejjel mosd hassék.

A magas úrnőnek csupa számárkancza egész kísérete. Komornája számárkancza, szobalánya, kézicselédje, konyhalánya, lovásza számárkancza, dajkája, pesztrája számárkancza, udvar-, istálló, konyha-, ház- és pinczemesternője számárkancza, ápolónője, kulcsárnője, kasznárnője számárkancza. Csupa számárkancza követi, mindenik a nyakán olyan különösen kivágott ruhát hord, hogy a félmelle kilátszik. Mi egyébért, mint hogy asszonya számártejben mosakodhassék. Óh, egy Istentől elrugaskodott állat a számárkancza, Istentől elrugaskodott lelkét mutat egy pompásan öltözött asszonyi teremtés, tanítja szent Jeromos *in epítaph. Paulae*: „Munditia corporis atque vestitus animae est immunditia“. A test és öltözet ékessége, a lélek éktelensége.

Szamárkanczák de söt bolondok azok, kik testöket czifrálgatják, lelkeket ellenben bemocskolják.“

Égető gúnynyal süti kárhoztatása bélyegét a szónok egy más-fajta typusra is, a nők bolondjára, ki az asszonyi szeszély szégyenletes rabságának áldozza józan esztét, férfiúi önérzetét. „Ah! imádott szépségem! így szól némely a maga házi dorombjához, tudod mennyire becsüllek. Most már nyolczadik éve, hogy együtt vagyunk. Hál' Istennek sohasem különböztünk össze, akarom, hogy ezután se történjék ez. Ne adja az ég megérnem azt az időt, hogy a legkisebben is megsértselek, azért parancsolj úrnöm, itt vannak a kulcsok a szekrényhez, szívemet már rég megraboltad, rendelkezéssel a pénzzel tet-szésed szerint. Benn a kamarában függnek a pinczekulcsok is: az egész gazdaság, szolgál, cseléd, marhák, sertések, még a vén házi eb is szolgálatodra áll. Tégy, a mit akarsz, parancsolj, a mint tetszik, menj el hazulról, a hány-szor tetszik, kelj fel, a mikor neked tetszik. Ha valaki valamit ellenedre tesz, ott a szögletben az ökörhajtó, vágj közéjük, hadd féljen téled a háznépe.“ Ilyen szerelmes beszédekkel van az asszony szeretetétől elkábult férfi és eladja feleségének férfi hatalmát, mint Ezsau egy tál lencséért elsőszülöttségét az öcsésének. Ti asszony bolondjai, közületek kivel beszél a böles ember Példabeszédek 9.? *Non des mulieri potestatem animae tuae, ne ingrediat in virtute tua et confundaris.* Ne adj hatalmat az asszonymagad felett, nehogy kifoszsa erődet és meggyalázzon. Mert M. Portius Cato mondja: „*Omnium rerum libertatem, immo licentiam, si vera dicere volumus, foeminae desiderant.*“ Minden dologban szabadságot, sőt korlátlan-ságot követelnek az asszonyok, ha be akarjuk vallani az igazat. De hány ilyen asszony bolondja van, a ki feleségének készséggel átengedi a pálczát s maga seprőt vesz kezébe, a mivel örökös rabszolgaságba adja magát felesége lábainál. Söt abroncon át ugrálnának, mint az éhes pudli kutya, ha kedves feleségük kívánná: Sok férfi egész évi fizetését az asszony hátuljára akasztja, az asszony úgy öltözködik, mint egy előkelő dáma, a férj ellenben mint egy nyomorult bakter, úgy hogy az emberek nem tudják, vajjon felesége férje-e vagy pedig asszonyának háziszolgája. Ilyen bolondok azt hiszik, hogy felségsértési bünt követnek el, ha feleségüktől valamit megtagadnak. Éjjel-nappal ülükben ülnek és a száját nyalják, mint az ölbeli eb. Sok bolond le is térdepel felesége előtt, mintha audientiát akarna kérni, minden szónál kezét csókolja s ha az asszony nappal az ágyban lustálkodik, lehúzzák czipőjüket, mielőtt a szobába lépnek, nehogy

felébresszék a kedves angyalt. Mihelyt az asszony egy szerelmeset hunyorít, már úgy szalad a férje, mint egy futár, hogy felesége akaratát a leggyorsabban teljesítse. S mivel szemeinek esett édes rab-ságába, igazi parancsolójának is tartja azokat, melyeknek egyedül áldozhatja szolgálatait, sőt ilyen embereknel az asszony szemei olyanok, mint a napórák egy szép arcra függesztve s tekintetök mutatójával a szerelmes asszonybolondnak boldog vagy boldogtalan per-ceit jelezve. Sokan feleségeik egészségére nemcsak a pohárból, de papucsaikból isznak . . . Óh, ti vad, utálatos bolondok! Ti otromba courtisánok! Olyan illedelmes és megengedhető szeretet ez feleségei-tek iránt? Ez több, mint baromi vakság; nagyon talál ide, a mit a szerelem tapasztalt mestere, Ovidius, első epistolájában ír: „Quid deceat, non vidit ullus amans“.

Szépen mondja azért Ambrosius: „Amor formae rationis est oblivio“. A szép alak szeretete az ész megfélekedezése önmagáról. Alig jön el a csendes éjszaka, az asszony kiveti a hálót s ha nap-közben nem veheti le férjét a lábáról, éjjel kísérti meg, a mikor a férj keveset vagy semmit sem tud tőle megtagadni. Körülményesen elbeszéli, a mit egész napon át bolond fészékben kicotlott s azon kezdti, hogy a cselédséget kisebbiti. Most a Jutkáról, majd a Petiről esik panasz, ott az inas, emitt az irnok nem cselekszik inyére. A prae-ceptornak már tíz nap előtt fel akarta mondani a kosztot, fecseg mérték és czél nélkül, a miről s a kiről eszébe jut, legyen az kicsi vagy nagy, minden ellenére van a háznál. S hogy férjét nagyobb részvételre indítsa, elkezd sóhajtozni és sirni. Az asszonybolondnak menten felolvad a szive s azt mondja: „Hagyd abba a sirást fiam, könnyű lesz változtatni a dolgon, hiszen asszony vagy a háznál; Peti már egy fertályéve, hogy itt van, add ki holnap a bérét s fizessd ki a szakácsnét is. A praeceptornak e héten még szintén felmondok udvariasan, különben történnék minden, a mit te akarsz.“ És így csinálják a dolgot az asszonyok bolondjai, törvényt szabatnak maguknak a feleségeik által, saját tekintélyöket csorbítják s önként bezárkóznak a bolondok ketreczébe. Más bolondokat feleségeik annyira visznek, hogy ha a tekintetes címmel nincsenek megelégedve, a férjuramnak egész keresetét oda kell adnia, hogy nagyságos asszony legyen belőlük. Mit nem emészt fel a sok csipke, szalag s csak a minap is a kocsi-gyártó az új kocsi miatt (a mit az asszony már a házassági szerző-désnél kötött ki) olyan contót hozott, hogy férjuram egészen megijedt tőle, mindazáltal az asszonybolondok szívesen kifizetik, csakhogy

feleségeik kegyét el ne veszítsék. Ismerek egy középrendű asszony-ságot, a ki más előtt dicsekedett, hogy férjétől mindaddig megtagadja a házaseleti kötelesség teljesítését, míg csak következő napra egy fontange-t, néhány rőfnyi csipkét nem ígér venni egy darabka szövet-hez. De habár minden ilyen szerelmes bolond, a ki ilyen föltételekbe belemegy, átkozottul megháborodott, de sohasem aranyozza meg jobban saját csörgősapkáját, mint a farsangon. Ah, hány férjet nem tesz a farsang bolonddá. Mephistophelesné asszonyt minap a templomban egy vendégségbe hívták meg, be is iratta magát férje tudtán kívül három aranyért a fogadósnál s kérte, hogy tartsa a dolgot titokban, s biztosította, hogy bál után majd meg fog felelni férjének a kimaradásért. Azon közben azt mondja az urának, hogy templomba megy s onnan a komámasszonyhoz ; de alig távozik húsz lépésre férje ajtajától, már vár reá a bérkocsi s a madame-ot Valerio úrral carriereben az istenháza előtt a játékházba röpití, hol a muzsikus urak vannak. Hozza a szabó a mindenféle szép ruhát, csipkét és pántlikát különféle országokból ; az asszony rá hagyja magát beszélni, maskarába öltözik és zsinór szerint csinál mindenféle positurát. A táncznak nincs vége kivilágos virradtig ; aztán jön a körbe ivás és kocczintás ; emitt egy fáczánnal szolgál, a másik pulykaczombot kínál, a harmadik özderekat, a negyedik fenyvesmadarat. Mephistophelesné asszonynak olyan tele a tányéra, hogy azt se tudja, mit egyék. Lassan-lassan gyöngye fejébe száll a franczia bor, kezd melege lenni és a szerelem tüstént kikan-dikál az ablakon. Mephistophelesné asszony visszavonul és Valerius úr elkiséri a félreeső szobába, végre mindenféle hizelgő ajánlatokkal megadásra szólítja fel a várat, mely mindjárt egyezsége fel is adja magát. Azalatt a jó férj késő éjszakáig vár, végre türelmetlenségében lefekszik s gondolja magában : az istenért, hol késhetik a feleségem ? Közbe majd három zsoldárt elrebeg s kéri Istent, őrizze minden szerecséntlenségtől élete párját s nem is gondol arra, hogy az asszony rosszban sántikál. Reggel korán Mephistophelesné asszony halk lép-tekkal jó be a szobába, forró csókot nyom a férjre s mindenféle kifogással hozakodik elő komaasszonyáról, hogy hosszas kimaradását kimentse s a mit nyelvvel nem tud elintézni, azt sirásai igyekszik rendbe hozni. Nem is hagyja abba a pityergést, míg férjét ezer kro-kodil-kőnyyel újból el nem áztatja s le nem csillapítja, a ki felesé-gének könnyen el is hisz mindent, mert a nagy szeretet könnyen hívó bolonddá tette.

Óh, ti bolondok, most elhiszem, a mit Euripides ír Iphigeniá-

ban: „*Callidae sunt mulieres in inveniendis dolis*“. Ravasz az asszony a csel kieszelésében. És Salamon, a kinek elég baja volt az asszonyokkal, egyet sem talált az összes asszony nép között, mely valamirevaló lett volna. Azért mondja Ecclesiast. 8. c. 27. *Inveni amariorem morte mulierem, quae laqueus venatorum est et sagena cor illius*. Keserűbbnek találtam az asszonyt a halálnál, vadásztör és háló az ő lelke. Kezei pedig kötelek és Chrysostomus az ilyen csalárd gonosz nőt az igaz barátság ellenségének, kikerülhetlen büntetésnek, szükséges bajnak, természetes megkísértésnek, nélkülözhetetlen csapásnak, a ház veszedelmének, örvendetes kárnak nevezi; egy szóval az asszony a gonoszság quintessenciája, szép színnel befestve. *Mulier mala est amicitiae inimica, inevitabilis poena, necessarium malum, naturalis tentatio, desiderabilis calamitas, domesticum periculum, delutabile detrimentum mali natura boni colore depicta*. Chrysost. huj. Protagorastól egyszer azt kérdezték, mért adja leányát legnagyobb ellenségének feleségül? Így felelt: Mert már rosszabbat nem adhattam neki a világon, mint egy feleséget. Az asszonyok hamisságáról így ír Seneca in proverbii: „*Aut amat aut odit mulier, nihil tertium, dediscere flere foeminum mendacium est, duo genera lachrymarum dantur in oculis foeminarum. unum veri doloris, et alterum insidiarum, mulier cum sola cogitat, mala cogitat*“. Egy asszony vagy gyűlöl, vagy szeret, a kettő közt nincs középút. Kétféle köny van az asszonyok szemeiben, egyik az igaz fájdalomé, a másik a tette-tésé. Ha az asszony egyedül van, sohasem gondol jóra. A mi a szépséget illeti, Petrarca szerint, a kinek szép felesége van, bálványképe vagyon, a mit sok pénzbe kerül, naponként változó ruházattal kistaffírozni. Boetius plane azt írja, hogy egy szép és ékes asszony templom, pocsolya fölé építve. *Mulier speciosa et ornata est templum super cloacam aedificatum*. Laert. de vita et morte Philosoph. Azért álmélkodom rajta, hogy olyan szörnyen bolondok találhatók, kiknek különben híres büszkeségét egyetlen szép asszony földre tiporhatja. Ezt azonban a szerelem kielégíthetlen vágya okozza s Seneca mondja: *amans quod cupiat scit, quod sapiat, non videt*. A szerelmes tudja, mit kíván, de nem látja, mi az okos. Seneca in proverb. Azért nevezte Prodicus a vágyat kettős szerelemnek s a szerelmet kettős balgaságnak. *Cupiditas est geminatus amor, amor vero est geminata insania*. Stob. serm. 62. De mert a világ teremtetésétől a legerősebb hősök bolondokká tétettek az asszonyok által, bocsássuk meg tehát ezt a bolondságot minden asszony-fantastának s hadd üzzék feleségeikkel

a bolondságaikat, a meddig nekik tetszik. De ha ezt a fejezetet az asszonybolondok felolvasnák feleségeik előtt, nem csodálnám, ha az asszony azt mondaná: Ej, ej, ej, hogy nem éri ez a bolondság az én uramat is.“

A lánglelkű Abraham a Santa Clara utánzóit többé nem birtak elődjük magas szárnyalásával, poetikus fordulataival. A kiméletlen satyra hangja elérdesedett nálok s rekedt szitkozódássá fajult. Lealacsonyította ez úgy a papi állás színvonalát, mint az isteni szolgálat méltóságát. E nagy számmal levő epigonoknak, de különösen a loyplíták capucinade-jainak gúnyos élcelődése, köznap fantasziája hol visszataszító, hol grotesken komikus, de mindig érdekes emléke a szószék hagyományainak.

A szentbeszédben való példálózás utoljára annyira elfajult, hogy a világi hatóságoknak kellett megszüntetésére beavatkozniok. De itt is inkább a dolog politikai oldala birta a kormányokat erőlyesebb föllépésre. Mint Jucker mondja, a papok templomi beszédeikbe bele-szótték a város és vidék eseményeit s mindenek fölött szerettek nyíltan vagy leplezetten a legélesebb kritikát gyakorolni az előljáróság felett. Ha a lelkész például egy jellemet vázolt s egy rest hivatalnokról beszélt, akkor mindenki összesugdosott: „ez a mi hivatalnokunk, ez a mi hivatalnokunk!“ S még jó lett volna, ha csak a gondolatnál maradtak volna s ha hazamenet a hallgatók nem tátották volna még jobban ki szájokat, mint a lelkész a szószéken. De csak hallani kellett azt. Mint a tűz, úgy harapózott a beszéd tovább. A kormány sokáig hagyta mentére a dolgot. De mikor a mult században az állam és egyház közti viszony ellenségesen alakult, a hatóság betiltotta a példálózgatást.

*

Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie.
Hrsg. v. Paul Barth. XXIII. évf. 1—2. füz.

J. von Kries „Az ítélet pszichológiájához“ című értekezését azzal kezdi, hogy bár a logikai szempont teljességgel különbözik a pszichológiától, az előbbinek csak használhat, ha az utóbbit is figyelembe veszi. Az ítélet jellemző mozzanata lélektanilag az *érvényesség érzése* (Geltungsgefühl), mely két képzetkapcsolását kíséri. Szerző megkülönböztet vonatkozási és reálítéleteket (Beziehungs und Realurtheile)

az első példa: „Constans a bodeni tó mellett fekszik“, az utóbbira: „Két szám nem lehet egyidőben, egyenlő és nem egyenlő“. Mindegyik ítélet a fenti érvényességérzet más aránylatát mutatja: az előbbinél a bizonyosság mintegy kívülről jő, ez utóbbi pedig evidens, másképp nem gondolható. Legtöbb ítéletünk azonban oly bonyolult, hogy bajos eldönteniünk a bizonyosság mely fajtáját tartalmazza. E bizonyosság úgy quantitative, mint qualitative csaknem minden ítéletünkknél különböz s így voltaképen az „ítélet“ szóval egymástól nagyon eltérő lelki processusokat jelölünk. Épen ezért az *ítélet lényegének* kérdésére feleletet adni igen bajos s minden *ítélet*ről úgyszólván csak azt mondhatjuk, hogy az két vagy több képzet kapcsolatában áll, a melyet az érvényesség érzése kísér. A logikai kutatás arra törekszik, hogy lehető kevés típusra vezesse vissza az érvényességérzést, de bizonyos, hogy végezetül *több* egymásra már vissza nem vezethető típusra fog akadni. Épen így az ítélet egyetemes érvényű definitiója lehetetlen ségének belátására vezet az alany és állítmány viszonyának kutatása, mert e viszony csaknem annyiféle, a hány ítéletet alkotunk. Sokkal eredményesebb azon vizsgálat, mely a kapcsolat *módjának* kutatása helyett azt vizsgálja, hogy *mit* lehet az ítéletben összefűzni.

A következő értekezés hazánkfia: *Posch Jenő* tollából van s „Az idő elmélete“ című munkájának I. részét tartalmazza „Új szempontok az idő elméletéhez“ cím alatt. Ez álláspont folyóiratunk olvasói előtt ismeretes lévén, azt hisszük taglalását mellőzhetjük.

Paul Barth Az emberiség erkölcsi haladásának kérdéséről értekezik. A XVIII. század e pontban nagyon optimista volt; az újabb történelem azonban, nevezetesen Buckle ellenkezőleg minden erkölcsi haladást tagad. Ez utóbbi álláspontját két tételben összegezhetjük, ú. m. 1. az erkölcsi elvek ugyanazok, az egész történelmi fejlődésen keresztül s 2. az erkölcsi érzelmek is változatlanok. Mindez tévedés. Az erkölcsi elvek fejlődése szembetűnő, ha összehasonlítjuk pl a Penta-teuchus erkölcsét a kereszténnyel, a katolikust a protestánszal. De a philosophiai rendszerekben sem állandóak az erkölcsi elvek: Aristoteles és Platon még helyeslik a rabszolgaságot, a stoicismus már elveti. És nem áll, hogy e fejlődés csak az iskola falain belül történik, nem érintve a nagy tömeget; hogy azonban ezt megállapítsuk, kell valami közös pontot találnunk az összes erkölcsi rendszerekben, *a mely* pont fejlődik. E pont nem valamely *cél*, mert minden rendszer úgyszólván mást nevez meg a moralis cselekvés czéljának, hanem az *erkölcsi autonomia becslése*, vagyis azon nézet, hogy erkölcsös az,

a mit külső kényszerszertől függetlenül csak bensőnkől folyólag tesziünk. Még az utilitarismus is végelemzésben ez autonomia becsülése szemben a heteronomiával, mert azon cselekedet, mely benső motivumból történik, inkább birt tendenciával a megújulásra, mint a heteronom cselekvés. Az emberiség erkölcsi haladásának kérdése tehát végelemzésben ez autonomia kifejlődésének problémája — A homérosi kor egyéni szabadsága csak látszólagos, mert az individuum még nem vált el a köztől, még nem autonóm. A középkorban a nyugat-európai kultúrában már növekszik az egyéni autonomia: mind több kasztra nézve ismerik el az önnállóságot, sőt a nők kezdenek jogokat nyerni. A jogban tehát nőtt az autonomia, nemcsak extensive, de intensive is. Míg azonban a középkori állam védi ugyan a vagyont, az életet, a személyes szabadságot, de a lelkiismereti szabadságot *nem* — addig az újabb kor ezt is oltalmába veszi. Az egyéni *becsület* is mind érzékenyebbé válik. A római jog alig ismer becsületsértést: a régi germán jog csak az állatnevek osztoztatását bünteti, az újabb törvényhozás azonban az érzékenyebb becsületet is védelmezi. Egész a XVIII századig a ruházkodást is az állam szabályozza, ennek a megszünte az egyéni szabadság növekedését jelenti. Némely újabb intézmény, mint pl. az általános iskolakötelezettség, látszólag kényszer: de csak a gyermek szempontjából az, a felnőtté válás jog. De ez autonomia növekedése még nem jelenti a társadalom gyöngülését: autonomia még nem individualismus. Buckle első tétele tehát téves. A mi a másodikat illeti, tudnunk kell, hogy e történész erkölcs alatt a sympathiát, részvétet ért. Nem áll, hogy ennek a mennyisége állandó volna az emberiség történetében. Az ethnographia tanítja, hogy a vad törzsek nem ismerik a részvétet; a középkorban is csak ritkán találjuk ez érzelmet. Az újabb büntetőjogi álláspont a középkorival ellenkezőleg nem bosszút, hanem Thomasiusszal gyógyszer lát. Az újabb törvényhozás már az állatot is védi. A primitív ember, ép úgy mint a gyermek, csak a kellemeset ismeri, de nem a szépet, az objektumban való gyönyört; és e haladás a subjectivról az objectivre az egész vonalon észlelhető úgy az érzelem, mint az akarás terén. Buckle továbbá figyelmen kívül hagyja a lelkiismeret fejlődését, vagyis azon érzelmet, melynél fogva tetteink erkölcsi értékét analogia útján ítéljük meg. A lelkiismeret is növekvőben van a fejlődés folyamán: sokat megenged a vadnépeknek pl az apa agyonütését, a mit nálunk már helytelenít. A fejlődés itt abban áll, hogy mindjobban tiszteljük mások jogait. Ez érzelem intenzitása is nő: persze, nehéz ezt meg-

ítélni, mert minden nemzedék a saját korát degenerálnak tartja s a régi jó idöket emlegeti. Delbrück kimutatta, hogy a keresztény számitás minden százada, bármily magasan állott légyen erkölcsben az előző felett, hasonló panaszokkal van tele. Korunk erkölcsiségének kérdése tudományosan még nem oldható meg; a kriminalstatistika még rövid életű és csak kis számát öleli föl az erkölcsileg rossz cselekedetnek. Korunk is átmeneti kor, innen a nagy immoralitás, mely miatt azonban korai volna végleg elítélni. Igaz, hogy a régi valláserkölesi tekintélyek gyöngültek, újak még nincsenek, de azért érezzük az erköcsi ideál becsét. Ha a kriminalstatisztika tényleg mutatja is pl. a gyermeki gonosztevők számának növekedését s az öngyilkosság terjedését, a mint Durkheim kimutatja, erköcsi depravatio, de nem növekvő nyomor következménye — azért nincs ok a kétségbeesésre, mert ha korunk sokban is hasonlít a római császárság idejéhez, egy lényeges pontban eltér tőle: az egyénnek nagyobb értéke és tartalma van. Végre a tudomány is támogatja az erköcsi haladást.

A második füzetet *Oswald Külpe* értekezése nyitja meg *Az aesthetikai benyomás associatív tényezőjéről*. A mit az ókori bölcse-szet mint belső (lelki) és külső (testi) szépséget, a XVIII. század, mint absolut és relativ szépet (Hutcheson), vagy mint benső szépséget és viszonyok szépségét (Home) szembeállít egymással, megfelel Kant megkülönböztetésének a „freie“ és „anhängende Schönheit“ fogal-mait illetőleg. E distinctio egyúttal lényege Fechner tanárnak a direct és indirect szépről, mely utóbbi az associatív tényezők által létrejött vagy támogatott aesthetikai benyomás. E termékeny gondolat azon-ban nem talált az újabb aesthetikában kellő méltánylásra, a minek főoka Fechner kevésbbé szabatos fogalmazása, mely nem választja el kellőleg az *aesthetikai benyomást* elősegítő associatiót a másféle kép-zeteinkkel föllépő képzettársulástól. *Ezt* az elválasztást iparkodik Külpe eszközölni. A mi a legkülönbözőbb aesthetikai benyomásokban egyaránt megvan, az azon sajátos érzelem, melyet keltenek. Az aesthetikai érzelem alapsajátsága, hogy csupán a *képzet minőségére* vonatkozik s egészen független attól, vajjon az aesthetikai érzelmet keltő tárgy hasznos-e vagy sem, erkölcsileg helyeselhető-e, vagy hogy egyáltalán létezik-e vagy csak illusio. Aestetikailag tehát egyenértékű az észrezevés, emlékezés és phantasia; hasonlóképen egyenértékűek természet és művészet, költészet és festészet. Az a nézet, hogy a szépség illusio, még sem helyeselhető; ez elterjedt tétel ugyanis az

alany és tárgy ismerettani fogalmait átviszi az aesthetikai szemléletbe, melytől pedig azok teljesen idegenek. Az aesthetikai szemléletben ugyanis egyáltalán nem gondolunk létezésre, s ezért el sem választjuk a látszattól; hisz ép ennek figyelmen kívül hagyása az aesthetikai szemlélet alapjellege. Minden aesthetikai benyomásban kimutatható a direct és az indirect tényező, a mi alól még a költészet sem tesz kivételt; gondoljunk csak arra, hogy a költemény vagy színmű mennyire nyerhet vagy veszíthet előadás által. Az „associativ tényező“ helyett egyébiránt inkább a „reproductiv tényező“ elnevezés használandó, mert az indirect tényező, mely az aesthetikai benyomásnál szerepet játszik, nem a már előbb valamikép összekapcsolt képzeletek serege (kötött reproductio), hanem az új összetételek fölmerülése a benyomás által (szabad reproductio). Ép ez utóbbi adja meg az aesthetikai benyomás frissességét, ez az, a mi a phantasiát az emlékezet zárt köréből kiemeli. E szabad reproductio sem nélkülöz azonban minden törvényszerűséget: vonatkozásban áll mindenkor tudatdispozíciókkal. A classikus műveken mindig újabb szépséget fedezünk fel, mert a mi tudattartalmunk válik mindig mássá; ép ezért a reproductio nem veszít frissességéből, nem kövesül változhatlan associatiókká. Remekművekben egész életünkön át gyönyörködünk. Az aesthetikai benyomás reproductiv tényezője kell, hogy három határozmánynak feleljen meg, ú. m : 1. a direct tényezővel bizonyos *egységet* kell alkotnia. 2. kell hogy maga is aesthetikai becsesül birjon, s végre 3. szükségképi és egyértelmű (eindeutig) összefüggésben álljon a direct tényezővel. Ez utóbbi pont azt mondja, hogy az aesthetikai tárgy mintegy *kifejezője* legyen a reprodukált tartalomnak — szóval a mit a régi aesthetika úgy fejezett ki, hogy a szépnek valamely *eszmét* kell átsugároztatnia.

Végül *H. Schwartz Az empirikus akaratspsychologia és boldogság relativ előmozdításának törvénye* cím alatt főleg azon túlhajtott lélektani empirismus ellen száll sikra, mely az akaratot egészen képzet- és érzelem-processusokban akarja föloldani.

Philosophichse Studien. Hrsg. v. *Wilhelm Wundt* XV. kötet 1—2. füz.

Ejnar Buch. Az érzetek összeolvadásáról czimű tanulmánya elején röviden áttekintvén Stumpf, Wundt és Külpe idevágó tanait, s legtalálóbbnak Strumpf meghatározását találja, mely szerint az érzet-összeolvadás nem egyéb mint azon körülmény érvényesítése, hogy simultan érzeteket nehezebben különböztetünk meg egymástól, mint succesiveket. A legelső kérdés az, vajjon az összeolvadás valamely egészen új jelensége-e tudatéletünkben, vagy pedig találkozunk más-féle analog folyamatokkal is? Érzetösszeolvadásról jogosan csak ott beszélhetünk, a hol többféle inger hat, a melyek azonban a helyett, hogy mindegyik külön érzetet hozna létre, egységes képzetet produkálnak, a mely képzet-egység rögtön változást szenved, ha az ingerek bármelyike is kiesik. Feladatunk az, hogy kutassuk azon föltételeket, melyek mellett adott ingerekből világos és egymástól különböző érzetek keletkeznek, mert az összeolvadás vagy azon alapszik, hogy e feltételek nincsenek jelen, vagy hogy egy új tényező merül fel, mely paralysálja azok hatását. Hogy egymástól különböző világos érzeteink keletkezzenek, legelső feltétel a *figyelem*. A figyelem legelső és legegyszerűbb formája, melyet a gyermeknél észlelünk: azon működés, melynél fogva az érzet erősödik és más, az érzet fixirozását zavaró hatások távoltartatnak. De van eset, midőn a figyelem tárgya nem esik össze a legerősebb benyomással, pl. midőn az indirecte látott tárgyakat figyelünk: tehát föl kell vennünk még egy subjectiv kiválasztó tevékenységet a figyelemben, mely bizonyos érzeteknek előnyt ad a többi fölött. Ez pedig úgy jó létre s általában a figyelem úgy nyer irányt, hogy *érdek* keletkezik valamely czél iránt, vagyis egy bizonyos benyomás fölötti öröm szemben a többi érzettel. Ha az érdeket a benyomás közvetlenül szüli, — mint a gyermek primitiv figyelésénél — a figyelem *önkéntelen*, ha az érdek más képzetektől szövődik össze, akkor *önkéntes*. Ezután áttér *felfogás* vizsgálatára s kimutatja, hogy az nemesak az inger, de a perceptióhoz csatlakozó associatióknak is gyümölcse: kísérletileg kimutatható, hogy valamely szó olvasását befolyásolja valamely előbb az olvasóhoz intézett szó. E körülmény rávezet a *képzet* és az *inger* felfogásának megkülönböztetésére. Valamely *képzetet* felfogni voltaképen annyit tesz, mint viszonyát más előző képzetekre meghatározni, az előbbi ez utóbbiak

segélyével jellemezni; a fölfogás ez esetben létrejöhet vagy összehasonlítás vagy associatio által, de legtöbbször mindkettő segélyével. Ezzel szemben valamely *ingert* fölfogni annyit tesz, mint a képzetről annak külső feltételeire következtetni, s az inger viszonyát ily módon a többi valósághoz megállapítani. Az előző esetben az érdek magára a képzetre ez utóbbiban az ingerre irányul. Ha igaz, a mit fönnebb láttunk, hogy érzetösszeolvadás mindannyiszor jelen van, ha *több* inger *egy* képzetet ad, és ha igaz, hogy a valóságban mindig több ingerrel van dolgunk, *akkor az összeolvadás az érzet eredeti, elsődleges formája* s csak a később kifejlődő *analysis* által lesz felbontva. Tehát nem is az összeolvadást, de tulajdonkép az analysis-t kell megmagyaráznunk. Az analysis célja az összetett képzet minden elemét physikailag érvényre juttatni, a mit a figyelem segítségével eszközöl, nevezetesen azáltal, hogy előzetesen minden egyes megkülönböztetendő elemről phantasiaképet alkot; további feltétel: a kiválasztandó érzet iránti fogékonyság, melyet természetesen növel a gyakorlat. Az összeolvadás tehát a tudatélet legközönségesebb törvényeivel általánosságban könnyen megmagyarázható, s így nem tekinthető egymagában álló jelenségnek. Hasonló eredményre vezetnek a szerző új kísérleti vizsgálódásai a hangközök fölfogását illetőleg, melyeknek részletes ismertetésébe azonban nem bocsátkozhatunk.

Wundt Adatok az érzelem elméletéhez czim alatt azon teoriáját védi Titchener ellen, mely szerint az érzelemben három dimenziót különböztetünk meg, illetve három szempont szerint csoportosíthatók érzelmeink, ú. m. káj és kín. (Lust u. Unlust) izgalom és lehangolt-ság (Erregung u. Hemmung) s végre feszültség és feloldás (Spannung u. Lösung) szerint.

Végre *J. Cohn Érzelemtonus és szinteltség* czimen régibb vizsgálatait megerősítve azon eredményre jut, hogy a legtöbb esetben előnyt adunk a teltebb színnek, ez kellemesebb érzelmekkel kapcsolatos; a hol az ellenkező történik, ott valószínűleg associatív tényezők módosítják az ítéletet.

„UNIVERSITY EXTENSION.“

— Negyedik közlemény. —

A visszautasított kérelmet ezért is az aláírók az 1897/8-iki tanév elején ismét felterjesztették a senatushoz. Az 1897. nov. 24-én kelt senatusi határozat szerint a kérelem az U. E. szervezkedése ellen felhozható *jogi* aggályokra való tekintettel ez idő szerint nem teljesíthető. E meglepő indoklást az egyetem 1816. október 31-én kiadott alapszabályainak az egyetemi tanulmányozás célját megjelölő pontja világosítja meg, a mely szerint az egyetem feladata: „megfelelően előkészült ifjak általános és különös tudományos képzésének folytatása előadások és egyéb akadémiai gyakorlatok útján és azoknak képesítése magasabb állami és egyházi szolgálat különböző ágaiba való belépésre.¹ Az akadály tehát épen nem tárgyi, elvi, hanem csakis formai, jogi. Ezen tárgyi, formai nehézség, — a melyet különben a nők egyetemi tanulmányozása ellenében is lehetne érvényesíteni — előbb elmozdítandó és azután a senatus határozata szerint nincs semmi akadálya az U. E. meghonosításának a berlini egyetemen. Azon egyetem tehát, a mely a legújabb kor szellemének volt igazi szülöttje, s mely majdnem egy századon át az egyetemek közt vitte a vezérszerepet, egy paragraphus miatt nem követheti egyelőre jobb meggyőződését. Igen valószínű, hogy az ügyért lelkesülő egyetemi tanárok e nehézség elmozdítását nem fogják bevárni, hanem megtalálják annak útját, módját, hogy addig is

¹ L. Dr. v. Salvisberg: „Hand weg!“ — „Mittheilungen über Volksthümliche Hochschulkurse“ 1898. januári számában.

szabadabb szövetkezetben — oly formán, mint a müncheniek — szolgálhassák az University Extension ügyét.¹ A müncheni egyetem tanárai a berliniekkel egyidőben karolták fel az U. E. ügyét; tanulást merítve az országgyűlési tárgyalásból s az államnak ismert tanügyi politikájából. Günther egyetemi tanár 1896. márczius havában tartott valóban nagyszabású, az egész tanügyet felölelő országgyűlési beszédében az U. E. mozgalmát is érinti s azt mint oly kísérletet jellemzi, mely el akarja mozdítani a főiskolák és a nép közt — sajnos — még létező korlátokat s ki akarja terjeszteni a akadémiái tanítás munkáját a nép tágabb

¹ Valóban jellemzi korunkat azon tény, hogy az egyetemi tanárok törekvésének ezen legalább eddigi sikertelenségét egyes illetéktelenek mikép kívánják kihasználni. Alig hogy köztudomásúvá vált az 1897. januári (tehát az első) visszautasító végzés: egy Liers nevű író nagyhangzású, tévútra vezető czím alatt („Deutscher Volkshochschul-Verein, Abtheilung Berlin“) egyesület szervezésére és azt megelőzőleg is előadások rendezésére vállalkozott. — Mindeddig „német“ főiskolai egyesület nem létezik, a miért is ennek „berlini osztálya“ sincs s nem is létesülhet (Com. Bl. V. 85. és Akad. Revue). Az egybegyűjtött tagok közt végre csaknem egy évi utánjárásra mégis van három egyetemi tanár, a többi tagok csekély részben középiskolai, de legnagyobb részt *népiskolai* tanítók. A múlt év május havában tényleg rendezett, de nem sorozatos 18 előadás megtartói közt egyetlen egy egyetemi tanár sem volt. Az ügy érdekében nem lehet eléggé sajnálni, hogy ily illetéktelenül használt czím alatt szereplők, magát az ügy értékét a köztudatban leszállítják (Concurrence déloyale) s épen ezen mozgalmat, mely mindenféle pártok fölé kíván emelkedni, személyi és pártérdekek szolgálatába helyezik. Ezen egyesület alakuló gyűlését különben 1898. január havában tartotta meg. Az ugyane gyűlésen elfogadott alapszabályok már szerényebb czímet mutatnak: „Provisorische Satzungen des Volkshochschulvereins zu Berlin“. — Lényegileg a münchenivel és frankfurtival egyeznek. Fontos és elvi jelentőségű az alapszabály 3-ik §-a, a mely a népszerű előadások tárgyaúl „mindazon ismereti köröket jelöli meg, a melyek népszerű előterjesztésre alkalmasak“. Ez azon lényeges eltérés, a melyet ép úgy az eredeti berlini felterjesztésben kifejtett irányelvektől, valamint a bécsi és müncheni alapszabályoktól mutat. — A legjobb fegyver is csak jó kézben ér valamit. Nem a tárgyakban kell válogatni, sem pedig esetleg a népszerű kezelhetésen vitatkozni. Az egyetlen egy kérdés itt az, hogy az U. E. terén a tudományos objectivitás győzedelmeskedjék minden egyéni és párti érdek felett. Ez az egyetlen kritérium, a melynek kezelésére alig hivatottak azok, a kik legnagyobb részt a tudánynyal mint olyannal legalább hivatásuk szerint nem foglalkoztak.

körére ; hivatkozva az angol U. E. eredményére, Ausztria kezdeményezésére s dicsérve az analphabetot nem ismerő Dániát a főiskolák hivatásul jelöli ki az ez irányban való úttörő munkásságot.¹

Münchenben ép úgy mint Berlinben karácsonykor (1896. decz. 21-én) gyültek egybe egyetemi tanárok a városi tanügy s az akadémiai sajtó egyes képviselőivel s megalapíták „Volks-hochschul-Verein, München“ czímmel az első, külön e célra ily czím alatt alakult egyesületet. Az egyesület célja : a tudományos kutatás eredményének népszerűsítése és pedig egyelőre sorozatos előadások útján. Az előadások tárgyát a tudománynak népszerűsítésére alkalmas bármely köre képezheti.

Az alapszabály szerint vannak az egyesületnek 1. közreműködő, vagyis tanító tagjai, 2. támogató tagjai, kik az egyesület céljára vagy egyszer mindenkorra 100 márkát, vagy pedig évi 10 márkát áldoznak és 3. állandó hallgató tagjai, a kik évi 5 márkáért személyi és 10 márkáért családi jegyet kapnak, a mely őket minden előadás hallgatására feljogosítja. Nem-tagok rendszerint minden előadásra külön fizetnek. A tanítók tiszteletdíját a választmány határozza meg. A választmány — mely legalább 15 tagból áll — állapítja meg az évi előadások tervét, intézkedik a dologiakban, a sorozatos előadások megtartása iránt.

Az egyleti ügyek egységes vezetése az *elnökség* kezében van, a melynek tagjai elnök s alelnök, két jegyző, egy titkár és két ülnök ; mely tehát összesen hét tagból áll.

A működő vagyis tanító tagok négy szakosztályban (természettudományi, orvosi, technikai és szellemtudományi) külön elnökök vezetése alatt intézik a tanítás ügyét.

A müncheni alapszabályszerű szervezetet igen szerencsésnek tartjuk, a mennyiben az anyagiakra kellő gondot fordít, az intézményt anyagilag lehetőleg önállósítani, másrészt a szellemiekben a szakszerű és gyakorlati szempontot lehetőleg közvetíteni kívánja, midőn az előadás themáinak előkészítését egészen a szakosztályokra, de az előadások tervezetét mégis a különböző tagokból összeállított választmányra bizza, mely az élet érdeklődésével és szükségleteivel számol ; s végre a mennyiben ezen munka-felosztás elvének követelése mellett az egységes vezetést az elnökség által mégis biztosítja.

¹ L. Akad. Revue 1896. 354.

Azon hiányt, a mely szerint az egyesület magával a tudomány-egyetemmel szerves összefüggésben nincs s ez által az egyenletes és fokozatos fejlődés nincs biztosítva — egyelőre a tényleges állapot elfelejteti. Ugyanis a vezetés és a szellemi-ekkel való ellátás ma tényleg az egyetem, illetőleg a főiskolák tanárainak kezében van.¹ A hét tagból álló elnökség egy városi iskolai tanácsostól, mint ülnöktől és a titkártól — ki különben az Akad. Revue szerkesztője — eltekintve, csakis egyetemi tanárokból áll. Az azonnal jelentkezett 85 közreműködő, tanító tag közül 76 (tehát 89·4%) egyetemi, műegyetemi, szóval főiskolai tanár a kilencz nem-egyetemi tanár közül nyolcz író és egy hivatalnok; a 10 sorozatos előadás közül nyolczat egyetemi tanárok tartottak. Az University Extension egyetemi jellege tehát mindenütt és mindenben érvényesül — jóllehet semmiféle szervi összeköttetés az egyesület és az egyetem között nincs. Ez az állapot természetellenes, de a politikai helyzetnek, a kormány állásfoglalásának és eme helyzet tapintatos, ügyes felfogásának szükség-szerű következménye. Az egyetemi tanároknak bizalmatlankodását a kormány, a ministerium iránt teljesen igazolta, sőt még a legalsóbb fokra leszállított várakozásukat is vérmeseknek bizonyította a dolgok folyása. Az egyetemen ugyanis eleve lemondott az állami subventio reményéről s ezért nem is fordult évi segélyért a közoktatásügyi ministeriumhoz; azt az egyetemen azonban reményelte, hogy az állami intézetek helyiségei akadály nélkül átengedtetnek az előadások céljaira.

Még ez sem történt meg. Még az egyetem senatusa is és pedig egyhangúlag csakis díjazás mellett javasolta az egyetem helyiségeinek ily célra való átadását s az egyetem senatusán is túl tett szükkeblőség tekintetében a minister, a mennyiben ő fentartotta magának, és pedig esetről esetre való feljelentés után, a helyiségek átadásának engedélyezését. A bejelentett sorozatos előadások közül a minister egyelőre csak két előadásra engedte át az egyetem közegészségtani intézetét, a miben ismét nem volt köszönet, mivel az egyesület a fűtés és világítás fejében kénytelen volt 240 márkát fizetni.

¹ Hogy ez nem szükségszerű valami: ezt világosan mutatja az egészen hasonló nevezettel bíró, illetőleg ezen szervezetet majdnem egészen átvéő berlini egyesület.

Az egyesület az államnak ezen folytonos nehézségekkel járó és még így is drága segélyezéséről az előadások első sorozatának befejezte után lemondott; az előadások erős látogatottsága pedig az egyesületet arra indította, hogy nagy költségen a régi „universum“-ot, mely 500 embert magába fogad és kíséreltetésre alkalmas színháza is van — kibérelje. A segélyezésre való felhívás nem csak különböző egyeteknek támogató tagokul való belépését, hanem egyesek részéről nyújtott nagyobb adományokat is eredményezett,¹ úgy hogy az 1897/98. évi sorozatos előadások megtartásának ügye anyagilag is biztosítva van.

A mi az 1896/97-iki működés *szellemi és erkölcsi* oldalát illeti: az eredményt igen kedvezőnek mondhatjuk. Nyolcz sorozatos előadást tartottak és pedig 6-, 4-, 3-, 2 órásat, összesen 52 órában. A leglátogatottabb előadások voltak: Luj Brentano: „A tulajdon története“ 645 hallgatóval, Schmidt: „A sérülések és az első segély“ 590 hallgatóval, Buchner: „Közegészségstan“ 515 hallgatóval, Günther: „Afrika földrajza“ 419 hallgatóval stb. A hallgatók összes száma a 4000-et megközelítette. A hallgatók társadalmi állásának kimutatása is a mellett tanuskodik, hogy az előadásuk céljuknak: a tudománynak a nép közé való vitelének valóban megfelelnek. Százalék szerint volt 29·72% iparos és munkás, 15·70% kereskedő és bankhivatalnok, 17·78% nő, 7·70% diák, 7·08% gyáros-technikai pályán levő, 5·77% hivatalnok, 5·77% tanító, 3·47% művész és művészeti akadémikus, 2·29% tudós, 1·94% katona, 1·81% író, 0·97% magánzó.²

Az 1897 8. év, bár gyakran a második év — az ujság ingerének hiánya miatt — a mozgalom apadását tünteti fel, határozott haladást mutat. A kormány viszonya ugyan nem változott, de München városa kereskedelmi iskolájának nagy auláját, mely demonstrationalis czélokra is be van rendezve — ingyen átengedte az egyetnek.

A karácsony előtti kilencz és pedig többnyire hatórás sorozatos előadásban, a melyet kizárólag egyetemi tanárok tartottak,

¹ L. Akad. Revue III. 611. l.

² L. Akad. Revue III. 608. stb. Szemben az egyebütt közölt adatokkal a Brentano elnök által összeállított hivatalos adatokat használtam.

2474-en vettek részt. Legtöbbsen a természettudományi előadásokra (427) iratkoztak be. A hallgatók középszáma 275 volt. A hallgatóknak százalék szerinti kimutatása csak kevésbé tér el az előző évitől; a kereskedők, katonák, magánosok száma emelkedést mutat. Az iparosokra és munkásokra esik $21\cdot26\%$; kereskedőkre $19\cdot52\%$; írókra $7\cdot88\%$; diákokra $6\cdot99\%$; tanítókra $6\cdot83\%$; tudósokra $6\cdot55\%$, hivatalnokokra $6\cdot43\%$, katonákra $4\cdot81\%$, magánzókra $3\cdot32\%$, művészekre $2\cdot31\%$; közelebbi hivatás nélküli nőkre $9\cdot01\%$; általában a nőkre csak $15\cdot4\%$.¹

Az újévtől húsvétig terjedő időszakban hét sorozatos előadást átlagos számítással egyenként hat órában tartanak ismét kizárólag egyetemi tanárok.² Január hó 18-ig 1519-en jelentkeztek, mint hallgatók, úgy hogy már ezen számmal is túlhaladták a hallgatók is a múlt évek számát. 1896/97-ben a hallgatók száma 3908, 1897/98-ban pedig 3993. Nagy emelkedést mutat az előadások száma. Míg az 1896/97. évben nyolcz sorozatos előadást tartottak 52 órában, addig az 1897/98. évben 16 sorozatos előadást átlagos hat órával számítva 93 órában.

A müncheni egyetemet megelőzte három évvel a *königsbergi* „Verein für fortbildende Vorlesungen“, a mely az U. E. indítására 1893-ban azon célzattal keletkezett, hogy sorozatos előadások tartása útján bejárja lassanként az általános műveltséghez tartozó egész ismereti kört (7. §.).

Ez egyesület létesítésében egy nő (Henriette Becker) fáradozott leginkább.³ Az előadók majdnem kivétel nélkül egyetemi tanárok. A hallgatók pedig kizárólag a műveltebb osztályhoz tartozók. Az iparos és munkás népet nemcsak a magasabb részvételi díj (nem egyleti tag hat márkát, egyleti tag a rendes három márka tagsági díjon felül négy márkát fizet), hanem a délutáni öt, hat, illetőleg hét órára eső előadási idő is kizárja. Az egyetemtől, valamint bármely más hatóságtól vagy egylettől való függetlenségét az egylet alapszabályai szerint meg akarja óvni.

¹ L. Mittheilungen über volksthümliche Hochschulkurse. 1898. 4. sz. (január).

² L. Mittheilungen über volksthümliche Hochschulkurse. 1898. 4. sz. és 3. sz. is.

³ L. Com. Bl. IV. 155.

Az 1893/94—1896-ig tartott 38 sorozatos előadást 2233 hallgató látogatta. Az 1896/97-iki előadásokat, melyeket karácsony előtti és utáni időszakban tartottak, majdnem ezren láto-gatták; az 1897/98. karácsony előtti sorozatos előadásokban 352-en vettek részt.

A számok, valamint az egyesület kizárólagos jellege az egyesületet inkább csak magán-jellegűvé teszi.

*

A német egyetemi tanároknak az U. E. ügyében folyó mozgalmának van még egy harmadik alakja is. Nemcsak hogy nincs ez szervei összefüggésben az egyetemmel (berlini), hanem még az egyesületi alakot is kerülte (müncheni) s az U. E. cél-zatát mintegy magánúton akarja megvalósítani.

Ugyancsak 1896-ban e térre léptek a *lipcsei* egyetem egyes tanárai. Maguk közt megegyezve s néhány ügybarátot a körükbe vonva, 13 előadásra belépti kártyákat bocsátottak ki. Míg az első előadásra 300-an jelentkeztek, addig már a másik előadásra az előjegyzéseket térszűke miatt az ezredik jegy kiadásánál be kellett szüntetni. A harmadik előadást már az 1150 embert befogadó Carola-színházban tartották meg. A 12 előadást össze-sen 10,546 ember hallgatta, köztük 2468 nő (23·4%). E meg-lepő nagy szám mellett örvendetes azon tény, hogy az iparos (kereskedő) és munkás osztály a hallgatóság 54·22 százalékát alkotta (iparos munkás 23·8%, polygraph ipar 10·7%, keres-kező ipar 18·7%, közlekedési ipar 4%).¹

Ezen mindenképen kedvező siker felbátorítá a vállalkozó-kat, úgy hogy 1897/98-ban nemcsak 12 egyes, hanem öt soro-zatos elősdást is tartottak, a melyek közül három négyórás, kettő pedig hatórás. Míg az 1896/97-iki előadások ingyenesek voltak, addig 1897/98-ban belépti díjakat szedtek és pedig a sorozatosakért egyenként egy márkát, az egyesekért egyenként tíz fillért. Az előadások témái a történet, nevezetesen a kultur-

¹ A többi hallgatók hivatásuk szerint következő százalékok mutatnak: tudományos pályán állók 9·6%, hivatalnokok 7·4%, sze-mélyes szolgáltatást tevők 0·3% és nem osztályozottak 3·1%. L. Akad. Revue. IV. évfolyam.

történet, az irodalomtörténet, a nemzetgazdaszat, sociologia, ipar, földrajz körébe tartoznak és csak egy tartozik a sorozatos és az egyes előadások közül a kémia körébe. Az előadók egytől-egyig egyetemi tanárok. A siker eddig nem felelt meg a várákozásnak. Az eddig tartott öt egyes előadásra 3304 belépti kártya kelt el, az öt sorozatosra pedig 816. Ha ez utóbbi összeget öttel, mint az órák középszámával (két hatórás és három négyórás) szorozzuk s az így nyert 4080-t a fönti 3304-hez hozzáadjuk: így is a hallgatók teljes száma csak 7384-re emelkedik, a mely szám, szemben a mult évi 10,546-tal, 3162 hallgatóval kevesebbet tüntet fel. A szám apadását nemcsak az újság ingerének megszűnése okozta, hanem az is, hogy az előadásokra belépti díjat szabtak ki s az, hogy sokkal könnyebben vállalkoznak egyesek egyes előadások hallgatására, mint sorozatosakra, könnyebben adhat ki a munkás ötször tíz fillért, mint egyszerre egy márkát. Kár volna tehát, ha a vállalkozók — kik eddig egy 13 tagú választmánynyá alakulva (melyben csak két tag nem egyetemi tanár) működtek — ezen körülmények által megokolt számapadás miatt a célba vett szervezkedéstől visszariadnának és pedig annál is inkább, mivel a szász ministerium e mozgalmat jó indulattal kíséri s ezért is e célra a spectatoriumot, a melyben 450 személy fér el, hajlandó egészen ingyen a vállalkozók céljára átengedni.¹

Hasonló irányban, de szerényebben, még inkább magánjelleggel indultak meg az egyetemi tanárok *Halleben* 1896/97-ben, a hol a polgári törvénykönyv ismertetése céljából tartottak négy sorozatos előadást; ² *Rostockban*, a hol 1897-ben a sebészeti kórodán 12 samaritanusi sorozatos előadást tartottak; *Aachenben*, a hol van der Borgth tanár az 1896/97. év téli semesterében nemzetgazdaszáti sorozatos ingyenes előadásokat tartott a főiskola aulájában 402-re emelkedő hallgatóság előtt. Egyes városok, illetőleg azok egyesületei is egyetemi tanárok bevonásával rendeznek e mozgalom hatása alatt hasonló sorozatos előadásokat majd mindenütt kedvező sikerrel; így nevezetesen: Schwerin, Mannheim, Nürnberg stb. A nők, nevezetesen a tanítónők tovább-

¹ Mittheilungen über volksthümliche Hochschulkurse az 1897. december és az 1898. januári szám.

² Akad. Revue III. 579.

képzése céljából az egyetemi tudományok majdnem egész körére kiterjedő akadémiái előadásokat rendeznek egyetemi tanárok Halleban és Göttingában. Utóbbi egyetemen, a hol 1896/97-ben 12 nő kitűnő eredménnyel vizsgázott is, magánjellegű bizonyítványokat is állítanak ki az illető tanárok s azon fáradoznak, hogy ezen bizonyítványok számára gyakorlati jelentőségű hatósági elismerést is szerezzenek.

Az U. E. mozgalmának még egy alakjával találkozunk Németországban, a melyet az eddigiek egyik typusa alá sem helyezhetünk s mely nagyon is megérdemli, hogy azzal, mint egészen sajátosan szervezkedővel és működővel külön foglalkozunk. Értem a *Comenius-társaságnak* ez irányban kifejtett munkásságát.

A Comenius-társaság megalapítása alkalmával nem nézett kifelé, hanem felnézett azon megdicsőült szellemre, a melynek eszméi megvalósítására vállalkozott s e szellem egyik határozó eszméjét didaktikájának ez igéjében ismerte fel: „Omnes omnia omnino doceantur“. Az U. E. mozgalmának gondolata a mostaninál organikusabb, a fejlődés törvényével inkább számoló módon egészen határozottan meg volt az újkor e legnagyobb nevelői elmélkedő lelkében.

S Comenius e gondolatának az 1892-iki ügyrend 4-ik §-a a következő szavakban adott kifejezést. „Az elnökség a közhasznú működés érdekében megfelelő szervek közreműködésével oly nemű intézményeket is léptetett életbe, a melyek oly egyének tudományos továbbképzését megkönnyítik, kik főiskolába nem járhattak, vagy a kik akadémiái tanulmányaikat már befejezték, — s így megállapított sorozatos előadások által hathat a műveltség fejlesztése és a nép nevelése érdekében.“¹

A Comenius társaság ügyrendének e szavaival Németországban először tűzte ki egészen tudatosan és programszerűleg az U. E. feladatát — munkássága egyik céljául.² Csakis egyik céljául s ebben áll a Comenius-társaságnak az U. E. működési körén is tülemelkedő egyik sajátos nagy jelentősége. Másik sajátos nagy jelentősége az, hogy a Comenius-társaság ezen működésének tere sincs semmiféle helyhez, egyetemhez kötve

¹ L. Monatshefte der Comenius-Gesellschaft, 1892. 64. 1.

² L. Ziele und Aufgaben. Com. Blätter III. 1. stb.

Bárhol megalakulhat, mint a társulat egy fióktársulata egészen önálló működési körrel, a melyet a fiókegyesület maga állapít meg. Egy harmadik sajátossága, hogy az ügy érdekében alárendeli magát a létező intézményeknek, s inkább nem érvényesíti magát mint külön társulat, sem hogy bénítaná a rokon társulatok munkásságát. A fődolog nem az, hogy ő tegyen valamit, hanem az, hogy céljai érdekében történjék valami. Ezért is azon fáradozik, hogy a rokon irányú társulatok közösen, együttesen működjenek. S végre a negyedik sajátossága, hogy működésének központját, hatóténykedéseinek kiinduló és visszatérő pontját a könyvtárban s az azzal egybekapcsolt olvasó-csarnokban látja.

A Comenius-társaság tevékenységének ezen sajátosságát kifejezi az 1894-ben a fiókegyletek számára készített irányító alapszabály harmadik és negyedik szakasza. A 3. §: „A fiókegyletek különös figyelme oly intézmények létesítésére és ezeknek állandó formákba, szervezetbe való foglalására irányuljon, a melyek a felnőttek további művelését — egyes osztályokban immár létező úgynevezett népfőiskolák és akadémiák módjára — tervszerű előadási cursusok tartása útján eszközlik“. — 4. §: „A hol ily sorozatos előadások nem szervezhetők, ott a fiókegyesületek közhasznú intézmények teremtésére törekedjenek, a melyek népakadémiák előkészítőiül felhasználhatók, nevezetesen népkönyvtárak, olvasótermek stb létesítésére.¹

Ismét a kis *Jena*, illetőleg annak egyetemi tanárai értették meg először a Comenius-társaság ez irányító szövegét. — 1895-ben Jenában alakult meg a Comenius-társaság fiókegyesülete, a mely megalapításakor egyesületi munkásságának főadatául a nép ifjai és leányai, férfiai és női számára szervezendő rendes továbbképző tanfolyamok berendezését tűzte ki.² A Comenius-társaság teljes elnöksége (Gesammtvorstand) 1895-ki októberi gyűlésében a jenai fiókegylet intézkedésének hatása alatt, de különben 1892-ki alapszabályai szellemében is a már létező szakosztályokat (*A*) bölcsészeti-történeti, (*B*) theol.-történeti, (*C*) neveléstani és iskola-történeti) egy negyedikkel toldotta meg, a *népnevelési és művelődést fejlesztő* szakosztálylyal, melynek főfeladata

¹ L. Comenius Blätter, 1894. II. 123. 1.

² L. Com. Bl. 1895. III. 61. 1.

népiskolák és olvasótermek szervezésének és felállításának támogatása.¹

A Comenius-egylet különösen érdemes tagja Nörrenberg dr. indítására méltányolta először kellőleg az olvasó-csarnokokat az U. E.-re való tekintettel.²

A Comenius-társaság ugyanis az U. E. ügyét a könyvcsarnokkal szerves kapcsolatba kívánja hozni és pedig oly formán, „hogy eme könyvcsarnokok lassanként helyi, szellemi központokká váljanak a népszerű egyetemi cursusok kifejlődésére.”³

¹ L. Com Bl. III. 154

² Nörrenberg ugyanis 1896. márczius 11-én Berlinben e tárgyban a Comenius társaság képviselőin kívül, még három ily irányú egyesület („Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung“, Verein für das Wohl der arbeitenden Klassen, „Gesellschaft für ethische Kultur“) képviselőit értekezletre hívta egybe, a melyen egyértelműleg megállapodtak abban, hogy égető szükség van oly könyvtárakra, a melyek középhelyet foglalnak el egyrészt a népiskola kiegészítő részeként létező népkönyvtárak és másrészt a szakképzettséget szolgáló tudományos könyvtárak közt s melyekkel okvetetlenül olvasótermeket kell egybekapcsolni. Ezen olvasótermekkel egybekapcsolt könyvtárakat Nörrenberg könyvcsarnokoknak nevezi s ezek könyvállományának minőségéről, valamint másrészt felállítóirol közelebbről értekezik Com Blätter V. 17., 50., 125. stb. lapokon. Ezen könyvtár a nép tehetségesebbjei és az úgynevezett műveltek számára való. Oly könyvek és lapok, folyóiratok tehát, a melyek csak a szakembert érdeklik, nem tartoznak e könyvtárba. Ily művek nevezetesen a honismeriek, az állam és társadalmiak, a művészetre és képeire vonatkozók, a helyi viszonyoknak megfelelő műipariak, a szépirodalmiak, a párt árnyalatoktól eltekintő lapok, folyóiratok. — Jó nevelési szempontból, ha e könyvcsarnok a könyvszerzeményeket illetőleg nem zárja ki a népkönyvtárba tartozókat sem. Eme könyvcsarnokok Nörrenberg szerint valódi polgári könyvtárak, a miért is kívánja, hogy elvileg ily könyvtárakat a város, míg ellenben a tudományos szakképzést szolgáló könyvtárak felállítását és fentartását az állam vegye kezébe. — E könyv- és olvasócsarnoknak ép oly rendes művelő intézménynyé kell válnia hazánknak, mint az iskola” (L. Nörrenberg Com. Bl. V. 51.).

³ L. Com. Bl. IV. 145. A könyvtár és nevezetesen könyvcsarnok ügyének nagy jelentőségét helyesen méltányolja Amerika. — Az Egyesült-Államok közoktatásügyi hivatalának elnöke: dr. Harris hivatalos körözlésében elvként kimondja: „Amerikában az iskolák feladata, hogy előkészítsék a tanítványokat a közkönyvtárak gyümölcsöző felhasználására” s Andrew Carnegie, ki ötmillió dollárnál már többet adakozott közkönyvtári czélokra, azt állítja, hogy gazdag

Ezért is felszólítást bocsát közre ily könyvesarnokok felállítása végett, igéri az ily vállalat anyagi támogatását is, ha a helyben alakult fiókegylet és a város e célra áldoz; ajánlkozik közvetítőül a fiókegylet és a tudomány-egyetem tanárai közt, hogy emezek a vidéken is tarthassanak sorozatos előadásokat; végre arra is ajánlkozik, hogy a tanfolyamok közben vagy az után megvizsgált hallgatóknak bizonyítványokat is állít ki az előadó tanár aláírásával. A Comenius-társaság tehát nem közvetlenül szervezi vagy rendezi akár az U. E., akár a könyvesarnokok ügyét, hanem mindenfelé ily irányban is indítólag, támogatólag s közvetítőleg is hat s így önmagának a németországi U. E. történetében egészen önálló és kiváló helyet biztosított.

E közvetítő és indító szózata viszhangra is talált. Egyesek és egyletek, sőt több egyesület képviselőik útján kezükbe veszik a könyvtárak, illetőleg könyvesarnokok ügyét s nem egy város (Berlin, Frankfurt, Freiburg, Königsberg, Mannheim, Schweidnitz) anyagilag is támogatja e fontos ügyet; más városok pedig eddigi városi, nem igen használt könyvtárukat és helyiségeiket eme célra átengedik (Berlin, Düsseldorf, majnai Frankfurt).¹

ember közkönyvtárnál hasznosabb ajándékot nem adhat egy községnek“. (L. Huebner: .Die Volksbildungsbestrebungen der Gegenwart. Com. Bl. V. 132.)

S e szavaknak megfelelnek a tettek. Chicagónak van egy egyetemi és két tudományos könyvtára (Newberry és John Crerar Library), a melyekre évente 680,000 márkát, tehát 200,000 márkával többet fordít, mint a dotatio tekintetében oly kiváló berlini királyi könyvtár. Ezen tudományos könyvtáron kívül van egy városi könyvtára könyvesarnokkal s ezen központin kívül a város különböző részeiben még hat olvasócsarnokkal s 27 kiadó-közvetítő helyiséggel. Ezen könyvtár céljaira a város évente 600,000 márkát fordít. A központi városi könyvtár és könyvesarnok új épülete, a melyet 1897 október havában adtak át a közönségnek, fehér márványból, pazar fénynyel készült monumentális épület, melynek építésére a város képviselőtestülete minden nehézség nélkül hét millió márkát szavazott meg. 1896-ban e városi könyvtárt két és fél millió egyén használta. — 1.100,000 egyén a könyveket hazavitte, egy fél millió helyben olvasott és 900,000-en olvasták a 700-nál többféle lapokat, újságokat.

¹ Düsseldorfban 1896 97-ben a három városi népkönyvtárt 2503 egyén használta. Az olvasócsarnok 1896. november havában nyílt meg. Novembertől 1897. márczius 31-ig 10,602-en használták az olvasótermet. — M. Frankfurtban 1897. november havában nyitották meg az új olvasótermet, melyet e hóban 6,991 ember, köztük 401 nő látoga-

Jenában az egyetem épületében nyílt meg 1896 nov. 1-én az olvasó csarnok, melynek termei esti 10-ig nyitva állanak. — 1897 február havában kiadott jelentés szerint a 90 nap alatt kölcsön vett könyvek száma 13.336 volt, úgy, hogy egy-egy napra esik 149 könyv. A kölcsönvevők száma 1932, kiknek nagyobb része iparos. A látogatás oly sűrű, hogy egy év múlva 1897 novemberében már 11 olvasó-terem állott naponként 13 óráig, csak vasárnap 12 óráig és hétfőn 11 óráig az olvasóközönség rendelkezésére, Hétköznap 100—200-an, vasárnap rendszeren 300-an voltak az olvasó-teremben, a hol néhány száz ujság, szaklap és 6500 kötet van elhelyezve. Egy kötetre esik 10·2 kölcsönvevő. Az olvasott könyvek közül $64\frac{5}{10}\%$ esik a mulattató olvasmányokra, az oktató tartalmúakra $27\frac{0}{10}\%$.¹

Jenában tényleg a könyvcsarnok képezi az U. E.-nel összefüggő mozgalom központját.

A *sorozatos* előadások a könyvcsarnok megnyitásával egyidejűleg kezdődtek meg. 1896/97-ben karácsony előtt és azután is volt 2—2 sorozatos előadás, melyet egyetemi tanárok tartottak 170—225 hallgató előtt, a kik közül $75\frac{0}{10}\%$ a *munkások* közé tartozott, de úgy, hogy a munkások mellett ültek az úgynevezett legjobb társaság képviselői is. A karácsony utáni egyik sorozatos előadást az odatoló hallgatóság nagy száma miatt párhuzamosan kellett megtartani s a hallgatók száma 2—400 közt hullámzott.

Hosszasabban időztem a Comenius-társaság működésének leírásánál és pedig azért, mivel azt hiszem, hogy Németországban az államkormány és az egyetemi hatóságok tartózkodó magatartása miatt, épen e társaság van arra hivatva, hogy az U. E. ügyét felkarolja és terjeszsze. A Comenius-társaság vezető tagjai Comenius szellemének hatása alatt állanak, a népet szeretik, de ép úgy a tudományt is és így van biztosíték a vezetésben a népnek a tudomány által való áthatására nézve. Azonkívül nincs kitéve a társaság vezetése esélyeknek s végre maga a tár-

tott. Hozzászámitva az olvasókhoz a könyvkölcsönzőket, a frankfurti és bockenheimi olvasótermet összesen 13,210 egyén használta. A freiburgi könyvtárból november havában 2700 kötetet vittek ki. Berlinben 1896-97-ben a népkönyvtárból kikölcsönzött könyvek száma 543,580 kötet, tehát 81,000 kötetrel több, mint az előző évben.

¹ L. Volksthüml. Hochschulwesen, 12 1.

saság feladatainál és működése körénél fogva oly tág és könnyen mozgó, a különböző helyzethez alkalmazkodó s mind a főkegyesületek, mind más hasonló irányú egyesületek autonóm működését annyira elismerő, méltányló, azt nem helyettesítő, de erkölcsileg és anyagilag támogató: hogy méltán várhatjuk a Comenius-társaság tapintatos, értő és czélt szilárdan szem előtt tartó működésétől az U. E. mozgalmának csendes, de intensiv elterjedését Németországban.

10. A schweizi főiskolák sem szigetelték el magokat az U. E. mozgalom elől. Genf, Lausanne és Neuchâtel a szünidei tanfolyamokat karolták fel, nevezetesen a nyelveket (különösen francia nyelv és irodalmat; Nauchâtel az olaszt is), Bern és Zürich ellenben a sorozatos előadásokat. Ezen utóbbiak érdekelnének minket közelebb.

Schweizban a figyelmet az U. E.-re 1891-ben Vogt zürichi egyetemi tanár a „Schweizerische Gemeinnützige Gesellschaft“ évi gyűlésén „Über die Errichtung einer eidgenössischen Gesamthochschule“ tartott előadásával hívta fel. Felolvasásának elfogadott VI. tételében azt kívánja, hogy a schweizi főiskolák tartásuk meg ugyan eddigi tudományos jellegüket, de ennek megőrzése mellett gondoskodjanak arról is, hogy a nép közül bárki hozzá férhessen a magasabb műveltséghez. Ezért is ajánlja 1., hogy az egyetemi előadások hallgatásánál a korra és a tárgyra vonatkozó megszorító szabályzatokat szüntessék meg; 2., hogy az egyetemi tanárokat kötelezzék a nagyobb közönség által is látogatható előadások tartására, a mennyiben ugyanis a tantárgyuk népszerűsíthető; 3., hogy az egyetem az angol U. E. módjára nyújtson alkalmat az egyetem székhelyén nem lakóknak is vizsgálatok tevésére s hogy az ily vizsgázóknak is adjon oklevelet; 4., hogy szervezzenek szünidei tanfolyamokat, melyeken a gyakorlati téren működők, nevezetesen a középiskolai tanárok s orvosok az újabb kutatás módszerével és eredményével megismerkedhetnek.

Bizonyára ezen indításra merült fel a berni városi socialpolitikai egyesületben 1894 november havában azon indítvány, mely szerint Bernben az U. E. megvalósítandó és pedig az egyetem útján. Az ez ügyben kiküldött s csak is egyetemi tanárokból álló bizottság — megbízatása szerint, más egyetemi tanárokkal kiegészíté magát és ezekkel együtt megalakítja a „Docenten-

Verein für U. E.-t, mely érintkezésbe lépven a berni „Hochschulverein“-nal, megegyezett arra nézve, hogy az általuk választandó hét tagú bizottság (négy docens s a Hochschulverein három képviselője) vegye kezébe az U. E. szervezését és pedig oly formán, hogy ez szólítsa fel először is a tanárokat előadás tartására, themájuknak valamint az előadás megtartása óhajtott idejének megjelölésére; azután pedig forduljon a különböző egyesületekhez, megküldve ezeknek a themák nyert sorozatát választás illetőleg óhajuk kifejezése végett. A főiskolai tanárok sűrű ajánlkozásának, nem különben a bizottság buzgalmánának köszönhető, hogy már 1895/96-ban hat sorozatos előadást (hármát Bernben, hármát a vidéken), nem különben 41 egyes előadást tarthattak 23 különböző községben. A kanton körmánya a kért segélyt megtagadta ugyan, de az egyes egyesületek anyagi támogatása következtében (345 fr.) még is 140 fr.-nyi fölösleggel zárhatták a számadást. Az előadások iránti érdeklődés mindenütt élénk volt.

Az 1896/97. évi működésre vonatkozó jelentés szerint Bernben és a kanton különböző községeiben négy sorozatos és 22 egyes előadás tartatott 3820 hallgató előtt.¹ A kanton körmánya a kért segélyt ez évben is megtagadta. Egyes egyesületeknek és Bern városának anyagi támogatása magyarázza meg 273.34 frnyi bevételi többletet.

Az 1897/98. téli félévi program 11 tanárnak négy sorozatos és 12 egyes előadását hirdeti.

Az előadások ingyenesek. Az előadók mindedig tiszteletdíjat nem kaptak. A kiadások (az első évben 390.71 fr., a második évben 382.60 fr.) csak dologiak voltak.² Az előadók áldozatkész buzgósága volt eddig a berni U. E. fenntartója: a számok ennek lelohadását mutatja. A kanton körmányának részvétlenségét éri ezért a felelősség.

A berni mozgalommal párhuzamosan a zürichi „Népegyetem“ (Volksuniversitaet) alapítására küldött szét felszólítást a „Schweizerische Gesellschaft für ethische Kultur“. A felszólítók igen helyesen érvelnek az egyes előadások ellen. „Tervezett vállalatunk a szó legtagabb értelmében universitas legyen, mely

¹ L. Akad. Revue III. 576

² Lásd a jelentéseket, a melyek megküldéseért J. Graf titkárnak e helyen is kifejezem köszönetemet.

ugyanis nem csak minden tudomány egyesítésére törekszik, hanem arra is, hogy abban kivétel nélkül mindenki részesülhessen. Ezen universitas a tudomány azon igaz fiainak legyen felajánlva, kik nem csak azért törekesznek feléje, hogy egyúttal *általa* megélhessenek, hanem a kik magasabb czélt látnak abban, hogy *érte* élhessenek.¹

Pestalozzi szíve nyilatkozik meg a felhívásnak különösen azon szavaiban, a melyekkel igyekszik odahatni, hogy ez új intézmény a nép és a munkások szellemvilágát nyissa meg, érdeklődésének körét tágítsa és a nemzet minden egyes osztálya solidaritásának tudatát ébreszsze fel. A tervezet szerint a sorozatos előadásokért belépti díjat szednek (a 16 órásért 1 fr., 12 órásért 2 fr.), az előadókat óránként 10 frankkal honorálják. Syllabus adja az előadások átnézetét. Az állam egyelőre az egyetem illetőleg a műegyetem teremt adja át és kötelezze docenseit ily népszerű előadások tartására s gyakorolja a felügyelet jogát; később, ha meggyőződik e vállalat állami fontosságáról, ám vegye át az U. E. ügyét — úgy mint bármely iskola ügyét — közvetlen vezetésébe.

A felszólító irat önálló administratív bizottságra, a melyet különböző rokon irányú egyesületek¹ képviselői képezzenek, kívánja a népegyetem ügyeinek vezetését bízni. Zürichben azonban egyelőre az ugyancsak 1896-ban alakult Pestalozzi-egyesület vette kezébe az U. E. ügyét s már 1896/97-ben négy hat órás sorozatos előadást tartott tanulságos themákkal,² a melyeket átlag 116-an, összesen 994-en látogattak. A hallgatók $\frac{3}{5}$ része a férfiakból állott, bár egyes előadásoknál az arány változott. Így nevezetesen a pszichológiai előadásokat ugyanannyi, a gyermek ápolásáról szólókat a félénél is több nő hallgatta. Társadalmi állásra nézve a hallgatók $10\frac{0}{10}$ -a akadémiailag képzett egyén, $20\frac{0}{10}$ -a hivatalnok és kereskedő és $29\frac{0}{10}$ -a munkás volt.

A zürichi Pestalozzi-társaság nem szorítkozik működésében

¹ L. az idézetet Schultze i. m. 42. l.

² Ezen egyesületek: „Gemeinnützige Gesellschaft für den Kanton Zürich“, „Pestalozzi Gesellschaft“, „Zürichs Schulsynode“, „Hochschulverein“, „Dozenten Verein“, „Medicinische Gesellschaft“, „Arbeiter-union Zürich“, „Arbeiterbildungs Verein Eintracht“, „Schweizerische Gesellschaft für ethische Kultur“.

³ L. Akad. Revue III. 110.

a sorozatos előadások tartására. 1896/97-ben, tehát működése első évében rendezett még 28 ingyenes egyes előadást, öt ingyen hangversenyt és 10 vasárnapi mulatságot s szaporítá könyvtárát. Úgy látszik, hogy a frankfurti eszmény lebeg e társaság előtt. Első évi kiadása 22.119.94 fr. volt. Zürieh városa 6300 frankkal támogatta s a deczifit mégis 3446.36 fr. volt; a mi kivált az ily fontos ügy megkezdésénél, nem kedvező omen.

11. *Oroszországról* az U. E. történeti megalapításának szakaszában szözlottunk. A természettudományi társaság rendezett Odessában évekre kiterjedő tanfolyamokat. Ugyancsak Odessáról itt is meg kell emlékeznünk, a mennyiben 1897 november hava óta az egyetemi magántanárok nyitottak ingyen népszerű sorozatos előadásokat és pedig nyolcz tizenkét órást. Egy-egy sorozatos előadásért a részvétel díja 50 kopek, mind a nyolczért 3 rubel 50 kopek. Résztvehetnek az előadásokon már 13 éves ifjak is. E szerint Oroszország egyetemei is, legalább Odessában, megnyitk az U. E. mozgalma előtt.

12. Az U. E. mozgalmának termékenyítő hullámai átesaptak *Ausztriába* is és itt Bécsben jól elkészült termékeny talajra találtak. A „Volksbildungsverein“ kísérletezése a sorozatos előadásokkal tulajdonkép már az egyetemi tanárok műve volt. S most, midőn e kísérlet erkölcsileg teljes sikert mutatott, de az anyagi támogatás hiánya miatt abbahagyták, az egyet nehány egyetemi tanár indítására 1893 deczember hó 16-án 53 egyetemi docens — köztük 37 rendes tanár — emlékiratban az egyetem senatusát arra kéri fel:

1., hogy küldjön ki bizottságot oly alapszabályok kidolgozása végett, a melyek szerint maga az egyetem szervezi a népszerű sorozatos előadásokat és pedig oly képen, hogy az egyetemi magántanárokat használja fel első sorban az előadások tartásánál;

2., hogy ezen intézmény létesíthetése érdekében körülbelöl 6000 frt államszegélyért folyamodjék.

A kéréshez mellékelt emlékirat kiemeli ezen intézmény kulturalis fontosságát, utal a bebizonyított szükségérzetre, az angol sikerre, az alma mater Viennensis példaadó szerepére és a magántanároknak különösen ily célra alkalmas voltokra, és azok sanyarú anyagi helyzetére.

A senatus az ügyet melegen felkarolta, az alapszabályokat

elkészíté s az évi segélyért beadta folyamodványát a vallás- és közoktatásügyi ministernél.

A mily nagy jelentőségű az U. E. ügyének kedvező alakulására a senatusnak ezen határozott állásfoglalása, ép oly döntő volt azon tény, hogy a közoktatási ministeri széket oly férfiú foglalta el, ki maga is tanár volt s emelkedett, humanus és igazi államférfiúi gondolkozása alapján képes volt e mozgalomnak állami, társadalmi és általában emberies nagy fontosságát felfogni s elég bátor volt e meggyőződéséért tettel és szóval helyt állani.

Gautsch báró a 6000 frt évi subventiót 1895. október 7-én folyóvá tette s ugyanazon év okt. 14-én az alapszabályokat helybenhagyta s az 1897. január 4-én tartott nagyszabású országgyűlési beszédében az U. E. ügyének védelmére kelt. Gautsch volt a mi continensünk első vezető államférfia, ki az U. E. mozgalma mellett a leghatározottabban állást foglalt.¹

¹ A beszéd tanulságos tartalmára ép úgy, mint az előadó minister döntő befolyású személyiségére való tekintet egyaránt indokolja, hogy az U. E. történetében korszakot alkotó ezen beszédet közöljük:

„A mult évben Bécsben 53 egyetemi tanár és docens egyesült a végett, hogy a ministerium által megerősített alapszabály értelmében nyilvános, hozzáférhető előadásokat tartson. Tényleg bekövetkezett azon meglepő eredmény, a melyről a tisztelt képviselők egyike szólott. Ezen tény összefüggésben lehet azzal, hogy tán sohasem jelentkezett oly élénken a továbbképzés után való törekvés, mint napjainkban. A nép- és polgáriskolai tanítók — a mint ezt a tisztelt urak tudják — továbbképzési tanfolyamot kívánnak maguk számára. A középiskolai tanárokról ily irányban — utazási ösztöndíjak és szünidei tanfolyamok útján gondoskodtunk; az orvosok is megkapták szünidei tanfolyamaikat s hogy mily rohammal mozgolódnak a nők (derültség), ezt a magas Ház maga is legjobban és legalaposabban ismeri.

De midőn én most a főiskolai oktatás terjesztéséről szólok: ama továbbképzési törekvésre kívánok utalni, mely a társadalom más osztályaiban, nevezetesen a munkások osztályában érvényesül, kívánám azonban, hogy megjegyzéseimet félre ne értsék. Én vagyok az utolsó, a ki azt kívánja, hogy az olvasmányok, az előadások vagy bárminemű intézmények a felületes felvilágosultságot, vagy a socialpolitikus fráziskodást bevigyük a nép közé. Ez távol áll tőlem! De akkor, midőn mi a választási jog lényeges tágitása által a népesség nagy körét a politikai életben való részvételre felhívjuk és e köröktől elvárjuk azt, hogy saját érdekeiket mértékkel és értelemmel képviseljék: ekkor nagy jelentőségűnek tűnik fel előttem, hogy a népiskola útján szerzett ismeretek ezen körökben megerősödjének, mélyseg és terjedelem

Az U. E. intézménye ezzel Ausztriában, nevezetesen Bécsben, fennállásában, fejlődésében biztosítva lett. Az alapszabályok szerint az U. E. épen úgy mint Angliában, tisztán az egyetem ügye, a melybe semmiféle társulat, sem pedig egyetemen kívül álló egyén, be nem avatkozhatik. Egyéb főiskolákkal való egyezkedés a terjeszkedés esetében czélba van ugyan véve (l. 5. és 18. §.), de ez még csak a tényleges szervezkedés után és esetről-esetre történik meg (18. §.). Az egyetem az ügy kezelését és intézését egy 11 tagú választmányra bizza, a melynek hat tagját, — nevezetesen az elnököt, az elnökhelyettest és négy tagot, különös tekintettel a magántanárokra és segédekre — a senatus választja, öt tagját pedig az egyes fakultások, úgy, hogy mindegyik egy-egy tagot, kivéve a philosophiai fakultást, mely kettőt választ (5. §.). Első ízben csak egy évre, azután három évre szól a választás. Az állások tiszteletbeliek. A választmány a senatus és a közoktatás-

tekintetében növekedjenek. E szempontból nagy jelentőségűeknek tűnnek fel Bécsben a kurzusokkal tett kísérletek. Már másodízben nyíltak meg e kurzusok és én megerősítve a tisztelt képviselő úr előterjesztéseit, jelenthetem, hogy e tanév kezdetén mutatkozó eredmény még a mult évinél is kedvezőbb.

Lehet, hogy vannak, kik az ilyenmű kísérleteket, a melyeket ezóta már másutt is alkalmaztak és a melyeket a tanügyi kormány jövőre is rendelkezésére álló eszközei szerint támogatni fog — nem tartják alkalmasaknak arra hogy létesítsék azt, a mi előttem lebeg. De ezek ellenében hiszem — kiemelhető az, hogy minden körülmények közt a külső eredmény figyelemre méltó és hogy ezen külső eredmény nem következett volna be, ha a továbbképzés után való törekvés nem létezett volna. (Élénk helyeslés.)

A kor ellentétei nagyok s azt hiszem, hogy ép ezért annál is inkább kell az ellentétek kiengesztelése érdekében fáradozni a végett, hogy az egyik a másikat megértse s esetleg a meg nem értés miatt a másikat vakon ne gyűlölje. Ily czél felé törve, egyetlen egy eszköz sem tűnik fel előttem alárendeltnek. Egyike ezen eszközöknek, bizonyára nem a legalárendeltebb, a *műveltség* (nagyon helyes!), *ama valódi műveltség, mely az abban részesülőt szerénynyé teszi és önálló ítélésre neveli.* (Nagyon jó! Helyeslés.)

Nagy az az összeg, a melyet a magas Ház évről évre állami közművelődési célokra szentel és bizonyára annál szívesebben fogja ezt e czélra szentelni, ha az ezzel szerzett tudománykincse nem marad holt tőkeként nagy értékű pénznemekben egyesek kezében (igen helyes!), hanem meg nem hamisítva, bár csak aprópénzben, házról-házra, kézről-kévre jár és értékkel bír nemcsak a gazdagnak fogadó termében, hanem a munkás kunyhójában is!

ügyi ministerium által helyben hagyott házszabályok szerint jár el (7. §.). Az irodai ügyeket az egyetem Rectoratusa, a pénzügyieket a quaestura végzi megfelelő díjazás mellett (10. §.).

Az előadások körét az alapszabály megszorítja, a mennyiben kizárja a jelen politikai, vallási és socialis küzdelmekkel vonatkozásban álló kérdéseket s azokat, a melyeknek tárgyalása agitatiókra alkalmat adhatna.¹ (2. §.).

Az előadók rendszerint egyetemi tanárok. A magántanárok és segédtanárok ezért díjazásban részesülnek; a rendes tanárok csak is külön okok miatt (12. §.).

Az előadások helye: Bécs és vidéke, nemkülönben Alsó Ausztria, sőt a közoktatásügyi minister beleegyezésével a birodalmi gyűlésen képviselt összes tartományok. Az előadó utazásával járó költségeket a meghívó hatóság, egyesület vagy egyes viseli.

A senatus választja a választmányi tagok többségét (55. §.), bármikor felfüggesztheti a választmányt (6. §.); csak a senatus helyeslése után érvényesek a házszabályok (7. §.); a senatus előtt számol be évenként a választmány (17. §.); s az alapszabályokat is bármikor változtathatja, illetőleg kiegészítheti a senatus a közoktatási minister beleegyezése mellett (19. §.); a felfüggesztésre, az előadások beszüntetésére, nemkülönben ez esetben a vagyon hova fordítására nézve a senatus határoz (20. §.).

A választmány szabad működésére nézve a senatus mindehért való felelőssége védő paizs kifelé.

Kedvező talajon, kedvező körülmények közt indult meg tehát az U. E. működése Bécsben. A téli előadási időnyt három időszakra — karácsonyig, azután január, február s végre húsvétig terjedőre osztotta be a bizottság s mindegyik számára külön adott ki programmot, a mely a hirdetett előadások gondolatmenetét is tartalmazta. E syllabusok mintaszerűek. Az 1895-96-ki három időszakban kiadott „programm“ együttvéve 200 lapra terjed. A hírlapi és utczeni hirdetések, a napilapok érdeklődése és az előadásokról szóló jelentéseik magyarázzák meg, hogy már az első évben is az 58 határozás sorozatos előadást 6172-en

¹ Mintha bizony nem éppen ezeket a kérdéseket kellene objective megvilágosítani és pedig éppen az agitatók ellensúlyozása végett. Különben l. erre vonatkozó jegyzetet a berlini szabályzat e) pontjához.

látogatták. A belépti jegy egy-egy sorozatos előadásra 1 korona ; munkás egyletek kedvezményes jegyeket kapnak.

Hogy nemcsak az ujság ingere okozta e sikert, erről tanuszkodnak az 1896/97-ki adatok, melyek szerint a három időszakban tartott és 164 lapra terjedő syllabusban bemutatott 60 hatórás sorozatos előadásban 7465 hallgató vett részt.

Az előadásokat a város különböző kerületi helyiségeiben [az egyetem intézeteiben 21 (1895/96)—22 (1896/97), állami középiskolákban 13—17 és községi épületeiben 23—19] tartották, — azért úgy elszórtan, hogy helyileg se legyen senki sem kizárva. A hallgatók $\frac{1}{3}$ része az 1895/96-ki kimutatás szerint (ezt idézi a következő évi is) a munkás osztályhoz tartozott. Tanulságos az egyes — két évről szóló — sorozatos előadási csoportok hallgatói számának összehasonlítása.

Csoportok	1895 96	Egy-egy cursus	1896 97	Egy-egy cursus
		hallgatói		hallgatói
Orvosi	2238	137	2488	191
Természet tudományi	1793	120	2624	175
Történeti	987	76	649	54
Irodalmi, művészettörténeti	852	103	1028	103
Jogi	229	46	373	47

A történet Austriában nem vonz, annál inkább a természet-tudomány s épen úgy a művészet!

Csak egyetemi tanárok voltak az előadók mindkét évben s a másodikban még a theologiai facultás is képviselve volt az előadók közt.

Sorozatos vándorelőadást csakis Badenben tartottak, a melynek utazási költségtöbbletét a meghívó kath. legényegyesület viselte.

A sorozatos előadások keretén a második évben a választmány túl lépett, a mennyiben tekintettel arra, hogy 200-nál többen jelentkeztek és hajlandók voltak havi két forintnyi tandíjat fizetni — felvette a latin nyelvnek három havi tanfolyamban való tanítását.

A siker a választmányt az 1897/98. évben is arra indította, hogy ez évben is és pedig négy havi tanfolyamban, folytassa a latin nyelv tanítását. A folytatólagos, a három időszakon végig vonuló sorozatos előadások, a milyenek az első évben 15, a másodikban már 28 volt, bizonyágot tesznek az inten-

siv érdeklődés mellett. Az 1897/98. évi két első időszakra szóló „programm“ 48 előadásnak gondolat-menetét közli 111 lapon; eddig is, valamint az előadásokban, úgy a hallgatók számában is gyarapodást tüntet fel (2300, 1896/97-ben ugyan-ezen időszakban 2253).

A bécsi egyetem sikere mozdította meg a németországi és schweizi köröket s most az egyszer megegyezik a szellemi téren Ausztria maradi hajlamait. Még a mult évben sürgette a gráci egyetem is az államszegélyt, melyet végre elnyert, de csak 1898/99-re; egyes egyetemi tanárok azonban a tervbe vett előadásokat a „Steiermärkische Bildungsvereine“ támogatásával nemcsak Grácban, hanem a Dráva melletti Marburgban és Leobenben már 1897/98-ban megtartják. Lembergben Halle és Göttingen módjára tartanak akadémiái előadásokat a nők számára az egyetem tanárai. Krakkóban a „Volksbildungsvereine“ vette kezébe a sorozatos előadások rendezését; Czernovitzban pedig 1895 óta egy népkönyvtár létesítése érdekében a Comenius-társaság fiók köre rendez előadásokat.

Mielőtt hazánkra rátérnénk, még előbb néhány szót szólunk az ily előadó tanárok képzéséről. Igenis ezen népszerű előadók képzéséről szólunk. Bécs elégségesnek tartja erre nézve azt, hogy az előadásra vállalkozóknak, tekintettel e vállalat új és nehéz voltára, irány elveket adjon az előadások tartásának módjára nézve. *Világos* legyen az előadás, tehát ne kívánjon semmi theoretikai ismeretet hallgatóitól, azok képzetköréhez alkalmazkodják s ne feledkezzék meg arról, hogy a szemlélet a magyarázatnál többet ér. Az előadás legyen másodszor *szabad*, csak így hathat közvetlenül és alkalmazkodhat a hallgatókhoz.

Előzze meg azt a programm átadása, a mely megkönnyíti a megértést, a megtartást s mely a szakirodalom tekintetében tájékoztató.

Az előadást kövesse az oktatás, melyben a tanár kérdésekkel fordul a hallgatókhoz, de a melyben kérdések tevésére is felbátorítja a hallgatót s így a nevelési szempontból oly fontos bizalmat a hallgatók részéről megszerezheti.²

¹ L. Akad. Revue III. 629. Hochschulnachrichten, 1898. febr. sz.

² L. „An die Herrn Vortragenden!“, a mit különben Reyer és a Bericht is közöl.

A bécsi választmány, nemkülönben a müncheni is beéri ezzel.

A zürichi választmány a példa, a gyakorlat útján kívánja bevezetni a leendő népszerű előadókat hivatalukba, a mennyiben megengedi, hogy e pályára készülők (l. 8. és 16. §.) az előadásokon ingyen vehessenek részt.¹

A Comenius-egyesület e népszerű előadók táborkarát maga köré kívánja gyűjteni, a mennyiben az akadémiai tanulmányt végzett, de alkalmazást nem nyert szellemi erőket ily irányban kívánja gyümölcösözőleg foglalkoztatni.²

Az oxfordi egyetemi választmány az egyetemet nem rég végzett ifjakat csakis bizonyos minősítvény bemutatása alapján bizza meg az előadói tiszttel.

A vállalkozó ugyanis alkalmaztatása előtt köteles igazolni azt, hogy nyilvánosan sikerrel szónokolt, hogy tanára őt ily pályára alkalmasnak tartja; köteles ügyesen szerkesztett syllabust benyújtani, próbaelőadást tartani s szaktárgyára vonatkozó több sorozatos előadás végig hallgatása után, a szerzett tapasztalatok alapján, saját syllabusát kijavítani.³

A gyakorlati amerikai nemcsak felteszi, illetőleg kívánja, hanem maga meg is adja a minősítvényt. A philadelphiai „American society for Extension“ ugyanis működése harmadik évében. 1892/93-ban, külön tanárképző tanfolyamot nyitott, melyet kipróbált jeles előadók és vitatkozók vezettek.

Így vezette be majd mindenütt nagy sikerrel az U. E. ügyét s biztosítja annak fejlődését a külföld, nevezetesen azon határos ország is, melylyel minket főleg fejedelmünk személyiségének közössége szorosabban egybeköt. S vajjon mit tettünk mi?

Dr. Schneller István.

(Vége köv.)

¹ Com. Bl. IV. 154.

² Com. Bl. IV. 170-71.

³ L. Reyer i. m. 105. l. A minősítvényről bőtapasztalat értékesítése alapján érdekesen értekezik Russel i. m. 51. l. stb.

HOMÉROS ODYSSEÁJA.

— Befejező közlemény. —

IV.

Következik a nagy jelenet, a bűnhődés. A jelen léhai lakolnak Ezen, a világirodalomban páratlanul álló nagyszerű képben teljes tökélyében láthatjuk a művészt. A kérők fegyvertelenül állanak s a nagy Odysseus könnyű szerrel pusztíthatná ki valamennyit. De így a jelenet csak mészárlás lenne. Ezért gondoskodik a költő arról, hogy egyik szolga fegyvereket hozzon a kérők számára. Íme kimutathatják, mit tudnak. De kiderül, hogy ők nemcsak gonoszak, hanem satnyák is. Penelopeja még előbb elhozta volt Odysseus íjját, hogy a versengő kérők felhúzni próbálják. De kezük gyenge. Mily ironia ez a költőtől, mily gúny az új nemzedékre. Lakomázni, fosztogatni tudnak, de — noha ifjak — Odysseus íjjával boldogulni képtelenek. S mire egész sereg ifjú nem képes, azt könnyű szerrel, szinte játszva végzi el az öreg Odysseus. Már találóbban nem jelképezhette volna a költő az ifjak tehetetlenségét.

S midőn végre ők is fegyvert kapnak, hogy hullanak rakásra az agg koldús karjától. S nem menekszik közülök egy sem. De ott van köztük a dalnok is, a ki parancsukra kénytelen volt lakomáikat dallal fűszerezni. Ez is bűnhődjék a bűnösökkel? Nem. Homéros kimondja, hogy a költő ártatlan, s Odysseus, a ki senkinek sem bocsát meg, a költőt nem bántja. Pusztuljon a romlott jelen, minden veszendő és elveszésre érett, — de a költő éljen tovább s vele a hírnök is, a kik az utókornak tartsák fenn a történetek emlékét. Az egész jelenből

tehát más se maradjon, mint történeti emléke s a dal, nóta ijesztő például a késő nemzedéknek.

Mily tudatos művészettel jelöli ki Homéros a költő helyét, szerepét, hivatását a romlott korszakban! Már Telemachossal mondatja, hogy ne parancsoljon földi hatalom a költőnek, mert ez egyedül isteni kényszert követ. A költői ihlet függetlenségét jelöli ki ezzel s megállapítja azt az igazságot, hogy a költő csak ihlete sugalmát kövesse.

Később még részletesebben fejti ki Homéros széptani hitét.

Gyakran előforduló, de mindig vonzó és érdekes jelenség az, midőn a költő önmagát is lépteti fel műve valamely pontján, s ha nem is épen önmagát, mindenesetre olyan alakot, a mely az ő személyére vessen fényt. De Homéros még tovább megy s még bírálatot is mondat maga fölött, még pedig saját hőseit állítja oda bírálónak.

Midőn ugyanis Odysseus a pheakok földjén, Alkinoos király udvarán tartózkodik, egy dalnok — Demodokos — éneket mond a trójai háborúról s a dalt könyes szemmel hallgatja Odysseus. Majd oda szól a költőhöz, magasztalja a dalt s megjegyzi, hogy a *költő oly híven írja le a trójai háború viszontagságait, mintha csak jelen lett volna*, vagy jelenlevőtől hallotta volna a történeteket. Műve főalakja által mondatja el tehát Homéros a véleményét, hogy a történelem költőjének úgy kell elbeszélnie az eseményeket, hogy az azokban részt vett szereplők is teljesen igazaknak mondhassák a dal szövegét. A történelmi költészet alapelvét ez alig észrevehető, csekély episodban ritka egyszerűséggel adta elő a költő. Kik egy nemzet multját zengitek, vigyázatok, költők, s zengjetez olyképp, hogy ha saját hőseitek hallanák a ti dalotokat, semmi valótlant ne találjanak abban.

Sokat vitáztak a költői szabadságról a történelmi tárgyú művekben, s némelyek már azt is állították, hogy a költő egészen tetszése szerint másíthatja meg a mult eseményeit. De ezredévek homályából megszólal a legnagyobb költő s inti minden idők dalkökeit, hogy tiszteljék a történelmi valóságot.

Homéros tisztelte azt. Magát a trójai háború történetét a valóságnak megfelelően írta le. S bár művében rendkívül tág teret enged a képzeletnek, — mind az a csodálatos, kalandos, mesés elem, a mit művébe sző, távolról sem érinti magát a történelmet. Hiszen a történeti tények az ő művében mindig a hát-

térben maradnak s az előtérben álló cselekmények — bármily mesés jellegűek — többnyire magán-természetűek s csak bizonyos vonatkozásban állanak a történelemmel. Így Odysseusnak egész kalandos hányatása, Ithakáán — e jelentéktelen szigeten — történt szereplése távol áll a nagy trójai háborútól. Maga e háború — a mint azt a világtörténelem elmondja — csak egy-egy alak által említetik meg. Hasonlókép járt el a költő az Iliásban is — pedig ez magát a háborút írja le. Itt is ki akarta kerülni azt, hogy a költői igazság a történelmi igazsággal a legesekélyebb összeütközésbe jusson s a háborúból egy magánjellegű mozzanatot ragadt ki: Achilles és Agamemnon összeveszését. Ezzel ugyan szoros kapcsolatba hozta művét a történelemmel s mégis kikerülte azt, hogy a történelem járszalagán kelljen haladnia, vagy hogy erőszakot kelljen tennie a történelem igazságán. Úgy Homérosnak a költészetről tudatosan kifejtett nézetei, mint a mű csodálatosan megalkotott egységes szerkezete kétségtelen tanúságot tesznek arról, hogy az Odysseja nem amolyan nép által, vagyis sokak által írott munka, hanem egy s csak egy művészi elme terméke.

Tudjuk, hogy ez állítással összeütközésbe jutunk némely újkori elmélettel. De azok a nyelvészek, a kik sok szerzőről, homéridákról beszélnek, vélekedésüket, nem történelmi okiratokra, hanem nyelvészeti s egyéb elméletekre alapítják, mi azonban egyaránt hivatkozhatunk a történelem okmányaira és a széptudomány elméletére. A görög tudósoknak, köztük első sorban Platonak, kik kétségtelenül közelebb állottak Homérosához, mint a mai nyelvbúvárok, eszük ágába se jutott Homéros létezésében kételkedni. Sőt ellenkezőleg mindig mint egyénről beszélnek róla s életrajzának különböző episódjait mondják el. Hogy életrajzának különböző adatait homály fedi s származása helye fölött is viták támadtak, az mit sem bizonyít léte ellen. Hisz tudjuk, hogy még a legújabb kor költőinek életrajzában is mily homályos és fel nem deríthető részletek találhatók. S az a tény, hogy Homéros születése helye fölött annyi város versengett, csak újabb bizonyága annak, hogy egész Hellas és minden hellén törzs lelkében mily mély gyökeret vert a tudat, hogy Homéros valóban élt. De nem csak az általános néphit, — a mely könnyen mesének, mondának bélyegezhető, szól Homéros létezése mellett, — hanem a görög tudósok tanúságtétele is.

Homérosról tehát már évezredek előtt élt komoly tudósok dokumentumai maradtak ránk, az ő alakja tehát egyáltalán nem sorozható amaz alakok közé, a melyekről pusztán a nép szájában fenmaradt mondák tesznek tanúságot.

De sajna, egyik-másik újabb tudós évezredek mulva többet akar tudni valamely tényről, mint azok a tudósok, a kik a hajdankorban sokkal közelebb állottak ama tényhez. Teljes tisztelettel viseltetünk némely újabb nyelvész iránt, de hipotéziseit a hajdankor okmányaival szemben nem fogadhatjuk el. Plató és Aristoteles s a görög nemzet sok jelese mindenesetre tudott úgy görögül, mint a mai kor bármely hellénje. De a hajdankor görög szellemóriásának egyáltalán nem jutott eszükbe nyelvészeti eltérésekből Homéros egyéniségének nemléletére következtetni. Az írott munkák évezredek során számos másoló kezén mennek keresztül s nincs oly nyelvészeti eltérés, melyből következtetni lehetne az egy szerző ellen, midőn maga a mű szerkezete egységes alkotó elméről tesz bizonyosságot.

A főbizonyíték, a koronatanu a szerző mellett maga a mű, a mű egységes szerkezete. Már pedig Homéros mind a két műve tökéletesen átgondolt, egységes terv szerint megalkotott kerek egész. A mely művön több szerző dolgozik, s az egészet nem gyurta át egy vezérlő szellem: — azon a művön nemcsak nyelvi eltérések, hanem legfőképen szerkezeti eltérések észlelhetők. Képzeljünk egy palotát, a melynek nem volt tervezője s a különböző kőmivesek külön-külön tetszésük szerint hordták össze az anyagot. Hihető-e ily palotáról, hogy művészi egész egységes alkotás legyen. Tökéletes mű nem jöhet létre, vezérlő szellem nélkül. Az igenis lehetséges, hogy egy vezérlő szellem többek alárendelt működésével megalkot valamely művészi egészet. De az ily munkában a többeknek csak segítő szerepük jut.

Homérosról sem állítható, hogy ő a pusztá semmiből alkotta volna művét. Rendelkezésére állott a történelem, továbbá a görög vallás s a nép közt elterjedt számos monda. A mester ez anyagból alkotta meg művét. De hisz minden történelmi költő hasonlóan járt el. És senkinek se jutna eszébe állítani, hogy például Shakespeare többedmagával írta Coriolanust, mert meséjét Plutarchosból vette. Az a valóság, hogy az egész görög nemzet segédkezett Homérosnak, összehordván számára a történelmi, mondai és mythologiai anyagot, — de valóság az is, hogy mindezt

Homéros saját művészi érzéke szerint tudatosan dolgozta fel s emelte eszmei jelentőségre. Népkölteménynyé azáltal lett a mű, hogy a nép lelkéhez szólott; mint a hogy az újabb korban is számos úgynevezett műköltemény a nép sajátjává, valóságos népkölteménynyé vált.

S itt rá kell térnünk a népköltészetre, a melyről az újabb korban számos téves nézet terjedt el. Úgy képzelik sokan a népköltészet valamely remek termékét, mint hópelyhet, a mely tovább-tovább gördül s végül görgeteggé válik. Az a hiedelem terjedt el, hogy sok ember, mindenki a maga módja szerint, valamit a kezdethez told, míg végre magától, mintegy automatic, valami egész gömbölyödik ki. De ne higyük a népet ily csodálatos automatának. A semmiből nem lesz művészi egész. S a mely népköltemény valóban művészi egész, annak egy elmében kellett megfogannia. Legfőképen az különbözteti meg az úgynevezett műkölteménytől, hogy a népköltemény szerzője ismeretlen marad. Hogy egy népballada létrejöhessen, kell lennie egy egyénnek, a kinek elméjében valamely esemény, helyzet, alak egy ballada tervét kelti föl. Ez alapötlet aztán szájról-szájra járva bővíthet, változhat, de lényegét megtartja. Igenis vannak népköltemények, a melyek görgeteg módjára keletkeztek, de ezek aztán nélkülözik is az egységes ötletet s többnyire egymással összecserélhető lazán egymáshoz toldott versszakokból állanak.

Ha ez igazság kisebb népkölteményekre áll, mennyivel inkább áll óriási műalkotásokra vonatkozólag. Ezeknek minden részletét egymással kapcsolatba hozni, minden eseményt bevezetni, indokolni, s az egészet egy magasabb eszmének hirdetőjévé tenni: oly munka, a mely egységes alkotó nélkül nem képzelhető.

A legfőbb bizonyíték Homéros szerzősége mellett az Odysseja művészileg keresztülvitt alapgondolata. S e fő gondolat nem más, mint az újjászületés, megváltás. Ha bűnbe süllyedt a kor, ha törpe utódok fosztogatják a boldogtalan hazát: csak egyetemes *végítélet* segíthet. A jövő szellemének ölelkeznie kell a mult szellemével s egyesülten kell kiirtania a romlott jelent. Az alapgondolat abban tér el a kereszténység alapgondolatától, hogy a bűnbe süllyedt kor megváltása nem szelidséggel, bűnbocsánattal, engeszteléssel, hanem kérlelhetlen szigorral viendő keresztül.

V.

Odysseus szerencsésen végrehajtotta a nagy büntetést. A rosszak kipusztultak, s hogy semmi rossz, semmi bűn ne maradjon fenn, nemcsak a dözsölő urak, hanem a bűnös szolgálkat s ledér leányokat is kiirtotta. A bűnnek irmagja se maradjon fenn, — tisztuljon, újbodjon meg az egész haza. Csak midőn már végrehajtotta óriási művét, értesíti Penelopéját az egésztől. A házban lezajlott végső tusáról a hű asszony mit se tud, ő termébe visszavonultan, még csak nem is sejti, hogy ura hazajött.

Figyelemre méltó jelenség, hogy Odysseus épen csak nejét, a hűség eszményképét, nem avatja be titkába. Alighogy hazatér Ithakába, első dolga, hogy fia előtt tárja fel kilétét. Majd hű szolgálai előtt is leleplezi koldúsi álruháját. Csak az asszonyt nem akarja beavatni a titokba. Az asszony hadd tudjon meg mident utoljára, midőn már a kérők kipusztultak. Odysseus szinte eleped a vágytól, hogy neje előtt való alakjában jelenjen meg, — de legyőzi vágyát s mindvégig mint jött-ment koldús áll neje előtt. Annaira ragaszkodik a nejével szemben való titkolódzáshoz, hogy — midőn vén eselédje felismeri őt, megöléssel fenyegeti az öreg asszonyt, ha Penelopejának a titkot elárulni merésznél.

Odysseus nagy titkolódzása nejével szemben már azért is beható magyarázatot igényel, mert nemcsak azt tárja fel, hogy Homéros mikép vélekedett a férfi és a nő közti viszonyról, hanem új fényt vet a mű egész szerkezetébe.

Honnan ered Odysseusnak eme nagyfokú bizalmatlansága neje iránt? Mért bízik inkább fiában, mint hitvesében? Mi okozza azt a rendkívül kétkedést, gyanút, a mely a hitestársak közt, még a végső felismerés jelenlétében is kifejezésre jut?

E jelenség oka nemcsak a hitestársakban rejlik, hanem külső okokban is. Tudjuk, hogy Odysseus nagyon éles elméjű, előrelátó és leleménydús férfi. Az életet ugyancsak ismeri s a női nemet is sok évi kalandozás alatt megismerte. Egyáltalán bizalmatlan a nőkkel szemben, — de ezen bizalmatlanság egy-magában korántsem magyarázza meg azt a mindennek fölött álló rendkívüli bizalmatlanságot, a melyet épen hűséges neje iránt tanusít, a ki legkevésbbé érdemelte meg gyanúját. Hisz minden,

a mit hazajövet nejéről hall és lát meggyőzhetné őt, hogy nejében nincs oka kétkedni. S mégsem adja fel előzetesen elhatározott titkolódzó álláspontját.

Mert előzetesen elhatározott tervről s következetesen végrehajtott eljárásról van szó, — melynek magyarázatát nemcsak a neje iránti bizalmatlanságban kell keresnünk.

Egész Hellast lázba ejtette a hellén hadak fővezérének, a legkiválóbb királynak. *Agamemnonnak* tragikus esete. Tudjuk, hogy Agamemnon a trójai háborúból hazatérve, vakon hitt ott-hon maradt gonosz nejének, Klytemnestrának, ki, míg ura harczban volt, házasságtörést követett el Aegistossal. Az álnok nő hazatért urát látszólag a legnagyobb örömmel fogadta, de midőn ez a palotába lépett, orozva meggyilkolta. A férjgyilkosság híre mélyen megrendítette a lelkeket s Agamemnon vak bizalma az elvetemült hitves iránt visszahatást keltett minden Trójából hazatért harczos lelkében.

Odysseust is megrendítette e hír. Kitűnik ez a mű tizenegyedik énekéből, midőn Odysseus az alvilágba szállva, beszél a megölt Agamemnon lelkével. Ez az egész alvilágbaszállás s a meghaltakkal való társalgás természetesen csak jelképies értelmű s azt fejezi ki, hogy minő gondolatok foglalkoztatták a magában töprengő, övéi és barátai sorsán évődő Odysseus lelkét.

Agamemnon szelleme — mialatt Odysseus vele társalog — arra inti a bujdosó ithakai királyt, hogy okuljon az ő (Agamemnon) példáján, ne bízzék soha föltétlenül a nőben, meg se beszéljen vele mindent, a mit tud, s a mennyit közül az asszony nyúl, ugyanannyit tartson titokban előtte. A férfi tehát csak félbizalommal, félőszinteséggel viseltessék a nő iránt. Soha se tárja fel szándokait annyira, hogy lelke egészen nyílt könyv legyen.

Az Agamemnonnal való társalgás döntő hatást gyakorol Odysseus lelkére. Fölteszi tehát magában, hogy óvatos lesz, nehogy úgy járjon, mint szerencsétlen fővezére. S mert Agamemnon egész nyíltan, ünnepi pompával jött haza s ment bele a csapdába: Odysseus elhatározza, hogy titokban, álruhában tér vissza Ithakába. Agamemnon rövidlátó volt s a viszontlátás vágját férfias önküzdéssel nem volt képes türtőztetni: hát Odysseus leküzdí óhaját, nem siet mindjárt neje karjaiba. Mert ki tudja, mi történt otthon húsz év alatt? Annyi mindenesetre várható,

hogy otthon új urak támadtak, a kik nem egykönnyen mondanak majd le a jövevény kedvéért hatalmukról. Ezer új érdeket bolygat meg hazajötte s bizonyos, hogy posícióját újra kell majd kivívnia. Ha oly esztelen zajjal érkezik haza, mint Agamemnon, az otthoni ellenségek előre szervezkedhetnek s szervezett erővel léphetnek fel ellene. S neje is, ha esetleg hűtlen, előre eltávolíthat minden bűnyomot s cselre készülhet. Mindez a legnagyobb óvatosságra int.

Odysseus álrúhás hazatérése s nagyfokú titkolódzása tehát nem csak a hős kiváló ítélőképességéről s életismeretéről tesz bizonyosságot, — hanem arról a mély bátársról is, a melyet Agamemnon sorsa az egész hellén nemzetre tett.

Maga Agamemnon sorsa pedig szintén csak tünetszerű jelenség a trójai háború után. Mert képzeljük csak el Görögország állapotát, midőn legjobb fiai és hősei annyi évig távol háborúban időztek. Agamemnon nején kívül is hány hitves lett hűtelenné urához, a kinek hazaérkeztét már nem remélhette. Megbomlottak a családi kötelékek s az elesettek, vagy még élő s bujdosó hősök helyét 10—20 év alatt idegenek foglalták el. S a háborúból hazatért harczosok otthon feldúlt családot találtak. Természetes jelenség, hogy midőn maga a háború fővezére is oly rettenetes sorsra tért haza, minden hazatérő küzdő óvatosságra intetett.

Így hat vissza Agamemnon tragédiája Odysseus elhatározására. Így nyul bele Agamemnon, Klytemnestra és Aegisthos szereplése Homéros Odysseájába.

Kimondhatjuk bátran, hogy bár Homéros külsőleg csak episod szerepet juttat, Agamemnonnak, ez alak mégis az Odysseja egyik elsőrangú szereplője. Mert Odysseus cselekedetét ő befolyásolja.

Odysseus Homéros művében kétféle szerepet játszik, az egyik inkább szenvedő, a másik inkább cselekvő szerep. Hányatásai közben Odysseus túlnyomóan passív alak, mert útját nem maga, hanem a sors, a balszerencse intézi. Ez okból is állítottuk, hogy Odysseus kalandos kora csak alárendelt fontosságú. Hisz az oly alak, bármily kiváló legyen is, a kit a sors ideoda hány-vet, s maga még teljes erejét a sorssal szemben nem mutathatja be, mindaddig, a míg igazi cselekvéshez nem jut, valódi hősnek, főalaknak nem mondható. Csak a cselekvés tesz alakot

jelentőssé. Odysseus tulajdonképeni cselekvése, vagyis jelentősége, pedig csak a mű harmadik részében Ithaka, szigetén kezdődik. Erre az egész cselekvésre pedig a sugalmat, a lökést Agamemnon példája adja meg neki. Az egész homérosi mű főcselekményébe tehát döntő tényezőként avatkozik be Agamemnon és Klytemnestra drámája s e nélkül a dráma nélkül az Odysseja meg nem érthető.

Midőn tehát az Odysseja főalakjait szemléljük, Odysseus és Penelopeja mellett ellenkép gyanánt Agamemnon és Klytemnestra alakjai tűnnek fel. E két házaspár mint *anthithézis* áll egymással szemben.

Csak ne ingasson meg ebbeli észleletünkben az a tény, hogy Homéros Agamemnont és Klytemnestrát a műben csupán rövidesen említi.

Régi igazság, hogy valamely mű főalakja nem okvetlenül az, a ki legtöbbször és legtöbbet szerepel a műben. Hisz ismerünk műveket, a melyeknek döntő szereplői alig néhányszor lépnek fel. Shakespeare Julius Caesar-jában például a hős személye csak a mű bevezető részében szerepel, — s mégis mindvégig ő intézi a cselekményt, mint szellem. Hasonlókép Hamletben a cselekmény megindítója Hamlet meghalt atyja, — ki pedig a mű kezdetekor már nem él.

Sőt újabban írnak már oly műveket is, a melyekben a tulajdonképeni hősök föl sem lépnek, még szellemek alakjában sem s csak mint végzetes, átkos örökség avatkoznak a cselekménybe. Például idézhetjük Ibsen „Kisértetek“-jét. E szerző műveiben különben is gyakran tapasztalható, hogy a voltaképeni cselekmény a multban játszódott le s a mi előttünk megjelen, csak a mult utójátéka.

Hogy tehát valamely alak egy műben elsőrangú tényező legyen, ahhoz nem kívántatik az, hogy a műben sokat lábatlankodjék. Teljesen elegendő, ha a cselekménybe döntő tényezőként foly be.

Ily döntő tényező az Odyssejában Agamemnon. Homéros nagyszabású és tervszerűleg keresztülvitt antithesisből indul ki.

Agamemnon vakon hitt nejeinek. Odysseus kételkedik hitvéseben. Agamemnon eszéltelen és vigyázatlan volt. Odysseus bölcs és előrelátó. Agamemnonnak ugyancsak alapos oka lehetett nejében kétkedni, — s mégis hitt neki. Odysseusnak semmi

oka sines a bizalmatlanságra és mégis kételkedő. Klytemnestra a rossz nő mintaképe, — Penelopeja a jó nő eszménye. Agamemnon házában győz a bűn, — Odysseus házában az erény ül diadalt.

A két ellenkép csak abban egyezik meg egymással, hogy mind a két házban a trójai háború alatt felfordult a rend, — jelképezve azt a mérhetlen erkölcsi és állami romlást, a melybe Hellas a trójai háború folytán jutott.

Két egymással ellentétes dráma áll képzelünk előtt. Az egyik szereink láttára játszódik le s elfoglalja az egész Odysseja előterét, — a másik ellenben csak árnyként húzódik meg a háttérben. Nem ritka jelenség az az irodalomban, hogy költők két drámát foglaltak egy műbe, hogy egyikkel a másikat megvilágítsák. Az úgynevezett *páros cselekményű munkákban* a költők vagy a hasonlóság vagy az ellentétesség kedvéért szorítottak két egymással külső összefüggésben nem álló történetet egyetlen szerkezetbe. Ilyen mű például Sakespeare „Lear király“-a is, a melyben a gyermek és szülő közti viszonyt két példában tárja fel a költő.

Nagy kérdés, a melyről a széptudomány régtől fogva vitatkozik, hogy elbir-e *egy* szerkezet ily kettős cselekményt? Két végig vitt mese nem robbantja-e szét a mű egységét? S helyes módszer-e, két egymással hasonló, vagy egymással ellentétes cselekményt, oly módon foglalni *egy* műbe, hogy mind a kettő az előtérben játszódjék le? Nem helyesebb, művésziesebb-e egyetlen cselekményt szöni végig, a másikat pedig úgy állítani háttérbe, hogy folyton érezzük hatását az első cselekményre?

Homéros ez utóbbi módszert tartotta művésziesebbnek. Sötétlő árnyként helyezte a mű háttérébe Agamemnon és Klytemnestra drámáját, míg kivilágító alakokként az előbbieket jellemével épen ellentétes Odysseust és Penelopeját tette előtérbe. E tekintetben homlokegyenest ellenkezik módszere Sakespeare módszerétől, Homéros azt vallja, hogy kézzelfogható reális szerepeltetés nélkül is lehet egy drámában egy másik drámát érzékelteni, — s nem szükséges a két ellendramát technikailag is egy cselekménybe szorítani.

VI.

Hogy mily ragy mérvben foglalkoztatta Homéros képzelmet az agamemnoni dráma s hogy valóban ebből indult ki, mint antithésisből — nemcsak széptani elmélkedésekkel, hanem történelmi tényekkel is igazolhatjuk.

Ha magát a történelmi anyagot vizsgáljuk, a mely Homéros rendelkezésére állott, csodálatos észleletet teszünk. A trójai háborút Görögország akkori két fő-állama idézte elő. E háború főszereplői Görögország nagy uralkodói, élükön *Agamemnonnal*, a kik az ország összes kisebb-nagyobb uralkodóit szerencsésen belevonták a háborúba. Tulajdonképen első sorban Menalaus. spártai király, érdeke kívánta a háborút. Az ő nejét, Helenát, rabolta el Páris s az ő hazáját sértette meg a trójai jövevény. Ő és fivére, Agamemnon, állottak a mozgalom élén, — s hogy úgy mondjuk — ők „allarmirozták“ az összes kis államokat s hozták létre Trója ellen a nemzeti szövetséget. Menalaus Helene, Páris, — továbbá Agamemnon és neje Klytemnestra, kínálkoznak tehát első sorban egy Trójáról irandó mű főalakjai gyanánt.

S Homéros mégsem ezeket választotta ki cselekményeihez. A trójai háborút akarta megénekelni s mégis háttérbe szorította e háború fő mozgatóit. Ez tanuságul szolgálhat azon íróknak, a kik valamely korszakot ábrázolni kívánnak. Ha például valaki a magyar honfoglalást akarná megírni, — annak nem kellene okvetlenül Árpád alakját választania hősül. Mert más tulajdonságok tesznek valakit a történelem főalakjaivá, s más tulajdonságok valamely irodalmi mű vezér-személyiségévé. Tudták ezt minden kor kiváló írói s nem hajoltak meg a politikai rang tekintélye előtt. Ime Homéros két művében, két oly alakot választott hősül, a kiknek egyike sem állott a világtörténelmi jelentőségű háború mozgatóinak élén. Mind a kettő, úgy Achilles, mint Odysseus, a világtörténelemben úgyszólván csak episod alak. Mind a kettő a kisebb országocskák uralkodói közé tartozik. Achillesnek jelentőséget nem az ő állami positiója ad, — hanem csak egyéni kiválósága, — még fokozott mérvben áll ez Odysseusra vonatkozólag, ki Hellás egy jelentéktelen szigeteckéjének volt ura. De Homéros, midőn a trójai háború nagy

énekének tervét szötte, mégis e politikailag jelentékteleneknek mondható alakokat ragadta meg.

S tette ezt tudatos művészettel, mert a görög történelem igazi főalakjai vajmi kevésbé alkalmasak arra, hogy a költő sorsukat mesterműbe foglalhassa, úgyszintén alkalmatlanok arra is, hogy velük és általuk az egész korszak művészileg ábrázoltassék. Menelaus, Hellena és Páris története ugyan nagyon kalandos és érdekes, de vajmi ledér és lelketlen. E történetben ki és mi ragadná meg a költőt? Talán az asszonyszöktető ledér és élvhajhász Páris alakja? Vagy talán Helenáé, a ki több férfit is volt s valamennyit egyformán boldogította? Avagy tán Menelausé, a ki évek múltán fogadja vissza nejét, miután ez már mást boldogított? Ily asszonyszöktetési történet ugyan vonzó lehet a mai kor operett-íróira, — de egyáltalán nem igézhette meg Homéros lelkét. Hasonlókép nem vonzhatta őt Agamemnon és Klytemnestra még sivárabb története sem. Vagy mi vonzó lehetne a borzalmas nőben, a ki — míg ura háborúban van — házasságot tör s aztán hazatérő férjét orozva megöli? S mi vonzó lehetne Agamemnon alakjában, a kit makacs elbizakodottságában és vak hiúságában mint egy áldozatot mézszárolnak le? Házasságtörési dráma telik ki az ilyenekből, nem pedig dicső nemzeti ének.

Homéros képzelme tehát a politikai súlyoknál fogva nagyobnak mondható, de egyénileg annál kisebb alakoktól azok felé fordult, a kiknek ugyan kevés a politikai súlyuk, de nagy az egyéniségük.

A költő lelke színig telt meg a szerencsétlen görög nemzet vigasztalan állapotának képével. A nemzet ősi egyszerű erkölce megromlott. A legszentebb kötelékek — férj és hitves, szülő és gyermek, vezér és nép közt — megbomlottak. Drágán fizette meg a nemzet a harcok győzelmét. A kifelé történt terjeszkedés belső életét dúlta fel. S a tengersok családi tragédia közül mint országos jelentőségű emelkedett ki a legnagyobb király, Agamemnon, tragédiája. Ebben a vérbűnök egész sorozata keltett országos izgalmat. Előbb az apa áldozta fel leányát, csak azért, hogy a háborúban győzzön. Aztán a hitves ölte meg urát, végül a fiú ölte meg anyját. Az erkölcsi züllöttségnek mily ijesztő képei ezek!

De mentüi vigasztalanabb volt a nemzet erkölceinek helyzete, annál égőbb vágy ragadta meg a költő lelkét az újjá-

születés felé. A rút korszak kelti fel mindig a költőben a szebb korszak képét. Ha bűnbe süllyedt a jelen, a költő feladata tiszta eszményképet állítani a nemzet elé. Mert kétségbeesnie nem szabad a költőnek, remélnie kell egy jobb kort s abban az eszmény győzelmét. De nemcsak remélnie kell azt, hanem közreműködni kell annak kivívásában. Ez ép a költő apostoli hivatása. Meg kell mutatnia az utat, hogyan bontakozik ki a nemzet sivár helyzetéből. Nagy példát kell állítania a közönség elé.

E nagy példa semmi esetre sem lehetett Agamemnon borzalmas története. A költő képzelmenek tehát más történetet kellett keresnie, éppen ellenkezőjét az agamemnoni iszonyatosságoknak. S szemlét tartván a bujdosó hősök fölött, kiknek hazaérkezte alkalmas például szolgálhasson, tekintete nem eshetett másra, mint Odysseusra. Agamemnon korlátolt ítélőképességével szemben keresnie kellett oly alakot, a ki különösen eszélyességével, éles elméjével tűnik ki. S ily alakoknak első sorban Odysseus kínálkozott, ki a trójai háborúban a legleleményesebb egyénnek bizonyult, mivelhogy a fa-ló ötlete tőle eredt. Annál megfelelőbbnek látszhatott ez alak, mert éppen a görög nép egyik kiváló tulajdonságát, az eszélyességet és fűrfangot lehetett vele személyesíteni. De a mellett a bátorság, hősiesség kifejezésére is alkalmasnak tűnhetett fel. Hosszú bujdosása alkalmasnak tűnhetett fel a görög hősök hányattatásának érzékeltetésére. De különösen használhatóvá tette ezt az alakot az a tény, hogy távolabb állott a nagy történelmi szereplőktől s így a költő képzelme szabadabban mozoghatott. Egy jelentéktelen sziget politikailag jelentéktelen uráról lévén szó, vele a művész szabadabban rendelkezhetett. A nagy forgalomtól távol álló szigetcske remek alkalmul kínálkozhatott a nagy erkölcsi megújódás jelképies ábrázolására s nem feszélyezhette a költőt a történelem szigorú ellenőrzése.

De hogy a nagy megújódás keresztülvihető legyen, meg kellett teremteni Odysseus női párját, — ki ellentéte legyen Agamemnon párjának. Erkölcsi megtisztulás csak úgy lehetséges, ha nagy férfinak kiváló nő a párja. De mit ér ezeknek hűsége és kitartása, ha nincsen méltó utódjuk. Meg kellett tehát teremteni Telemachos alakját.

A terv következetessége szükségszerűen hozta létre e két alak tervét.

Történelmileg adva volt az ország erkölcsi romlottsága és zuhlottsága, adva volt továbbá Odysseusnak ugyan történelmi, de homályosan álló alakja, adva volt végül a költő vágya, hogy az erkölcsi megújhodást kifejezésre juttassa: mindebből szükségszerűen adódnia kellett a többi alaknak s a cselekménynek is.

Klytemnestrával s Aegisthossal ellentétben meg kellett teremteni Penelopeját és kérőit. Hisz bevehetetlen nőt kellett ábrázolni s ezt csak sok kérő felléptetésével lehetett elérni. Mert *egy* ostromlóval szemben sokkal nehezebb a nő helyzete; holott ha sok kérő lép fel, azokat kijátszhatja egymás ellen. S ha csak egy kérő lép fel, az egész kor gyarlósága nem ábrázolható, s az igazi hős diadala sem tüntethető ki eléggé.

Ép azt kell bemutatni, hogy egy igazi hős egész korszakot ver le. egész sereg kapaszkodót irt ki. Nem egy férfi legyőzése volt a költő czélja, nem párviadal két ember közt: — hanem egy egész korszak leveretése, párviadal egy tömeg s egy eszmény közt. S ha Klytemnestra udvarlójához hasonlóan egyetlen egy kérőt vitt volna színre, — ez egyet kiváló alakká kellett volna tennie, mert satnya alakkal szemben Odysseus győzelmének nagyságát nem tüntethette volna ki. Ha pedig kiváló kérőt ábrázolt volna, — a kor satnyaságáról nem győzhette volna meg az olvasót.

Homéros művének főtényezői tehát szükségszerűleg jöttek létre olyanoknak, a milyenek. Sakár voltak Penelopeja, Telemachos és kérői történelmileg is való alakok, akár nem: — annyi bizonyos, hogy a költőnek, ha Klytemnestra, Aegisthos és Orestes ellenképét akarta festeni, pusztá tervszövéis útján is ez alakok kigondolására kellett jutnia. Azon persze hiábavaló lenne a vitatkozás, hogy valóban élt-e Penelopeja, valóban véghez vitte-e kézimunkáját, a melyet minden éjjel felbontott, vajjon valóban próbára tette-e a kérőket Odysseus íjjával: — de az kétségtelennek látszik, hogy Penelopeja e cselekményei költőies, képzetes jelentőségűek s legművésziesebben megalkotott symbolumai annak, hogy e hü nő mikép tér ki csellel kérői zaklatása elől.

S hogy Odysseus a női hűség eszményies alakjával szemben egész a végletekig titoktartó, annak a már mondottakon kívül még egy nevezetes oka van. Ezzel a költő még mélyebbé teszi az ellentétet Odysseus és a léha kapaszkodók közt. A kikben nincs igazi vezéri hivatottság s mégis birni akarják a hatal-

mat, azok egész nyíltan, szemérmetlenül ostromolják hazájukat s a hazájukat személyesítő, a hatalmat jelentő nő-alakot. De nyílt és tartós ostromukkal sem tudnak czélt érni. Az igazi vezér azonban bevégzett művekké áll nemzete elé. A magán életben is úgy van az, hogy az igazi férfi nem a nőtől várja vagyonát, hatalmát, — hanem ő adja azt a nőnek. Előbb kivívja a diadalt s aztán oda teszi a nő lábai elé. Odysseus is, csak miután elvégezte a nagy munkát, s zajtalanul kivívta a győzelmet, — áll az asszonynak elébe: Íme, itt vagyok, győztem s te az enyém vagy!

De csodálatos jelenség, a nő még mindig nem adja át magát a győztesnek. Még kételkedik abban, hogy ő az igazi Odysseus. Nem ismeri meg urát. Ha csak mint nőt tekintjük Penelopeját s nem együttal mint allegorikus alakot, nehezen értjük meg e tartózkodást. Hogyan? a hű hitves még most sem ismerné fel várva-várt urát? Még egy bensőséges, intim jelt kíván tőle, hogy ő-e az igazi?

Mélységes jelképies értelmet kell ennek tulajdonítanunk. A nemzet igazi vezérének nemcsak győzelmet kell aratnia, nem csak tettel kell bebizonyítania kilétét. Mert jöhetne — gondolja Penelopeja — ál-Odysseus is. Mutasson jelt a győztes, hogy ő a várva-várt. Hadd lássuk azt az intim kapcsolatot, a mely közte és nemzete közt van. Odysseus megadja e jelt s férj és hitves ölelésben egyesülnek.

A mi azután még lejátszódik, csak szükségszerű befejezése a nagy eseményeknek. A legtöbb író a nagy győzelemmel bezárná művét. De Homéros nem törekszik hatásos csattanóra. Ott végzi történetét, a hol az valóban véget ér. Mert kerek, bevégzett egész akar alkotni. Odysseusnak még egy nagy harczot kell vívnia — népe ellen is. Mert a kipusztított vezérek hozzátartozói bosszúra készülnek, fellázadnak. De előre látható, hogy vezérek nélkül nem győzhetnek. Már a népet nem irtja ki Odysseus, mint a hogy vezéreit kiirtotta, mutatván ezzel, hogy a nép alapjában nem rossz s csak vezérei érdemlik a büntetést.

Helyreáll a szövetség férj és hitves, vezér és nép, apa és fiú közt s e szövetség fölött még áldó alakként jelen meg az ősz nagyapa, Laertes. Megtisztult a nemzet, a nagy megváltás műve befejeződött. S zivataros évezredek keresztül szellem-hangon szól a költő a világ minden nemzetéhez, ragyogó példáját adván a megújulásnak.

Palágyi Lajos.

A HELLENISMUS ÉS A PHILONISMUS KOSMOGONIAJA.

— Befejező közlemény. —

IV.

Az Alexandriában a legkülönbébb elemek közrehatása folytán keletkezett vallásbölcseészet, az ú. n. alexandrinismus, vagy főalakja után philonismus, a kinyilatkoztatáson alapuló héber theokratikus theologia, a keleti theosophia és a hellén bölcseészetnek különösen stoikus és platonikus, de részben pythagoreusi és aristotelesi iskolájából alakult. Jellemének fő vonása a particularis, szűk látókörű zsidó monotheismus és a gondolkodásában csiszolt, világnézetében egyetemes hellenismus frigyesítése.

Az ez alapon létesült alexandriai vallásbölcseészet fő képviselője Jézus kortársa, Philo. Philo életének folyásáról a saját műveiben elszórt pár adaton kívül alig maradt fenn biztosabban tájékoztató feljegyzés. Még életének kezdő és végső határa is bizonytalan. Általános tudat szerint Kr. e. 20-ban született és 45-ben halt meg, de vannak,¹ kik azt állítják, hogy Kr. e. 10-ben született és 60-ban halt meg. Gazdag és előkelő alexandriai zsidó család tagja, kitől a tehetős szülők mit sem vontak meg, a mi alapos kiképzését előmozdithatta s a ki a természetadta anyagi és szellemi javak áldásait, melyekben egyformán dúsálhatott, arra használta fel, hogy miként maga mondja, a jobb módúak

¹ pl. Graetz i. m. 337 l.

szokása szerint a szabad tudományokat (ἐγχειρίδια) mennél alaposabban elsajátítsa.¹

Különösen az elvont tudományok vonzották, legfőképp pedig a philosophia szövevényeibe szeretett elmélyedni. Maga beszéli, hogy valósággal el volt sokszor ragadtatva. Nem járt a földön többé, hanem úgy érezte, hogy valami természetfeletti erő elragadja a rohanó égi testek körébe s ő is ott kering azokkal és szemléli a titkokat, miket emberszem elől elfüdült az isteni akarat bölcsesége.² Úgy látszik, Philonak az egyénisége már maga is az asketikus és speculativ irányzat felé ragadta volna őt s meg is maradt volna ez irányban, ha kiválósága polgártársai figyelmét magára nem vonja s ezek őt részint egyéni érdemei és jeleskedései miatt, részint meg bátyja, Sándor előkelő politikai szereplésére való tekintetből a közéletben való részvételre nem kényszerítik. S bár a közélet némileg gátolta, mégsem terelte el szenvedélyes foglalkozásától, a bölcselkedéstől. Családi élete egyszerű, de szeretetben gazdag és a házas társak egymás iránt érzett kölcsönös becsülésével ékes volt. Mint igazi bölcs, az életből azokat a javakat gyűjtötte csak, amelyek igaz boldogságot adnak. Polgártársai bizalmát, hogy mennyire ki tudta érdemelni, mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a mikor az alexandriai zsidók megtámadott és erősen veszélyeztetett polgárjogaik védelmére a császárhoz Rómába Kr. u. 40. év telén követiséget küldöttek, a három kiválasztott élére a tudós és tekintélyes Philot állították vezető szónoknak. E követség eljárását ő maga megírta In Flaccum és De virtutibus et legatione ad Caium cz. művében. Exegetico-philosophiai műveinek száma mintegy 50, melyeknek legnagyobb részét csak élete alkonyán a római követésből való visszatérés után írta.³

¹ Philo műveinek lipcei kiadását használom. Bibliotheca sacra Patrum ecclesiae graecorum Pars II. Philonis Judaei Opera omnia Lipsiae 1828. Az idézetnél a kötet és a lapszám áll elől, azután a hely. Végül azonban úgy a Mangey, mint a párisi kiadás szokásos jelzéseit is mindenütt megadom. Az érintett gondolat feltalálható: III. 89. De congressu querendae eruditionis gratia 3 §. M. 520. P. 425. ugyanaz 14 §. M. 530 P. 434.

² V. 63. De specialibus legibus 1 §. 290 P. 766.

³ Életrajzára vonatkozólag saját művei már idézett helyein kívül még a VI. kötetben közölt Fragmentákban s kivonatokban, továbbá: Philonis Judaei omnia quae exstant opera. Francofurti 1691

Belső világa szerint igazi héber és valódi philosophus. A héber vallásos iratokat ép oly alaposan ismerte, mint a görög philosophiát, ezért is bölcséletének „forrása a szentírás, szelleme pedig a görög bölcsészet“.¹ E két elemnek egyesítése, különösen pedig a héber monotheistikus gondolkodás egyetemes érvényre juttatása, képezte feladatát. Ez ellentétes elemeket sohasem a pantheismus, hanem mindenkor egyes egyedül csak a monotheismus szolgálatában, mint a mely vallás abszolút világvallás, forrása és végső célja minden fejlődésnek, törekszik összeforrasztani. Rá nézve a héber és a görög szellem és azok minden terméke nem egyenlőrangú, hanem az utóbbi az előbbinek mindenben alárendelendő. Szerint a zsidóság minden nép közt a legelső, az emberiség feje, virága, melynek még a lelke is külön anyagból van, mint a pogányé² s azzal a rendeltetéssel van teremtve, hogy az összes népek jóvoltáért paposkodjék az Isten előtt, tehát közbenjáró legyen Isten és a világ között.³ E gondolatokat Philo makacsul, zsidó szívósággal és világoslátással mindig szeme előtt tartva, az alexandriai bölcsészkedést oly magas polczra emelte, hogy ez alakban a zsidóság a képzett, finom elméjű pogányságot, ha nem is tényleg, de lényegében meggyőzte, szelleme világát túlszárnyalta.*

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy Philo valami tartalmilag teljesen újat, valami egészen önálló tanrendszert alkotott. Az ő jelentősége abban áll, hogy a mit a természetes kölcsönhatás már századokon át öntudatlanul végzett, a mit a hellén és héber tehetség eddig egymás nélkül, de egymás számára alkotott, a minek elemei az alexandriai vallásbölcsészet légkörében élt és munkált kiváló gondolkodóknál eddig lerakódtak, azt ő tudatosan felhasználta s nagy ügyesen feldolgozta

cz. műben a következő művekből való kivonatok: Josephus Flavius *Antiquitates Iudaicarum* lib. 18. c. 10. Eusebii *Hist. Eccl.* libro II. Hieronymus in *catalogo scriptorum ecclesiasticorum*. Photius in *biblioth. cod.* c. III. c. IV. c. V. és Suidas egy töredéke tartalmaznak adatokat v. ö. Hausrath i. m. II. 146. Graetz. i. m. I. 337 és II. 797.

¹ Spiegler: Héber bölcsészet. 1885. 27 l., v. ö. Schürer i. m. 871 s. köv.

² IV. 172. De vita Moyses I. 50 §. M. 124. P. 645.

³ IV. 145. De vita Moyses I. 27 §. M. 104. P. 625.

⁴ Zeller i. m. III. 2. 341. Graetz II. 402. Hausrath II. 180.

annak kimutatására, hogy a héber monotheistikus világnézet az egész emberiség szellemvilágának a koronája. Igen helyesen jegyzi meg Renan: „Philo iratainak megbecsülhetetlen értéke az, hogy kitüntetik a gondolatokat, melyek Jézus életében a vallás nagy kérdéseivel foglalkozó lelkekben forrongtak”.¹

Messze jövőre hatásának alapja tehát nem a tartalmi eredetiség, mert ő merőben iskolabölcsész a szó legközönségesebb értelmében, hanem az, hogy kora egész gondolatvilágának szorgalmas feldolgozása közben igen sok anyagot adott a mások mélyebb gondolkodásának is, különösen pedig, hogy minden szempontból közszükséget elégített ki, mert, a mi után a görög bölcsészet törekedett, a mire a héber theologia az Isten szentségének megóvása érdekében vágyott, a természeti és a mennyei, a teremtményi és a teremtő, a gyarló és a szent elemeket a minden teremtményinek ősképeül szolgáló közvetítő logosban ki-egyenlítette.

Maga a logos is nemcsak a görög philosophiában, hanem a héber theologiában is teljesen elő volt készítve, sőt ki volt fejtve. Philo itt sem tett egyebet, mint a készet alkalmazta s a rá irányuló ellentétes jellemű speculatiókat kiegyenlítette. E kiegyenlítés alkalmas eszközeül kínálkozott az allegorikus írásmagyarázat, mint a melylyel minden ellentét élet letördelhette, minden ellenmondást elsimíthatott. Ezzel ki lehetett mutatni, hogy minden bölcsesség csakugyan az ó-testámentomban gyökerezik, mert hiszen a héber theokratia minden nagy alakja is nem pusztá történeti személyiség, hanem és még inkább valamely nagy eszmének vagy lelki állapotnak a megtestesítője.

Hogy e műveletek közben nála a héber vallásos képzetkörök tisztasága sokat szenvedett, természetes. Kezében az isteneszme igazán transcendenssé, sőt abstract monassá, csaknem pusztá képzetté válik és mégis a stoa panlogismusa sehol sem uralkodik jobban, mint az ő tanrendszerében. Felveszi az anyag rosszását s ebből az Isten és világ közt oly platonikus ürt teremt, a melyet kitölteni még a középerőkkel is csaknem lehetetlen.

Összes munkássága is úgy egészében, mint egyes részeiben az eccleticus rendszerek ziláltságát mutatja, sőt maga Philo

¹ Jézus élete 61.

e zavart a rendszertelenségig, mondhatnók azt is, hogy a rendszeresítés lehetetlenségéig fokozza.

Munkáiban valami megállapított, kifejtett tanrendszert hiába keresünk, gondolatait igen nagyszámú exegetikai és bölcészeti művében az alkalom és tárgy kapcsán fejti ki. Innét érthető nála az ellenmondások és következtetlenségek egész tömege. Van azonban egy kijelentése, mely kosmogoniája tárgyalásánál a helyes szempontot megadhatja. E kijelentés így hangzik: „Hogy valami létesüljön, kell, hogy több társuljon: a kitől, a miből, a mi által, a miért? A kitől az alap-ok, a miből az anyag, a mi által az eszköz, a mi végre az alap maga. Tegyük fel, hogy valaki azt kérdezi: mi mindennek kell összejönnie, hogy egy ház vagy egy egész város felépüljön? Nemde mesternek, köveknek, fáknak és eszközöknek? Mi pedig a mester egyéb mint az alap-ok, a melytől, mi más a kövek és a fák, mint az anyag, a melyből, mi mások az eszközök, mint a közvetítők, a mik által lesz a készítmény és miért mindez, ha nem a földél és biztosság kedvéért? Ez a mi végre. De tekints el most ettől a részleges építéstől és nézd a legnagyobb lakást, vagy várost, ezt a világot. Okául az Istent fogod találni, a kitől lett; anyagául a négy elemet, a melyekből összeállott; eszközéül az Isten szavát (logosát), a mely által felépült; az építés alapjául pedig az alkotó jóságát“.¹

V.

A kosmogonia első kérdése, mely kielégítő feleletre vár, az, hogy mikép állott elő ez a tapasztalati világ?

Önmagától nem keletkezhetett, mert akkor örök volna nemcsak abban az értelemben, hogy kezdete nem volna, hanem hogy sem egészében, sem részeiben soha véget nem érne, tehát a mulandóságnak, a változásnak még az árnyéka sem férhetne hozzá. Ámde a világ mulandó és változó, tehát nem örök s így oka és kezdete is van. E tekintetben Philo teljesen a plátói

¹ I. 228. De Cherubim 35. §. M. 162. P. 129. v. ö. Plato Tomaecusának kosmogoniai alapelvével, mely csaknem minden eltérés nélkül ezzel azonos.

physika gondolatvilágában él,¹ a mint azt különösen De mundi opificatione cz. iratában kifejti.²

Ha a világ önmagából és önmagától nem létesült, másból és mástól kellett keletkeznie. Ki, vagy mi az a más? Benne van-e a világban, vagy a világon kívül áll?

A világ oka, alapja csakis a világon kívül lehet, mert ha benne volna, önmagát rendezné. És mégis benne van, mert a világ nem egyéb, mint az azt létrehozó hatalom megnyilatkozásának közege, formája, tere. Ez a világban nyilatkozó, de a világon kívül álló alkotó hatalom az Isten maga, a ki eszerint mindennek a mi csak létezik, alapja, oka, forrása: ὁ τοῦ παντὸς ἀρχὴ vagy πύλη stb.³

Miként látjuk, Philo teljesen monotheistikus alapon áll, ezért határozottan kijelenti: „Valamint a nap, a midőn felkél, a testeknek elrejtve volt részeit felfedi, úgy az Isten, a ki mindent létesít, nemcsak láthatóvá tesz mindent, hanem, a mi előbb nem is volt, azt is teremtette; nem csupán alkotó (δημιουργός), hanem teremtő is (κτίστης)“.⁴

E teremtő Istent egy egységes⁵ világ fölött álló tiszta⁶ és szent, a mindenséget kormányzó, rajta uralkodó és azt létesítő szellemi oknak, hatalomnak tekinti,⁷ a mi a profetismus talaján kifejelett tisztultabb héber theologiai felfogásnak teljesen megfelel.

¹ Zeller II. 602–688, Stade II. 533.

² Különösen I. 6, 2. §. M. 2–3. P. 2–3. V. ö. I. 153. Legis alleg. III. 32. §. M. 107. P. 79. I. 228. De Cherubim 35. §. M. 161–162. P. 129; V. 227. De praem. et poen. 7. §. M. 414–415. P. 916. stb.

³ III. 30. De poster Caini 33. §. M. 247. II. 159. De plantatione Noe 18. §. M. 341. P. 225, de különösen I. De mundi opif. egészben. — Más nevei még Istennek: τεχνίτης, δημιουργός, κοσμοπλάστης, ὁ μορφῶν τὸν κόσμον, πατήρ, ποιῶν, ποιητής, κτίστης, μονας, τὸ ἐν, τὸ ὄν, ὁ ὢν, τὸ ὄντως ὄν, τὸ πρὸς ἀλήθειαν ὄν. stb.

⁴ II. 230. Do somm. I. 13. §. M. 632. P. 577.

⁵ κατὰ τὸ ἐν καὶ τὴν μόναν τὴν ὄντως ὄν κεκόσμηται stb. II. 69. Quos Deus sit immut. 3. §. M. 274. P. 295.

⁶ μόνος, καθ' ἑαυτὸν, ἀμικτός ἄλλῃ. I. 92. Leg. alleg. II. 1. §. M. 66. P. 1087.

⁷ ὁ δὲ σοφὸς ἀκριβεστέροις ὅμμασιν ἰδὼν τὸ τελειώτερον νοητὸν ἄρχον τε καὶ ἡγεμονεῦον, ὅψ' οἱ τὰ ἄλλα δεσπόζει καὶ κυβερνᾶται etc. IV. 22. De Abr. 18. §. M. 13. P. 362.

Ez alapon azonban az Isten láthatatlan, metaphysikai lény, a ki a világtól távoleső transcendentiajában önmagában, önmagának teljesen elegendő.¹ Mint tökéletes lény semmivel kölcsönhatásban nem áll, mert a tökéletesség fogalmában benne van az abszolút egyszerűség, a kölcsönhatás szükségének hiánya. Ez biztosítja az Isten szentségét is, mert mihelyt valamivel viszonyban vagy épen kölcsönhatásban állana, annak reá való hatását el nem kerülhetné, a mi pedig okvetlen változást idézne elő lényegében. Így pedig nem volna sem tökéletes, sem szabad, sem szent. „Egyedül és önmagán egy van csak: az Isten, az Istenhez pedig semmi sem hasonló. Abból pedig, hogy az Isten egyedül való, az következik, hogy sem kezdettől semmi nem volt vele együtt, sem a világ léte előtt semmi nem állott vele viszonyban. Mert egyáltalán semmire nincs szüksége. Ebből az következik, hogy az Isten egyedüli és egy (μόνος ἐστι καὶ ἓν), nem összetett, hanem egyszerű valóság (οὐ σύγκριμα, φύσις ἀπλή . . . ἀμειγής ἅλλω). Mert a mivel az Isten egyesülne vagy jobb, vagy rosszabb, vagy olyan volna, mint az Isten, rosszabbal pedig nem állhat viszonyban. Ha igen, önmaga is megromlanék, akkor pedig halandó is volna, a mit pedig gondolni sem lehet (ὁπερ οὐδε θεμις νοησαι).“²

Az Isten tehát önmagában és önmagától levő s épen ez az alapja tökéletességének (ἀιδιότης).

Az Isten abszolút tökéletességének képzetéből foly, hogy ha nincs semmivel viszonyban, az Isten teljesen szabad, semmit sem igényel, semmit sem nélkülöz, mert önmagában mindent feltalál s így igazán csak ő élvezi a boldogság teljességét. „Igazában egyedül csak az Isten ünnepel (ἐορτάζει), mert egyedül ő örvend, egyedül ő vigad és egyedül ő élvez semmiféle küzdelem által meg nem zavart békeséget. Se bánata, se félelme, rosszban sincsen semmi része, lankadatlan, fájdalmat nem ismer, el nem törődik, korlátlan gyönyörűségekkel teljes, legtökéletesebb valóság.“³

De a tökéletesség képzete nemcsak a mással való érint-

¹ ἄορατος τε γὰρ ἐστίν, αὐτὸς πάντα ὁρῶν καὶ ἄδηλον ἔχει τὴν οὐσίαν, τὰς τῶν ἄλλων καταλαμβάνων. I. 23. De mundi opif. 23. §. M. 16. P. 15.

² I. 92. Leg. alleg. II. 1. §. M. 66, 67. P. 187.

³ I. 219. De Cherub. 25. §. M. 154. P. 122.

kezés, a változás és osztottság gondolatát zárja ki,¹ hanem az egyszerűség fogalmából folyólag még a tulajdonságok és erők felvételét is.² Mert ha ezt az Isten képzetébe bevinnők, akkor úgy tűnhetnék ő fel, mint az erőknek vagy tulajdonságoknak nem alapoka,³ hanem összetétele, már pedig minden összetétel a szétbomlásnak lévén alapja, e képzet az Isten egyszerűségét és tökéletességét szüntetné meg. Már pedig „Ő mindennek teljessége, tökéletes valósága s így alapoka, forrása“ stb.⁴ Különösen pedig az emberies tulajdonságoknak és szenvedélyeknek kell még csak a gondolatát is távoltartani az Istentől,⁵ a mi annál természetesebb, mert teste nincsen. Ha volna, szükségei is volnának, mert test nem lehet meg szükségletek nélkül.⁶

Az Istenről tehát semmiféle tulajdonságot kimondani nem lehet,⁷ minthogy pedig az ember csakis azt ismeri, a minek a tulajdonságait ismeri, mert ennek alapján határozza meg a lényegét magát, természetes, hogy Isten az emberre nézve teljesen megismerhetetlen. „Ne véld, hogy a valóságot, a mi igazán van, bárki felfoghatná. Ugyanis nincs semmiféle szerünk, melylyel azt megjeleníthetnénk, sem érzékünk — de nem is érzéki az — sem erőnk.“⁸

¹ I. VI. 163. De mundo 13. §. 614. P. 1163, igen szép különösen VI. 17. De incorr. mundi 13. §. M. 500. P. 950.

² I. II. 77. Quod Deus sit immut. 11. §. M. 280—281. P. 301.

³ ἢ τοῦ παντὸς ἀρχή II. 30. De post. Caini M. 247. v. ö. III. 168. De mut. nom. 8 §. M. 587. P. 1053. és III 152. De profugis 36. §. πηγὴ ζωῆς. etc. M. 576. P. 479.

⁴ I. V. 226—227 De praem. et poen. 7. §. M. 414—415. P. 916. v. ö. VI. 74 In Flaccum 21. § M. 544. P. 991

⁵ ἀσθενείας γὰρ ἀνθρωπίνης τὸ κηραίνειν ἰδιον. θεῷ δὲ οὔτε τὰ ψυχῆς ἄλογα πάθη, οὔτε τὰ σώματος μέρη καὶ μέλη συνόλης ἐστὶν οἰκεία etc. II 77 Quod Deus immut. 11. §. M. 280. P. 301. V. ö. Ἀσθενῶν αὐταὶ γὰρ αἱ μυθοποιεῖται λόγῳ μὲν ἀνθρωπομόρφον ἔργῳ δὲ ἀνθρωποπαθὲς εἰσαγόντων τὸ θεῖον, II. 78. Quod Deus immut. 12. §. M. 281. P. 302.

⁶ Οὔτε γὰρ ἀνθρωπομόρφος ὁ θεός, οὔτε θεοειδὲς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα etc. I. 23. De mundi opif 23. §. M. 15. P. 15. Ἀκολουθεῖ δὲ ἐξ ἀνάγκης τῷ ἀνθρωπομορφῷ τὸ ἀνθρωποπαθὲς etc II. 5. De post. Caini. 1. §. M. 227.

⁷ ἅποιοι γὰρ ὁ θεὸς οὐ μόνον, ἀλλ' οὐδ' ἀνθρωπομόρφος I. 69. Leg. alleg. I 13. §. M. 50. P. 47.

⁸ III. 158. De mut. nomin. 2. §. M. 579. P. 1045.

Ha az Isten ennyire elvont a világtól, ha meghatározhatatlan és megismerhetetlen, mit lehet és szabad hát mégis az Istenről mondanunk? Mert csak alkotunk és kell is róla alkotnunk valamelyes képzetet! Hogyan fejezzük ki ezt a képzetünket? Semmivel össze nem hasonlíthatjuk, semmivel össze nem köthetjük, mert egyedül csak önmagához hasonló és önmagában van.¹ Ezért sem helyhez,² sem időhöz kötve nincs, mert ezeknek is az alapja és oka ő maga.³

Minthogy tehát semmivel sem azonosul, csupán csak megnyilatkozik, azért „megnevezhetlen és kimondhatatlan“.⁴ S mi-ként Philo mondja, ezen meg sem ütközhetünk: „Van-e abban valami csodálatos, ha a létező (τὸ ὄν = Isten) az embernek felfoghatatlan, a mikor a mindenünkben lakozó értelem (νοῦς) is ismeretlen nekünk? Kicsoda ismeri a lélek lényegét? Annál természetesebb tehát, hogy az igazi létezőnek semmi istenségéhez méltó nevet nem adhatunk.“⁵

Ott állunk tehát, a hol tulajdonképp elveszítjük szemünk elől az Istent. Tagadhatlan, hogy ez még mind a héber theologia légköre, a melyben az Isten fogalmának szentségét, magasztosságát, abszolút tökéletességét merev egyoldalúsággal hangsúlyozva transcendenssé teszi, egészen a megismerhetlenségig. Hogy ebben a platonismus is segítségére volt, lehetséges, de hogy a zsidó theologia szellemében megy a végletekig, az bizonyos.

Mit mondhatunk tehát az Istenről? Minthogy a nevek csak a teremtetett dolgok jelei,⁶ semmiféle név nem illetheti, csak azt az egyet lehet tehát róla mondani, hogy létezik: „Az égen

¹ μηκέτι τὰς ἀφ' αὐτοῦ τείνων φαντασίαις, ἀλλὰ τὰς ἀπὸ τῶν μετ' αὐτὸν δυνάμεων III. 229. De somn. I. M. 631. P. 576. V. ö. III. 163. De mut. nomin. 4. §. M. 582. P. 1048.

² I. III. 227. De somn. 11. §. M. 630. P. 574. és 575.

³ Δημιουργός δὲ καὶ χρόνου θεός. καὶ γὰρ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ πατήρ, πατήρ δὲ χρόνου κόσμος. τὴν κίνησιν αὐτοῦ γένεσιν ἀποτήνας ἐκείνου etc. II. 73. Quod Deus immut. 6. §. M. 277. P. 29. V. ö. I. 23. De mundi opif. 23. §. M. 16. P. 15. I. 290. De eo, quod deterius potiori insidiari solent. 22. §. M. 207. P. 170. s. köv.

⁴ ἀκατονόμαστος καὶ ἄρρητος III. 228. De somn. I. 11. §. M. 630. P. 575.

⁵ III. 159. De nom. mutat. 2. §. M. 579. P. 1045.

⁶ I. 84. Legis alleg. I. 29 §. M. 62. P. 57. III. 159. s. köv. De mut. nomin. §. 2—3. M. 580—582. P. 1046—1048.

és földön lévőnek atyja, teremtője, gondviselője pedig valósággal létezik.“¹ „Én vagyok a létező, hogy megismervén a létezők és nem létezők különbségét, megtaníttassanak arra, hogy egy névvel sem nevezhetnek engemet úrnak, ha csak nem azzal, hogy: van.“²

Ezek alapján tehát az Isten neve csak a szent tetragrammaton Iyhv lehet, a mennyiben ő maga mondotta magáról: $\epsilon\gamma\omega\epsilon\iota\mu\iota$ \acute{o} $\acute{\omega}\nu$ = Iyhv.³

Természetes, hogy Philo, miután így épen a theismus érdekében hajtván túl a dolgot, eljutott a deismus lejtőjére, miután okoskodása előtt a személyes isten képzelete pusztá fogalommal csenevészett, melynek hideg, rideg, fagyos légköre szinte megdermesztette, s metaphysikai transcendentiaja szinte elszédítette az embert, maga is érezte, hogy vissza kell térnie. „Philonál magának az istennek abszolút volta sem volt megállapodott nézet, a pogány és zsidó világnézet egyesítésének lehetetlensége már ez alapgögmában sem engedte végleges döntésre jutni. A zürzavar csak annál nagyobb lett, a mikor az Istentől minden konkrét létet és életet elvont s olyan áttörhetlen homályba burkolta, hogy a zsidók istenéből nem maradt meg egyéb, mint egy $\acute{o}\nu$, egy $\mu\omicron\nu\acute{o}\varsigma$ egy $\acute{\epsilon}\nu$, $\varphi\upsilon\sigma\iota\varsigma$ $\acute{\alpha}\pi\lambda\eta$, $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ $\acute{\alpha}\pi\omicron\iota\omicron\varsigma$.“⁴

Mennél inkább emeli ki az Isten transcendentiaját, igaz, hogy szentségét, tökéletességét annál inkább érvényre juttatja, de az is igaz, hogy annál nagyobb ellentétbe jut a teremtett és fentartott világgal s annál égetőbbé válik a kérdés, hogy e merőben transcendens és a képzelhetetlenségig tiszta bár, de alaktalanságában csaknem megsemmisülő Istennek van-e egyáltalán valami jelentősége arra a tapasztalati világra s az abban élő értelmes és értelemnélküli teremtményekre, a melyekkel az eddigiek alapján semminemű kölcsönhatásban vagy vonatkozásban nem állott? Mert eddigelé az Istennek a világra s az emberre nézve semmi jelentősége nincs. Bámuljuk nagyságát,

¹ II. 72. Quod Deus immut. 6. §. M. 277. P. 298.

² IV. 130. De vita Moyses I. §. 24. M. 92. P. 614.

³ Τετραγράμματος δὲ τὸ ὄνομα φησιν ὁ θεολόγος εἶναι IV. 209. De vita Moyses III. 11. §. M. 152. P. 670. v. ö. III. 263. De somn. I. 39. §. M. 655. P. 599.

⁴ Klasen i. m. 65. l.

leborulunk magasztossága előtt, csodáljuk szentségét, elmerülünk véghetetlensége eszméjébe, de úgy érezzük, hogy nagyon is távol van tőlünk.

S miként az újkor egyik legnagyobb lángelméjét, korszakos philosophusát Kantot, úgy Philót is a gyakorlati ész vezette el arra a helyes útra, a melyről a tiszta ész eltérítette, s a melyen egyedül ismerhető meg az Isten és tehető azzá, a mi a világ mindenévé: $\acute{o} \nu\omicron\tau\epsilon\varsigma \tau\acute{\omega}\nu \acute{o}\lambda\omega\nu$.

A speculatio által teremtettt transcendens világ fagyasztó légköréből a tapasztalati szemlélődés biztosabb és zsongítóbb talajára lépve azt mondja lát Philo, hogy bár az Isten lényege szerint megismerhetetlen, mivelhogy merőben transcendens, mégis működésének, hatásának megnyilatkozását tekintve immanens: minden mindenkben. „Mert mindent betöltött az Isten és mindeneket áthat és sehol semmi ürt vagy pusztaságot önmaga nélkül nem hagyott. Avagy mondjon valaki csak egy helyet, a hol nem volna az Isten.“¹ E kifejezés azonban nem helyileg értendő, mert az Isten helyhez kötve nincs: „Jobb mit sem érteni, mintsem Istent valamely helyen lévőnek felvenni“, mondja Philo s ez alapon még a templomecultus ellen is tiltakozik; hanem úgy értendő, hogy a világ az Isten nyilatkozásának, kijelentéseinek tere és közege, a melynek vizsgálatára alapján Istent, bárha nem is lényege szerint, több-kevesebb világossággal megismerhetjük. Ha az anyagi világ nem volna, Istenről még csak fogalmat sem alkothatnánk, azért a tapasztalati világnak a láthatlan világ megismerése szempontjából igen fontos a jelentősége. „Az pedig, a mi megmutatható és látható, az ez a tapasztalati világ; tehát semmi más, mint Isten lakása, a való Isten ható erőinek egyike, ennél fogva jó. Jákob a világot az Isten házának nevezte és az igaz menny kapujának hirdette. Mit jelent ez? Az ideákból összealkotott s az isteni határozat szerint való állapotában levő eszményi világot ($\chi\acute{o}\sigma\mu\omicron\nu\nu \nu\omicron\eta\tau\acute{o}\nu$) nem lehetséges másként felfogni, csakis úgy, ha e látható és érzékelhető világból indulunk ki. Mert másként nem lehet megérteni a testetlen létet, ha csak magából a testből nem indulunk ki. Az eszményi is a tapasztalati világból ismerhető meg, azért ez annak kapuja. Mert valamint, a kik egy várost meg akarnak szemlélni, a kapukon mennek be, úgy azok

¹ Deut. 4, 39. Ex. 17, 6. I 127. Legis alleg. III. 2. §. M. 88. P. 61.

is, kik a láthatatlan világot megismerni óhajtják, kell, hogy a láthatónak jelenségei által vendégszeretőleg kalauzoltassanak.¹

Így tehát egyrészt a philosophiai gondolkodás, a mennyiben követelte a tökéletes létezőnek élő, ható létét, igaz valóságát, másrészt a vallásos hitnek a theokratikus világkormányzást követelő népszerűbb alakja, valamint a tapasztalat is arra indította Philót, hogy a szemléleti lét körében keresse és találja fel az eszményi világnak, habár halvány képét. Nem is lehet az másként, mert ha Isten nem pusztán a képzelet játszi alkotása, hanem, a mint azt a tökéletesség képzele feltétlenül meg is követeli, élő valóság, akkor valami módon ki kell lépnie önmagából és közölnie kell magát a világgal.² Hiszen magának az embernek is az a legfőbb célja, rendeltetése és boldogsága, hogy ennek a felismerhetetlenségig tökéletes Istennek a lényegét kutassa és lehetőleg megismerje.³ S ez a megismerés nem is lehetetlen, mert az egész világ magában foglalja őt.

S e ponton már Philo részint a gyakorlati érdek, részint a görög philosophia hatása alatt letér a merev transcendentia vak útvonalról s ellentétbe jutva önmagával, ellentétbe juttatva magát Istent is abszolút fogalmában kifejtett lényegével, bizonyos tulajdonságokkal kénytelen az Istent felruházni. Így pl. elmondhatjuk róla, hogy ható, cselekvő, mert hiszen csakugyan alkot és teremti. „Mert a cselekvéstől az Isten sohasem szünik meg, hanem, a mint elválaszthatatlan a tüztől a meleg, a hótól a hideg, úgy az Istennek is örök tulajdona az alkotás.”⁴

Hasonlókép a világban jelentkező megnyilatkozás alapján elmondhatja Istenről, hogy ő világosság, fény, s mert ilyen formájában minden életnek, minden létezésnek nemcsak alapja, hanem biztosítéka is, jóságnak nevezheti.⁵

Ugyanezen a módon a világképzet alapján Legis alleg. II.

¹ III. 253. De somm. I. 32. §. M. 648. és 649. P. 593.

² V. 226. De praem. et poen. 6—7. §. M. 414. P. 916. I. 23. De mundi opif. 23. §. M. 16. P. 15. I. 152. Legis alleg. III 31. és 32. §. M. 106 107. P. 79.

³ Δύο δὲ ἐν ταῖς περὶ θ. σοφ. ἑρμ. etc etc ... εἰ τί ἔστι τὸ θεῶν ... τί ἐστὶ κατὰ τὴν οὐσίαν etc IV. 290. De monarch. I. 4. §. M. 216 P. 817.

⁴ I. 61. Legis alleg. I. 3. §. M. 44. P. 41.

⁵ III. 229 De somm. I. 13 §. M. 631. P. 576. I. 10—11. De mundi opif. 8. §. M. 6. P. 6 stb.

3. §-ban kifejti, hogy az Isten fogalmából az alkotást kizárni nem lehet.¹

Az alkotás fogalmában pedig benne rejlik az a természetes következmény is, hogy Isten a megteremtett világot nem hagyta magára (deismus), mintha többé nem törődnék vele, vagy nem alkotna benne, hanem folytonosan fentartja, rá gondot visel, sorsát szakadatlanul intézi. „A ki mindent alkotott, a világ atyja, tartja fenn és együtt az eget és a földet, a vizet és a levegőt és mindent, a mi azokból való.”² „Mert valamint a kocsis (ἵπλοχος), a szekér, a kormányos a hajó fölött, úgy áll minden fölött a létező, a testek és lelkek, a tenyészet, a beszéd, az angyalok, a föld, a levegőég, a mennybolt, a látható erők, a láthatatlan természet és minden látható és láthatatlan dolgok fölött. Mert mind az egész világ tőle függ, önmagához csatolta és kormányozza a nagy természetet.”³

A zsidó és görög gondolkodás és világnézet keverése, a hit és okoskodás váltakozó uralma így sodorja Philót a legellentétesebb nézetek s elméletek szeszélyes hullámnázásába, a melyből kifolyólag a tulajdonság nélküli, megismerhetlen és megnevezhetlen abszolút Istennek már a mindentudóságáról, mindenhatóságáról, bölcseségéről stb. szintén beszél.

De mégis nem tudja a végső következményt levonni a nélkül, hogy minden erejével ne igyekezzék a teremtés, fentartás, gondviselés és általán a kölcsönhatás képzetét legalább fogalmilag távoltartani attól a mérhetlen magasságban székelő Istentől, azért is többször kijelenti: „Az Isten ok és nem szerv. A mi pedig lett, a közeg által ugyan, de a mindenek okától lett.”⁴

De bármint okoskodjék, végeredményül megmarad az ősi bibliai tan, hogy Isten teremtette és tartja fenn az egész világot.

¹ Philo szava erre a τὸ ποιεῖν = az alkotás. A magyar szó az e fogalomban rejlő eredeti gondolatot teljesen kifejezi, mert nem egyszeri, pillanatnyi, hanem hosszasan, sőt szakadatlanul tartó munkásságot jelöl Istent csak az ilyen folytonos, soha meg nem szünő hatás illetheti meg.

² IV 233. De vita Moyses III. 31. §. M. 171. P. 688.

³ III 247. De somn I. 25. §. M. 644. P. 588.

⁴ I. 228. De Gherub. 35. §. M. 161. P. 129.

VI.

Az Isten által teremtettt és fentartott világ részeiben és egészében folytonosan változik, a mi már maga is önálló léte ellen bizonyít. De van egy, a mi minden változás daczára is mindig megmarad annak, a mi volt, t. i. a változások anyaga, tárgya, színhelye, maga az anyag (ὅλη, ἡ τοῦ παντός οὐσία). Az anyagnak ez a maradandósága késztt annak közelebbi megfigyelésére.

A dualismus itt teljes merevségében lép elénk¹ Ugyanis a világképzés kérdésében a megformált világnak anyaga (ὅλη) és az abból világot formáló, alkotó (ποιητῆς δημιουργός) az a két főtenyező, a melyek egyike vagy másika nélkül soha semmi létre nem jöhetett volna. Az anyag maga ép oly kevésbé alakulhatott volna világgá, mint a mily kevésbé lett volna képes maga az Isten is anyag nélkül világot formálni.

Ebben a gondolatban már nemcsak a platonismus kettős világa,² hanem az Aristoteles-féle prima matéria³ tana is érvényesül, szemben a biblia kijelentésével, mely szerint az Isten semmiből teremtettt a világot. Philo világosan és határozottan kijelenti, hogy ez a tan meg nem állhat, mert a semmiből soha semmi sem lesz.⁴

A világ anyaga tehát, vagyis az ἐξ οὗ nem a semmi, hanem az ősanyag, a ὅλη. Ez az ősanyag szintén öröktől fogva létezett, azért is az „Istennek a világ előtt való elsőbbsége igazában nem időbeli, hanem csakis logikai, a milyen az oké a következmény előtt”.⁵ Így aztán Philo rendszere teljességgel zavarossá és nézetei ellenmondásokká válnak, mert hisz a tulajdonságokkal is felruházott Isten mellett most már még más létező is van, az örök anyag, a mely is ép azért ellentéte Istennek s mint ilyen képez egy külön világot. Ez a világ elvileg öröktől fogva megvolt, mert az anyaggal volt adva, csakhog-

¹ l. Daehne I. 170.

² l. Zeller II. 623. s köv., IV. 2. s köv.

³ l. Zeller III. 300. s köv., 427. stb.

⁴ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος οὐδὲν γίνεταί, οὐδὲ' εἰς τὸ μὴ ὄν φθίσκεται. VI. 3. De incorr. mundi 2. §. M. 408. P. 939.

⁵ Franke 114.

rendezetlenül. „Mert az önmagából való teljesen rendezetlen, minőség nélküli, élettelen, fajtalan, rendetlen és zűrzavaros volt, de alakulván és elváltozván a vele ellentétesbe, a legjobba, magára ölti a rendet, a minőséget, az életet, a megfelelőséget, (ὁμοιότητα), az azonosságot, a rendezettséget, összhangot s mindent a mivel csak a jobb eszme rendelkezik.“¹ Ebbe a rendezetlen, élettelen, haszontalan, de mindenre képes anyagba hozott tehát életet, rendet az Isten.

Ez az élettelen, rendetlen anyag teljesen azonos a platói $\mu\eta\ \delta\upsilon\text{-val}$, a viszonylagos semmivel. a létező mellett álló levővel, a miből még minden lehet. Így tehát Philo tulajdonképp megszünteti a teremtés képzetét s Istent nem teremtőnek, hanem csak rendezőnek, nem alkotónak, hanem csak alakítónak ($\delta\eta\mu\iota\omicron\upsilon\rho\gamma\omicron\varsigma$) mondja, mert hiszen az ő anyag nem létét, hanem csakis és csupán kiformáltságát köszöni az Isten közrehatásának, alkotó hatalmának. Hogy ez merev ellenmondás az előbbiekkel, első tekintetre szembeötlik, de Philo rendszerében az eclecticismus és syncretismus e tipikus szövevényében ezen meg sem ütközhetünk.

A rendezéssé párolt teremtés már most abból áll, hogy az anyag elemeit a rendező értelmes erő a nekik megfelelő helyre állítja be. „A mindenség gyökerét, a miből a világ keletkezik, bizony négy elem alkotja: föld, víz, levegő, tűz“,² a mely elemek kellő elhelyezése az örök intelligenciájának hivatása.

Az anyag tehát, mint a mely sem önmaga, sem más rendezésére nem képes, tökéletlen, hiányokat szenvedő, ezért nem is lehet jó, mert nélkülözi a jóság feltételét, a saját maga felett való rendelkezést. De azért az anyag Philónál is csakúgy, mint Platónál, nem positiv rossz, hanem csak negativ rossz, mint hiánya a jóságnak, azért is szerinte, a mi csak az anyagból lett, tehát minden teremtet és látható dolog tökéletlen, tökéletes egyedül csak az eszményi világ.³

¹ I. 9. De mundi opif. 5. §. M. 5. P. 4. v. 6. I. 228. De Cherub. 35. §. M. 162. P. 129 III 30 Quis rer. div her 26. §. M. 491. P. 499. A világalkotás módja le van írva I 7-8 De mundi opif 3-5 §. M. 3 5. P 3 5

² II. 168 De plantatione Noe. 28. §. M. 347 P 231

³ L. II. 51. Quis rerum div. heres. sit. 48. §. M. 505. P. 513. v. 6 Zeller i. m.

Itt aztán Philo ismét óriási ellenmondásba jött nemcsak önmagával s egész rendszerével, de ellenmondást vitt be magába az Isten lényegébe is. Mert ha az Isten, miként előbb állította, valóban semmivel sem állhat viszonyban, hogyan alkothat együtt világot a rossz elvével, az anyaggal? A ki, mint abstract transcendens lény, semmit sem alkothat, mikép alkothatja épen a materiális világot? A ki elég teljesen önmagának, miért keres önközlésének közeget? Érezte ezt Philo is, azért mondotta ki elsőbb is, hogy Isten cselekvés nélkül el nem gondolható, azért tette a teremtetést tulajdonkép csak rendezéssé, alakitássá, a formák elrendezésévé, a mi által Isten szentségét, tökéletességét, mivelhogy az semmi rossznak sem közvetlen, sem közvetve forrása nem lehet, kívánja menteni s a baj, rossz alapját és okát az anyagban találja fel. S a mint így ezekben tulajdonkép Platót utánozza, úgy őt követi még abban is, hogy a teremtésnek nevezett rendezést is a világleleknek, a tökéletes és tökéletlen közt levő közvetítő isteni gondolatnak művéül tekinti. Valóban sehol sem látszik Plato nyoma oly tisztán és világosan, mint Philo philosophiai okoskodásának épen a kosmogoniára vonatkozó képzelein.

A tökéletes Isten által alkotott vagy alakított tökéletlen világgal foglalkozván, a rendező intelligentiának mintegy a lelki világba is vet egy pillantást s vizsgálja, mi indította Istent a világ megalkotására és hogyan vitte véghez akaratát.

A világ-alakítás alapja és czélja is egyúttal az Isten jósága.¹

Itt nyeri Philo Isten lényegének a cselekvés mellett második főtényezőjét a jóságot. Hatalom és jóság képezik tehát az Isten lényegét.

A világ alakítása módját illetőleg Philo teljesen platonikus képzetkörben mozogva az emberi cselekvés módjára utal. Bármit akar csinálni az ember, előbb a tervet alkotja meg, már akár csak gondolatban, akár le is rajzolva. Van tehát minden kivitelt megelőzőleg egy tervezet vagy minta, a melyet aztán a megvalósítás már csak mintegy lemásol. Így van a világgal is: az eszményi gondolati világ a terv, az érzéki világ

¹ δία τί τοῦτον ἐπίει: τὰ μὴ ὄντα; ὅτι ἀγαθὸς καὶ φιλόδορος ἦν. III. 166. De mut. nom. 5. §. M. 585. P. 1051. v. ö. I. 8. De mundi opif. 5. §. M. 5. P. 4.

a kivitel; az a minta, ez a párjázás. Hogyan gondolja ezt Philo, beszélje el ő maga: „Mivelhogy eleve tudta az Isten, mint Isten, hogy szép képmás (μίμημα) szép minta (παράδειγμα) nélkül nem létesülhet, sem semmiféle érzékelhető, a mi nincs valami eredeti és szellemi ideáról párjázva, nem lehet kifogástalan: a mikor ennek a látható világnak alkotását elhatározta, a szellemit előre megalkotta, hogy a testetlen és isteni mintát felhasználva, ezt a testi világot, mint a régebbinek újabb mását, ugyanazon nemeket, a melyek abban szellemiek, érzékiekké tevén, megalkossa. De nem szabad azt mondani, sőt gondolni sem, hogy az ideákból való világ valamely helyen létezik; de ha valami közhasználatú képet követünk, el tudjuk majd képzelni. Ha valami korlátlan hatalmú király, vagy vezér dicsvágya folytán s ezzel együtt, hogy nemes gondolkodását, szerénységét ékesen ragyogtassa, valami város épül, akkor képzett építész megy oda és megszemlélve a hely fekvését és természetét (εὐκρασία), magányja-veti magában (θιαγράφει) a készitendő városnak csaknem minden részét, a templomokat, a gyakorló tereket, a törvényszékeket, a piacokat, a kikötőket, a hajóházakat, az utcákat, a falak elrendezését s a nyivános és magánházak és épületek telkeit. Aztán, a mint lelkébe minden egyes helyet mintegy viaszanyagba felvett, megalkotja az eszményi várost (νοητὴν πόλιν). A képeket a folytonos emlékezés fentartja, jellemző vonásait mind erősebben bevési s mint jó mester, a mikor kövel és fával kezd építeni, ezt az előképet tartja szem előtt, hogy a testiek a testetlen ideákhoz mindenben hasonlatosak legyenek. Hasonlókép kell az Istenről is vélekednünk, a ki e szerint, a mikor a nagy város teremtését elgondolta, előbb mintáját gondolta ki, a melyből az eszményi világot összeállította, majd az érzékit készítette el, a mihez amaz mintául szolgált.“¹

Ezekben a teremtésnek, a mi a κόσμος νοητὸς szempontjából nem egyéb mint másolás, a ὄλη szempontjából pedig a meglévő anyagnak bizonyos terv szerint való elrendezése, világos képét megadván, az a kérdés merül fel, hogy milyen az a mintául szolgáló eredeti, tökéletes világ, a melynek képére az érzéki világ alkotott, a mivel a mindenség létesülésének harmadik és ránk nézve legérdekesebb pontjához a θεὸς kérdéséhez jutottunk el.

¹ I. 7—8. De opif. mundi. 4. §. M. 4. P. 4.

VII.

Az előbbieken láttuk, hogy Isten és a világ viszonya egyrészt ellentétes, a mennyiben a tökéletes és szent Isten a gyarló, muló világgal semmikép összekötetésbe nem léphet, másrészt egységes, a mennyiben a világ ősidőktől fogva az Isten gondolatának egyik lényeges része, maga az Isten belső világa.

Ily módon Philo két világot nyer s ez alapon már a dualismust nemcsak az Isten és világ viszonyára, hanem az eszményi és a való világ viszonyára is kiterjeszti. „Mert kettőt akart összealkotni (t. i. Isten): az eszményit és az érzékit. Az érzéki dolgokból való ez a világ, a láthatatlanokból pedig a való világ. A láthatlanokból tehát az eszményi, a mindenség van.”¹ Az eszményi, Isten gondolatában létező láthatatlan világ (κόσμος νοητός) mereven szemben áll az Istenből nemcsak kilépett, hanem tőle teljesen el és különvált érzéki szemléleti világgal (κόσμος ὁρατός). Gyakorlati szempontból azonban e kettősségnek, e merev elkülönültségnek épen semmi jogosultsága nem volt, de sőt ez alapon valóságos deismust kellett vallania. Elméletileg ép az isteneszme alapján vallotta is, de gyakorlatilag ép olyan határozottan kellett követelnie az istenség immanentiáját.

Valami közvetítőre volt szüksége Philónak a két világ között, ép úgy, mint a hogy Plato sem tarthatta fenn a két világ dualismusát a nélkül, hogy az Isten képére alkotott világnak, a βίος μονογενής-nek képzetét segítségül ne hívja s közvetítők által ne töltsse ki a gondolkodás által létesített óriási űrt. A zsidó theologia ezt a közvetítőt az Isten szavának alkotó (a legyen szó) és kormányzó (törvény), tehát ható és bennmaradó jellemével készen nyújtotta Philónak, a ki e képzetet aztán a görög philosophiának sokszerűleg feldolgozott eszméjével, a világban mutatkozó észszerűséggel, egyetemes világlélekkel, mint a mindenség örök törvényszerűségével, sőt a czélt tartva szem előtt, bölcseségével kombinálva, megkapta nemcsak a két világ, de sőt az Isten és a világ közvetítőjének teljesen alkalmas képzetét a logosban.

A logos-speculatio végtelenül változatos és ellentétekben

¹ III. 19. Quis rer. div. her. 15. §. elején. M. 483. P. 491.

kifogyhatatlan alakulása mutatja legjobban, hogy Philo igazi eccletikus volt a szó legszigorúbb értelmében s minden általa ismert theologiai és philosophiai ismeretelméletből kiaknázza a felhasználható elemeket s a legellentétesebb jellemű képzeteket egymással összeházasítani igyekezett. A philonismus ezért lett a theismus, deismus, materialismus, spiritualismus, és a pantheismus minden alakjának olyan keveréke, a melyet a világ sem előtte, sem utána még soha nem látott.

Az eszményi világ Philo szerint a logos, értvén most ez alatt az Isten gondolatában kialakult világtervet. A logos e fokán ἐνδ'αυτοῦ, Istenben élő és lévő önálló gondolat, ratio. E képzetel Philo már nemcsak a megosztottságot viszi be az Isten eszméjébe, hanem egyszersmind az isteni lényeg közelebbi meghatározásának is útját egyengeti.

Sarkalatos gondolata Philónak, hogy az Isten maga nem teremthet, nem alkothat semmit, de ép oly sarkalatos az is, hogy Istennek lényege a cselekvés. Ezt a két ellentétes kijelentést kiegyenlíti, lehetővé teszi a logos. E ponton látszólag letér a zsidó theologia mezejéről és mégis valójában épen a legszilárdabbul most mozog azon. A héber theologiai meggyőződés szerint ugyanis az Isten nem közvetítők által, hanem közvetlenül teremtett mindent, de teremtő akaratát mégis csak az ő szava valósította meg.

A logos itt már nem gondolat, ratio többé, hanem kimondott szó: oratio ῥήμα, a mi annál inkább közvetíthet a két világ között, mert az elgondolt szónak kimondásával a szemléleti világ keletkezése valóban összeesik.

A logos így a két világ közvetítője és nemcsak az isteni akaratnak közege, organuma, a mely által, hanem az isteni gondolat tartalma is, előkép, eszményi világ, maga az isteni bölcs gondolat, a mely szerint, a melynek alapján, a mely után teremtetik az egész világ (λόγος = λογισμός).

A logos tehát ki nem mondott állapotában mint λόγος ἐνδ'αυτοῦ azonos magával az Istennel, része az Isten lényegének, ezért is θεός,¹ kimondott állapotában pedig, mint λόγος ἐρμηνεύς, isteni jellemét megtartva, az Isten kijelentésének közege, ezért is már nem az Isten a maga lényege szerint, hanem csak az ő árnyéka (σκία), képe (εἰκὼν), helyettese (ὁπαρχος τοῦ θεοῦ).

¹ I. 184. Legis alleg. III. 73. P. 99. M. 128.

„Az Istennek árnyéka pedig az ő logosa, a melynek, mintegy közegnek felhasználásával alkotta a világot. Ez az árnyék pedig mintegy másoknak képe, egyszersmind az előkép is. (ἀρχέτυπον). A mint ugyanis az Isten maga mintája (παράδειγμα) a képnek, a mely most már árnyéknak nevezetik (ῥαία), úgy a kép másoknak lett mintájává, a mint azt ő maga a törvényadás kezdetén kijelentette, mondván: „Teremte azért Isten embert az Isten képére“ (Gen. 1, 26). A mint ő Isten szerint megcsinálta a képet, az embert pedig a kép szerint, használván a mintának erejét“.¹

E formájában a logos már mint a világban érvényesülő, προφορικός-sá vált,² a mi lényegileg azonos ugyan az ἐνδοαθετος-sal, de tőle mégis megkülönböztetendő: „Kettős a logos mindenben, az emberi természetben is. A mindenségben annyiban, a mennyiben egyrészt a testetlen mintaeszméknek, a melyekből az eszményi világ előállott, foglalatja, másrészt mert összessége a látható világnak, a mely amaz eszményinek mása és lenyomata, a melyből aztán ez az érzéki világ keletkezett. Az emberben kettős annyiban, a mennyiben egyrészt benső (ἐνδοαθετος), másrészt nyilvánuló (προφορικός). Amaz a forrás, ez a folyam, a mely amabból ered“.³

Érdekes megfigyelnünk, mint olvad össze Philo okoskodásában az öröklött zsidó vallásos eszmékkel a görög philosophia képzetköre s első sorban a platonizmus dualistikus világnézete.

Az Isten ismét elérhetlen magasságba vonult vissza s mint felfoghatatlan monas nem egyesül, nem is viszonyul a világgal soha. Az ideális világban él, illetve az ideális világ benne él, a mely, mint ideák világa, valóban csak gondolati ránk nézve, egyedül való az Istenre nézve. Transcendens az teljesen és merőben s ez a világ nem amannak megvalósulása, hanem csak halvány árnyéka, mása.⁴

¹ I. 152—153 l. Legis alleg. III. 31. §. M. 106. P. 79. V ö III. 264. De somniis I. 41. §. M. 656. P. 660. II. 116. De agricultura Noe. 13. § M. 309. P. 195.

² I. 301—2. Quod deter. pot. insid. solent 34. §. M. 215—216. P. 178. V ö II. 27. De poster. Caini. 30. § M. 244. stb.

³ IV. 211. De vita Moyses. III 13 § P. 672. M. 154.

⁴ V. ö. Plato ideatanát, Zeller II. 584. s köv. 664. s köv. Philo I. 9. s köv. De mundi opif. 6. §. P. 5. M. 5. I. 65. Legis alleg. I. 9. §.

A logos révén létesített és ugyancsak a logos által ki-
egyenlített dualismus a görög és zsidó eszmék egyesítésének
gyümölcse s mégis sem az egyik, sem a másik rendszerbe nem
plántált olyan új eszméket, melyek azok eredetiségét megváltoz-
tatták vagy veszélyeztették volna.

A héber theologiai képzetkörbe nem hozott új eszmét azért,
mert bárha a zsidó speculatio az Isten szavát csak mint ki-
mondot tszót, *ῥῆμα*-t, tehát mint logos *προφορὰ*-t ismerte, a gon-
dolati szónak, a ratiónak, a logos *ἐνδιαθέτο*-nak képze-
te is tel-
jesen elő volt készítve nemcsak magának a logosnak mint gon-
dolatnak a fogalmában, hanem különösen a bölcseségben.

A teremő szót, a *debar Jahvét*, a hellenizált zsidóság ter-
mészetesen a logossal fejezte ki¹ s ezzel annak közvetítő és
közeg jelleme volt biztosítva, a mi azonban még a deismust és
Isten szent és tranacendensen absolutum voltát nem szüntette meg.
A bölcseség pedig, mint a mi kifejezése volt az Isten mindent
jól és helyesen elgondoló és helyesen megvalósító akaratá-
nak, elfogadhatóvá tette a logos *ἐνδιαθέτο*-t, mint a mely az
Isten immanentiájának kimondásával a pantheismus népszerű
gondolatát szolgálta.

A görög philosophia a logos fogalomnak inkább ezt az
oldalát ismerte, de, különösen a platonismus körében, a másik
sem volt előtte idegenszerű.

A logos, mert a világ létrejöttének tulajdonképi alapja,
mindkét speculatióban *praeexistens* s legfőlebb a teremő szó
kimondása esik össze a világ keletkezésével. Ezért mondja Philo,
hogy a logos az idő előtt létezett, mert idő a világ előtt nem
lehetett, hanem csakis vele együtt lehet azt elképzelni. Az idő
ugyanis a dolgok változásának mértéke lévén, minthogy a változás
csak a teremőssel együtt állott be, az idő is csak akkor szüle-
tett, mikor az anyag formálódni, tehát változni kezdett.² A logos
tehát nem csupán elgondolt világterv, *λογισμός*, hanem valóban

P. 44. M. 47—48. II. 315. De migratione Abrahami. 18. §. P. 404. M.
452 III. 193. De mut. nomin. 33. §. P. 1073. M. 605. s köv. . . και
τοῦ παντός αἰσθητοῦ τοῦτου ὅρου ἔξω φέρεται πρὸς τὸν ἐκ τῶν ἰδεῶν
παγέντα, συγγενικῶς.

¹ L. LXX. Gen. 1. Zsolt. 23, 6. és 9. Deut. 8, 3. Bölcs. 9, 1,
18, 15. stb.

² I. 246. De sacrific. Abeli et Caini 18. §. P. 140. M. 175.

létező is, a mennyiben a gondolkodó beszélővé (ὁ λαλῶν) válva, kihelyezi magából s létet ad neki a világban,¹ s mint ilyen, nemcsak szerve a cselekvésnek, hanem maga a cselekvés. „Mert az Isten, a mikor beszél, már cselekszik . . . a szó az ő cselekvése.“²

A logos, mint a cselekvéssel azonos, nemcsak egyszerűen megnyilatkozó, hanem egyenesen látható. „Bár az embernek a szava csakis hallható, az Istené valósággal látható. Hogy miért? Azért, mert a miket az Isten mond, nem beszédek azok, hanem tettek, a melyek inkább a szemeket, mint a füleket foglalkoztatják“.³ Ezért mondja és kell mondania a logosról, „hogy a tökéletességnek szakadatlan forrása az örök logos“.⁴ De nemcsak a tökéletességnek, hanem általán minden létnek is alapja a logos. Világhoz való viszonyát tekintve, tehát egyrészt τομεὺς = osztó, másrészt δεσμεὺς = kötő.

E τομεὺς τῶν συμπάντων λόγος „előbb is két részt csinált; a nehezet a könnyűtől, a durvát a finomtól elkülönítette. Azután ismét mindkettőt elosztotta; a finomat levegőre és tűzre, a durvát vízre és földre és így elsőbb is az érzéki elemeket egyúttal ennek az érzéki világnak alapjaivá vetette. Aztán ismét más idea szerint választotta el a nehezet és a könnyűt. A könnyűt hidegre és melegegre osztotta és a hideget levegőnek a természetűt meleget pedig tűznek nevezte. A nehezet pedig ismét elosztotta nedvessé és szárazzá és a szárazat nevezte földnek, a nedveset pedig víznek. Ezek mindenike aztán ismét más osztásban részesült. A föld ugyanis eloszlott szárazföldre és szigetté, az víz pedig tengerré, folyókká és ivóvízzé; a levegő a nyár és tél változásává. A tűz pedig nekünk szolgál vagy ártalmas, vagyis ennek ellenkezője, tehát üdvös, a melynek rendeltetése, hogy az egeket összetartsa. A mint az egész, úgy osztotta fel a részeket is, a mennyiben ezek némelyike élő, mása élettelen. Az élettelennek egy része mindig ugyanaz marad, ha ugyanis valamely szenvedőleges tulajdonság köteléke fűzi a lét-

¹ οὐδὲ γὰρ ἡ νοητὴ πόλις ἕτερον τί ἐστίν, ἢ ὁ τοῦ ἀρχιτέκτονος λογισμὸς. I 9. De mundi opif. 6. §. M. 5. P. 5.

² I 246 De sacrif. Ab et Cain. 18. §. P. 140. M. 175.

³ IV 256 De decalogo. 11. § M. 188. P. 750 v. ö. II. 302. De migr. Abr. 9. §. M. 443. P. 395.

⁴ πηγὴ δὲ αἰώνιας ἀρετῶν ὁ ὁρθὸς λόγος. II. 168 De plant. Noe. 20. §. M. 347. P. 231.

hez; más része pedig változik, bár nem a helyét illetőleg, hanem inkább, hogy növekszik. A melyek hajtásokat növelnek, részben fattyúhajtásokat hoznak vad gyümölcsökkel és az állatok eledelül szolgálnak, a melyek pedig megneemesedtek, melyek gondját és ügyeletét a földművelés végzi, az embernek, a legnevesebb teremtménynek szolgálnak élvezetére. De az élettelen és az élő teremtményeket nem ugyanazon módon osztja szét. Ugyanis némelyek ezek közül oktalank, mások értelmesek. Ezeket is mind elosztotta; az oktalankat vadakra és szelidekre, az okosakat halandókra és halhatatlanokra. A halandókat is megint két részre osztotta, melyek egyikét hímnek, a másikat nőnek nevezte. Az élők minden egyéb nemét is hím és nőneműre osztotta. Minden osztálynak megvolt pedig a maga szűksége is, a melyek szerint széteszólnak részint szárazföldre, részben vízben élőkre, a vízbéliel pedig szintén vagy szárnyasokra, vagy szárnyatlanokra. Ily módon teremtette az Isten az ő mindeneket megosztó logosa által a világot, miután a mindenség alakatlan és formátlan anyagát és a belőle kivált négy világelemet és az ezekből képződött élőlényeket és növényeket elosztotta.¹ Mint δεσμός = kötelék pedig nem egyéb a logos, mint a világban örökké élő és mindeneket összetartó, egészbe fűző világtörvény, avagy világlélek (stoa). E kapocs, e kötelék tartja össze az elemekből álló és alkotott világegyetemet s teszi azt jól rendezett egészszé.

Philo logosa a héber theocratikus képzetek közül a debar, (memra) Jahve és chokma keveréke. A chokmát maga Philo is értékesíti. A bölcsesség szerinte Isten egyik főtulajdonsága, mert bölcs elgondolás nélkül semmi jót sem lehet létesíteni.

De a bölcsesség még nem azonos a gondolkodással, mert a gondolkodás lehet bölcsesség nélkül is, de a bölcseségre gondolkodás nélkül sohasem jutunk. Azért is a bölcsesség a logosnak csak egy része, azaz, hogy épen úgy tulajdonsága, mint magának az Istennek is tulajdonsága. Ezért mondja Philo, hogy a világ atyja Isten, illetve a logos, anyja pedig a bölcsesség.²

A világ alkotásában azonban a bölcsesség csak közvetve

¹ III. 31. I. Quis rer. div. her. 27. §. M 492. P 499 – 500.

² . . . ὁ λόγος . . . πατήρ μὲν ὁ γεννήσας τὸν κόσμον, μήτηρ δὲ ἡ σοφία, δι' ἧς ἀπετελέσθη τὸ πᾶν . . . I. 283. Quod deterius potiori insid. soleat. 16. §. M. 202 P. 165.

vesz részt, a mennyiben az isteni logos bölcsesség nélkül nem lehet. Ép oly kevéssé választható ez el tőle, mint a hatalom, a képesség, mely által alkot, mert hasztalan a szándék, hiába a bölcs tervezet, ha nincs képesség a kivitelre is. Ezekben aztán már a logos is vett fel tulajdonságokat.

A hatalom az Isten fogalmában öröktől megvan s két oldala van: alkotó és kormányzó hatalom, a mely két erő az Istennel mintegy háromságot alkot. . . „A legfőbb létezőnek két hatóereje van: az alkotó (ποιητική θύαμις) és a kormányzó erő (βασίλική θύαμις). Az alkotó erő, mely szerint alapja vettetett, teremtetett és rendeztetett a mindenség (τὸ πᾶν) Istennek (θεός) neveztetik; a kormányzó erő, mely a teremtettséget kormányozza νόμος-nak mondatik.¹

Miként látjuk, így már az isteni személy egysége meg bomlik. A mit elsőbb megközelíthetetlennek és elgondolatlanak és így megismerhetetlennek tartott, a miben a tulajdonságoknak nemcsak felvételét, hanem még csak az elgondolását is bűnnek minősítette, most ime maga nevezi a háromságnak, a mikor Genesis 18, 6-hoz írott magyarázatában azt mondja: τριττάς φαντασίας ἐνεργάζετο ὁ θεός.²

Az utóbbi hely meggyőz arról is, hogy Philo az isten-eszme egységét és osztatlanságát még e kijelentések daczára is meg akarja őrizni, a mennyiben e két tulajdonság az egyedül létezőnek, a ὁ ὢν-nak csak két oldalán székel, de lényegében megoszlást nem létesít, mert e tulajdonok csak mintegy a központ kivetett árnyékai.³ De e tekintetben az egymással teljesen összeolvadó nézeteket Philo theológiájában nem lehet határozottan elkülöníteni, mert nemcsak a világ létezését, hanem a benne működő isteni erőket is majd a világot alkotó logos, majd még a logost is létesítő θεός tulajdonságainak tekinti. Általán Isten és a logos közt sokszor nem tesz különbséget, tulajdonságait ki-

¹ IV. 206. I. De vita Moyses III. 8. § M. 150. P. 669. V. ö. IV. 29. De Abrahamo 24. § M. 19. P. 367.

² I 244. De sacrific. Ab. et Cain 15. §. M. 173 P. 139. V. ö. τριττὴν φαντασίαν ἐνὸς ὑποκειμένου κατάλαμβάνει etc. IV. 28. De Abrahamo 24. §. M. 18 P. 367. Bővebben I. Dähne i. m. I. 226—235. Herzog i. m. XI. 590.

³ ὅσαν ἀπαργαζομένων ἀπὸ τοῦτου σκιῶν. IV. 28. De Abr. 24. §. P. 367. M. 18.

cseréli, szerepükben váltakoztatja. Viszonyukat is igyekszik azonban megállapítani, a mikor pl. azt mondja: „Az igazi Isten egy, az úgynevezett istenek pedig sokan vannak. Ezért a szent logos is jelen esetben ezt igazságban jelentette ki a névelőben, mondván: „én vagyok az Isten“, ezt pedig képlegesen névelő nélkül mondván: „a ki megjelent neked e helyen“. Nem az Isten, hanem csupán Isten“.¹

A mint a logosnak Istenhez való viszonya, úgy az isteni hatásokat közvetítő erőkre vonatkozó okoskodás tekintetében is nagyon ingadozó Philo nézete. A λόγοι, majd vele egyenlőrangúak, majd alárendeltjei, valósággal pedig a λόγος προσωρικὸς részei, sőt angyalok, a kik közt az igazi vagy főangyal maga az isteni logos.²

Az ó-testamentomi angyaltan, a memar és a debar Jahve és a stoicismus δυνάμεις elméletének összefűzése kapcsán ugyanis Philónál a közvetítő logos mellett részint abba olvadva, részint belőle kisugározottan, majd alárendelve, majd meg vele egyenlő rangban a ható erők, a középlények egész tömegét találjuk, a melyeket összefüggésükben λόγοι θεῖοι névvel szokott illetni.³

E λόγοι θεῖοι, vagy δυνάμεις, mint ható erők a mindent alkotó és alakító világlélek — νοῦς — közegei⁴ s mint ilyenek az isteni mindenhatóság és mindenütt jelenvalóság biztosítékai, a külső világra való hatás módjai és szervei. Az egy Istennek tehát ez alapon már igen sok és sokféle tulajdonsága van.⁵ „A kimondhatatlanul nagy Isten egy lévén, a lett mindenséggel közlekedő és azt fentartó erőkkkel van körülvéve, a melyekkel behat és törvényt szab“.⁶

E középerők számát is megállapítja Philo. A levita városokról adott magyarázatában azokhoz viszonyítva hat erőről tesz említést. Az első legfőbb és legtekintélyesebb a főváros (μητρόπολις)

¹ III. 262. De somn. I. 39. §. P. 599. M. 655.

² I. 175. I. Leg alleg. III. 62. §. M. 122. P. 93. II. 99. Quod Deus sit immut. 34. §. M. 296. P. 316.

³ I. II. 261. De conf. lingu. M. 414. P. 329 s. számos más helyen.

⁴ ὁ γὰρ νοῦς, ὅτε μὲν καθαρῶς λειτουργεῖ θεῷ, θεῖος ἐστίν. III. 21. Quis. rer. div. her. 16. §. M. 484. P. 499.

⁵ ἀρεταὶ I. I. 307. Quod deter. potiori insid. 40. §. M. 219. P. 182. χάριτες I. 111. Legis alleg. II. 19. §. M. 80. P. 1101.

⁶ II. 285. De conf. lingu. 34. §. P. 345. M. 431. v. ö. II. 161. De plant. Noe. 20. §. M. 342. P. 226.

birtokosa : ὁ θεῖός ἐστι λόγος, ἐφ' ὃν πρῶτον καταφύγειν ὤφε-
 λιμώτατον (isteni az a logos, melynél első sorban legbiztosabb
 menedéket találni). A többi öt ennek ható ereje, nevezetesen :
 az első mellékerő, a teremtő erő ἡ ποιητικὴ, καθ' ἣν ὁ ποιῶν
 λόγῳ τὸν κόσμον ἐδημιούργησε, a mi tehát tulajdonkép a logos
 nak a közege, a mely azonban maga is csak végrehajtója az
 isteni akaratnak ; a második a kormányzó erő ἡ βασιλική,
 καθ' ἣν ὁ πεποικωὶς ἄρχει τοῦ γενομένου, a mi e szerint ma-
 gának az Isten böles rendező értelmének kifolyása ; a harmadik
 a könyörülő vagy kegyelmi erő, ἡ ἰλῆως, ὃι ἥς ὁ τεχνίτης
 οἰκτερεῖ καὶ ἐλᾷ τὸ ἴδιον ἔργον, a mi tehát az Isten segítő és
 könyörülő jóindulatának kifolyása, melylyel a megalkotott és böl-
 csen rendezett mindenségben az eltehetetlenült részeket veszni
 nem engedi, hanem erőre támogatja ; a negyedik a törvényadó
 erő ἡ νομοθετικὴ μοῖρα, δι' ἥς ἅ μὴ χρὴ γίνεσθαι, ἀπαγορεύει,
 a mi tehát különösen nemleges irányban a tiltás és megsemmi-
 sítésben nyilvánul, a mi valóban megfelel a héber theocratikus
 szellemnek ép úgy, mint és még inkább a hellén okoskodás
 eredményeinek ; az ötödik pedig maga a bölesesség ἡ σοφία, a
 mely út és vezető az élet és lét forrásához az isteni logoshoz.¹

Itt az erők mind Isten tulajdonai, de megemlíti Philo,
 hogy Mózes az alkotó erőt Istennek nevezte, majd meg a logos,
 sőt a bölesesség azonosul vele. Általában pedig ez erők vagy
 isteni tulajdonságok az egyetlen isteni képmásnak a szétszórt
 részei, azért a logos ezekkel szemben is, a mint a világgal
 magával szemben λόγος σπερματικός, alkotó, szervező, összerakó
 s mint ilyen az erők atyja,² első szülött, az igazi erő, a nagy
 ható ok (δύναμις ἡ μεγάλη).³

Miként láthatjuk, a különféle philosophiai
 és theologiai rendszerek behatása alatt ingadozik. Tudatosan
 még az Isten hallható, teremtő szavának a jelölésére sem hasz-
 nálja a ῥημα szót, mert a λόγος szónak nemcsak a physikai, de
 az ethikai világ terén is egyformán jó hasznát veszi. A ῥημα-
 ban nincs a gondolkodó képesség is, hanem csak a gondolko-
 das eredménye kifejezve, már pedig neki a philosophia érdeké-

¹ III. 130. De profugis 18. §. M. 560. P. 464.

² III. 302 De somniis II. 28. §. M. 683 P. 1134.

³ I. 174. Legis alleg. III. 61. §. M. 121. P. 93.

ben, hogy a platói idea-világot a zsidó képzetkörben kimutassa, arra emennél nem volt kevesebb szüksége.¹ Ezért is a logos immanens oldaláról tekintve teljesen zsidó = σοφία = κόσμος νοητός; transcendens oldaláról tekintve meg teljesen görög: λόγος = κόσμος οὔτος; de ez maga sem egészen biztos, a mennyiben viszont épen mint a ῥιμυ-*val* azonos, a zsidó teremtmény szó — oratio — jelzésére szolgál s mint világterv, isteni gondolat, világterv — ratio — megint görög eredetre vall. Ez az oka, hogy Philónál a logosnak a legellentétesebb meghatározásait találjuk.

Majd tisztán csak eszme, majd maga a reális valóság; majd elvont gondolat, majd érzékelhető szó; majd az Istennel magával azonos, majd meg a világban található fel, mint annak rendje és törvényszerűsége. Istenhez való viszonyát tekintve kiható, világhoz való viszonyát tekintve bennmaradó, de itt is majd osztó, majd összetartó elv; ezért is néha önálló hatalom, máskor csak tulajdonság, avagy épen e tulajdonságok egysége. Egyszer teremtmény, máskor teremtmény, majd képesség. tehát mű, majd gondolat, majd meg alkotás s mint ilyen is egyszer eredeti, máskor pusztán másolat. Nem tisztázza a kérdést, Istenhez avagy a világhoz tartozik-e a logos, s ha Istenhez tartozik, önálló-e, vagy alá-, vagy mellérendelt szerepe van; ha pedig a világhoz tartozik, oka és célja tehát előképe-e, vagy azonos vele? A logoszról Philo mindent kimondhatott tetszése szerint,² mert közte és az Isten közt csak potentialis, közte és a világ közt nagyon határozatlan különbség állott fenn, a mi megengedhetővé tette úgy a lényegegységet, mint a teremtetést, úgy a világban való immanentiát, mint a tőle való teljes transcendentit.³ Ezért mondhatja aztán Philo a logoszról, hogy sem nem véges, mint mi, sem nem születés nélkül való, mint az Isten, hanem a kettő között áll, mindkettőt egyesítve és kiegyenlítve.⁴

Ezért maradhatott Philo hívő zsidó és lehetett mégis okos-

¹ I. Dähne i. m. I. 262—265.

² φωνή . . . ὁρατός καὶ σπερματικὸς καὶ τεχνικὸς καὶ θεῖος ἐστὶ ὁ λόγος . . . αἱ ἀρχαὶ θεοῦ καὶ τὰ τέλη θεοῦ etc III. 28 Quis rer. div. her. 24 § M. 489. P. 497.

³ I. Klassen 77. s köv.

⁴ οὕτε ἀγέννητος ὡς ὁ θεὸς ὦν, οὕτε γεννητὸς ὡς ὁ μῆτις, ἀλλὰ μέσος τῶν ἄκρων, ἀμνηστέρους ὁμηγερούων III. 46. Quis rer. div. her. 42. §. M. 602. P. 509.

kodó bölcész. Ezért találjuk fel rendszerében a merev pantheismust és végletekig menő deismust. Az ő kosmogoniája tanúja és képe annak a valláskeveredésnek, a mely Jézus korában az egész önmagával meghasonlott világon, de különösen az ó-világ szellemi erőinek otthonában, Alexandriában végbe ment. Philo fogékony szelleme, érzékeny lelke, finom megfigyelése, mint óriási gyűjtőlencse egyesítette magában mind azokat a sugarakat, melyek kora műveltségének minden jelentős tényezőjéből szerte-áradtak s azokat mind feldolgozva és értékesítve örökölni hagyta a késő utókornak. A pantheistikus és monotheistikus világnézet ölelkezését sehol sem láthatjuk oly tisztán, mint nála, a rendszerek ellentéteinek kiegyenlítése sohasem talált oly buzgó, lelkes munkásra, mint ő volt, a kit már csak azért is méltó hála illet, hogy kora egész szellemi világára az ő munkássága révén derül csak tiszta fény.

Raffay Sándor.

ADALÉKOK A POSITIV PSYCHOLOGIÁHOZ.

— Befejező közlemény. —

II. Az idegsejtek alaktana.

S. Ramon y Cajal után.

Az idegrendszer anatomiai egysége a neurón tudvalevőleg magából az idegsejtből és ennek nyúlványaiból, a protoplasma-nyúlványokból és idegrostocskákból áll és különféle alakban és alakulatokban alkotja az idegrendszer különféle részeit. Az idegsejt mindig a fontosabb, központi rész szemben a neurónnak inkább vezető, rostszerű részeivel.

Ez idegsejtek alaktanát illetőleg, e tudományszaknak ma talán leghivatottabb bűvára, Ramon y Cajal, a spanyol anatomus igen világosan és szépen foglalta össze pontonkint mindazt, a mit erre nézve mai nap tudunk, a Rómában tartott nemzetközi orvosi gyűlésen bemutatott felolvasásában. (Megjelent: Archiv für Anat. und Phys. Anath. Abth. 1896. S. 187.) E pontok pedig a következők:

1. Az idegsejtek alaktana független térfogatuktól, élettani jellemüktől, a vérerek irányától és fekvésétől, és, bizonyos megszorítással, az idegszervek külső alkotottságától.

2. Elfogadva, hogy mint Kölliker, van Gehuchten, Retzius, Lenhossék és mások legújabb kutatásai tanítják, a protoplasma-nyúlványok érintkeznek (contactus) az idegvégrostocskákkal, nem látszik különösnek, hogy az idegsejtek alaktana nagy részben azoknak az idegrostoknak számától és fekvésétől függ, melyekkel contiguitas-összeköttetést kell fentartaniok.

3. Az állati sorban az idegsejtek alakjai oly fejlődés-

sorozatot mutatnak fel, a melyek azoknak a phasisoknak felelnek meg, melyeken *His* neuroblastja az emlősök ontogeniájában keresztül megy. Itt is, mint más szervszövetnél az ontogenia némi változattal a phylogenia összefoglalása lesz. — Az első phasisban a neuroblast körtealakú sejt, sima felülettel egyetlenegy nyúlvánnyal, a tengelyszállal, mely szabad elágazódásban végződik; ezt a kezdetleges alakot találjuk képviselve a gerincz-telen állatok dúczaiban. A második phasisban a neuroblast két-féle nyúlványokat ereszt, a tengelyszált és néhány protoplasma-nyúlványt, a melyek általában amannak első darabjából fakadnak; ez a phasis az állandó alakja a halak és a batrachiák medullája és agyveleje számos idegsejtjeinek. A harmadik phasisban a neuroblast belső széléről s ép úgy oldalszéleiről is új protoplasma-nyúlványok erednek, melyek többszörösen elágazódnak, miáltal a sejt csillag, vagy pyramis alakot vesz föl; a neuroblast e legfelsőbb fejlődéstypusának felel meg a madarak és emlősök agy- és gerinczveleje idegsejtjeinek legnagyobb része.

Fontos, hogy az emlősöknek nem minden idegelme futja be mind a fejlődés-phasisokat; a látóhártya, a szagló gumó egész sejtalakulata, az első agykéregréteg specifikus sejtjei még nem mutatnak protoplasma-nyúlványra és tengelyszálra való kikülönülést. Ép oly kevéssé érik el a legfelsőbb fejlődés-szakot az érzékelő és érző (sensibilis és sensorikus) készülékek sejtjei (a kétsarkú, bipolaris szagló és halló sejtek, a gerinczdúcok egysarkú, monopolaris sejtjei), a melyeket a külvilággal viszonyba jövő környéki és a felvett izgalmat az ideg-központokba vivő központi nyúlvány jellemez. A gerinczesek országában e szervek az idegsejteknek csak szám-szerinti gyarapodását és helyzetváltoztatását mutatják, míg az alak-tani kikülönülés foka a haltól fogva az emberig változatlan marad. Ellenben az elülső agy sejtjei a legelőrehaladottabbaknak látszanak az alak-tani kikülönülés tekintetében; mennél feljebb haladunk a gerinczesek lajtorjáján annál gyakoribb lesz a kéregbeli pyramissejt, annál számosabb rétegbe rendeződik össze, és fokozatosan gyarapodik protoplasma-nyúlványainak és idegoldal-ágainak száma és hossza. „Van tehát először érzékelő és érző (a környéki dúcok) idegkészülék, mely csak terjedelemben növekedve, fejlődését, a mennyiben a sejtek kikülönülésén alapszik. befejezte és másodszor az agyi készülék, mely folyvást tovább fejlődik az állatvilágban, ép úgy sejtjei kiterjedése, száma, mint

alaktani kikülönülése szerint.“ Középhelet foglal el a gerinczvelő és a kis agy. Az idegsejt fejlődése a phylogenetikus bafáron belül új protoplasma-nyúlványok létrejöttével történik. melyek oly irányúak és fekvésűek, hogy új, intercellularis associatiók létrejöttét lehetővé teszik.

4. A tengelyszál kikülönülése annál élesebb, mennél felsőbb rangú az illető állat az állatvilágban; a halaknál, batrachiáknál és hüüllőknél oly sejteket találunk, melyeknek protoplasma-nyúlványait az idegnyúlványtól nehéz megkülönböztetni. Az agy pyramis sejtjei tengelyszálának száma, kiterjedése és elágazásai is megfelelően gyarapodnak a batrachiáktól az emlősök felé haladva.

5. Az idegsejtek nagysága sem a tengelyszálak hosszától, sem a protoplasma-nyúlványok kiterjedésétől, sem mindkettőnek physiologiai szerepétől nem függ; sokkal inkább a tengelyszál kaliberének látszik megfelelni és mindenekelőtt a tengelyszál oldal- s végágai számának és erős voltának; valószínűleg arányban van a sejtek számával. melyekkel vég- s oldalágai érintkezésben állanak.

6. A protoplasma-nyúlványok gazdagsága és hossza, úgy látszik az idegrostocskák számától függ, a melyekkel az a sejt érintkezés-összeköttetést tart fenn.

7. Az agyidegsejtek sugárszerű meghosszabbodásai és a protoplasma-nyúlványok kikülönülése alapira és oldalira, a kiinduló rész oldalágaira és végesomóra, úgy látszik, különféle idegrostocskákkal való összeköttetésre szolgálnak, a melyek rendszerint a szürke állomány különböző rétegeiben fekszenek.

8. A közlekedés egyrészt a protoplasma-nyúlványok, vagy a sejttestek, másrészt az ideg-végágacskák közt érintkezés vagyis contiguítas útján történik, soha anyagecontinuitas útján. Ez az érintkezés nem látszik közvetlennek, sokkal valószínűbb valami közbenső (intermediaris) vezető állomány léte, melynek segítségével távoli idegágak is átruházhatják a sejtre tevékenységüket.

9. Lefeje haladva a gerinczesek országában mindig kisebb idegsejteket találunk. E kisebbedés azonban nem áll arányban az állat nagyságával, a protoplasma-elágazódás egyszerűségének fokával sem tart lépést, mindazonáltal bizonyos határokon belül pótolhatja az egész cerebrosplanalis tengely reductióját. Ezért az alsóbb gerinczesek agyveleje nem oly egyszerű, mint kicsinysege gyaníthatná, s ez magyarázza meg azt is, hogy külön-

bőző nagyságú agyvelő mellett az állatoknál sokszor nem találunk különbséget az értelemben.

10. Az agy- és a gerinczvelő dúczsejtjeinek száma összefüggésben áll az izom-, mirigy- és sympathikus elemek mennyiségével, a melyekre befolyásaikat kell gyakorolniok, valamint a felhámos felületek terjedelmével, a melyekről az érzékelő vagy érző idegek közvetítésével behatásokat vesznek fel. Egyenlő értelmi fokú, de különböző nagyságú állatok közül, a nagyobbiknak, mivel nagyobb számú izom- és hámsejtje van, nagyobb mennyiségű idegsejtje és nagyobb térfogatú és súlyú szürke állománya lesz. E körülmény magyarázza meg azt a különös tényt is, hogy ugyanazon állatfajon belül a nagytermetű állatok nagy térfogatú agygyal nem mindig a legértelmesebbek; a ponderomotorikus és érzéseket s érzékleteket felvevő sejtek nagyobb száma csak korlátozottabb tért hagy az associatio-sejteknek, a melyek valószínűleg az agy legmagasabb tevékenységének anatómiai feltételét képezik. Valószínű a feltevés, hogy két egészen egyenlő emberi agyban a kapcsoló sejtek idegoldalágainak és protoplasma-nyúlványainak gazdagsága fontos különbségeket okoz s megmagyarázza az egyenlő súlyú és térfogatú agyvelők mellett az értelmi különbséget.

11. Feltéve, hogy a magzati korban és a méhen kívüli élet első éveiben úgy a protoplasma-nyúlványok, mint az oldalágak ágasodnak, terjeszkednek és bonyolultabbakká lesznek, nagyon valószínű, hogy a folytonos szellemi tevékenység a protoplasma-nyúlványok és idegoldalágak növekedését fejlődésükben előmozdítja és a bizonyos agytájék sejtjei közti kapcsolásrendszereket bővíti. E növekedés mechanizmusa talán ép olyan, mint az izmok hypertrophiájánál. Megfeszített és bizonyos gondolat és érzéssorra tartósan ráirányított figyelem hatása alatt a megfelelő agytájék élettani vérbőség székhelyévé lehet és az idegprotoplasma fokozottabb anyag-hasonítás következtében tömegében gyarapodhatnék.

12. A szürke állomány finom szerkezetére vonatkozólag az utolsó tíz év alatt tett megfigyelések összeségéből, mint végkövetkeztetés, folyik, hogy a szellemi tevékenység, főleg, ha nem kizárólag a következő anatómiai feltételektől függ: a) a kéregbeli idegsejtek számától; b) a protoplasma-nyúlványok, a tengelyszál oldalágai és végrostjai különféle fejlettségétől; c) a kap-

csoló sejteknek az érző, érzékelő, központi és psychomotorikus sejtekkel szemben való arányától; *d*) az idegrostokon a velős hüvelyezés elosztottságának módjától, mert nagyobb velőshüvely az idegáramok hatásosabb elszigetelésének felel meg; *e*) az interstitialis tapaszték (Kitt) relativ mennyiségétől, melynek valószínűleg az idegáramok szétszóródásának megakadályozása a czélja; *f*) a neuroglia-sejtek quantitativ variabilitásától, minek, úgy látszik az idegrostok elkülönítése a czélja, hogy áram-érintkezéseket és áramösszegeződéseket lehetetlenné tegyen; *g*) a reticulumnak vagy intracellularis szövetnek állapotától (mely részben még ismeretlen); *h*) a sejtek és az interstitialis tapaszték (Kitt) chemiai összetételében előforduló rövidebb, hosszabb ideig tartó zavaroktól vagy módosulásoktól.

Ford. Dr. Pekár Károly.

A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA.

(Negyedik közlemény).

VIII. A nevelésnek egynémely helyes elvéről.

Valamit akartok azért, hogy cselekedjenek az emberek ti veletek, azont cselekedjétek ti is azokkal; mert ez a Törvény és a Próféták.

(Mát. ev. 7: 12.)

A ki azt állítja, hogy minden a mi új, rossz is, önkéntelenül beismeri, hogy mindaz a mi régi. eredetileg rossz volt, mert abban csak senki sem kételkedik, hogy minden intézmény mint újítás vette kezdetét (J. Bentham: *Sophismes du pouvoir*, 7-e soph.). Jóllehet nem minden új, a mit mondandó leszek, e tekintély támogatásának szükségét éreztem.

Régi s szomorú tapasztalat, hogy évszázados viszályok sanyargatják az emberiséget s hogy a történelem kegyetlen leczkéi daczára sem lettünk engedékenyebbek, elnézőbbek egymásnak hibái iránt. Elismerjük mindannyian, hogy javulás csakis kölcsönös türelmesség árán volna elérhető, esendes otthonunkban magasztaljuk is az emberséges erényeket, hogy azután a nyilvánosság előtt annál jobban tiporhassuk lábbal. S mi volna nyitja e rút rejtélynek? Egyedül az *érdek*, mely Isten és szörny, ég és pokol, és mindent felemészt. Ez az érdek, mely épen nem emberi (humánus), hanem egyéni még akkor is, ha „nemzeti“ v. „hazafias“ sallanggal vonjuk be, uralja és vezérli a köz embereit: a politikusokat és államférfiakat, a tábornokokat és publicistákat. Politika és lelkismeretesség ellentétes fogalmak, melyek egymást kizárják és mint a kivételesség fenkölt példái

mutatják (Deák, Washington), évszázadonként talán csak egyszer egyesülnek. A túlnyomó többség gondolatait és tetteit az önzés és a türelmetlenség irányítják, s minthogy a mi céljaink előkészítésére és megvalósítására ép az ellenkező fogalmak és erények szükségesek, nézzünk szemébe azon modern jelszavaknak, melyek úton-útfélen felhangzanak s melyeknek szónok és hallgatók csak azért adnak hitelt, mert ezerszer hangzottak fülükbe s mert megvizsgálásukra és czáfolásukra nem rendelkeznek elég értelemmel, bátorsággal és lélekkel.

A háború szükségességének hírnökei szívesen hivatkoznak a természet rendjére és példájára. De vajjon mit látunk ott? talán az egyazon fajhoz tartozók küzdelmét vagy egyenlőtlen tömegek előidézte megsemmisülését? Hisz maga az állat is rendszerint beéri azzal, hogy ellenfelétől elragadja a zsákmányt és felfalja. A család, haza, emberiség háromságának két szélső tagja szépen egyesíthető és megfér egymás mellett. A hazafiság gyengíti a hozzátartozóságot az emberiséghez és megzavarja még a családi összhangot is. Pedig az emberiség a legmagasabb fogalom, szent.

Kik barátaink? Egy család, melynek tagjait önmagunk válogattuk meg. Mi a haza? Oly család, melynek tagjai nem függenek tőlünk, sem az emberiségtől. Minden nép a nagyságnak és gyengeségnek, az erényeknek és bűnöknek vegyüléke, s ha ez minden népre áll, nem kell-e kölcsönösen elnézőeknek, türelmeseknek lennünk?

Mi kár, hogy az emberek zöme csak érettebb korban s midőn az élet küzdelmei és tapasztalatai megedzették, de meg is viselték, jön e meggyőződésre, melyet, ha sikerül korábbi években érvényre juttatni, ez valamennyi tényezőnek csak előnyére válhat. De arra, hogy ez megvalósuljon, kell, hogy azt az önzést, melyet a természet oltott az emberbe, mihamarabb helyes mederbe tereljük és kellő határok közé szorítsuk, nem csupán a nevelés elméleti szabályaival, hanem, a mi ennél aránytalanul jobban hat, saját jó példánkkal. A mit egyszer jónak és szükségesnek ismertünk el, azt igyekezzünk megvalósítani és követessük másokkal is. Fejlesztjük és ápoljuk tehát minél korábban és szünet nélkül a kötelességtudást, mutassuk meg a fiataloknak, hogy ezen lehetőség magasabb szükség és szent kötelesség, mely őket légbiztosabban óvja meg azon hamis

aspirációktól és eszményi tévelygésektől, melyekből, ha egyszer kiábrándulnak, csalódásnál és kislelktiségnél egyéb nem marad számukra. A nemzetiség, faj és vallás szerint való széthúzások manapság átokként nehezednék az emberiségre. Pedig maga ez a szó „nemzetiség“ (*nationalité*, Nationalitát) a francia *Académie* szótárában csak 1835 óta fordul elő és Boiste is először 1823-ban idézi e példa keretében: „*Les Français n'ont pas de nationalité. Bonaparte.*“ Maga *Renan* (l. *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris 2. éd. 1882. p. 30.) is így ír: „Les nations dans le sens moderne sont quelque chose d'assez nouveau dans l'histoire. L'antiquité ne les connut pas“. Heine pedig (l. Kolbéhoz 1828. nov. 11. int. levelét) a „*Neue Annalen*“ című újonnan alapítandó folyóirat részére a következő jeligét ajánlotta: „Es gibt in Europa keine Nationen mehr, sondern nur Parteien“ A helyett tehát, hogy azt az eredendő bűnként az emberi természetbe ojtott önzést, mely idővel birtoklási vágygyá és rablássá fajul, a neveléssel, példával és szokással még fejlesztenők és ápolnók, igyekezzünk minden lehetséges s megengedhető eszközzel e csúnya hajlamot kiirtani és enyhíteni s az *altruizmust* idejekorán a jövő nemzedékek gondolat- és érzelmvilágában meghonosítani. A csalódások, mondja br. Eötvös (Karthausi), szükségkép véget érnek. Ifjúságunknak ama legszebb csalódása, hogy másokat magunknál jobban szeressünk. szintén megszűnik Mert az ember természeténél fogva önző s ezen veleszületett tulajdonságoktól nem szabadulhat meg. — De meg kell őt szabadítani! válaszoljuk mi. S eme felfogásunkban és törekvésünkben segítségünkre lehet egy előkelő magyar szerzőnek szép könyve,¹ melyben néhány megható lapot szentel az önfeláldozásának és az önzetlenségre való nevelésnek.

Nem elidegenülés, hanem megbarátkozás, nem szétválasztás, hanem közeledés legyen a népek jelszava, a *nemzetek egybeolvasztása* valamennyiünk törekvése! E végcélhoz számos eszköz és út vezet.² Szaporítsuk az ösztöndíjakat, melyek

¹ *De Gerando Antonina*: „A felsőbbrendű társadalom első ábécéje“ (Kolozsvár, 1897.).

² V. ö. „*Deutsche-Franzosen*“ v. Klein (Pädagogium, VI. évf. 5. füz.). — „*Zur Eintracht Frankreichs und Deutschlands auf dem Felde der Erziehung und der Wissenschaft*“ v. A. Bechtel (Zeitschrift f. d. Realschulwesen XXI. évf. 1896, 577—85. l.). — „*Deutscher Einfluss in Frankreich*“ (DWN: 1898, 255. l.). — A „*Neoglottia*“ lipcei

ifjainknak a külföldön való tartózkodást lehetővé teszik; a modern nyelvek tanárait küldjük idegen földre, hogy ott ne csak a nyelvben tökéletesítsék magukat, de megismerjék a népet, szokásait és erkölceit, erényeit és hibáit, s saját hazájukba visszatérve ne csak jó nyelvtanárok, hanem méltó közvetítők és misszionáriusok is lehessenek. Ha mindezt nem egy, hanem valamennyi nemzet követi, úgy nagy számmal fognak jelentkezni az üdvös hatások a halvélemények kiirtásában, a kölesönös megértésben, stb. stb. Müller Miksa példája Angliában, Hillebrandé Franciaországban, Mussafiaé Bécsben eléggé mutatják, hogy egy ily apostol gyakran több jót tehet mint a mennyit száz egyesült sovínista árthat.

Erőt, reményt és hitet meríthetünk abból, hogy nem vagyunk híján oly törekvéseknek, melyek e visszás állapotok megváltoztatását és javítását célozzák oly értelemben, mely méltó mai „felvilágosult” századunkhoz. Az ö. b.-re irányuló tanulmányoknak ez talán egyik legérdekesebb és leggazdagabb fejezete, melynek elvét legalább röviden jelzem.

J. Ferry a történelem és a földrajz tanítása módszerének reformját e szavakkal ajánlja: „A gyermeki lélek a kisebb haza (! département) ismeretétől könnyen emelkedik fel a nagy haza szeretetéhez . . . bármily áron is szükséges, hogy ezt az eszményt, a francia 'haza' eszményét a gyermek lelkébe vessük”.

Ha azok az urak, kik minden ily hazafiúi felbuzdulást kitérő tapssal fogadnak, szívesek volnának e gondolatmenet logikai folytatását is figyelemre méltatni! Hát nem látják be, hogy a falu, a község, a megye és Franciaország után, hogy a szülői szeretet és hazaszeret nyomában magasabb rendű és értékű fokok és fogalmak alakjában ott találjuk a földet, a világot, az emberiséget!

folyóirat 1. évfolyamának 5. számában Sachs K. „Deutschland in französischer Beleuchtung” czimen számos irodalmi adatot közöl; ugyanott a 3. számban ismertetik Bournaud: „Chez nos amis les Russes” című könyvét, mely telve van német gyűlölettel és orosz kultusszal. — D. Nisard „Souvenirs et notes biographiques” (Paris, 88.) című művében lelkesedéssel üdvözli Baudemont-nak tervét: a németgyűlölet bibliáját nemzetközi anthologia alakjában. — Ungarisch-deutsche Zusammenhänge v. W. Goldbaum (P. L. 99. máj. 9. t.) — „Eingeborne Lehrer für den Unterricht in den modernen Fremden Sprachen” v. Fr. Kemény (Die Neueren Sprachen, 1898. évf. 177—81. l. stb. stb.

IX. A történelem tanítása.

1. Elértünk azon ponthoz, mely egyaránt forrása a kárhozatnak és a boldogulásnak, a mit az előzmények alapján az olvasó bővebb megokolás nélkül is meg fog érteni. Az, hogy miként tükröződik vissza a jövőndő nemzedék elméjében és lelkében család, haza és emberiség azon fordul meg, hogy mily világitásban és vonatkozásokban pillantotta meg a minden jó és szép, de sajnos egyúttal a rossz és nemtelen iránt is fogékony ifjú az emberi létnek ezen alapfogalmait.

A történelemnek, m. p. saját hazánk és az egész világ történelmének tanításától, az ebben és az ifjúsági olvasmányokban (l. a X fejezetet) megnyilatkozó szellemtől függ tehát első sorban a jövő nemzedékek sorsa és ezzel együtt az *ő. b.* megoldásának lehetősége. Ez az oktatás azon ága, mely a legsürgősebb és legalaposabb reformra szorul, s annál inkább, mert itt fog kezdet a nevelés az oktatással.

Bizony nagyon helytelenül cselekszik a történelemnek az a tanára, a ki minden alkalommal dicsőíti a győzelmes hadvezért és a „nagy“ politikusokat, mert ez mélyen bevésődik az ifjú lelkébe, elméjéből többé nem irtható ki és a korrallal folyton fokozódó jogtalan vágyakat érlel benne. Mi nem azon „valóban nagy“ államférfiak ellen fordulunk, a kik népük és az emberiség boldogságát tartják szem előtt, hanem azon, sajnos jóval számosabb egyének ellen, a kik voltaképen csak ügyes játékosok s elég vakmerőek arra, hogy az emberek ezreinek sorsát, vak szerencséjükben bizakodva, egy kártyán kockáztassák; a kik az egyik nemzet nagyságát csak a többieknek rovására képesek elképzelni s valóságos csapást képeznek az emberiség számára. S mivel e jelenség az idők folyamán a különböző országokban felváltva áll be, a nemzeti fölény egyik néptől a másikhoz vándorol, a mi megannyi rázkódtatással és károsítással jár. Ha tehát okosan és bölcsen akarunk eljárni, nem fejleszteni és nem melegeíteni, hanem korlátozni és enyhíteni kell a diplomáciai törekvéseket és az ifjúságnak politikai fogékonyságát.

A történelem ne foglalkozzék nyert vagy veszített csatákkal, vérfürdőkkel, melyeket egyik vagy másik nép úgynevezett „érdeke“ megkövetelt, hanem hirdesse a békés korszakok elő-

neyeit, a béke szárnyai alatt létesített haladást; tartsa szent kötelességének, hogy kezdettől fogva a szerencse forgandóságát és a dicsőség hiúságát szemléltesse, szóval ne háborúkat és háborúskodásra tanítson, hanem oktasson a művelődés vívmányainak és a szellem haladásának bemutatásával!

Nehéz és hosszú ez az út, de jobb a lassú és biztos haladás, mint ennek ellenkezője, nehogy beteljesüljön azoknak jóslata, kik azt tartják, „hogy minél jobban haladnak a népek a művelődésben, annál inkább süllyednek kormányok és egyének önuralmukban és a rend fentartásában“.

Mint a népek munkájának sok más terén, itt is szembeötlő azon jelenség, hogy a természetes, egyszerű útra csak oly későn térnek, holott a mult századnak egyik legkiválóbb elméje, korát jóval meghaladva prófétai ihletséggel jelezte és hirdette egész életén át ezt a legtermészetesebb és leggyökeresebb megoldást, a mint ezt a következő fejezetben olvashatjuk.

2. Voltaire, mint a XX. század humanizmusának előhírnöke.

*Chez toutes les nations l'histoire
est défigurée par la fable jusqu'à ce
qu'enfin la philosophie vienne éclairer
les hommes (Voltaire).*

Most utaltunk arra, hogy mily fontos feladat és magasztos hivatás vár a történelemre: tanulmányozására és tanítására, a humánus eszmék terjesztése s így közvetve az ő. b. előkészítése érdekében. Ez azonban alapos reformot feltételez, mely egyéértelmű volna e tudományágnak oly irányú nemesítésével, mely főczélját az igazságosság és jogszerűség érzetének korai beoltásában lelné, a végből, hogy lehetőleg minden ifjú és ember azon erős hitben nőjön fel, hogy a háború a legnagyobb csapás, de olyan, melyet türelmességgel és barátsággal az emberek maguk irthatnának ki e világból.

Ha ily felfogással nézünk végig a közművelődésen és az irodalmaknak tág mezején, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy annak egyik fő s talán legnagyobb hőse Voltaire. Lelkesedéssel párosult buzgósággal, sőt szenvedélylyel kutattam át e hatalmas elme műveit s a legszebb igazságok alakjában bő termésre tet-

tem szert. E lánghelme életének írója, Condorcet, joggal mondhatta, hogy Voltaire Európában egy oly szövetséget alapított, melynek őnmaga volt lelke, jelszava pedig ez: *Raison et Tolérance*.

Hogy felfogásomat és ítéletemet beigazoljam, hadd állítok az olvasó elé egynéhány voltaire-i eszmét és gondolattöredéket.

Történelem. Be kell ismernünk, hogy minden történelem a bűnök, balgaságok és szerencsétlenségek halmaza, melynek közepe itt-ott felcsillan egy-egy erény vagy boldogabb kor: lakható területek a vad pusztában. — Ideje, hogy végre helyesen válaszszuk meg a kiinduló pontot és azon állapotokat vizsgáljuk meg, a melyekben élünk, nem pedig azt, a mely lehetetlen. Az elmúlt idők olyanok, mintha nem is lettek volna, és mindig a fejlődésnek azon állapotából kell kiindulni, melyet a nemzetek életükben elértek (*Essai sur la Tolérance*). Minthogy a szellem és a művészetek folytonos tökéletesedése megmásíthatatlan igazság, az embereket mai kantárral kell vezetni, nem pedig azzal, mely régebben felelt meg nekik.

A háborúk káros, a kultúra áldásos volta. Minden kornak és helynek egyesített bűnei nem érnek fel azon bajokkal, melyet egyetlen hadjárat okoz (*Dict. philos.: guerre*). — Mily virágzó állapotban volna ma Európa azon folytonos háborúk hiján, melyek könnyelmű érdekek és kicsinyes szeszélyek miatt háborgatják! A tökéletesedés mely fokán volna ma a földek művelése, mekkora segélyt és jólétet árasztottak volna a polgári életbe a termények értékesítésére irányuló ipari foglalkozások, ha kolostorokba nem temettek volna el oly temérdek parlag férfit és nőt! (*Essai sur les mœurs*). — Mennyivel virágzóbb állapotban volna az a nemzet, mely az Alpések, a Pyrénéusok és a tenger között lakik, ha az országnak javítására és szépítésére fordítja tizedrészét ama pénznek, melyet az 1741-iki hadjáratban elveszített és felét azon férfiaknak, kik Németországban haszontalanul hulltak el. Vajjon miért vesztegetett XIV. Lajos nyolczszáz milliót arra, hogy vérteseit és udvarát átúsztassa a Rajnán, arra, hogy Amsterdamot el ne foglalja s egész Európát maga ellen lázítsa? Mi mindent nem alkothatott volna ezen 800 millión? (*Dict. philos.*) — Honnan van az, hogy egy végletekig megkárosított és megalázott királyság képes volt magát fentartani mindazon erőlködések daczára, melyek elnyomatását czélozták? Mert e nemzet tetterős és iparúzó volt; hasonló a méhekhez, kik alighogy a

viasztól és méztől megfosztattak, új anyag készítéséhez fognak (*Dict. philos.*).

Erkölcsök és törvények. Mi a türelmesség? Az emberiség öröksége. Mindannyian tele vagyunk gyöngeséggel és tévedésekkel: bocsássuk meg kölcsönösen egymás balgaságait, ez a természet legelső törvénye (*Dict. philos.*). — Az emlékszobrok csak akkor bizonyítanak tényeket, ha ezen valószínű tényeket felvilágosult kortársak adták át az utókornak. — Nem, ez a világ nagyon is nyomorult és rettenetes; szeretném tudni, hogy mire való az a sok baj és botorság!

A politikai és a természeti törvények különbözősége. Természeti törvények azok, melyeket a természet minden korban s minden embernek hirdet azon igazság fentartására, melyet — bármit is mondjanak — szívéinkbe vésett. A politikai törvényeket a jelentkező szükség teremti: vagy a hatalom támogatására, vagy a szerencsétlenségek megakadályozására . . . Bármely vérszomjas politika törvényei időhöz vannak kötve; látni való, hogy ezek voltaképen nem is törvények, mert mulandók és hasonlóak a szükséghez, mely őket létrehozta (*Commentaire sur le livre des délits et des peines*). — Ezen okoskodásból kiderül, hogy mindaz, a mi bensőleg tartozik az emberi természethez, hasonló a világ egyik végétől a másikig s mindaz, a mi a szokásoktól függ, különböző s csak véletlen folytán lehet hasonló. A szokás birodalma jóval nagyobb terjedelmű, mint a természeté: kiterjed az erkölcsökre és a viszonyokra, és változatosságot teremt a világegyetem birodalmában; a természet pedig egységet hoz létre, mindenütt kevés és változatlan elvet szemléltet, úgy hogy a lényeg mindenütt ugyanaz, melyből a kultúra különböző gyümölcsöket érlel (*Essai sur les mœurs*).

Nem szaporítom ezen idézeteket, melyek minden nemes léleknek épülésére kell, hogy szolgáljanak, hanem röviden előadok egy tervet, mely bennem a voltaire-i szellem hatása alatt érlelődött meg.

3. *A világ kathekismusa (catéchisme humanitaire).*

Ezen elnevezés alatt oly rövidre fogott népszerű nyomtatott segédeszközt értek, mely a földgömb népeinek legszélesebb rétegeiben és hathatósan mozdítaná elő az örök békére való nevelést

és előkészítést. Tartalmazná ez mindazt, a mi egyaránt érvényes és üdvös az emberi család minden tagjára; ¹ jellegét egyébiránt megmagyarázza az, hogy csakis egy nemzetre illő, ú. n. nemzeti káték ² irányával ellenkeznék. Nemzetközi pályázatot kellene hirdetni, avagy egy nemzetközi szerkesztő-bizottságot megalakítani, mely megvalósítaná az eszmét: azt a még meg nem írt művecskét, a népies biblia és erkölcstan egy nemét, mely a világ egy sarkától a másikig hirdetné a türelmesség és a béke áldásait és a háború borzalmait s ez által a legnagyobb tömegekben keltené fel, ápolná és erősítené a lelkiismeretesség és kötelességtudás mindezeideig szinte ismeretlen magasság fogalmait. Az eredmény annál nagyobb, a legyőzendő nehézségek annál kisebbek volnának, minél fejlettebb valamely nép műveltségi állapota s minél nagyobb az írni és olvasni tudók száma. Az ezernyi sőt milliónyi példányban terjesztendő füzet széttörése oly módon történhetnék, mint a hogy pl. 1866 után Németországban a vöröskereszt intézményét ismertető füzeteké.

4. Gyakorlati reformtörekvések a történelmi tanítás terén.

A történelmi tankönyvek reformja ügyének világos és kimerítő tárgyalását adja Ducommun E.-nek 1896-ból kelt e ezimű jelentése: „*Rapport sur une réforme des manuels scolaires au point de vue des idées pacifiques*“, melynek mindvégig rendkívül érdekes tartalmából álljanak itt a következő részletek.

A nk. békecongressusok már 1889 óta állandóan foglalkoznak e fontos ügygyel. Akkor Párisban elhatározták, hogy a békeegyesületek előmozdítják a békéltető szellemben működő iskolai irodalmat és azoknak az iskolákban való elterjesztését elősegítik, a végből, hogy a balvélemények, tévtanok és sophismák helyét igazságos, erkölcsös és emberséges elvek foglalják el. Határozottabban és részletesebben hangzik az 1894. évi antwerpeni congressus határozata, mely egyenesen kimondja, hogy a jutalmazandó műveknek egyik főtulajdonsága az legyen, hogy a háborús

¹ Ilyen négy lapra terjedő classikus aphorisma-gyűjteményt írt Türr I. tábornok „Az emberi kötelességekről“ czimmal (Pest, augusztus 1871. „Die menschlichen Pflichten“ cz. német nyelven is megjelent. — L. még; *Civilisation universelle* (Le philos. ami des hommes Paris, 1864.

² *Catéchisme National pour les jeunes Français. Paris.*

tevékenység helyett a népek társadalmi, politikai, művészi és tudományos munkássága álljon a középpontban. További congressusi határozatok ezek:

A tört. tanárainak kötelessége az ifjúság figyelmét azon rettenetes bajokra terelni, a melyek az emberiséget a háborúk révén mindenha értek, úgyszintén azon tényre, hogy a háborúk csaknem kivétel nélkül kicsinyes okokból származtak (1890. London). — Hogy az ifjúság tisztelettel és bátorsággal viseltessék a többi nemzetek iránt, szükséges, hogy a történelem tanárai behatóan tanulmányozták legyen valamennyi nemzet közművelődési, politikai, társadalmi és vallási intézményeit és híven emeljék ki azon jótékony befolyást, melyet minden nép az emberiség haladására gyakorolt (1891. Róma).

Ezen határozatok azonban, mint nyomban látni fogjuk, távolról sem merítik ki a megindított mozgalmakat és az elért eredményeket, melyek főleg két kiváló békeegyeniség nevéhez fűződnek: az angol Hodgson Pratt-éhoz és a dán Fredrik Bajer-éhez. Amaz még 1895-ben a következő javaslatokkal lépett fel: 1. Szerkesztendő és terjesztendő egy rövid *Vademecum*, mely a legfontosabb nevelési és tanítási elveket tartalmazná irodalmi utalásokkal. 2. Jutalmazása oly képes műveknek, melyek a háborún kívül álló tetteket dicsőítenek. 3. Népies történetek írása, melyek az emberiségnek békés haladását és vívmányait tüntetik fel. 4. Ilyen s ehhez hasonló írásbeli pályatételek a felsőbb osztályok tanulói részére évenként.¹ 5. Az olvasókönyvek számára a háborúkról szóló olvasmányok szerkesztése. — Ugyan-

¹ A „Monatliche Friedens-Correspondenz“-ben (Berlin, 94. aug.) közzétettek azon írásbeli dolgozatok tételei, melyeket a békére és a háborúra vonatkozólag az osztrák középiskolák növendékei kidolgoztak. Sajnálom, hogy ezt a sorozatot, mely ép oly tanulságos mint érdekes, s természetesen csaknem kivétel nélkül a háború dicsőítését tartja szem előtt, itt térszűke miatt nem közölhetem, de azt a tanulságot legalább levonhatjuk belőle, hogy ez a dolog nálunk sem különb s hogy itt volna már az ideje annak, hogy az írásbeli dolgozatoknál a nyelvi, tárgyi és művészi szempontok mellett a humanus tekinteteket is érvényesítsük!

Ennek ellentéte gyanánt a *DWN* (98. 181. l. f.) szemelvényeket közöl egy főgymn. tanuló (Primaner) ily című írásbeli dolgozatából: *Ut bellum malum sit, Summum malum non est* — melyben (természetesen) a háború hívének vallja magát.

azon évben F. Bajer francia körlevelet küldött szét, melyben az olvasó- és a történelmi könyveknek békés és háborús szempontból való átvizsgálását sürgette világszerte, a mi azonban, könnyen érthető okokból, csak csekély eredménynyel járt.

Azon egyesületek közül, melyek mozgalmunkat tettel és anyagiilag is előmozdították, a következőket soroljuk fel. Az „*International Arbitration and Peace Society*“ 1893-ban 1250 franknyi pályadíjat tűzött ki „egy az elemi iskoláknak szánt, a békét, háborút és kapcsolatos kérdéseket tárgyaló mintafejezetre“. A díjat M. Sève francia tanító nyerte el, kinek munkája angol és francia nyelven meg is jelent.

A „*Société française pour l'arbitrage entre nations*“ 1000 franknyi díjat tűzött ki a legjobb s a hivatalos elemi iskolai tanterv követelményeinek megfelelő ily című történelmi vezérfonalra „*Histoire de France avec notions très sommaires d'histoire générale.*“ A feltételek t. k. így szólnak: „Ezen tankönyv, melyből számüzendő mindaz, a mi 9—12 éves gyermekek értelmiségét túlhaladja, elfogulatlan méltányosság szellemében írandó meg. A szerző igyekezzék a gyermekek szívében a hazaszeretetet fejleszteni, de egyidejűleg iparkodjék velük megértetni, hogy e szeretetnek nem szabad és nem lehet más nemzetek kárára irányuló megtevesztésben, erőszakoskodásban és rablásban nyilvánulnia“. A pályázati határidő 1897 április 30-án járt le.

A „*Deutscher Verein für ethische Cultur*“ 4000 márkát szánt egy oly népszerű munka jutalmazására, a mely a szülők, nevelők és a tanítók kezében az ifjúságnak humánus szellemben való nevelésére a legalkalmasabb.

A legújabb kezdeményezések egyike a *Magyar Békeegyesületből* indult ki, mely a millenniumi évben Budapesten megtartott VII. nemzetközi békecongressuson a Nemzetközi Iroda kimerítő jelentése kapcsán a következő két indítványt terjesztette be:

1. A congressus az állandó irodát a történelem valamennyi tanárához intézendő oly *Felhívás* szerkesztésével bizza meg, a mely röviden, de hatékonyan rámutasson ezen tanároknak nagy befolyására és a történelmi tanításnak rendkívüli fontosságára oly szempontból, hogy az ifjúságot sikeresen lehessen ezen a réven az emberiség és türelmesség felé vezetni. E tanárok nyomatékosan megkérendők, hogy a történelem tanítása alkal-

mával a rájuk bízott ifjúságra ezen jótékony, emberies szempontból hassanak.

E javaslat gyakorlati végrehajtása céljából az indítványozó a következő czélszerű eljárást ajánlja. Mialatt a központi választmány a „*Felhívás*“-t fogalmazza és a „*Correspondance*“-ban francia nyelven közzéteszi, addig minden ország békeegyesülete a saját országbeli történelem-tanárok (esetleg az iskola-igazgatóságok) pontos névsorát és lakcímét összeállítaná, a „*Felhívás*“-t hazai nyelvre lefordítaná és azt az összegyűjtött czimeknek közvetlenül maga küldené meg. — Az indítvány egyhangúlag elfogadtatván, a berni központi békehivatal a legnagyobb buzgósággal felelt meg ezen megbízatásnak s az „*Appel aux éducateurs de la jeunesse*“ cz. Felhívás tervezetét francia nyelven első ízben 1896 december, majd újlag 1897 november havában küldötte szét a világ összes békeegyesületeinek. E Felhívás magyar nyelven a M. Békeegyesület I. évkönyvében (1897, 49—51. l.: Szózat az ifjúság nevelőihöz, tanítóihoz s főleg a történelem tanáraihoz!), majd újabb s Jókai Mór által kiegészített alakban a „Tanáregyesületi Közlöny“ 1897/98. (XXXI.) évf.-nak 265. l. jelent meg; német nyelven „*Aufruf an unsere Jugenderzieher*“ czímmel a „*Monatliche Friedens-Correspondenz*“ 1897 márcz. számában.

2. Ugyancsak e sorok írója jelentett be egy pályázati kérdést, melyet a congressus helyesléssel fogadott s egyúttal hozzájárult, hogy a magyar ezredéves ünnep emlékére *Millenniumi Béke-pályakérdésnek* nevezzék. Az erre vonatkozólag hivatalosan elfogadott előterjesztés a következő. „Kivántatik népszerű értekezés, mely könnyű előadásban tárgyalja azokat a módokat és eszközöket, melyek a hazai viszonyok figyelembevételével legalkalmasabbak arra, hogy az ifjúság oktatásánál és nevelésénél, az iskolában és a családban, az általános emberi érzelmeket, békés hajlamokat és a béke eszméjét előmozdítsák és terjeszszék. A pályamunka magyar nyelven irandó, a külföldi szakirodalom felhasználásával; terjedelme legfeljebb két nyomtatott iv. A pályázatban csak a magyar békeegyesület tagjai vehetnek részt. Az abszolút értékű és legjobb magyar dolgozat *kétszáz korona* jutalomban részesül és az egyesület tulajdonába megy át. A két következő jobb dolgozat díszéretben részesül, kiadásukról a szerzők beleegyezésével az egyesület gondoskodik.“

A kitűzött határidőre tényleg három dolgozat érkezett be, ámde a Jókai elnöklete alatt működő bíráló-bizottság, noha az egyik tanulmányt megdicsérte, a jutalmazásra egyik művet sem találta érdemesnek.

Külön, erőlyes megemlékezésre méltó az a fontos és mintaszerű felterjesztés, melyet öt német város békeegyesülete együttesen intézett a badeni nagyhercezség „második felső kamarájához” 1897 augusztus havában és a mely 2000 aláírással (köztük 230 tanító és tanár) van ellátva. Nem állhatom meg, hogy ezen kulturtörténelmileg is oly kiváló okmányból az eredeti nyomán ne idézzek részletesebben.¹ „Kérésünk oda irányul, hogy az elemi- és középiskolák tanításában a jövőben minden sovínitikus melléklet kerültessek és a háborúk története csak főbb vonásaiban szerepeljen; ellenben fokozott mértékben ápoltságok a művelődéstörténelem, s mindezeknek szemmeltartásával a történelmi tankönyvek gondos átdolgozásban részesüljenek . . . A nemzetközi választott bíróságok felállítása végezzünk, de ez a helyes cél magának Bismarck herczegnek egy alkalmi nyilatkozata értelmében csak akkor valósítható meg, *„ha a népek végre eléggé felvilágosodtak lesznek arra, hogy belássák, hogy a háború kétélű fegyver s hogy a támadó fél gyakran egyúttal a legyőzött fél is”*. Ámde a mai elemi és középső oktatás merőben ellenkezik a népeknek most hangoztatott felvilágosításával, mert megmetelyezi és megtéveszti az ifjú lelkeket, a hódítókat hősként ünnepli, bármily alávaló is volt tettük rugója, az iskolai könyvtárakat egyoldalú, jórészt katonás iratokkal tölti meg, stb., stb. . . . Mind ennek ellenében mi azt valljuk, hogy a német deákban hazájára való jogos büszkeségét jobban tápláljuk akkor, ha kiemeljük, hogy Németország oly elméket szült mint: Guttenberg, Dürer, Lessing, Herder, Goethe, Schiller, Kant, Humboldt és még sok más hasonló szellemi óriás, a kiknek tettei és művei rászolgáltak arra, hogy legalább oly dicsőítésben részesüljenek, mint a német hadvezérek által kivívott győzelmek . . . Jól tudjuk, hogy a Vogeseken túl

¹ Petition der Ortsgruppen der deutschen Friedensgesellschaft zu Mannheim, Pforzheim, Offenburg, Konstanz und Lörrach wegen Reform des Schulunterrichts. An die hohe zweite Kammer der Landstände in Karlsruhe. — V. ö. Eine parlamentarische Kundgebung für die Friedensbestrebungen (DWN.: 1898, 57. l.), Badischer Landtag etc. (u. o. 89. l f.).

az „Erbfeind“ hasonló irányban vét, de ez a győzőket a megtérés-től annál kevésbé menti fel, mert amott az általunk javasolt reformok már is eredményt értek el.”

S a felterjesztés sorsa? Jól esik hirt adnunk arról, hogy a második kamara kérvénybizottsága, a felterjesztés tartalmát három pontba foglalva, az ügyet 29 szóval 28 ellenében pártolólág a kormányhoz tette át.

Álljon itt néhány oly könyv czíme, mely a kifejtett elvek szerint készült.

Repertorium.

Türr I.: Néhány szó a polgári jogok- és kötelességekről, függetlenül a felnőttek oktatásához Baja, 1871. (Szilbér N.). — *H. Molkenboer*: Geschichtsunterricht in Volksschulen und Soldatenwesen Aphorismen. Leipzig, 1883. — *Frances Cooke*: The Children's Study England. London, 1896. 249 l. Irányát a következő befejező mondat jellemzi: „Az államférfiak lehetnek liberálisok vagy conservatívek, protestáns vagy katolikus férfiak; láttuk, hogy mindez csak nézeteltérés. A lényeges az, hogy mindenki igaz, becsületes és jó legyen és bátorsággal bírjon a jónak megvédelmezésére, a rosszság elleni küzdelemre”. — *H. Flemming*: Geschichtsunterricht und Kulturgeschichte. Ein Handbüchlein für den Lehrer. Osterwieck, Harz, 1897. három iv. — *C. Sturzenegger*: Kurzgefasste Schweizergeschichte für Schule und Volk. Bern, 1898. — *I. Ottosen*: Børnenes Verdenshistorie (dán). Köbenhavn. 1898. 124 lap. — *H. Larsson*: Lärobok i Sveriges historia för folkskolan (svéd. Lund, 1898. 117 lap. — Ezeken kívül Ducommun E. fent idézett hivatalos jelentése a következő mintaszerű történelmi műveket sorolja fel: *Green*: Histoire des Anglais. *Th. Nelson*: The United Kingdom. *Højberg* (dán): Verdens Historie for Børnerskoler. *I. Leeds*: Egyesült-Államok története. *O. Henne am Rhyn*: Allgemeine Kulturgeschichte (hét köt.) és ugyanattól: Geschichte des Schweizervolkes und seiner Kultur (három köt.). Ellenkező példa: *Nationale Erziehung* in Erdkunde und Geschichte, von L. G. Ricek (Gerolding 1899; Bismarck e mondásának igyekszik megfelelni: „Lassen wir den nationalen Gedanken leuchten vor ganz Europa!“)

X. A háború az irodalomban, és az iljúság olvasmányai.

Bizonyára ez lesz a békeirodalom bibliographiájának egyik legterjedelmesebb és legtanulságosabb fejezete. Hogy erről az olvasót meggyőzzem, rövid kitérés után közlöm mindazt, a mi e téren az utóbbi években létesült s a minek rohamos gyarapodása remélni engedi, hogy ez a hatalmas, lassan, de biztosan ható békeszer mind szélesebb rétegekben nyer alkalmazást és befogadást.

1. *A béke költészete.* Kissé szokatlan czím és fogalom. főleg hazánkban, hol a béke lyrája vajmi fejletlen. Pedig az elfogulatlanul gondolkodó csak nehezen képes megérteni, hogy miért volna a béke a költői inspirációnak kevésbé alkalmas tárgya mint — a háború. Miért? mert ez utóbbi a hazafias lyra kenyere és az örök béke Petőfi je a századok homályában késik. De még azt a keveset is érdemes volna összeböngészni, a mi a magyar költők műveiben a békére vonatkozik.

Az idegen irodalmak sorsa e tekintetben is jobb a miénknél, mert noha legtöbb szerzemény alkalmi jellegű, megvan a piaczuk, vannak béke-revueik. A „*DWN*“ egyik állandó rovata „*Leyer und Palme*“ békekölteményeket közöl; a „*La Paix par le droit*“ 98 febr. és 99 márcz. sz.-ban „*Les poètes de la Paix*“ czím alatt találunk e fajból. Lamartine már 1841-ben írta meg a *Marseillaise de la Paix* cz. költeményét, melyet Hegedüs István fordított le nemrégiben magyarra. De ki hinné, hogy a békeköltészet a rideg sarkvidék szomszédságában is virul! Ez év márczius havában halt meg 80 éves korában Topelius Z., Finnország legnagyobb költője és a helsingforsi egyetemen a történelem tanára, a kinek művei között egy a háborút kárhóztató költői megnyilatkozást találtak, melyet, mivel nálunk ismeretlen és az erőtől duzzad, francia fordítás nyomán prózában itt közölük.

„*Mi a háború?*“

A háború gyűlölség és gyilkosság, kín és halál, hazugság és hamisság.

A háború az erő dicsőítése és a gyengeség megalázása.

A háború gúnyt űz az isteni törvényből és lábbal tiporja az emberi törvényt.

Lobogója az erőszakosság, vezényszava az ámtás, hamis és igazságtalan, mint mikor I. Napoleon mondá, hogy Isten mindig azok pártján áll, a hol nagyobbak a zászlóaljok, több az ágyú és erősebbek a szuronyok.

A háborúban az ember vadállattá lesz.

A háború a legnyersebb önzés, mely megszámlálhatatlan áldozatot követel.

A háború letagadása az egész civilizációnak és visszaélés az összes tudományokkal.

A háború Kain bárdjához hasonló, a mely századokon át halad és hirdeti az emberiség bukását.

S te, a ki a háború dicsőségét óhajtanád zengeni, láttál-e már csatateret a küzdelem előtt és utána? S tudod-e mi az a tábori kórház?⁴

Ilyen s ehhez hasonló prózai és költői termékek nagy számmal vannak a világirodalomban, s összegyűjtésük a nemes czélt tekintve, bizonyára hálás vállalkozás lenne. Első s igen figyelemreméltó kísérlet e téren a következő: *Friedensstimmen*, eine Anthologie herausgegeben v. L. Katscher (Berlin, Wartig, 400 lap), újabb a *Stechpalmen-Zweige*, bewaffnete Friedens-Dichtungen von R. Schmidt-Cabanis (Berlin, R. Boll). Ezekhez hasonló magyar gyűjteményt a „Magyar Békeegyesület“ is készül kiadni.¹

2. Olvasmányok az ifjúságnak és a felnőtteknek.

A könyvek, s általában mindaz, a mi az irodalom keretébe tartozik olyan erős fegyver, melyet törekvéseinkben nem nélkülözhetünk. A sajtó nagy hatalom, de mulandó s a visszaélések révén kétélű; az irodalom hatalma örök és amannál jóval nemezebb, főleg ha megtisztult alakban és tartalomban és idejekorán jut az emberek tudomására.

Veszedelemes, de igaz Aristotelesnek a tragédiáról mondott azon állítása, hogy a költészetben több az igazság, mint a történelemben, mert ha helyesen akarjuk kiegészíteni, még azt is hozzá kell tennünk, — hogy a hazugság is több lehet benne. Azért az olvasmányok gondos megválasztása a legnagyobb figyelmet érdemli. Minden nemzetnek vannak hazafias és sovínista dalai, van

¹ Találomra ime egy humoros részlet, mely azonban nincs komoly tanulság híján, *Baksaytól*: „Pedig minden háborúság szerző oka nem a sátán, hanem a csizmadia-czé. Jó, kényelmes csizmában minden ember tagja a békecongressusnak, de szűk csizmában a bárány is tigrissé változik“ (Pusztai találkozás, 96.) — Komoly vonatkozású ez: „Én úgy gondolom, hogy egy nagy erdőben különféle fák vannak, az egyik tölgy, a másik fenyő, a harmadik ismét más nevű; hanem azért mind fa az. Mi is egy nagy erdőben, nagy Magyarországon sokféle nevet viselünk, egyik bosniai, a másik dalmata, hanem azért valamennyien szívvel-lélekkel magyarok vagyunk“ (*Tóth K.*: A király házasodik: I, 15, Erzsébet Lajoshoz).

katonai irodalma, vannak a többi nemzeteket ócsárló könyvei — ám olvassák ezeket azok, a kiknek éppen kedve tartja. A java részét, az olvasók és az írók legjobbjait azonban tereljük az ellenkező táborba. azon forrásokhoz, melyekből megismerni és megbecsülni tanulják azokat is, a kik a véletlen földrajzi határokon kívül laknak, de azért nem szüntek meg emberek és embertársaink lenni. Az igazság és méltányosság itt is a közép-úton van: nem szükséges a magunkét megtagadni akkor, mikor a másokét is megbecsüljük.

E fontos tárgy sem került ki a békecongressusok figyelmét, mint a következő határozatok mutatják.

A békeegyesületek törekedjenek arra, hogy minél nagyobb számmal lássanak napvilágot és jutalmaztassanak meg oly ifjúsági iratok, melyek a hadi tettek dicsőítése helyett a népeknek politikai, társadalmi, művészeti és tudományos fejlődését tárgyalják.

A békeegyesületek hassanak oda, hogy a tanítók, tanárok és papok valláskülönbség nélkül beszédeikben és elbeszéléseikben kerüljék mindazt, a mi a háborúnak kedvező gondolatokat és érzelmeket kelthet. (1894 Antwerpen. I. még a *Függetléket* is).

Okulásul álljon itt első kísérletként az ifjúsági békeirodalom repertoriuma.

a) Nagyobb művek.

Schmid G. (Lehrer) — St. Gallen: „Das Glück der gut erzogenen Kinder, des aufgeklärten und friedliebenden Volkes und der neutralen und unabhängigen Staaten“. Hand- und Nachschlagebuch für Eltern, Lehrer und andere Jugendfreunde und Erzieher, sowie für Volksfreunde, Beamte, Staatsmänner und andere Gebildete aller Länder. Herausgegeben unter Mitwirkung hervorragender Litteraten des In- und Auslandes (1897.). — Dr. Edw. *Zollinger*: Schule und Friedensbewegung Dresden, 1894 24 lap (Igen jó!) — E. *Triebel*: Was kann die Schule zur Förderung der Friedensbestrebungen beitragen? (Sammlung pädag. Vorträge X: 11. füzet) Soennecken, 1898, 20 lap (Igen jó!). Ismertetését l. DWN.: 1897, 382. l. és 1898. 143. l. f. — O. *Umfried*: Friede auf Erden. Ein Wort an die Jugend. 2. Aufl. 1897, 176 l. — A *Heiberg*: Die Erziehung zum Frieden — eine Aufgabe für die deutsche Lehrerschaft (füzetes kiadása a boroszlói tanítóegyesület 1898. pünkösdjén tartott előadásnak). — *Krieg, Friede und Erziehung* (név nélkül, Lipse Renger, 1891.): az ifjúságnak katonai nevelését ajánlja — Otto Ernst: *Buch der Hoffnung* (Hamburg, 1897.), II. köt. 114—154. l.: „Über Nationalismus und Erziehung zum Frieden. Soldaten oder Menschen“. — *Freed par Jorden*, írta Holger Sinding

(Kristiania, 1897.), az ifjúság szükségleteit tartja szem előtt. — „*Our Educators. For War or Peace—Which?*“ by E. G. Smith. 1896. — „*How to interest children in the subject of Peace and Arbitration*“, by A. May Douglas. 1895. — Karl Bienenstock: Schule und Friedensbewegung. — Die Schule und ihr neuer Aufbau auf natürlicher Grundlage v. Joh. Ad. Herzog (Zürich, C. Schmidt, 1899.).

b) Ifjúsági iratok.

Soldatenkinder. Eine Erzählung f. d. reifere Jugend v. Bertha Katscher. Illustr. Stuttgart, 112 l. — *Kiriquette*, par F. Bernardot, illustr. A francia közokt. minister által approbált philos. ifj. regény, melynek alapeszméje az emberséges eszmék dicsőítése. *Martha's Tugebuch*. Nach dem Roman „Die Waffen nieder“ f. d. reifere Jugend bearbeitet v. H. Gfin Pötting, illustr. Dresden, Pierson 1897 192 lap. — *Rödt eller hvitt?* par Maria Hakansson. Stockholm, 1897. 82 lap. Egyszerű és megkapó novella a 70-iki hadjáratból, melyben a szerző t. k. e. szavakkal fordul a tanítókhoz: „Tanítsák meg végre a gyermekeket arra, hogy a valódi bátorság az erkölcsi bátorság; az, amely a rossz kísértésének ellen tud állni, mely erőt ad ahhoz, hogy a viszonyoknak megfelelően, nem pedig azokon felül éljünk, és amely minden jó, nemes és könyörületes cselekedetre képes“.

c) Békenaptárak,

A francia „*Almanach de la Paix*“, mely 1888 óta s immár (1900.) XII. évfolyamában jelenik meg, illustrált kis 8-r. alakban, az előkelő Plon cz. kiadásában Párisban, kiváló írók dolgozatait közli és mégis csak 20 centimesbe (10 kr.) kerül. A munkatársak közül megemlítjük a következőket: Fr. Passy, Alb. Sorel, Ch. Richet, L. de Montluc, E. Ducommun, Evans Darby. A cikkek közül a mi irányunkat szolgálják ezek. 1896.: Le patriotisme à l'école (Ch. Gide). Super. nationalistes (G. Moch). 1897.: Le devoir du patriote (L. de Montluc). Mindegyik évfolyamnak tartalmilag legkiválóbb részét a világtékineték tollából eredő előszók teszik. — Olasz békenaptár: „*Giu le Armì*. Almanacco illustrato per la Pace“, kiadja az Union Lombarde Milanóban (Rebezchini, ára 30 cent.). 1898. VIII. évfolyam. Német békenaptár: *Illustrirter Friedenskalender* v. Otto Umfried Esslingen, 1898. (Langguth, ára 20 fillér).

d) Tanulmányok és cikkek.

„*Versöhnung*.“ Monatschrift von M. v. Egidy. Berlin, Heft 15. (Sept. 1897.): Wir verlangen Erziehungsschulen Minden füzetben „Jugendblatt“ cz. melléklet. 15. sz.: Friedliche Herzen *Die Volksschule*. Zeitschrift des württembergischen Volksschullehrer-Vereins (Stuttgart. Bonz) 1897. 15. sz.: Die Friedensbestrebungen und die Volksschule, v. M. Kohler — *Harper's Weekly* 1897, aug 21.: An education, not for war — for peace and prosperity, by Charles R. Skinner. —

Deutsche Schulpraxis 1897. decz. 16. sz.: Unzeitgemässe Gedanken zum gegenwärtigen Geschichtsunterricht von P. Herzog-Pirnasens.
 „*Ethische Kultur*.“ Wochenschrift für social-ethische Reformen. Berlin. 14. Aug. 97.: Der Friedensgedanke in unserer Jugend, von Dr. R. Penzig. — „*L'Etranger*.“ Organe de la société d'études internationales Directeur-fondateur: E. Lombard (Paris, 98. IV. évf.). — „*Pädagogische Reform*.“ Hamburg, 11. Aug. 97. (XXI évf.): Zum Friedenskongresse cz. vezércikk. — „Schulblatt der Provinz Sachsen. Organ des Lehrverbandes und des Pestalozzivereins“ (Magdeburg) 1894. 36. szám: Die moderne Friedensbewegung und die Jugenderziehung“. — „*L'arbitrage entre nations*.“ 98. févr.: La propagande pacifique à l'école, par le prof. F. Mieille. *Pädagogisches Wochenblatt*. 1897. 17. sz.; Részletes békeczikk Meyer B.-tól. *Der Volkserzieher*. Berlin, 1898. 21. sz.; Krieg und Frieden v. Max May. A „*Deutsch-östr. Lehrzeitung*“ 1897 évf.-ban t. k. így ír: „Kell, hogy végre megkezdjük az emberi nem nevelését... A gyermekek nevelését a szülőknél kell megkezdeni... A népiskolai tanítók legtagabb és legjobb értelemben a népnek tanítói.“ — Rich Reuter: *Die Erziehung zum Rechts- und Friedensbegriff* (DWN. 98. 5—6. sz.). — A. Berger: Die Friedensidee und die Schule (DWN. 1893. 425 l.). — O. Hagenmacher: Völkererziehung (DWN. 1892. 9—17. l.). — „*Das Lehrverheim*.“ Stuttgart. 1898. 31—34. szám: „Werbetrommel“ v. Pfarrer Umfried. — „*Freie Schulzeitung*“ (osztrák, 1899.): Kriegslasten und Culppflichten von Lehrer Hornika.

e) Felolvasások.

1891.: Giuseppe d'Aguanno előadása a római békecongressuson: Réformes pédagogiques destinées à répandre dans les écoles les principes de la paix. 1897. szept. 12. „Gothaische Landeslehrerversammlung“ Triebel igazgató felolvasása: Hogyan járulhat az iskola a békemozgalom terjesztéséhez? (nyomtatásban is megjelent). — 1897. Svájc: L'Ecole et l'idée pacifique. — 1898.: Pastor Zschirn Görnitzben: Die Erziehung zum Frieden. — 1899. A. Aulard: L'enseignement et la République (conférence faite à la Sorbonne, broch. de 36 p.)

Álljon itt végül néhány tétel a békeeszmének az iskolában való terjesztése ügyében: 1. Melyek a békebarátoknak mint nevelőknek gyakorlati céljai? 2. Mily állást foglalnak el a papok és a tanítók a békemozgalommal szemben? 3. Hogyan nevelhetők a gyermekek leggyorsabban és legbiztosabban a békére? 4. A hazafiságra és az emberiségre való nevelésnek harmonikus egyesítése.

Kemény Ferencz.

(Vége köv.)

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSÉS Z É S P O L I T I K U S .

— E l s ő k ö z l e m é n y . —

Bevezetés.

Az emberiségnek három nagy tanítómestere került ki az angol nép kebeléből: Shakespeare, Swift és Defoe. Egyikük minden idők legnagyobb írója, az emberi lélek legrejtettebb mélyeinek legnagyobb bűvára, kinek harminczhét drámája a nemes és nemtelen szenvedélyek egész tengerét foglalja magába és több száz eszményi, vonzó egyéne mellett a félelmese k, sötétlelkűek egész légiját állítja elénk, megmagyarázva ezekben az emberi lélek ezernyi mozzanatát s az emberiség egész belső világát; a másik, Defoe Dániel „Robinson“-jával az emberi művelődés-történetet mutatja be egyetlen magános ember alakjában a természet őseréjű környezetében s örökidőkre teremt meg az ifjúság nemesítésére és helyes irányban nevelésére mintaképet, végül a harmadik Swift Jonathán „Gulliver“-jében az egész művelt világ fölé emelkedvén, annak kicsinyességét, apró harczeit, a modern államrendszer, az úgynevezett tudomány s a teremtés remekének és urának nevezett ember gyarlóságát, hiábavalóságát és mérték nélküli alacsonyságát mutatja meg ragyogó képzeletének részint bájos, részint nevetséges, részint maró gúnyú rajzaiban, melyek frissességét semmiféle későbbi kor el nem hervaszthatja. A meddig államalakulatok lesznek, a meddig értelmes, tanult emberek czéhbeli tudománynyal foglalkoznak, a meddig az emberi szenvedélyek az egyént állattá alacsonyítják le, addig él Lilliput és Brobdingnag, addig el nem sülyed a lebegő Laputa-sziget s addig tart a harc a yahook és a houyhnhnmok között. Ha Swiftnek minden műve a semmiségbe vész is, mint csupán hazája javára szolgált vagy annak pillanatnyi politikai vagy pártérdekeit, anyagi

céljait előmozdító iratok, — „Gulliver“-ben az egész emberiség él, s azért ez örökké marandó értékű irata marad. S ha különben egyéb műveivel nem is emelkednék fölül saját százada kiválóbb szellemeinek színvonala fölé, ez egy műve magasra kiemeli az egész emberiség látköréből s a szellemóriások közé iktatja. Swift így nem többé csak az angol nemzet tulajdona, hanem azon kevés kiválasztott közé tartozik, kik az egész emberiség vezéreivé váltak, kikhez minden nemzetnek egyenlő joga van. S ezért érdemes arra, hogy vele és műveivel minden nemzet egyenlő szeretettel, tárgyismerettel és mélyreható elemzéssel foglalkozzék, mint a világsszellem azon kevés képviselőjével, kik egy-egy nagy mérőöld-mutatót képeznek az emberi lélek fejlődése történetében.

Méltán csodálkozhatnánk azon, hogy ily fontossága daczára se foglalkozott vele se saját nemzete, se más művelt nemzet író-világa oly behatólag, mint azt megérdemelte volna. Egyetlen terjedelmesebb monographia sincs Swiftről, sem az angol, sem más európai nemzet irodalmában. Életrajzai vannak, kisebb-nagyobb terjedelműek, egyes tanulmányokat ismerünk írói munkássága egyik vagy másik ágáról, de szellemi világát teljesen felölelő, vagy legalább abból a marandóbb becű lélekmozgátnati emlékeket tárgyaló mű nincs Swiftről a világirodalomban. S részemről én sem ígérhetem, hogy a még hiányzó monographiát adhatom. Nem azért, mintha műveinek tizenkét vaskos kötete visszajesztené, mert hiszen a ki oly szeretettel foglalkozik tárgyával, mint én évek óta Swifttel, ily körülményt nem hozhat föl még mentségül sem; az sem bírhat súlylyal, hogy egy monographiában minden művéről be kellene számolnom és korát igen részletesen rajzolnom, — főököm az, hogy a másodrangú irodalmaknak nem képezi hivatását a nagy irodalmak mulasztásainak pótlása. A magyar irodalomnak elég Swiftről annyit tudnia, hogy egy elsüllyedett, jellemtelen korban élván, e részben nem volt jobb koránál, hogy nem mindig kereste az igazságot, hogy eszközeiben teljességgel nem volt válogatós, hogy valódi költő volt s a legnagyobb szellemek egyike, mely e földön testi alakot öltött, hogy egész életében boldogtalan volt s hogy hosszú élete pályáján örökbecű irodalmi művet is alkotott. Ennek megfelelően kell foglalkoznom Swift korával, életével, működésével, igazolván fennebbi állításaimat.

Swift születési éve Angolország legnyomorúságosabb korszakát jelenti. A restauratio által a trónra visszaültetett Stuart Károly, e néven második, királyi palotájából nagy bordélyházat csinált s élete egész folyamán szívos kintartással törekedett arra, hogy ezt egész Angolországra kiterjessze. Ebben az angol főnemesség és a polgárság nagy része szívesen nyújtott segédkezet neki. Ezzel mintegy le akarta róni az általános emberi természetnek tartozó adóját, melyet Cromwell szigorú, erkölcsös és becsületes uralma alatt elmulasztott. Általában ha a világtörténelmet behatólag tanulmányozzuk, azt látjuk, hogy az ember, egész tömegében, semmit se képes oly rövid ideig eltűrni, mint a becsület és tisztesség uralmát. Az erkölestelenség, aljasság és a gyávaság félszázadig is elviselhető egyfolytában, többször érheti el csúcspontját ugyanazon korszakban s kissé újra alábbhagy, hogy megint szinte elviselhetetlenné váljék, — a becsület uralmát azonban alig egytizedrész annyi ideig képes a tömeg elviselni s utána rohamos a süllyedés.

A Stuartok másodikika, a tragédia-hősnővé igen méltatlanul tett skót királynő unokája addig próbálgatta saját képére alkotni Angolországot, míg végre a puritánok kardja, Cromwell Olivér lesújtá őt. A lord-protector alatt Angolország oly nagygyá lön, a milyen addig még sohasem volt. A huntingdoni bárdolatlan esquire Európa békebirájává tette hazáját s békét parancsolt a leghatalmasabb uralkodóknak is. Hazája kereskedelmét magas fokra fejlesztette s a mit az „Armada“ leverésével még el nem ért Anglia, elérte Cromwell alatt: a hullámokon uralkodóvá lön.

Cromwell puritán uralma azonban tűrhetlenné vált a „víg vén Angliában“. Istenfélelem, erkölcs, becsület és munka legyen ezentúl jelszava annak a nemességnek, mely a pogánynál rosszabb volt akkor, bujálkodó és garázda, iszákos és hamis kockáz, dologtalan és megvetője minden munkának, — hisz ez lehetetlen. A gyöngye Cromwell Richard alatt Monk könnyű szerrel állítja helyre a Stuartok aljas uralmát s II. Károly bevonul Londonba, szeretőivel és erkölcsi vakságban szenvedő udvarával, hogy megmutassa alattvalóinak, mennyire nem tanulnak a királyok a száműzetésben semmit. A régi harcz, melyet Cromwell egy hóhérbárdesapással egyelőre eldöntött 1649. jan. 30-án, újból megindul s tart majd három évtizedig, midőn II. Jakobot, az utolsó Stuart királyt végleg kikergetik Angolországból s e családot

megfosztják a trónutódlás jogától. Ezt az 1688-iki forradalom idézi elő, mely egyúttal az angol alkotmány mai alapjait is végleg megveti. Az erkölcstelen Stuartok helyére a gyámoltalan III. Vilmos, majd a szeszélyes és ingatag Anna kerül, ki 16 gyermeket hoz halva a világra, a más három gyermekét pedig túléli. Így az 1707-iki törvény szerint leányági jogon a Hannover-ház kerül Anglia trónjára, egymásután négy György, kiknek legjobbjá is alig volt való egyéb helyre, mint a „képezhető hülyék“ intézetébe.

Vilmos, Anna s a két György uralmára esik Swift tevékeny életkora, összesen hat angol uralkodóra terjedő életidejéből. Britannia politikai helyzetét Swift születésekor így jellemzi Macaulay a Temple Vilmosról írott tanulmányában:

„Ez idő tájt Károly kormánya egész sor lealázó vereséget szenvedett. Az udvar tékozlásai elpazaroltak minden anyagi erőt, melyet a parlament támadó hadviselés céljára előteremthetett. Elhatározták hát, hogy csak védelmi harcztot folytatnak, azonban még erre se voltak megfelelők Angolország roppant forrásai, melyeket bohócok és közrablók kezeltek. A hollandok megtámadták az angol partokat, a Themzén fölvtorláztak, Sheernesst elfoglalták és Chathamig hatoltak elő, mindent pusztítva. Londonban láthatták a felgyújtott angol hajók égését, hire járt, hogy Gravesendben¹ idegen hadsereg szállt partra, s a hadsereg tagjai komolyan tanácsolták a Tower kiürítését. A becsstelenség ily mélységébe süllyeszté egy hitvány kormány azt a büszke és győztes országot, mely pár év előtt Mazarinne, Németalföldnek és a Vatikánnak diktált törvényt. A hadi események által megalázva s a parlament jogos ócsárlásától félve, az angol minisztérium hebehurgján beleugrott a bredai békébe Hollandiával és Franciaországgal“.²

Ez Anglia külpolitikai helyzete tíz évvel Cromwell halála után. A királyból kiinduló erkölcsi rothadás bacillusai csodásan buja tenyésztetre találnak a nemzet testében s az angol nemességnek erőszakos, iszákos, buja és tunya természete felülkerekedik a rövid időre fölvelt puritánkodás fölé. II. Károly alatt a

¹ London elő-kikötőjében.

² *Macaulay: Hist. and crit. Essays. Tauchnitz kiadás, III. köt* 176—77. 1.

szabadosság oly féktelen, a milyen még sohasem volt azelőtt, kihalt az érzék a nemzet becsülete iránt.

Midőn Montesquieu 1729-ben Angolországban jár, ily ítéletet mond ez országról: „A pénzt itt legtöbbre becsülik, az erénynek és becsületnek nincs kelete. Az angolnak jó ebéd, leány és kényelem kell. Mivel nem igen érintkezik másokkal és csak erre szorítkozik, mihelyt elveszti vagyonát s többé vissza nem szerezheti, vagy öngyilkossá, vagy tolvajjá lesz“.

S mily tények igazolják a francia államférfiú ítéletét? A Stuartokról nem szólok, de jó Vilmos és Anna uralma. A rothadó és feloszlásban levő Lengyelország nem tár elénk oly undorító látványt, mint ez idő alatt Anglia. Vilmos és Anna alatt a miniszterek, tengernagyok, udvari kegyenczek leveleznek és alkudoznak a trónkövetelő „III. Jakab“-bal; püspökök, kiknek saját protestáns egyházuk érdekeit kellene a katolikussal szemben védeniök, „legjobb óhajításuk“ gyanánt írják a katolikus Jakabnak, hogy visszatértére várnak; összeesküsznek a Stuartokkal azon király ellen, kinek hűségesküit tettek, s eladják pénzért azokat, kikkel összeesküsznek. Folytonos alkudozás, lopás és árverés az egész ország, mindenki lehetőleg drágán akarja befolyását és „becsületét“ áruba bocsátani. „Marlborough herczeg“, — írja Taine — „a kornak legnagyobb hadvezére, egyike a történelem legaljasabb gazembereinek; kedvesei tartották ki s ő takarékos kezelője volt a bérnek, melyet tőlük kapott; katonáit rendszeresen meglopta, az államtitkokat eladta, áruló volt Jakab, Vilmos és Anglia ellen . . . Utána jő a sceptikus és cynikus Bolingbroke, ki egymás után minisztere volt a királynőnek és a praetendensnek, épen oly álnok az egyik, mint a másik iránt; lelkiismeretekkel, házasságokkal és ígéretekkel kereskedett, dorbézolásokban és ármánykodásokban fecsérelte el szellemét, hogy végül kegyvesztésbe, tehetetlenségbe, megvetésbe jusson.“

S e két elvetemedett gonosztevőt ajánlja követendő példaképül a bölcs és józan lord Chesterfield, fiához intézett intelmeiben. Pedig a „Letters to his son“ három kötete tele van életbölcsességgel, sőt a közönségesen vett erkölcs legszebb szabályai-val is s mai napig is élvezetes és kifogástalan olvasmányt képez. A hol egy különben bölcs és higgadt férfiú előtt eszményképül e két férfiú állhat, ott nagy a rothadás.

Ösmeretes dolog, hogy Swift fénykorában a politikán kívül

a vallási kérdés uralja a helyzetet. A „highchurch“, az anglikán egyház mellett és ellen gyilkos polemiák folynak, e körüli iratai emelik püspökségre az aljas Attenbury Ferenczet is, Swift maga is néhány irattal vesz részt e küzdelemben. S míg a külső formák felett veszekszenek s a dogmák szörszálait hasogatják, hogy áll maga a vallás ügye? „Angliában nincs vallás“, — mondja Montesquieu, két évi ott időzéséről szóló művében. „Az alsóháznak négy-öt tagja eljár a kamara számára tartott istentiszteletre vagy a prédikációra . . . Ha valaki vallásról beszél, mindenki nevetni kezd. Valaki egyszer ezt mondá: „Úgy hiszek benne, mint a hitczikkelyekben“ — s erre mindenki elnevette magát.“

Ez a közgondolkodás. Milyen most a közvélemény? Legjobban megismerjük ezt a színpadról, mert az ekkori lapok még nem számitanak. Ugyancsak Macaulay irt hosszabb tanulmányt a restauratio vigjátékíróiról, különösen Congrèveről és Farquharról, kiknek egész gondolkozása óriási erkölcsi fertőt tár elénk. London e két szerző műveinek tapsol, tombol sikereik felett és fölébe helyezi őket Shakespearenek. Aljas és vad alakok, buják és kerítők, igazi disznók (Bull káplán alakja), nyílt és elvetemült gonosztevők, elaljasodott barmok, állatias nők és furiák — ezek az angol színpad alakjai e korban. Sem a fennebb említett két népszerű írónál, sem kortársaiknál Wycherleynél és Vanbrughnál nem találunk egy erkölcsileg csak megközelítőleg is tisztességes alakot, melybe a becsületnek csak egy szikrája is szorult volna. S micsoda fertelmes nyelvezet, minő mocskos szóáradat ömlik ki ezek szájából! Valóságos pöczegödör mindegyik, az elképzelt legaljasabb kifejezések összesége. S e szerzők a társaságban elfogadott egyének voltak: Vanbrugh és Farquhar katonatisztek, Wycherley pedig II. Károly legdivatosabb udvaronczaik egyike, míg Congrève szerelmi kalandjairól volt híres és élete utolsó éveit Marlborough hercegnő házában tölté. S midőn ezek a színpad számára írnak, oly szemérmetlen dolgokat adnak alakjaik szájába, hogy azok hallatára egy magyar kocsis elsülyed szegyenletében. Legjellemzőbb fogásuk, hogy a szokásos epilógust tartogatják a szemérmetlenség fő-ütegeit s ez epilógot a legkedveltebb színésznőknek kell elmondaniok. Az angol közönség t kellemesen csiklandozzák azok az éktelenül trágár szavak, — bájos és szüzies női ajkáról ejtve ki.

A nő adja meg a kor színét s milyennek mutatják be e vigjátékirók saját előkelő körük nőit? Az előkelő hölgy lajhárlomhaságú, ki az éjet átdorbézoja, esetleg szeretőivel tölti, reggel fekszik le és délután kél föl, férjét (ki különben hozzá méltó) folyton szidja és háta mögött kisebbiti, trágárságokat hallgat és mond, mások jó hírnevébe gázol, házából játéklarangot csinál, pénzt kér kölesön, vagy magát azért odaadja, kaczerkodik mindenkivel és adósságokkal és ledérségekkel teszi tönkre házáat és becsületét.

Ez Swift korának úrhölgye, kit legjobban jellemez Vanbrugh vigjátékiró „A provokált nő” című vigjátékának czímszereplője, lady Brute, ekképen: „Mi is olyan alávalók vagyunk, mint a férfiak, de a mi bűneink más mederben folynak. A férfiaknak több bátorságuk van, mint nekünk s ezért merészebb és szemtelenebb bűnöket követnek el, mint mi: verekszenek, vívnak, esküdöznek, isznak, káromkodnak s más egyéb ilyet tesznek; míg mi, gyávák lévén, csak orozva marunk, hazudozunk, csalunk a kártyajátékon s efféléket teszünk”.

Csoda-e, ha Swift annyira megveti az előkelő nőket, mint azt Gulliver első részében mutatja, ha az embereket általában meggyűlöli, mint azt művei legtöbb része bizonyítja, ha kortársai közül a legkiválóbbaknak annyira fölötte érzi magát, hogy királyként osztogat kegyelmet, de egyúttal határtalanul dicsvágyó lévén, ez aljas világgal együtt halad, alávalóságuknak hizeleg, hogy vállukon följebb hághasson, hol mosolyog rájuk, hol mérgesen marja meg őket s midőn czélját el nem éri a legádázabb törekvések árán sem, elméje elborul, lelkét feketeség fogja be és szellemének oly ragyogó napja teljes sötétségben alkonyodik be s a testi feloszlást a szellemi évekkal előzi meg. E végtelen tragikus életpálya és irodalmi eredményeinek vázolója képezi feladatomat.

ELSŐ FEJEZET.

Swift családja és ifjúsága.

Swift Jonathan, a dublini St Patrick egyház dékánja, a nagynevű író. 1667. november 30-án született Dublinben, édes atyja halála után hét hónapra. Családfáját a rendelkezésemre álló hiányos adatokból következőleg állítottam össze:

SWIFT N.

SWIFT N.

SWIFT VILMOS,

a canterbury-i St. Andrews
rectora.

SW. BERNAM, SIR EDWARD SW.
1641.
Carlington grófja, 1627.

SWIFT TAMÁS,

goodrichi pap
(L. Károly hive);

neje: DRYDEN ERZSÉBET.

DRYDEN N.

Leánya
a „szép“ Fielding
neje.
Leánya
lady Eglington

SW. GODWIN, SW. TAMÁS, SW. DRYDEN, SW. VILMOS, SW. JONATHAN, SW. ÁDÁM,
ir főügyész;
neje: Sir William ügyész.
Ormond örgrófnő. d'Avenant ügyész.

† 1667. áprilisban;
üggyvéd.

SW. WILLOUGHBY.

ERICK ABIGAIL.
neje:

Leány.

SWIFT JONATHAN,

DRYDEN N.,
a költő anyja.

a költő,
1667–1745.

SW. TAMÁS,
puttenhami coll. igaz-
gató, † 1752.

DRYDEN JÁNOS,
a költő (1631–1700);
neje:

gróf Berkshire-leány.

Jonathán tehát a Swift-család ifjabb ágából származott. atyja a fiatalon elhalt szintén Jonathan. Swift Tamás goodrichi lelkész ötödik fia volt. Édes anyja, Erick Abigail, rokonságban állott a Temple-családdal, melynek leghíresebb tagja Sir William Temple elhatározó befolyást gyakorolt Jonathan pályájára, a mint azt alább bőven bemutatom. A Swift-család általában Anglia előkelőségével szoros rokoni viszonyban állott; idősebb ágából egyik, Bernam, Carlington grófja czímét viselte, a másik Sir Edward Swift szintén a főnemességhez tartozott. Bernam lányai közül az idősebb saját kora legszebb gavallérjának, a „szép Fiedling“-nek neje lett, az ifjabbat lord Eglington vette el.

Jonathan szépapja, Vilmos, a canterburyi „St-Andrews-college“ rektora volt. Jómódú családból házasodott. Philpot-leányt vevén nőül, kit azonban gonosz hárpíanak írnak le kortársai. Korán halt el a férj s egyetlen gyermeküket Tamást anyja kitagadta vagyonából, állítólag azért, mert gyerekkorában baraczkot lopott; annyi bizonyos, hogy Tamás, kiből goodrichi pap lett, szűk anyagi viszonyok között élt, alig száz font (1200 frt) évi jövedelméből. Jó gazda lehetett ennél fogva, hogy aránylag rövid idő alatt mégis 300 arany vagyont gyűjthetett. Midőn I. Károly a naseby-i csata (1645.) után menekülni volt kénytelen s alattvalóit Cromwell puritán hadai ellen nyújtandó anyagi segély nyújtására hívta fel, a goodrichi pap 300 aranyát mellényébe varrta be s fölkereste a királyt. A tartomány kormányzója ösmerte Swift Tamást s a király elé vezette. Tamás pap itt kabátját ajánlá föl a királynak, a kormányzó azonban a kopott kabátot mint értéktelent visszautasítá. Ekkor Tamás pap levetett mellényét nyújtá oda, biztosítván a királyt, hogy az értékeesebb lesz. Károly király a megemelt mellényen megérezvén az aranyak súlyát, köszönettel elfogadta a ruhadarabot. A király iránt tanúsított hűségeért és buzgalmaért aztán a puritán hadak harminczszor rabolták ki Tamás papot s börtönbe is vetették. Később, úglátszik, vagyona egy részét visszakapta, de kilencz gyermekéből egyre-egyre nem sok juthatott ebből.

Tamás pap neje Dryden Erzsébet volt, Dryden János költő atyjának nővére. Swift Jonathannak tehát Dryden, a maga korában költő-király és legnagyobb kritikus, anyai ágon nagybátyja volt. E család tiszteletére keresztelte Tamás pap harmadik fiát Drydennek. Hat fián kívül még három leánya volt, kik sorsáról

mitsem tudunk. Legidősebb gyermeke Godwin, Ormond örgrófnőt vevén nőül, az agg Ormond herczeggel, Irland alkirályával jutott rokonságba, s tőle nyerte iországi királyi főügyészszé kineveztetését. A családban e Swift Godwin volt a legtekintélyesebb tag, ehhez vonul idősb Jonathan özvegye is, s ott Dublinban szüli 1667. novemberében költönnket Jonathant.

Swift Jonathan atyja tehát még fiatal férfi korában hunyt el, egyetlen leánygyermeket hagyván hátra s nejét Erick Abigailt áldott állapotban. Abigail azon Erick családból származott, melynek őse „az erdei“ melléknévet viselé és egyideig Hódító Vilmos ellen harczolt, majd a nagy király által legyőzetvén, hűségére tért és egyik hadvezérévé vált. E család rokonságban állott a Temple-családdal s részben ennek is volt köszönhető, hogy Jonathan később Sir William udvarába kerül.

Jonathannal az a sajátságos eset történt meg, hogy kevés-sel megszületése után dajkája elvitte magával s három éves koráig nem is került vissza anyjához. A míg édes anyja valahol járt, dajkája visszament Jonathannal saját szülőhelyére Whitehavenbe, hol a gyermek oly beteg lett, hogy élete kockáztatása nélkül nem lehetett volna Dublinbe visszavinni. Így hát csak három éves korában került vissza anyjához, de akkorra már meglehetősen tudott olvasni is, a mi (tekintve az angol olvasás csoda-nehézségeit) nagy dolog ily korú gyermektől. A jó dada nemesak testi, de lelki táplálékáról is gondoskodott.

Swiftné ekkor már Leicesterben lakott s e körülménynek tulajdonítható, hogy Jonathan magát később angolnak vallotta és nem akarta Irországot szülőhazájának elismerni. Első iskoláit Kilkennyben látogatta, tizennégy éves korában a dublini egyetem-hez tartozó Szent-Háromság-collegiumba került, majd az egyetemre. Rendes, szabályos életet élt ugyan itt, de Dryden nagybátyja kegyelmére levén utalva, gyakrabban koplalt, mint jólakott s legszebb ifjú évei keserű nélkülözések között teltek el. Érezte bár, hogy a sors szeszélye folytán több ész jutott neki, mint szerencsésebb anyagi helyzetben levő összes társainak, de azt is látta, hogy a lángész jegye Kainbélyeg a szegénysorsú egyén homlokán s azt nem tiszteltté, de általában üldözötté és gyűlöltté teszi. Nem csoda, ha később, midőn maga körül mindenütt és folyton a jellemtelenség példáit látja, nem törekszik az erkölcsi ember eszményét elérni, hanem feljutni akar minden

áron s jellemét elhomályosító cselekedeteket hajt végre, mik önmagával elégtelenséget és örökös meghasonlást szülnek.

Az angol diákélet úgy e korban, mint később is, a brutalitások kultuszában állott. A szerencsétlen Cowpert, e kiválóan gyöngédlelkű és érzékeny költőt, tébolyba kergette egy osztálytársának folytonos kínzása és zsarnoksága, mely ellen hiába keresett mentséget tanárainál. A spártai nevelés volt jelszava az akkori kollegiumoknak: a testi nevelés, melyet ma oly igen szokás hangsúlyozni, túltengését élte e korban, mint általában minden szellemtelen és elsüllyedett korszakban. Háttérbe szorul a szellem, előtérbe tolakodik a test. Minden a sport, az izmok fejlesztése, a játékok körül forog, az intézet központja a tornatanár. Hozzája még a szőrszálhasogató dogmatizmus, a lélek rabigába hajtása formai készültség útján, a szellem számtüzése a mesterség kedvéért. Nincs elsüllyedtebb kora a tudománynak, mint mikor a logika, a gondolkodás segédeszköze önállóság, önmagáért, mint öncél műveltetik s Swift korában ép ezen gyűlölte meg a tehetséges ifjú a scholastikus tudást. Az akkor tanított s ma már névről sem ismert Burgersdicius, Heckermannus, Smiglecius és más, közbámulat tárgyát képező nagy tudós oly utált volt előtte, mint a felsőbb mathesis. s e nagy gyűlöletének a gondolkodó emberiség vette hasznát, midőn Gulliver harmadik utazásában, Lapután, a logika-gépet és a matematika szélsőségeit oly mesésen mulattató alakban mutatja be. Ehhez járultak a mindennapi nélkülözések, melyekből koronként egy-egy véletlen rántja ki, s annak köszönheti, hogy nem jut Chatterton sorsára, ki 18 éves korában azért mérgezi meg magát, hogy az éhenhalást elkerülje. Igen természetes tehát, ha Jonathan nem tartozik a jeles tanulók sorába, lángtehetsége daczára sem.

E véletlenek egyikét Scott Walter beszéli el Swiftről írt kisebb életrajzában. Dryden nagybácsi fia, Willoughby Lisabonban volt kereskedő és Jonathan iránt a rokon szeretetnél melegebb érzellemmel viseltetett. Jonathan egy ízben búsan üldögélt szobácskájában, mert már napok óta egy garasa se volt s kilátása se volt arra, hogy valahonnan pénzt kaphatna. A mint az egyetem udvarára kitekintett, ott egy matrózt látott, ki valaki után kérdezősködött. Jonathannak eszébe jutott, hogy talán e matróz útján izenhetne Lisabonba az ő Willoughby unokabátyjának egy kis pénzért, midőn nem sokára az ő szobája ajtaja meg-

nyilván, a matróz ő hozzá lépett be s egy börtárczát kézbesített neki, melyben meglehetősen összeg volt. Willoughby küldte neki, mintegy csodálatos látnoki szellemmel sejtve meg, hogy unoka-öcsését az éhhaláltól menti meg ezzel. A boldog Swift a pénz egy részét örömeiben a matróznak ajándékozta, ez azonban azt nem fogadta el.

E pereztől kezdve, — mondja Scott, — elhatározta Swift, hogy szerény jövedelmét úgy osztja be, hogy többé sohase jusson végső szükségbe. Életmódját tehát úgy rendezte el, hogy — a mint megmaradt naplójegyzeteiből látható, — kiadásairól a legutolsó fillérig be tudott számolni, egyetemi éveitől kezdve mindaddig vezetvén e naplóit, a míg csak elméje el nem sötétült.

Hartpole Lecky, Swiftről írott tanulmányában azt állítja, hogy Swift „az egyetemi tanulmányokat a legteljesebb megvetéssel illette, rendszeresen ellenére cselekedett az egyetemi szabályzatoknak, az éji ellenőrzés alul kivonta magát, hasonlólag a templomlátogatások és az előadások látogatása alól, sörházakba járt és minden módon ellene szegült a fegyelemnek“. Nem tudom. Lecky honnan meríté adatait. Swift életírói ép az ellenkezőt jelentik róla. így Scott Walter, lord Orrery, Delany, s maga Swift is, ki meglehetősen terjedelmes önéletrajzot írt, az ellenkezőről győznek meg bennünket. Erre vall az a rajza is, melyben két papjelölt pályáját festi s voltaképen saját sorsának s valamely iskola-társának élete folyását mutatja be (talán éppen Atterburyét) s melyben Eugenio (Swift) mint rendes, szorgalmas, tisztességes tanuló van festve. Hogy az 1685-ben megtartott szigorlaton Swift igen gyöngén állotta meg a sarat s a hét szabad művészetben meglehetősen járatlannak találtatott, különösen a fentebb említett három, ma már teljes homályba merült logika-író és matematikus műveiben, s a baccalaureusi fokot csak speciali gratia nyerte el, annak okát főnőbb megmagyaráztam. Hogy azonban úgy a történelemben, az ó-kori nyelvekben, költészettanban, mint a theologiai tudományokban szép tömeg ismeretre tett szert, talán tanárai ellenére is, bizonyítja genialis műve „A hordó meséje“, melynek vázlatát 18 éves korában kezdi meg az egyetemen s mely mint első mű egész életére elhatározó befolyású lesz. Döntő befolyású még abban az értelemben is, hogy később mindig e mű áll útjába emelkedésének s Swiftnek ezer oka volt

megbánni azt, hogy oly hatalmas volt szelleme akkor, midőn e művét írta.

Mint a legtöbb szegény diák nálunk, ő is a papi pályát választja, mint legelőszóbbat, meggyőződése, hajlamai és kedve ellenére. Az inség vitte rá s ez lett életének nyomorúsága. Mindig ez áll útjában később, midőn élte valódi hivatására, a politikai pályára lép; sok ezerszer átkozhatta el a nyomort, mely őt a papi pályára lépni kényszeríté, holott már a „Hordó meséjé”-nek bevezetéséből látjuk, hogy e hivatást mily csekélyre becsülte.

„Három olyan faalkotmány áll — írja itt Swift — a szónokok rendelkezésére, melyeken megszakítás nélkül hosszabb ideig beszélhetnek. Ezek: *a templomi szószék, az akasztófa létrája* és a rögtönzött *szinpad*.“

E kevéssé megtisztelő összeállítást pap eszközli. A szószéket, honnan a prédikáló papot meg kell hallgatni, egybefoglalja a rögtönzött szinpaddal, melyen a korában még „vándorló gazemberek”-nek nevezett színészek ágálnak s az akasztófa létrájával, melyről joga volt a kivégzendőnek a bámész tömeghez beszédet tartania s ebben a hóhér nem szakíthatta félbe. A ki így ír az egyházi szónoklat helyéről, az utálja a papi pályát. És Swift tragikuma az volt, a mi a legszellemesebb emberek egyik jellemvonását képezi, hogy egy sikerültnek talált ötletét fel nem tudta áldozni, ha az életébe került volna is.

Pedig igen jól tudja, mily sors vár rá e szerencsétlen szellemi adomány birtokában. A két papjelölt pályájának festését így kezdi:

„Egyetlen tehetség se vihet előre a világban ifjat, vénet annyira, vagy oltalmazhatja meg a sors csapásai ellen oly biztosan, mint az a tulajdonság, melylyel a halandók legbutábbjai bírnak. Rendesen ezt értelmes, okos magaviseletnek szokás nevezni s nem is más ez, mint valami alacsonyfokú, közönséges okosság, melynek segélyével a legnyomorúságosabb tehetségű emberek minden kiválóbb tulajdonság nélkül nyugodtan átesúsznak a mozgalmas világon, s mindenki jól bánik velük, nem botránkoztatnak meg senkit és meg nem sérti őket senki. Az udvaroknál egész készlet ilyen alkotású egyén van raktáron; ha előkelőbb származásúak, a legtöbb hivatal nekik jut, sőt a dolgok természetes forgása szerint, a legfőbbek is, mihelyt az ezekre

pályázók felett nincs közmegegyezés; az ilyen előléptetések miatt senki se haragszik, sem rajtuk nem örül más. Ez állítás igazságát különböző példákkal bizonyíthatnám, némelyiket saját életem folyásából merítve; jelenleg azonban inkább hallgatók.⁴

Ennek tudatában is az ő daczos szelleme az ezzel homlokegyenest ellenkező utat választá. A megalkudni nem tudó lángész Kainbélyege ott égett homlokán s elhatározta sorsát. Párhuzamosan egymás mellé állítja egy csekély tehetségű, de folyton alkalmazkodó és felebaráti gyöngeségei közül a nagyokét mindig elnéző, az alárendeltekét mindig korholó nagyképű, kegyes és álarcot viselő pap sorsát a szellemes, bohème-papével, kinek sorsa a nyomorban elsüllyedés, míg amannak pályája fényben végződik.

„Börszivű“, — így nevezi Swift az egyik papjelöltet, — bérlő fia volt s Oxfordban tanult. Sohase mulasztotta el az isteni tiszteletet s nem hiányzott az előadásokról. Mikor este lefekvésre csengettek, pontosan lefeküdt. Általában tíz óra hosszat ült szobájában s a tanárok előadásairól szóló jegyzeteket magolta, aludt és ha egyebet nem tehetett, harisnyáit foltozta, a miben kiváló ügyességre tett szert. Igen nagy méltósággal tudta a dupla márcziust fogyasztani, ha az potya volt, de ezt is rendkívül ájtatos képpel csinálta. Öt évig viselte ugyanazon öltönyt, a nélkül, hogy azt elszakgatta, vagy bepiszkolta volna. Színházba sohase járt, költeményeket, szindarabokat sohasem olvasott. Virgilius és egy logikai kézikönyv volt összes magánolvasmánya s mindkettőt ugyanazon hanghordozással olvasta. Sohasem tréfált és az élezekekről leghalványabb sejtelve sem volt.

Tanpályája végén megkapta a lelkési minősítést, s halatlan fukarságával 34 fontnyi vagyont kuporgatván össze, Londonba ment, hol nővére egy előkelő hölgy szobalánya vala. E rokoni magas pártfogásnak köszönhető, hogy a lord házában naponként kétszer megjelenhetett, a eseléség előtt a házi imát elmondani, miért havonként fél shilling díjazást nyert. Ez volt azonban az az archimédesi pont, melyből meghódítá világát. A lehető legalázatosabb, legmélyebb és legügyetlenebb bókokat tudta csapni, s a durva hizelgésekben nem volt párja. A pinzemesterrel melegen szorított kezét, az apródot a kathekizmusra tanította, s koronként az ispánnal ebédelt: — szóval az egész ház becsülését megnyerte s mylady őt ajánlotta mindenfelé káplánnak, mi által

lassaeskán — a mellék-borralalókat leszámítva — évi harmincz font jövedelemre tett szert. Mylord gyöngéd érzelmeket táplált a csinos szobalány iránt, mit ez bátyja javára ügyesen fölhasznált. Egy jó szó alapján mylord a fővárosban egy hatvan fontot jövedelmező kis lelkészséget szerzett tiszteletes uramnak, ki oda egy olcsó káplánt alkalmazott, maga pedig tovább csúszott előre a nagy urak kegyében. Nemsokára a vidéken is szerzett neki ő Meltósága egy lelkészi állomást, miután a bájos nővér is megadta mylordnak az ellenértéket. Itt is káplánt alkalmazott a nagytiszteletű úr, maga pedig szorgalmasan járt az ájtatos egyletek, nagypénteki társaságok, fillér-estélyek és Zsuzsanna-egyletek üléseire s ájtatos beszédeket tartott. Ha egy-egy előkelő hölgy elmulasztott valamelyes ilyen épületes alkalmat, a nagytiszteletű úr másnap már meglátogatta és alázatos szemrehányásaival részint a legközelebbi megjelenést biztosítá, részint magának az ebédre meghívást.

Igen kegyes, jótékony ember hírébe jutott. ajtaja előtt egész sereg szegény tolongott, hogy folyamodványt nyújtson át neki. Ezeket ő kegyes főrangú ismerőseinél helyezte el s az azoktól nyert segélyeket osztogatta ki korlátlan hatalommal. A szegényeknek szánt perselybe, mikor sokan látták, maga is csúsztatott egy félkoronát, este aztán szépen kivette megint és zsebetette. Előkelő egyének házában sohasem ült le, míg csak háromszor meg nem kínálták, az asztalnak mindig legutolsó helyét foglalta el. Egész magaviselete csupa keményítő volt és formaságokban bővelkedő modorú, ezt élete végeig megtartá.

Mylord miniszterré levén, a legalázatosabb és legsűrűbb tisztelgéseket nála Börszivű nagytiszteletű úr tevén. S mivel nővére teherbe is esett, mylord fáradozásai folytán, a nagytiszteletű úr diszkrétén elintézte a csendes visszavonulásban eszközözendő lebetegedést. Mylord csakhamar London egyik gazdag plébániáját juttatá nagytiszteletű úrnak, végül pedig főpappá nevezteté ki. Mint ilyen, alárendeltjei iránt mindig szigorú volt, a világi nagyok iránt oly elnéző, hogy azok mindig hibátlanok voltak számára. Minden kormánynak hű támasza, ki tudni sem akart arról, hogy a kormányzatban corruptio is lehessen; ha azonban egy-egy kormányt önbűne eltemetett, néhány kegyes sententiával mentegeté azt, mint pl. „hja, az ember mindig csak ember“, „erunt vitia donec homines“ (hibák mindig fordulnak elő, a míg csak embe-

rek lesznek e világon) „quod supra nos, nihil ad nos“ (semmi közünk ahhoz, a mi felettünk áll) stb. Ő maga különben egy gazdag polgár özvegyét vevén nőül, ennek vagyonával mérsékelt uzsorát üz; a katolikusoktól való szent borzadályt affektál; ha az udvar előtt prédikálhat, annak bűneit erény színébe öltözteti s kilátása van a cauterburyi érsekségre.

Ime ez egy okos pap életpályája. Ezzel szemben áll a másiké, Eugenioé, ki Börszívűvel ugyanazon egyetemen végzi tanulmányait. Már az alsóbb iskolákban tehetséges fiú hírének örvend és szerencsétlenségére költői tehetséggel is bír. Atyja és tanárai ezért hiába korholják s ha nem is hanyagolja el a tantárgyak tanulását, a költészet művelését sem hagyja abba. Régi írókkal foglalkozik, a görög és latin nyelvben is irodalomban szép ismeretekre tesz szert. Sohase juthat az egyetemen ösztöndíjhoz, mert mindig a versírást hányják szemére, különösen azt a kis gúnyverset, melyet egy notorius tudatlanságú és korlátoztatású tanárra írt; ezenkívül észrevették, hogy az utczán néhány hölgynek köszönt, sőt biztos adatok szerint egy táncmulatságon is résztvevén, néhány lánykát ott szemtelenül megtánczoltatott.

Jó család ifjabb ágából származván, vagyontalan volt, azonban iskolái végeztével Londonba megy s ott húsz font évi jövedelemmel járó lelkészi állást nyer. Egyik régi oxfordi ismerőse Will kávéházába vezeti, a hol a legősmertebb írók és legszellemesebb emberek szoktak összejönni. Élénk szelleme ezek közt is feltűnést kelt, de megjelenése ezek közt aztán fölebbvalóinak is szemet szúr. Még papi köntöse csináltatásáért is adós s kénytelen koronként 10 shillingért egy-egy humoros dolgozatot, vagy prédikációt csinálni, amazt lapoknak, ezt gyöngébb képességű papoknak. Befolyásos embereknek ezerszer ajánlják őt jövedelmezőbb állásokra, sohase nyeri el egyiket sem. Mindig vagy korán, vagy későn jött. Igaz, hogy őt is nehezen lehet kérvényező gyanánt egy-egy méltóságos úr elé hurcolni, mindig kibúvik a tisztelgések elől, míg a buták mindig ott hemzsegnék s minden jó állást elcsípnék orra elől. Kifüő hitszónok, de csak az eszes emberek számára, a nagy tömeghez nem tud, vagy nem akar leereszkedni; azt kívánja, hogy az is gondolkozzék egy kicsit.

E pap végre vidékre jut ki, hol hatvan fontnyi jövedelemmel járó állást kap nagy harcok után. Ez azonban Lincolnshire legelhagyatottabb részén fekszik, minden társaságtól elzárva.

Eugénio élete ezután köznapiságba süllyed egy bérlő özvegyének oldalán, kit hitestársává tesz. Elfeledve és eltemetve él az egykor oly igen sokat ígért nagytehetségű, szellemes ember, békén tűrve buta főlebbvalói szeszélyét, koravénon hajolva a sir felé . . .

E két papi pálya világosan állott Swift előtt már theologus korában, habár e dolgozata későbbi idők terméke. Bizonyára tiszta tudatában volt már ekkor annak, minő sors vár rá, ha Eugenio példáját követi, s ő határozott. Papjelölt korában tervezte és elkezdte a Hordó meséjét, melyet 1696-ban fejez be (saját előszava szerint) s e művével határozottan rálép az Eugenio által mutatott életpályára.

MÁSODIK FEJEZET.

„A hordó meséje“.

E nevezetes könyvben, melynek vázlatát még az egyetemen olvasta fel Waryng barátjának s melybe később mindenféle humoros értekezést betoldott, hogy a cselekvényt ezekkel megszakítsa, körülbelül hatvan lapnyi előszó, védelem (apologia), ajánlás stb. foglaltatik, mielőtt a tulajdonképeni tárgyig érjünk.¹

Az apologia 1708-ban készült s az 1709-iki kiadásban látott először világot. Maga a könyv 1704-ben jelent meg első kiadásban, de kéziratban bizonyára igen el volt terjedve, mert igen sokat beszéltek róla jóval előbb is. Végleges kidolgozása a szerző szerint az 1696-ik évre esik, tehát egyidejű a „Könyvcsatával“, melyről alább, a „Phalaris levelei“ cz. fejezetben bővebben lesz szó. Hogy megjelenésekor közbotrányt keltett, azon senki se fog csodálkozni, ha tartalmát elolvassa. Hogy e mű ép úgy, mint Swift minden műve névtelenül, illetőleg álnév alatt jelent meg, (legkedveltebb két álneve Martinus Scriblerus és Sir Isaac Bickerstaff volt) az mit sem változtatott a dolgon, mert mindenki tudta, hogy ez Swift Jonathan. laracori lelkesz műve s írói nevét ez alapítá meg.

¹ Ha valahol Swift munkáit idézem, akkor a 12 kötetes nagy kiadást kell értenünk, Bathurst és társai 1755-iki londoni kiadását, melyet Hawkesworth rendezett sajtó alá. (Az egyetemi könyvtár példánya.)

Az apologiára a műnek nagy szüksége volt, de tartalmának kortársait megbotránkoztató voltán már ez nem változtatott. E védelemben szerző előadja, hogy ezt fiatal korában, képzelőtehetsége teljében írta azon célból, hogy valódi előítéleteknek s a vallás és tudomány terén észlelhető romlottságnak ezzel végét vesse. Ehhez azonban valami eredeti formát keresett, mert az emberiség a nagyképiu theologiai értekezésekkel jóllakott már. Ezért választotta a hitfelekezetek tévedései és visszaélései megvilágítására a három testvér és három kabát allegóriáját, melynek az Atya „testamentum“-a (az újtestamentum) szab irányt. Művét ő oly emberek száúára írta, kik hozzá hasonlók s nem a mogorva aggok számára. Beösméri, hogy ezek méltán hibázathatnak könyvében egy sereg fiatal észre valló ötletet, azonban egyúttal az ellen is tiltakozik, mintha ezekkel az erkölcsiséget és vallásosságot meg akarta volna sérteni. S azt bizonyítgatja még, hogy ezt a könyvet voltaképen az anglikán egyház javára írta s e könyv tartalma az ő papi állásával összefér.

Tényleg ha a három szereplő testvért (vallásfelekezetet) nézzük, azt látjuk, hogy ezek a római katolikus, lutheránus és a kálvinista egyházat jelentik, mert a testvérek nevei: Péter (Szent Péter = a pápa), Márton, (Luther) és János (Kálvin, a genfi puritán) erre vallanak. — Swift ellenségei azonban a legutóbbit az anglikán-protestáns egyházra magyarázták és a szerzőt az államvallás gúnyolójául tiúntették föl. S el is hihetjük Swiftnek, hogy ő az államvallás (a lefordíthatlan „high-church“-öt nevezem így) javára írta e művét, azonban Voltaire mondása szerint a „Hordó meséjé“-ben a szerző oly módon korbácsolja meg a három rossz fiút, hogy ostora suhogója mind-egyre magát az Atyát is éri. Annál inkább érte tehát a nem említett negyedik fiút, az anglikán vallást is.¹

A könyv címét az előszó magyarázza meg. Miután újabban oly sok író támadja meg a kormányt és a vallásos intézményeket, tanácskozást tartottak a böcekek a felett, miként lehetne ennek a tüneménynek elejét venni. Ekkor egy elmés ember azt említé föl, hogy a tengerészek a czethal elé, ha az a hajót

¹ Lessing „Böles Náthán“-jában a három gyűrűnek alkalmazása a három vallásra (keresztyén, zsidó, mohamedán) aligha jöhetett volna létre Swift „Hordó meséje“ nélkül.

fenyegeti, türes hordót szoktak dobni, melyet aztán az, a míg irget-forgat és elnyelni próbál, a hajó elmenekül. Ilyen hordó gyanánt dobja szerző a politika czethala elé jelen meséjét, a czethal gyanánt egyenesen Hobbes Leviathanját mutatva be, mely mindennemű állami és egyházi alkotmányokat felforgatni akar. A hordó tehát, melyet a szerző a mindent felfalni készülő Leviathan elé dob, hogy azon rágódjék s az államot és a valódi vallásos alkotmányt kimélje meg, ez a mese, mely elég gondot és foglalkozást ad majd az állami mindenhatóság hiveinek.

Egy atyának három fia volt, kik mindegyikére egy-egy igen tartós szövetű és okos bánásmód mellett egész életükön keresztül elnyűhetlen kabátot hagyott. E kabátokkal való bánásmódot, hogy ez minden időkre érvényes legyen, egy testaméntumban írta meg s fiainak ezt is átadá. A fiúk neve Péter, Márton és János volt, kik meg is fogadták, hogy a testamentum rendelkezéseit hiven megtartják, a kabátokat tisztán tartandják és gyakorta kefélik. E kabátok oly természetűek, hogy az ő testükhöz alkalmazkodnak, ha ők nőnek, a kabátok is nőnek s bővülnek, ha a fiúk testesednek. Az első hét esztendőben (a keresztyénség első századai), a fiúk tiszteletben is tarták a kabátokat, s tisztességesen viselkedtek, miközben sokfelé próbáltak szerencsét.

Java férfikorukban végre egy városba értek, hol három előkelő úrhölgy lakott: Pénzessy hercegnő, Becsvágyiné aszszony és Gögössy grófnő. A három ifjú férfi szerelmes lett a három hölgybe s ezek kedvéért korhely életet kezdett élni, hetvenkedett, kapezaskodott mindegyik, erkölestelenné vált, „diskrét“ betegségekre tett szert, szóval nagy úri életet kezdett élni, hogy e hölgyek figyelmét magára vonja. Ekkor történt azonban, hogy e városban az jött divatba, hogy a gavallérok kabátjukon válszalagokat viseltek. Ifjainknak is ezt kellett volna kabátjukra varratniok, mert egyszerű kabátjaik miatt őket mindenütt lenézték. Ha hölgyek társaságába mentek, azok gúnyosan kiáltottak rájuk: „Micsoda faragatlan ficzkók ezek, hogy válszalagjuk sincs!“ Ha a színházba akartak menni, a garasos-karzatra utasíták őket, ha csolnakost hívtak, az meg akarta őket evezőslégényeknek fogadni. Ennyi baj közepette elővették a testamentumot s elkezdték tanulmányozni, vajjon nem intézkedik-e atyjuk ebben a válszalagokról. De biz ott szó se volt a váll-

szalagokról, igazság szerint tehát ezt viselniök nem lett volna szabad.

Ekkor előállott Péter és így szólott :

— Igaz, hogy nincs a testamentumban a vállszalag *totidem verbis* (ugyanezen szavakkal), de benne van inclusive, azaz *totidem syllabis*, esetleg *totidem literis* (ugyanazon szavakkal, vagy ugyanazon betűkkel). Keressük tehát e szótagokat „váll“ „sza“ „lag“ s ha így sincs meg, e betűk „v“, „á“, „l“, „l“, „sz“, „a“, „l“, „a“, „g“ föltétlenül meg lesznek benne.

S miután ezeket tényleg hamar föltalálták, a vállszalagokat fölvarrták kabátjukra s vígan viselték, — mint a testamentumban tényleg benne foglaltató intézkedés tárgyait, — paterno jure. (Péter ezen okoskodásában a szentírás magyarázatának módjait kell értenünk, melyek az írásban nem foglaltató dolgokat implicate befoglalják s azokat kétségtelenül beleértendőkné tekintik.)

Azonban a vállszalagoknak lejárt a divatja s az aranycsipke kápráztatá el a divatvilágot. Minden gavallér aranycsipkét viselt, volt olyan lord is, ki egyetlen kabátjára ötven rőf aranycsipkét varratott Péterék sem maradhattak el a divattól, de a testamentumban nyoma se volt annak, hogy ily dísz alkalmazzanak az ősi kabátokra. Ekkor Péter így szólott testvéreirez :

— Minden végakarat kétféle lehet : írásbeli és értelmi. Az írásbeli, mely előttünk fekszik, mitsem szól az aranycsipkéről, az értelmi azonban nem tagadja azok viselhetését. És én emlékszem is rá, mintha valaki mondotta volna, mint atyánk határozott kívánságát, hogy mi egykor aranycsipkét viseljünk kabátunkon. Ez a végakarat értelmi részéhez tartozik.

A másik két fiú is kezdett ilyenféle kijelentésre emlékezni s e szájhagyomány alapján rávarrták az aranycsipkét a kabátokra. (Swift ebben a traditio erejének alkalmazását és elvét gúnyolja.)

Majd ismét lángvörös selyem-béllés jó divatba, melyet a három ifjúnak szintén kellene kabátjába varratnia, de a testamentumban újra szó se volt a lángszinű selyemről. Egy kereskedő a testvérekhez mintát hozván a selyemből, biztosítá őket, hogy ha nem sietnek, holnapra egy tüpárnára való darab sem marad készletéből, mert az urak lefoglalták mind. Tehát gyorsan kell intézkedni. A fivérek előveszik a testamentumot, de

abban csak az volt, hogy lefekvés előtt olták ki a tüzet házukban s a gyertyát ágyuk mellett. Erre nem lehetett a békés megvételel támasztani; de ekkor előáll ismét Péter s ezt mondja:

— Úgy emlékszem, hogy a mióta testamentumokat csináltak az emberek, mindig függesztettek hozzá valami codicillust. azaz fiók-végrendeletet. Itt hiányzik a codicillus, ezt a hiányt pótoljuk mi.

Közhelyesléssel találkozván szavai, rögtön csinált egy kis codicillust, melyben atyjuk nevében meghagyja, hogy a kabátokat lángvörös selyemmel béleltessék ki. Eztán azt hozzávarrták a végrendelethez s a selymet megvették.

(Swift e részhez a „W. Wotton“ aláírású jegyzetei egyikében arra czéloz, hogy a codicillus az apokryph könyveket jelenti, melyek mintegy függelékei a bibliának.)

A következő télen egy színész oly jelmezben jelent meg a színpadon, mely tele volt ezüst bojtokkal. Rögtön divatba jött ez is, mint minden ostobaság. A fiúknak is követni kellett volna a divatot, s e czélból ismét elővették a testamentumot, ebben azonban nagy rémületekre e határozott szavakra bukkantak:

„Hasonlag komoly meghagyásom és akaratom, hogy nevezett három fiam semmiféle ezüst-bojtot ne viseljen ruháján“.

Ez igen világos meghagyás volt s e szerint az ezüstbojt-disztítésről le kellett volna mondanai. Azonban Péter, a ki a testamentum magyarázatában oly mesés ügyességre tett szert, így szólt:

— Ha jól látom, itt a „bojt“ szó „j“ betűje voltaképen alig látható, úgy, hogy ez a szó „bot“-ot jelent. Hiszen olyanforma hangzású s a szónak így két értelme van. E szerint tehát atyánk csak azt tiltja meg, hogy ruhánkon ezüst-botokat ne viseljünk. ellenben a bojt-viselést nem tiltja meg. Ilyen esztelenséget azonban nem lehet atyánkról föltenni, hogy ő azt tiltsa meg, hogy ezüstbotokat varrassunk kabátunkra, ennélfogva az „ezüst“ szót itt allegorikus vagy mythologiai értelemben kell vennünk. E szövegben tehát titok lappangván. hagyjuk ezt megoldatlanul és atyánk akaratának megfelelően (ki csak az ezüstbot fölvarratását tiltja meg) viseljük a bojtokat. — S így is történt.

Még később divatba jött az, hogy indus férfi-, nő- és gyermekalakokat hímeztek a ruhák szövétébe. A testamentum azonban egyenesen kiátkozás terhe alatt tiltja meg az emberi

alakoknak ruhába beleszövetését. Ekkor a három testvér kísüté, hogy a megtiltott alakok nem azonosak a most viselt alakokkal s így kabátjaikba beleszövetették az idegen alakokat.

Ki nem ösmer ebben rá a tizparancsolat faragott-képekre vonatkozó tilalmára, melyet a keresztyén egyház kultusz tárgyává tesz, valamint az előbbi magyarázatban a biblia-exegesis variáns-magyarázataira, melyeket óriási theologiai irodalom őrzött meg. Hasonlag, midőn azt olvassuk, hogy Péter a kényelmetlenné vált atyai testamentumot egy Görögországból vagy Olaszországból beszerzett szekrénybe zárja el s azon túl nem is olvassák, hanem csak hivatkoznak a testamentumra, mint a melyben minden újabb törvénytelenységük eleve szentesítve van, — a szekrényben az új-testamentum görög eredetijét s a Vulgata-fordítást kell a Wotton-féle jegyzetek szerint felismernünk. Így látjuk az újabb divat szerinti zsinór (különösen ezüst zsinórok) viselését Péter által ex cathedra megengedtetni, mint mely divat jure paterno illeti meg a fiúkat. Ebben újból a római egyházra czéloz a szerző, a mennyiben Péter mindig az Atya nevében beszél, mint a testamentum birtokosa.

Péternek némileg fel is viszi az Isten a dolgát, a mennyiben egy úr őt befogadja házába s ő ott gazdálkodik, az úr gyermekeit oktató. Gazdája halála után azonban kidobja az örökösöket a házból, maga foglalja azt el s testvéreit telepíti belé maga mellé. (Ez a czélzás a pápák világi birtokára vonatkozik, kik aztán az ajándékozó császárokat foszták meg a hatalomtól.)

Midőn Péter ezt elérte, magát a ház teljes jogú tulajdonosaként viselé s testvéreinek meghagyta, hogy őt Péter úrnak, vagy Péter atyának hívják, miután tőle nyernek lakást. Ő maga mindenféle találmányokat léptet életbe, melyek leírásánál Swift a füstölőt, gyónást, bűnbánatot, körmeneteket stb. gúnyolja ki. A pápai tiárára czéloz azzal, hogy Péter három kalapot gyűr a fejére s állandóan annyit visel; kezében halász-horgot, övében nagy kulesot hordott, lábát csókolgatta alárendeltjeivel, majd magát császárnak nevezvén, szokásba vette, hogy minden gonosztevőnek bizonyos összegért kegyelmet ígért (tűlvilági bűnbocsánat), majd mind a hármójuk feleségét elkergette (coelibatus) de megengedte, és maga is példával járt abban elől, hogy vadházasságban élhessenek feslett személyekkel; majd meg

a boros-pinczét zárta el testvérei elől, és csak maga ivott (a két-szin alatti áldozásnak a papra szorítása), később pedig kovász-talan kenyeret adott csak a testvéreknek (az ostya), azt állítván, hogy az evés közben rögtön hússá válik (transsubstantiatio).

Végre, midőn szeszélyeit, bolondságait és gonoszságait Márton és János nem akarták elhinni, egyszerűen kidobta őket házából s ellenük a rendőrség segélyét vette igénybe. Mielőtt azonban ez megtörtént volna, a két testvér előkereste a sutba dobott testamentumot, pontos másolatot vett róla, s ezt elolvastván, látták, hogy Péter őket rászedte. Első gondjuk tehát az volt, hogy a lezárt pinczét feltörték s bort hoztak maguknak. majd szeretőiket elkergették és törvényes feleségeiket visszavették. Swift (Wotton) magyarázó jegyzetei szerint ezalatt a protestánsok által visszaállított két-szin alatt áldozást, a coelibatus megszüntetését s a papok nősülésének megengedését kell értenünk.

A kidobott két testvér közös szállást vett föl s először is a testamentum-másolatát kezdé tanulmányozni. Belátták ebből, hogy minden bajuk abból származott, hogy ennek rendelkezéseit nem tartották meg. Megállapodtak tehát abban, hogy mindegyik visszaállítja kabátja eredeti alakját, a mint az a testamentumban meghagyatott. Azonban a míg Márton oly óvatos volt, hogy a felesleges cifraságokat szépen ollóval fejtegette le s közben a mit sajnált, rajta is hagyta a kabáton (a lutheránusok által megtartott oltár, kereszt, ostya, stb.) addig János hirtelen akarta kabátját a fölösleges czafrangtól megtisztítani s durván tépett le arról mindent. A szövet azonban nem állotta ezt ki és rongyokra szakadt, különösen midőn egy csomó aranyescipkét tépett le róla, egészen ketté hasítá az egész kabátot. Ezt aztán tüvel, czérnával el kezdette összevarrni, itt ott rakott rá más szövetből való foltokat, mi által ruhája olyanná vált, mint egy verekedésből kikerült, megtépett gavalléré. Dühében, hogy Márton kabátja oly szép, mint volt, az övé pedig olyan rongyos, összeveszett bátyjával és külön költözött. Általában pedig örült módon viselkedett ezentúl, a gyerekek az utcán mindenféle gúnyneveket kiabáltak utána, mint Kopasz Jánosnak (Calvinus — a „calvus“, „kopasz“ szóból) majd Hollandi Jánosnak Leydeni János) csúfolták, majd máskor Szegény Tamásnak (Münster Tamás), majd lármás, Északi Jánosnak (Knox),

Miután Márton belátta, hogy Péterrel egy országban nem férhet meg, Észak felé vándorolt s Thüringiába vette be magát. Itt aztán a nép szemeit kinyitotta az iránt, hogy a Péter által osztogatott csodatevő szerek nem érnek pénzt, így a szegény nép az eddig Péternek adott filléreket megtarthatván, Mártonhoz igen ragaszkodott. Azonban Mártonnak is akadt egy kis szerencséje. Ugyanis egy igen előkelő úr még egy feleséget akart venni, ezt azonban Péter nem akarta megengedni neki, mire Mártonhoz fordult s ez egyszerre kieszközölte, hogy új feleséget vehetett (VIII. Henrik elszakadása Boleyn Anna kedvéért). Erre aztán északon több ilyen úr akadt, kik szintén Mártonhoz fordultak s így Mártonnak szép klientelája akadt e téren. Hogy Péter ezt nyugodtan nem nézhette, hanem testvére ellen harczot kezdett, az is érthető, de Márton lassacsկán megfészkelte magát északon és Péter hatalma odáig már nem ért.

János ezalatt azzal foglalkozott, hogy az Atya testamentumát gyönyörűen leírta, nagy betűkkel egy hosszú pergamentre. E szép munkával midőn készen lett, annyira beleszeretett az írásba, hogy ezentúl csak ezt olvasgatta s lassacsկán minden bajnak gyógyítását is ezzel akarta eszközölni. Ámbár a pergament mást se tartalmazott, mint a kabát viselésére vonatkozó szabályzatot; János minden ügyes-bajos dolgában ehhez fordult és ujját rávetette vaktában egy-egy sorra, vagy szóra s a mit abban talált, azt magyarázgatta és a szerint cselekedett. Ha hálósipka kellett, a pergamentet húzta fejére; ha esett az eső, a pergamentet tartotta föl esernyő helyett, stb. (Skótországbán ma is divat, hogy minden dolgukban a protestánsok a bibliától kérnek tanácsot, vaktában bedugva ujjokat egy-egy sornál a lapok közé s a mit az a sor mond, a szerint cselekszenek. Erre czéloz itt Swift.)

Később szokásba vette, hogy ha az utcán járt, szemét behunyta és vaktában ment, a merre lábai vitték. Ha sárba esett, vagy fejét belevágta valamibe, azt mondotta rá, hogy ennek így kellett lennie, ha nyitott szemmel járna is. (Ez a praedestinatio tanának kigúnyolása.) Ha aztán akármilyen baja történt, letérdelt, szemeit az égre emelte és hangosan imádkozni kezdett. Ez azonban csupa színlelés volt, mert ha látta, hogy nem hisznek őszinteségében, szépen fölkelt és odább ment; a ki pedig őt kinevette, azt ő sárral dobálta meg. Minden forradalom-

ban rögtön ajánlkozott hóhéru (a kálvinista kegyetlenségek Irlandban, Servet elégetése, stb.) s e ténykedése közben mindig hosszú imádságokat mondott. A zenét gyűlölte és nem tűrte meg házában (énekes misék kizárása) a képeket és kiaggatott czimereket kövekkel és sárral dobálta (képrombolók), gyakran télvíz idején is nyakig szaladt a vízbe, hogy a sárhányástól piszkos testét megmossa, de mindannyiszor piszkosabban került ki a fürdőből, mint azelőtt. (Anabaptisták.) Néha meg kiállott az utcára s a járókelőket arra kérte, hogy pofozzák őt meg, mert erre rászolgált. (Az angol képmutatókra czélzás.) Ha aztán tényleg megverték és megpofozták, mindenfelé eljárt és mutogatta a kapott ütlegeket.

Szerencsétlensége volt Jánosnak az, hogy Péterhez nagyon hasonlított. Bár egyikük a város egyik végén, a másik meg a másikon lakott is, indulatosságuk, különczködésük, járásuk, szeszélyeik oly hasonlatosságot mutattak, hogy a legtöbb ottani lakos összetéveszté őket. Jánost gyakran megfogta valaki e szavakkal:

— Kedves Péter úr, küldjön abból a bizonyos orvosságból megint, mert giliszták bántanak.

Hiába szabadkozott János, hogy ő nem Péter, mégis összetévesztették mindig. Egy ízben pedig, midőn Péter holmi rossz fát tett a tűzre s otthon maradt, a törvény embere Jánost fogta el helyette. Végre is János elhatározta, hogy az egyforma szövetű és szabású kabáton áll boszút s ha az teljesen rongyos lesz, csak nem fogja őt senki testvérével összetéveszteni. Így aztán alig hagyott meg valamit a kabátjából s azt is naponként két óra hosszant durva vakolatú falhoz dörzsölte, hogy kopjék s durvuljon. A haszon azonban az lett, hogy a kitünő szövetű kabát csak kirojtosodott s így Péter rojtos kabátjához még jobban hasonlított. annyira, hogy most már jó barátaik és tanítványaik is összetévesztették Jánost Péterrel.

Desunt nonnulla . . . e szavakkal végzi Swift a hordó meséjének elbeszélő részét. Ezentúl újra satirikus elmélkedések következnek, melyek különben is mindegyre megszakítják a mese folyamatos elbeszélését. Ez a végződés világosan és félreismertetetlenül az anglikán egyházra vonatkozó czélzás, melyet szerző szándékosan nem akar folytatni. A durva vakolatú fal, melyhez dörzsölődik János, a Cromwell-féle durva modorú puritán-elvek

s hogy aztán az anglikán vallás ismét hasonlatossá vált a katholikushoz külsőleg, azt a hierarchia megtartása, a külső szertartások kodifikálása, helyzete stb. bizonyítja. Szerzőnk azonban e ponton gátot vet satirikus erének, holott látható, hogy az államvallás kinövéseivel még kegyetlenebbül el tudna bánni, mint a többivel. Hiszen ha az ő gúnyoros tollát valami kihívta, az leginkább a se katolikus, se protestáns angol államvallás lehetett üres formaságával és véghetetlen képmutatásával. S ép ez bizonyítja Swiftnek haszonleső számítását, hogy épen e ponton hagyja abba a mesét, a hol még tágabb tere lehetne a satira korbácsának forgatására. Azonban ő itt csak megmutogatja, mire képes és a hallgatás díjára vár. E részben pedig kegyetlenül elszámítá magát, mert épen a „Hordó meséje” miatt nem jutott magasabb egyházi állásra Anna királynő alatt, ki a valóságos érületét sértő mese miatt kimondhatatlan ellenszenvet érzett Swift iránt. A királynő halálával pedig a politikai viszonyok úgy megváltoztak, hogy Swiftről többé activ politikusként szó se lehetett.

Említém fennebb, hogy Swift e művébe később írt humoros és satirikus elmeséket is szőtt be, melyeket kitéréseknek (digressions) nevez. Ilyen önálló tárczacikk-szerű kitérés mindjárt az előszó is, a bevezetés is; ez utóbbinak tárgya, mint fenneb már jeleztem, a szószék, az akasztófa és vándorszínész-bódé közötti párhuzam. E kitérésekben mutatja be Swift saját korát teljesen felölelő széles tudását, mely azt bizonyítja, hogy vizsgálja balsikere daczára is szép tömeg ismeretre tett szert az egyetemen. Igaz, hogy midőn Temple udvarában tartózkodott, ismét igen nagy szorgalommal esett neki a tanulásnak s 1701-ben szép sikerrel tette le a tudori szigorlatot, ettől kezdve teljes joggal viselvé a doktori czímet is. Azonban e scholastikus tudás igen csekély azon széles látkörű ismeretekhez képest, melyekkel Swift műveiben találkozunk s melyekre okvetlenül szüksége volt, hogy satírája gazdag erét kellő alapossággal önthesse ki. Különösen megmérhető e tudás terjedelme „Gulliver”-ben, melyben az államjogi és társadalmi tudományok számos ágába vágó fejtegetéseket találunk.

A „Hordó meséje”-be beleszótt elmeséket ma tárczacikkeknek nevezünk, a mennyiben egyes tárgyak felett tartalmaznak szellemes megjegyzéseket, kissé bő lére eresztve. Áltá-

lában első művei böbeszédűségben szenvednek: sok a mondani valója s e sok ötlet szétfeszíti a formát és pazarul ömlik mindenfelé. Csak jóval később képes magát oly művészi önmérsékletre szorítani, hogy csupán a tárgyra tartozókat mondja el. E részben mintaszerű dolgozatai a „posztókereskedő levelei“, az „utasítások a házi cselédség számára“ és főleg „Gulliver“.

A „Hordó meséjé“-ben még a számos kitérésnek is laza központja van. Így pl. a III. fejezetben olvasható kitérés, „a kritikusokról“ voltaképen Bentley ellen is irányuló gúnyirat volna, de annyi kitéréssel kezeli e kitérést is, hogy a megcsipkedni óhajtott Bentleynek csak pár gorombaság jut. Ilyen az, midőn őt ahhoz a számárhoz hasonlítja, melynek ordítása Herodotos szerint az egész scythia sereget páni félelembe juttatva, megfutamtatta.

Kiválóan érdekes e műben „*az örültség okairól*“ szóló elmélkedés, a mennyiben Swift bizonyítja már akkor azt, a mit újabban Lombroso annyi példával illusztrál, hogy *a lángész és a téboly egy és ugyanazon forrásból ered*. Vizsgálat alá veszi különösen *a nagy újítókat*, kiválólag a philosophiai rendszerek feltalálói (Epicurus, Diogenes, Apollonius, Lucretius, Paracelsus, Descartes) s kimutatja, hogy ezeket az ő korában a tébolydába zárták volna s a Bedlam akkori szokásos eszközeivel (érvágás, vesszőzés, bilincs, sötétben elzárás stb.) iparkodtak volna kigyógyítani bolondságaikból. Swift mondja ki először azt a nagy eszmét, hogy az örültség némi adaga nélkül nincs lángész s hogy a világ által tébolynek nevezett elmebeli gőzöknek az agyba föl kell szállniok, hogy a lángészt azzá tegyék. A szerint, a mint több vagy kevesebb száll föl az agyba ez anyagból, lesz az illető Nagy Sándorrá, Leydeni Jánossá és Descartes-tá. Ime láthatjuk, hogy Lombroso egész elméletét Swift kétszáz évvel megírta az olasz tudós előtt, ez aztán csak a megfelelő példákat válogatta össze egész tömegbe, a „Lángész és téboly“ című művében, egyúttal az elméletet a büntetőjogi beszámítás kérdésével bővítvén.

Ha alább látandjuk, hogy Swift, élete utolsó éveit teljes tébolyban tölté el s a fényes elme abba a sötétbe merült, melyről e fejezetben szól, nem csodálkozhatunk eléggé ez intuitio felett, mely e férfinak saját sorsa tükrét első nagy művében eléje tartja. Ifjú volt még, a harminczadik életévét sem érte el,

midőn e művet befejezi s mennyi gondolat, mily csodás élelátás, — e könnyedén odavetett, laza szerkezetű elmélkedésekben. S minő keserű tapasztalatokra támaszkodik a boldogságról szóló elmélete (ugyane fejezetben), mely így szól:

„*A boldogság nem más, mint azon képesség, hogy ügyesen és egyfolytában csalassunk meg*“. („The happiness — is a perpetual possession of being well deceived.“.) Önmagunk és mások által folytonos csalódásba ringattatni, — ez a boldogság elmélete Swiftnél. Mennyi keserű nélkülözésen ment a lángeszű szegény diák keresztül, mennyi megtört remény volt már mögötte s a boldogságra törekvése hányszor jutott zátonyra, hogy a vanitatum vanitast ily alakba önthette. Az ember végczélja a boldogság lévén, — Swift szerint az ember önmaga és mások megcsalására született. Ha ezen elméletét ösmerjük, nem csodálkozunk sok olyan tényén, melyen különben megütődnénk. különösen Stellával szemben tanúsított magatartásán. Önmagukat és egymást csalták a boldogtalanok s mindkettőjük sorsa végtelen szenvedés volt.

Visszatérve a „Hordó meséjé“-nek anyagi tartalmára, lehetetlen a satira erejét, következetességét s ebben a költő képzetének gazdagságát nem bámulnunk. A mese minden része oly következetes, az egyes részek oly találó elnésséggel alkalmazvák, az egészben oly gazdag humor nyilvánul meg, mely méltán ragadta el egész Angolországot és tette ösmertté íróját. S a költő szigorúan igazságos egészen addig, a míg az állammivallásig nem ér: a katolikus, lutheránus és puritán vallás egyformán megkapja a maga skorpió-korbácsát, tán legélesebben még a legutóbbi. Az egész munka oly friss, oly pezsgő szellemű. hogy igazat kell adnunk az írónak, ki egykor, sötétülő elmével átolvasván e művét, így kiáltott fel:

— Boldog isten, minő hatalmas volt ekkor még szellemem!

Valóban e hatalmas szellemének köszönhetette, hogy óriási becsvágya daczára se juthatott fel oly állásra, mely ennek megfelelt volna. A „hordó meséjé“-ben megnyilatkozott hatalmas szellem szolgált később mindig gátjául annak, hogy egyházi téren magasabb állást foglalhasson el, mint a laraconi s később dublini esperesség. S részemről csak az angol államférfiak vallási közönyösségének és léhaságának tulajdonítom, hogy

e mű után egyáltalában még egyházi állást kaphatott. Mert a mit az áldozás közben való átváltozásról s a kalvini inspirációról ír e művében, az a legczinikusabb elmélkedések közé tartozik, miket valaha toll leírt. Zsidó vagy pogány, a kinek a keresztyén hitczikkelyekhez semmi köze sincs, leírhatja ezeket, de keresztyén és épen pap tollából ily elmélkedéseket olvasni csakugyan a legszokatlanabb tünemény. És Swift egyik nagy ellen-sége, a yorki érsek Sharpe, midőn az író párthívei Swiftnek püspökké előléptetését szorgalmazták, e részekre mutathatott rá, az Anna királynőnek átadott példányban, hogy a makacs királynő soha alá ne írjon oly okmányt, mely Swift Jonathant tőle függő egyházi méltóságra léptesse elő. E mű egyes részeinek példátlan frivolitása jóval túlhaladja Voltaire „Pucelle“-jének leghírhedtebb helyeit is, pedig Voltaire nem volt protestáns pap s nem élt a képmutató Angliában.

A „Hordó meséje“ eldönté Swift sorsát egész életére. Minden valódi nagy írónak első föllépő munkája a leginkább figyelemre méltó, mert ekkor még égre törő titán, ki a társadalmi, politikai, vallási tekintetekkel nem törődik és saját előre juthatását számba sem veszi. Sok nagy író fél életén át első művét vezekli le, a míg megalkuszik lassacsckán saját korával, — Swiftnek két emberélet is kevés volt arra, hogy levezekelje a „Hordó meséjét“.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

ALKALMI MEGJEGYZÉSEK HERBART LÉLEKTANÁNAK ALAPTÉTELEIRE.

Mult évi németországi tanulmányutamon személyi érintkezés útján szerzett tapasztalataim is igazolták rég vallott azon nézetemet, hogy az *alapokra* vissza menő *tudomány* szerénynyé tesz: a felszínen mozgó nagy *tudás* ellenben az önhittségnek s mások kicsinylésének szülője.

S ez természetes is. A ki ugyanis a tudomány alapkérdéseivel és pedig történeti úton is kutatva foglalkozik, csakhamar belátja, hogy arányítva a tudomány nyílt problémáihoz s a kutatás végtelen teréhez, mily csekély s mily körülhatárolt a megoldott problémák tere: s felismeri azt, hogy az őt megelőző s vele egyidőben élő tudósok megszámlálhatatlan sorozatában sajátos felfogásával, eredetiségével ő maga mily szerény helyet foglal el. A felületen mozgó, másodkézből élő, tehát élösködő al tudós ellenben mások tudományosságának kész tételeit minden lelkiismereti munka nélkül elfogadja, azaz eltulajdonítja. E befogadó munkáját nem kíséri a kedvnek, minden komoly kutatást követő erő fokozódásnak felemelő, az út fáradalmait semmibe vevő érzete, de igenis a külső kényszerűséggel, a hiú ambícióval mindég járó kínzó gyötrelem kedvtelen érzelve. Az ily érzellemmel, ily hangulatban végzett munka nagynek tűnik fel s az ily folytonos munka útján bevett ismereti anyag idővel birtokosának, azért mivel mást nem lát, ugyancsak nagynek s ő maga is maga előtt nagy tudósnak tűnik fel. Akárhányan ugyanez anyagot épenséggel nem, vagy legalább nem ily alakban bírják: ezek az ő szemében mind tudatlanok. A dogmatikus tudás önhitt s mást kicsinyítő; a tudomány ellenben szerény s másnak érdemét örönnel elismerő.

Az önhittségnek és mások kicsinylésének veszélye pedig annál nagyobb, minél gyakorlatibb irányzatú a tudás, minél inkább távozik el a tudás a tudomány elméleti alapjától, alapkérdéseitől. A paedagogus tudását a tudás tárgyánál s munkássága gyakorlati irányzatánál fogva kísérti e veszély. Elmélete az ethika és a lélektan alapjain nyugszik, a melyeket annál is inkább kész kritikátlanul elfogadni, minél inkább érdeklődik mint didakta a kész ismereti anyag közlésének módjai iránt. Az alapokkal szemben a kritikátlanság veszélye fokozódik, ha magát a paedagogika elméletét. — úgy mint a Herbartit — az iskola hívei úgy tüntetik föl, mint a mely a nevelői oktatást feltalálta, s mint a mely ép az alapok feltüntetésével és művelésével a paedagogikát is a többi tudományok színvonalára felemelte. Teljessé lesz e veszély, ha az alapvető psychologia a lélek fejlődésénél inkább eltekint a személyi és ethikai, társadalmi tényezőktől s lényegileg a nevelő által suggerált képzetekkel és ezeknek a találkozás alkalmával bebizonyult ereje segítségével kívánja a növendék szellemi életét felépíteni s így táplálja a nevelő mindentudóságának, mindenhatóságának jól eső hitét; s ha ugyancsak ezen psychologia nevezetesen a mathematicai calculus alkalmazása által a minden kritikán felülemelkedő megbízhatóságnak igényével lép fel s ha így az iskola hívei eme tételek vak elfogadására készítik az advenát.

Sohasem csudálkoztam a mondottak alapján a fölött, hogy a $\chi\alpha\tau'$ $\epsilon\iota\sigma\chi\gamma\eta$ paedagogusoknál, s nevezetesen az orthodox irányú Herbartistáknál mintegy jellemszerűleg találkoztam az önhittségnek s mások kicsinylésének vonásaival; de őszintén mondván mégis meglepett az ily férfiak személyiségének ünnepltsége s iskoláik nagy hírneve daczára ez iskolákban bemutatott eredménynek valóban silány volta. A jenai gyakorló iskolára s a giesseni minta-gymnasiumra gondolok.

Ezen eredmény nézetem szerint szoros összefüggésben áll a Herbarti lélektan tévedéseivel, nevezetesen annak képzetieskedésével, mechanisáló intellectualismusával, s egyoldalú, a szerves egészre, a társadalmi tényezőre alig tekintő individualismusával. Hogy éppen ezen psychologia alapjában véve mennyire elgondolhatlan, erre néhány marginalis megjegyzéssel kívánok utalni.

A psychologiai kérdés Herbartnál metaphysikai alapon nyugszik, — úgy hogy nála a psychologia tulajdonképp alkalmazott

metaphysika. E kérdéssel bővebben foglalkozik Harms: Die Philosophie seit Kant 542. stb). A lélek létező s ezért is a létezőnek természetében osztozódik. A *létező* — tiszta affirmatio, positio és pedig minden negatio és relatio nélküli. (L. Hartenstein-féle kiadást 1850. IV. 81—98.); ezért is egyáltalában egyszerű kvalitású. (IV. 83.) A tapasztalati *fogalmak*, a melyek számunkra adottak (Kantnál kívülöttünk csak a szemlélet anyaga) az „egy”-en kívül a sokat és a változást, a miket az egyszerű kvalitású lét önmagából kizár — mint visszautasíthatlant követelnek. Ezen ellenmondások megszüntetése a fogalmak feldolgozása (jobban megdolgozása = Bearbeitung der Begriffe) által s közelebb a vonatkozások módszere (Methode der Beziehungen) útján eszközölhető. A fogalmak ezen megdolgozása (IV, 17. ff. V. 302. ff.) a philosophiának feladata.

Sokat látunk az „egy”-en — s *változik* is az „egy”: a mi pedig a változhatlan egyszerű kvalitású egy létezővel ellenkezik s így ez egyelőre látszat (Schein). De minden látszat utal *létre* is. Ezért is a létet — a nélkül, hogy annak kvalitását tagadnók — felbontjuk sok egyszerű sajátos kvalitású realera. (Der Schein der Inhärenz ist allemal die Anzeige eines mehrfachen Realen IV. 101.).

Álljunk meg egy kissé! Vajjon nincs-e ez által az egyszerű kvalitású lét megsemmisítve? A létet minden concretumtól eltekintve *gondolhatjuk* ugyan, de ha ennek nemcsak gondolati, hanem methaphysikai valóságot is adunk, akkor *ezt* concretumokkal, realekkel és pedig sajátos kvalitású és mégis egyszerű kvalitású realekkel nem tölthetjük meg a nélkül, hogy a létezőbe bele ne vinnők a különbözőséget, a különböző kvalitásokat, tehát a nélkül, hogy meg nem semmisítenők a relatio és negatio nélküli, tisztán affirmatív és pozitív egyszerű kvalitású létet.

De nemcsak a létező általában, hanem minden *egyes* egyszerű változhatlan kvalitású reale is sok és változó. A vonatkozások módszere által kívánja Herbart ezen ellenmondást is megoldani. Az egyszerű, változhatlan kvalitású reale ugyanis más ily realekkel *együtt* van; s már most azon esetre, ha ezen reale a realek *különböző sorainak kiinduló pontja*, ekkor nyerjük a dolgot *több ismérvével*; ha pedig ezen realek együttlétében helyet cserélnek a realek: úgy megmaradnak ugyan a realek egyenként a

mik voltak, — de ezek összesége mégis *más tüneményt*, tehát *változást mutat*. Egy és ugyanazon vonal lehet radius, tagens stb.; egy és ugyanazon hang lehet alaphang, oktava stb. IV. 57. stb. 92. stb. 132. stb.

Lehet-e együttlétéről (Zusammensein) Herberti alapon szólni? Hisz az együttlét a tért tételezi fel; a tér pedig Herbert szerint az összefoglaló gondolkozás teremtménye (ein Geschöpf des zusammenfassenden Denkens IV. 211. 249. stb.), a melynek nincsen valósága. Így tehát egy metaphysikai semmi alapján van a realeknek *együttléte*. Ezen alaptalan *együttlét* Herbert keze alatt organisáló, vagy legalább *rendező erővé* válik; a mennyiben realéknak *sorait* alkotja és pedig ezenfölül úgy, hogy ezen sorok mind egy realeban veszik kiindulási pontjukat. (Ezen rendező erő nélkül sorok és pedig így szervezett sorok keletkezését igen természetesen nem lehet visszavinni a realek természetére; hisz ezek mindegyike egyformán ignorálja egyszerűségénél fogva a másikat. Tehát csak kívülről — vagy a mint ezt Herbert mondja — egy a realekre nézve egészen *véletlen vonatkozás* útján jöhet e rendezés (IV. 132. 157. 166.). Ezen mythologizált együttlét⁴-nek, e szónak (!) hatalma (?) alatt rendezkednek meglepően e sorok. E sorok keresztező vagy kiinduló pontja — a logikus és természetes gondolkozás szerint csakis vonalak találkozási pontja és semmi egyéb. Herbert-nál e pont most ismét mythologizált subjectummá válik, a melyből hatásként vonalak *indulnak* ki, s a melynek vonalai, sorai vannak és ennek következtében jöllehet az csak *egy* és változhatatlan pont. mégis több tulajdonokkal, ismérvekkel bír; — sőt a soros realéknak helyváltoztatása következtében még változik is. Méltán kérdezzük: bírhat-e ez ily reale tulajdonokkal, ismérvekkel?! Hisz a mint ezzel bír egy reale — azonnal vonatkozásba jut máshoz, s a más által nyer meghatározást s mint ilyen nem egyszerű!

S mikép képzelhető el, hogy az, a mely másra épenséggel nem gyakorol befolyást, mégis e soros realekat mint *kiinduló* pont olyannyira befolyásolja, hogy ezek tulajdonaiként megmaradnak egy bizonyos sorban s viszont ezek annyira befolyásolják a kiinduló pontot, hogy az a soron belül történő helyváltoztatás következtében maga is megváltozik.

Herbart azonban maga sem veszi komolyan a soknak és változásnak az egyszerű kvalitású realeval való egyeztetését, a mennyiben az együttlét sorait és az együttlétlen belül történt helyváltozást a realekra nézve „egészen véletlen viszonynak”, „véletlen nézetnek” mondja. (IV. 132. 157. 166.). Ezért is a reálek *valóságos ténykedése* alapján kívánja megmagyarázni a sokat — a változást. Példával világítja meg e ténykedést (L. IV. 133.). Tegyük fel, hogy két részben ellentmondó kvalitású reale együtt van. Az ellentmondók természetesen egymást megsemmisítenék, ha a realék egyszerű kvalitása ezt ki nem zárná s ha a szembeállítás nem alapulna ama „véletlen nézetten”.

Álljunk meg! *részben* egymásnak ellentmondó reale! Van-e ennek a „részben” ellentmondónak értelme? Ha valami valaminek ellentmond: úgy annak egy része ilyen, másrésze olyan s az egészben *nem* egyszerű! Tovább az ellentmondók megsemmisítik egymást! Ez matematikai gondolkodás, a melynél mi viszünk bele a $+$ és $-$ által a számokba, a nagyságokba ellentmondásokat, a melyeket az ellentmondás miatt mi — s nem ezek — semmisítünk meg.

Az e miatt meg nem semmisült együttlevő realék egymással szemben megmaradnak az *ellentállás* állapotában; — s mindkét reale megtartja magát a másik részéről őt *fenyegető megzavartatással* szemben. A realis lények ezen önfenn- illetőleg önmegtartásában áll egyesegyedül a *valódi, az igazi történés* (Diese Selbsterhaltung der realen Wesen ist allein das wirkliche Geschehen).

Egyszerű lényeknél szólhatunk-e ellentállás állapotáról? ! Ellentállási állapot feltételezi azt, hogy másról legyen tudomásunk, hogy azzal érintkeztünk legyen s attól tapasztaltunk legyen már is ellenséges benyomást, támadást. S hogy minderre tényleg gondolt is Herbart: ezt bizonyítja a *fenyegető* megzavartatással szemben érvényesülő önmegtartás. Így tehát másokkal relatióban nem álló, velük nem érintkező és semmi által meg nem semmisíthető realék — más realékat mint ellentmondásokat észrevesznek s fenyegető megzavartatásukkal szemben önmagukat fenntartják: s ime ebben a lényegükkel ellenkező ténykedésben áll a valódi történésténykedés.

Szegény megdolgozott fogalmak !

A lélek is ily egyszerű meg nem semmisíthető *reale*, mely *együtt van* bizonyos számú realekkal, melyek összeségükben együttvéve a *testet* képezik. A lélek az agyvelőben székel. A testi realék tevékenysége az *önmegtartás*. A testi realék önmegetartási tevékenységét a testi műveletek képezik; a léleknek önmegetartási tevékenységét pedig a képzetek. E tevékenységben érvényesülő erő nincs a lélekben, mivel a lélek mint egyszerű kvalitású *reale* semmiféle erővel, sőt még sajátos lelki erővel sem bír. Csak is a háborítás, a kívülről jövő hatás, a mely a lelket sajátos kvalitásában veszélyezteteti, kelti fel az önmegettartás rendszere alapján az erőt. Az ellenkezés kelti fel az erőt.

Itt is a kérdés az, hogy mi indítja az egymással szemben teljes közönnyel viselkedő realekat az egyesülésre? mi létesít ezen a tér alakjába nem eső realek számára oly szoros egyesülést, a melyet térszerű testnek nevezünk? Mi létesíti továbbá a testi realek és az egy lelki reale közti különbséget a testben? Milyen képzelhető el, hogy épen a testivel szembesített lelki reale egy bizonyos, körülhatárolt helyen székeljen?! Újra feltolja magát ama kérdés, hogy mi alapon vesz tudomást a reale a körülötte levő realeról? mi indítja az egyes realet arra, hogy fenyegető állást foglaljon el más realevel szemben s viszont, hogy mi okozza azt, hogy a másik reale ott ezzel szemben magát ellentállási posztíóba veti? Mi oka annak, hogy most egyszerre és pedig a nélkül, hogy a realeban erő lenne — a realeból önmegetartási actió induljon ki? Hogy ne az erő szülje az actiót, hanem az actió az erőt?! Mi az oka annak, hogy az egyik reale tevékenysége testi, míg a másiké — bizonyára eredményében képzet? s miért épen képzet? Egész sora a meg nem oldott kérdéseknek emelkedik fel fenyegetődzőleg az alaposság igénye ellenében.

A képzetek a lelki élet öslényei, V. 289. stb. IV. 390. stb., a melyekből Herbart az egész szellemi életet megalakítja. A képzetek ugyanis midőn együtt vannak — egymáshoz viszonyba jutnak. Ha egyszerű vagy disparat képzetek állnak egymással szemben, összeszövődnek vagy egybeolvadnak; ha ellenben akár részben vagy egészben ellentétesek egymással: úgy egymásnak ellentállanak. Az ellentállás nem vezet az egyik vagy másik megsemmisítésére, hanem csakis megakasztására. Két képzet még

nem homályosítja el egymást; de igenis három vagy több képzet közül könnyen leszorulhat egyik vagy másik a tudat küszöbe alá. A képzetek viszonyában létező intensitás megmérhető. A legerősebb képzzettel szembezálló képzetek intensitásának összege határoz ennek megakasztása, elhomályosítása foka fölött. Minél gyöngébb egy képzet, annál inkább akasztatik meg, annál inkább homályosul el. De egy képzet sem semmisül meg, mindegyik — ha tudatban nincs is törekszik előterjesztésre. (In der gesammten Vorstellung ist das *Vorstellen* zu einem *Streben vor zustellen* geworden.) Eme czélját, tudatba való jutását még a leggyöngébb képzet is elérheti. Ugyanis a képzetek nemcsak ellenkeznek egymással, hanem egymással össze is szövődnek, egymást meg is erősítik. Ezen képzetcomplicatio és képzet-erősítés szintén különböző fokú lehet, úgy hogy már ezen képzetek egyikének tudatba jutása következtében eme fokozatoknak megfelelő sorrendben a többi képzet is s így még a leggyöngébb is felemelkedhetik a tudatba. A képzeteknek ezen támképzetek segélyével véghez menő felemelkedését és letünését Herbert szintén matematikai formulákban kívánja foglalni: a képzetek statikájának és mechanikájának elméletében.

Már az eddigiek is mutatják, hogy Herbert az ő képzeteivel egy új világnak elemeit nyeri. Ezen képzetek is mint a realek önállóan léteznek. Hogy e képzetek hol léteznek, nem mondja meg. Ha a lelki realen belül: úgy az osztott s nem egyszerű; ha kívül: úgy valódi mythologizált lényeket nyerünk.

Ez elemekből építi fel Condillac márványszobrára nagyon emlékeztető módon a szellem-életet. Ép úgy mint Condillacnál egy önállósított szaglás: úgy itt ennél is kevésbé alanyi tényező, t. i. a lelki tevékenységnek productumai: a képzetek alanyosulnak, mintegy személyeket képeznek — egymásról tudomást vesznek, egymás ellen küzdenek, egymással különböző módon szövetkeznek, egymást elsüllyeszti, felélesztik, támogatják, feltámasztják s mindezt művelik matematikai pontossággal és következetességgel!! A lelki életnek kihelyezett *productumai* ép úgy, mint a Herbarti realek — egyszerű természetük daczára complicate — nagyon is mozgalmas és változatos életet élnek. Ezen képzetek is tulajdonkép erő nélküliek, majd azonban ők is az együttlét indítására és a

lélek egységének (?) önmegtartása érdekében erőkké válnak s kihelyezettségük daczára is fel és lemenő táncukat járják a tudat küszöbe fölött, majd ez alatt, a mely táncz nyugvópontjaival együtt Herbart methaphysikai materialismusa alapján a pszichologiai mechanika és statikában képezi a kiszámítás tárgyát. Ki számára léteznek, kinek tudatában, kinek öröme, fájdalmára — mindezt nem tudjuk s nem is tudhatjuk, mert az *én*, mely mindezt magáénak mondhatná, nincs, hanem csak lesz.

Az „én“ tulajdonkép csakis a lélekkel összefüggésben álló képzetcsövedékek összefoglalója; mondhatjuk azon képzettőke, mely az új képzetel mint appercipialandóval szemben mint appercipialó ténykedik. Az én, tehát nem a képzetek feltételezője, létesítője, avagy a képzetvekenység folytonos kísérője, hanem a képzetvekenység eredménye. A képzetek sorokban rakódnak le és pedig egymást keresztező sorokban. A keresztező pont, mint e sorok kiindulási pontja önállósítva lesz az énné; s mint ilyen, mivel a sorok folytonosan váltakoznak s maguk is másképp rakoskodnak — az én is folytonosan változik.

Az „én“ e szerint nem az öntudatban azonos subject-object, hanem az objectum által alakult subject; a tulajdon után következő tulajdonos.

S a mint az „én“, úgy az érzelmek és a kívánások (akarás) is a képzetvekenység származékai. Ha az egyenlő képzetek az ellenkezőkkel egyenlő erők: úgy a disharmonia, a nem tetszés érzelmeit nyerjük; ha pedig az erők egyike, a többiek által támogatva, — a tudat küszöbére jut, úgy a harmonia, a tetszés érzelme keletkezik. A képzetek találkozásának mikéntjével, az azokban rejlő egyensúlyának mikéntjével adottak az érzelmek. Képzetek pedig, melyek bár megakasztva ellent állanak a velük ellenkező képzetek hatásának s előterjesztésre törnek — törekvések, kívánások, melyek — ha kívánásuk teljesíthetése tudatával is bírnak — akarássá válnak. Így tehát tényleg képzetekből s azoknak egymáshoz való viszonyaikból épül fel szellemi életünk.

Feltéve, hogy a képzetek tényleg erőkkal bírnak s egymásról tudomást is vesznek: vajjon megérthetjük-e azt, hogy az egymással ellenkező egyenlő erejű képzetek egymást szét-szórják, disharmoniát létesítenek; valamint megérthetjük-e azt, hogy egy közös erővel tudatba emelt képzet a harmonia képét

mutatja? Mindebből azonban semmiféle tetszés vagy nem tetszés érzelme sem keletkezik; ha csak nincs egy „én“, a mely eme harmoniát vagy disharmoniát szemléli. értékérzetei alapján ilyenül elismeri s ezt énjébe felveszi, illetőleg énjét abba beviszi. Ezen subjektív tényező nélkül nincsen érzelem s még kevésbbé kívánás-akarás, a mely ugyanis mindég egy „én“ értékének érvényesítésére törekszik. Ezen „én“-t mint eredeti ténykedőt nem ismeri Herbart s helyébe egy üres, elvont, egyszerű kvalitású létezőt, majd ugyanilyen realet, majd ugyanilyen lelket állít; s most az ént megillető tulajdonokat, mozgásokat, — ily egyszerű erő nélküli realek kölcsönhatásának eredményeire — a képzetekre viszi át s ezután is csak némi új zökkentések útján levezeti a szellemélet tüneményeit. E levezetésnél hirdetett egyelvűség (képzet) s a követett matematikai módszer imponálnak s a tudományosság reátartóan érvényesített igényét meg is magyarázzák, sőt eme formalistikus, mechanikus kezelés mellett megértetik velünk azt is, hogy az olvasó észre sem veszi, hogy a fogalmak helyébe szavak, a kölcsönható ének helyébe képzetek s a levés helyébe matematikai műveletek léptek. Meglepő, hogy az oly hidegen okoskodó Herbart költői vénája methaphysikájának hatása alatt ily semmis és érthetlen tárgyakat mily erővel, mily hatalommal volt képes felruházni! és pedig nem a pszichológiai tudomány alapossága érdekében.¹

¹ Értjük Harmsnak kemény ítéletét e téves metaphysikai alapon nyugvó psychologia fölött (L. Harms: die Philosophie seit Kant 544. l.): „Sie (Herbarts metaphysische Psychologie) bleibt in dem Vorurtheile der dogmatischen Metaphysik befangen, dass das Sein die Wahrheit sei und nicht der Gedanke, dass die seiende und nicht die wissende Seele die Wahrheit ist. Daher enthält sie keine Theorie des Erkennens, sondern nur eine Theorie des Irrthums, der. aus dem metaphysischen Voraussetzungen abgeleitet, auf die Seele übertragen wird Wenn das denkende Subject nicht zur Wahrheit gehört, sondern nur das Sein für sich die Wahrheit sein soll, so können Psychologie und Logik auch nur Theorie enthalten, wie in der Seele keine wahren Gedanken entstehen, sondern nur Vorstellungen im Widerspruche mit allem Seienden sich bilden müssen. Die negative Psychologie Herbart's ist eine Folge seiner dogmatischen Metaphysik in der Bestreitung des wahren Gedankens, woraus die neuere Philosophie sich gebildet hat.“

A fogalmak megoldozási módszerének jellemzésére nézve közlöm végre a szellemes és éles gondolkozású A. Lange találó szavait:

„Der Metaphysiker widerlegt mit einem enormen Aufwand von Scharfsinn alle möglichen andern Ansichten, und wo er seine eigene Meinung entwickelt, schiesst er einen Purzelbaum von der gewöhnlichsten Sorte. Jeder Andere sieht, dass eine *Disposition* zu einem Zustand auch ein Zustand ist, dass *Selbsterhaltung* gegen eine *drohende* Einwirkung nicht ohne eine, wenn auch noch so feine *wirkliche Einwirkung* denkbar ist. Der Metaphysiker sieht dies nicht. Er hat sich mit seiner Dialectik an den Rand des Abgrundes getrieben, alle Begriffe hundertmal herumgewendet, hervorgezogen, weggeworfen und endlich muss durchaus und durchaus etwas gewusst werden. Also die Augen zuge-drückt und den salto mortale herzhafte gemacht — von den Höhen der schärfsten Kritik hinab in die allgewöhnlichste *Verwechslung von Wort und Begriff*! Ist dies gelungen, dann geht es munter weiter. Je mehr Widersprechendes in die erste Grundlegung aufgenommen wird, desto freier lässt sich schliessen, wie man dann bekanntlich aus *mathematischen* Sätzen, welche den Factor Null in versteckter Weise enthalten, oft die merkwürdigsten Dinge ableiten kann“. L. Lange Gesch. des Materialism. II. 380.

Dr. Schneller István.

IRODALOM.

Görög történelem, különös tekintettel az athéni történelemre és annak forrásaira. Írta *Schvarcz Gyula*. Kiadja az Athenaeum.

Mikor Schvarcz Gyula nagyhirű műve, „Die Demokratie“ megjelent, a chauvinista sajtó meglehetősen élesen vádolta meg a nagy tudományú szerzőt, a miért magyar létére könyvét németül írta meg. Ha e vádban a legkisebb subjectiv igazságérzet lett volna, — objectiv igazságról nem is szólva — azt kellene hinnünk, hogy a magyar sajtó azon része, mely Schvarcz Gyulát hibáztatta akkor, a miért szaköröknek szánt művét németül bocsátotta közkézre s ezzel a magyar tudományosság megbecsülését a külföld ítélete részéről is kivívta, most kapni fog az alkalmon, hogy az első magyar nyelven írt görög históriát figyelmére méltassa, beható megbeszélés tárgyává tegye. Szó sincs róla; a magyar napi sajtó egy némely organuma és pedig éppen az, a mely hazafiasságban legtöbbet utazik, ma is tetszeleg magának abban, hogy tudomást sem vett egy oly alapvető mű megjelenéséről, a milyen Schvarcz Gyula „Görög történelme“. Igaz, hogy egy-két lapnak ez a megszokott magatartása, mely minden iránt ellenséges és agresszív, a mi a komoly tudományosság ügyét szolgálja, egészen nyomaték nélküli a sajtó azon túlnyomó részével szemben, mely végre „felfedezte“ nekünk is Schvarcz Gyulát, miután előbb a külföld kellett, hogy megtanítson arra, mily értékes erővel rendelkezik a magyar tudományos szakirodalom a kitűnő hellenistában és alkotmány-politikusban. De az egész dolog jellemző mégis arra a szellemi színvonalra nézve, mely a nagy közönség és a tudományos körök közt közvetítői szerepre hivatott napi sajtó úgynevezett „tekintélyes“ organumai egy részében uralkodik.

Pedig Schvarcz Gyula könyvének jelentősebb tudományos mű aligha hagyta el még a magyar sajtót. Büszkesége, kincse ez a könyv

a magyar kulturának, a mely járatlan utakat tör a hellenismus irodalmi és politikai felfogásában, merész operatiót végez a pöffeszkedő dogmatikus historia-írás szürke hályogán, mely eddig a philologiai szűk látkör homályában tekintette csak az eseményeket. Az a cathedra-sentimentalismus, melynek aesthetizáló iránya hosszú időn át hamis nyomra terelte az ó-kori görögségről táplált fogalmainkat s túlnyomóan érzelmi világunk tükrében állította elé népeinek életét, végvonaglásban fekszik most előttünk Schvarcz Gyula művében. Új eszmék, új nézetek emelkednek érvényre az ő kritikai horoscopja alatt; a classicismus szentelt földjét kegyelet nélkül ássa fel, hogy nyomozzon a régmúlt idők emlékei után, melyeket aztán a sociolog kezével rak össze, hogy velők a mult intézményeinek szellemét bővílje életre. A történelmi abstractio minden hagyományával szakítva, Schvarcz Gyulának előbb fáradságosan kellett szétbontania azt a mesterként szövődéket, melyet korlátolt lelkű didacticusok róttak össze, hogy aztán porszemről porszemre alkossa újra meg a módszeres görög történetírás új irányát. Vele felszabadul a görög civilisatióról való tudásunk a paedagogiai szempontok elfogult és egyoldalú suggestiója alól; de mennyi rengeteg apró vonás ismerete, mily mélyreható buvár-lat, a források labyrinthjében mily biztos tájékozottság volt szükséges ahhoz, hogy a nagy magyar tudós munkája eredménnyel járjon.

Műve elején érdekesen fejtegeti a jeles tudós a *történelemnek* s ennek keretén belül az úgynevezett *ókor*nak fogalmát a tudomány mai állásához képest.

Mi képezheti tárgyát a történelemnek? kérdi, s felelete rá az, hogy mindazon események, állapotok és viszonyok a multban, a melyeknek oktani egybefüggéséből a művelt nemzetek értelmi, erkölcsi és anyagi fejlődésének képe irodalmilag kidomborítható. Concrét nyelven szólva: mindaz, a mi a multban, az irott évlők, törvényhozási actusok, hivatalos vagy magán följegyzések, epigraphikai föliratok, műemlékek és szellemi termékek által megörökített multban, az államok alakulását, területnagyságát, területvesztését, ethnographiai alkatelemeit, állami intézményeit, társadalmi viszonyait, értelmi, erkölcsi és gazdasági életét mindezek fejlődésének menetében akként világítja meg, hogy az utókor az ok és az okozat közti egybefüggést lépésről-lépésre lehetőleg tisztán, világosan fölismerhesse. Az irodalomnak az a működése, mely ezt az utókor számára szemlélhetővé teszi: ez a *történelem*.

További sorban azt vizsgálja Schvarcz, hogy mit értsünk az

ókori történelem alatt, a melynek keretébe beletartozik a *görög* államok történelme is?

Simson az ő „Chronicon” című munkájában, mely a XVIII. század közepe táján jelent meg, az ókort még úgy fogta föl, hogy az *ó-kor* „ab exordio mundi”, vagyis a világ kezdetétől fogva a Megváltó születéseig vagy legfőlebb Jeruzsálem pusztulásáig (71.) terjed, az *újkor* pedig Jeruzsálem pusztulásától számítandó. Egy másik tudós, Usher érsek pedig a maga „Annales” című, 1650-től 1654-ig megjelent irányadó chronologiai munkájában egyszerűen a régi keresztény krónikák példáját követte és minden kritikai tépelődés nélkül az ó-testamentum és az új-testamentum korára osztotta be az egész világtörténelmet. És ez utóbbi beosztást követték Európa-szerte még a XVII. század végéig is, névleg 1685-ig, a melyben egy éles elmű német tudós, Christoph Cellarius, „Historia antiqua” című munkájában egy új beosztásnak vetette meg az *alapját*: az *ó-kort* ugyanis N. Konstantinnal zárta le, mint a ki a keresztet a trónról diadalra juttatta, a középkort mint ilyet az ó-kor és az új-kor közé beékelte, az *új-kort* pedig Konstantinápoly bevételétől keletkezte.

Cellarius ezen beosztásának alapján épült föl azután a mult század végével a modern orthodoxok fönnemlített *korbeosztása*, már t. i. *ó-kor*, *középkor* és *új-kor*: oly beosztás, mely azonban ma már, szemben a folyton haladó tudomány vívmányaival, teljesen tarthatatlan.

Schvarcz szerint e kifejezés: *ó-kor*, hagyományosan szállott át a mi nemzedékünk szájjárására, sőt irodalmi nyelvezetére. Ezt a kifejezést: „*ó-kor*” azonban mi a tudomány világánál ma már egy egységes kornak nem ismerhetjük el: hanem legfőlebb conventionalis értelemben vett gyűjtőnévnek tekinthetjük, a mely az emberiség történelmének két, egymástól lényegileg különböző nagy korát foglalja magában.

Ezek közül az első korántsem az embernem kezdeteitől veszi a maga kiindulási pontját, — mert hisz tudományosan, kritikailag szólva mi az embernem kezdeteit egyáltalán nem ismerjük, — a történelem *első* nagy kora ránk nézve az emberi tudományban tulajdonképp csak ott kezdődik, a hol a paleontologiai időszakra következett *praehistorikus* kor tulajdonképp végződik: vagyis kezdődik az *aigypti monarchia* és az *ős-babyloniai, sumer-akkad* birodalom régibb műemlékeivel, illetőleg *hieroglyphicus* és *ékiratos* hiradásaival. Tart pedig ezen első nagy kora az emberiség történelmének több évezreden át mindaddig, míg a *babyloniai* és *aigypti* cultura a vezénylő szellemi hatalom

bolygónk felületének mindazon részeit lakó népekre nézve, a melyekre a nagy távolság miatt sem a chinai, sem a tolték vagy *áperüi* culturák nem voltak képesek elhatni. Vagyis ezen első nagy korszaka a történelemnek ránk nézve körülbelül a Manethós számítása szerinti első aigypti dynastia első királyának, Menai-nak (Menes, trónaléptével kezdődik, tehát Lepsius számítása szerint a Kr. előtti 3892-ik esztendővel és azon nappal — babylon-persa számítás szerint a Kr. előtti 538-ik esztendő Marchesvan hónapjának harmadik napjával — végződik, a mely napon a persák királya, *Kuru* (*Kurus*), kit a görögök *Κοροϋς*-nak, a rómaiak *Cyru*s-nak neveznek, az ő győzelmes seregei élén, mint hódító bevonult a levert babyloniai birodalom székvárosába, Babylonba.

Ez a történelem első nagy kora, mely az *aigypt-babyloni cultura* korának nevezhető (Kr. e. 3892 - Kr. e. 538-ig.).

A második nagy kor, mely az *aigypt-babyloni* korra következik az eddig hagyományosan úgynevezett *ó-kor* keretében, a *gő-ög-római* világ kora.

Ez a második nagy kor az *új-babyloniai* birodalom ledőlésétől, vagyis Kr. e. 538-tól a görög-római szellem kialudtáig, vagyis az Antoinok által alapított athénei egyetemnek végleges bezáratásáig terjed, mely Justinian kelet-római császár rendeletére következett be időszámításunk 529-ik esztendejében.

De magáról a görög történelemről is az eddigőtől sokban eltérő felfogást tolmácsol Schvarcz Gyula, tekintve, hogy Görögország nem volt egységes állam, sőt még államszövetség sem, az egész görög-római világ korában soha egy pillanatig: hanem a görög nemzet négy főtörzsre oszlott ethnographiai tekintetben: *ioniaiakra*, *dórookra*, *aiolokra* és *achaiokra*. Mindent egybevetve s különösen beleértve a tömémentelen sok sziget és partvidék, valamint a hegyvidékek önálló államhatalmat gyakorló városait, bizvást azt mondhatjuk, hogy a görög államok száma jóval meghaladta az ezeret. Úgy politikai, mint művelődéstörténelmi szempontból nagyon különböző volt ez államok jelentősége. *Miletos*, *Ephesus*, *Kolophon* a kisázsiai Joniában, *Tamas*, *Kréta*, *Kypros* a hasonló nevű szigeteken, — *Theba*, *Korinthos*, *Argos*, *Sikyon*, *Sparta*, *Elis*, *Kerkyra*; majd alsó ltáliában *Kroton*, *Sybarys*, *Elea*, *Taras*; Sikiliában *Syrakusa*, *Akragas*, *Thera*, *Gelu*; mindez államok aránylag szólva valódi nagyhatalmak szerepét játszották egy vagy más időpontban, szemben a közepes államokkal és az egészen apró államocskákkal.

Igaz, hogy az összes görög államokat messze túlszárnyalta politikai hatalomban és a szellemi élet küzdelmeiben az *athénei* állam és az athénei társadalom.

Förlümlulta pedig az összes többi államokat és társadalmakat az athénei állam, illetőleg az athénei társadalom e két tekintetben elannyira, hogy az a fény, a melyben az egész görög világ emlékezete átragyog, ugyancsak töredékessé, ugyancsak szórványossá *halványulna* el, ha nem kölesönözne annak az athénei állam és az athénei társadalom emléke egy nem kevésbé tömör mint nagyszerű, éltető fényű góczpontot.

Mindamellet Schvarcz nem osztja sem Macaulay, sem Galton vagy Freeman rajongó lelkesedését sem Athén dicsősége iránt. Bizonyára megvoltak az athenei államnak és az athénei társadalomnak a maga fényoldalai, a melyek nem fognak elévülni soha. Ámde ezek mellett nagyon is sok és nagy volt az árnyoldal is. Athénben épen a virágzás korában nem volt teljes a gondolatszabadság: ezen kívül ott volt a rabszolgaság minden iszonyaival, sőt hiányzott még a kellő egyenlőségi érzék magának az állampolgárságnak keretében is; tegyük hozzá, hogy az athéneiek nem becsülték meg kellőleg sem a munkát, sem a nőt — és csakis, ha mindezt számbaveszszük, fogjuk Athéne valódi jelentőségét az emberiség fejlődésére nézve megérteni.

Valóban — mondja — a görög népet a maga egészében illeti meg, nem pedig egyedül magát Athénét az a dicsőség, a melyet a századok fennen hirdetnek s a melyet újabb időben annyira szeretnek egymagának az athénei államnak a javára írni. Ez a dicsőség az egész görög nép dicsősége, halhatatlan — nem fog semmiféle kritika, semmiféle újabb és legújabb haladás ragyogványával szemben megfogyni soha. Nem mintha a görög nép e dicsősége akár az erkölcsi, akár pedig a gazdasági téren diadalmas versenyre kelhetne a XIX. századdal és a jövővel. Nem, ez képtelenség: az emberiség határozottan előbbre van ma a nyugateurópai s részben az amerikai cultura folytán a legtöbb téren mint azok a vívmányok, melyeket az összes görögök valaha is elérni képesek voltak, — ámde az, hogy kétezzer, sőt már harmadfélezer évvel ezelőtt képesek voltak a görögök oly fenséges culturát kifejteni, mint a minőt ők tényleg kifejtettek: ez bámulatra méltó.

Grote, 1846-ban megjelent „History of Greece“ cz. munkájában még az ő görög történetirői hivatásának az által vél legjobban megfelelhetni, ha teljes mérvben kidomboríthatja az athénei nép érde-

meit és védelmére kel mindazon vádak ellenében, a melyekkel az athénei népet valaha illették.

Nagyon sikeresen polemizál Schvarcz Gyula ezen túlságos történetírói részrehajlással s az atheni nép egyoldalú felmagasztalásával. *Grote* ugyanis kiválóan a vagyonos középosztályért rajong; *Kleon*, a gyárúr és tanulatlan demagóg az ő legkedvesebb államférfia. *Kleonért* fölmelegszik az ő szíve egész hevével: de *Perikles* hidegen hagyja őt; *Peisistratost* és ennek *cultur-politikailag* oly érdemdús fiát pedig egyszerűen lerántja a sárga földig. Még azt is nevetségesnek tartja, a mit a hasonló nevű *Platon*-féle dialogból olvasunk, hogy t. i. *Hipparchos* a mérföldjelzőkre és egyéb műemlékekre azért vésetetett böles mondásokat, hogy ezeket olvasva az athéneiek kedvet kapjanak a szellemi művelődésre. De vannak a *Grote* művének egyéb fogyatkozásai is. Nincs meg az ő művében a kellő részarányosság. Nem fektet korszakról korszakra annyi súlyt a szellemi műveltség, az irodalom, a bölesészet, a társadalom történelmi fejlődésére, sőt még az alkotmány-történelemre sem, mint ezt egy történetírótól megvárni lehetne, a ki a XIX század közepe táján írja meg Görögország történelmét.

Pedig *Grote* műve egyáltalán hatott az angolokra, francziákra és németekre. Angliában mindannyian őt követték, a kik csak a század második felében Görögországról irtak: a tanítványok közt leg-hiresebb *Freeman*. Franciaországban *Grote* követői közül kiválnak *Perrot*, *Escupère Caillmer* és *Daresté*. Németországon azonban nem talált oly egyhangú helyeslésre *Grote* iránya, mint Angliában és Franciaországban. Campe és mások hevesen megtámadták; *Curtius* egyenesen *Grote* ellen írta a munkáját: de azért ma már a *Grote* iskolája magában egyesíti a német szaktudásnak igen nagy részét. Ezen német *Grote*-féle iskolának a fejei *Onckens Holm*.

A *Grote*-féle iránynyal szemben áll Németországon egyfelől *Duncker* és *Curtius* műve, másfelől pedig a legújabb történelmi művek: *Busalt*, *Beloch* és *Eduárd Mayer* művei. Schvarcz Gyula nagyobb méltatója *Curtiusnak*, mint *Dunckernek*, mint a ki nemcsak a politikai mozzanatait ismeri az athénei történelemnek közelebből, mint az ő philolog kortársai közül legtöbben, de a műemlékeket és az athénei irodalmat, szokásokat, erkölcsöket is mélyrehatólag búvárolta kapcsolatban ama bámulatraméltó tanulmányokkal, a melyeket a görög *topographia* és archeologia körében a helyszinén tett. Mégis hibáztatja benne, hogy művének irányát valódi *reactio* szelleme lengi át.

Curtiusnak a szemében az ősrégi családfa ép annyira döntő fontosságú érdem, mint akár *Aristophanes*nek vagy *Eupolis*nak a szemében; viszont a nem fényes származású athénei államférfiak és hadvezérek *Curtius* szemében megannyi jogosulatlan kapaszkodók, a kiknek csak szégyenkezniök, nem pedig szerepelniök lett volna szabad az athénei államéletben.

Erős kritika nyilvánul meg Schvarcz Gyulának az athénei történelem forrásaival szemben elfoglalt álláspontjában is. Míg az orthodoxok p. o. *Herodotot* mint a görög történetírás atyját minden tartózkodás nélkül magasztalják fel, addig Schvarcz Gyula, mint legújabbban „*Herodotos és Anytos psephismája*” czim alatt tartott akadémiai felolvasásában is kiemelte, jogosultnak látja a bizalmatlanságot azon *Herodottal* szemben, a kit Athéne dicsőítéseért az athénei államhatalom *Anytos* indítványára egy óriási előleges jutalomban részesített. Nem kevesebbet, mint 10 talentont, vagyis 60,000 drachmát tett ki ezen előleges jutalom, a mint ezt Plutarchosnál olvassuk. Plutarchos ez adatát *Diyllostól* kölcsönözte, a ki született athénei állampolgár volt és a phokisi háborútól egész 286-ig terjedő időközt írja le — a kritika szerint nagyon megbízható hitelességgel és elmeélel. Egy ily forrásból származó adat teljes mérvben szavahihető. Tehát 10 talenton, 60,000 drachma, — ennyi iszonyú pénz egy be nem fejezett történelmi munkáért! Ki ne jönné arra a gondolatra, hogy az ekként előlegezett s ennyire fényes jutalom valósággal állami subventio is lehetett, — az akkori athénei kormány, azaz *Perikles* részéről, a kinek a jutalmat indítványozó *Anytos* csak készséges párthíve és közege volt! *Kirchhoff*, nagynevű berlini tudós is erre a gondolatra jött és még azt is be véli igazolhatni, hogy *Herodotos* csak azért hagyott hátra tørsót, azért hagyta félbe történelmi munkáját (a legkésőbbi szörványos adat Kr. e. 430-ra vonatkozik): mert *Periklesnek*, az ő barátjának és pártfogójának, a kinek dicsőítésével akarta befejezni *Herodot* az ő művét, akkor, midőn *Herodot* az ő utolsó (9-ik) könyvét írta, ebben az időben a hatalma már napról-napra alábszállt, az athénei állampénztárt pedig mindinkább és inkább igénybe vették a samosi és a már-már kitörő peloponnesusi háború hadiköltségei, elannyira, hogy *Herodotos* további subventiót az athénei államtól már ekkor hosszú időkre nem remélhetett.

Van azonban Schvarcz Gyula szerint a *Herodotos* művének, mint az athénei történelem egyik főforrásának egy más nagy fogyatkozása is. És ez abban áll, hogy *Herodotosnak* nem volt politikai

érzéke. Látjuk ezt már művének azon részleteiből is, a melyek *Egyiptomra* vonatkoznak. Míg a későbbi görög történetíró, *Diodoros* jelentékeny értesítést ad nekünk az aigypti monarchia jellegző államintézményei felől: addig *Herodotos*, ki maga is tanulmányutat tett a Nílvölgyben, alig érinti komolyan az aigypti államintézményeket. Ugyanígy jár el az athénei állammal szemben. Alig mond *Herodotos* többet az athénei államintézmények felől, mint a mi nála 4--5 sorba befér. Szóval, *Herodotos* műve, mint egyik legrégebb forrása az athénei történelemnek, rendkívül fontos fog maradni mindenba: de a jelzett körülményeknél fogva csak szerfölött óvatosan használandó.

A Kenyon-féle híres „*Athenaion politeia*” című töredék eredete tárgyában, mely manap már az orthodox philologiai iskola szerint is legrégebb emléke az *athéneiek* politikai irodalmának, sőt egyáltalán az attikai prózának, érdekes polemiát folytat Schvarcz mindazokkal, a kik előtte a tárgyról írtak. Így *Cobet* a „*Novae Lectiones*”-ben azt hiszi, hogy eredetileg dialog formába volt öntve, mivelhogy valamely sokratesi párbeszédre emlékeztet és így azt valamely Sokratikos írhatta. *Böckh* *Kritias*t tartja ezen töredék szerzőjének. *Roscher* *Thukydides*t a történetírót. Mások *Thukydides*t az oligarcha pártvezért, Melesias fiát. *Moritz Schmidt* *Xenophon* rhetort *Thukydides* környezetéből. *Helbig* *Alkibiades*t tartja szerzőjének. *Müller-Strübling* *Phrynichos*t a 400-as uralom egyik úttörőjét. *Wilamowitz*, *Rettig* és *Schöll* is tüzetesen foglalkoznak ez irattal, a nélkül, hogy biztos eredményre bírnának jutni.

Az „*Athenaion politeia*”, melyet Kenyon fedezett föl a British Múzeumban és bocsátott közre 1890 végén, egy egyiptomi papirus-tekercsből származik; hogy minő utakon jutott a British Múzeumba, ez még ma is titok; annyi azonban kétségtelen, hogy Egyiptomból került Londonba. A kézirat a papyrusnak csak *egyik* oldalára van írva (a másik oldalán a papyrusnak holmi számadási jegyzetei vannak egy római tisztviselőnek, a császárság korából). A kézirat csonka; sem eleje sem vége nincs; a szerző neve sem fordul elő a kéziratban sehol; sőt még csak oly vonatkozás sem foglaltatik a kéziratban, a melyből a szerző kilétére lehetne következtetni.

Kenyon, az első kiadó csak annyit állít, hogy ezen munkának vagy *Aristoteles* végégeiben, vagy *kevéssel halála után* kellett iratnia. *Franz Rühl* ismert reálphilolog és történettanárr és még vagy 15--20 philolog azonban határozottan az *Aristoteles* szerzősége ellen nyilatkozott szemben *Blass*al és *Gomperzzel* stb.

Schvarcz Gyula már „Democratie“-ja második kötetében azokhoz csatlakozott, a kik szerint Aristoteles nem írhatta ezt a munkát, már csak azért sem, mert Aristoteles „Politica“-ja és ezen „Athenaion politeia“ politikai felfogása, politikai iránya közt leküzdhetlen ellentétek vannak, a mi elkerülte azok figyelmét, kik csak philologiai szempontból vették a munkát szemügyre.

Erre vonatkozó fejtegetéseinek eszmemenete igen érdekes és elmés. *Aristoteles*, úgymond, azon állambölcsészek, politikai írók ellen küzd, a kiknek tanai szerint nem a gazdagokat, nem is az előkelőket, nem is a tanulatlan nagy tömeget illetné meg tulajdonkép az államban a *legfőbb hatalom* gyakorlása — hanem a tanult, képzett elemeket, — a *minthogy a ház építéséhez is legjobban ért az építőmester, a földméréshez a mérnök, a fuvolyázáshoz a fuvolya-művész*.

Úgyde az „Athenaion politeia“, meg nem a *képzett*, nem a politikai műveltséggel bíró elemeket, hanem a *higgadtabb* elemeket, a mérsékelt politikai vérmérsékű állampolgárokat, vagyis a mérsékelt irányú politikai pártok hiveit érti a kormányzásra hivatott tényezők alatt.

Viszont *Aristoteles* nem tartja jónak az oly államformát, a melyben csak a *magasabb* műveltségűek kezelik az államhatalmat, intézik az államügyeket: az „Athenaion politeia“ szerzője pedig az athénei állam hanyatlását épen azon körülménynek tulajdonítja, hogy a peloponnesusi háború ádáz küzdelmeiben nagyon sok művelt athénei állampolgár hullott el a csatatéren.

Ez tehát oly ellentét, melyet nem lehet semmiféle hermeneutikai műfogással kiküszöbölni vagy elsimitani. De van ellentét, mint Schvarcz Gyula kimutatja, a két munka közt a *Peisistratos* uralmának elbírálása tekintetében is. Aristoteles „Politica“-ja *Peisistratost* és uralmát a leghatározottabban elítéli: az „Athenaion politeia“ pedig elismeréssel szól felőle.

A szerzőség kérdését positiv formában ugyan Schvarcz Gyula sem dönti el, de beható mérlegelés után a maga részéről arra a feltevésre jut, hogy ámbátor bebizonyítani nem lehet, de legalább valószínű, hogy az „Athenaion politeia“-t nem írta más, mint Theophrast tanítványa, *Demetrios Phalereus*, a kinek a gondolkodásmódja amúgy is ezen munka szerzőségére vall. Ehhez sorozza még argumentumul azt is, hogy a Kenyon papyrus Egyiptomból származik, a hol *Demetrios* könyvtárnok volt. Nem állítja ugyan Schvarcz sem, hogy csakugyan

Demetrios írta: de annyit határozottan állít, hogy a valószínűség inkább szól az ő szerzősége mellett, mint bárki más mellett.

Nagy bőséggel és részletességgel méltatja Schvarcz Gyula az athéni történelem egyéb forrásai közt Thukydides működését is, bár úgy találja, hogy őt is túlbecsülik magasztalói, mint p. o. Gomperz, mert tény, hogy Thukydides egyáltalán nem tett rendszeres politikai tanulmányokat. Ő a legmagasabb színvonalon álló katonai író marad, a peloponnesusi háborúról írott művével — ezt Schvarcz Gyula sem vitatja el tőle — de a kulturtörténeti mozzanatok iránt nincs érzéke, Pericles Parthenonját és egyéb díszépítkezéseit ép oly kevéssé méltatja, mint Sophocles drámáit vagy Sokrates működését. Valószínű az is, hogy műve nyolczadik könyvét, melyben egyedül találhatók komoly politikai és alkotmánytörténeti vonatkozások, nem is ő írta, legalább már a görög irodalomtörténészek és kritikusok közül is többen elvitatják azt tőle.

Még szigorúbb ítéletében Schvarcz Xenophonnal szemben, a kit daczára Winckelmann elragadtatásának, minden stratégiai lángelméje mellett nemcsak a rossz hazafiak, de azon közepes történetirók közé is sorol, kiknek „hiányos szellemi képzettsége nem kevesebb kárt tett a történetírásban, mint tehetségek gyöngesége“. Sokrates emlékeztét — úgy mond — ügyesen, csinosan írta meg, de nem úgy, a mint megírhatta volna egy alapos politikai műveltséggel bíró nagy író, hanem csak úgy, a hogy p. o. manap megírná Herbert Spencer életrajzát egy kiszolgált közepes őrmester, a ki pár évi journalistikai működés által bizonyos irodalmi routine-t szerzett magának.

De kevés igazi világot vethetnek az athénei történelemre Plato művei is, bármennyire gyarapították is a politika és bölcsészet eszmekörét, mert eltekintve egyes művelődéstörténelmi adatoktól, már Plato nyelvezete is annyira belejátszott az állam-regényszerűbe, hogy midőn Athénről beszél is, nem tudni, vajjon tényleges állapotokat ír-e le, vagy olyanokat, a milyenek szerette volna, ha léteztek volna Athénben. Platon nem ír történelmet, hanem költ. Mi több, a Timaiosból azt tanuljuk, hogy Plato az aegypti monarchia és kultura csodái fölött bölcselkedő bámulatában annyira fiatalnak és csekélynek tartotta az athénei államot s egyáltalán a görög kulturát, hogy nem is tartotta érdemesnek komolyan foglalkozni az athénei állam és társadalom történetével.

Egyenként bírálja aztán Schvarcz a görög történelem forrásai hitelessége szempontjából Aristotelest, a ki eleinte mint gyógyfű-

kereskedő tengette életét, majd iskolát nyitott s nagyszámú hallgatói tandijából jelentékeny vagyonra tett szert; Theophrastost, Demetrius Phalareust, Polybiost, kit a legnagyobb görög történetírónak tart, Apollodorust, Plutarchost, a zsidó Lukianost és a szónokokat, mint Lysios, Isokrates, Demosthenes, Lykurgos stb. a comoediáirók közt Aristophanest, a lexicographok között Suidast. Persze előszeretettel időzik Athenaiosnál, a „Deipnosophistai“ (vacsorabölcsek) szellemes írójánál is, kinek pikantériáit az athénei társadalom ismertetése szempontjából különösen fontosnak tartja. Általa ismerjük meg az athéneiek rendkívüli falánkságát, halpecsenye utáni beteges vágyakozását, éléspiaczát, konyháját, asztali készleteit, illat- és kenőcsboltjai tartalmát. Ő szól mindenféle kéjencezkekről, a tánczok, játékok, fürdők különböző fajtáiról, a borok, gyümölcsök, tojások, tészták, vetemények számtalan nemeiről, a hírneves szakácsokról és konyhaszerekről. Tőle tudjuk, hogy Aristoteles nagyon szerette a sült és főtt halat, hogy Theopompos úgy jellemezte a korabeli Athént, hogy az tele van részeges hizelgőkkel, matrózokkal, zsebtolvajokkal, hamis-tanúkkal, kérkedő sycophantokkal; hogy Choirilos költő naponként négy minát kapott Archelaos királytól, a miket napról-napra halpecsenyére költött; hogy Aristippos, Sokrates tanítványa s Melanthos tragikus költő is nagy ingyenczek voltak. Ő ír le tréfásan egy görögöt, a ki nyelvét folyton finom bőrhátya-tokban tartotta, csakhogy étkezéskor letolva a tokot, meztelen nyelvét annál jobban csiklandoztassa a kopaisi angolnával, fürjmellet és fenyőrigó-szelettel. Ő jellemez egy más görög ingyenczet akkép, hogy akkora nyakat kívánt volna magának, mint a struczmadáré, csakhogy annál hosszabb ideig élvezhesse a lenyelt étel kedves ízét.

Mindez írókat és műveiket Schvarcz Gyula kritikája rostáján átbocsátva vizsgálja adataiknak használhatósága és hitelt érdemlősége szempontjából. Éles tekintete előtt nem egy argumentum dől meg, melyet eddig hozzáférhetlenné tartottak s nem egy jelentéktelenné látszó vonás emelkedik döntő fontosságúvá. Bevett fogalmak és avult előítéletek mitsem nyomnak Schvarcz Gyula erősen felfegyverzett logikája előtt; a legelemibb tényekre megy ő vissza, fölfejtí azokat legapróbb alkatrészeikre s az igazság próbájával mérlegeli egyenként a tényezőket, mielőtt összetételökben ítéletet alapítana rájuk.

Áttérve az athénei állam fejlődése ismertetésére, Schvarcz részletes számításokkal deríti fel, hogy az *athénei* állam területe nem volt nagyobb 40, Clinton szerint 34 g. □-mérőöldnél. Ezen a csekély terü-

leten fejtette ki az athénei állam világtörténelmi jelentőségét; oly népességgel, mely körülbelül a felét teszi a jelenlegi *Pest-Kis-Kun-*megyének. A *Demetrios Phalereus* által elrendelt népszámlálás alkalmával ugyanis, Kr. e. 309-ben 400,000-re rugott az összes rabszolgák száma, 10,000-re a zsellérdíjat lefizetett anetokkos-ok száma, a mi Böckh számítása szerint ezek családtagjaival együtt összesen 45,000 lelket képviselhet. Az athénei állampolgárok, tehát a 18-ik életéven felüli *férfiak* száma a Kr. e. 445/44-iki évben eszközölt diapsephia szerint 14,240 teljes jogú állampolgárra és 4760 paresiaratosra, *Thukydides* előadása szerint pedig a 18 év fölötti fegyverviselő férfiak száma kerek számmal 30,000-re, — a *Demetrios Phalereus*-féle Kr. e. 309-iki népszámlálás szerint pedig az állampolgárok, tehát a teljes korú feddhetlen férfiak száma 21,000-re rugott

Beloch legújabbán némileg más eredményre jut: a végeredmény azonban így sem tér el lényegileg *Böckh* számításától és így bizvást elmondhatni, hogy az *athénei állam* összes népessége virágzása idejében nem haladta túl a 600,000 lelket. Tehát összesen annyi lelket sem foglalhatott magában, mint ez idő szerint *Budapest*.

Azután vázolja a szerző az athénei alkotmány legkorábbi alakulását a Kenyon-féle „*Athenaion politeia*“ alapján egész *Drakonig*. „Minden hivatalt csak a nemesek és a gazdagok töltöttek be, eleinte *éltők fogytáig*, később tiz-tiz évig. A legelőkelőbb és legrégibb tisztviselők voltak a *király*, a *polemarchos* és az *archon*. E három tisztség közül a *királyé* volt a legrégibb. Ez kezdettől fogva létezett, később, miután megtörtént, hogy egyik-másik király nem bizonyult a hadvezérségre alkalmasnak: föllálitották a *polemarchos* tisztségét. Az első, kit szorult helyzetökben az athéneiek e *polemarchosi* tisztséggel fölruháztak, *Ion* volt. Legkésőbbben állították föl az *archonságot*. Ez *Medon* király alatt történt, miként némelyek mondják; mások azonban azt állítják, hogy *Akastos* király idejében.

Hozzá teszi az „*Athenaion politeia*“, hogy eleinte az *archonok*-nak nem volt közös helyiségök. Az *Archon Basileus* a *Prytaneion* mellett levő *Bukoleonban*, az *Archon* már t. i. a későbbi *epanymos*, a *Prytaneionban*, a *Polemarchos* pedig az *Epilykeionban* tartotta hivatalát; a *thesmotheták* pedig egy külön épületben, a *Thesmotheteionban* székeltek. Ide tette azután át *Solon* az összes *archonok* hivatalát. Nem csupán *vizsgálóbírák* voltak ebben az időben még az *archonok*, de *teljes bírói hatalmat* gyakoroltak. Az *Areiospagoson* levő tanács föladata és jogköre ebben az időben ez volt: fölügynelni az erkölcsök

és a hagyományos szokások fölött; ezenkívül e tanács kezében volt a közigazgatás legnagyobb és legfontosabb része és jogában állott saját belátása szerint pénzbírsággal és egyéb büntetésekkel sújtani mindazokat, a kik a jogrend ellen valami vétséget követtek el.

Az államtanács 401 tagból állott, a kiket az összes állampolgárok közül *sorsoltak* ki. Az államtanács tagjai egyébként, valamint a többi *sorshuzás útján* kiszemelt tisztviselők legalább is 30 évesek kellett, hogy legyenek; nem volt szabad senkinek kétszer viselnie ugyanazon hivatalt, míg csak valamennyien sorra nem részesültek az illető hivatal viselésében. Mihelyt ez megtörtént, akkor azután új sort kezdtek a sorshuzással. „Drakon már az Areiopág tanácsát tette a törvény örvévé oly értelemben, hogy az Areiopág tanácsának jogában és kötelességében állott szorosan arra ügyelni, miszerint a tisztviselők a *törvény értelmében* járjanak el az ő hivatalos működésükben. Ha valaki azt hitte, hogy jogsérelem esett rajta valamely tisztviselő hivatalos eljárása folytán: „úgy ez esetben panaszt emelhetett az Areiopág tanácsa előtt; de előbb hivatkoznia kellett azon törvényre, melyet az ő rovására a hivatalos eljárás által megsértettnek hitt.” Ebből állott a *Drakon* alkotmánya. De ámbátor az alkotmány megváltozott, azért az elszegényedett földművesnek sorsa a régiben maradt; az adósok rabszolgasága ezentúl is csakúgy fennállott mint eddig és az összes földbirtok ezentúl is csak úgy néhány gazdag ember kezében maradt mint eddig. Ez volt oka *Drakon* alkotmányreformja után is a lázadásnak. Nagyon sokáig tartott most a belháború, mely e lázadás folytán kitört. Nagyon sokáig úgy állottak szemben egymással a pártok, mint valóságos ellenségek. „Végeredményben a pártok azon közmegállapodásra jutottak, hogy *Solont* archonná és *békebíróvá* választják a főnforgó nagy kérdések megoldására és egyúttal rábizzák az új alkotmányos jogrend megszervezését.”

Solonnak első ízben tulajdonkép magát a *tyrannist* ajánlták föl némely athéneiek és midőn vonakodott azt elfogadni: azzal vigasztalták, hogy csak fogadja el, nem lesz ebből baj, majd idővel valódi jó fejedelem lesz belőle.

De nem használt semmiféle rábeszélés. *Solon* határozottan visszautasította a *tyrannist* és csak az *archonságot* fogadta el azzal a teljes hatalmú megbízással, hogy mint törvényhozó hozza rendbe az állam és társadalom ügyeit.

A legnevezetesebb reformja *Solonnak* abban tetőzött, hogy megszüntette az addig fennállott *nemzetségi államot* és ez által meg-

szervezte a tulajdonképeni állampolgárzatot, még pedig a *timokratiai* államforma alapján.

Solon volt ugyanis az, a ki az athénei állampolgárokat tekintettel a földbirtokra a következő négy vagyonfoki osztályba sorozta be: ú. m. a *pentakosiomedimnosok* osztályába, a *hippeusok* osztályába, a *zeugiták* osztályába és a *théték* osztályába. *Plutarchos* szerint a pentakosiomedimnosok osztályába azon polgárokat sorozta be, a kik az ő földbirtokuk után száraz- vagy folyadékmérték szerint évenként legalább is 500 *medimnos*t, illetőleg 500 metrétos termést nyertek; a második osztályba, vagyis a *hippeusok* osztályába azokat, a kik képesek voltak lovat tartani, — vagy pedig legalább 300 metront (*medimnos* vagy metretost) nyers termésből birtak évenként; a harmadik osztályba, vagyis a *zeugiták* osztályába, a kik legalább 200 metronnyi évi terméssel birtak. A negyedik osztályba pedig az összes többi állampolgárokat sorozta, a kik *Plutarchos* szerint mint ilyenek, *thétéknek* neveztettek.

Az „*Athenaion politeia*“ szerint csak a három első vagyonfoki osztály tagjai, vagyis csakis a *pentakosiomedimnosok*, *hippeusok* és *zeugiták* lehettek *archonok* (9 *archon*), kinestárnokok, poleták, 11-esek és kolakraták, miután *Solon* a hivatal jelentőségét a vagyonfokhoz szabta. A negyedik osztály tagjai ki voltak zárva minden hivatalból és összes jogosultságuk — már t. i. politikai tekintetben — csak abból állott, hogy szavazatjogot gyakorolhattak az ecclesiában és népbíróságokban.

Az államtanácsot *Solon* 400 tagból állította össze, mind a négy *phyle* részéről 100—100 tagból. Az *Areiopág tanácsát* — mint mondtuk — örvé tette az általa alkotott törvényeknek, a minthogy e tanács már annak előtte is a legfőbb felügyelet jogát gyakorolta az állam legtöbb és legfontosabb ügyei fölött és saját belátása szerint büntetésekkel és pénzbírságokkal sujtotta mindazokat, a kik az államrenddel összeütközésbe jöttek, a bírságozásból befolyt pénzeket pedig az Akropolisba szállíttatta, a nélkül, hogy a büntetésre alkalmul szolgált cselekményeket is hozzátartozott volna jegyezni a bírságok jegyzékéhez.

Solon magánjogi törvényei közül kiemeli *Schvarcz* azon örököségi törvényét, a mely midőn szabad végrendelkezési jogot engedett a törvényes gyermekek nélküli, épelméjű és a aggkoruk miatt még meg nem hibült állampolgároknak, valósággal alkotmánypolitikai jelentőségre emelkedett, mert nagy mérvben járult hozzá a nemzeti állami megszűntetéséhez. Szintén alkotmánypolitikai fontos-

sággal bír *Solonnak* azon magánjogi törvénye is, a mely megtiltotta bárkinek is a testét hitelbe adni az adósság biztosítása végett a hitelezőnek. Ilyen természetű volt az a törvénye is, a mely megtiltotta a családfőnek, hogy eladja a leányát vagy a nővérét: még fontosabb volt az a törvénye, mely atimiaiával sujtotta azokat, a kik az ő öröklött jószágukat könnyelműen elfecsérelték és ez által családjokat nyomornak tettek ki.

Solon törvények által tiltotta el az athénei államterület természetényeinek kivételét is; kivételt csak az olajra nézve engedett meg. Egy másik törvénye szerint szabad volt az állampolgároknak maguk közt szövetezeketet bármi célra is, még pedig tagjaikat kötelező erejű szabványokkal alakítaniok: de csakis a törvények joghatályának keretén belül. A hetairával nemzett fiút, valamint az oly fiút is, a kit atyja semmiféle mesterségre nem taníttatott, fölmentette azon kötelezettsége alól, hogy atyjának eltartásáról majd ennek aggorában gondoskodjék. Idegeneknek azon föltétel alatt tette lehetővé az athénei állampolgári jog megszerzését: ha örök időkre száműzve lettek a saját hazájokból, vagy ha állandóan Athénben települtek le és ott valamely iparág üzésére adták magukat. Mezőrendőrségi törvényt is alkotott *Solon*, különösen a határmegyék védelmére, azonfölül a közutak használatát 4 stadiumnyira szorította. Nagy jutalomdíjat tűzött ki a farkasok elpusztítására; eltiltotta a nőknek a fényűzést — csak 3 darab ruhát és a legszükségesebb bútöröket engedvén nekik hozományul — és a temetési pompát is mérsékelte. Még arra is volt a törvényhozónak gondja, hogy az elhunyt családja csak a rokonok közül állíthasson a tetem mellé halottsirató asszonyokat.

Az új törvényeket az állam négyoszögletes, forgatható faoszlopokra vésette és a Prytaneionban, vagy az archon basileus csarnokában állíttatta föl. Ezek másolatai köbe voltak vésve és elsőben az Akropolison lettek fölállítva; később azonban *Ephialtes* a piacra. a nép közé hozatta le azokat, hogy mindenki hozzájuk férhessen.

Solon a szellemi neveléssel egyáltalán nem is törődött: csakis a testgyakorlatot, a tornászatot tette kötelezővé minden athénei polgár fiára nézve az úgynevezett *gymnasionokban* és ámbár ő maga is író, még pedig jelentékeny költő volt, a kinek verseit az athénei gyermekek az *Aputuriák* ünnepségének alkalmával a saját szüleiktől nyerendett jutalomdíjakért egymással versenyezve énekelgették, azért ő sem a költők és egyéb írók, sem az iskolamesterek vagy tanítványok számára nem tűzött ki semmiféle — sem állami, sem magán-díjat, hanem csakis a tornatanítók és az olympiai és egyéb verseny-

győztesek számára. Ezen körülményre Schvarcz Gyula előtt nem fektettek a modern kritikusok kellő súlyt: pedig már *Xenophanes* bölcsész is megróttá ezért úgy *Solont* az ő kortársát, mint az athénei népet, mondván, hogy „az athéneiek többre becsülik egy lónak vagy egy férfinak a testi erejét mint az ismereteket és a bölcseséget”. A nagynevű *Kirchhoff* azonban már pár évvel ezelőtt bevallotta egyik ünnepélyes akadémiai beszédében, hogy az athénei államélet ezen vonását egyáltalán nem szabad figyelmen kívül hagynunk. *Kirchhoff* e szavai által megerősítést nyert mindaz, a mit Schvarcz az athénei demokráciáról írt művében e tekintetben már a 70-es évek végével hangoztatott.

Solon maga is író, még pedig jelentékeny író volt. Elégiákat, iambokat és epodákat írt ő a mi tudomásunk szerint; *Laertius* Diogenes még azt is akarja tudni, hogy *Solon* összes költeményei mind-össze 5000 verssort foglaltak volna magukban. Mi már csak töredékeket ismerünk az ő költeményeiből, nagyobb költeményt a maga kerek egészében *Solontól* mi már nem birunk. A hagyományos kritikusok azt mondják, *azon versei*, melyeket *fiatal* korában írt, meglehetősen ledér természetűek voltak.

Hogy voltak az ő jellemében vonások a böles emberből: ezt mutatja az ő nem kevésbé körültekintő, mint higgadt és minden ízében tárgyilagosságra törekvő, gáncsolhatatlanul páratlan eljárása az ő hazája érdekében. A görögök is bölcsnek tartották és a hét görög böles mellé állították oda az ő nevét is. De hogy kivált törvényhozó korában 'nem volt meg benne az erélyesség, az a minden perczben halálra kész lelkesedés a közügyért, a mely oly eszményi magaslaton tünteti föl az úgynevezett antik politikai jellemet: ezt Schvarcz következteti azon lanyha, sőt mondhatni nyárspolgáris elpuhultságra valló magatartásából, a melyet ő épen akkor tanusított, midőn a saját alkotmányát és ennek alapjain a nép szabadságát kellett volna megvédelmeznie Peisistratos ellenében. Már az sem vall szerinte igazi antik politikai jellemre, hogy *Solon*, alig hogy befejezte a törvényalkotást és az athénei állam rendezését — azonnal odább állott Athénből és Egyiptomba, *Kanoposba* utazott, kereskedelmi üzletekben. Nem kevesebb időt, mint tíz esztendőt szánt *Solon* ezen útjára. Ez alatt azután föl is fordult az ő csak imént meghozott alkotmánya mindenestől.

Az előkelő gazdag emberek haragudtak *Solonra*, mert az elengedte az adósoknak azt, a mivel a hitelezőiknek tartoztak és mind-

két párt, úgy a gazdagok mint a szegények pártja elégedetlenkedett : mert az új alkotmány teljességgel nem felelt meg a várakozásuknak. A szegényebb sorsúak ugyanis azt hitték, hogy föl fogja osztani köztük a földbirtokot, a gazdagok és előkelők pedig azt remélték, hogy *Solon* mindent majd mégis csak a régi kerékvágásba fog visszavezetni — vagy pedig, hogy legfőlebb jelentéktelen változtatásokat fog csupán tenni az öröklött viszonyokon. *Solon* azonban más úton, a saját útján haladt; azért azután meg is gyűlölte mind a két párt.

Peisistratos volt tehát az, a ki a *Solon* alkotmányát megdöntötte és *tyrannist* alapított az athénei államban a maga számára, a mely azután ráöröklött a fiaira is. Hatalomra jutását, népszerűsége emelkedését így írja le Schvarcz Gyula élénken, közvetlen színekkel.

„562 61-ben történt, mikor *Komeas* volt archon, tehát 32 évvel *Solon* alkotmányhozása után. A tömeg gyülekezik a piacon: *Peisistratos* pedig megjelenik előtte öszvérfogatán, elboritva vértől, tátongó sebekkel, a melyeket jobbra-balra mutogat és hangosan panaszolja, hogy az ő politikai ellenségei ütötték rajta e sebeket: mert el akarják őt pusztítani, csak azért, mert hát ő barátja és jótévője a népnek! Adják hát meg neki a jogot arra, hogy testőröket tarthasson magának, a kik őt megvédelmezzék. *Peisistratos* szónoklata és sebei gyűjtőlag hatnak a tömegre; minden oldalról csak úgy özönlenek feléje a szegények; szeretettel veszik őt körül és esküdöznek, hogy készek érte meghalni! Összegyűl az ecclesia. Ennek egyik tagja, *Ariston*, megteszi az indítványát — adassék meg a jog ¹ *Peisistratos*nak, hogy magának ötven buzogányos testőrt tarthasson. *Solon*, a ki már ekkor megint itthon van, ellenzi az indítványt; óva int „a nyájás férfiú behizelgő szavaitól“. De az ecclesia tagjainak túlnyomó nagy tömege, a kevésbbé vagyonosak, meg a vagyontalanok tombolnak és tüntetnek, az ő jótévőjük, *Peisistratos* összeállítja a testőrséget, s — kivonul katonáival a legjobb pontra és azután egyszerűleg *megrohanja* és be is veszi az *Akropolist*. Így lesz ura a városnak és ez által az egész athénei államnak. *Solon* fogja a fegyvereit, csomóba rakja a házának ajtaja előtt és azután föl sem szólal többé *Peisistratos* ellen a nyilvános életben, hanem elnémul egészen, legalább jó darab időre, hogy életének végső éveiben butának nevezze és nyomorultnak az athénei népet az ő költeményeiben. A helyzet ura *Peisistratos* maradt: azonban egyelőre csak pár évig. Mert már a 6-dik évben az *Akropolis* megrohanása után, vagyis 556-ban, kiszorítják őt a városból, a *Megakles* és *Lykurgos*, vagyis a mérsékelt és az oligarchikus pártok egye-

sült fegyveres csapatai. *Peisistratos* elmenekül és csak akkor tér ismét vissza az athénei állam területére, midőn *Megakles* is üldözöbe veszik az athéneiek, t. i. 552-ban. *Megakles* ekkor szövetségre lép *Peisistratossal*, ez nőül veszi a *Megakles* leányát és már most após és vő egyesült erővel azon dolgoznak, hogy *Peisistratos* megint visszanyerje a legfőbb hatalmat Athénében. Ennek elérhetése végett nevezetes cselfogáshoz folyamodnak.

Először is elhíresztelik mindenfelé, hogy az istennő, már t. i. *Pallas Athéné* saját maga fogja visszavezetni *Peisistratos* a városba, hogy azután ez a legfőbb hatalmat újból a kezeibe vehesse. E czélból előkeresnek egy jól megtermett szép leányt, valami *Phye* nevetűt, a ki *Herodotos* szerint *Paiania* községből való volt, mások szerint pedig virágárusnő Koltyosból és thrák eredetű. Előszedek tehát ezt a jól megtermett szép leányt, *Phyét*, és felöltöztetik őt *Pallas Athénének*. Ráadják az istennőt jellegző köntöst; fejére teszik a dús toll- és szőrlombozatú sisakot; kezébe adják az iszonyú nagy dárdát és felültetik egy kocsira, a mely nagyban hasonlít a diadal-kocsinhoz. *Peisistratos* is fölül a kocsira; sőt ő hajtja a lovakat, a jól megtermett szép leány pedig ott áll a kocsin *Peisistratos* mellett, mint *Pallas Athéné*, a sisakkal a fején, az óriási dárdával a kezében. Így vonulnak be azután Athénébe.

„Az athénei nép pedig térdre omlik, a merre csak ez a kocsi jön, a maga együgyűségében, mert szentül hiszi, hogy az a sisakos, dárdás, szép leány, ez a *Phye*, virágárús leány vagy micsoda, senki más, mint maga — *Pallas Athéné* “

A csiny sikerült és hét évig uralkodott ennek folytán ismét *Peisistratos* az athénei állam fölött, vagyis 546-ig. Ez év vége felé azonban ismét fölülkerekedtek az ellenfelei és kiűzték őt a városból.

Eretriából indult neki azután a hadjáratnak *Athén* visszafoglalására, elűzetésének 17-ik esztendejében, vagyis 536-ban. Jelentékeny mérvben fölszaporodott csakhamar a hadereje, mert több oldalról csatlakoztak hozzá fegyveresek.

Az athénei sereg nem igen lelkesedhetett a szabadság ügyéért, mert meg hagyta magát lepetni *Peisistratos* által. Az athéni harezosok részint aludtak, részint koczkatétkkal voltak elfoglalva, midőn *Peisistratos*nak erősen fegyelmezett hadoszlopai rájuk rohantak. Az athénei sereg némi küzdelem után szétfutott a szélrózsza minden irányában. *Peisistratos* nem is vette őket — a szabadság ügyéért ily silányul harezoló athéneieket — valami komolyabban üldözöbe.

Peisistratos tehát 536-ban már harmadizben ejtette hatalmába az athénei államot; most azután meg is maradt az uralom háborítlan birtokában egész 527-ig, a mely évben meghalt.

Peisistratos halála után az ő fiai ugyanazon szellemben folytatták az uralkodást, a mely az atyjokét annyira jellemezte. A kormányzást azonban tulajdonkép *Hippias* végezte, mert ő volt az idősebb *Peisistratos* fiai közt; államférfiúi hajlamú, higgadt ember volt, holott *Hipparchos* nagyon hajlott a vidám élvezetek felé, könnyen gyúlt szerelemre és nagy barátja volt a költészetnek.

Az első tizennégy év alatt nem is volt panasz *Hippias* ellen: sőt az athéneiek ezen első tizennégy év alatt épen annyira megkedvelni látszottak őt, mint a hogy egykor atyját, *Peisistratost* megkedvelték volt. Tizennégy év múlva azonban olyasmi történt, a mi a tyrannus elfajulását, majd azután a *Peisistratidák* kiűzését vonta maga után.

Bő terjedelemmel tárgyalja *Schvarcz Harmodios és Aristogeiton* összeesküvését, melynek kiinduló pontja *Hippiasnak* természetellenes vonzódása volt *Harmodioshoz*, eredménye pedig *Hipparchos* meggyilkoltatása bátyja helyett. *Hippias* pedig, hogy megbosszulja a fivérén elkövetett gyilkosságot, egy egész csomó athénei állampolgárt kivégeztetett: másokat pedig számkivetésbe küldött. Ez a kegyetlenkedés azután nagyot fordított az athéneiek hangulatán. Szemlátomást növekedett a forrongás ezen időpont óta Athénében, míg végre rajta ütöttek a lakedaimonok és ledöntvén a tyrannist, kiűzték őt az athénei állam területéről.

Így jut le *Schvarcz* az eupatrida *Isagoras* rövid incidense után *Kleisthenes* demokrátiájáig, mely az *Isagoras* által segélyül hívott *Kleomenes* spártai király leveretésével kezdődik s végig vezet a nagy alkotmányreformon, melytől *Herodotos* az athéni állam hatalmának és virágzásának epocháját keltezi. Ez alkotmányreform valódi erejét, melynek részleteibe *Schvarcz Gyula* megvilágítása mellett mélyen pillanthatunk be, mi sem tette annyira próbára, mint azok a nagy harcok, melyekbe ez idő alatt Athén bonyolódott s melyek mindenkében fényesen győzött, kezdve a plataeai ütközettől a nagy persa háborúig.

Várnai Sándor.

„Kvóta tanulmányok.“

Földes Béla egyetemi tanár nagyérdekű tanulmánya a közös költségekhez való hozzájárulás kulcsának megállapításáról *„Kvóta tanulmányok“* cím alatt külön lenyomatban is megjelent. Magyarország és Ausztria közjogi viszonyainak e fontos kérdése még egészen új tárgya a politikai gazdaságtan irodalmának, mint a hogy általában az államkapcsolatok theoriája sem bontakozott még ki egészen a vizsgálódás tapogatózásaiból s az inductív tények észlelete köréből. Földes kimutatja a nyugot-európai államok törvényhozásából, hogy kvóta-szerű viszony létezett már Nagy-Britannia és Írország között, létezett a svájci szövetséges kantonok között, Dánia és a schleswig-holsteini hercegségek, Norvégia és Svédország, továbbá az egyesült németalföldi tartományok, a német birodalom és egyes államai és Oldenburg egyes területei között. Igen érdekes és tanulságos mi ránk nézve mindaz, a mit Földes ez államkapcsolatok pénzügyi viszonyaira vonatkozólag a közös kiadásokhoz való hozzájárulási arány igazságos megállapítása tekintetében mond ama munkálatok alapján, melyeknek célja ez arány kidolgozása volt. Látjuk ezekből, hogy mily ingadozó volt eddig is az eljárás, mily eltérők a vélemények a teherviselési képesség pontos kiszámítása, két állam adózási ereje, vagyonossága összemérése tárgyában. Sem a népesség, sem a fogyasztási adó alá tartozó cikkek fogyasztásának összehasonlítása, sem a külkereskedelem viszonylagos mérlege nem nyújthatnak távolról sem megbízható kulcsot. De ép oly kevésbé tájékoztat abszolút biztossággal például a takarékpénztári elhelyezések összege, a jövedelmi vagy örökösödési adók hozadéka sem, bár ez utóbbit Gladstone maga is elfogadta viszonylag legjobb exponensnek.

Míg Svájcban a népesség és a jóléti viszonyok alapján akarták a kvótát megállapítani, addig a járulékoknak tisztán a népesség alapján való megállapítása legkövetkezetesebb példáját a dán monarchia nyújtja. Németországban a birodalomnak saját állami bevételei vannak s a mennyiben a bevételek a kiadások fedezésére nem elegendők, a hiány az úgynevezett anyakönyvi járulékok által fedeztetik. De ez a rendszer is élénk tiltakozással találkozott, többek közt Miquel részéről és Schäffle is azt állítja, hogy az anyakönyvi járulékoknak a népesség száma szerint való megállapítása ellenkezik a teljesítési képesség szerint való terheltetés elvével.

Figyelemreméltó Scheel kritikája is. Scheel szerint a népesség szerinti kulcs nyers. Azonban majdnem lehetetlennek tartja a pontos arányok megállapítását. Az csak úgy volna lehetséges, ha a népesség mellett a vagyonnak teljes katasztere fölvétetnék. Legkevésbé alkalmas szerinte az adójövedelem. Még leghelyesebbnek tartja a viszonylagos népesség számát, mert az az egyes államok viszonylagos gazdasági erejét legjobban juttatja kifejezésre. Igen helyes Scheel azon megjegyzése, hogy a viszonylagos népesség azért is figyelemreméltó körülmény, mert gyéresebb népesség mellett a pénzgazdaság gyengébb, a jövedelmek jelentékeny része terményekből áll és így olyan ország, mely gyéren van lakva, nehezebben fizeti a pénzbeli adókat, mint oly állam, melyben a pénzgazdaság jobban elterjedt.

A Németországban követett eljárástól ismét különbözik az, mely Svédországban és Norvégiában van elfogadva. A két államban közösen viselendő kiadásnak el van ismervé: 1. a civillista, 2. a diplomatiái kiadás, 3. a consularis kiadás. A mi az elsőt illeti a fölosztási kérdés nincs végleg megállapítva, de évek hosszú során át a fölosztás megfelelt a népesség arányának, még pedig úgy, hogy Svédország $\frac{12}{17}$, Norvégia $\frac{5}{17}$ -ed részt viselt. A diplomatiái költség ugyanazon arányban osztott meg. A consularis költségvetés fedezésére szolgálnak első sorban a consularis díjak, melyeket minden állam törvényhozása önállóan állapít meg, azonkívül pedig a két állam járulécai. E járulékok is egészen önállóan állapíttatnak meg a két állam részéről, de 1857 óta a 3:4 arányban szavazták meg a járulékokat. Ez arányt egy bizottság állapította meg, mely 1856-ban kiküldetett, hogy ez iránt javaslatot tegyen és mely természetesen svéd és norvég állampolgárokból állott. 1857 előtt arány nem volt megállapítva.

E bizottság alapul elfogadta a népességet, a kereskedelmi hajózást, a be- és kivitelt, a mit következőképen számítottak:

	Svédország	Norvégia
Népesség	5	2
Kereskedelmi hajózás . .	1	2
Kereskedelem	3	2

A két skandináv állam között elfogadott kulcs különösen két okból érdekes; először azért, mert itt több, még pedig pontosan meghatározható adat, illetőleg jelenség alapján történik a számítás, másodszor azért, és ez még nagyobb figyelmet érdemel, mert e körülmény-

nyel másutt nem találkozunk, hogy a különböző tényezőknek nem tulajdoníttatik egyenlő súly, illetőleg befolyás a kvóta kiszámításánál.

Földes is kénytelen beismerni, hogy a pénzügyi politika nem ismer oly egyszerű tünetet, mely a fizetési képességről helyes képet nyújtana. Mind a mellett azt hiszi, hogy több helyesen választott tünet alapos megfigyelése biztos alapot nyújthat két nemzet gazdasági erejének megítélésére. Ez az *index number* rendszere, vagy a reprezentatív módszer szerint való kiszámítás

Ez utóbbi módszert veszi számításai alapjául Földes és rövid áttekintése után a kvóta eddigi megállapításának, mint jellemző statisztikai jelenségeket, egymásután veszi szemügyre népszerű viszonyainkat, külkereskedelmünket, hitelforgalmunkat, a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem tényező tüneteit (örökösödési adó, tőkejáradék-adó, takarékpénztári betétek, vasutak, házadó), végre a termelési viszonyokat, mindenütt a helyes és szükséges correcturákat alkalmazva. Érdekes, hogy mindezeknek lelkiismeretes és szigorú egybevetése után is arra a végkövetkeztetésre jut Földes — bár pontos számot nem állít fel — hogy Magyarország vagyonossági és jövedelmi viszonyai még a mai quótánál is kedvezőtlenebbül alakulnak *s a mai kvótát is csak azzal lehet megokolni, hogy a mezőgazdaság egyes ágaiban a kvótánál kedvezőbb arányokat mutatunk fel.*

Összegezve tanulmányai eredményeit, Földes álláspontja a következő: „A kvóta ügye tulajdonkép két részből áll. Az egyik a számítási alap kérdése. Kétségtelen, hogy ez a kérdés legfontosabb része. Oda kell törekedni, hogy olyan alapot nyerjünk, melynek helyessége nem kifogásoltatik minden tíz évben, mi folytonos surlódások forrása. Azonban ezt a nehézséget nem lehet akkép kiküszöbölni, hogy olyan alapot választunk, melynek szilárdsága épen úgy kétségbevonható, mint a mai alapé és mely talán még rövidebb idő alatt válik hasznavehetetlenné, mint a jelenlegi. Csak olyan alappal lehetne az elvi nehézségeket eltávolítani, melynek elvi erejét mindenki elismeri. Ezt pedig még leginkább az ugyan még nem létező, de a jövőben létesíthető jövedelmi adó nyújtaná. Ha olyan alapot választunk, mely ellen szintén sok okból kifogást lehet tenni, akkor előbb-utóbb ismét új vizsályok előtt fogunk állani. A kérdés e részét e szerint ma aligha lehet eldönteni. Csak nagy és gondos tanulmányok után fogunk talán a jövőben odajuthatni, hogy olyan alapot biztosítsunk, mely relative véve és tekintve a viszonyok bonyolultságát, a legtöbb megnyugvást nyújtva, hiszen matematikai pontosságot elérni úgy sem lehet. Azon-

ban erre nélkülözhetlen lesz mindazon jelenségeknek megfigyelése, melyek legmegbízhatóbb képét nyujtanák a nemzetek fizetési képességének.

Vajjon biztosabb alapot nyujt-e majd a kvóta kiszámítására a már bejelentett új jövedelmi adó, a melyet megközelítőleg Földes is a legigazságosabb kulcsnak tekint? Nekünk ez iránt is vannak kételyeink. Itt is léteznek oly vagyoni elemek, melyek föl nem becsülhetők vagy improductívek; azonkívül úgy tetszik nekünk, hogy épen ez az alap a legkevésbé alkalmas arra, hogy bizonyos terhek arányos felosztásának hosszabb időn át szolgáljon állandó kulcsául. Kizárja ezt a jövedelmi adó hozadékának ingatag természete. Abból, hogy a jövedelmi adó elméletben az állami terheknek az egyesek szolgáltatási képessége szerinti igazságosabb felosztását teszi lehetővé, még nem következik az, hogy két állam vagyoni ereje összemérésére is megbízhatóbbnak találjuk más eszközöknél. Igenis elhiszszük, hogy mint tisztán fiscalitási rendszabálynak megvan az a bizonyos előnye más adónemek fölött, hogy nagyobb összhangot hoz létre az egyesek adószolgáltatása közt, de hogy egy ország általános gazdasági fejlődésének is hű tükre legyen s nemcsak az egyesek közti viszonylatban, de azoknak együttesen egy harmadik factorhoz való viszonya érték-meghatározásában is mint coefficient szerepeljen — arról szó sem lehet. Egy kvóta-arány megállapítása mindig csak conventionális lehet s annak számszerű kifejezése helyesen csak azon erkölcsi és anyagi előnyök subjectiv értékelése szerint alakulhat, a melyek bizonyos politikai kapcsolat intézményeiből az országra visszaháramolnak s részben a nemzeti élet intensívebb kifejlesztésére, részint a gazdasági értékforgalom elősegítésére alkalmasoknak bizonyulnak

Igy is történt ez 1878-ig; a magyar kvóta bizottsági megállapítása mindig a 80 millió bankadóssággal párhuzamosan vétetett szemügyre, azzal compensative kezeltetett. Ez utóbbi volt a fegyver, melylyel mindig medrébe lehetett visszaszorítani a magyar kvóta emelése iránti túlzó igényeket, viszont a fogyasztási adók restitúciójának kérdése teljesen a vám- és kereskedelmi szerződés tárgya volt és soha eszébe nem jutott senkinek junctimot állítani fel ez és a kvóta ügye közt. Csak az utóbbi évek fordították meg teljesen e viszonyt, a midőn egyfelől a bankadósság kérdését kihatolták a kvóta-bizottságok tanácskozásai köréből, ellenben a mi hátrányunkra junctimot létesítettek a fogyasztási adók visszatérítése és a kvóta kiszámítása közt. A recompensatio kérdése ezzel egyenesen ellenünk fordítottot

s a kiegyezés egész ügye új és hátrányos alapokra lett fektetve velünk szemben.

Ennek a taktikának földerítése nagyon helyén való lett Földes művében. Azonkívül figyelmébe kell ajánlnunk e kitünő nemzetgazdásznak számításai további correctivumául azt is, hogy nem minden természetű közös terheink nyerne a kvóta arányában megosztást. Bizonyára a közös terhek közé kell soroznunk p. o. a véradót is, mely egész más arányban oszlik meg s a beszállásolásból eredő terheket, melyeknek kulcsa ismét más. Eltérő alapon létesült az államadósságok elvállalásában való részesedésünk s ismét eltérő alapon, a teljes paritas alapján a civillistához való hozzájárulásunk. Mindezekon fölül ott van még az 1880 : XXVII. t.-cz. által megteremtett hadmentességi adó, mely mint a véradó pótléka szintén közös alapot képez, habár a magyar államkinestárba folyik is s a népesség szerinti 42—43%-on túl, esetleg a mozgósításban érdekelt állam nagyobb igénybevételére enged tért. Hasonló szempontok szerint állapítandók meg törvény szerint esetről-esetre Bosznia és Hercegovina rendkívüli kiadásai is, míg az 1868-iki közös nyugdíjtörvény 23%-ot állapít meg terhünkre s a vámkezelési költségek átalányozása szintén egy conventionális számban talál kifejezést. Ha Földes minden számítása, a legszigorúbb correctivumok alkalmazásával, képes volna egy approximativ kulcsot a legnagyobb valószínűség szerint megállapítani, még akkor is e különböző teherarányok teljes refundálására volna szükség, hogy az igazságot megközelítsük.

Nagy becsü adalék azonban így is Földes tanulmánya a kvótakérdés ismeretéhez. Higgadt, komoly megfigyelő munkáját látjuk benne, a kinek szava sok előítéletet oszlat el, sok homályos pontra vet fényt. Teljesen kívül hagyja fejtegetései keretén a tárgy politikai oldalát, de éppen azért a tudományos ítélet teljes súlyával esik a latba mindaz, a mit felhoz s ha a megoldáshoz nem is viszi közelebb politikailag a kérdést, de rámutat az igazságos megoldás útjára.

V.

Ewald Hering, Zur Theorie der Nerventhätigkeit. Akademischer Vortrag, gehalten am 21. Mai 1898. Leipzig, 1899.

A nagyhirű lipcei physiologus e füzetét két szempontból érdekli folyóiratunkat: mert egyrészt figyelemre méltó symptomája a biológia újabb fejlődésének s így nagy természet-philosophiai érdekel bír, másrészt mert sajátos tárgya: az idegszálak specifikus energiájának kérdése közlőről érdekli a psychologust. De lássuk az értekezés gondolatmenetét.

Az élő idegben végbemenő processus lényege még ma is ismeretlen; bár a vitalismust megdöntötte a mai mechanistikus természetstudomány, de ha sikerül is az élő szervezetben minden folyamatot chemismusra és physikai törvények uralta processusokra visszavezetni, a szervezetet fölépítő sejtelemelek működésében mindig ráakadunk az életnek bizonyos rejtélyes functióira. Mindez nem dönti meg a mechanismust, de óvatosságra int és mindenesetre megtiltja, hogy oly terrenumról, melyet még oly kevésbé ismerünk: az idegfunctióról végleges ítéletet mondjunk. Már pedig ebbe a hibába esik az idegszálak specifikus energiája tagadásának tana, mely azt hirdeti, hogy az idegszálakban végbemenő vezetés minőségileg végelemzésben minden esetben egyenlő és hogy a különböző érzeteket, melyeket okoznak, egyedül a különböző végapparatusok, érzékszervek határozzák meg. Hogy e különböző idegszálak bizonyos külső behatásokkal szemben egyenlően viselkednek, még nem bizonyít a bennök végbemenő processus specifikus különbségei ellen, mert hiszen egyazon eredményt többféle ok is szülheti. Az sem érv az idegszálak specifikus energiája ellen, hogy eddig még nem sikerült a különböző (motorikus, sensorikus) idegszálakat *boncztanilag* egymástól megkülönböztetni, mert hisz a biológiában közönséges eset, hogy mai eszközeinkkel még nem vagyunk képesek anatómiai különbséget föltalálni ott, ahol pedig ilyeneket okvetlenül fel kell tennünk. Így pl. a különböző állatfajok petéi gyakran megkülönböztethetetlenek, pedig nemesak ezek, hanem egyazon faj egyéni petesejtjei között is kell morfológiai különbségeket fölvennünk, melyek azután a különböző fejlődési irányokban érvényre jutnak. De az egyenlő kvalitások tanát maguk ez irány hívei, kik között a legkitünőbb physiologusokat találjuk — Helmholtz, Dubois-Reymond, Donders, Wundt — képtelenek következetesen keresztülvinni, mert arra a kérdésre, hogy föltéve, hogy a

vezetett áram kvalitása, vagyis az idegszálak energiája mindenütt egyenlő, mikép van, hogy mégis különböző érzeteket hoznak tudatba, azt felelik: mert az agyban azután differenciálódnak a különböző idegszálak s míg némely régió csak a látás, másik csak a hallás benyomását veszi fel. Ime tehát, a mit az idegszál peripherikus részében nem akartak elismerni, a centralis részben elismerik: annak specifikus energiáját. Ez utóbbi mellett szól különben is az idegszál újabb histologiai fölfogása is, mely abban nem holt és homogén vezetéket, hanem valóságos élő egyedi lények, sejtek láncolatát látja. Idegszál és idegsejt egységes élőlény, melynek bármily kis mértékben is okvetlenül más sejtektől qualitative különböző egyéni élete van.¹ Ebből a szempontból az egész idegéletre vonatkozólag igen sok termékeny szempont folyik; így pl. megfejtethjük magából az idegsejtek belső életéből, hogy bizonyos inger a központi idegrendszerbe kerülve, miért fut be csak meghatározott irányokat és nem sugárzik szét mindenfelé, t. i., mert directiója minőségéből folyik. Valamint valamely hirt főleg azon emberek veszik tudomásul és terjesztik, kiket az érdekel, akként valamely ingert csak azon idegsejtek által alkotott idegszál veszi be, melyek hasonló minőségűek. Az egyenlő kvalitások tana valósággal kizárja a neuron képezhető voltát és fejlődési képességét, mert végelemzésben annak minden funkcióját a postembryonalis élet külső behatásaiból származtatja; a specifikus energia tanának szempontjából azonban „szemünk neuronjai a látásra, fülünk a hallásra születtek s nemcsak erre *nevelődtek*“. Az egyhangú inger helyébe a sokféle kvalitású inger gazdagsága lép s egyúttal megértjük, hogy a tapasztalás és gyakorlás úgy sensorikus, mint motorikus téren mikép alakítja és befolyásolja idegéletünket. Az idegszálakat a táviró sodronyához szokták hasonlítani, mely sokféle ingert egyaránt vezet, de ez a hasonlat is végelemzésben annak a fölvevésére vezet, hogy a vezetés lehetősége mégis függ a vezető minőségétől, melytől teljesen nem szakítható el.

Hering ez értekezése tulajdonképen az újabb idegboneztani nézetek physiologiai következményeit fejtí ki, azon álláspontot, mely az idegrendszernek, mint elemi organismusokból összeszövődő képletnek

¹ Hozzátehetjük, hogy legújabban kétségtelenné vált az idegsejtek *amoeboid mozgása* is. V ö W. v. Bechterew, Die Leitungsbahnen im Gehirn und Rückenmark, deutsch v. R. Weinberg. Leipzig, 1 99. S 620

tanából folyik. Voltaképen tehát azon processust észleljük itt, mely oly gyakori a biológiában, hogy a hol végre fölfedezni véltük az élő szervezetben a pusztá mechanizmust, s fölülhaladottnak tartottuk az *egyéni functiót* — ott ismét új individuumra, új életre bukkanunk, mely a pusztá mechanistikus magyarázat lehetőségét ismét kitolja, s mint elérendő ideált engedi csak érvényesülni. Azt hisszük, hogy Hering fölszólalása, az idegszálak specifikus energiájának tana mellett, mely ép a tisztán mechanistikus és chemiai magyarázat illetén való kitolása, jogos, ez álláspont a lüktető *egyéni élet* felmutatása ott, a hol a kutatók már csak holt mechanizmust és chemizmust véltek megpillantani. De ép úgy meg vagyunk győződve, hogy mihelyt az idegsejtek a neuron egyedek életét annyira kifürkésztük, hogy életük chemizmusát kiderítettük, ismét egy tisztán mechanistikus elmélet fog az idegélettanban keletkezni, mely majd ép úgy tagadásba veszi a kérdéses processus egyéni, specifikus energiáját, mint a hogy a mai psychologia megkísérlette a makroszkopikus idegnél azt kiküszöbölni. Az idegélet specifikus tana nincs tehát végleg megmentve, csak egyidőre érvényre emelve azon nehézségek által, melyekbe a tisztán mechanistikus magyarázat e ponton kerül. Az idegélet specifikus energiája tanának és az egyéni energiát nem ismerő általános mechanistikus magyarázatot sürgető álláspont harcza végelemzésben a vitalistikus és mechanistikus biológia küzdelme, mely ép azért, mert a haladó tudás, bár folyton csökkenti, de egyúttal folyton növeli az élet problémáját, mert mind újabb s újabb individualis mozzanatok tár föl, s így az *egyéniesség mysteriumát* csak ideiglenesen haladja túl — talán soha sem fog véget érni.

Dr. Pauler Ákos.

*

Apáczai Cseri János paedagogiai munkái. Összegyűjtötte, a latin beszédek fordította, jegyzetekkel ellátta *Hegedűs István*. Budapest, Franklin-Társulat, 1899. Ára 1 frt. 8" 161 l.

Ezen ismertető sorok írója nemrégiben az Athenaeum 1897. és 1898-iki évfolyamaiban hosszabb tanulmányban foglalkozott hazai nevelés- és oktatásügyünk történetének korszakos vezéralakjával, Apáczai Cseri Jánossal s föltehető, hogy az ott elmondottak e folyóirat olvasóinak, vagy közülök legalább is azoknak, a kik e korszakos paedagogus egyénisége iránt közelebből érdeklődnek, még friss emlékezetében vannak.

Apáczai Cs. János a XVII. század gyermeke. Azon századé, a mely a renaissance és a reformatió által felköltött szabad kutatás szelleme által nagykorusitva, egy Verulami Baconnak s majd egy Descartesnek a módszerre irányuló nagyszabású bölcseleti kutatásai-ban megéreztetni az újra felkísértő philosophiai dogmatismussal, hogy uralmának immár örökre vége s hogy innentől az emberiség bölcseleti gondolkozásának új fényes korszaka kezdődik. Azon századé, a mely egy Montaigne nyomdokain haladva, de annak egyoldalúságait gondosan kerülve, az egyénnek, szemben az őt uniformizálni törekvő egyházi s evvel együtt karöltve haladó paedagogiai dogmatismussal, individualitása, a saját természetének megfelelő szabad kifejlődése jogát a leghatározottabban hangoztatta. Azon századé, a mely az újból feltörekvő egyházi scholastikával s ennek holt nyelvi formalismusával szemben egy Ratichius paedagogikai tanaiban az anyanyelv természetes jogát s ezzel a holt latin kultúrával szemben a nemzeti kultúra eszméjét írja fel zászlajára. Azon századé, a mely Descartes-től megtanulta megbecsülni a „cogito ergo sum” minden tekintéllyel szemben szabad alanyát, az egyéniséget; Bacontól pedig, ennek a természetre irányuló empiriájából az inductió módszerének, a természetszerűségnek, a szemléletességnek s — mert szelleméletünk egységes karakterénél fogva az egységesen is művelendő s mert ismeretének tartalma is a természet teljes, egységes egésze, tehát a tudás egész encyclopaedikus anyaga — a tudományos egyetemességnek nagy paedagogikai elveit. Íme a gyökérszálak, melyekből a XVII. század nagy paedagogikai reformtörekvései élettáplálékukat szívják, mely reformtörekvéseknek legnagyobb képviselője a halhatatlan *Comenius* s mellette hazánkban a mi nemzeti büszkeségünk, *Apáczai*.

Azonban, hogy az ő reformjukat, melyek egyazon talajból fakadva, egyazon táplálékból erősödve, egyazon cél felé is törekedtek, való lényegük szerint méltathassuk s jelentőségüket teljes igazságában megállapíthassuk, nem szabad egy szempontot figyelmen kívül hagynunk, mint a mely az egész kérdésnek kulcsát, titkát képezi, mely kulcs nélkül sem Comenius, sem Apáczai lelke nem nyílik meg soha igaz mivoltában előttünk. E kulcs pedig azon ténynek szemmel tartása, hogy a kor, mely e reformmozgalmak háttérét képezi, a század, mely szóban forgó két nagy paedagogusunkat szüli, a harminczéves háborúnak s a török veszedelemnek kora, melyeknek elsejét az „imperium” népével együtt átküzdötte a magyar is, a kinek ezenkívül még életvérevel kellett adóznia az „izlam” számára is. A réttentes

küzdelemben, a melyet a protestantismusnak a jezsuitismus által inaugurált „coge intrare“ politikája ellen viselnie kellett s a melynek folyamán virágzó gyülekezetek, vidékek, sőt országok pusztulnak el, a protestantismus kegyes theologusai lelkébe sajátos apokalyptikus ábránd fészkelődik be; megvillan lelkükben a gondolat, hogy ez az Antikrisztusnak. annak az apokalyptikus szörnyű fenevadnak a János jelenéseiben megjósolt korszaka, a melyben az Úr választottainak szenvedniök kell; a vég kezdete ez: az Úr közeleg. — Comenius meg van arról győződve, hogy a most megkezdődött száműzetések, hazájának, vallásának eltiprása csak rövid ideig tartó lesz: az Úr nemsokára a maga hadainak élén áll s az Antikrisztust (a pápát) és ama fenevadat (a császárt) sötét seregeikkel együtt elpusztítja s beáll az új ég és új föld . . . Isten lesz minden, mindenekben. — Erre a boldog állapotra tehát elő kell készíteni Istennek népét, hogy majd ama nagy napon méltónak találtsék az Isten országában való részvételt. Így lesz Comenius *theologusból szükségszerűleg paedagogussá*, a kinek ideálja az Isten országának előkészítése az emberiség lelkében s e vallásos alaphangulata, kapcsolatban a fentebb vázolt paedagogikai reformrúgókkal, érteti meg velünk egyedül helyesen az ő paedagogikájának elvi s rendszer-épületét.

És Apáczai? A mikor ő eszmélődő ifjúvá lesz, már a harminczéves háború végéhez közeledik: épen a westfáli béke évében megy ki a külföldi egyetemekre. Különben is Boeskey, Bethlen, majd öreg Rákóczy György erős karja mindig elejét vágta annak, hogy az imperiumnak a jezsuitismus által veszedelmes erőre növelt sassa karmait oly mélyen a nemzet és a protestantismus testébe vágassa, mint odakünn a „szetn római birodalomban“ s a szegény osztrák örökös tartományokban. — Hanem annál fenyegetőbb veszedelmet képezett aztán, főleg nemzeti létünk szempontjából, a török. — Az a vért és lelket felemésztő küzdelem, a melyet ez időkben a magyar nemzet, vállalva a magyarhoni protestantismussal, egyrészt szemben az imperiummal, másrészt szemben a törökkel, önfentartása érdekében viselt, egyedül áll az akkori népek történetében s minden szomorúsága mellett örökre fényes lapjait tölti be nemzeti történelmünknek azért, mert a míg a nemzet a nagy erdélyi fejedelmek zászlai alatt egyik kezében folyton a harci szekerezét volt kénytelen forgatni, ugyanakkor a másik kezében meg a vakoló-kanállal építette protestáns Sionát, a nemzeti erő, szabadság és műveltség ezen imádott szentségét s volt erje és ideje, hogy törekvéseiben állandóan a leghensőbb össze-

köttetést ápolja a nyugat műveltségével, tudományos és paedagogikai kulturájával. Bethlen Gábor, a kinek sastekintete ott jár mindenütt széles Európában, a hol a taláros diplomatia eselszövényei ama rettenetes vallásháborúnak drámai nagy felvonásait készítik elő, ugyanekkor első és legnemesebb fejedelmi kötelességét gyakorolja, a midőn népe számára megalapítja híres gyulafehérvári egyetemét, a melyet Pázmány nagyszombati egyeteménél jóval gazdagabb dotatióval lát el s tanszékére azon kor legkiválóbb paedagogusait, a bákoni- és Ratich-féle fentebb vázolt paedagogikai irány legbuzgóbb előharczo-sait, a herborni híres Alstedtet, Biesterfeldet s Piscatort hívja meg. Ezek mellett az „aulica scholában“ a kor szellemmagaslatán járó paedagogikai felfogással tanít Keresztury Pál ugyanott. Ezen küzdelmes kornak gyermeke, ezen iskolának tanítványa Apáczaink. Ide nyulnak le az ő paedagogikai egyéniségének gyökérszálai, a melyekből aztán a külföldi s főleg a philosophiailag Descartes, paedagogikailag pedig Bacon szelleme alatt álló egyetemeken egész nagyságában és sajátosságában kifejlődik s lesz magyar Comeniussá. Temperamentuma inkább cholerikus, holott Comenius inkább melancholikus; nemzete küzd és élni akar, Comenius népe elpusztult; míg hát ennek az apokalyptikus ábrándok maradnak meg vigasztalás és paedagogiai vezérlő világosságképen, addig Apáczainkat meg azon gyakorlati kérdés égeti, hogyan emelje, szerelje fel e szegény, üldözött magyar nemzetet, hogy ellenségeivel szemben megállhasson nemcsak, de sőt az elsők közé emelkedhessék a népek concertjében. Magyar nemzeti létünknek s művelődésünknek így válik ő a paedagogika terén epochális előharczosává; így lesz ő is *theologusból szükségszereűleg paedagogussá*, a kinek ideálja az Isten országának előkészítése, az embernek emberré nevelése által az iskolában: de ez Isten országát nem a világ s nemzete elpusztulásának árán óhajtja és várja, hanem azt épen e világban s itt is első sorban nemzetében igyekszik megvalósítani. Ezért él és hal attól a percztől kezdve, hogy lelkében a nemzeti kultura eszméje először megvillant; ezért áldozza fel nyavalyás szervezetét a legemésztőbb munkában, mignem a toll kezéből ki nem esik s a szó ifjú beteg ajkán el nem hal s így küzdi ki magának — ifjú életének egy szent eszme szolgálatában való feláldozásával — a halhatatlanságot.

Ez élet munkáját behatóan jellemeztem s ismertettem idézett tanulmányomban s a midőn ezzel foglalkoztam s lelkemet Apáczaí tüzes lelkének égő szénétől lángra gyúlni éreztem, sokszor elgondoltam, vajha mind az ő munkái, úgyis elég szegényes paedagogikai

irodalmunk gazdagítására, eszméi hatásánál fogva azonban nemzeti nevelés- és művelődésügyünk nagy hasznára, összegyűjtve s — számolva korunkkal — a latin nyelvűek magyarra fordítva tanuló ifjúságunk s készülő paedagogusaink rendelkezésére állnának. Meg is érlelődött lelkemben a szándék, hogy majd e munkát magam fogom elvégezni. Irigyelni tudnám Hegedűs Istvánt, hogy e szándékomban megelőzött, ha nem látnám be, hogy ő e munkára sokkal alkalmasabb s képesebb, mint jómagam, mert őt humánus érzéke, alapos encyklopaedikus s philosophiai képzettsége s kiváló nyelvtudása e feladatra, mondhatnám, gondviselészerűen praedestinálta. Üdvözlét néki s elismerés, annyival inkább, mert haszon kilátása nélkül, önzetlenül végezte feladatát.

Magáról Hegedűs művéről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatok. Közleményei kimerítő, genetikus sorrendben összeállítottak (tartalma: 1. Bevezetés. — 2. A magyar encyklopaedia előszava. — 3. A magyar logikáskához csatolt tanács. — 4. Az Encyklopaedia X. 29—32. fejezete. — 5. A bölcsesség tanulásáról, beszéd. — 6. Az iskolák szükségéről, beszéd. — 7. Akadémia felállításának módja); fordítása correct, stylizálásán érezni Apáczai lelkesedésének lelkesítő hatását. A könyvet, melyet az előre bocsátott alapos bevezetés még külön is becsessé tesz, melegen ajánlom összes tanintézeteink könyvtárainak s paedagogusainknak, valamint azoknak, kik nemzeti művelődésügyünket szívéből hordozzák s annak minden fejlődési mozzanata iránt érdeklődnek. Óhajtom, hogy mielőbb új kiadást érjen s ekkor csak egy kívánságom volna, az t. i., hogy szerzőnk jegyzetei, a melyekkel a szöveget itt-ott kíséri, főleg a mi az Apáczai által hivatkozott kiváló s reá kimutathatólag mélyebb benyomással volt tudósokat és paedagogusokat, valamint egyes tárgyi mozzanatokat illeti, a mielőbb remélhető második kiadásban jelentékenyen meg bővülve lássanak napvilágot.

Stromp László.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/33-140.

NYOLCZADIK ÉVFOLYAM.

ELSŐ SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1899.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. UNIVERSITY EXTENSION. (I.) <i>Dr. Schneller Istvántól</i>	1
II. A FELSŐBB ANALYSIS ALAPELVEINEK KRITIKAI TÖRTÉNETE KEPLERTŐL LANGRANGE-IG. (V). — <i>Dr. Horváth Józseftől</i>	30
III. A SZEMLELETI MÓDSZER AZ ERKÖLCSI KÉPZÉSBEN. (I.) <i>Dr. Pauler Ákostól</i>	51
IV. JUSTUS GAULE AZ ÉLET PROBLÉMÁJÁRÓL. <i>Kubinyi Bélától.</i>	64
V. KANT VALLÁSTANA. (III.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	85
VI. PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE. (V). <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	88
VII. A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA. (I.) <i>Kemény Ferencztől</i>	111
VIII. AZ ÁLLAM GAZDASÁGI ATTRIBUTUMAI. (I.) <i>Várnay Sándortól</i>	153
IX. IRODALOM: <i>Schurarcz Gyula „Demokráciája”</i> . V. S. — <i>Egy magyar korrajz-író chronologiai tévedései</i> . Gombos Vincze. — <i>Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane</i> . — <i>Archiv für systematische Philosophie</i> . Dr. P. A. — <i>Falkenberg újabb bölcsészettörténete</i> . Dr. Szilávik Mátyás. — <i>Angol munka a magyar irodalomról</i> . Gy.	139

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Szily Kálmán főttkár. Tizedik kötet. 1899. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban az üléseken fölolvastott emlékiratokat, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kizemelve belőlük azokat, amelyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 3 frt. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentre kapják: az Akadémia minden rendű belfutói, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—IX. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 3 frt; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 2 frt 25 kr.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XIX. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Célja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel. február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 6 forint, egyes füzetek ára 1 frt 20 kr.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Nyolczadik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évegyedenként évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 5 frt.

Irodalomtörténeti közlemények. Kilenczedik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ár egész évre 5 frt, egyes füzet ára 1 frt 50 kr.

**Mathematikai és Természettudományi
Értesítő.** XVII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának
folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, feltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irdodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 5 frt.

Nyelvtudományi Közlemények. Huszonkilenczedik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságnak megbízásából szerkeszti Szinnyi József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földterítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, meg pedig márczius, június, szeptember és december elsőjén. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 3 frt.

Történelmi Társulat. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága.

Megjelenik minden negyedévben 12 íves füzetben, félig feldolgozott forrástanulmányokat, magyar történelmi levelezéseket, kisebb naplókat és forrásmunkákat, művelődéstörténeti adatokat stb. tartalmaz. Egyes füzet ár 1 frt 30 kr.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapest, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

H 1522/23-140.

NYOLCZADIK ÉVFOLYAM.

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. UNIVERSITY EXTENSION. (II.) <i>Dr. Schneller Istvántól</i> . . .	181
II. PLINIUS ÉS A GÖRÖG KÉPÍRÁS TÖRTÉNETE. (VI.) <i>Ifj. Mitrovics Gyulától</i>	197
III. KANT VALLÁSTANA. (IV.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	209
IV. AZ EMBERTÖMEGEK PSYCHOLOGIÁJA (II.) <i>dr. Pekár Károlytól</i>	221
V. A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA. (II.) <i>Kemény Ferencztől</i>	235
VI. AZ ÁLLAMI AKARAT VÉGREHAJTÁSA ÉS AZ EGYÉNI JOG. (I.) <i>dr. Balogh Arthurtól</i>	258
VII. A SZEMLELETI MÓDSZER AZ ERKÖLCSI KÉPZÉSBEN. (II.) <i>Dr. Pauler Ákostól</i>	265
VIII. MI A ROMANTICISMUS (I.) <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	280
IX. IRODALOM: <i>Schlauch Lőrincz újabb beszédei és dolgozatai</i> . V. — <i>A parlamenti rendszer jövője</i> . V. — „ <i>A törvényhozó hatalom</i> “. V. — <i>Amagyar pénzügyi jog vezérfonala</i> . V. — <i>Képes Világtörténet</i> . V. — <i>Le Dantec újabb munkái</i> . Dr. Pekár Károly. — <i>Überweg, Grund-</i> <i>riss der Geschichte der Philosophie</i> . Dr. Szlávik Mátyás . . .	287

— • —

Az »ATHENAEUM« a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia meg-
adásából szerkeszti Szily Kálmán főtítkár. Tizedik kötet. 1899.
folyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban
üléseken fölolvastott emlékiratokat, jelentéseket, bírálatokat, valamint az
tekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön czikkek
rán közli. Ismerteti az osztálytervezeteket és állandó bizottságok tárgyalásait,
szemlélvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek.
z Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és
lyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szer-
sztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó
5-én. Évi előfizetési ára 3 frt. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bér-
entve kapják: az Akadémia minden rendű tagjai, alapítványtevői s a
önyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—IX. kötet még néhány példányban
ndelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 3 frt; a Könyvkiadó Vállalat új ala-
óinak 2 frt 25 kr.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XIX. köt.

A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s
mbertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat
közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi czikke-
et közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tar-
alommal és számos képpel, február, április, június, október és december
ónapok 15-ik napján. Bolti ára 6 forint, egyes füzetek ára 1 frt 20 kr.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat.

A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre
osztálytitkár. Nyolczadik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű műve-
lését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Aka-
adémia kiadásában évegyedenként évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési
ára 5 frt.

Irodalomtörténeti közlemények. Kilenczedik

évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalom-
történeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti
tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ár egész évre 5 frt, egyes füzet
ára 1 frt 50 kr.

Mathematikai és Természettudomány
Értesítő. XVII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályána
folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek, és irdodalmi szempontból is kellő gond-fal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 5 frt.

Nyelvtudományi Közlemények. Huszonkilencedik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságnak megbízásából szerkeszti Szinnyei József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni és tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földérítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 3 frt.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága.

Megjelenik minden negyedévben 12 íves füzetben, félig feldolgozott forrástanulmányokat, magyar történelmi levelezéseket, kisebb naplókat és forrásmunkákat, művelődéstörténeti adatokat stb. tartalmaz. Egyes füzet ára 1 frt 30 kr.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

NYOLCZADIK ÉVFOLYAM.

F 1922/23-140.
HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. UNIVERSITY EXTENSION. (III.) <i>Dr. Schneller Istvántól</i> . . .	341
II. MI A ROMANTICISMUS (II.) <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	357
III. AZ ÁLLAMI AKARAT VÉGREHAJTÁSA ÉS AZ EGYÉNI JOG. (II.) <i>dr. Balogh Arthurtól</i>	371
IV. KANT VALLÁSTANA. (V.) — <i>Stromp Lászlótól</i>	388
V. A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA. (III.) <i>Kemény Ferencztől</i>	396
IV. ADALÉK A MATRIARCHÁLIS CSALÁDI SZERVEZET KÉRDÉ- SÉHEZ. <i>Dr. Somló Bódogtól</i>	407
VII. A HELLENISMUS ÉS A PHILONISMUS COSMOGONIÁJA. (I.) <i>Raffay Sándortól</i>	415
VIII. HOMÉROS ODYSSEÁJA. (I.) <i>Palágyi Lajostól</i>	434
IX. ADALÉKOK A POSITIV PSYCHOLOGIÁHOZ. (I.) <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	448
X. A JOGI SZAKOKTATÁS REFORMJA. <i>Várnai Sándortól</i> . . .	456
XI. IRODALOM: <i>Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit. — Viertel- jahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie. — Philosophische Studien. —r.</i>	488

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—25 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Szily Kálmán főtítkár. Tizedik kötet. 1899. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban az üléseken fölolvastott emlékebeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön czikkék során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiszemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 3 frt. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltágjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—IX. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 3 frt; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 2 frt 25 kr.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XIX. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi czikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel. február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 6 forint, egyes füzetek ára 1 frt 20 kr.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Nyolczadik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évegyedenként évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 5 frt.

Irodalomtörténeti közlemények. Kilenczedik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ár egész évre 5 frt, egyes füzet ára 1 frt 50 kr.

**Mathematikai és Természettudományi
Értesítő.** XVII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának
folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, feltéve, hogy a közleményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irdodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 5 frt.

Nyelvtudományi Közlemények. Huszonkilenc-
zedik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi
bizottságnak megbízásából szerkeszti Szinnyi József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földelítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 3 frt.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a
Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia
történelmi bizottsága.

Megjelenik minden negyedévben 12 íves füzetben, félig feldolgozott forrástanulmányokat, magyar történelmi levelezéseket, kisebb naplókat és forrásmunkákat, művelődéstörténeti adatokat stb. tartalmaz. Egyes füzet ára 1 frt 30 kr.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

St 1922/23-140.

NYOLCZADIK ÉVFOLYAM.

NEGYPEDIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1899.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. UNIVERSITY EXTENSION. (IV.) <i>Dr. Schneller Istvántól</i> . . .	501
II. HOMÉROS ODYSSEÁJA. (II.) <i>Palágyi Lajostól</i>	524
III. A HELLENISMUS ÉS A PHILONISMUS KOSMOGONIÁJA. (II.) <i>Raffay Sándortól</i> -	539
IV. ADALÉKOK A POSITIV PSYCHOLOGIÁHOZ. (II.) <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	567
V. A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA. (IV.) <i>Kemény Ferencztől</i>	572
VI. SWIFT JONATHAN, A BÖLCSESZ ÉS POLITIKUS. (I.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	591
VII. ALKALMI MEGJEGYZÉSEK HERBART LÉLEKTANÁNAK ALAPTÉTELEIRE. — <i>Dr. Schneller Istvántól</i>	620
VIII. IRODALOM: Görög történelem, különös tekintettel az athénei történelemre és annak forrásaira. Várnai Sándor. — „Kvóta tanulmányok.“ V. — <i>Ewald Hering, Zur Theorie der Nerventhätigkeit.</i> Dr. Pauler Ákos. — <i>Apáczai Cseri János paedagogiai munkái.</i> Stromp László	630

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízta szerkeszti Szily Kálmán főtitkár. Tizedik kötet. 1899. é. n.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, részen főlolvasott emlékiratokat, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kizemelve belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakfelelősök tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 3 frt. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—IX. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 3 frt; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 2 frt 25 kr.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XIX. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Célja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatok a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 6 forint, egyes füzetek ára 1 frt 20 kr.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Nyolczadik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évenként évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 5 frt.

Irodalomtörténeti közlemények. Kilenczedik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ár egész évre 5 frt, egyes füzetek ára 1 frt 50 kr.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XVII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkálatokat teszi közzé, feltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irdodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 5 frt.

Nyelvtudományi Közlemények. Huszonkilencedik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudomány bizottságnak megbízásából szerkeszti Szinnyi József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földerítésére vagyis tudományos megfigyeltetésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 3 frt.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága.

Megjelenik minden negyedévben 12 íves füzetben, félig feldolgozott forrástanulmányokat, magyar történelmi levelezéseket, kisebb naplókat és forrásmunkákat, művelődéstörténeti adatokat stb. tartalmaz. Egyes füzet ára 1 frt 30 kr.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.